

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-11/5
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., dos.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Pazilov Abdvayait, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD
Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№11/5 (132), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 349 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

Nasridinov M.V. “Maqsad” konseptining translatologik aspekti va ularning izomorfik hamda allomorfik jihatlari	6
Ne’matilloev J.U. Rauf Parfi she’riyatida fonetik birliklar badiiyati	8
Niyozmatov E.H. Badiiy san’atlarni o’rganishning nazariy asoslari	11
Nizamova Sh.U. O’zbek tili taxalluslarining kasbiy xoslanishiga ko’ra tasnifi	14
Nizomova N.A. Views on space: model and symbolism	16
Normurodova Z. Predmetlar asosidagi epitetlarning leksik-semantik xususiyatlari	19
Numonova M. Ingliz va o’zbek tillarida suv obrazining kognitiv va madaniy talqini	21
Nurbayeva M. Mav’iza xususida	24
Nuridinova D.Kh. The concepts of love and hatred in russian and english	27
Nuriddinova G.O’. Qadriyatlar mohiyati va ahamiyatini o’rganish	29
Nurmatova I.A., Islomova(Abdusamatova) O.A. Sun’iy intellektda media va axborot tendensiyalari	33
Nurmatova M.M. Ijtimoiy yuz va xushmuomalalik olimlar talqinida	35
Nosirova U.I. Badiiy matn va uning til sistemasidagi o’rni	37
Ortiqov R.A. XX asr ingliz ilmiy fantastik asarlarida bola obrazi	40
Oydinova P. Ertaklarda til va madaniyat uyg’unligi ifodasi	42
Pardayeva I.X. Zargarlik terminlarining atalish prinsiplari	45
Po’latova I.I. O’zbek va ingliz tillarida o’lim tushunchasini anglatuvchi evfemizmlar	48
Porubay I.F., Inomjonova O’A., Xiziraliyeva N.D. Rus tilidagi internet diskursda ingliz tilidagi o’zlashtirilgan so’zlarning tahlili	50
Pulatova Sh.S. Lotin tili iborolari va ularning zamonaviy tillarda qo’llanilishi	52
Pulatova D.D. Kommunikativ pragmatika va til birliklarining ijtimoiy funksiyasi	55
Qayumova G.N. Tabiat voqea-hodisalari haqidagi miflar	57
Qodirova X.M. Laqablarning semantik asosi	60
Qozaqova M.M. Dialektologiya - tilshunoslikning o’rganish obyekti sifatida	64
Qurbonova S.M. O’zbek tilida fe’llarning pragmatik xususiyatlari	68
Radjabova Z. O’zbek tilida somatik frazeologizmlar va ularning semantik guruhlari	70
Rahimova Z.Sh. Yoshlar nutqining sotsial xoslanishi	74
Rahmatullayeva Sh. Rahbar nutqining pragmatik va sotsiopragmatik xususiyatlari	77
Rajabbayeva F.R. Frayming va uning strategiyalari	80
Rasulova K.P. Badiylikni saqlashda tarjimon strategiyalari	83
Rasulov Z.I., Oripova S.J. Ingliz va o’zbek tillarida redundantlik prinsipining verballashuv xususiyatlari	87
Raximberdiyeva M. Interaktiv muloqot jarayonida talabalar slengining tutgan o’rni	89
Rozikova G.Z., G’ofurova N.M. A comparative semantic study of stylistic devices in uzbek and english	93
Ruzieva Kh.B. O’zbek va ingliz tillarida “bola” konsepti semantik maydoni	95
Sadikova Sh.Sh. Gender asimmetriyasi gender stereotiplarni ilmiy asoslash mezoni sifatida	97
Saidova N.M. Intertextuality in Navoi's works	100
San’atbekova S.A. Qarindoshlik terminlarining konseptual metafora sifatida terminlashuvi	103
Sarimsokov S.Sh. Publitsistik matnlarda kogeziyaning o’rni	105
Saydaliyeva D.B. O’zbek tilshunosligiga maydon nazariyasining kirib kelishi bo’yicha qarashlar	109
Sayipova D.R. “Boburnoma” asarining turkiy nasrdagi o’rni va til xususiyatlari	112
Shakurova N.X. Lingvoantropologiyada “ona” tushunchasining kognitiv paradigmatalari	114
Shamshiyeva S.S. Ingliz va o’zbek tillarida ilmlilik-ilmsizlik konseptosferasini frazeologik tadqiqi	117
Shamsuddinova D. Mediadiskrs zamonaviy kommunikativ tilshunoslik nuqtai nazarida	120
Sharapova Z. Metaphor as Mind: The Cognitive Power of Figurative Language	122
Sharipova N.Sh. Badiiy adabiyotdagi kulgi olami va kulgi qahramonlari	124
Shermamatova Z.A. Tilshunoslikda tabu so’zlarning evfizmgga aylanishining ijtimoiy va madaniy jihatdan tahlili	127
Shodikhonov S. Lexicographic representation and equivalence of military terms in uzbek, russian, and english	130
Shokirova X.N. Kesimlik kategoriyasi va fe’l so’z turkumi	132
Shomurodova M.M. Silence as a narrative language: existential aesthetics in franz kafka and abdulla qodiriy	135

Shukurova A.A. So'zumni o'qib anglag'aysen o'zumni...	137
Siddiqova U.S. Navoiyning shohlik haqidagi ilmiy -falsafiy qarashlari	140
Sobirova Z.R. Chegaralangan leksika tahlili uchun matn korpusini tanlash tamoyillari	144
Sodaliyeva S.O. Hofizlar til topishganda	147
Sodikova M.Sh. The specific features of composition in greene's novel the comedians	150
Sodiqova D.I. Tarjimada kontekst va madaniy omillarning ta'siri	154
Sohibova Z. Matnazar Abdulhakim she'riyatida ekologik muammolar tasviri	157
Suvanova X.B. Cognitive Linguistics: Exploring Language, Thought and Use	161
Talibjanova A.L. Yoshlar nutqida slengning lingvomadaniy xususiyatlari va uning ommaviy kommunikatsiyadagi funksional roli	163
Tashmuxamedova L.I. Badiiy matnni tahlil qilish metodologiyasi	166
Toirova U.S. «Maymun yetaklagan odam» hikoyasida maymun va inson semasi	169
To'xtamirzayev M., Rustamov I. Futbol podkastlarining o'ziga xos xususiyatlari	171
Turaxanova X.M. Alisher Navoiy asarlarining inglizcha tarjimalarida badiiy matnning lingvopoetik invariantini tiklash muammosi	174
Turayeva I.Sh. Zamonaviy o'zbek adabiyotida folklor obrazlarining badiiy shakllanishi va etnografik tasvirning ifodasi	177
Turdaliyeva D.S. Maqollar lisoniy birlik sifatida	179
Turdiyeva Ch.A. Lisoniy shaxs tiplari xususida	181
Turdiyeva D.M. Exploring realia in english and russian: cross-cultural perspectives and linguistic implications	184
Ulashova S. Muiniddin Natanziyning "Muntaxab ut-tavorixi Muiniy" asarida Chig'atoy ulusi hukmdorlari va ularning faoliyati	187
Ulugova Sh.Sh. Lisoniy metaforalarning shakllanish jarayoni, semantik xususiyatlari va funksional maqomi	189
Umarov B.N. Psycholinguistic characteristics of advertising discourse	193
Umarova X.I. She'riy nutqda semantik okkazonal derivatsiyalar va ularning badiy ifoda imkoniyatlari	195
Uralova G.B. O'zbek modern she'riyatida inson ruhiyatining badiiy talqini	198
Uralova O.P., To'rayeva Sh.U. Ingliz va o'zbek tillarida modal komponentli maqollar tahlili	200
Usmonova D., Shayakhmetova E. Gendered compliments: male and female speech patterns in english and russian cultures	203
Usmonova U.H. O'zbek, rus va ingliz tillaridagi fe'l frazeologik birliklar paradigmasi	205
Usmonova Z.H. Ilmiy fantastika nazariyasi va uning o'zbek tarjimashunosligidagi talqini	208
Xamidov A.K. Murod Muhammad Do'st asarlarida milliy mentalitet va lingvokulturologik unsurlar tahlili	210
Xamidov A.K. Murod Muhammad Do'st badiiy nutqida metafora va frazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari	213
Xasanova O.Q. Bo'lajak nemis tili o'qituvchilarida xatolarni bartaraf etishda metakognitiv kompetentlikni rivojlantirish usullari	215
Xolboboyeva A.Sh. Reklama matnlarida pretsedent fenomenining lingvomadaniy tahlili	218
Xolmatova O.O. O'zbek xalq maqollarida miqdor konsepti	221
Xolmuradova J.I. "Qirq minglar" dostoni tilida lisoniy an'anaviylik va individuallikning ifodalanishi	223
Xomidova N.U. Rus tilidagi grammatik rod kategoriyasi va uning o'zbek tilida mavjud emasligi	226
Xo'jayeva S. Ingliz xalq ertaklarida antroponimlar tadqiqi	228
Xudayorova L.H. O'zbek va qoraqalpoq matbuotida mentalitetga oid leksik vositalarning diskursiv tahlili: milliy o'zlik va ijtimoiy ong aksida	231
Xudoymurodova X.M. Tarixiy proobrazlarda ona obrazining badiiy talqinlari	235
Xusanova Sh.I. Ingliz tilining leksik qatlamlari va ularning uslubiy xususiyatlari	238
Yaxshieva Z.Sh. Zamonaviy dunyoda inson konsepsiyasi va g'arb an'analarining ta'siri	241
Yigitaliyeva Sh.I. "Yaxshilik" konseptini konseptual-metaforik va konseptual metonimik modellashtirish	244
Yuldasheva D.B. Fikrni boshqacha ifodalash san'ati – perifrazaning ahamiyati va imkoniyatlari	247
Yuldosheva G.X. Tilshunoslikda "konsept" kategoriyasi: nazariy qarashlar va yondashuvlar	250
Yuldasheva M.A. Matnning integrativ tabiati: kategoriyalar va intertekstual fenomena	253
Yuldosheva M. Laqablarning ijtimoiy- pragmatik funksiyasi	255
Yunusaliyeva G.A. XX asr o'zbek prozasida ziyoli obrazi	258
Yunusova X.R. Grammatik ma'noning shakllanishida kognitiv mexanizmlar: yordamchi fe'llar misolida	261

Yusupova K. Reklama diskursining asosiy bosqichlari	263
Yusupova M.B. Evfemizmlarning funksiyasi va qaysi maqsadda qo'llash mumkinligi	266
Yusupova L.X. Yumoristik kontentga oid materiallardan foydalanishning tilshunoslik jihatlarini va ularning ingliz tilini o'qitishdagi o'ziga xos xususiyatlari	269
Yusupova M.B. Evfemizmlarning pragmatik funksiyalari	271
Yusupova S.A., Raxmatullayeva D.A. Hurmat konseptining lingvopragmatik tahlili	274
Yusupova S.A., Abdulxodiyeva X.A. Cognitive and neural foundations of metaphor processing: a multilevel analysis	276
Yusupova S.A. Respect across languages and cultures: a multimodal review of honorifics, gender, paralinguistics, and idiomatic cognition	278
Yusupov X.E. Konseptologiya ning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni	281
Абдуллаева Л.Т. Социолингвистический анализ концепта «удача» в русском и английском языках	283
Аджеминова Э.Р. Метафорическая и метонимическая репрезентация как проявления образности	287
Аюпов Т.Р. Художественная реальность через призму русской классики в ранней прозе В.О.Пелевина	289
Байбекова К.Р. Речевая поэтика сборника В.П. Астафьева “Затеси” как выражение народного сознания	291
Бердимуродова З.Б. Общефилологические проблемы перевода фразеологизмов в произведении Юсуфа Хос-Хаджиба «Кутадгу билиг»	294
Гадайшаев Б.А. Исследование военной лексики германского происхождения в русском языке	298
Джуманиязова Л.С. Этнолингвистическое взаимодействие языка и культуры	300
Дўсматов Х. Сўз ўйинларининг лингвостилистик табиати, функционал-семантик вазифалари	303
Искандаров Б. Способы перевода фразеологических единиц в художественных произведениях	305
Йигиталиева З.М. Эмоции и когниция: вопросы теории эмоциональных концептов	308
Мирзаева С.Р. Заклинания как жанр сакрального слова в русской и узбекской народной традиции	310
Назарова Н.А. Лингвистические и социокультурные аспекты английских прозвищ	313
Рахмонова А. Критерии разграничения лексических дублетов и вариантов: теоретический подход	315
Саламова Н.А. Реализм в мировой литературе XIX века	319
Собирова Ф.У. Концепция самообраза детской литературы в англоязычной культурной полисистеме XIX века	321
Усманова Г.М. Мировая литература: развитие, направления и значение в культуре человечества	324
Усманова Г.М. Мировая литература: развитие, направления и значение в культуре человечества	326
Усмонова Д.С. Аксиологическая функция фразеологических единиц в формировании и трансляции культурных ценностей	329
Хушманова Г.И. Теоретический аспект категории времени в художественном тексте	331
Хусанов Э.Д. Значение диалектизмов в русской литературе	334
Эгамбердиева Ш.Д. Роль имплицитного смысла в рекламном дискурсе	337
Юсупова К. Реклама дискурсининг ўзига хос хусусиятлари	342
Ёдгорова С.С. Крылатые слова в узбекском и русском языках и их лингвистический анализ	346

UO'K 808.5

**“MAQSAD” KONSEPTINING TRANSLATOLOGIK ASPEKTI VA ULARNING
IZOMORFIK HAMDA ALLOMORFIK JIHATLARI***M.V.Nasridinov, katta o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli tizimli tillarda “maqsad” konseptining lingvokognitiv hamda semantik-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda “maqsad” tushunchasini ifodalovchi verbal va nonverbal vositalarning mazmuniy, strukturaviy va funksional jihatlari qiyosiy nuqtai nazardan o'rganiladi. Maqsad konseptining konseptosferadagi o'rni, uning inson tafakkurida shakllanish mexanizmlari hamda madaniy-lisoniy tafovutlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, “maqsad” konsepti, izomorfik jihatlar, allamorfik jihatlar, frazeologizm.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвокогнитивные и семантико-прагматические особенности концепта «цель» в различных языковых системах. В исследовании проводится сравнительный анализ семантических, структурных и функциональных характеристик вербальных и невербальных средств, используемых для репрезентации концепта «цель».

Ключевые слова: переводоведение, понятие «цель», изоморфные аспекты, алламорфические аспекты, фразеологизм.

Abstract. This article examines the linguo-cognitive and semantic-pragmatic characteristics of the concept “goal” in different language systems. The study analyzes the semantic, structural, and functional features of verbal and nonverbal means used to represent the concept of “goal” from a comparative perspective. The research identifies the place of the “goal” concept within the conceptual sphere, its mechanisms of formation in human cognition, and its cultural-linguistic variations.

Key words: translation studies, the concept of “goal”, isomorphic aspects, allamorphic aspects, phraseologism.

Tarjimashunoslikning tilshunoslikdagi o'rni hamda vazifasi borasida so'z yuritar ekanmiz, tarixdan, hech bir xalq yo'qki, butun asrlar davomida birdek rivoj topgan va har qanday yutuqlarga o'z xalqi bilim va ko'nikmalaribilangina erishgan. Har bir davrda, har bir xalq, ko'plab sohalarda o'ziga hos yutuqlarni kashf etadi. Vaholangki, har qanday bilim va ko'nikmalar bo'yicha tajriba almashish uchun asosiy vosita bu - tildir. Tarjima jamiyat hayotida muhim ro'l o'ynaydi va albatta madaniyatlar, millatlararo ko'pri vazifasini bajaruvchi soha ekani barchaga ma'lum. Tarjima bizga ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lishimizga imkon beradi va ular orqali biz turli millatlarning madaniyati va qimmatbaho tajribalari bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'la olamiz.

“...Tarjima bu, boshqa tildagi badiiy go'zallikni o'z xalqi uchun ijodiy o'zlashtirish, yangi tilning quvvati va qudratini namoyish etib, asarni shu tilning san'at hodisasiga aylantirish demak. Til - muayyan millatning atrofdagi borliqni qanday xis etayotganligini ifodalovchi, ushbu olamning o'ziga xos tomonlarini tegishli mamlakatning geografik jixatdan joylashuvi, tarixi, dini va an'alariga bog'liq holda millat nuqtai nazariga asoslanib aks ettiruvchi vositadir. Til vositasida insonlarning har qanday uyushmasi o'z niyati, xohish va istagini izxor qiladi. Xalqaro munosabatlar amaliyotida dunyo tillarining oltitasi yetakchilik qilishi e'tirof etilgan. Ulardan biri shubhasiz ingliz tili bo'lib, u to'rt yuz million kishi uchun ona tili hisoblanadi. Bundan tashqari, uch yuz millionga yaqin kishi ushbu tildan millatlararo munosabatlar vositasi sifatida foydalanadi. Jaxonning yana bir yarim milliard aholisi o'z ishi va hayotida ingliz tilini ikkinchi yoki uchinchi til sifatida qo'llaydi...” [6.1]

Yuqorida keltirib o'tkanimizdek, tarjima orqali o'zga xalqla bilan ko'plab sohalarda siyosiy, savdo – sotiq, ijtimoiy, madaniy, ishlab chiqarish, biznes va albatta ilmiy ishlar bo'yicha muloqot jarayonlarini olib boramiz. Ushbu sohalardan faqatgina ilmiy sohani ko'rib chiqadigan bo'lsak, turli

fanlar, matematika, fizika, astronomiya, tarix, san'at va boshqa ko'plab fanlarni sanab o'ta olamiz. Bundan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, tarjima sohasi atrofdagi barcha fan va sohalarni qamrab oladi.

Hozirgi kunda Vatanimiz tarjima maktabining yuksalishiga o'z munosib hissalarini qo'shib kelayotgan O'zbekiston Jahon tillari davlat universiteti professorlari, filologiya fanlari doktorlari O'.Q. Yusupov, D.U.Ashurova, A.E.Mamatov, M.I.Rasulova, J. Yokubov, Samarkand Davlat universiteti professorlari, filologiya fanlari doktorlari A.M. Bushuy, Sh.S. Safarov, N.K. Turniyozov, B.Yo'ldashev T.A.Bushuy va boshqalar, Nizomiy Davlat pedagogika universiteti professorlari J. J Jalolov, X.R. Raximov, Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti professor-o'qituvchilari, filologiya professorlar M.E.Umarxo'jayev, S.R.Raximov, F .M.Hoshimov, filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar A.Mamadaliyev, S.A.Solijonov, M.A.Abduvaliyev, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent Sh.S.Alimov kabi ko'plab nufuzli tilshunos olimlarimizning hissalarini kattadir.

Tarjima orqali xalqlar o'rtasida do'stlik, qardoshlik rishtalari boglanadi, ba'diiy adabiyot durdonalaridan baxramand bo'linadi, tarix zarvaraqlari tilga kiradi, davlatlar o'rtasida iqtisodiy-siyosiy, ilmiy, madaniy va adabiy aloqalarga yo'l ochiladi, u orqali tillarning lug'at boyligi, imkoniyatlari oshadi va bu kabi imkoniyatlarni sanab adog'iga yetish mumkin emas.

Tarjimaning maqsadi xorijiy til lisoniy vositalari yordamida yaratilgan matnni ona tili materiali asosida qayta yaratishdan iboratdir. Buning uchun tarjimon, birinchi navbatda, asl nusxani to'la-to'kis idrok etishi, so'ngra uni o'z tilida bekami-ko'st qayta ifodalashi darkor. [1.11] Tarjima - bu ilhom, yuksak iste'dod va intuitsiya bilan chukur filologik bilim, tinimsiz lug'aviy mehnat xamda urinli ilmiy sharxning korishmasidan iborat nazariy-ijodiy jarayondir. [2.149.]

Har bir sohaning o'z murakkab va qiyinchiliklari bo'lgani kabi, tarjimashunoslik ham bundan mustasno emas. Ushbu holatlarga, asosan, iboralar, maqol va matallarda duch kelishimiz mumkin.

Misol uchun professor F.M. Hoshimov ilmiy maqolalaridan birida quidagicha o'ziga hos misollar keltirib o'tgan:

- God forbid, may it not happen again!
- Hudo ko'rsatmasin, bunaqa voqealarni!
- My dearest, where have you been?
- Onanag o'rgilsin, bormisan?

Yuqoridagi misollar bizga shuni ko'rsatadiki, tarjima faoliyatida frazeologik hamda paremiologik birliklar doirasida muammo va qiyinchiliklarga duch kelishimiz mumkin. Demak, ishimizning mazkur bobida "maqsad" konsepti doirasidagi misollarni ingliz va o'zbek tillarida ko'rib chiqamiz.

№	Frazeologik yoki paremiologik birliklar. Ingliz tilida	O'zbekcha tarjimasi	O'zbekcha muqobil variantlari
1	Wish came true	Orzusi to'g'ri kelmoq	a)Orzusi ro'yobga chiqmoq b)Orzusi ushalmiq
2	Want of trying	Harakat qilishni xohlamoq	a)Biror ishga jiddiy kirishmoq b) Biror ishga qattiq kirishmoq
3	Hope is as cheap as despair	Umid – umidsizlikdek arzondir	Umid to'riga tortar, Umidsizlik - go'rga
4	Hope is a good breakfast, but a bad supper	Umid yaxshi nonushta, ammo, yomon tushlikdir	Umid o'lmas, Rizq kamaymas
5	Hope, if it were not for, the heart would break	Agarda umidga o'rin bo'lmaganida, yurak yorilar edi	a)Umidingni uzma, ko'nglingni buzma b)Umidingni so'ndirma
6	Done do it yourself, if you want a thing well	Biron narsaning yaxshi qilinishini istasang, o'zing qil	O'zimning ishimga ho'kizman
7	Having your head in the clouds	Bulutlar ichida boshing bor	Tushingni suvga ayt
8	The Devil can cite Scripture for his purpose	O'z maqsadida Shayton Muqaddas kitob ustida ham qasam ichadi	Shaytonning ozdirgani – o'ziniki
9	The road to Hell is paved with good intentions	Jahannamga olib boruvchi yo'lda yaxshi niyatlar poyondoz	a)Yomon yo'ldan yurgan tuya yo'lda cho'kar b)Yaxshi niyat, yarim davlat

10	Hope deferred, makes the heart sick	Ushalmagan umid yurakni kasal qiladi	Ushalmagan orzular yurakni o'rtaydi

Yuqorida ko'rib o'tgan misollarimizdan kelib chiqqan holda shuni xulosa o'rinda aytishimiz mumkinki, tarjima jarayonida kechadigan muammo hamda kamchiliklarni bartaraf etishda tarjima qilayotgan til birliklarning eng to'g'ri muqobili bilan ta'minlash yoki to'g'ridan-to'g'ridan (so'zma-so'z) tarjimadan qochish kerakligini yana bir bor ta'kidlab o'tishimiz darkordir. Tilning o'zgacha birliklari, uning maqol va matallari, frazeologik birliklar asrlar davomida xalqlar donoligi asosida avloddan avlodga o'tib keladi. Ular har bir tilning naqadar keng va boyligini ko'rsatib beradi. Bu kabi birliklar tilshunos olimlar uchun muammo emas, balki qiziqarli tilsim kabi birin ketin yechib boriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. M. Solmonov. Tarjima tashvishlari. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti.
2. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. 11-bet. www.ziyouz.com
3. Proverbs. Karamatova. Toshkent Mehnat. 2000. 67.
4. Nasridinov M., Usmonova D. Exposition functions in the novel" the jungle book" //International Journal Of Literature And Languages. – 2022. – T. 2. – №. 05. – C. 22-28.
5. Vasludin o'g'li M. N., Norhujaevich M. O. Comparative Typology of Verbal Means Expressing the Concept of "Goal" in Languages with Different Systems //Central asian journal of literature, philosophy and culture. – 2021. – T. 2. – №. 12. – C. 51-55.
6. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/120-tarjimashunoslik?download=138:g-aybulla-salomov-maqol-va-idiomalar-tarjimasi>

UO'K: 811.512.133'42 821.512.133.09-1

RAUF PARFI SHE'RIYATIDA FONETIK BIRLIKLAR BADIYATI

J.U. Ne'matilloev, magistrant, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada iste'dodli shoir Rauf Parfi ijodida fonopoetik vosita sifatida qo'llanilgan undosh tovushlar takrorining matnda intonatsion ifodaviylik va ohangdorlikni kuchaytirishdagi muhim vazifalari xususida fikr bildirilgan. Shuningdek ekspressivlikni ifodalash jihatidan alliteratsiyaning imkoniyati katta ekanligi misollar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: fonetik takror, intonatsion butunlik, ekspressivlik, emotsionallik, alliterativ qo'llash, badiiy-tasviriy vosita, lingvopoetik maqsad, tovushlar uyg'unligi, ohang butunligi, emotsional ruh, fonetik hodisa.

Аннотация. В статье рассматривается важная роль повтора согласных звуков, используемого как фонопоэтическое средство в творчестве талантливого поэта Рауфа Парфи, в усилении интонационной выразительности и мелодичности текста. Также на примерах раскрываются большие возможности аллитерации в плане выражения выразительности.

Ключевые слова: фонетический повтор, интонационная целостность, выразительность, эмоциональность, аллитерирующее использование, художественно-изобразительные средства, лингвопоэтическая цель, гармония звуков, тоновая целостность, эмоциональный настрой, фонетическое явление.

Abstract. This articles discuss the importance of the repetition of consonants, used as a phonopoetic tool in the work of the talented poet Rauf Parfi, in producing intonational expressiveness and melodiousness in the text. The magnitude of alteration through the expression of expressiveness is revealed on the basis of examples.

Key words: phonetic repetition, intonational integrity, expressiveness, emotionality, alliterative use, artistic-visual means, linguopoetic purpose, harmony of sounds, tone integrity, emotional spirit, phonetic phenomenon.

Kirish. XX asr o'zbek adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri, betakror ijod sohibi Rauf Parfi o'zbek she'riyatida o'chmas iz qoldirgan, muqaddas turkiy tilning bor kuch-qudratini, jilosini tarannum etgan buyuk shoirdir. U qoldirgan badiiy ijodni so'zga oshno har qanday qalb sohibi hadsiz hayajon hamda zo'r entikish bilan mutolaa qiladi, shoirning so'z tanlash va qo'llash mahoratiga qoyil qoladi. Uning o'tkir she'rlarini, yirik dostonlari hamda dramalarini huzur bilan o'qir ekanmiz,

mahoratli shoir she'riyatining asosiy mavzusi – shaxs erki, Vatan mustaqilligi va Turkiston, Turk dunyosining birligi ekanligining shohidi bo'lamiz.

Shoir she'riyatini lingvistik tadqiq qilar ekanmiz, unda badiiy tasvir vositalarining juda ko'pidan mahorat bilan foydalanganini ko'ramiz. Ayniqsa, shoir she'riyatida badiiy uslubda eng faol qo'llaniladigan, badiiy matnning lingvopoetik o'ziga xosliklaridan bir ko'rinishi va obrazli tasvir vositasi hisoblangan fonetik unsurlardan o'ziga xos tarzda foydalanganligiga guvoh bo'lamiz. Ana shunday fonopoetik vositalardan biri alliteratsiyadir. Alliteratsiya she'rning talaffuz go'zalligi va qulayligini ta'min etadigan badiiy-tasviriy vositadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Alliteratsiya haqidagi mulohazalar S.Karimovning “Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari” asarida, M.Yo'ldoshevning “Badiiy matn lingvopoetikasi” [1.65] monografiyasi hamda keyingi yillarda tadqiq qilingan A.Shofqorovning “Mirtemir she'riyatida takrorning ma'noviy-uslubiy xususiyatlari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida, S.Umirovaning “O'zbek she'riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik” mavzusidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy tadqiqotida hamda M.To'xtaboyevaning “Botuning tilshunoslikka oid qarashlari va she'riyati lingvopoetikasi” mavzusidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyalarida fikr bildirilgan. Bu tadqiqotlarning barchasida alliteratsiyaning she'riyatda talaffuz go'zalligi, ohang qulayligi hamda ijodkorning badiiy poetik niyatini ta'min etadigan badiiy-tasviriy vosita ekanligi ta'kidlangan.

Tahlil va natijalar. Iste'dodli shoir Rauf Parfi ijodida alliteratsiyaning go'zal namunalari ko'plab topiladi. Uning tabiat tasviri, inson ruhi va uning erkiga bag'ishlangan “Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar” she'rida shunday misralarni o'qiyamiz:

*Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Tomchilar tomchilar sochimga,
Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Ham qayg'umga, ham quvonchimga. [5.56]*

Gorizontal alliteratsiyaning ajoyib namunasi bo'lgan ushbu she'riy parchada shoir o'quvchining nafaqat diqqatini jalb qilishni, balki hayot tashvishlaridan charchagan, biroz tin olishni istagan ruh egasini tabiat go'zalligiga e'tibor qaratishga undaydi. Shu bilan birga, she'riy parchada til orqa jarangli g'undoshining takrorlanishi tabiatga oshno, she'riyatga shaydo qalblar uchun o'ziga xos huzur bag'ishlaydi. Atigi uch to'rtlikdan iborat ushbu she'rda jarangli g'undoshi *yomg'ir, yog'ar, shig'alab, qayg'u, bag'ir, qog'oz* leksemalarida butun she'r bo'ylab *yigirma besh* marotaba takrorlanishi tilni, so'zni va tovushni yaxshi anglagan shoirning bunday yo'l tutishdan muayyan maqsadi borligini anglatadi. O'ziga xos tovushlar garmoniyasini hosil qilgan g'undoshi ushbu leksemalarni bir-biriga bog'lab, o'zaro sinonimik paradigma hosil qilganligi ayonlashadi. Bundan tashqari she'rning ikkinchi misrasida ikki o'rinda keltirilgan *tomchilar* leksemalari orqali ijodkor ham so'z o'yinini yuzaga keltiradi, ham *ch* undoshini takrorlab go'zal ohangdorlik yaratadi. So'z o'yini orqali o'quvchini biroz lingvistik mushohadaga chorlaydi. Ya'ni, kitobxon bexosdan, *tomchilar* tomchi (ot) + lar (ko'plik), *tomchilar* tomchila (fe'l) + r (sifatdosh qo'shimchasi) ekanligiga doir lisoniy bilimlarini eslashga majbur bo'ladi.

Mana bu misralarga ham e'tibor bering:

*Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Men unga ochaman bag'rimni.
Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Asta unutaman yomg'irni.*

V.Mayakovskiy “She'r qanday yoziladi” maqolasida “Men o'zim uchun muhim bo'lgan so'zning yanada ajralib turishi, uning bir ramkada saqlanishi uchun alliteratsiyaga murojaat qilaman”. [2.48]] deb yozgan edi. Rauf Parfining ham “Yoz kechasi.Osmon – falakda” she'rida “*ch*” undoshini alliterativ qo'llashdan maqsadi o'quvchiga badiiy zavq berish, o'ziga xos jo'shqinlikni ta'minlash, o'zi uchun muhim bo'lgan jihatni ta'kidlash va tabiat tasvirini ifodalashdan iborat:

*Yoz sha'niga qo'shiq to'qilar,
Chigirtkalar chirillar chunon.*

Yomg'ir yog'ar, go'yo yog'ilar

Issiq tuproq ustiga marjon. [5.57]

Mazkur she'riy parchadagi *chigirtka*, *chirillar*, *chunon* leksemalaridagi portlovchi, jarangsiz, til oldi *ch* undoshining ketma-ket takrorlanishi o'ziga xos musiqiy ohang hosil qilgan va tabiat manzarasining o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalanishiga yordam beradi.

Matn ma'nosini kuchaytirishga xizmat qilish alliteratsiyaning asosiy vazifasi bo'lsa, ifodaning ta'sirchanligini oshirish navbatdagi vazifasidir.[2.49] Shoirning "Avtobus derazasidan qarab ketsang" she'ridan olingan quyida keltirilgan she'riy parchada "s" undoshi gorizontal takrorlangan va ijodkorning, badiiy niyatiga eng mos poetik vosita sifatida ishga tushgan:

Xususan, yulduzlar so'nganda,

Xususan, zim-ziyo tun chog'i

Ayniqsa, shaharning shovqini seni zeriktirsa

Ayniqsa, *sevgiling sevmasa seni*. [5.95]

Tovushlarning takrorlanishi, umuman, takror yordamida lirik qahramon ichki dunyosi ochib berilishiga, obrazlarning poetik talqiniga yo'l ochiladi. Rauf Parfining "Turk ayoli ibodati" she'ridan olingan quyidagi parchada sonor tovushlar uyg'unligi vositasida lirik qahramonning Buyuk turk ayoli oldidagi ichki kechinmalari ajoyib ifodalangan va o'quvchi ongida tez muhrlanadi:

Qani muhabbatdan *tonganlar*, keling,

Boshlarga ming savdo *solganlar*, keling,

Haykalga aylanib *yonganlar*, keling,

Qon ichib qonlarga *qonganlar*, keling. [5.61]

M.Hakimov va V.Jabborovlarning "Poetik nutqda tovushlarning xoslanishiga doir" nomli maqolasida *r, n, l, m* undoshlari va *o* unlisini haqli ravishda poetik tovushlar deb hisoblash mumkin" [3.77] deyiladi. Darhaqiqat, o'zbek tilidagi matnlarda sonor tovushdagi ovoz yon undosh tovushga ham ma'lum miqdorda ta'sir qiladi va shu so'zning poetiklashishi, uning jozibadorligi, musiqiylikini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shoirning quyidagi she'riy parchasida aynan sonorlar alliteratsiyasini ko'rishimiz mumkin:

O, ona Turkiston, ma'yus *onajon*,

Sirli bu zavq aro sirqiraydir *tan*.

Oxiri o'ldirar meni *hayajon*,

Boisi ne, aytolmasman *daf'atan*. [5.103]

Alliteratsiya ahamiyat berilishi lozim bo'lgan so'zlarga kishi diqqatini tortadi, uni o'ziga xos shaklda talaffuz qilishga undaydi. Bu usulda yaratilgan she'rlarning so'z shakli ularni esda tez va uzoq saqlanib qolish imkonini beradi.[4.16] Iste'dodli shoir Rauf Parfi she'r va dostonlarida yuqorida tahlilga tortilgan undosh tovushlardan tashqari *d, q, t, y, sh* kabi undoshlar alliteratsiyasini ham kuzatish mumkin:

- 1) Q undoshi takrorlanadi:

Qani qo'llarimni qo'limga qo'y-chi,

Mening yuragimga ketaylik birga.

Sira ham u yerdan kelmaylik ko'chib,

Achchiq tajribalar ortib taqdirga. [5.101]

- 2) T undoshi takrorlanadi:

Kelingiz jam bo'lib sajda qilmoqqa,

Muqaddas poyida tinglangiz buyruq.

Turkiylar, topining turib oyoqqa!

O'zga mehrob yo'qdir, o'zga qasam yo'q. [5.61]

- 3) Y undoshi takrorlanadi:

Ittijo, ittijo so'lg'in quyoshga,
Yorug'lik emas bu, ittijolar-ku?
Faryodmi, bolishmi qo'yilgan boshga?!
Yaldoni yashindek yanchib yashar u. [5.60]

4) *Sh undoshi takrorlanadi:*

*Tashqarida shovullar shamol,
U kunlarning shakli ko'zimda.
Tashqarida shovullar shamol,
Savollarga ko'madir zimdan. [5.75]*

Xulosa va takliflar. Umuman, Rauf Parfi o'tli, ajib po'rtanador, ohang tovlanishlariga to'la she'riy satrlarini tuzishda tovushlar takrori, uyg'unligi va mutanosibligidan mohirona foydalangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Юлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: O'zbekiston, 2019. – Б. 165
2. Умирова С. Ўзбек шеърятининг лингвистик воситалари ва поэтик индивидуаллик: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD).... дисс. – Самарқанд, 2019..
3. Ҳақимов М., Жабборов В. Поэтик нутқда товушларнинг ҳосиланишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. – №4. – Б. 77-84.
4. Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар: Филол. фан. номз ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997
5. Рауф Парфи. Сакина. Сайланма. – Тошкент: "Muharrir" нашриёти, 2013 – 377 б.
6. Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1994. – 72 б.

UO'K 7.01:82

BADIIY SAN'ATLARNI O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

E.H.Niyozmatov, o'qituvchi, Urganch innovatsiya universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hozirgi o'zbek she'riyatidagi badiiy san'atlarning nazariy asoslari hamda ularga bildirilgan munosabatlar haqida so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *til, so'z jozibasi, badiiy san'atlar, shakl, mazmun.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические основы художественных средств в современной узбекской поэзии, а также анализируются высказывания и отношение к ним.*

Ключевые слова: *язык, выразительность слова, художественные средства, форма, содержание.*

Abstract. *This article discusses the theoretical foundations of artistic devices in contemporary Uzbek poetry and examines the viewpoints expressed about them.*

Keywords: *language, word expressiveness, artistic devices, form, content.*

Badiiy san'atlarni yuzaga keltiruvchi asos – tilning o'ziga xos badiiy imkoniyatlari bilan bevosita bog'liqdir. Til nafaqat sezgi a'zolarimiz bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganish vositasi, balki o'zi ham go'zallik yaratuvchi hodisadir. A.Rustamov ta'kidlaganidek, "...tilning ikki jihatdan badiiy ahamiyati bor ekan, birinchidan, til tabiat va insondagi mavjud go'zallikni aks ettirish vositasi bo'lsa, ikkinchidan, tilning o'zi go'zallikni vujudga keltiradi" [1].

Oddiy so'zlashuvda ham so'zning bir necha ma'noda qo'llanilishi kuzatilsa, badiiy nutqda so'zning bor qirralari jilolari bilan xilma-xil ma'nolarda o'z imkoniyatlarini aks ettira oladi. San'atlarning yaratilishi so'zning uch asosiy munosabatiga bog'liq: 1) insonni o'rab turgan voqelik, predmetlar va hodisalarga munosabat; 2) insonning o'z fikr, his-tuyg'u va istaklariga munosabati; 3) tildagi boshqa so'zlarga munosabat. Aynan mana shu munosabatlarning murakkabligi, so'z tabiatidagi serqirralik va badiiy nutqning o'ziga xosligi keyinchalik badiiy san'atlarni tasniflashda turlicha yondashuvlar va bahs-munozaralarni keltirib chiqargan.

Til imkoniyatlarining cheksizligi va ahamiyatining nihoyatda ulug'ligi uning ham moddiy, ham ma'naviy olamni qamrab olganligidadir. Nutqiy go'zallik yaratish esa ijodkorning...so'z sehridan

nabotot va hayvonot olamidani, voqea-hodisalardan hayratlana olsa, ularni o'z fikrlari bilan uyg'un jihatlarini topib, so'z jozibasidan, rang-barang jilolaridan to'g'ri va unumli foydalansagina mumkin bo'ladi. Adabiyot bejizga so'z san'ati deyilmaydi. Shoirlar so'zlardan zargarona mahorat bilan foydalanadilar. Bunda so'zning turli ma'no qatlamlarini ocha bilish va badiiy vositalarni o'rinli qo'llash talab etiladi. Zero, V.N.Golovin qayd etganidek, "Har qanday tildagi har qanday so'z uch asosiy ko'rinishda munosabatga kirishadi: 1) insonni o'rab turgan voqelik, predmetlar va hodisalarga munosabat; 2) insonning o'z fikr, his-tuyg'u va istaklariga munosabati; 3) tildagi boshqa so'zlarga munosabat. Ushbu munosabatlarni bilmay turib, so'zning mohiyatini anglash mumkin emas" [2].

So'zning ana shunday murakkab tabiati va uning badiiy nutqdagi turlicha munosabatlari she'riy san'atlar haqidagi ilmiy qarashlarda ham xilma-xilliklarni keltirib chiqargan. Mavjud manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, badiiy san'atlarning nomlanishi (tanosub-muroot un-nazir; tazod-mutobiqa, ittizod; intoq – niqto; tashxis – jonlantirish, istiora), tasnifi va ta'riflarida hanuzgacha bahsli o'rinlar mavjud. Bu esa, o'z navbatida, ularni, xususan, tashxis va tazodni hozirgi she'riyat misolida tadrijiy o'rganishda muayyan nazariy-metodologik muammolarni keltirib chiqaradi va ularning yechimini taqozo etadi.

Badiiy san'atlarni tasniflashdagi muammolar ularning mohiyati va vazifasiga nisbatan turlicha qarashlar mavjudligi bilan ham bog'liq. Bir tomondan, adabiyotshunoslikda badiiy san'atlar she'rning badiiy qimmatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida qaralgan. A.Hojiahmedov ta'kidlaganidek, "Adabiyotimiz tarixi shundan dalolat beradiki, she'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish... emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni jilolantirish san'atkorligi bo'lib kelgan" [3]. Bu yondashuvda san'atlar poetik obraz yaratish va mazmunni chuqurlashtirish vositasidir.

Ikkinchi tomondan, ayrim mulohazalarda badiiy san'atlardan foydalanish ba'zan shaklga ortiqcha urg'u berish, "san'atbozlik"ka aylanib qolishi mumkinligi haqida ham fikrlar bildirilgan. Jumladan, I.Haqqulov "...har qanday badiiy san'at shoir uchun bir vosita. U hech qachon maqsad bo'la olmaydi ham. Afsuski, bu sohada qilingan ayrim ilmiy ishlar boshqacha taassurot tug'diradi... go'yo shoirning mahorati o'z mohiyatiga ko'ra san'atbozlikdan iborat" [4] – deb yozadi. Aslida, bu ikki qarash bir-birini inkor etmaydi, balki to'ldiradi. Chinakam san'at asarida badiiy vositalar mazmunni ochishga xizmat qiladi.

Badiiy san'atlarning tabiati haqidagi bahslar ularning shakl va mazmun munosabatidagi o'rni bilan ham bog'liq. I.Haqqulov "chinakam ijodkorlar... ijodda boy mazmun uchun kurashadilar. Sayoz ma'noli asar, u qanchalik go'zal shaklga ega bo'lmasin... "loy qo'g'irchoqqa atlas ust-bosh kiygizgandek bo'ladi" [5] – deb, mazmun ustuvorligini ta'kidlar ekan, badiiy vositalarni o'z-o'zicha maqsad qilib olishni qoralaydi. Boshqa tomondan, Alisher Navoiy merosiga tayangan Suyuma G'aniyeva qayd etishicha, Navoiy "shaklning mazmundan ustun qo'yilishiga qarshi chiqadi. Shuning bilan birga, shaklni mensimaslikni ham qoralaydi. Shakl mukammalligini Navoiy so'z san'atkorligining muhim belgisi deb hisoblaydi" [6]. Demak, Navoiy qarashlarida mazmun va shakl uyg'unligi, badiiy mahorat muhim o'rin tutadi.

Forobiyning shoirlarni tug'ma qobiliyat egalari, san'atni puxta egallaganlar va taqlidchilarga ajratishi [7] ham badiiy san'atlarning ijoddagi o'rniga turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida, san'atlarni tasniflashda ularning badiiy funksiyasi (mazmunni boyitish, ta'sirchanlikni oshirish) yoki formal xususiyatlaridan qay biriga ko'proq e'tibor berish kerakligi haqidagi bahslarga olib keladi.

Shubhasiz, badiiy nutqda til vositalari o'ziga xos vazifa bajaradi. N.To'lonova keltirgan iboraga ko'ra, "Axir inson to'yga, til poeziyaga yasanib keladi" [8]. Bunda badiiy san'atlar tilning libosi, bezagi sifatida qaralmoqda. V.Rahmonovning fikricha esa, "Go'yo so'z va misra olmos va pichoq bo'ladi-yu, badiiy san'atlar esa ularni charxlaydi" [9]. Bu qarashda san'atlar mazmunni o'tkirlash, ta'sirchan qilish vositasidir.

Ko'rinadiki, badiiy san'atlarning mohiyati, maqsadi va ijodkor mahoratidagi o'rniga nisbatan turlicha talqinlar mavjud. Aynan mana shu talqinlar xilma-xilligi ularni yagona, mukammal tizim asosida tasniflashni murakkablashtiradigan asosiy omillardan biridir.

Ijodkor salohiyatini baholashda uning nimalarni tasvirlagani emas, asosan, qanday tasvirlaganiga e'tibor qaratiladi. Shu nuqtayi nazardan, adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan. Zero, lirik asarda fikr murakkab poetik obrazlar orqali ifodalanadi va bu obrazlarni yaratishda badiiy san'atlar muhim o'rin tutadi. Ozod Sharafiddinov ta'kidlaganidek, "Badiiy tasvirlash vositalari san'atkorning poetik maqsadini ro'yobga chiqarishda muhim rol o'ynaydi" [10]. Aynan badiiy san'atlar vositasida "so'zning sehr kuchi" namoyon bo'ladi, chuqur ma'no qatlamlari ochiladi va o'quvchiga estetik zavq bag'ishlanadi.

Bundan tashqari, ba'zan ilmi qofiyaga oid hodisalar (radif, hojib, zulqofiyatayn) yoki muayyan she'riy shakllar (tarse', tajziya) ham ilmi badi' doirasida san'at sifatida talqin qilingan. Bu esa badiiy san'atlarning aniq chegaralari va tasniflash mezonlari haqida qo'shimcha savollar tug'diradi. Shu bois, mavjud ko'plab manbalardagi [11] turlicha yondashuvlarni tanqidiy o'rganish, umumlashtirish va zamonaviy adabiyotshunoslik talablariga mos keladigan yangi, mukammal nazariy qo'llanmalar yaratish zarurati mavjud. Zero, badiiy san'atlar shunchaki texnik usullar yig'indisi emas, balki "Haqiqiy she'rda har bir so'z" kabi "shakl-shamoyil, rang-bo'yoq, salmoq va ohangga ega" bo'lishini ta'minlaydigan, so'z sehrining xosiyatini namoyon qiladigan muhim badiiy vositadir [12].

Badiiy san'atlarni tasniflashdagi muammolarni hal etishda ularga nisbatan funksional yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv san'atlarni shunchaki ro'yxatga olish yoki formal guruhlash o'rniga, ularning badiiy muloqotni amalga oshirishdagi roli va vazifasi nuqtayi nazaridan qarashni taqozo etadi. V.M.Jirmunskiy ta'kidlaganidek, "Jiddiy tahlil u yoki bu badiiy san'atni qayd etish bilan cheklanmasdan, o'sha san'atning estetik funksiyasi, mohiyati, ayni shu san'at nimani ifodalayotganini tushunishni nazarda tutadi" [13].

She'riy san'atlarning asosiy estetik vazifalariga tasvirlanayotgan hodisaning ta'sirchanligini kuchaytirish, o'quvchida hayrat va zavq uyg'otish, manzarani ko'z oldida gavdalandirish, poetik mazmunni chuqurlashtirish va badiiy qiymatni oshirish kabilar kiradi. Aynan mana shu funksiyalar nuqtai nazaridan yondashish badiiy san'atlarning mohiyatini chuqurroq anglashga va ularni tasniflashda aniqroq mezonlarni belgilashga yordam beradi.

Hozirgi o'zbek she'riyati (XX asr oxiri –XXI asr boshi) namunalarini kuzatish asnosida badiiy san'atlarning an'anaviy mumtoz she'riyatdagi o'rni, ularning funksiyalari, qo'llanilish uslublari, ta'sirchanligi kabi bir qator vazifalari yanada kengayib, bosqichma-bosqich rivojlanishi, badiiy-ma'joriy obrazlar yaratishdagi roli yana-da muhim ahamiyat kasb etganini ko'rish, ijodkorlar mahoratini alohida e'tirof etish bilan ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Головин В.Н. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1983.
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998.
4. Ҳаққулов И. Бобур шеърӣятада таносуб санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1981. – №5.
5. Шарафиддинов О. Замон. Қалб. Поэзия. – Тошкент: Ўздавнашр, 1962.
6. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, 1972.
7. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Т.: Ўзбекистон давлат илмий нашриёти, 2006
8. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Т.: Bookmany print, 2022;
9. Ҳамидов З. Сўз санъати ва санъаткор маҳорати. – Т.: Университет, 1991;
10. Ҳамидов З. Навоийнинг бадий санъатлари. – Т.: Университет, 2002;
11. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979; Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Т.: Ўзбекистон давлат илмий нашриёти, 2006; Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Т.: Bookmany print, 2022; Ҳамидов З. Сўз санъати ва санъаткор маҳорати. – Т.: Университет, 1991; Ҳамидов З. Навоийнинг бадий санъатлари. – Т.: Университет, 2002; Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998.
12. Адабиёт назарияси: Икки томлик. 2-том. – Тошкент: Фан, 1979.
13. Жирмунский В. М. Введение в литературоведение. Курс лекций. – М.: Эдиториал УРСС, 2004.

O'ZBEK TILI TAXALLUSLARINING KASBIY XOSLANISHIGA KO'RA TASNIFI

Sh.U.Nizamova, dots., PhD, Qo'qon Davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Til tizimida atoqli otlar alohida o'rin tutadigan lusoniy hodisa sanaladi. O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi o'zbek onomastikasi, xususan, toponimiya va antroponimiya sohasining ham yangi sifat darajasiga ko'tarilishini ta'minladi. Atoqli otlarga e'tibor yanada kuchaydi.

Kalit so'zlar: onomastika, toponimiya, antroponimiya, toponimlar, antroponimlar, gidronimlar, oronimlar, nekronimlar, taxalluslar, motiv va motivatsiya.

Аннотация. Имена собственные – особое явление в системе языка. Придание узбекскому языку государственного статуса обеспечило выход узбекской ономастики, в частности, топонимики и антропонимики, на новый качественный уровень. Внимание к именам собственным ещё больше возросло.

Ключевые слова: ономастика, топонимия, антропонимия, топонимы, антропонимы, гидронимы, оронимы, некронимы, прозвища, мотив и мотивация.

Abstract. Proper nouns are a special phenomenon in the language system. The granting of state status to the Uzbek language has ensured that Uzbek onomastics, in particular, the field of toponymy and anthroponymy, has reached a new level of quality. Attention to proper nouns has increased even more.

Keywords: onomastics, toponymy, anthroponymy, toponyms, anthroponyms, hydronyms, oronyms, necronyms, nicknames, motive and motivation.

Kirish. O'zbek onomastikasini yanada yuksak pog'onaga ko'tarish, uni yanada rivojlantirish bugungi tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham "Onomastika"ni alohida fan sifatida oliy o'quv yurtlarida o'qitish atoqli otlar borasida yetarli bilim, malaka va ko'nikmaga ega yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki o'zbek xalqining tarixi bilan bog'liq bo'lgan toponimlar, antroponimlar, gidronimlar, oronimlar, nekronimlar kabi atoqli ot turlari haqida tushunchaga egalik insonning ma'naviy hayotida, uning madaniy saviyasini ko'tarishda, ilmiy va badiiy tafakkurini takomillashtirishda juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Adabiyotlar tahlili. Inson dunyoda o'zini o'zi nomlay oladigan yagona ob'yektdir, biroq ushbu avtonomiyaning imkoniyatlari nafaqat cheklangan, balki ko'pincha u yashaydigan jamiyat tomonidan belgilanadi. Taxallusni qabul qilishda, nomlangan shaxsning o'z nomidan qilingan harakatlarida faol ishtirok etishi xarakterlidir.[1.186-187] Muallif o'z niyatlarini ifodalash uchun onomastik lug'at imkoniyatlaridan foydalangan holda maqbul usulni tanlaydi". Ya'ni inson o'ziga o'zi ism tanlay olmaydi, lekin insonda shunday imkoniyat borki, u ism vazifasini bajara oladigan va ism o'rnida foydalanish mumkin bo'lgan taxallusni o'zi tanlaydi. Bu ham nom olishning bir turiga kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. 1.To'plangan materiallarning tahlili taxallus qabul qilish va qo'llash, asosan, ijodkorlar – shoir va yozuvchilar, san'atkorlar – qo'shiqchi, bastakor, raqqosalar, qisman, olimlar, jurnalistlar, siyosatchilarga xosligini ko'rsatadi. Shu jihatdan o'zbek taxalluslarining kasbiy xoslanishiga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin:

2. Siyosatchi va arboblarning taxalluslari: Akmal Ikrom (Ikromov Akmal Ikromovich), Dukchi Eshon (Muhammadali Sobir o'g'li), Mahmud Tarobiy kabi.

3. Ijodkor va san'atkorlarning taxalluslari: Taxalluslarning bu turi ancha boy bo'lib, san'at turlariga mansubligiga ko'ra o'z ichida quyidagicha bo'linadi:[2.11]

4. Shoir va yozuvchilarning taxalluslari: Rabg'uziy (Nosiriddin Burxoniddin o'g'li), Navoiy (Nizomiddin Mir Alisher G'iyosiddin Kichkina o'g'li), Ogahiy (Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li), Vasliy (Sayyid Ahmad usta Azim o'g'li).

Tahlil va natijalar. II. Xalq og'zaki ijodi vakillarining taxalluslari. Bu guruhga ko'proq xalq baxshilarining taxalluslari kiradi. Masalan, Bola baxshi (Abdullayev Qurbonnazar), Islom shoir

(Islom shoir Nazar o'g'li), Po'ltan shoir (Muhammad Jomurod o'g'li Po'ltan), Qurbon sozchi (Ismoilov Qurbon), Sherna baxshi (Shernazar Beknazar o'g'li) kabi. Masalan:

1. Aktyor va rejissyorlarning taxalluslari: Abulfayziy, Bidiyorshum, Uyg'ur //Mannon Uyg'ur, Ubaydulla Omon (Ubaydulla Baqoyev), kabi.

2. Dramaturglarning taxalluslari: Abdulla Badriy, Hakimzoda (Hamza Niyoziy), Amin Umariy, Bog'bon (Yunusov G'ozil Mahammad), Xurshid (Shamsiddin Sharofiddinov), To'ra Mirzo (To'ramirza Jabborali Dadamirzo o'g'li), Yashin (Komil Nu'monov) kabi.

3. Musiqachi va bastakorlarning taxalluslari: Komil Xorazmiy (Pahlavon Muhammadniyoz Abdulla Oxund o'g'li), Mug'anniy (Safo Ollayor), Mutribiy // Noiy (Mavlono Sultonmuhammad Mutribiy, Noiy Samarqandiy), Yunus Rajabiy, G'ulom Zafariy, Sheroziy (Yoqubov Madrahim) kabi.

4. Qo'shiqchi, xonanda va hofizlarning taxalluslari: Tamaraxonim (Petrosyan Tamara Artyomovna), Sardor Rahimxon (Abdurahimov Sanjar Farhodovich), Sevara Nazarxon (Nazarxonova Sevara Anvarjonovna), Alisher Fayz (Turdiyev Alisher Bahodirovich), Dilso'z (Jumaniyozova Go'zal), Ziyoda (Qobilova Ziyoda O'tkirovna),

5. Qiziqchi, askiyachi va so'z ustalarining taxalluslari: Abdulla fonus, Aka Buxor (Zokirov Buxorjon), Zokir eshon (Rustam Mehtar o'g'li), Sa'di mahsum, Saidahmad askiya, Yusufjon qiziq (Shakarjonov Yusufjon) Avaz Oxun (Avaz Oxunov) kabi.

III. Allomalar, olimlarning taxalluslari: Koshg'ariy (Mahmud ibn al Husayn ibn Muhammad al-Koshg'ariy – turkshunoslik ilmining asoschisi, qomusiy olim), Qaffol Shoshiy (Abu Bakr Muhammad ibn Ali Ismoil Qaffol – tilshunos, fiqhshunos olim), Ulug'bek (Muhammad Tarag'ay – buyuk o'zbek astronomi va matematigi, davlat arbobi).

IV. O'qituvchi va ziyolilarning taxalluslari. Saidahmad Vasliy Samarqandiy, Muxtor Bakir, Ollobergan Po'lat (Po'latov Ollobergan), Qayum (Ramazonov Qayum), Shokir Sulaymon (Sulaymonov Shokir) kabi.

V. Tabiblarning taxalluslari: Abu Abdulloh Iloqiy (Sharafuddin Abu Abdulloh Muhammad ibn Yusuf al-Iloqiy), Boqiy Jarroh Samarqandiy, Zayniddin Jurjoniy (Abu Ibrohim ibn Hasan ibn Muhammad ibn Mahmud ibn Ahmad al-Husayniy), Nizomiy Aruziy Samarqandiy, Tabibiy (Ahmad Ali Muhammad o'g'li), Tohir Marvaziy kabi.

VI. Rassomlarning taxalluslari: Anvar Mirzo (Anvar Mirsoatov, (1939.13.2, Toshkent) – manzarachi rassom, rangtasvir ustasi, O'zbekiston xalq rassomi (2001). Anvar Mirzo G'arbiy Yevropa san'ati, fransuz impressionistlari, ayniqsa, neoimpressionistlari ijodini o'rgandi, ulardan ta'sirlandi. Rassom ijodida O'zbekistonning go'zal tabiati, uning gullagan bog'lari yetakchi o'rin egallaydi: "Urgut turkumi" (1980), "Farg'ona hovlisi" (1986), "Oydin kecha" (1988), "Birinchi qor" (1994), "Tog'dagi erta bahor" (1994), "Sijjak" (1998), "Bog'iston" (2000), "Chorbog'" (2000), "Vatan haqida qo'shiq" (2000), "Qishki Chimyon" (2001) va b.[3.106]

VII. Hunarmandlarning taxalluslari: Abdulla kulol (Kali Abdullo, 1815 – Rishton – 1900) – kulol, koshinpaz usta. Rishton va Qo'qonda ishlagan. Farg'ona kulollari ishlariga boshchilik qilgan. Xudoyorxon o'rdasining (hoz. Qo'qon o'lkashunoslik muzeyi) bosh fasadini rang-barang koshinlar bilan bezashda qatnashgan (1867-73). Abdulla kulol ishlaridan namunalar (sopol idishlar) O'zbekiston davlat san'at va Qo'qon o'lkashunoslik muzeylarida saqlanadi.[4.3-4]

Parang (Najmiddinov Haydar, 1874, Shahrisabz – 1920, Qo'qon) – naqqosh, o'ymakor usta, tajribali bezakchi. Qo'qonlik mashhur Usta Qodirjon Haydarovning otasi. Usta Haydar Najmiddinov ko'pgina davlatlarda hunarmanchilik ko'rgazmalarida qatnashib kelgan, xususan, Fransiyada bo'lib o'tgan festivalda ham ishtirok etadi. Shu sabab zamondoshlari u kishiga "Parang (farang – yevropalik)" deb nom berishgan. Keyinchalik bu nom ustaning taxallusiga aylangan.

Komil Devoni (Muhammadkomil Ismoil Devon o'g'li, 1887, Xivaning Sangar qishlog'ida, hunarmand muhrkand oilasida dunyoga kelgan – 1938, Toshkent) – shoir, mohir musiqachi va naqqosh. Xivadagi Arabxon madrasasida ta'lim olgan, fors tili, xattotlik san'atini o'rgangan. Feruz saroyida birmuncha vaqt kotiblik qilgan. Shuningdek, Devoni yog'och o'ymakorlarga, ganchkorlarga, qandakorlarga, hunarmandlarga, bosh bo'lgan va turli xil buyumlarga naqshlar chizgan.

Usto Mo'min (Nikolayev Aleksandr Vasilevich; 1897.30.8, Voronej 1957.27.06, Toshkent) – rangtasvir ustasi, grafik rassom. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi (1950). Ko'pgina asarlarini levkasga tempera usulida ishlagan. “Bahor” (1924), “Boy” (1932), “Xo'ja Nasriddin bozorda”, “Uyg'ur raqsi” (1944) va boshqa Abdulla Qodiriyning “Obid ketmon” (1935), M.Kozimiyning “Ko'rqinchli Tehron” va boshqa asarlarni badiiy bezagan. “Pravda Vostoka”, “Qizil O'zbekiston” gazetalari, “Mushtum” jurnalida ishlab, rasm va karikaturalari bilan qatnashgan, plakatlar yaratgan.[5.8]

(Shirin Murodov, 1879, Buxoro – 1957.12.2, Toshkent) – me'mor, ganch o'ymakori; O'zbekiston FANing faxriy a'zosi (1943), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi (1943). Hunarni otasi usta Murod va bobosi usta Nosirdan o'rgangan, yoshligidan amakisi usta Hayot qo'lida qolgan va undan ta'lim olgan. Mustaqil usta sifatida Buxoro amirining Karmanadagi saroyi (Sitorai Mohi Xosa yozlik saroyining Oq zali)ni bezashda qatnashib, tanilgan. Shirin Murodov ijodida ganch o'ymakorligi an'analarini mahorat bilan qo'llagan, ularni yangi mazmun va shakllar bilan boyitgan. Respublika (jumladan, Toshkent, Buxoro va b.)dagi maktab, ko'chalarga Shirin Murodov nomi qo'yilgan; Buxorodagi Sitorai Mohi Xosa hovlisida uning byusti o'rnatilgan. Vafotidan so'ng “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan mukofotlangan (2001) [1.186-187]

Usta Sharif (Sharif Saidov, 1887 – ?) – buxorolik yog'och o'ymakori, duradgor usta. Usta Shirin Murodov bilan birga hunar o'rgangan, Buxoro amiri saroyida ishlagan, ko'plab jamoat binolari (Bolohovuz masjidi, Sitorai Mohi Xosa va boshqalar)ni qurishda, Buxorodagi Mir Arab, Ko'kaldosh madrasalarini ta'mirlashda qatnashgan. Usta Sharif yog'och o'ymakorligida yuksak mahorat bilan bezab tayyorlagan ishlaridan namunalar (bir necha eshik) Buxoro viloyat o'lkashunoslik muzeyida saqlanadi.

Xulosa. Taxalluslarga xos motivlar o'zbek xalqining milliy va umumbashariy qadriyatlari bilan bog'liqdir. Etnik mansublik, diniy tushunchalar va tasavvurlar bilan bog'liq motivli taxalluslar o'zbek antroponimlarining ibtidoiy davrga xos xususiyatlarini o'zida mujassam etgan. Boshqa antroponimik birliklar qatori taxalluslar ham motivsiz yuzaga kelmaydi va motivsiz ism bo'lmaganidek, taxallus ham yo'q.

Bir xil taxallusli shoir, adib va san'atkorlar taxallusdoshlar deb ataladi. Taxallusdoshlik ijodkor va san'atkorlarning familiya hamda ismlarining bir xilligi, tug'ilish, yashash joylarining umumiyliigi hamda taxallus tanlashda bunga nisbat berilishi, ijodiy konsepsiyasi, orzu-niyatlari, fikr-u o'ylari mushtarakligi, ruhiy holati, maishiy hayoti o'xshashligi ifodasi sifatida yuzaga kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 186-187.
2. Нуритдинова Р. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили. Филол. фан. ном.... дис. автор. Тошкент, 2005. – Б. 11.
3. Мартынов В.В. Номинативные единицы языка и их системное описание / Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск, 1969. Вып. II, ч.1. – С. 106.
4. Менажиев Я., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмингизнинг маъноси нима? – Тошкент: Фан, 1968. – Б.3-4.
5. Мочалкина К.С. Псевдонимы в системе современной русской антропонимии: Дис. – Волгоград, 2004. – С. 8.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 186-187.
7. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/ozbekiston-musavvirlari-anvar-mirzo-anvar-mirsoatov.html>
8. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/a/abdulla-kulol/>
9. https://uz.wikipedia.org/wiki/Usto_mo'min

UDC 808.3

VIEWS ON SPACE: MODEL AND SYMBOLISM

N.A.Nizomova, teacher, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqolada inson tafakkuri va madaniyatida makon haqidagi simvolik va model asosidagi qarashlar tahlil qilinadi. Unda insonlar makonni an'anaviy tarzda ikki qismga ichki (o'z) va tashqi (begona) makonga ajratishi hamda bu makoniy modellarning psixologik, madaniy va lingvistik dunyoqarashni aks ettirishi ko'rsatilgan. Tadqiqotda makonni anglashda simvolik ifodaning o'rni yoritilgan hamda jismoniy makon bilan uning konseptual talqini o'rtasidagi o'zaro

aloqaga e'tibor qaratilgan. Til va madaniy ifodalar tahlili orqali makoniy simvolika shaxsiy va jamoaviy identifikatsiyani belgilovchi asosiy unsur sifatida namoyon bo'lishi aniqlangan. Tadqiqot natijalari kognitiv lingvistika sohasiga hissa qo'shib, makoniy model va simvollar inson idroki, muloqoti va madaniy tasnifiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *makon, model, simvolika, kognitiv lingvistika, dunyoqarash, madaniy ma'no*

Аннотация. В данной статье рассматриваются символические и модельные представления пространства в человеческом мышлении и культуре. Анализируется традиционное деление пространства на внутреннее (свое) и внешнее (чужое) и то, как эти пространственные модели отражают психологическое, культурное и лингвистическое мировоззрение. В исследовании подчеркивается роль символического выражения в формировании пространственного восприятия и выделяется взаимосвязь между физическим пространством и его концептуальной интерпретацией. Анализ языковых и культурных выражений показывает, что пространственная символика служит важным элементом в определении индивидуальной и коллективной идентичности. Полученные результаты вносят вклад в развитие когнитивной лингвистики, демонстрируя влияние пространственных моделей и символов на восприятие, коммуникацию и культурную категоризацию человека.

Ключевые слова: *пространство, модель, символика, когнитивная лингвистика, мировоззрение, культурное значение*

Abstract. This article explores the symbolic and model-based perceptions of space in human cognition and culture. It examines how people traditionally divide space into two categories: inner (domestic) and outer (foreign), and how these spatial models reflect psychological, cultural, and linguistic worldviews. The study emphasizes the role of symbolic representation in shaping spatial understanding and highlights the interaction between physical space and its conceptual interpretation. Through analyzing linguistic and cultural expressions, the research reveals that spatial symbolism serves as a key element in defining individual and collective identity. The findings contribute to the broader field of cognitive linguistics by demonstrating how spatial models and symbols influence human perception, communication, and cultural categorization.

Keywords: *space, model, symbolism, cognitive linguistics, worldview, cultural meaning*

In linguistics and cognitive science, the concepts of *model* and *symbolism* play a crucial role in understanding how humans perceive, conceptualize, and represent reality. A **model** serves as a simplified representation or structured framework that reflects certain aspects of the real world. It helps to systematize knowledge and to explain how different components of a concept are interconnected. For instance, spatial and conceptual models enable researchers to analyze how humans structure space, time, or social relations in their mental and linguistic systems.

Symbolism, on the other hand, represents the process by which abstract ideas and meanings are expressed through symbols, signs, and metaphors. Symbols are powerful cognitive tools that allow people to encode complex experiences and emotions into communicative forms. In cultural and linguistic contexts, symbols often reflect collective values, traditions, and worldviews. For example, the contrast between “inner” and “outer” space can symbolize the opposition between safety and danger, familiarity and strangeness, or personal and social identity.

The interaction between model and symbolism is essential in constructing human cognition. Models provide the structural basis for understanding phenomena, while symbols enrich these models with emotional and cultural meanings. Together, they form a dynamic mechanism through which individuals interpret their environment and communicate their understanding to others.

People have symbolically divided space into two parts: their own (internal) space and the foreign (external) space. One's own space has always been closely connected with human life, values, and worldview. It has been perceived as protected, orderly, warm, bright, and safe. Such a space was often imagined as a home, homeland, village, city, or sacred places (for example, temples or shrines). In contrast, the foreign space was regarded as unknown, dangerous, chaotic, and dark. This included forests, deserts, mountains, or the lands of other peoples. Thus, for ancient people, space was not only a geographical location but also a sphere of spiritual and cultural perception.

This approach to space has remained stable and found reflection in culture, language, and mythology. For instance, the right and left sides symbolized different meanings: the right side represented positivity, light, and divinity, while the left side was associated with negativity, darkness, and evil.

In human consciousness, the concept of space was expressed through two main principles: the center and the boundary, the center and the periphery. The center symbolized order, spirituality, life, and security. It was the place where a person felt free and calm. The center was usually understood as a place of worship, a family home, a sacred site, or the central point of an ancient city. The periphery, on the other hand, was viewed as an unknown, dangerous, and chaotic place inhabited by demons, evil forces, and foreign peoples.

Therefore, ancient people believed that before settling in a new place, it was necessary to “order” it to make it safe and spiritually assimilated. For example, when a new house was being built, religious rituals were performed, the ground was declared sacred, and prayers and sacrifices were offered. Through these rituals, the foreign space gradually turned into one’s own space.

In this way, people “ordered” the space, turning it into a safe and spiritually comfortable place. For them, true space was that which was close to the sacred center – the place considered the center of human life, where a person felt “at home.”

However, the outer boundary of space was imagined as an unknown, disordered, and dangerous area – a place leading to another world, to chaos. Hence, any journey or departure from one’s space was connected with danger. A person could leave it only under special protection or during sacred rituals.

That is why, before mastering any new space, people would “consecrate” it – that is, establish order through certain rituals. These rituals served to transform the space into a safe and livable place, integrating it as part of the existing world.

For ancient people, the center was not only a geographical but also a spiritual-religious one. They associated it with divine powers, imagining it as a connecting point between heaven and earth. The center of every city, temple, or house was considered sacred – a place where the connection with the universe was most direct.

The construction of cities or temples was viewed as a symbolic repetition of the creation of the world. For instance, the building of a temple often represented a ritual reenactment of the world’s creation. Through these rituals, people believed they were bringing divine order into the world.

Thus, every sacred place was a manifestation of divine order. It was not merely a geographical point but a center through which people felt connected to the entire cosmos. Therefore, whenever ancient people occupied new territory, they first “consecrated” it – accepting it as part of the universe.

This approach was not limited to temples or cities. Even ordinary dwellings and houses were consecrated through specific rituals. For instance, when a new house was built or when people moved into it, religious ceremonies were often performed to ensure safety and prosperity.

All of this shows that for ancient people, space was not just a physical location – it was deeply linked with spiritual and divine order. Through sacred spaces, people brought meaning and harmony into their lives, and the sacred center became the main symbol of that order.

At the same time, among the ancient Slavs, the relationship between inner and outer boundaries of space played an important role. The inner space – the human dwelling – was seen as an ordered and sacred part of the world, while the outer space was associated with chaos, danger, and the unknown. Thus, the Slavic cosmogonic worldview reflected a clear understanding of how space was organized and the importance of sacred places.

Cosmogony, that is, ancient conceptions of the creation of the world, was usually connected with nature and its elements. Water, earth, air, and fire were often considered sources of life and prosperity among the Slavs. At the same time, they were perceived as opposing forces that balanced and interacted with each other.

REFERENCES:

1. Popova Z.D., Sternin I.A. *Essays on Cognitive Linguistics*. Voronezh: Istoki, 2001. – 191 p.
2. Chaves, A. (2011). *Assessment of the study within various paradigms of educational psychology*.
3. Lambalgen M., Hamm F. *The Proper Treatment of Events*. Blackwell Publishing Ltd., 2005. – p.112.

4. Lambalgen M., Hamm F. *The Proper Treatment of Events*. Blackwell Publishing Ltd.; Paducheva E.V. *Metaphor and Its Relatives // Hidden Meanings*. Word, Text, Culture: Collection of Articles in Honor of..., 2005. – p.112.
5. Alefirenko N.F. *Cognitive-Semiotic Aspects of Linguoculturology // Questions of Cognitive Linguistics*. 2006. No.1. pp. 36–44.
6. Askol'dov S.A. *Concept and Word // Russian Philology. From the Theory of Philology to Text Structure*. Moscow, 1997.
7. Vorkachev S.G. *Filling the Conceptosphere // Linguocultural Concept: Typology and Spheres of Existence*. Volgograd: VolSU Publishing, 2007. p.34.
8. Vorkachev S.G. *The Concept of Happiness in Russian Linguistic Consciousness: A Linguocultural Analysis*. Krasnodar.
9. Teliya V.N. *Metaphorization and Its Role in Creating the Linguistic Picture of the World // The Human Factor in Language. Language and the Picture of the World*. Moscow: Nauka, 1988. pp.173–203.

UO'K 81'37 + 81'38 + 81'373.6

PREDMETLAR ASOSIDAGI EPITETLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Z.Normurodova, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek adabiy tilida predmetlar asosidagi epitetslarning leksik-semantik va stilistik xususiyatlari tahlil etiladi. Epitetslarning badiiy matnda obrazlilik, ekspressivlik hamda estetik ta'sirni kuchaytirishdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqotda predmet nomlari asosida yaratilgan epitetslarning ma'no qatlamlari, ularning metaforik tabiatini ochib berish bilan birga, o'zbek adabiyotidan olingan namunalar asosida ularning qo'llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada epitetslarning badiiy tafakkurda predmetlar orqali qanday ma'naviy-estetik yuklama kasb etishi tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *epitet, predmet asosidagi epitet, badiiy til, metafora, obrazlilik, estetik ta'sir.*

Аннотация. *В статье анализируются лексико-семантические и стилистические особенности предметных эпитетов в узбекском литературном языке. Подчеркивается роль эпитетов в усилении образности, выразительности и эстетического воздействия художественного текста. В исследовании раскрываются смысловые пласты предметных эпитетов, их метафоричность, анализируются особенности их употребления на примерах из узбекской литературы. В статье анализируется, как эпитеты приобретают духовно-эстетическую нагрузку через предметные образы в художественном мышлении.*

Ключевые слова: *эпитет, предметный эпитет, художественный язык, метафора, образность, эстетический эффект.*

Abstract. *This article analyzes the lexical-semantic and stylistic features of epithets based on objects in the Uzbek literary language. The role of epithets in enhancing imagery, expressiveness and aesthetic impact in a literary text is highlighted. The study reveals the layers of meaning of epithets created based on object names, their metaphorical nature, and analyzes the features of their use based on examples taken from Uzbek literature. The article analyzes how epithets acquire a spiritual and aesthetic charge through objects in artistic thinking.*

Key words: *epithet, subject-based epithet, artistic language, metaphor, imagery, aesthetic effect.*

Badiiy nutqda tasviriy vositalarning tutgan o'rni beqiyosdir. Adabiy matnda so'z faqat ma'no ifodalovchi birlik emas, balki estetik ta'sir kuchiga ega san'at vositasidir. Shu boisdan, epitetslar – obrazlilikni kuchaytiruvchi, predmet, hodisa yoki shaxsning muayyan belgisini estetik nuqtai nazardan yorituvchi eng muhim badiiy vositalardan biri hisoblanadi. Har bir epitet o'ziga xos obrazlilik yaratish bilan birga, yozuvchi yoki shoirning dunyoqarashi, individual uslubi va estetik didini ham namoyon etadi.

Predmetlar, birinchi navbatda, millat turmushida keng o'rinlashgan, hayotning ajralmas qismiga aylangan tushunchalar nomi bilan ifodalanadi. Predmet va hodisalarni anglatuvchi so'zlar ko'chim yo'li bilan konnotativ ma'no anglatar ekan, bir-biridan farq qiluvchi va boshqa-boshqa ma'no anglatuvchi, makon va zamonda o'zaro ichki va tashqi jihatdan yaqinligi, bog'liqligi,

aloqadorligi ko'zda tutiladi. Predmet va narsalar o'rtasidagi o'xshashlik, bog'liqlik asosida birining xususiyati boshqasiga ko'chiriladi. Masalan, *zumrad bahor, kumush qish, oltin kuz, munchoq yosh* kabi birikmalarda o'z ifodasiga ega bo'ladi, ma'lum bir tushunchalar tashiydi. *Yulduzlar ham xuddi munchoq yosh.* (E.Vohidov) *Menga munchoq ko'zlar boqadi bodrab.* (Zulfiya) *Munchoq ko'z* birikmasidagi munchoq epiteta sanalib, "yumaloq" semasi bilan reallashgan.

Metall yoki element anglatuvchi nomlar asosida hosil bo'lgan epiteta predikativ qo'shilmaning predikati vazifasida kelishi ham mumkin. Masalan: *"Fursat-oltin, sen ko'krak kerib oltiningni sohib borasan"*. (E.Vohidov) Bu gapdagi *oltin* so'zi epiteta bo'lib, o'z ma'nosining "qadrli" semasi bilan qo'llangan. Biroq bu epiteta subyekti mavhum ot bo'lib, vaqtni bildirgan. Metall nomlari asosida hosil bo'lgan epiteta "qimmatli", "qadrli", "chidamli" kabi ijobiy ma'nolarni ifodalaydi. O'zbek tilida epiteta turli usullar bilan hosil qilinsa-da, ulardan eng sarmahsuli predmet nomlari asosida epiteta yaratishdir. Bu usulda predmetlarning nomlari boshqa narsa yoki hodisalarning belgi va xususiyatlarini ifodalash uchun qo'llaniladi. Masalan, "oltin" so'zi qimmatbaho metallni bildiradi, lekin epiteta sifatida "oltin yurak" birikmasida ishlatilganda, insonning oliyanobligini ta'kidlaydi. Shuningdek, o'zbek xalq qo'shiqlarida ham predmet nomlari asosida epiteta keng qo'llaniladi. Xususan, quyidagi o'lan matnida tishning oqligi va chiroyliligini ifodalash maqsadida qo'llanilgan "marjon" epiteta shu tipga mansubdir:

Og'zim ochsam ko'rinar marjon tishim,

Bunday duchor kelarmi sygan kishim.

Bir mahal qaragam, ko'zlarida marjon yoshlari oqib, onam tepamda turardi. (P.Nishonov "Ota o'g'li") Marjon yoshlar oddiy "yosh" emas, balki "marjon"ga qiyoslangan yoshlar. Bu ko'z yoshining qimmatli, pokiza va yurakdan chiqqanligini ifodalaydi. "Marjon" go'zallik, qimmatbaho narsa sifatida ishlatiladi. Kundalik hayotda qimmatlilik, go'zallik, chidamlilik xususiyatiga ko'ra qadrlangan bu kabi nodir metallar va ma'danlar inson xususiyatlariga baho berish sifatida ham qo'llaniladi.

"Marjon" so'zi o'zbek tilining izohli lug'atida munchoq va shu kabilarni ipga tizib taqiladigan bezak buyumi; taqinchoq ma'nolarini anglatadi. Bu so'z, asosan, taqinchoqlarda ishlatiladigan mayda, teshikli sharcha yoki marvaridlarni tasvirlash uchun qo'llaniladi [1]. "Marjon tish" epiteta o'zbek adabiyotida ko'pincha insonning tishlarini marjonga o'xshatib tasvirlash uchun ishlatiladi. Bu epiteta orqali tishlarning oppoq, chiroyli va tartibli ekanligi ta'kidlanadi. Marjon – bu qimmatbaho tosh bo'lib, uning nafisligi va jozibasi tishlarning go'zalligini ifodalash uchun mukammal ko'chim bo'lib qo'llaniladi. Predmet nomlari asosida hosil bo'lgan epiteta jonli yoki jonsiz predmetlarning nomlari asosida yasalgani bilan ajralib turadi. Ular ko'pincha boshqa bir narsa, hodisa yoki kishining xususiyatini qiyoslash yo'li bilan ifodalanadi. *Oltin, kumush, zar, tilla, olmos, po'lat, temir* kabi metall va ma'dan nomlari badiiy matnda narsa-hodisalarga xususiyat berish uchun ham

Predmet nomlari, asosan, ijobiy ma'no ifodalaydi. Shuning bilan birga ba'zi o'rinlarda salbiy ma'no ham ifodalashga xizmat qiladi.

Predmetli nomlarini anglatuvchi epiteta mustahkam, baquvvat semalari ham anglashiladi. Masalan, *Har mushkulga bardosh berar, chidar mening tosh boshim* (E. Vohidov). Bu misoldagi predmetli kod tosh so'zi asosida yuzaga kelgan epiteta bo'lib, u "chidamli" semasiga ega. Shuni ta'kidlash kerakki, so'zning ifoda planini leksema, mazmun plani semema deb ataladi. Semema so'z tarkibiga kirgan barcha ma'nolarni jamlab, yig'ishtirib keladi, lekin Y.M.Vereshchagin va V.G.Kastromarovlarning fikricha, so'z nutq jarayonida semema tarkibiga kirgan barcha ma'nolarni tugal ifodalay olmaydi. Inson predmetni atashda ulardan eng muhimini tanlab oladi [2]. Anglashiladiki, badiiy nutqda qo'llanilgan epiteta muallif yoki obrazning hissiy holatini kuchaytiradi. Epiteta hodisasi haqida juda qadimdan rang-barang, bir-birini to'ldiruvchi, ba'zan inkor etuvchi fikrlar bildirilib kelingan. Epitetlarni biz ko'p hollarda badiiy asarlarda aniqlovchi vazifasida qo'llanganiga guvoh bo'lamiz. Bu vazifalarni tabiiyki sifat so'z turkumi bajaradi. Ammo biz epiteta larni faqat belgi ifodasi bo'lib xizmat qiladi degan fikrdan yiroqmiz. Epitetlarda so'z ma'nosi yo ijobiy, yo salbiy baho ifodalashi bilan ham sarmahsul nutq hodisasidir. Adabiyotshunoslik atamalariga bag'ishlangan lug'atda epiteta birikma tarkibiga kelishiga misol keltirilar ekan, *oltin vodiy, zumrad bahor, kumush qish* kabilarni sanaydi [3]. Bu misollardagi *oltin, zumrad, kumush*

soʻzlari epitetlar boʻlib, ular rang bildirishi bilan qoʻllangan. Bunda u oltin soʻzi maʼnosining semalari tarkibini keltiradi. Shu semalardan faqat rang bildiruvchi semaga asoslanib, oltin soʻzi qoʻllanishi, u nutqiy sifatlashishga teng ekanligi va bu epitetligini koʻrsatib beradi. I.K.Shukurov oʻzining yana bir maqolasida xuddi shu masalani ancha kengroq tushuntirib beradi [4]. Qolaversa, bu epitetlar bezak epitetlar ham deb nomlanib, stilistik figuralar tarkibida *oltin, kumush, zar, tilla, olmos, poʻlat, temir* kabi leksemalar misolida barqarorlashgan. “Oʻgʻiz qahramonlik eposi” va “Qurqut kitobi” asarida hatto bu kabi bezak epitetlar ham epik formulalar tarkibiga kiritilgan [5]. Epitetlar metall nomlarini anglatuvchi otlardan tashqari mineral nomlarini anglatuvchi otlar asosida ham yuzaga keladi. Masalan: *Yondi bu feruza gumbaz* (E. Vohidov). Feruza oʻz maʼnosining faqat “koʻk”, “jiloli” semalari bilan reallashib epitet hosil qilgan. *Lojuvard, laʼl, zumrad, novvot* kabi mineral anglatuvchi otlar ham epitetni yuzaga chiqarib, bular ham koʻp hollarda rang maʼnosini ifodalashga xizmat qiladi. Misol: *Voh, yuragim oʻynardi kumush jilgʻalarining zumrad labida* (Sh.Rahmon). *Lojuvard kenglikka qildilar parvoz* (E.Vohidov). *Laʼli shahdaborini oʻp* (E.Vohidov). Bu gaplardagi zumrad, lojuvard, laʼl mineral anglatuvchi otlar boʻlib, epitet vazifasida kelgan. Bunda zumrad “yashil”, lojuvard “toʻq koʻk”, “tiniq”, laʼl “qizil”, “tiniq” semalari bilan qoʻllangan. Bu soʻzlar estetik-emotsional taʼsirga ega epitet sifatida ishlatilgan. Qimmatbaho zargarlik toshlari sifatida feruza toshi baxt va omad keltiruvchi mineral sifatida koʻp ishlatiladi. Feruza goʻzallik, poklik, osoyishtalik bilan bogʻliq tushunchalarni ham anglatadi. Laʼl izohli lugʻatda qimmatbaho tosh, yoqut, qizil yoqut deb tavsiflanadi [6]. Zumrad esa, izohli lugʻatda oliy sifatli, och yashil qimmatbaho tosh deb izohlangan [7]. Mumtoz adabiyotda ham yor goʻzalligini taʼriflashda, uning sifatlarini, nazokatini obrazli, pinhona tasvirlashda mineral nomlari asosidagi epitetlardan foydalanilgan.

Predmetlar asosidagi epitetlar oʻzbek badiiy tilining obrazlilik va estetik ifoda tizimida muhim oʻrin egallaydi. Ular predmet nomlari orqali boshqa narsa yoki hodisaning belgisini ifodalash bilan bir qatorda, millatning oʻziga xosliklarini, mental xususiyatlarini ochish uchun ham alohida ahamiyatga ega. Bu turdagi epitetlar badiiy matnning mazmunini boyitadi. Leksik-semantik jihatdan predmet asosidagi epitetlar tildagi soʻzlarning koʻchma maʼnoda ishlatilish imkoniyatini ochadi, konnotativ maʼnolarni faollashtiradi hamda badiiy matnda yangi semantik qatlam hosil qiladi. yozuvchining individual uslubi, dunyoqarashi va estetik didini namoyon etadi.

Umuman olganda, predmetlar asosidagi epitetlar nafaqat tasviriylilikni kuchaytiruvchi badiiy vosita, balki tilning semantik tizimini boyituvchi, obrazli tafakkurni ifodalovchi leksik hodisa sifatida ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Верещагин Е.М, Кастрамов В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык. 1980. – С.26.
2. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаев Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1967. –Б. 205.
3. Шукуров И.К. Перенос значения слов в узбекском языке. – Ташкент: – 1978. – С.10.
4. Шукуров И. Нутқий кўчма маъноларнинг ҳосил бўлиши ва конверсия //Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. 5-сон. 68-бет.
5. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти// Ўзбек фолклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: 1981. – Б. 17-21.
6. OʻTIL. – Т.: Gʻafur Gʻulom nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2022. III jild.
7. OʻTIL. – Т.: Gʻafur Gʻulom nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2022. V jild.

UOʻK 81ʻ37:81.2-11

INGLIZ VA OʻZBEK TILLARIDA SUV OBRAZINING KOGNITIV VA MADANIY TALQINI

M.Numonova, oʻqituvchi, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada ingliz va oʻzbek tillarida suv obrazining kognitiv va madaniy talqini lingvokulturologik hamda qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Suv obrazi inson tafakkurining universal modeli sifatida hayot, poklik va baraka timsoli boʻlib, har bir xalq madaniy xotirasida oʻziga xos ramziy yuklama kasb etadi. Tadqiqot suv konseptining nominativ kommunikativ maydoni, yadro va periferiya birliklari, ularning semantik va madaniy oʻzgarishlarini oʻrganishga qaratilgan.

Ingliz tilidagi *water, river, rain, ocean* birliklari va o'zbek tilidagi *suv, daryo, yomg'ir, buloq* kabi elementlar asosida suvning milliy tafakkurdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: suv obrazi, konsept, kognitiv tahlil, lingvokulturologiya, madaniy talqin, metafora, semantika.

Аннотация. В статье на основе лингвокультурологического и сопоставительного подхода рассматривается когнитивная и культурная интерпретация образа воды в английском и узбекском языках. Будучи универсальной моделью человеческого мышления, образ воды символизирует жизнь, чистоту и благополучие и несёт специфическую для каждой культуры символическую нагрузку в её культурной памяти. Исследование направлено на описание номинативно-коммуникативного поля концепта ВОДА, его ядерных и периферийных единиц, а также их семантических и культурных изменений. На материале единиц *water, river, rain, ocean* (англ.) и *suv, daryo, yomg'ir, buloq* (узб.) раскрывается место воды в национальной картине мира.

Ключевые слова: образ воды, концепт, когнитивный анализ, лингвокультурология, культурная интерпретация, метафора, семантика.

Abstract. The article analyzes the cognitive and cultural interpretation of the water image in English and Uzbek on the basis of a linguoculturological and comparative approach. As a universal model of human thought, the image of water symbolizes life, purity, and prosperity, carrying a culture-specific symbolic load in the cultural memory of each people. The study focuses on the nominative-communicative field of the WATER concept, its core and peripheral units, and the semantic and cultural shifts they undergo. Using such elements as *water, river, rain, ocean* in English and *suv, daryo, yomg'ir, buloq* in Uzbek, the article reveals the place of water in the national worldview.

Keywords: water image, concept, cognitive analysis, linguoculturology, cultural interpretation, metaphor, semantics.

Til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liq tizimlar bo'lib, ular inson tafakkurining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til orqali inson nafaqat dunyoni nomlaydi, balki uni idrok etish, baholash va ma'naviy talqin etish mexanizmini ham shakllantiradi [1]. Shu jihatdan til kognitiv tizimning markazida turuvchi madaniy kod sifatida faoliyat yuritadi. E. Kubryakovaning ta'kidlashicha, "til – bu inson ongidagi bilimlar modeli bo'lib, u orqali tafakkur voqelikni kategoriyalarga ajratadi va uni konseptual asosda tartiblaydi" [2]. Shunday konseptlardan biri suv obrazidir, u insoniyat tafakkurining eng qadimiy qatlamlaridan joy olgan universal kognitiv birlik hisoblanadi.

"Suv" konsepti deyarli barcha madaniyatlarda hayot, tozalik, yangilanish va barqarorlik timsoli sifatida talqin etiladi. G. Lakoff va M. Johnsonning konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, "oqim" (flow) semasi inson tafakkurida jarayon, vaqt va hayotning o'tkinchiligini anglatadi, bu esa suvni universal metaforik modelga aylantiradi [3]. Ingliz tili tizimida suv obrazi *flow of time, deep water, clear stream* kabi birikmalar orqali ekologik muvozanat, ijtimoiy uyg'unlik va ruhiy sokinlik ramzi sifatida shakllanadi. O'zbek tilida esa suv obrazining semantik yadrosi baraka, poklik va muqaddaslik tushunchalari bilan uzviy bog'langan. Sh. Safarovning fikricha, "til millat tafakkurining ramziy ko'zgusi bo'lib, unda xalqning ma'naviy dunyoqarashi va tarixiy xotirasi mujassam" [4].

Sh. Safarov suv obrazini lingvomadaniy qadriyatlar kontekstida tahlil qilib, uni xalq tafakkurining konseptual yadrosi sifatida talqin etadi. Nurmonov tilda namoyon bo'ladigan madaniy belgilarni milliy tafakkurning kognitiv in'ikosi sifatida baholaydi. V. Karasikning fikricha, suv singari universal konseptlar shaxs, madaniyat va ijtimoiy diskurs o'rtasida semantik ko'prik vazifasini bajaradi [3]. Shu jihatdan ushbu tadqiqotning metodologiyasi suv obrazini nafaqat lingvistik birlik, balki madaniy-kognitiv fenomen sifatida tahlil qilish imkonini yaratadi.

Suv obrazining konseptual yadrosi. Suv obrazi ingliz va o'zbek tillarida hayotiy kuch, yangilanish va barqarorlik timsoli sifatida talqin etiladi. Bu obraz har ikki tilda inson tafakkurining eng qadimiy kognitiv modellaridan birini tashkil etadi. Suvning universalligi shundaki, u nafaqat tabiatning asosiy unsuri, balki inson ongidagi "hayot oqimi" metaforasining konseptual yadrosidir. Ingliz tilidagi *water of life, flow of time, to be in deep water* kabi birikmalar suvni harakat, vaqt va

hayot jarayoni bilan bog'laydi, o'zbek tilida esa suv hayot, suvning qadri cho'lni kesgan biladi, suvday tiniq kabi ifodalar suvning tozalik, baraka va sabr bilan uyg'unligini bildiradi [1].

E. Kubryakova suv kabi konseptlarni "bilimlarning ramziy modeli" deb baholab, ularning semantik tuzilishi inson tafakkuridagi kognitiv jarayonlar bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi [3]. Shu bois suv obrazi universal bo'lishi bilan birga, har bir til tizimida milliy-madaniy jihatdan modifikatsiyalanadi. O'zbek madaniyatida suv konsepti diniy e'tiqodlar, xalqona axloqiy me'yorlar va marosimiy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan bo'lsa, ingliz madaniyatida u ko'proq ekologik barqarorlik, tabiiy muvozanat va ijtimoiy uyg'unlik bilan bog'liqdir [4].

Frazeologik jihatdan ham suv obrazi har ikki tilda faol ishlatiladi. O'zbek tilida suvday oq hayot, suvdek sabrli, suvdek silliq kabi iboralar ijobiy konnotatsiyaga ega bo'lib, insoniy fazilatlarni ifodalashda ishlatiladi. Ingliz tilida esa *still waters run deep, to test the waters, pour cold water on something* kabi iboralar insonning ruhiy holati, ehtiyotkorlik yoki tanqidni bildiradi. V. N. Teliya bu turdagi frazeologizmlarni "milliy madaniyatning estetik kodlari" deb atab, ularning xalq mentaliteti bilan uzviy aloqadorligini ta'kidlaydi [5].

Z. Popova va I. Sternin suv konseptini "universal kognitiv ramka" sifatida izohlaydi, chunki u barcha xalqlarda hayotiy jarayon, tozalik va ruhiy yangilanish bilan bog'langan. Shu sababli suv obrazi inson tafakkurida kognitiv kategoriya sifatida faol yashaydi va til orqali madaniyatning ichki mexanizmlarini ifodalaydi [6]. Sh. Safarov suvning bunday ramziy tabiatini tildagi qadriyatli birliklar orqali ochib, uni xalq tafakkurining ma'naviy yadrosi sifatida talqin etadi [7].

Madaniy va axloqiy talqin. O'zbek madaniyatida suv obrazining madaniy va axloqiy talqini xalqning ma'naviy tafakkuri va diniy e'tiqodlari bilan chambarchas bog'liqdir. Suv qadimdan hayot manbai, poklik va baraka timsoli sifatida qadrlanadi. Xalq og'zaki ijodida, diniy marosimlarda va kundalik hayotda suvga bo'lgan munosabat ijobiy, hurmatga asoslangan tarzda ifodalanadi. Masalan, *tahorat, g'usl*, duoda suvning ishtiroki inson ruhiy tozalanishining ramzi bo'lib xizmat qiladi. "*Suv bor joyda hayot bor*", "*Suv berish savob*", "*Suvning qadri cho'lni kesgan biladi*" kabi maqollar xalq tafakkurida suvni ezgulik, saxovat va in'om manbai sifatida talqin etadi [1]. Shu bois suv o'zbek madaniyatida diniy va axloqiy qadriyatlarning lingvosemiotik belgisi hisoblanadi.

Sh. Safarovning ta'kidlashicha, "suv konsepti o'zbek xalqining ma'naviy arxetipida baraka va poklik timsoli sifatida yashaydi" [2]. Bu esa suvni nafaqat jismoniy, balki ruhiy tozalanish, yangilanish va ma'naviy poklanishning ramziga aylantiradi. A. Nurmonov suvning xalq e'tiqodidagi o'rni haqida so'z yuritir ekan, uni "madaniyatning semantik yadrosi" deb ataydi [3]. Suvga nisbatan bunday ehtirom xalqning tabiat bilan uyg'un yashash falsafasidan, ekoetik dunyoqarashidan dalolat beradi.

Ingliz madaniyatida esa suvning axloqiy qiymati ekologik va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liq. Zamonaviy ingliz tilida **Save water, save life, Water is life, Every drop counts** kabi iboralar keng qo'llanadi. Bu birliklar ekologik ongni shakllantirish, tabiatni asrash va global mas'uliyatni tarannum etishga xizmat qiladi [4]. G'arb tafakkurida suv inson va atrof-muhit o'rtasidagi barqarorlik, hamjihatlik va uyg'unlik timsoli sifatida qaraladi. Z. Popova va I. Sternin fikricha, madaniy konseptlar, jumladan suv obrazi, "insoniyatning kollektiv tajribasini ramziy shaklda kodlaydi" [5].

V. Karasik madaniy konseptlarni "jamiyatning axloqiy ongini shakllantiruvchi diskursiv yadrolar" deb hisoblab, suv obrazining ijtimoiy qadriyatlarni aks ettirishdagi o'rnini ta'kidlaydi [6]. Ingliz madaniyatida suvning bu funksiyasi ekologik ong va ijtimoiy mas'uliyat bilan uzviy bog'liq bo'lsa, o'zbek madaniyatida u baraka, saxovat va e'tiqodiy poklikni ifodalovchi ijtimoiy semantik birlikdir.

Suvning lingvokulturologik modeli. Har ikki tilda suv konsepti xalq mentalitetida shakllangan ijtimoiy, diniy va estetik ramzlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Tilshunoslikda lingvokulturologik model deb insonning dunyoni idrok etishida til va madaniyat o'rtasidagi kognitiv aloqalarni aks ettiruvchi konseptual struktura tushuniladi. Shu nuqtai nazardan suv konsepti milliy tafakkurning universal, ammo o'ziga xos madaniy semantik modelini tashkil etadi. O'zbek tilida suv tozalik, baraka, mehnat, sabr va xotirjamlik timsoli sifatida talqin etiladi. Xalq og'zaki ijodidagi *Suv bor joyda hayot bor, suvday tiniq niyat* kabi iboralar xalq tafakkurining ijobiy qadriyatlarini yoritadi. Ingliz madaniyatida esa **suv** ekologik barqarorlik, xavfsizlik va tinchlikning ramzi bo'lib, *smooth waters*

run deep, clear as water kabi ifodalar orqali ruhiy muvozanat, halollik va ishonchlik g'oyalari ifodalaydi [1].

E. S. Kubryakova lingvokulturologik modelni “milliy ongda shakllangan kognitiv kod” sifatida izohlaydi va har bir til konseptual maydonlar orqali xalq tafakkurining mental strukturasi sifatida faoliyat yuritishini ta'kidlaydi [2]. Demak, suv obrazi bu kognitiv kodning asosiy komponentlaridan biri bo'lib, u nafaqat fizik obyektni, balki xalqning ma'naviy qadriyatlarini ham aks ettiradi. V. I. Karasik bunday konseptlarni “madaniyatni tildagi diskursiv model” deb ataydi, chunki ular orqali xalqning ijtimoiy qadriyatlari, axloqiy me'yorlari va tarixiy xotirasi uzatiladi [3]. Shu ma'noda **suv** obrazi o'zbeklarda imon, poklik, baraka, saxovat, mehr kabi g'oyalarni, ingliz xalqlarida esa tinchlik, tabiiy uyg'unlik, ekologik mas'uliyat va ruhiy osoyishtalikni ifodalaydi.

Z. D. Popova va I. A. Sternin lingvokulturologik modelni “konseptual ramka” deb atab, unda til birligi orqali milliy tajriba va kollektiv xotira kodlanishini ta'kidlaydi [4]. Shu bois suv konsepti o'zbek xalqining mehnatsevarlik va mehr-oqibat qadriyatlarini, ingliz xalqining esa tabiatni asrash va tinchlikni qadrlash an'analari o'zida mujassamlashtiradi.

Sh. Safarov fikricha, har bir milliy konsept tizimida suv singari universal obrazlar madaniy semantik yadroni tashkil etib, u xalq tafakkurining aksiologik (qadriyatli) qatlamini ifodalaydi [6]. Shu sababli **suv** konseptining lingvokulturologik modeli ikki darajada shakllanadi: birinchisi, universal daraja bo'lib, u barcha madaniyatlarda hayot manbai sifatida namoyon bo'ladi; ikkinchisi, milliy daraja bo'lib, u xalqning tarixiy tajribasi, diniy an'analari va ijtimoiy qadriyatlari asosida konkretlashadi.

A. Nurmonov suvning lingvokulturologik modelini milliy tafakkur va e'tiqod o'rtasidagi semantik ko'priq sifatida ko'radi, chunki u “til orqali xalqning tarixiy ongi va dunyoqarashini ifodalovchi asosiy konseptlardan biridir” [7]. Shu tarzda suv obrazi o'zbek va ingliz madaniyatlarida turlicha shaklda namoyon bo'lsa-da, har ikkisi uchun u hayot, poklik, barqarorlik va uyg'unlikni ifodalovchi universal kognitiv model sifatida mavjuddir.

Tadqiqot natijalari suv obrazining ingliz va o'zbek tillarida universal, ammo madaniy jihatdan farqlanuvchi konsept ekanligini ko'rsatadi. Har ikki tilda suv hayot, tozalik, barqarorlik va yangilanish timsoli bo'lib, xalq tafakkurining muhim kognitiv modeli sifatida shakllanadi. Ingliz tili tizimida suv ekologik va ijtimoiy ong bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida u diniy, marosimiy va axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan. Suv obrazi milliy madaniyatlarning kognitiv kodida chuqur ildiz otgan ramziy birlik sifatida insonning tabiatga munosabati, hayot falsafasi va qadriyat tizimini ifodalaydi [1].

Sh. Safarovning qayd etishicha, suv konsepti xalq tafakkurida nafaqat jismoniy manba, balki ma'naviy uyg'unlikni ifodalovchi semantik modeldir [2]. E. Kubryakova va V. Karasiklarning fikrlariga ko'ra, bunday konseptlar til orqali madaniy identifikatsiyaning muhim elementi sifatida faoliyat yuritadi [3]. Shu sababli suv obrazining tildagi leksik, frazeologik va badiiy ifodasi milliy ong, kollektiv xotira hamda aksiologik qadriyatlarning uzluksizligini ta'minlaydi. Ingliz va o'zbek tillarida suv konsepti insoniyat tafakkuridagi umumiy metaforik modellarni birlashtirib, turli madaniyatlarning o'ziga xos semantik manzarasini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Safarov Sh. Til, tafakkur va madaniyat. Toshkent: Fan, 2018.
2. Safarov Sh. Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent: Fan, 2016.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание. Москва: Российский государственный университет, 2004.
4. Карасик В. И. Языковой круг: Личность, концепты, дискурс. Москва: Гнозис, 2002.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

UO'K 82.09:159.922

MAV'IZA XUSUSIDA

M.Nurbayeva, tayanch doktorant, O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola o'git, pand, nasihat, va'z kabi ma'nolarni o'zida mujassam etgan mav'iza atamasining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan. Mav'iza atamasini

yoritishda bevosita o'zbek, fors, turk tili lug'atlariga murojaat qilingan. Mav'iza bitgan shoirlar tilga olinib, ularning asarlari badiiy talqin etilgan.

Kalit so'zlar: o'git, pand, nasihat, va'z, mav'iza, nasihatimiz so'z, majoz, adabiyotshunoslik, dinshunoslik, ta'rif, tavsif.

Аннотация. Целью данной статьи является раскрытие специфических характеристик термина “мави́за”, который воплощает в себе такие значения, как увещевание, наставление, увещевание и проповедь. При разъяснении термина “мави́за” используются прямые ссылки на узбекский, персидский и турецкий словари. Упоминаются поэты, писавшие мавиза, и дается художественное толкование их произведений.

Ключевые слова: наставление, наставление, проповедь, проповедь, слово-наставление, метафора, литературоведение, религиоведение, определение, описание.

Abstract. The purpose of this article is to explore the specifics of the term “maviza”, which encompasses such meanings as instruction, exhortation, sermon, and sermon. Direct references to Uzbek, Persian, and Turkish dictionaries are used to explain the term “maviza”. Poets who have performed maviza are mentioned, and an artistic interpretation of their works is provided.

Keywords: instruction, exhortation, sermon, sermon, exhortation, metaphor, literary criticism, religious studies, definition, description.

Mav'iza – adabiyotshunoslikka oid va ma'lum ma'noda dinshunoslikka oid atama. Arabcha so'z bo'lib, o'git, pand, nasihat, va'z kabi ma'nolarni bildiradi. Yana u tavsiya singari ko'chma majoziy ma'noda ham keladi. Alisher Navoiy daho shoir, buyuk mutafakkir, Sharq mumtoz adabiyoti, falsafasi bilimdoni sifatida o'zi yaratgan lirik va nasriy xarakterdagi asarlari matnida mav'iza atamasini mav'iza yoki pand, nasihat, va'z shaklida ishlatgan.

Dastlab, maqolada mav'iza atamasini o'zbek, fors, turk tiliga hamda matnshunoslikka oid lug'atlarda berilgan ma'no talqinlariga diqqat qilsak. Umuman olganda, ta'rif va ma'lumotlar birini to'ldiradi.

Navoiy asarlari tiliga bag'ishlangan lug'atlardan mav'izaga shunday ta'rif berilgan: “Mavoiz مواعظ a. [birl. mav'iza مواعظه] Pand-u nasihatlar; Mavoizoso kalom – nasihatimiz so'z”.

O'qib-o'rganishimizga ko'ra, birinchidan, o'zbek va fors tiliga oid lug'atlarga nisbatan turkcha lug'atda mav'izaga batafsil ma'lumot, izoh berilgani ko'rinadi. Ikkinchidan, turkcha lug'atda mav'izaning leksik ma'nosi hamda adabiyotshunoslikka oid ma'nosidan tashqari diniy-axloqiy jihatiga ham izoh berilgan. Uchinchidan, mav'iza aytiladigan maydon, manzil va mav'iza aytuvchi inson ham e'tibordan chetda qolmagan, ya'ni mav'iza o'quvchi voiz, nasihatchini mav'izaxon deb tushuntirilgan. Quyida keltiramiz:

“Mevize-meviza – (Ar. Vaz “o'gut vermek” ten mev'za).

1. Kotuluklerden uzaklastirmak, iyilige ve dogruluga yoneltmek maksaliyle verilen ogut, nasihat: Aman istemem / Kes su mevizeyi (Ahmed Velik Pasa). Ona takva sorulur, mevizedir cevabi (Ziya Gokalp). 2. din. Vaizlerin cami ve mescitlerde yaptiklari dini, ahlaki konusma, vaaz.

Mev'ize-han – birl, sif. ve i. (Fars.han “okuyan”) Ogut veren, nasihat eden (kimse): Ol ki her name-I valasi adalet-terma / Emr-i ma'ruf ile bir mev'ize vuzera (Enderunlu Fazil). Mev'ize-kar – birl. sif. ve i. (Fars. – kar ekiyle) Ogutcu, nasihatci

Mavoiz (birl. mav'iza) – mav'izalar. q. mav'iza”.

Matnshunos olim Muhammadjon Hakimov tuzgan “Sharq manbashunosligi lug'ati”da olim kitobxonga, birinchidan, badiiy asar matnida mav'izalarni badiiy asarning hikmatimiz o'rinlari deb tushuntirgan va mav'izaga yuksak baho bergan. Ikkinchidan, maxsus mav'izanomalariga ham diqqat qaratgan va boshdan oxir mav'izaga qurilgan badiiy asar sifatida fors tilida yozilgan “Qobusnoma” va o'zbek tilida yaratilgan “Qutadg'u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq” kitoblarini o'quvchiga mav'izanoma sifatida taqdim etgan:

Mav'iza, mav'izat – pand-nasihat, o'git, badiiy asarning hikmatimiz o'rinlari. Mav'izatnoma butunlay boshdan oxir pand-nasihat, o'git bilan yozilgan adabiy asar. Chunonchi, Qobus ibn Vashmgirning “Qobusnoma”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarlari mav'izatnoma hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, M.Hakimov mav'izaga bergan ta'rif-ma'lumotida Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarini mav'izanomalar qatorida sanab ko'rsatmagan. Olim lug'atlardagi ma'lumotlar asosida mav'iza atamasining birlikda va ko'plikda qanday qo'llanishiga ham alohida izoh berib o'tgan: "Mav'izot (birl. mav'iza) – mav'izalar. q. Mav'iza".

Forscha lug'atlarga murojaat qilganimizda, mav'iza ta'rifiga boshqa lug'atlarda aytilganidek, takror yoki mushtarak jihatlar borligini bildik, ammo "Farhangi zaboni tojik"da mav'izaning tavsiya jhati borligiga alohida urg'u berilgan. Bu izoh juda to'g'ri, tahsinga loyiq, chunki Navoiy mav'izalarini o'qib-o'rganganimizda daho shoirning mav'iza, pand-nasihatlaridan tashqari, tavsiyalariga ham ko'zimiz tushadi: "Mav'iza//mav'izat – a. nasihat, pand, andarz va tavsiya ba kore (beshtar dar rohi diny). Ovozi mav'izati Sulaymon ba go'shi piri dehqon rasid. "Xoriston".

Mahmud Qoshg'ariyning 1174-yilda yaratgan 7500 so'zdan iborat "Devonu lug'ot-it turk" kitobida berilgan mav'iza haqidagi ma'lumotga qiziqib ko'rdik. Buyuk tilshunos lug'atida mav'iza so'zini ishlatmagan, ammo o'sha davrda mav'iza o'rnida keng iste'molda bo'lgan turkiy so'z – o'git atamasini qo'llagan hamda unga quyidagicha ta'rif bergan va izohi uchun xalq tilidan yozib olgan to'rtlikni misol sifatida keltirgan. O'qiymiz: O'g'yt – o'git, nasihat; bu so'z quyidagi she'riy parchada ham keltirilgandir:

Алғил о'г'үт мэндін, оғул эрдам тіла,
Бойда улуг' билга болуб, билгін ула.
"O'g'il mendan o'git ol, fazilat tila,
El-yurt orasida ulug' olim bo'l, ilmingni tarqat".

[Ey o'g'lim, mendan o'git-nasihat ol, odobli va tarbiyali bo'lishga tirish, toki el ichida zo'r olim bo'lib tanil va ular orasida odob va ilm tarqat].

Ko'rinib turibdiki, 15-20 yil turkiy qabilalar orasida piyoda yurib, turkiy so'zlar lug'atini tuzar ekan, Mahmud Qoshg'ariy mazkur atamani qo'llagan. U odob va ilmning el orasida keng yoyilishiga diqqat qaratgan. U aytgan o'git, ya'ni mav'iza hamma zamonlar uchun dolzarb bo'lib, barcha yoshlarga qaratilgan deyishimiz mumkin.

Yuqorida biz tilga olgan lug'atlardan ma'lum bo'ldiki, o'rganilgan ta'rif, ma'lumot, xabar, misollarga ko'ra mav'iza arabcha so'z bo'lib, keyinchalik, turkiy, forsiy, arabiy lug'atlarda u haqida ma'lumotlar bera boshlangan. Ba'zi manbalarda esa mav'izani forsha so'z deb aytilganiga ham ko'zimiz tushdi. Lug'at mualliflari o'z ma'lumotlariga isbot sifatida Sharq adabiyoti vakillarining ijodidan misra, bayt, hikmat shaklida misollar keltirilgan. Masalan, "Navoiy asarlari tili" lug'atini tuzgan P.Shamsiyev, S.Ibrohimovlar Navoiyning "Majolis un-nafois"idan misol keltirgan: "Mav'iza, mav'izat – va'z, o'git, pand, nasihatlar. "Aning mav'iza qasidag'a kim, matla' bitur".

Ma'lumki, Sharq mumtoz adabiyotida buyuk siymolar o'z asarlari vositasida hikmatli so'zlarini, boqiy fikrlarini, muhtasham g'oyalarini mav'iza xarakterida yozib qoldirganlar. Jumladan, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Hakim ota, Shayx Sa'diy, Nosir Xusrav, Firdavsiy, Jomiy, Navoiy, Husayn Voiz Koshifiylar maxsus asarlar yozishgan. Shayx Sa'diyning 1256-yilda yozgan "Guliston" yoki "Bo'ston" asarlari fikrimiz isboti bo'ladi. Bu mav'iza xarakteridagi asar. Keyinchalik, Jomiy "Bahoriston", Navoiy "Mahbub ul-qulub", Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yoxud ahloq" asarlarini shu uslubda yaratgan. Tazkira mualliflari qalam ahli haqida gapirganda, ular bitgan badiiy asarning hikmatomuz o'rinlariga e'tibor qilishgan va yo asar uchun, yo muallif shaxsini ochish uchun muhim bo'lgan mav'izani misolga tortgan. Fikrimiz isboti uchun tazkiranavis Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" asarida keltirilgan Abdurahmon Jomiyning bir mav'izasi yoki Boburning o'g'liga yozgan vasiyatida uning insondagi nokaslik salbiy xislati qoralanib, odamiylik ulug'langan bir mav'izaomuz she'rini tilgan olgan. Bular haqida taniqli adabiyotshunos, filologiya fanlari nomzodi B.Rajabova aytib o'tgan. Hol ibtidosidan kamol martabasigacha ishq ishtiyoqidan holi bo'lmaganlar. Garchi xalq malomat va ta'nasi pok ko'ngillariga g'ubor yetkazgan bo'lishiga qaramay, muborak ko'ngillarini bul istakli odatlaridan uzmagalar.

Maqta':

*Kori Jomiy ishq xubonastu har so' olame,
Dar pai inkori o', u hamchunon dar kori xesh.*

Mazmuni: “Jomiyning ishqiy yaxshilar ishqidir, ammo har tomondan bir olam (ya’ni ko‘p kishilar) uni inkor etish bilan ovora, u esa avvalgidek o‘z ishi ketidan qolmaydi”. Jomiy ijodini yaxshi bilgan Hasanxoja Nisoriy “Mavlono Jomiy shirin so‘z va totli nozik fikrlarni ko‘p aytganlar” deb uning mav’izalariga izoh bergan.

Zikrda Abdurahmon Jomiy xarakteri, fazilatlari va karomatlarini ochib beruvchi, ibratli hayotidan xabar beruvchi ikkita hikoyat tamsil qilingani maqtovga loyiq. Birinchi hikoyat shaklan qisqa bo‘lsa-da, mazmunan boy bo‘lib, unda ulug‘ shoirning so‘zdagi odob, hozirjavoblik, qanoatpeshalik singari fazilatlari yorqin namoyon bo‘lgan deyish mumkin: “Bir kuni podshohzodalardan biri bir bo‘lak novvotni tishi bilan sindirib, qaysi birini olmoq istaysiz, debdi. Alar lab shirin qilib, har ikkalasi ham biz uchun ko‘plik qiladi, degan ekanlar”.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, mav’iza atamasi o‘zbek mumtoz adabiyotida, xususan, diniy va dunyoviy adabiyotimizda birdek, o‘git, pand, nasihat, va’z shaklida qalamga olingan bo‘lib, ular muallif hamda asar qahramonlari tilidan aytilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. Т.: Фан, 1972.; Юсуф Б. Навоий тили луғати. Қўлэзмада.
2. İlham Ayverdi. Misalli Buyuk Turkce Sozluk. – Anqara, 2005.
3. Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. Т.: Davr press NMU, 2013.
4. Фарҳанги забони тожик. 1-жилд. А-О. М.: Советская энциклопедия, 1969.
5. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). 3 томлик, 1-том. Т.: Фан, 1960.
6. Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. МАТ. 13-жилд. – Т.: Фан, 1997.
7. Ражабова Б. Темурий Ренессанси ва “Бобурнома”. – Т.: Фан, 2022.
8. Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.

UDC 811.161.1:811.111

THE CONCEPTS OF LOVE AND HATRED IN RUSSIAN AND ENGLISH

D.Kh.Nuridinova, lecturer, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muhabbat va nafrat konseptlari ko‘rib chiqiladi hamda til ongining milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashga urinish qilinadi. Maqolada muhabbat va nafratning lug‘aviy ta‘riflari keltirilib, ularning “oddiy” ongda qanday qabul qilinishi, ya’ni tilda qanday konseptualizatsiya qilinishi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *til, madaniyat, lingvokulturologiya, konsept, lingvistik dunyoqarash, muhabbat, nafrat.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются концепты любви и ненависти и предпринимается попытка выявить национально-культурную специфику языкового сознания. В работе представлены словарные дефиниции любви и ненависти, отражающие их восприятие в «обыденном» сознании, то есть то, как эти понятия концептуализируются в языке.*

Ключевые слова: *язык, культура, лингвокультурология, концепт, языковая картина мира, любовь, ненависть.*

Abstract. *This article examines the concepts of love and hatred and attempts to reveal the national and cultural specificity of linguistic consciousness. The paper presents dictionary definitions of love and hatred, which reflect their perception in “ordinary” consciousness, that is, the way they are conceptualized in language.*

Keywords: *Language, culture, linguoculturology, concept, linguistic worldview, love, hatred.*

Language has always remained the most vivid identifying characteristic of an ethnic group. It is directly connected with the expression of a person’s individual qualities. Language is a mirror of culture; it reflects not only the real world surrounding a person and the actual conditions of their life, but also the social consciousness of the people, their mentality, national character, way of life, traditions, customs, morals, system of values, worldview, and perception of the world.

Language is the most valuable source for the formation and manifestation of a people's mentality; through it, culture is preserved and transmitted to future generations. Being a social heritage, language is "appropriated" by each member of the community and provides an opportunity to shape oneself and one's perception of the world.

The concept belongs to the fundamental notions of linguoculturology; it is realized in verbal signs and in language as a whole. In the linguoculturological interpretation, the term concept reflects an attempt by modern researchers to overcome the one-sidedness of a purely rational interpretation of the world—one that is based only on conceptual understanding—and to demonstrate the complex nature of the concept, which combines various forms of reflecting reality, both rational and emotional.

Yu. S. Stepanov defines the concept as "a clot of culture in a person's consciousness; that through which culture enters the mental world of a human being." [1] The multicomponent and multilayered structure of a concept can be revealed through the analysis of the linguistic means of its representation. As a "discrete unit of collective consciousness" reflecting an object of the real or ideal world, the concept exists in the national memory of language speakers in the form of a "verbalized and comprehended substrate." This ensures the preservation of acquired knowledge and its transmission from person to person and from generation to generation [2].

The concept is a unit used to describe the picture of the world — a mental entity that contains linguistic and cultural knowledge, representations, and evaluations. In cognitive science, a concept is viewed as a mental unit that constantly undergoes change: new background concepts may enter its domain, the standard set of situations may shift, and even more dynamic is the individual component of its content

The concepts of love and hatred represent a binary opposition, since their emotional and logical interconnection is reflected at different levels of representation. Possessing rational, emotional, and evaluative characteristics, both concepts are culturally significant for both the Russian and English languages.

According to Thomas Aquinas, love and hatred are two manifestations of desire, attraction, or striving toward something. Love is the striving for something good, for the good within it; hatred, or anti-striving, is the rejection of something evil, precisely of the evil within it. José Ortega y Gasset sees here a confusion between attraction and desire with feelings and emotions—a confusion typical of all early psychology up to the eighteenth century [3]. A person who loves their homeland is capable of giving their life for it, just as a believer is willing to face a martyr's death. Conversely, hatred and malice often find satisfaction in themselves and become intoxicated with joy at the sight of misfortune that has befallen a hated person.

Love and hatred are equally centrifugal — in thought they are directed toward an object; finally, they are fluid and continuous — these are the three features or characteristics common to both.

Whether near or far, whatever the object of love may be — a woman or a child, art or science, one's homeland or God — love cares for it. Love surrounds the object, no matter the distance, with an atmosphere of affection, tenderness, satisfaction — in a word, bliss. Hatred, with no less passion, immerses the object in an unfavorable atmosphere, harms it, strikes it, gradually corrodes and destroys it. Love envelops the object of affection with warmth and contentment, while hatred seeps with caustic malice. Neither love nor hatred knows a moment of rest.

These opposing intentions can also be represented in another way. In love, we seem to merge with the object; conversely, hatred, despite its constant orientation toward the object of hatred, distances us from it. Love is hearts beating together, harmony; hatred is discord, a metaphysical conflict, an absolute incompatibility with the object of hatred [3]. However, the semantic structure of the Russian lexeme does not include the following component: love as the offering or sacrifice of something, the giving of something. The English lexeme love does not include the component of love as a romantic or intimate relationship (e.g., romance, affair, intrigue).

A common feature of both the Russian and English interpretations of the concept love is the tendency to represent the notion semantically through synonyms. The synonymic series used to interpret the concept love in Russian includes the lexemes: чувство (feeling), влечение (attraction), увлечение (passion/infatuation), привязанность (attachment), склонность (inclination),

наклонность (tendency), страсть (passion), пристрастие (predilection), преданность (devotion), симпатия (fondness). In English, it includes the lexemes: affection, adoration, fondness, devotion, passion, like. In both languages, the most commonly used unit in interpreting the concept love is the lexeme чувство (feeling) in Russian and affection in English.

As for the concept of hatred, its core in Russian is objectified by the lexeme ненависть (hatred).

The Four-Volume Dictionary of the Russian Language (1986) defines the meaning of the word ненависть (hatred) as a feeling of the strongest hostility or aversion.

The Explanatory Dictionary of the Russian Language, edited by D. N. Ushakov (1996), defines ненависть as a feeling of the strongest enmity: irreconcilable hatred, to harbor hatred toward someone, class hatred, mortal hatred.

The Russian Language Dictionary by S. I. Ozhegov (1984) gives the following meaning for the lexeme ненависть (hatred): a feeling of strong enmity and aversion; to harbor hatred toward something.

Thus, we can identify the following structural units of the lexeme ненависть:

Hatred is a very strong emotion;

Hatred and enmity are closely related concepts;

Hatred involves the desire to cause harm to the object;

Hatred can be based on disgust, which has a physiological basis.

The Wordsmyth Dictionary Thesaurus defines hatred as: a feeling of hate or intense dislike or hostility; animosity. The Oxford Dictionary defines hatred as: extreme dislike or ill will.

Based on the dictionaries, a synonymic series used to interpret the concept hatred can be identified. In Russian, it includes the lexemes: вражда (enmity), неприязнь (aversion), злоба (malice), отвращение (disgust); in English, it includes: dislike, hostility, animosity, ill will. In both languages, the most frequently used unit for interpreting the concept hatred is the lexeme чувство вражды (feeling of enmity) in Russian and dislike in English.

We now have a clearer understanding of the concepts of love and hatred. To love something is to insist persistently on its existence; to reject any world in which that object might not exist. Essentially, it is the continuous infusion of life into it, as much as is possible for a human being — in thought. Love is the eternal giving of life, the creation and nurturing in the soul of the object of love. Hatred, in contrast, is annihilation, killing in thought; moreover, unlike a single act of killing, to hate is to kill continuously, erasing from the face of the earth the one we hate [3].

The concepts of love and hatred are complex mental constructs, in which certain features can be distinguished, partially coinciding in Russian and English. These concepts form a binary opposition, as their interconnection can be traced at different levels of objectification in language. Possessing rational, emotional, and evaluative characteristics, they are culturally significant for both Russian and English speakers.

REFERENCES:

1. Stepanov Yu. S. Konstants: Dictionary of Russian Culture. Moscow, 2001. 990 pp.
2. Babushkin A. P. Types of Concepts in the Lexico-Phraseological Semantics of Language. Voronezh, 1996. 104 pp.
3. Ortega y Gasset, J. Aesthetics. Philosophy of Culture. Moscow, 1991. 588 pp.
4. Kolesnikov N. P. Dictionary of Antonyms. Edited by N. M. Shansky. Tbilisi: Tbilisi University Press, 1972. 316 pp.
5. English–Russian Synonymous Dictionary (edited by A. I. Rosenman and Yu. D. Apresyan). Moscow: Russ. lang., 1988. 544 pp. (ERSD).
6. English–Russian Dictionary of Features of the English Language in North America, Great Britain, and Australia, B. C. Matyushenkov. Moscow: Flinta; Nauka, 2002. 520 pp.

UO'K: 87.6.47

QADRIYATLAR MOHIYATI VA AHAMIYATINI O'RGANISH

G.O'Nuriddinova, dekan o'rinbosari, SamDU Urgut filiali, Urgut

Annotatsiya. Har bir xalqning milliy qadriyatlarini uning tarixi, ma'naviyati, madaniyati, o'ziga xos urf-odatlarini, an'analari tasavvur qilish qiyin. Qadriyatlarning shakillanishi, ularga

amal qilish imkoniyatlari kishilar yashagan muhit, tabiiy sharoitlar, ishonch usuli, kasb malakalari yoki turmush tarzi bilan ham bog'liq bo'lgan jarayondir. Qadriyatlar jamiyat tarixiy taraqqiyoti bilan shakllanadi va rivojlanadi. U har bir davr bosqichida ya'ni o'tmishida, hozirgi kunda va kelajakda ham ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir qiladigan, kishilar ongiga singib ijtimoiy ahamiyat kasb etadigan modiy va ma'naviy boyliklar majmuasini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: Qadriyat, aksiologiya, milliy qadriyat, tarixiy qadriyat, milliy g'oya, ijtimoiy tenglik, yosh avlod, umumbashariy, iqtisodiy qadriyatlar.

Аннотация. Трудно представить национальные ценности любого народа без его истории, духовности, культуры, уникальных обычаев и традиций. Формирование ценностей, возможность следования им – это процесс, который также связан с окружающей средой, природными условиями, методом доверия, профессиональными навыками или образом жизни. Ценности формируются и развиваются историческим развитием общества. Оно формирует комплекс модных и духовных богатств, оказывающих положительное влияние на общественное развитие в прошлом, настоящем и будущем, и приобретает социальную значимость, закрепляясь в сознании людей.

Ключевые слова: Ценность, аксиология, национальная ценность, историческая ценность, национальная идея, социальное равенство, молодое поколение, общечеловеческие, экономические ценности.

Abstract. It is difficult to imagine the national values of any nation without its history, spirituality, culture, unique customs and traditions. The formation of values, the ability to follow them is a process that is also associated with the environment, natural conditions, the method of trust, professional skills or lifestyle. Values are formed and developed by the historical development of society. It forms a complex of fashionable and spiritual wealth that has a positive impact on social development in the past, present and future, and acquires social significance, becoming fixed in the minds of people.

Key words: Value, axiology, national value, historical value, national idea, social equality, young generation, universal, economic values.

Kirish: XX yillarning 90 yillarida O'zbekiston o'zining istiqbol yo'lini tiklab mustaqil mamlakat nomini bergandan so'ng O'zbek xalqi bu yerda yashaydigan barcha millat va elatlarni umumio'zbekiston g'oyasi, umummilliy g'oya atrofida uyushtirishga kirishdi. Garchi bu g'oya milliy g'oya sifatida qabul qilingan bo'lsa-da, unda istiqomat qilayotgan barcha fuqarolarning tub siyosiy-huquqiy manfaatlarida to'la o'z aksini topgan. Ushbu manfaatlar zamirida yillar davomida saqlanib kelayotgan umuminsoniy, ijtimoiy - axloqiy, madaniy - ma'naviy qadriyatlar ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushunchalar tizimi yotadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: H.Jalolov "Oila, mahalla va maktab hamkorligi" nomli maqolasida milliy qadriyatlar va an'analarga bag'ishlangan maqolalaridan birida milliy qadriyatlarning bir nechta turlarini keltirib o'tgan: 1) tabiiy qadriyatlar; 2) iqtisodiy qadriyatlar; 3) ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar; 4) ma'naviy qadriyatlar; 5) axloqiy qadriyatlar.[1]. T.Komilov, S.Abidova "Milliy axloqiy qadriyatlar va ularning tarbiyaviy ahamiyati" nomli kitobida "Qadriyatlar jamiyatda kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasi" deb, - baholaydi.[2]. A. Jalolov va Q.Xonnazarov umumiy tahriri ostida Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'atida "Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha", - degan ta'riflar berilgan. Bu esa, o'z navbatida, qadriyatlarning ahamiyatini ko'rsatmoqda. [3]. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'atida "Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha", - degan ta'riflar berilgan.[4]. N.Ortiqovning "Ma'naviyat: milliy va umuminsoniy qadriyatlar" nomli kitobida "Qadriyat inson va jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha" deb, ta'rif berib o'tgan.[5]. Shayx Muhammamad Sodiq, Muhammad Yusufning "Tafsiri hilol" kitobida "Allohga ibodat qilingiz va

unga hech narsani sherik qilmangiz! Ota-onalarga esa yaxshilik qilingiz! Shuningdek, qarindoshlar, yetimlar, miskinlar, qarindosh qo'shniyu begona qo'shni, yoningizdagi hamrohingiz, yo'lovchi(musofir)ga va qo'l ostingizdagi(qaram)larga ham (yaxshilik qiling)! Albatta, Alloh kibrli va maqtanchoq kishilarni sevmaydi" – deya, insonlarni ota – onaga hurmat va yaxshilikka yetaklaydi. [6]. "Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot" ilmiy ishlar to'plamida turli mualliflar nuqtai nazarini jamlab, qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadi. Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida qadriyatlar funksiyalarini, ularning saqlanishi va o'zgarishini tahlil qiladi.[7] Jondor Tulenovning "*Qadriyatlar falsafasi*" asarida ta'kidlanishicha, qadriyatlar mohiyatan xilmaxil bo'lib, ular orasida tabiiy, moddiy, ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy hamda axloqiy qadriyatlar alohida o'rin egallaydi. Biroq barcha qadriyatlar ichida eng oliysi insonning o'zi, uning hayoti, huquqlari va erki, sog'lom hamda farovon turmushi sanaladi. Inson qadr-qimmatini va sha'nini ulug'lash esa jamiyatning ma'naviy poklanishi hamda taraqqiyotining muhim omillaridan biridir deb, ta'rif beradi. [9]

Tadqiqot metodologiyasi. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, masalan, erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar qadriyatlar hisoblanadi. Ma'lumki, qadriyat aksiologiyaga xos kategoriyadir. Qadriyatni aksiologiya nuqtayi nazaridan talqin qilish uni kategoriya sifatidagi mohiyati, mazmuni, obyektiv asosi, namoyon bo'lish shakllari va xususiyatlarini o'rganish imkonini beradi. Qadriyat kategoriyasi faqat buyum va narsalarning iqtisodiy qimmatini emas, jamiyat va inson uchun biror ahamiyatga ega bo'lgan voqelikning shakllari, holatlari, narsalar, voqealar, hodisalar. talab va tartiblar va boshqalarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu qadriyatlar ma'lum bir millat, ellat yoki butun bir xalqning tarixiy ildizi, rivoji, vorislik jihatlariga mansub bo'lib, ijtimoiy tarixiy taraqqiyot mahsuli sifatida o'zining qadriyat deb atalmish jamiyatda o'rniga ega bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Xalqning ma'naviy qadriyatlari, urf-odatlari ko'p yillar avlodlar tomonidan shaxs kamolotida, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynagan va hozir ham o'ynamoqda. Ularda eskirmaydigan insonparvarlik qadriyatlari mavjud. Shu bilan birga, ular xalqlarning etnik o'ziga xosligini yaratadi va ularning ma'naviy qiyofasini bezatadi. Endilikda ma'lum bir etnik guruhning ko'plab avlodlari tomonidan to'plangan o'tmishdagi ma'naviy madaniyatdagi qadriyatlarni yo'qotmaslik muhim sanalmoqda, chunki Yosh avlodni tarbiyalashda xalqning bu boradagi tajribasidan, ularning an'alaridan foydalanmasdan turib bo'lmaydi. So'nggi yillarda yurtimizning barcha jabhalarida, xususan, davlat ta'lim tizimida ro'y berayotgan tub iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy o'zgarishlar sharoitida yoshlarni ijtimoiylashtirish jarayonida xalq ta'limining an'anaviy shakllarini qayta tiklash tendensiyalari ham kuzatilmoqda.

Har bir fanga o'z nomini bergan asosiy tushunchalar bo'lgani kabi "qadriyat" tushunchasi ham "qadriyatshunoslik" atamasi uchun shunday asos bo'la oladi. G'arbda bu atama yunoncha "axio" (qadriyat) va "logos" (fan, ta'limot) tushunchalaridan tashkil topgan. Qadriyat va qadriyatlar milliy g'oyaning muhim kategoriyalaridan biri bo'lib, qadriyatlar axloqiy qoida va me'yorlar, ideallar va maqsadlardagi baholash mezonini va usullarini ham o'zida aks ettirib kelgan oliy g'oyalardan biri hisoblanadi. Bu g'oyalar yig'indisiga halollik, poklik, o'zaro yordam, adolatlilik, haqiqatgo'ylik, ezgulik, tinchlik, shaxs erkinligi, mehr-muhabbat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi fazilatlar, burch, vijdon, or-nomus, mas'uliyat kabi axloqiy tushunchalardan tashkil topgan. Qadriyat o'z tabiatiga ko'ra, ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega. Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida u o'zgaradi va takomillashadi. Shuning uchun qadriyat to'g'risidagi ta'limotlar ham takomillashib, rivojlanib boradi.

"Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan millat, elat va ijtimoiy guruhlarning manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne'matlari, hodisalari majmuini tushunmog'imiz lozim".[7-198]

"Qadriyatlar jamiyatda kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasi".[2-20] "Qadriyat inson va jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha".[5-48] "Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini

ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha", [3-279] - degan ta'riflar berilgan. Bu esa, o'z navbatida, qadriyatlarining ahamiyatini ko'rsatmoqda.

Milliy qadriyatlar – millat uchun ahamiyatga ega bo'lgan etnik jihat va xususiyatlar bilan bog'liq xoslik shaklidir. Dunyoda o'ziga xos qadriyatlari bo'lmagan millat yo'q. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, ma'naviyati, madaniyati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Keyingi vaqtlarda O'zbekistonda milliy qadriyatlarga e'tibor kuchayib, xalqning tub manfaatlarini ifoda etadigan, ularni o'z oldiga qo'ygan maqsadlari sari birlashtiradigan va ularni har bir qadriyat deb ataladigan g'oyalarga safarbarlikka jalb etilayotgan jarayonlarni kuzatishimiz mumkin. Bular ona yurtga ehtirom, avlod-ajdodlar xotirasiga sadoqat, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, hayo, andisha kabi xususiyatlarning ustuvorligi bilan tavsiflanadi. Qadriyatlarni faqat moddiy va ma'naviy boyliklar sifatida tushunish, izohlash ilmiy jihatdan asoslash to'g'ri kelmaydi.

Ma'lumki, qadriyatlar o'z mohiyatiga ko'ra xilma-xildir. Ular orasida tabiiy, moddiy, ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy qadriyatlar alohida ajralib turadi. Shunday bo'lsa-da, qadriyatlarining eng oliysi insonning o'zi, hayoti, huquqi va erki, sog'lom va farovon turmushi hisoblanadi. Inson qadr-qimmatini, sharafini ulug'lash jamiyatimiz poklanishi va ravnaqining muhim omilidir. [9-333]

Milliy qadriyatlar va an'analarga bag'ishlangan maqolalaridan birida milliy qadriyatlarining bir nechta turlarini keltirib o'tgan: 1) tabiiy qadriyatlar; 2) iqtisodiy qadriyatlar; 3) ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar; 4) ma'naviy qadriyatlar; 5) axloqiy qadriyatlar.[10-2] Jumladan, "ota-bobolarimiz ilm o'rgatish bilan birga farzandlarimizga avloddan-avlodga o'tib kelayotgan milliy-ma'naviy, axloqiy qadriyatlarni singdirganlar"[1-13] deya, ma'lumot beriladi. "O'zbeklarning aksariyati yaqinlarining, qo'shnilarining omon-esonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu esa eng oliy darajadagi ma'naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir"[8-22] deya ma'naviy qadriyatlarga izoh beriladi. "Iqtisodiy qadriyat – iqtisodiy munosabatlar jarayonida shaxslar o'rtasidagi o'zaro manfaatlarni hisobga olish, halollik, poklik, bag'rikenglik, ishonchlilik kabi fazilatlarining amal qilinishini anglatadigan tushuncha" [4-241] deb, iqtisodiy qadriyatlar ham ta'riflanadi.

Shuningdek, xalqimiz orasida qo'ni-qo'shnichilik, yaqin qarindoshchilik kabi qadriyatlarini misol qilib keltirsak, unda qo'shnilar, qarindoshlar o'rtasida o'zaro ishonch, xabar olish va moddiy yordam berish milliy qadriyat sifatida birinchi o'ringa qo'yilgan.

Muqaddas islom dini insonlarni o'zaro bir-birlari bilan do'stlikda, hamjihatlikda, mehr-oqibatda yashashga targ'ib qiladi. Bu bilan jamiyat a'zolari o'rtasida ahillik, do'stlik, hurmat-izzat kabi axloqiy fazilatlar kamol topib, jamiyat taraqqiyoti va ravnaqiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhit barqarorligi ta'minlanadi. Shunday aloqalardan biri – qo'shnichilik aloqalaridir. Alloh taolo o'zining kalomi bo'lgan Qur'oni karimda bunday deb marhamat qiladi: "Allohg'a ibodat qilingiz va unga hech narsani sherik qilmangiz! Ota-onalarga esa yaxshilik qilingiz! Shuningdek, qarindoshlar, yetimlar, miskinlar, qarindosh qo'shniyu begona qo'shni, yoningizdagi hamrohingiz, yo'lovchi(musofir)ga va qo'l ostingizdagi(qaram)larga ham (yaxshilik qiling)! Albatta, Alloh kibrli va maqtanchoq kishilarni sevmaydi",[6-538](Niso, 36).

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda bu kabi g'oyalar, ya'ni ota – onaga, jigarlarga, yaqinlari-u, qo'ni – qo'shnilariga bo'lgan munosabatlar takomillashib an'ana sifatida davom ettirilib kelmoqda. Shuningdek, qadriyatlarimizning asosiy bo'g'ini bo'lgan ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar hayotiy qadriyatlarining eng muhim omillari sifatida jamiyatimizning har bir jabhasida yanada kengroq tadbiq etilmoqda. Har bir qadriyatning mohiyati va ahamiyati tabiat, jamiyat va ruhiy olam hodisalarini bilish, ilmiy umumlashirish, ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyotga ta'sir etish imkoniyatlari asosida belgilanadi. Shunday ekan qadriyatlar jamiyatimizning boyligi, bizning milliy g'ururimizdir, ularni avaylab asrash va muhofaza qilish burchimiz hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jalolov H. Oila, mahalla va maktab hamkorligi. Tarbiya. №2 (6), 2006. B.13
2. Komilov T., Abidova S. Milliy axloqiy qadriyatlar va ularning tarbiyaviy ahamiyati. O'zR FA, "Fan", 2000. B.20;
3. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'ati. (A. Jalolov va Q.Xonnazarov umumiy tahriri ostida). – T; Sharq, 1998, B. 279
4. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi– Toshkent; 2010. B. 241

5. Ortiqov N. Ma'naviyat: milliy va umuminsoniy qadriyatlar. – T; "O'zbekiston", 1997. B.48
6. Shayx Muhammamad Sodiq, Muhammad Yusuf. Tafsiri hilol. Tuzatilgan va qo'shimcha qilinga ikkinchi nashr. 1 juz. 2008, B-538
7. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot (ilmiy ishlar to'plami). –T; "O'zbekiston", 1997. B.198;
8. Qodirova O. Oilaviy kelishmovchiliklar. Tarbiya №2 (6), 2006. B. 22.
9. To'lanov J. Qadriyatlar falsafasi. – T; "O'zbekiston", 1998. B.333.
10. G'ofurov G'. Milliy an'analar//Xalq so'zi, 1993 yil. 11 fevral, B. 2

UO'K 001

SUN'IY INTELLEKTTDA MEDIA VA AXBOROT TENDENSIYALARI**I.A.Nurmatova, o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona****O.A.Islomova(Abdusamatova), magistrant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona**

Annotatsiya. Bugungi raqamli texnologiyalar davrida sun'iy intellekt axborot va media sohasida inqilobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Mazkur maqolada ham ushbu sohlardagi inqilobiy o'zgarishlar, sun'iy intellektning afzaliklari hamda u tufayli yuzaga keladigan ijtimoiy, axloqiy va huquqiy muammolar yoritilgan. SI insoniyat taraqqiyotini jadallashtiruvchi omil bo'lishi bilan birga uni boshqarish va tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Shuningdek, zamonaviy davr kontekstida sun'iy intellektidan to'g'ri foydalanish bu texnologiyaning ijobiy natijalarini ta'minlay oladi.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, media, axborot, texnologiya, dezinformatsiya, Jahon intellektual mulk tashkiloti.

Аннотация. В эпоху цифровых технологий искусственный интеллект вызывает революционные изменения в сфере информации и медиа. В данной статье освещаются эти революционные изменения, преимущества искусственного интеллекта, а также социальные, этические и правовые проблемы, возникающие в связи с ним. ИИ, являясь фактором ускорения развития человечества, также требует совершенствования механизмов его управления и регулирования. Кроме того, в контексте современного времени правильное использование искусственного интеллекта может обеспечить положительные результаты этой технологии.

Ключевые слова: Цифровые технологии, искусственный интеллект, медиа, информация, технология, дезинформация, Всемирная организация интеллектуальной собственности.

Abstract. In the era of digital technologies, artificial intelligence is bringing revolutionary changes in the fields of information and media. This article highlights these revolutionary changes, the advantages of artificial intelligence, as well as the social, ethical, and legal issues arising from it. AI, as a factor accelerating human progress, also necessitates the improvement of mechanisms for its management and regulation. Moreover, in the context of the modern era, the proper use of artificial intelligence can ensure the positive outcomes of this technology.

Keywords: Digital technologies, artificial intelligence, media, information, technology, disinformation, World Intellectual Property Organization.

Kirish. Bugungi kunda insoniyat hayotining deyarli barcha jabhalarida intellektual yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tabiiy intellekt — bu insonning fikrlash, his qilish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va yangi g'oyalar yaratish qobiliyatidir. U biologik asosga ega bo'lib, asrlar davomida tajriba, o'rganish va ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanib kelgan. Sun'iy intellekt esa inson tafakkurini modellashtirishga urinish natijasida yaratilgan texnologik tizimdir. U kompyuterlar, robotlar va algoritmlar yordamida inson miyasining ayrim funksiyalarini – masalan, o'rganish, tahlil qilish, ovoz yoki rasmni tanish kabi jarayonlarni bajaradi. Bugungi kunda sun'iy intellekt tibbiyot, ta'lim, transport, iqtisodiyot, hatto san'at sohasida ham keng qo'llanilmoqda.

Zamonaviy davrda tabiiy va sun'iy intellekt bir-birini to'ldiruvchi omillar sifatida qaraladi. Insonning tabiiy fikrlash va hissiy qobiliyatlari texnologik imkoniyatlar bilan uyg'unlashganda, jamiyat taraqqiyotiga yangi yo'nalishlar ochiladi. Shunga qaramay, sun'iy intellektni nazorat ostida

saqlash, uni inson qadriyatlarini va axloqiy me'yorlarga mos ravishda rivojlantirish dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Jahon intellektual mulk tashkilotining 2019 yil e'lon qilgan ma'lumotiga ko'ra, 1960 yildan 2018 yilga qadar sun'iy intellekt bilan bog'liq 340 000 ta patent olingan va 1 636 649 ta ilmiy maqolalar chop etilgan. 2002—2017 yillar oralig'ida sun'iy intellekt sohasida chop etilayotgan maqolalarning yillik o'sish sur'ati 5.6% ni tashkil etmoqda, olingan patentlar sonining yillik o'sish sur'ati esa qariyb 28% ni tashkil etadi.

2030 yilga kelib SIning global iqtisodiyot YaIMga qariyb 15 trillion dollar kiritishi taxmin etilmoqda. Quvonarli jihati shundaki, davra suhbatida davomida mamlakatimizda sun'iy intellektni rivojlantirish va ushbu sohada ilg'or mamlakatlar qatoridan joy olishimiz uchun fundamental va amaliy asoslar mavjudligi yaqqol ko'rindi", — dedi Vazir o'rinbosari Azimjon Nazarov.

Bugungi raqamli davrda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari axborot va media sohasida inqilobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Axborot oqimining tezligi, hajmi va xilma-xilligi ortib borar ekan, sun'iy intellekt ushbu ma'lumotlarni tahlil qilish, saralash va auditoriyaga yetkazishda muhim rol o'ynamoqda. *Media sohasida* SI eng avvalo avtomatlashtirilgan tahlil tizimlari, yangiliklarni tezkor yetkazuvchi algoritmlar va foydalanuvchi qiziqishlariga mos kontent yaratish imkoniyatlari orqali o'z aksini topmoqda. Masalan, sun'iy intellekt asosida ishlaydigan yangilik tahlilchilari ijtimoiy tarmoqlardagi postlar, videolar va maqolalarni o'rganib, jamoatchilik kayfiyatini aniqlay oladi. Shu orqali axborot siyosati va ommaviy fikrni boshqarish jarayonlari ham yangi bosqichga chiqmoqda.

Axborot tendensiyalari orasida "aqlli media" konsepsiyasi alohida o'rin tutadi. Bu media tizimlarida SI texnologiyalaridan foydalangan holda, foydalanuvchilarning xulq-atvori, qiziqishlari va ehtiyojlarini o'rganish hamda ularga mos axborot taklif etish imkonini beradi. Shu bilan birga, "deepfake" videolar, sun'iy yaratilgan xabarlar va manipulyativ kontentning ko'payishi kabi muammolar ham paydo bo'lmoqda.

Bugungi kunda dunyo media sohalarida axborot xavfsizligi, dezinformatsiyaga qarshi kurash, axborot etikasi va sun'iy intellektni tartibga solish masalalari eng dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Shu sababli, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda nafaqat texnik, balki ijtimoiy va axloqiy mas'uliyat ham muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt media va axborot sohasida yangi imkoniyatlar ochgan bo'lsa-da, u bilan birga murakkab ijtimoiy masalalarni ham keltirib chiqarmoqda. Kelajakda inson tafakkuri, intellektual nazorat va etik me'yorlarga asoslangan yondashuvgina bu texnologiyaning ijobiy natijalarini ta'minlay oladi. Ammo bu texnologiya taraqqiyot bilan bir qatorda qator ijtimoiy, axloqiy va huquqiy muammolarni ham keltirib chiqarmoqda.

Birinchidan, axloqiy muammolar.

Sun'iy intellekt tizimlari qaror qabul qilishda inson qadriyatlarini va axloqiy me'yorlarini har doim ham inobatga olmaydi. Masalan, tibbiy diagnostika yoki sud jarayonlarida sun'iy intellekt tomonidan qabul qilingan qarorlar inson hayoti va taqdiriga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun bu tizimlarning "axloqiy mas'uliyati" masalasi hanuz ochiq qolmoqda.

Ikkinchidan, ish o'rinlari va iqtisodiy muammolar.

Avtomatlashtirish va robotlashtirish jarayonlari natijasida ko'plab kasblar yo'qolib bormoqda. Sun'iy intellekt inson mehnatini almashtirayotgani sababli, kelajakda ishsizlik darajasi oshishi mumkin. Bu esa iqtisodiy tengsizlik va ijtimoiy noroziliklarga olib keladi.

Uchinchidan, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlar muammosi.

Sun'iy intellekt tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlaydi. Shu sababli, ularni himoya qilish, maxfiylikni saqlash va foydalanuvchi rozilgisiz ma'lumotlardan foydalanish xavfi dolzarb masaladir.

To'rtinchidan, noto'g'ri ma'lumot va dezinformatsiya.

Sun'iy intellekt yordamida yaratilayotgan "deepfake" videolar, soxta yangiliklar va manipulyativ kontent jamiyatda ishonchsizlikni kuchaytirmoqda. Bu holat axborot makonida haqiqatni yolg'ondan ajratishni qiyinlashtiradi.

Beshinchidan, nazorat va huquqiy tartibga solish muammosi.

Bugungi kunda dunyo davlatlarida sun'iy intellekt faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonuniy mexanizm yo'q. Natijada bu texnologiyadan suiiste'mol qilish, uni qurol yoki siyosiy vosita sifatida ishlatish xavfi ortib bormoqda.

Bu yo'nalishda O'zbekistonda ham katta qadam tashlandi va sun'iy intellekt sohasida qonunchilikdagi bo'shliq to'ldirildi. Innovatsion rivojlanish vazirligi tashabbusi bilan O'zbekiston innovatsion rivojlanish strategiyasi va Ilm-fanni rivojlantirish konsepsiyasi doirasida mamlakatda sun'iy intellektni rivojlantirishga qaratilgan me'yoriy-huquqiy hujjat qabul qilindi. Ushbu hujjatda sun'iy intellektni ilmiy-innovatsion rivojlantirishning asoslarini ishlab chiqish, mutaxassis kadrlar va olimlar yetishib chiqishi uchun shart-sharoit yaratishga alohida urg'u berilgan. Innovatsion rivojlanish vazirligi sohadagi ilmiy-texnik tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalarni qo'llab-quvvatlash uchun mas'ul etib belgilangan.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt inson hayotini yengillashtiruvchi qudratli vosita bo'lishi bilan birga, chuqur o'ylangan nazorat va axloqiy yondashuvni talab qiluvchi murakkab tizimdir. Insoniyatning oldidagi eng katta vazifa — texnologiyani boshqarish, lekin unga tobe bo'lmazlikdir. bugungi kun sun'iy intellektsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ammo u hech qachon insonning tabiiy intellektini to'liq almashtira olmaydi. Inson tafakkuri, yaratuvchanligi va axloqiy sezgirliigi – hali ham eng oliy intellekt shakli bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi qarori. — Toshkent, 2020.
2. To'xtasinov, B. Sun'iy intellekt va raqamli transformatsiya asoslari. — Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022.
3. Abdullayev, N. Axborot xavfsizligi va sun'iy intellekt tizimlari. — Toshkent: TATU nashriyoti, 2021.
4. Russell, S. & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — New York: Pearson, 2021.
5. Floridi, L. The Ethics of Artificial Intelligence. — Oxford University Press, 2020.
6. Brynjolfsson, E. & McAfee, A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. — New York: W. W. Norton & Company, 2016.
7. O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi. Sun'iy intellekt sohasini rivojlantirish konsepsiyasi (2021–2030). — Toshkent, 2021.

UO'K 808.5

IJTIMOIIY YUZ VA XUSHMUOMALALIK OLIMLAR TALQINIDA

M.M.Nurmatova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada mazkur olimlarning "ijtimoiy yuz(face)" va "xushmuomalalik (im)politeness" haqidagi qarashlari, ularning lingvopragmatik asoslari, madaniyatlararo o'zaro ta'sir doirasidagi ahamiyati hamda mavjud nazariy farqlar ilmiy tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: face, (im)politeness, lingvopragmatika, madaniyatlararo muloqot, ilmiy tahlil, nazariy farqlar.

Аннотация. В данной статье научно анализируются взгляды указанных учёных на понятия «лицо» и «(не)вежливость», их лингвопрагматические основы, значение в контексте межкультурного взаимодействия, а также существующие теоретические различия.

Ключевые слова: лицо (face), (не)вежливость ((im)politeness), лингвопрагматика, межкультурное взаимодействие, научный анализ, теоретические различия

Abstract. This article provides a scientific analysis of the scholars' perspectives on "face" and "(im)politeness," their linguistic and pragmatic foundations, their significance within intercultural interaction, and the existing theoretical differences.

Key words: face, (im)politeness, pragmatics, intercultural interaction, scientific analysis, theoretical differences.

Tilshunoslikda ijtimoiy yuz va xushmuomalalik so'nggi yillarda muloqot nazariyasi, pragmatika hamda madaniyatlararo kommunikatsiya tadqiqotlarining markaziy tushunchalaridan biriga aylandi. Bu atamalar dastlab Erving Gofman (1967) tomonidan ijtimoiy o'zaro ta'sir nazariyasida ilgari surilgan bo'lsa, keyinchalik Braun va Levinson (1987) tomonidan kengaytirilib, kommunikativ strategiyalar tizimi sifatida ishlab chiqildi. Ammo 1990-yillar va 2000-yillar

boshlarida bu paradigma qayta ko'rib chiqilib, *ijtimoiy yuz* tushunchasi ijtimoiy, kognitiv va madaniy kontekstlarda qayta talqin qilindi. Ana shu yo'nalishda Skollonlar (1995), Spenser-Oatey (2000, 2007) hamda Locher va Uatts (2005) tadqiqotlari muhim burilish nuqtasi bo'ldi.

Ron va Suzanne Skollonlar "Madaniyatlararo muloqot: Diskurs yondashuvi (Intercultural Communication: A Discourse Approach", 1995) asarida ijtimoiy yuz tushunchasini muloqotdagi o'zaro ijtimoiy masofa, kuch-qudrat va birdamlikning diskursiv indikatorlari sifatida talqin qiladilar. Ularning modeli Goffman va Braun va Levinsonning nazariyalarini tanqidiy tahlil qilib, *ijtimoiy yuzni* nafaqat individual psixologik ehtiyoj, balki madaniy sotsial tizim sifatida ko'radi.

Skollonlar uch xil "ijtimoiy yuz tizimini"ni farqlaydi:

1. Deference system — ishtirokchilar o'rtasidagi ierarxik masofa va hurmat asosidagi muloqot;
2. Solidarity system — tenglik va birdamlikni aks ettiruvchi muloqot;
3. Hierarchical system — ijtimoiy mavqega asoslangan o'zaro ta'sir tizimi.

Ularning fikricha, har bir madaniyatda ushbu tizimlardan biri dominant bo'ladi va bu til ishlatishdagi *xushmuomalalik strategiyalarini* aniqlaydi. Masalan, Sharq jamiyatlarida "tavoze (iltifot) (deference system)" ustunlik qiladi, G'arb madaniyatida esa "birdamlik tizimi (solidarity system)" ko'proq qo'llaniladi [Skollon va Skollon, 1995: 39–42]. Shu bois, ular *ijtimoiy yuzni* ijtimoiy munosabatlar to'rida yuzaga keluvchi, dinamik jarayon (relational network) sifatida ko'rsatadi.

Shuningdek, Skollonlar *xushmuomalalikni* sotsiopragmatik va diskursiv nuqtayi nazardan izohlaydilar:

1. Muloqot ishtirokchilarning o'zaro maqomini muvozanatlashtirish strategiyasi
2. Kommunikativ muhitdagi madaniy qadriyatlarni ifoda etish vositasidir.
3. *Xushmuomalalik universal* emas, u kontekstual va nisbiy hodisa.

Spenser-Oatey "O'zaro hurmatni saqlash nazariyasi (*Rapport Management Theory*)" (2000; 2007) asarida *ijtimoiy yuz* va *xushmuomalalikni* "insonlar o'rtasidagi ijtimoiy hurmatni boshqarish jarayoni" sifatida talqin qiladi. U ijtimoiy yuzni ikki asosiy komponentga ajratadi:

- Sifatli ijtimoiy yuz (Quality face) – shaxsning o'zini ijobiy, malakali va ishonchli inson sifatida namoyish etish istagi;
- Social identity face – individning guruh a'ziligiga asoslangan ijtimoiy maqomini himoya qilish ehtiyoji.

Spenser-Oateyning ta'kidlashicha, *ijtimoiy yuz (face)* va o'zaro hurmat (*rapport*) o'zaro aloqador tushunchalardir: *ijtimoiy yuz (face)* individual psixologik jihatni, o'zaro hurmat (*rapport*) esa o'zaro munosabatlarning ijtimoiy-psixologik holatini bildiradi. Shuning uchun, *politeness* nafaqat "hurmat"ni saqlash, balki ijtimoiy muvozanatni yaratish strategiyasidir.

Uning "rapport management" modeli uch asosiy komponentga tayanadi:

1. Behavioural expectations – muayyan kontekstdagi xulq-atvor me'yorlari;
2. Face sensitivities – ijtimoiy yuzning (ijtimoiy obro'ning) himoyasi;
3. Interactional goals – muloqot ishtirokchilarining maqsadlari.

Spenser-Oateyga ko'ra, *xushmuomalalik o'zaro hurmat (munosabat)*ning buzilishi yoki mustahkamlanish darajasiga bog'liq. Shu bois, u Braun va Levinsonning ijtimoiy yuzga putur yetkazuvchi harakatlar konsepsiyasini kengaytirib, "o'zaro hurmat (munosabat)ga putur yetkazuvchi harakatlar" tushunchasini kiritadi [Spenser-Oatey, 2007]. Bu yondashuv madaniyatlararo muloqotda ijtimoiy rollar va pragmatik kutuvlarning ahamiyatini chuqurroq yoritadi.

Locher va Uatts (2005) "*Xushmuomalalik nazariyasi va aloqalarni yo'lga qo'yish (Politeness Theory and Relational Work)*" maqolasida *xushmuomalalik* va *qo'pollikni* binar qarama-qarshi tushunchalar emas, balki diskursda muzokaraga tortiluvchi jarayon sifatida izohlaydi. Ularning "aloqalarni yo'lga qo'yish (relational work)" modeli til orqali ijtimoiy munosabatlar qanday qurilishini tahlil qiladi.

Ularning fikricha, har bir kommunikativ hodisada ishtirokchilar *meta-pragmatik baho* beradi — ya'ni, "bu xulq odoblami yoki qo'polmi?" degan ijtimoiy baholash sodir bo'ladi. Shu tariqa, *xushmuomalalik* ijtimoiy me'yorga nisbatan shakllanadi, *qo'pollik* esa me'yordan og'ishdir.

Locher va Uatts (2005) “birinchi darajali” va “ikkinchi darajali” *xushmuomalalik* farqini kiritadilar:

- **birinchi darajali xushmuomalalik (first-order politeness)** – kundalik muloqotdagi tabiiy odob ko'rsatkichlari (xalqning intuitiv tushunchasi);

- **ikkinchi darajali xushmuomalalik (Second-order politeness)** – lingvistlar tomonidan nazariy tushuncha sifatida ishlab chiqilgan kategoriyalar.

Ularning nazarida, nazariy modelning markazida aloqalarni yo'lga qo'yish (*relational work*) – ya'ni, “til orqali ijtimoiy munosabatlarni qurish, saqlash yoki o'zgartirish jarayoni” turadi [Locher & Uatts, 2005: 10]. Shu bois, ular *xushmuomalalikni* o'zgaras strategiya emas, balki o'zgaruvchan ijtimoiy amaliyot sifatida ko'rsatadilar.

Yuqoridagi chala yondashuv umumiy jihatdan *ijtimoiy yuzni* sotsial konstruktsiya deb biladi. Ammo farq ularning markaziy fokusida: Skollonlar madaniyatlararo tafovutni, Spenser-Oatey ijtimoiy munosabatni, Locher va Uatts esa diskursiv baholashni tahlil markaziga qo'yadi.

Mazkur uch yondashuv madaniyatlararo muloqotda *ijtimoiy yuz* va *xushmuomalalikning* nisbiyligini isbotlaydi. Masalan, Sharq madaniyatlarida kamtarlik (modesty) *ijobiy* qabul qilinadi, G'arbda esa bu o'ziga ishonchning yetishmasligi deb talqin qilinishi mumkin. Skollonlar bu holatni “ijtimoiy yuz tizimlari” orqali izohlagan bo'lsa, Spenser-Oatey buni “o'zaro hurmat kutuvi” sifatida tahlil etadi. Locher va Uatts esa bu farqni “aloqa o'rnatish muzokarasi (*relational work negotiation*)” jarayoni sifatida tushuntiradi.

Xulosa qilib aytganda, bu nazariyalar pragmatik kompetensiyani madaniyatlararo kontekstda o'rganishda muhim metodologik asos yaratadi. Xususan, til o'rganuvchilar uchun bu model kommunikativ strategiyalarni tanlashda sotsial kontekstni inobatga olish zarurligini ko'rsatadi.

Ular *ijtimoiy yuzni*:

- ijtimoiy-madaniy (Skollonlar),
- ijtimoiy-psixologik (Spenser-Oatey),
- diskursiv-pragmatik (Locher va Uatts) kontekstda talqin qilib, kommunikatsiyaning murakkab ijtimoiy tabiatini ochib berdilar.

Shu bois, zamonaviy pragmatika va kommunikatsiya tadqiqotlarida *xushmuomalalik* endilikda o'zgaras kategoriya emas, balki dinamik, kontekstga bog'liq va madaniyatlararo o'zgaruvchan ijtimoiy amaliyot sifatida tushunilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behaviour*. New York: Doubleday.
3. Locher, M. A., & Watts, R. J. (2005). Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, 1(1), 9–33.
4. Scollon, R., & Scollon, S. W. *Intercultural Communication: A Discourse Approach*. Oxford: Blackwell, 1995.
5. Spencer-Oatey, H. *Culturally Speaking: Managing Rapport through Talk across Cultures*. London: Continuum, 2000.
6. Spencer-Oatey, H. (2007). Theories of (im)politeness. In *Politeness in East Asia* (pp. 13–45). Cambridge: Cambridge University Press.

UO'K 808.5

BADIIY MATN VA UNING TIL SISTEMASIDAGI O'RNI

U.I.Nosirova, PhD, dots., Farg'ona viloyati pedagogik mahorat markazi, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matn va uning til sistemasidagi o'rni, unda til birliklarining voqelanishi, lisoniy birliklarning me'yoriy strukturasi, badiiy matnning semantik-sintaktik tuzilishi, tarkibidagi leksik-grammatik vositalarning o'zaro birikishi, badiiy matnlarda ifodalangan pragmatik munosabat, ushbu munosabatlar asosida hosil bo'ladigan umumiy-mazmuniy tizim yuzasidan ilmiy farazlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy matn, semiotik hodisa, semantika, sintaktika, pragmatika, leksik-grammatik vosita, badiiy ifoda, vizual-grafik shakl, pragmatik munosabat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются научные гипотезы о художественном тексте и его месте в системе языка, о вхождении в него языковых единиц, о нормативной структуре языковых единиц, о семантико-синтаксической структуре художественного текста, о взаимосвязи лексико-грамматических средств в его содержании, о прагматических отношениях, выраженных в художественных текстах, и об общесодержательной системе, формируемой на основе этих отношений.

Ключевые слова: поэтический текст, семиотический феномен, семантика, синтаксис, прагматика, лексико-грамматические средства, художественное выражение, визуально-графическая форма, прагматическая установка.

Abstract. This article covers scientific hypotheses on the literary text and its place in the language system, the occurrence of language units in it, the normative structure of linguistic units, the semantic-syntactic structure of the literary text, the interconnection of lexical-grammatical means in its content, the pragmatic relations expressed in literary texts, and the general-content system formed on the basis of these relations.

Key words: poetic text, semiotic phenomenon, semantics, syntax, pragmatics, lexical-grammatical means, artistic expression, visual-graphic form, pragmatic attitude.

Badiiy matn semiotik hodisa bo'lib, olamning lisoniy manzarasini aks ettiruvchi asosiy vosita sanaladi. Badiiy matn orqali tilning barcha imkoniyatlari estetik tarzda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, badiiy matn nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslikning ham tadqiqot obyekti hisoblanadi. Badiiy matn tilning barcha sathlari – fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, semantik va pragmatik birliklarining o'zaro uyg'unligiga asoslangan holda yaratiladi. Til sistemasida mavjud birliklar (so'z, ibora, sintaktik tuzilmalar) badiiy matnda yangi semantik yuk, uslubiy ma'no va obrazli ifodani yuzaga chiqaradi. Badiiy matnda tilning semantik potentsiali yuqori bo'lib, so'zlar yangi konnotativ ma'no ifodalaydi. Badiiy matn ijtimoiy hayotda til sistemasining faol ishlashini ta'minlaydi, kommunikatsiya jarayonida tildan maqsadli foydalanish imkonini yaratadi, ma'lum bir xalqning madaniy va milliy tafakkurini ifodalaydi. Bu esa barcha uslublarga xos matnlarda bo'lgani kabi, badiiy matnlarni ham turli fanlar kesishgan nuqtasidan turib tadqiq etish zaruratini belgilaydi. Shu bois badiiy matn tilshunoslikning semantika, pragmatika, kognitiv lingvistika, sotsiolingvika, psixolingvistika va boshqa sohalarida doirasida tadqiq etiladi.

Bizga ma'lumki, XX asrning 60-yillarigacha tilshunoslikda lingvistik tahlilning eng katta birligi gap deb olingan, matn masalalari tadqiqot obyektidan chetda qolgan. Shu davrning 70-80-yillariga kelib, tilshunoslikda matn aloqa vositasi, semiotik hodisa sifatida o'rganila boshlandi. 1974-yilda Moskvada o'tkazilgan matn lingvistikasiga bag'ishlangan ilmiy-nazariy konferensiya rus tilshunosligida matn va uning muammolarini hal etishga qaratilgan qator tadqiqotlarga yo'l ochdi. Konferensiyada rus olimlari, jumladan, L.S.Barxudarov, G.V.Eyger, V.L.Yuxt, B.A.Maslov, I.G.Olshanskiy, A.B.Penkovskiy, B.S.Shvarskopf, E.G.Rizel, Y.M.Skrebnev, S.N.Fridrix, L.M.Shetinin va boshqa olimlarning maqolalari matn lingvistikasi bilan bog'liq masalalarni o'rganishga asosiy turtki sifatida xizmat qildi [2]. Bu tadqiqotlar matn tilshunosligi shakllanish tarixining birinchi bosqichi sanalib, ularda matn va uning tuzilishi haqida fikr yuritildi. Shundan so'ng Yevropa tilshunosligida Y.M.Lotman, G.V.Shatkov, L.M.Loseva, V.V.Odinov, O.I.Moskalskaya, N.D.Zarubina, A.I.Novikov, Z.Y.Turayeva, M.V.Lyapon, E.V.Sidorov, O.L.Kamenskaya, A.I.Gorshkov, N.S.Valgina, I.R.Galperin kabi ko'plab tilshunoslar tomonidan matn nazariyasi va lingvistikasining ilmiy-nazariy asoslari yaratildi.

O'zbek tilshunosligida XX asrning 80-yillaridan boshlab, matn va uning kompozitsion qurilishi, uni tashkil etuvchi til birliklari, semantik, sintaktik va stilistik xususiyatlarini o'rganishga e'tibor kuchaydi. Birinchi bo'lib, akademik G'.Abdurahmonov 1980-yilda Toshkent shahrida o'tkazilgan Butunittifoq turkiyshunoslarining anjumanida matn va uning nazariy asoslari haqida ma'ruza qildi. Bu esa o'zbek tilshunosligida matn nazariyasiga oid qator olamshumul tadqiqotlarning yuzaga kelishiga turtki bo'ldi. Bu borada tilshunos olimlar I.Rasulov, M.Asqarova, A.Mamajonov, M.To'xsonov, N.Turniyozov, M.Hakimov, M.Abdupattoyev, M.Qurbonova, M.Yo'ldoshev kabi olimlarning tadqiqotlari alohida ahamiyatga molikdir.

1983-yilda tilshunos olimlar A.Shomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo'ng'urov, H.Rustamov hammuallifligida "O'zbek tili stilistikasi" nomli oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma yaratilib, unda nutq uslublarining 5 turi, ya'ni ilmiy, badiiy, publitsistik, rasmiy, so'zlashuv uslublarining o'ziga xos belgilari, har bir stilga xos nutq normalari, fikrning nozik ottenkalari, ularni ifoda qiluvchi til vositalaridan o'rinli foydalanish omillari belgilab berildi. Qo'llanmaning "Sintaktik stilistika" bobida I.Rasulov "badiiy uslubning qo'llanish doirasi juda keng bo'lib, tematik va stilistik tomondan chegaralanmaganligini" ta'kidlaydi. Bu esa badiiy matnlarda voqelik bayoni va fikr ifodasi uchun muallif barcha uslubga xos til birliklaridan erkin foydalanish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Olim o'zining nazariy fikrlarini sintaktik stilistika doirasida asoslagan bo'lsa-da, keyingi davrlarda bu qarashlar o'zbek tilshunosligida pragmatika sohasi rivoji uchun nazariy asos sifatida xizmat qildi.

Professor A.G'ulomov, M.Asqarovalar qarashlarida ham matn haqida ilmiy-nazariy ma'lumotlar berilgan. Olimlarning fikricha, "Tekst – yirik nutq parchasi, abzats esa tekstning bo'lagi. Tekstning hamma ko'rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma'lum bir temani (mundarijani) tugal ifodalaydi. Demak, u – yuqori darajadagi sintaktik birlikdir. Olimlar matnni bir necha gaplardan iborat sintaktik birlik, deb e'tirof etagani holda, uning sintaksis hamda stilistikaning tadqiqot obyekti ekanligini alohida ta'kidlaydi. Shu jihatdan har qanday uslubga oid bo'lgan matn uslubiy va janr jihatdan farqlanib, o'ziga xos semiotik sistemaga ega bo'ladi.

1989-yilda professor A.Mamajonov o'zining "Tekst lingvistikasi"[5] nomli qo'llanmasi hamda matn tadqiqiga oid bir necha maqolalarida matn tushunchasining mohiyati, tiplari va birliklari, bu birliklarning bog'lanishi va bog'lovchi vositalari, sintaktik-stilistik figuralar masalalarini mukammal tarzda ilmiy asoslab berdi. Olim o'zbek tilshunosligida matn turlari va uni tashkil etuvchi birliklar, ularning uslubiy xususiyatlarining nazariy va amaliy ahamiyatini lisoniy dalillar asosida tadqiq etdi. Ushbu qo'llanma o'zbek tilshunosligida yechimini topmagan ayrim muammolarning hal etilishiga yo'l ochdi.

A.Mamajonov bilan hammualliflikda yozilgan M.Abdupattoyevning "Matn nazariyasi" nomli o'quv-uslubiy qo'llanmasida ham matn va uning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi, matn birliklarining shakliy va mazmuniy tuzilishi bilan aloqador masalalar hamda matn tiplarining uslubiy-semantik xususiyatlari atroflicha yoritib berilgan. Ushbu qo'llanmada o'zbek tili sintaksisiga oid turli adabiyotlarda nutqning "matn" deb ataluvchi yirik birligiga nisbatan har xil: *"tekst – matn, murakkab sintaktik butunlik, yirik sintaktik butunlik, superfrazali sintaktik butunlik, ustama (sverxfrazovoe) frazali sintaktik butunlik, supersintaktik butunlik, diskurs* kabi [6, 6] atamalar qo'llanganligi ta'kidlanadi.

M.Qurbonova, M.Yo'ldoshev hammuallifligida yozilgan "Matn tilshunosligi" nomli qo'llanmada matn va uning til sistemasidagi o'rni, matnning tarkibiy qismlari, ularni bog'lovchi vositalar, matnning kategorial belgilari, tipologik tasnifi, badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari va usullari, ko'chimlarning matndagi o'rni yoritilgan. Qo'llanmada olimlar har bir tadqiqotchi matn nazariyasiga u yoki bu tomondan yondashib, matnga turlicha ta'rif berganliklari, har birida matnning inkor etib bo'lmaydigan o'ziga xos jihatlari yoritilganligi, shu bois: *"Matn – ko'p jihatli, murakkab tuzilishga ega bo'lgan qurilma, shuning uchun ham uni tavsiflashda unga xos bo'lgan semiotik, kommunikativ, strukturaviy, pragmatik, kognitiv, nominativ xususiyatlarni e'tiborga olish talab qilinadi"*, deb matnga turli tomondan yondashish mumkinligini ko'rsatib beradilar.

Bizga ma'lumki, gap sintaksisning tekshirish obyekti hisoblangan holda gapda ifodalalanayotgan mazmun nisbiy tugal bo'lib, kichik axborot, xabarni bildiradi. Matnni tashkil etgan gap oddiy xabar mazmunini bildirgan gapdan to'liq tugallangan fikrni anglatishi, biror bir mazmunni ifodalashi bilan katta farq qiladi. Matnda fikr tugalligi, mazmun ifodasining kengligi, o'ziga xos kognitiv-pragmatik xususiyat mavjud bo'ladi. Masalan, *"Eshitilar gullarning bo'yi"* she'rini olaylik, aslida, gullarning bo'yi eshitilmaydi, balki gullarga xos shakliy jihatlar ko'rish orqali, hidi esa hid bilish, sezish orqali idrok qilinadi. Bu xususiyatlarni shoir o'z maqsadi yo'lida *audiallikka* ko'chirib tasvirlaganki, bu o'z-o'zidan kitobxonni o'ylantiradi, mantiqiy mushohadaga chorlaydi, muallif bilan kitobxon o'rtasida kommunikativ munosabatni yuzaga keltiradi. Ba'zi holatlarda esa shoir falsafiy mantiqni, audial va vizual ifoda shakllarini parallel qo'llagan holda ifodalaydi. Natijada she'riy misralarda shakliy hamda mazmuniy strukturada parallel bayon yuzaga keladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, poetik matnda voqelik badiiy tasvirini kitobxon tomonidan idrok qilinishida ta'sirchanlik, obrazlilik, denotatning vizual tasviri mazmun va shakl birligini ta'minlaydi. Badiiy matn orqali tilning barcha imkoniyatlari yuzaga chiqadi. U tilni boyitadi, yangilaydi va xalq ruhiyatini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. Монография. –М.: Наука, 1986. – С. 5-7.
2. Лингвистика текста. Материалы научной конференции МТТИЛ. –М., 1974.
3. Мамажонов. А. Кўшма гап стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 16-25.
4. Мамажонов А., Абдулаттоев М. Матн назарияси. – Фарғона. 2016. –Б 13.
5. Фахриёр. Излам. – Т.: Академнашр, 2017. – Б. 103.

UO'K 808.3

XX ASR INGLIZ ILMIY FANTASTIK ASARLARIDA BOLA OBRAZI

R.A.Ortiqov, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr ingliz ilmiy fantastik asarlarida bola obrazi tahlil qilinadi. Bola obrazi yozuvchilar tomonidan nafaqat biologik mavjudot yoki keyingi avlod timsoli sifatida, balki insoniyatning kelajagi, ma'naviy qadriyatlar, ilmiy-texnik taraqqiyot oqibatlari va axloqiy muammolarni yorituvchi ramziy badiiy vosita sifatida talqin qilingan.

Kalit so'zlar: bola obrazi, ingliz ilmiy fantastikasi, XX asr adabiyoti, antiutopiya, texnologik taraqqiyot, insoniyat kelajagi, falsafiy ramz, ma'naviy qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье анализируется образ ребёнка в английской научной фантастике XX века. Образ ребёнка интерпретируется писателями не только как биологическое существо или символ следующего поколения, но и как художественное средство, отражающее будущее человечества, духовные ценности, последствия научно-технического прогресса и морально-этические проблемы.

Ключевые слова: образ ребёнка, английская научная фантастика, литература XX века, антиутопия, технологический прогресс, будущее человечества, философский символ, духовные ценности.

Abstract. This article analyzes the image of the child in twentieth-century English science fiction. Writers interpret the child not only as a biological being or a symbol of the next generation, but also as a symbolic artistic device that reflects the future of humanity, spiritual values, the consequences of scientific and technological progress, and various moral and ethical issues.

Keywords: child image, English science fiction, twentieth-century literature, dystopia, technological progress, future of humanity, philosophical symbol, spiritual values.

XX asr ingliz ilmiy fantastikasida bola obrazi muhim badiiy vosita sifatida turlicha qirralarda namoyon bo'ladi. Bu davr fantastik asarlarida bola nafaqat keyingi avlod timsoli, balki insoniyatning kelajagi haqidagi falsafiy, ijtimoiy va axloqiy savollarni qo'yishda markaziy obrazlardan biri sifatida talqin qilingan. Yozuvchilar bola orqali jamiyatdagi ma'naviy muammolar, ilmiy-texnik taraqqiyot oqibatlari va insoniyat istiqboliga oid turli g'oyalarni ifodalashga intildilar.

Artur Ch. Klarkning mashhur "Childhood's End" ("Bolalikning oxiri") (1953) romani XX asr ingliz ilmiy fantastikasining eng muhim asarlaridan biri bo'lib, unda bola obrazi markaziy o'rin tutadi. Asarda insoniyatning kelajagi, taraqqiyotning keyingi bosqichlari va butun bir avlodning taqdiri bolalar timsoli orqali yoritiladi. Klark bu asarda bolani nafaqat biologik mavjudot, balki jamiyatning kelajakdagi rivojlanishi, insoniyatning yangi evolyutsion bosqichga o'tish jarayoni ramzi sifatida ko'rsatadi. Romanning asosiy g'oyalardan biri shundaki, insoniyat o'z taraqqiyotida bir nuqtaga yetadi va bu nuqtadan keyingi bosqichni kattalar emas, balki bolalar amalga oshiradi. Chunki bolalarda yangi imkoniyatlar, ilgari noma'lum bo'lgan ruhiy va aqliy kuchlar uyg'onadi. Ular telepatiya, umumiy ong va kosmik qudrat kabi qobiliyatlarga ega bo'lib, asta-sekin ota-onalaridan ajralib boradi. Shu jihatdan qaraganda, Klark bola obrazini insoniyatning eski avlodini ortda qoldirib, yangi, yuksak bosqichga o'tish jarayonining metaforasi sifatida talqin qiladi.

“Childhood’s End” romanida bolalar insoniyatning kelajagi uchun o‘ziga xos “ko‘prik” vazifasini bajaradi. Kattalar jamiyati o‘zining chegarasiga yetgan, ular texnologik va ijtimoiy jihatdan rivojlangan bo‘lsalar-da, yangi bosqichga o‘ta olmaydilar. Bolalar esa butun insoniyatni kosmik ongga olib chiqadigan kuchni ifodalaydi. Bu jarayon ayrim o‘quvchilar uchun umidbaxsh ko‘rinsa, boshqalar uchun qo‘rquv manbai bo‘lishi mumkin, chunki eski insoniyat avlodi o‘z o‘rnini butunlay yangi avlodga bo‘shatib beradi. Klark bola obrazini koinot miqyosidagi falsafiy savollar bilan bog‘laydi. Ularning qobiliyatlari shaxsiy darajada emas, balki butun insoniyat darajasida ahamiyat kasb etadi. Bolalar o‘z-o‘zidan oddiy shaxs emas, balki insoniyatni yangi ong darajasiga olib chiquvchi kuch sifatida gavdalanadi. Shu sababli romandagi bola obrazi ramziy ma‘no kasb etadi: ular insoniyatning imkoniyatlarini, uning kosmosdagi o‘rnini va kelajakdagi yo‘nalishini ifodalaydi. Shuningdek, “Childhood’s End” asarida bola obrazi ko‘p qirrali falsafiy va badiiy yuklama olgan.

Aldous Haksleyning “Brave New World” (1932) romani XX asr ingliz adabiyotida antiutopik yo‘nalishning eng yirik namunalaridan biri bo‘lib, unda bola obrazi alohida ramziy ahamiyat kasb etadi. Bu asarda bola insonning tabiiy rivojlanish mahsuli emas, balki texnokratik jamiyatning buyurtmasiga binoan maxsus laboratoriyalarda yetishtiriladigan mavjudot sifatida tasvirlanadi. Yozuvchi bola obrazidan jamiyat va shaxs munosabatlarini, inson erkinligi va ijtimoiy muhandislik oqibatlarini ochib berishda asosiy vosita sifatida foydalanadi. Romanda bola insoniyatning kelajagini belgilovchi omil sifatida ko‘rsatilsa-da, bu kelajak tabiiylik va erkinlikdan butunlay uzilgan holda tasvirlanadi. Bolalar “inkubatorlar”da sun‘iy tarzda yaratiladi va jamiyat buyurtmasiga moslashtiriladi. Ularning genetik tarkibi, ijtimoiy o‘rni va kelajakdagi vazifalari oldindan belgilab qo‘yiladi. Shu tariqa, bola endi erkin shaxs emas, balki tizim tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotga aylanadi. Bu jihat Haksley antiutopiyasida bola obrazining asosiy dramatik mazmunini tashkil etadi.

Bundan tashqari, asarda bolalar maxsus shartli reflekslar asosida tarbiyalanadi. Ular tug‘ilgan paytdan boshlab muayyan fikrlar va xatti-harakatlarga o‘rgatiladi, jamiyat mafkurasini o‘zlashtirishga majbur qilinadi. Masalan, ularning ongi ataylab kitob o‘qishga yoki tabiatdan bahramand bo‘lishga qarshi dasturlanadi. Bu metod orqali yozuvchi bola obrazini inson ongini boshqarish va shaxsni ijtimoiy tizimga to‘liq bo‘ysundirish ramzi sifatida talqin qiladi. Haksley bola obrazi orqali erkinlik va tabiatdan uzilish muammosini ham ochib beradi. Bola tabiat qo‘ynida erkin ulg‘ayadigan mavjudot emas, balki texnologik jarayonlar natijasida ishlab chiqarilgan jamiyat mahsuli sifatida tasvirlanadi.

“Brave New World” asarida bola obrazi antiutopik jamiyatning asosiy qurbonlaridan biri sifatida gavdalanadi. Bola bu yerda insoniyatning kelajagini ifodalovchi ramz bo‘lsa-da, u kelajak jamiyatning zo‘ravon tuzilmalari tomonidan boshqariladi va erkinlikdan butunlay mahrum etiladi. Shu sababli Huxleyning bola obrazi texnokratik mafkura va totalitar nazorat sharoitida inson mohiyatining yo‘qolishini ko‘rsatuvchi chuqur falsafiy va ijtimoiy ramz sifatida talqin qilinadi.

Ray Bradberi ijodida bola obrazi alohida ramziy ahamiyat kasb etadi. Uning fantastik va badiiy asarlarida bolalar insoniyatning sof mohiyati, beg‘uborligi va kelajakka umid ramzi sifatida talqin qilinadi. Bradberi bolalikni faqat biologik davr emas, balki insoniyatning asl tabiatini ifodalovchi falsafiy tushuncha sifatida ko‘radi. Shuning uchun ham u bolalarni ko‘pincha kattalar jamiyatining nuqsonlari, texnologik taraqqiyotning salbiy oqibatlari va ma‘naviy inqiroz fonida tasvirlab, ular orqali insonning asl mohiyatini eslatib turadi.

Bradberi asarlarida bolalar kattalardan farqli ravishda hayotni oddiy, samimiy va sof nigoh bilan ko‘radilar. Masalan, “The Martian Chronicles” (1950) asarida Marsni o‘zlashtirish jarayonida kattalar mustamlakachilik va texnologik manfaatlar bilan shug‘ullanayotgan bir paytda, bolalar yangi dunyoni hayrat va qiziqish bilan kashf etadilar. Ularning nigohida tabiat, koinot va insoniylik o‘zining go‘zal, buzilmagan shaklida namoyon bo‘ladi. Shu orqali yozuvchi bolani insoniyatning asl, buzilmagan mohiyatini ifodalaydigan obraz sifatida gavdalanitiradi.

Bradberida bola obrazi texnika va ma‘naviyat qarama-qarshiligini ham ifodalaydi. Uning ko‘plab hikoya va romanlarida kattalar texnologiyaga haddan tashqari berilib, insoniylikni yo‘qotayotgan bir paytda, bolalar oddiy quvonchlar, tasavvur kuchi va samimiy hislar bilan yashaydilar. Bu orqali yozuvchi bolalikni insoniyatning ma‘naviy asosi sifatida talqin qiladi.

Bolaning sof nigohi kattalarning sun'iy va sovuq dunyosiga qarshi qo'yiladi. Shuningdek, bola obrazi Bradberi ijodida kelajak haqidagi falsafiy mushohadalarning markazida turadi. Bola insoniyatning davomiyligini ta'minlovchi, yangi davrni boshlovchi timsol sifatida tasvirlanadi. Uning beg'uborligi jamiyatning qayta tiklanishi va ma'naviy yangilanishiga bo'lgan ishonchni ifodalaydi. Shu bois Bradbury asarlarida bola nafaqat alohida qahramon, balki insoniyat kelajagi haqida muhim falsafiy ramz sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, Ray Bradberi ijodida bola obrazi beg'uborlik va insoniyatning asl mohiyatining ifodachisi sifatida talqin qilinadi. U bolalikni samimiyat, sof ong va hayotiy poklik ramzi sifatida ko'rsatib, uni kattalar dunyosining nuqsonlari va texnologiyaga berilganlik fonida yanada yorqinroq namoyon qiladi. Bola obrazining bunday talqini yozuvchiga insoniyatning ma'naviy ildizlarini yodga solish, kelajak haqida ogohlantirish va shu bilan birga umid baxsh etish imkonini bergan.

Xulosa qilib aytganda, XX asr ingliz ilmiy fantastikasida bola obrazi murakkab, ko'p qirrali va qarama-qarshi talqinlarda namoyon bo'lgan. Artur Ch. Klarkning "Childhood's End" asarida bola insoniyatning yangi bosqichga o'tish ramzi sifatida umid va taraqqiyotning markaziy timsoliga aylangan bo'lsa, Aldous Haksleyning "Brave New World" romanida bola sun'iy jamiyat mahsuli, tajriba obyekti va erkinlikdan mahrum qilingan mavjudot sifatida ko'rsatiladi. Ray Bradbury ijodida bola obrazi beg'uborlik, insoniylikning sof mohiyati va kelajakka umid manbai sifatida talqin qilinib, texnologiyaga berilgan kattalar jamiyatiga qarshi qo'yiladi. Bu xilma-xil tasvirlar shuni ko'rsatadiki, XX asr ingliz fantastikasida bola oddiy qahramon emas, balki jamiyatning ilmiy, axloqiy va falsafiy muammolarini yorituvchi badiiy kalit bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES:

1. Tolkien, J.R.R. *Beowulf: A Translation and Commentary*. HarperCollins, 2014.
2. Larrington, C. *The Norse Myths: A Guide to Gods and Heroes*. Thames & Hudson, 2017.
3. Green, M. *The Celtic World*. Routledge, 1995.
4. Karimov, R. *Ingliz adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.
5. Turg'unboyeva, G. *Chet tillarni o'qitish metodikasi*. Samarqand: SamDU, 2020.
6. Jo'rayev, A. *Adabiyotshunoslikka kirish*. Toshkent: O'qituvchi, 2004.
7. Campbell, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton University Press, 2004.
8. Richards, Jack C. & Rodgers, Theodore S. *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press, 2014.
9. Ortiqov, R. (2024). Ingliz fantastik asarlarining ilk namunalaridan zamonaviy durdonalarigacha bo'lgan rivojlanish bosqichi. *Инновационные исследования в науке*, 3(5), 94-98.
10. Ortiqov, R. (2024). The development of british children's literature. *Development of pedagogical technologies in modern sciences*, 3(9), 65-70

UO'K 821.117.2:81'25

ERTAKLARDA TIL VA MADANIYAT UYG'UNLIGI IFODASI

P.Oydinova, mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodining eng salmoqli janrlaridan bo'lgan ertaklar haqida so'z yuritilib, ularning til va madaniyatni o'zida saqlovchi, hamda kelajak avlodga yetkazuvchi qimmatli manba ekanligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Til, madaniyat, bolalar adabiyoti, ertak, yaxshilik, yomonlik, sehrgar, sehrli, g'aroyib, folklor, janr.

Аннотация. В статье рассматриваются сказки, один из самых значимых жанров устного народного творчества, и анализируется их роль как ценного источника сохранения языка и культуры и передачи их будущим поколениям.

Ключевые слова. Язык, культура, детская литература, сказка, добро, зло, волшебник, магия, странный, фольклор, жанр.

Abstract. The article examines fairy tales, one of the most significant genres of oral folklore, and analyzes their role as a valuable source of preserving language and culture and passing them on to future generations.

Key words. Language, culture, children's literature, fairy tale, good, evil, wizard, magic, strange, folklore, genre.

Xalq og'zaki ijodining eng qiziqarli va noyob durdonalaridan biri bo'lgan ertaklar, ular og'zaki shaklda bo'ladimi yoki yozma varianlarda tarqalganmi, eng qadimiy davrlardan to hozirgi kungacha barcha dunyo xalqlarining bebaho ma'naviy merosi sifatida alohida o'rin egallaydi. Insoniyat dunyosining ilk paydo bo'lish davridayoq allalar, qo'shiqlar, afsonalar, ertaklar orqali xalqning yuksak orzu-umidlari, urf-odatlar, qadriyatlar, didi, ichki kechinmalari hamda kurashlari o'z ifodasini topgan. "Xalq og'zaki ijodi mavzularining rang-barangligi, undagi optimistik g'oyalar, xalqning mehnati, turmushi va orzu-ideallarini aks ettirishdagi mujassamligi, shuningdek, xalq hayotining barcha jabhalari bilan uzviy bog'liqligi jihatidan alohida ilmiy va estetik ahamiyat kasb etadi"[1].

Ertaklar har qanday madaniyat va tilning chuqur ildizlaridir. Ular vaqt, mamlakatlar va ertak aytuvchilarning xarakterlari bilan yillar davomida o'zgarishlarga uchraydi. Dastlabki ertaklar odatda zo'ravonlik bilan yakunlangan qayg'uli hikoyalar bo'lsa, hozirda ular bolalar adabiyotining ajralmas qismidir. Dunyo haqidagi tasavvurlarni yoritadi, adabiyot bilan tanishtiradi, hayot saboqlarini beradi. Ular xavfsiz masofadan uzaytiriladigan ogohlantirishlardir.

Ertaklarning aksariyati umumiy tuzilishga va til xususiyatlariga ega. Ta'kidlash yoki sehrli, teatrlashtirilgan effekt yaratish uchun iboralar, raqamlar (3 va 7) yoki so'zlar takrorlanadi.

"Bir zamonlar", "uzoqlar", "uzoqlar, olislar"... Bu iboralar aytilgan paytdan boshlab sehrli bir narsa sodir bo'ladi va bizning ichki hissiyotlarimizda uning aksi uyg'onadi. Sharqdan G'arbgacha har bir madaniyatda "bir vaqtlar" ning o'ziga xos versiyasi mavjud. Masalan, koreys tilida odatiy ertak "Bir marta, qadimgi kunlarda, yo'lbarslar chekinganda ..." bilan boshlanadi. Rus ertaklari esa odatda "Bu bir qirollikda, bitta davlatda sodir bo'lgan ..." yoki "bo'lgan ..." bilan boshlanadi. Katalan tilida (Ispaniya) ertaklar "Bir paytlar dunyoning bir burchagida bir katta burun bor edi ..." yoki "Bir vaqtlar hayvonlar gapirganda va odamlar jim bo'lganida ..." bilan boshlanishi mumkin.

Dunyo xalqlari ertaklari boshlanishi va xotimasida ham o'xshashliklar, ham farqlar mavjud, masalan, polsha ertaklari ko'pincha hind hikoyalariga o'xshash "Yetti tog' ortida, yetti o'rmon ortidan ..." bilan boshlanadi. Bu ikki davlat o'rtasida taxminan 3829 mil (6162 km) borligini hisobga olsak, bu juda hayratlanarli. Tilning bunday o'zaro changlanishi 12-16-asrlarga xos hodisa bo'lib, Osiyo, Shimoliy Afrika, Yevropa va Yaqin Sharq o'rtasidagi boy intellektual almashinuvga ega. Mashhur "Ming bir kecha"dan ma'lum bo'lgan ko'plab arab hikoyalari "Bir vaqtlar ..." bilan boshlanadi. Arab tilidagi boshqa keng tarqalgan ba'zi hikoyalar matni "Bo'lgan va yo'q edi..." bo'lib, u fors, malta va rum tillarida ham shunday aks ettirilgan.

Ertaklarning oxiri ham xuddi shunday xilma-xildir, garchi "ular bundan keyin ham baxtli yashaganlar" deya keltiriladigan xotima dunyo mamlakatlarida turlicha shakllarda uchrasa ham. Nemis ertaklari odatda "Agar ular o'lmagan bo'lsalar, bugungi kunda ham tiriklar" bilan tugaydi. Islandiyada: "Vodiydagi mushuk dumini yo'qotdi" deb yakunlanadi. Rus ertaklari odatda "Oxirigacha tinglaganga tasanno" bilan tugaydi yoki hikoyachi to'satdan ertakning oxirida paydo bo'ladi: "Men to'yda edim, u yerda may va vino ichdim, ular mo'ylovimda o'ynadi, lekin og'zimga kirmadi!" yoki "Sal ho'llandi mo'ylovim, shu yerda tamom gapim" deb tugallanadi.

Biz qanchalik katta bo'lsak va o'qish, o'rganish va umuman ertaklarga berilib ketishimizga qancha vaqt sarflasak, ertaklarning ifodasi til bilan ekanligini tushinishga harakat qilamiz.

Ertaklar 1800-yillarga qadar birinchi navbatda, kattalar uchun o'yin-kulgi usuli sifatida tushunilgan, hozirda esa bolalar uchun va ular qanday harakat qilishlari, o'zini tutishlari, qanday bo'lishlari kerakligini ko'rsatishning ajoyib usuliga aylandi.

Ertak hikoya qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan yagona kuchli janr shakli emas. Bu aslida biz gaplashmoqchi bo'lgan tildir, ya'ni atirgullar va tikanlar tili, shpindellar va singan oynalar, mumkin bo'lmagan tilaklar, shisha, temir va oltin tuflilar tili. Bu yaxshilik va yomonlik hamda ularning orasidagi barcha voqea uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan sehrli tildir. Bu, biz o'z hayotimizni anglash va hech bo'lmaganda dunyoni tushinishga harakat qilish uchun foydalanadigan tildir.

Har bir madaniyatda ertaklar, bu, juda sevilib o'qiladigan hikoyalar bizning madaniy merosimizning bir qismidir va ko'pincha klassik bolalar kitoblarini paydo qilgan ildizdir. Ular global

hodisa bo'lib, butun dunyo bo'ylab yo'llarda "shivirlab", yo'llarda bir nechta o'zgarishlarni o'z "ichiga" olib kelgan.

Ertaklar tili soddaligi, takroriyligi, "bir zamonlar", "baxtiyor va baxtli" kabi ta'sirchan iboralarning qo'llanishi bilan ajralib turadi. Shuningdek, u asosiy syujetlarga, arxetipik belgilarga (qahramonlar, yovuz odamlar) va murakkab tushuntirishlarsiz sehdan foydalanishga qaratilgan. Bular tilni ko'pincha og'zaki an'analarga asoslanganini ifodalab, uni qiziqarli va esda qolarli qiladi. Ularda ta'kidni kuchaytirish va sehrli ta'sir muhiti yaratish uchun "bir vaqtlar", "ko'p vaqt oldin", "baxtli" kabi iboralar tez-tez takrorlanadi. Yana "momaqaldirorqdek qo'rqinchli" yoki "qishdek shafqatsiz" kabi hayrat va afsun tuyg'usini yaratish uchun tasviriy va majoziy tildan foydalaniladi. Syujetlar odatda oddiy, aniq muammo, unga duch kelgan qahramon va ko'pincha baxtli yakunni o'z ichiga oladi. Qahramonlar, yovuz odamlar va ularning yordamchilarining xarakter turlari arxetipikdir. Sehr-jodu ertaklarda keng tarqalgan element bo'lib, ko'pincha batafsil tushuntirishlarsiz yoki asoslarsiz paydo bo'ladi. Chunki ko'plab ertaklar biz "og'zaki an'analari" deb ataydigan afsonalardan kelib chiqqan bo'lib, odamlar ularni bir-birlariga yozmasdan qayta-qayta aytib berishlari, har biri hikoya mazmuniga o'ziga xos fantastik bezak qo'shishlaridadir. Ertakda eng ko'p uchraydigan qahramonlar: aqlli shahzoda, maftunkor malika, lan'atlangan qiz, yovuz jodugar, sehrli mevalar, jasur qahramon, o'rmon malikasi, pari, o'gay ona, sehrli toj, o'gay qiz, sehrli tayoqchalar, sehrli qadahlalar va boshqalardir. Ertaklar odatda sodda, tushunarli tilda, qisqa jumlar bilan tushuntiriladi. Bu ularni keng auditoriyaga, ayniqsa bolalarga mo'ljallangan auditoriyaga kirishlari uchun imkon beradi.

Ertaklar ko'pincha voqealarni tasvirlash uchun sehrli yoki fantastik tildan foydalanadi. Ular sehrli so'zlar, afsunlar va boshqa g'ayritabiiy elementlardan foydalanishni o'z ichiga olishi mumkin. Bu belgilar ko'pincha o'ziga xos xususiyatlarni yoki axloqiy saboqlarni o'zida mujassam etadi. Ko'pchilik ertaklarda odamlarning qiyinchiliklarga duch kelishi ko'rsatiladi, lekin agar ular o'zlariga ishonsalar, to'siqlarni yengib o'tishlari mumkin, bu orqali ular bolalarga fantastik muhitda haqiqiy hayotdagi qo'rquv va tashvishlarni yengishga yordam beradi

Vaqt o'tishi bilan ertaklarning tili o'zgardi, agar biz yuz yil oldingi ertakni o'qishga harakat qilsak, uning ma'nosini tushunishimiz mumkin, lekin ko'p so'zlarning mag'zini chaqishimiz qiyin bo'ladi, chunki so'zlar o'sha davrning o'ziga xos bo'ladi, ular o'sha davr muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Ertak folklor janrlarining ehg katta ko'lamli qismini tashkil qilsa-da, asarni ertak deb belgilovchi ta'rif jiddiy tortishuvlarga sabab bo'lmoqda. Bu atamaning o'zi D'Olnoyning "Konte de fées" asari tarjimasidan kelib chiqqan bo'lib, u ushbu to'plamda birinchi marta, ya'ni 1697 yilda qo'llanilgan. Oddiy tilda ertaklarni hayvonlar ishtirokidagi ertaklar va boshqa turdagi qahramonlar (masalan, elflar, goblinlar, trollar, gigantlar, ulkan yirtqich hayvonlar yoki suv parilari) ertaklari deya atashimiz mumkin, lekin qaysidir belgilar orqali farqlanishini aniqlash lozimligi munozarali holatlarni yuzaga chiqaradi. Vladimir Propp o'zining "Xalq ertaklari morfologiyasi"[2] asarida "ertaklar" va "hayvonot ertaklari" o'rtasidagi keltirilgan farqlarni tanqid qiladi, chunki ko'plab ertaklarda ham fantastik unsurlar, ham hayvonlar mavjud. Shunga qaramay, ularni tahlil qilishda Propp folklor sifatida tasniflangan barcha rus xalq ertaklaridan foydalangan. Folklorshunos Stit Tompson ta'kidlaganidek, gapiradigan hayvonlar va sehrning mavjudligi perilarning o'zidan ko'ra ko'proq uchraydi. Biroq, faqat gapiradigan hayvonlarning borligi ertakni ertakka aylantirmaydi[3].

Ertakning og'zaki variantlari yozma turidan ancha oldin paydo bo'lgan. Ertaklar yozilib, avloddan-avlodga o'tib kelmasdan, balki og'zaki tarzda aytilgan yoki ijro etilgan. Shu sababli, ularning rivojlanish tarixi, albatta, noaniq va turlichadir. Ertaklar keyinchalik butun dunyo madaniyatlari yozma adabiyotida bo'lgani kabi, Cupid va Psyche (Rim, 100–200 yillar) yoki Panchatantra (Hindiston, miloddan avvalgi 3-asr) kabi yozma adabiyotlarda paydo bo'ladi. Statistik dalillar shuni ko'rsatadiki, ushbu va keyingi ko'plab yozma manbalar xalq ertaklarini qaytadan adabiy shakllarga aylantirgan. Ular shuni ko'rsatadiki, ertaklar juda qadimiy ildizlarga ega. Ko'plab bunday yodgorliklar Xitoyda Li Ye Zi va Chjuan Zi kabi daosist faylasuflar tomonidan qayra ertak shakliga keltirilgan va ularning keng yoyilishiga sabab bo'lgan. G'arb dunyosining ertaklar ko'rinishidagi ilk afsonalari qadimgi Yunonistonda Ezop (miloddan avvalgi 6-asr) asarlariga taalluqli. Uning ko'plagan masallari keyinchalik G'arb dunyosida ertaklarning dunyoga kelishida asosiy rol o'ynadi.

Ertaklarning paydo bo'lishi, ularning o'ziga xos til uslubi doimo folklorshunos olimlarning ilmiy izlanishlariga turtki bo'lgan. Va bir qancha mulohazatalab vaziyatlarni yuzaga chiqargan.

Ertaklardagi o'ziga xos til maxsus lingvistik vositalar bilan ifodalanadi, bu bizningcha o'ziga xos metatildir, va albatta ertak qahramonlari uchun alohida nomlar ham paydo qilingan, masalan, o'zbek ertaklarida yalmog'z kampir, dev, agdarho. aka-uka botirlar, aqlli qiz, tantiq qiz va hakoza, ingliz tilida esa gnomlar, gigantlar, elflar, perilar kabi.

Ertak tilini paremiologik fond yanada boyitishga xizmat qiladi,

Xullas, ertak chiroyli san'at turidir. Uning uaratilishi, unga qanday xarakteristika berilishidan qat'iy nazar, ertak janri butun dunyo bo'ylab o'z o'rniga ega bo'lmoqda, dunyo folkloristlari, tilshunoslari uning kelib chiqishi, sehirli tili ustida bosh qotirisharkan, haqiqat shuki, ertak janri, u hikoyami, yoki fantastik asarmi yoki o'ziga xos uslubni saqlovchi fantaziyalar yig'indisimi, degan savollarning ko'pligiga qaramay o'z o'quvchilarini ko'paytirishda davom qilmoqda va butun dunyo madaniyati va tili haqida haqiqatlarni o'z "yelkasiga" ortmoqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947. – С. 518.
2. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград. 1946. – С. 8.
- 3.<https://ru.wikipedia.org>

UO'K 81'37:034.4:621.35.

ZARGARLIK TERMINLARINING ATALISH PRINSIPLARI

I.X.Pardayeva, dots., Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Zargarlik zeb – ziynat buyumlari milliy – badiiy madaniyat tarixining ajralmas qismi bo'lib, u xalqning olis o'tmishdagi olis maqsadlarini o'zida mujassamlashtirgan. Zargarlik ziynat buyumlari hunar egalarining mahoratidan ma'lum iqtisodiy va ijtimoiy shart – sharoitlardan, ma'dan va toshlarga ishlov berish texnikasidan hikoya qiladi. Ushbu maqolada Zargarlik zeb – ziynat buyumlarining atalish prinsiplari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Zargarlik zeb, ziynat buyumlari, materialiga ko'ra nomlash prinsipi, kumush sirg'a, feruza ko'zli uzuk, gavhar ko'zli sirg'a, shisha ko'zli uzuk, yoqut ko'zli uzuk.

Аннотация. Ювелирные изделия являются неотъемлемой частью истории национальной и художественной культуры, воплощая в себе дальние устремления народа в далеком прошлом. Они рассказывают о мастерстве мастеров, определённых экономических и социальных условиях, о способах обработки минералов и камней. В данной статье рассматриваются принципы наименования ювелирных изделий.

Ключевые слова: Ювелирные изделия, украшения, принцип наименования по материалу, серебряные серьги, бирюзовое глазное кольцо, жемчужное глазное кольцо, стеклянное глазное кольцо, рубиновое глазное кольцо.

Abstract. Jewelry is an integral part of the history of national and artistic culture, embodying the distant goals of the people in the distant past. Jewelry tells about the skill of craftsmen, certain economic and social conditions, and the techniques of processing minerals and stones. This article discusses the principles of naming jewelry.

Key words: jewelry, Jewelry, ornaments, naming principle according to material, silver earrings, turquoise eye ring, gem eye earring, glass eye ring, ruby eye ring.

Zargarlik zeb – ziynat buyumlari milliy – badiiy madaniyat tarixining ajralmas qismi bo'lib, u xalqning olis o'tmishdagi olis maqsadlarini o'zida mujassamlashtirgan. Zargarlik ziynat buyumlari hunar egalarining mahoratidan ma'lum iqtisodiy va ijtimoiy shart – sharoitlardan, ma'dan va toshlarga ishlov berish texnikasidan hikoya qiladi. Zargarlar yasagan buyumlar ular yashagan davr san'atining uslubiy xususiyatlarini o'zlarida namayon etadi. Shunindek, zargarlik zeb – ziynat buyumlarining hayotdagi ijtimoiy – iqtisodiy o'rni ham anchagina sezilarli. Insonning jamiyatdagi mavqeini ham ko'pincha uning qimmatbaho zargarlik buyumlari borligiga qarab belgilaganlar. Taqinchoqlar kishilar yoshidagi farqni va oilaviy ahvolini belgilash uchun xizmat qilib, ularning nasl – nasabidan nishona berib turuvchi xususiyatga ega bo'lgan. Boz ustiga, qimmatbaho matolardan

yohud ular aralashmasidan tayyorlangan taqinchoqlar kishilar salomatligini bir me'yorda saqlab turish uchun ham xizmat qilgan. Nihoyat, ularning nafosat borasidagi fazilatlaridan so'zlaydigan bo'lsak, u zargarlarning yurak qo'ri bilan yaratilgan mukammal asar bo'lib, u yoki bu davrda yashagan xalqlarning badiiy nafosat haqidagi tushunchalarini o'zida aks ettirgan.

Demak, mazkur san'at misolida odamlarning ham moddiy, ham nafosat olami, ham ilohiy qudrat haqidagi tasavvurlarining bir – biri bilan uzviy ravishda chirmashib ketgani ko'rinadi.

Mana shu asnodda o'zbek tilida qadimdan zargarlik buyumlarining jamini ifodalovchi terminologik tizim tarkib topib kelgan. Davr, fan va texnika, ishlab chiqarish, madaniy – maishiy hayotdagi o'zgarishlar taqozosi bilan mazkur terminologik tizim hamisha boyib keldi.

Mehnat jarayonida yuzaga kelgan va ijtimoiy hodisalardan sanalgan til kishilik turmushini har taraflama va keng suratda o'zida aks ettirdi.

Kasb– hunarga oid terminlar o'sha xalqning ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi jamoaning o'zaro aloqasi, fikr almashishi natijasida yuzaga kelgan. Kasb–hunar leksikasining bir tarmog'i bo'lgan zargarlik terminlari ham uzoq o'tmishga borib taqaladi.

Muzeylarda saqlanayotgan va hozirgi kunda turli joylardan topilgan qadimiy zargarlik ziynat buyumlari namunalarning tuzilishi, badiiy naqsh kompozitsiyasining xilma – xilligi, ularni yasashda ishlatiladigan mehnat qurollari – bularning barchasi ularning maxsus terminlar bilan atalganligi, birinchidan, zargarlik zeb – ziynat buyumlarining, ularni yasovchi zargarlar san'atining tarixiy taraqqiyotini yoritishga yordam bersa, ikkinchidan, zargarlik buyumlarining uzoq davrlardan beri qo'llanib kelinayotganligini tasdiqlaydi.

Jamiyatdagi barcha voqea – hodisalar, narsa – predmetlar bir – biridan farq qilishi yoki bir – biriga o'xshashligi bilan ajralib turadi va shunga muvofiq ravishda ularning har qaysisi ma'lum bir guruhni tashkil qiladi. Huddi shunday guruhlariga ajratish tilga ham tadbqiq qilingan. Lingvistik nuqtai nazardan qaraganda, har bir sohaga oid terminlar ma'lum guruhlariga birlashib tilning terminologik tizimlaridan birini tashkil etadi. O'z navbatida, bu tizim muayyan guruhlardan, boshqacha aytganda, tematik guruhlardan iborat bo'ladi.

Inson mehnat faoliyati bilan aloqador bo'lgan har qanday kasb o'tmishda ham, hozir ham o'z terminologiyasini yaratgan va yaratib keladi. Umumiste'moldagi istalgan so'z kasb – kor, soha doirasida maxsus ma'noga ega bo'lishi, termin ma'nosini anglatishi, termin vazifasini bajarish mumkin. Chunonchi, uzuk, bilaguzuk, zirak umumiste'molda oddiy so'z, ammo zargarlar tilida termindir.

Zargarlar yasagan buyumlar ular yashagan davr san'atining uslubiy xususiyatlarini o'zlarida namoyon etadi. Shunindek, zargarlik zeb – ziynat buyumlarining hayotdagi ijtimoiy – iqtisodiy o'rni ham anchagina sezilarli. Insonning jamiyatdagi mavqeini ham ko'pincha uning qimmatbaho zargarlik buyumlari borligiga qarab belgilaganlar. Taqinchoqlar kishilar yoshidagi farqni va oilaviy ahvolini belgilash uchun xizmat qilib, ularning nasl – nasabidan nishona berib turuvchi xususiyatga ega bo'lgan. Boz ustiga, qimmatbaho matolardan yohud ular aralashmasidan tayyorlangan taqinchoqlar kishilar salomatligini bir me'yorda saqlab turish uchun ham xizmat qilgan.

Zargarlik buyumlarining miqdori unchalik ko'p emas. Biroq ulardan har birining unlab tur va xillari, xilma – xil bezaklari mavjud. Ma'lum bo'lishicha, bunday zargarlik zeb – ziynat buyumlari turli xil metallar va minerallardan yasaladi. Shuningdek ular yasalishi, shakli, vasifasi, qaerda yasalganligi va hokazo xususiyatlariga ko'ra nomlanadi va shu asnodda maxsus terminologik tizimning mulkiga aylanadi. Lingvistik materiallar tahlilidan zargarlik terminlari quyidagicha tamoyillar asosida yuzaga kelgani ma'lum bo'ladi:

1. **Materialiga ko'ra nomlash.** Mazkur tamoyilga ko'ra, ko'pincha narsalarga o'zi yasalgan xomashyoning nomi terminelement sifatida asos qilib olinadi. Bunda , ko'pincha, turi ko'p narsalarning birini boshqasidan farqlab ko'rsatish ko'zda tutiladi. Ma'lumki, zargarlik zeb – ziynat buyumlari oltin (tilla), kumush, mis kabi matirallardan tayyorlanadi, ularni bezash uchun ham har xil toshlar, ya'ni feruza, gavhar, yoqut, shisha kabilardan ko'zlar o'rnatiladi. Natijada, zargarlik

leksikasida emas, balki, umumadabiy tilda ham tilla¹ uzuk, tilla bilaguzuk, tilla sirg'a, tilla kamar, tilla tumor, kumush uzuk, kumush sirg'a, feruza ko'zli uzuk, gavhar ko'zli sirg'a, shisha ko'zli uzuk, yoqut ko'zli uzuk kabi unlab terminlar qo'llana boshlandi. Masalan, ... qo'lidagi yoqut va zumrad ko'zlik oltin uzuklarni to'g'rilab taqdi va shundan so'ng zinalardan yuqoriga qarab chiqa boshladi. (A. Qodiriy, Mehrobdan chayon). Buynimda marvarid, marjon, qo'llarimda tilla bilaguzuklarim bilan uxlab qolgan ekanman (M. Ismoiliy).

2. Shakl va ko'rinishga ko'ra nomlash. Zargarlar o'zlari yasagan bezak buyum va asoslarga ularning tashqi shakli, tuzilishi va xolatiga ko'ra nom berishdan tashqari boshqa narsalarning tashqi shakl, tuzilishi va xolatiga o'xshatib ham nom berishgan. Masalan, egri daxandam, to'g'ri daxandam, yapaloq bilaguzuk, yumaloq bilaguzuk, o'rama uzuk, besh kokilli sirg'a, yumaloq egov, yapaloq ombir, to'g'ri uzuk va boshqalar.

3. Toponim va etnonimlarga nisbat berish orqali nomlash. Zargarlik terminologiyasida ba'zi buyumlar dastlab qaysi xalq tomonidan yasalganiga ko'ra ham nom olgan. To'plangan materiallar tahlilidan ko'rinib turibdiki, bunday zargarlik buyumlari nomlarini ikkiga ajratib o'rganish mumkin:

a) toponimlarga nisbat berish orqali zargarlik buyumlari nomlari hosil qilinadi: andijoncha ziraboldoq, toshkanboldoq, farg'onacha boldoq, qashqarboldoq, qo'qoncha boldoq, rumcha uzuk va boshqalar.

b) etnonimlarga nisbat berish orqali hosil bo'lgan zargarlik buyumlari nomlari: tatarcha zirak, qozoqcha uzuk, afg'oncha uzuk va boshqalar.

4. Xizmati, taqiladigan, osiladigan o'rniga ko'ra nomlash. Zargarlik buyumlarining nomlari taqilishi, qanday o'rinda ishlatilishiga ham qarab yuzaga kelishi mumkin. Chunonchi, bilaguzuk (bilakka taqiladigan bezak buyumi), bo'yintumor (bo'yinga taqiladi), qo'ltiqumor (qo'ltiqqa taqiladi), peshonagajak (peshonaga taqiladi), ko'kraktumor (ko'krakka tushirib taqiladi), tomoqcha (tomoqqa yopishtirilib taqiladi), manglayto'zi (manglayga taqiladi) va b.

5. Yoshga ko'ra nomlash. Biror narsa, jumladan, zargarlik zeb – ziynat buyumlarini tayyorlashda ularni ishlatuvchi shaxslarning yoshlari ham nazarda tutiladi. Chunonchi, zargarlik zeb –ziynat buyumlari orasida qizaloq va qizlar uchun yasalgan bilaguzuk deb ataladi.

6. Uft – odatlar bilan boglab nom berish prinsipi. Qadimda odat bo'yicha, kelin to'yda qiz tomon kuyovning bosh kiyimiga jig'a taqish odati bor edi. Jig'a taqqan kuyov to'ydan so'ng uni saqlab ko'yadi va o'gil ko'rgandan keyin uning sunnat to'yida do'ppisiga taqib ko'rgan. Jig'aning zahirida shunday ma'no bor. Shoxanak uzuk - hozirgi kunda nikoh uzuk deb ataladi. Bunday uzuk qadimdan nikoh to'yida kelin – kuyov tomondan bir – biriga taqilgan. Bu odat hozirgi kunda ham davom etib kelyapti.

Kasb– hunarga oid terminlar o'sha xalqning ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi jamoaning o'zaro aloqasi, fikr almashishi natijasida yuzaga kelgan. Kasb–hunar leksikasining bir tarmog'i bo'lgan zargarlik terminlari ham uzoq o'tmishga borib taqaladi.

Xulosa qilib aytganda muzeylarda saqlanayotgan va hozirgi kunda turli joylardan topilgan qadimiy zargarlik ziynat buyumlari namunalarning tuzilishi, badiiy naqsh kompozitsiyasining xilma – xilligi, ularni yasashda ishlatiladigan mehnat qurollari – bularning barchasi ularning maxsus terminlar bilan atalganligi, birinchidan, zargarlik zeb – ziynat buyumlarining, ularni yasovchi zargarlar san'atining tarixiy taraqqiyotini yoritishga yordam bersa, ikkinchidan, zargarlik buyumlarining uzoq davrlardan beri qo'llanib kelinayotganligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев Т., Маъданга битилган қўшиқ. -Тошкент, 1985.
2. Асомуддинова М. Кийим-кечак номлари.-Тошкент, 1981.
3. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати.-Тошкент, 1992
4. Дониёров Р. Ўзбек тилининг илмий-техникавий терминлари тарихидан. -Тошкент, 1973
5. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. –Т, 1959

¹ Шуниси ҳам борки айрим манбаларда тилла ўрнида олтин лексемаси ҳам ишлатилади. Масалан, олтин узук, олтин ҳалқа, олтин зебигардон (МБК) кабилар

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA O'LIM TUSHUNCHASINI ANGLATUVCHI EVFEMIZMLAR

I.I.Po'latova, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida o'lim tushunchasini anglatuvchi evfemizmlar lingvistik va madaniy jihatdan tahlil qilingan. Maqolaning asosiy maqsadi ikki tildagi evfemizmlarning shakl, ma'no va qo'llanilish xususiyatlarini qiyosiy o'rganish hamda ularning madaniy-psixologik asoslarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy va deskriptiv metodlar qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida o'lim evfemizmlari asosan diniy e'tiqod va hurmatga asoslangan bo'lsa, ingliz tilida ular tinchlik, orom va metaforik ifodalar orqali beriladi. Har ikki tilda evfemizmlar o'lim mavzusini ijtimoiy jihatdan yumshatib ifodalash, inson ruhiyatini himoya qilish vazifasini bajaradi.

Kalit so'zlar: evfemizm, o'lim, tabu, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil, leksika, semantika, psixologik xususiyatlar, deskriptiv metod, metaforik ifoda.

Аннотация. В данной статье анализируются эвфемизмы, выражающие концепт смерти в узбекском и английском языках с лингвистической и культурной точек зрения. Основная цель исследования — сравнительное изучение формы, значения и употребления эвфемизмов в обоих языках, а также выявление их культурно-психологических оснований. В исследовании использовались сравнительно-аналитический и описательный методы. Результаты показывают, что в узбекском языке эвфемизмы, связанные со смертью, в основном основаны на религиозных убеждениях и уважении, тогда как в английском они выражаются через понятия мира, покоя и метафорические выражения. В обоих языках эвфемизмы служат для смягчения социального восприятия смерти и защиты психологии человека.

Ключевые слова: эвфемизм, смерть, табу, лингвокультурология, сравнительный анализ, лексика, семантика, психологические особенности, описательный метод, метафорическое выражение.

Abstract. This article analyzes euphemisms expressing the concept of death in Uzbek and English from linguistic and cultural perspectives. The main objective of the study is to comparatively examine the form, meaning, and usage of euphemisms in both languages and to identify their cultural and psychological foundations. The research employed comparative-analytical and descriptive methods. The results indicate that in Uzbek, death-related euphemisms are primarily based on religious beliefs and respect, while in English, they are expressed through notions of peace, comfort, and metaphorical expressions. In both languages, euphemisms serve to soften the social perception of death and protect human psychology.

Keywords: euphemism, death, taboo, linguoculturology, comparative analysis, lexicon, semantics, psychological features, descriptive method, metaphorical expression.

Kirish. Til – xalq madaniyati, tafakkuri va dunyoqarashining eng muhim ko'zgusidir. Har bir tilda jamiyatning ma'naviy qadriyatlari, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar va milliy tafakkuri o'z ifodasini topadi. Shu nuqtai nazardan, tildagi evfemizmlar ya'ni noqulay, og'ir yoki tabu hisoblangan tushunchalarni yumshatib ifodalovchi so'zlar har bir xalqning madaniy darajasi va psixologik holatini aks ettiradi. O'lim inson hayotidagi eng muhim va ayni paytda eng og'riqli hodisalardan biridir. Shu sababli, aksariyat xalqlar bu tushunchani yumshoqroq, hurmatliroq shaklda ifodalashga intilganlar. O'zbek va ingliz tillarida o'lim tushunchasiga nisbatan ishlatiladigan evfemizmlar bu xalqlarning diniy qarashlari, madaniy qadriyatlari va psixologik xususiyatlarini ochib beradi. Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek va ingliz tillaridagi o'lim tushunchasini anglatuvchi evfemizmlarni qiyosiy tahlil qilish, ularning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash hamda madaniy-psixologik asoslarini yoritishdan iborat. O'lim — inson hayotidagi eng nozik va ijtimoiy jihatdan sezgir mavzulardan biridir. Turli tillarda, ayniqsa O'zbek va Ingliz tillarida, to'g'ridan-to'g'ri “o'lish” yoki “vafot etish” so'zlari ba'zan noqulay yoki noravon hisoblanadi. Shu sababli, o'limni yumshatib

ifodalash maqsadida evfemizmlar ishlatiladi. Evfemizmlar soʻzni yumshatish, odamlarda noqulay hislarni kamaytirish uchun ishlatiladigan lingvistik vosita. Oʻlinga doir evfemizmlar nafaqat til boyligini oshiradi, balki madaniy, ijtimoiy va psixologik jihatlarni ham aks ettiradi. Semantik jihatdan evfemizmlar oʻlimning qattiq va noqulay maʼnosini yumshatadi, unga ijobiy yoki neytral rang beradi. Pragmatik jihatdan evfemizmlar suhbatdoshga hurmatni saqlash, qaygʻuni yumshatish va madaniy meʼyorlarni saqlashga xizmat qiladi.

Metodlar. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy hamda deskriptiv metodlardan foydalanildi. Qiyosiy metod orqali oʻzbek va ingliz tillaridagi oʻlim tushunchasiga oid evfemizmlar shakl, maʼno va uslubiy jihatdan tahlil qilindi. Deskriptiv metod esa olingan birliklarning semantik guruhlanishini, ularning madaniy asoslarini tavsiflash imkonini berdi. Tadqiqot materiali sifatida oʻzbek tilining izohli lugʻatlari, ingliz tili korpuslari, badiiy adabiyot namunalari hamda internet manbalarida uchraydigan evfemik birliklar tahlil qilindi. Shuningdek, oʻzbek tilida xalq ogʻzaki ijodi, maqol va matallarda oʻlinga nisbatan ishlatilgan yumshoq ifodalar, ingliz tilida esa Bibliya, badiiy asarlar hamda ommaviy nutqda ishlatiladigan evfemizmlar asosiy manba sifatida olindi.

Natijalar.

1. Oʻzbek tilidagi oʻlim evfemizmlari. Oʻzbek tilida oʻlim tushunchasini yumshatish uchun ishlatiladigan evfemizmlar diniy, ijtimoiy va hissiy sabablar bilan bogʻliq. Eng koʻp uchraydiganlari quyidagilar:

- *Vafot etmoq* – “oʻldi” soʻzining rasmiy, hurmatli shakli;
- *Olamdan, dunyodan oʻtmoq / bu dunyoni tark etmoq* – diniy ohangda;
- *Allohning rahmatiga ketmoq, rahmatli boʻlmoq* – islomiy eʼtiqodga xos;
- *Koʻz yumdi, jon berdi, olamdan oʻtdi* – xalq orasida keng ishlatiladi;
- *Soʻnggi yoʻlga kuzatildi* – marosimiy tilda uchraydi.

Bu evfemizmlar oʻzbek xalqining oʻlinga nisbatan **hurmat, diniy ehtirom va taʼzim** bilan munosabatda boʻlishini koʻrsatadi.

2. Ingliz tilidagi oʻlim evfemizmlari. Ingliz tilida ham oʻlimni toʻgʻridan-toʻgʻri aytishdan koʻra yumshoqroq shakllar ishlatiladi. Ularning aksariyati diniy yoki metaforik maʼno kasb etadi. Masalan:

- *Pass away* – eng keng tarqalgan evfemizmlar, “vafot etmoq” maʼnosida;
- *Go to heaven / be with God* – diniy asosga ega;
- *Rest in peace, depart this life, meet one’s maker* – rasmiy va diniy tilda ishlatiladi;
- *Kick the bucket, cross over, bite the dust* – norasmiy, idiomatik shakllar;
- *No longer with us, gone to a better place* – hissiy, yumshoq ifodalar.

Ingliz tili	Oʻzbek tili	Kontekst	Izoh / Metafora
passed away	vafot etdi	rasmiy/neytral	toʻgʻri va yumshoq
departed this life	olamdan oʻtdi	Rasmiy	rasmiy/metaforik
gone to a better place	narigi dunyoga ketdi	diniy/metaforik	diniy metafora
gave up the ghost	ruh tanasidan chiqdi	Metaforik	Metaforik
kicked the bucket	umri bitdi	Norasmiy	hazil/noformal
breathed one’s last	koʻz yumdi	rasmiy/metaforik	neytral/metaforik
crossed over / to the other side	ruhga qoʻshildi	metaforik/diniy	diniy/metaforik
went to one’s rest	abadiy uyquga ketdi	Metaforik	uyqu metaforasi
met one’s maker	Yaratuvchiga yetdi	Diniy	diniy metafora

Bu evfemizmlar ingliz xalqining oʻlimni tinchlik, orom, yaxshilikka oʻtish ramzi sifatida qabul qilishini aks ettiradi. Oʻzbek tilida oʻlim evfemizmlari tilning madaniy, ijtimoiy va pragmatik qatlamlarini aks ettiradi. Ular:

- Hissiy noqulaylikni kamaytiradi.
- Nutqni muloyim va yumshoq qiladi.
- Ijtimoiy odob va madaniy qadriyatlarni saqlashga yordam beradi.
- Adabiy matnlarda dramatik va lirik ohang yaratadi.

Xulosa. Oʻlim tushunchasini ifodalovchi evfemizmlar har ikki tilda ham xalqning diniy va madaniy ongini, psixologik qarashlarini yoritadi. Oʻzbek tilida evfemizmlar koʻproq hurmat va diniy

e'tiqod bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida ular tinchlik, orom va metaforik ifodalar orqali beriladi. Evfemizmlar orqali insonlar o'lim kabi og'ir mavzuni yumshatib, uni ijtimoiy jihatdan maqbulroq shaklda ifodalash imkoniga ega bo'ladi. Demak, evfemizmlar tilning nafaqat estetik, balki psixologik himoya funksiyasini ham bajaradi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'lim evfemizmlari O'zbek tilining boy ifodalash vositalaridan biri bo'lib, inson hissiyoti va jamiyat qadriyatlarini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov, A. (2020). *O'zbek tilida evfemizm va disfemizmlar tizimi*. Toshkent: O'zMU nashriyoti.
2. Allan, K., & Burridge, K. (2006). *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. (2019). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
4. Yusupova, N. (2018). "O'zbek tilida tabu va evfemizm hodisasining lingvokulturologik xususiyatlari". *Filologiya masalalari jurnali*, №3.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
6. Oxford English Dictionary (2024). *Euphemism Entries: Death-related expressions*. Oxford University Press.
7. Hayitova, S. (2024). "The Level of Euphemisms and Dysphemism in Expressing Condolences in English and Uzbek Languages." *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning*, vol. 5, no. 03. ejedl.academiascience.org
8. Xujanazarova, X. & Yusupova, S. (2023). "The Functions of Euphemism in Uzbek Language (On the Example of O'tkir Hoshimov's Short Stories)." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 8.

UO'K 808.3

RUS TILIDAGI INTERNET DISKURSDA INGLIZ TILIDAGI O'ZLASHTIRILGAN SO'ZLARNING TAHLILI

I.F.Porubay, PhD, dots., Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona
O'.A.Inomjonova, talaba, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona
N.D.Xiziraliyeva, talaba, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilidagi internet diskursda uchraydigan inglizcha kirish so'zlari tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi eng ko'p qo'llaniladigan o'zlashma so'zlarni va ularning raqamli muloqotdagi funksiyalarini aniqlashdan iborat. Shuningdek, ushbu so'zlarning rus tili me'yorlariga qanday moslashishi hamda ularning qo'llanilishiga ta'sir etuvchi sotsiomadaniy omillar o'rganiladi. Tadqiqot global internet madaniyatining zamonaviy rus tiliga ko'rsatadigan ta'sirini yoritib beradi.

Kalit so'zlar: rus tili internet diskursi, o'zlashma so'zlar, raqamli muloqot.

Аннотация. В данной статье анализируются английские заимствованные слова, встречающиеся в русском интернет-дискурсе. Цель исследования заключается в выявлении наиболее часто употребляемых заимствований и определении их функций в цифровой коммуникации. Кроме того, изучается процесс адаптации этих слов к нормам русского языка и социокультурные факторы, влияющие на их использование. Исследование освещает влияние глобальной интернет-культуры на современный русский язык.

Ключевые слова: русский интернет-дискурс, заимствованные слова, цифровая коммуникация.

Abstract. This article analyzes English loanwords found in Russian internet discourse. The aim of the study is to identify the most frequently used borrowed words and determine their functions in digital communication. The article also examines how these words adapt to the norms of the Russian language and the sociocultural factors that influence their usage. The research highlights the impact of global internet culture on the modern Russian language.

Keywords: Russian internet discourse, loanwords, digital communication.

In contemporary Russian language, there is a significant influence of English, particularly within the sphere of internet slang and terminology linked to information and communication technologies. This phenomenon results from globalization, the spread of digital communications, and the dominant role of the English-speaking internet and the international IT industry. Borrowings from English serve not only as lexical enrichment but also act as indicators of cultural and technological transformations in society.

Borrowings from the Internet slang carry special relevance, which are actively used in everyday online communication. Among the most frequently used terms are «лайк» (*like*), «фолловер» (*follower*), «пост» (*post*), «троль» (*troll*), «мем» (*meme*), «чат» (*chat*), «стрим» (*stream*), and others. These lexical units serve not only a nominative function, but also carry elements of English-speaking internet culture. For example, the term «троль» (*troll*) has become established in Russian as a designation for a subject who provokes conflicts in a virtual environment, demonstrating a direct semantic transfer from English online culture.

In the field of computer technologies, Anglicisms appear in an even broader spectrum. Terminological units denoting hardware and software are generally borrowed without translation, in part due to their terminological nature. Such terms include «сервер» (*server*), «хостинг» (*hosting*), «апгрейд» (*upgrade*), «геймпад» (*gamepad*), «байт» (*byte*), «файл» (*file*), «драйвер» (*driver*), «приложение» (*application*), and often shortened (*app*), etc. They function as international designations of technological realities and exhibit a high degree of universality due to the specificity of the IT sphere and the global integration of relevant terminology.

Additional influence from English is visible in vocabulary associated with social networks and specific online platforms: «твит» (*tweet*), «инфлюенсер» (*influencer*), «репост» (*repost*), and others. These denote specific actions and integrate English-language concepts of digital communication into the Russian-speaking discursive fields, therefore forming a specific online lexical environment that ensures efficiency and precision of interaction. It should be noted that borrowings often appear in the form of morphological adaptation, when English constructions receive grammatical and syntactic equivalents in Russian. Examples of such adaptation include the verbs «забанить» (from “*ban*”), «постить» (from “*post*”), and «лайкать» (from “*like*”), which demonstrates the flexibility of the Russian morphological system and its peculiar ability to integrate foreign vocabulary. As a rule, most of these phrases carry an informal style and are used in informal situations both on the Internet and outside of it.

One of the key reasons for borrowing is the dominance of the English language in the fields of information technology and internet communication. English functions as the *lingua franca* of the global IT industry, programming, social platforms and online services. Therefore, most primary terms that denote new technologies, services and online actions are initially formulated in English. [2, 210-216] Direct borrowing ensures accuracy and universality of designation of certain IT related phenomena, which is especially important in the global information environment, where translated forms may cause ambiguity or difficulty in understanding of communication.

A second significant factor is the rapid development of internet culture. Networks, social platforms and mobile applications evolve faster than Russian equivalents of terminology can form. Taking the same examples of English words such as «лайк» (*like*), «пост» (*post*), «мем» (*meme*), «стрим» (*stream*), «фолловер» (*follower*), and «твит» (*tweet*) shows the fact that they integrate into the language without translation, since they already possess established semantic meanings in international online culture. [1, 665-669] Their use ensures efficiency of communication and creates a unified, recognizable set of terms convenient for participants of the global network. The Russian-language internet discourse, despite being influenced by English Internet language, has its own differences in several linguistic, sociocultural and stylistic characteristics. These differences are determined by historical, cultural, and language-specific factors, as well as by the unique nature of digital communication in different linguistic communities. [3]

First, the distinctions appear at the level of vocabulary and borrowings itself. Russian internet language actively adopts English terms connected with social networks, software, and online services. However, these borrowings are adapted and transformed using Russian morphology. As has been mentioned, verbs such as «лайкать» (from *like*), «постить» (from *post*), and «троллить» (from *troll*) represent morphologically adapted Anglicisms that receive endings typical for the Russian language, and create circumstances for stylistic shift to a more informal layer of vocabulary. In English-language internet communication, by contrast, most terms preserve their original form and grammatical structure, which reflects their purely functional origin and the lack of necessity for morphological changes.

At the level of phonetics and orthography, differences arise from the use of Cyrillic. Russian-speaking users often apply Latin script for specific words or phrases in humorous, ironic, or stylized contexts, while the main body of the text remains in Cyrillic. In the English-speaking internet, such practice is encountered less frequently, since the Latin alphabet is the base writing system on its own. In addition, the Russian internet language actively employs letter-based abbreviations, acronyms, and graphic elements such as «лол» (*lol*) «имхо» (*IMHO*). These reflect the tendency toward economy in texting and the expression of emotions through language. Likewise, stylistic features differ. Russian internet communication tends to be more emotional, expressive, and ironic. The use of diminutive and augmentative suffixes, as well as interference of colloquial expressions with internet terminology creates a distinctive emotional coloring. English internet language, on the other hand, is more oriented toward standardized communication formats in social networks and forums; it widely uses memes and formulaic expressions but has a lower degree of morphological variability. [4, 482-486]

Semantic features also play a role, as many borrowed English terms acquire expanded or modified meanings in the Russian internet discourse environment. For instance, a verb «троллить» (*troll*) does not only denote a provocation, as in English, but may also be used humorously to describe playful attitude among friends. Meanwhile, English internet terminology generally retains narrower and more conventional meanings, ensuring uniformity in global communication.

Socio-cultural distinctions are reflected in the thematic focus and context of language use. Russian-language internet discourse often demonstrates a high degree of localization in content, incorporating cultural and historical references, specific jokes, and memes aimed at a domestic audience. The English-speaking internet is characterized by greater internationalization and standardization, due to its global audience and the international nature of its communication practices.

Overall, it can be said that Russian Internet language has a lot of differences compared to its English counterpart, which is reflected at various levels, including phonetics, orthography, stylistics, semantics and social aspects. Despite this fact, Russian Internet discourse actively borrows, adapts and uses the lexis of English, but adds its own grammatical peculiarities including morphology and change of style, which results in a more informal type of communication.

Borrowings in internet language are an integral part of modern digital communication: they provide the language with up-to-date means of expression, contribute to integration into the global community, and at the same time reflect the dynamism and adaptability of the language, demonstrating its ability to respond to the challenges of the digital age.

REFERENCES:

1. Porubay, I. F. (2020). About the language of the field of information technologies and the peculiarities of borrowings of its english terms in the Russian language. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 04 (84), 665-669.
2. Porubay, I. F., Zokirov, M. T., & Ibragimova, E. I. (2023). Features of contemporary internet language. *Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 3(2), 210-216.
3. Porubay, I. F., & Sotvaldieva, H. M. (2022). Analysis of it-related lexicon and internet communication. *Thematics Journal of English Language Teaching*, 6(1).
4. Porubay, I. F., & Ibragimova, E. I. (2021). About the features of social media discourse (Based on the examples of russian and english languages). *Theoretical & Applied Science*, (12), 482-486.

UO'K 811.124:378.663.148

LOTIN TILI IBORALARI VA ULARNING ZAMONAVIY TILLARDA QO'LLANILISHI

Sh.S. Pulatova, katta o'qituvchi, Toshkent davlat tibbiyot universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada lotin tili iboralari va ularning zamonaviy tillardagi qo'llanilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda lotin tili tarixiy jihatdan Yevropa madaniyati va ilm-fanning asosiy tili sifatida shakllangani, lekin bugungi kunda ham ko'plab tillarda faol ishlatilishi ilmiy asosda yoritilgan. Asosiy e'tibor ingliz, fransuz va o'zbek tillarida uchraydigan mashhur lotincha iboralarning semantik va uslubiy o'zgarishlariga qaratilgan. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy va etimologik metodlar qo'llanilib, iboralarning zamonaviy shakllari, ma'nosi va konnotativ qiymati tahlil qilindi. Olingan natijalar lotin tili iboralari madaniy va ilmiy meros sifatida hanzugacha xalqaro kommunikatsiyada faol rol o'ynayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'zbek tili leksikasida ham bu iboralar o'z shaklini qisman saqlab, zamonaviy ilmiy uslubga moslashgan.

Kalit so'zlar: lotin tili, lotincha iboralar, zamonaviy tillar, leksik o'zlashmalar, qiyosiy tahlil, ilmiy terminologiya, madaniy meros, o'zbek tili

Аннотация. В данной статье анализируются латинские выражения и их использование в современных языках. В исследовании с научной точки зрения подчеркивается тот факт, что латынь исторически сложилась как основной язык европейской культуры и науки, но до сих пор активно используется во многих языках. Основное внимание уделяется семантическим и стилистическим изменениям популярных латинских выражений, встречающихся в английском, французском и узбекском языках. В исследовании использовались сравнительно-аналитический и этимологический методы для анализа современных форм, значения и коннотативного значения выражений. Полученные результаты показывают, что латинские выражения по-прежнему играют активную роль в международном общении, являясь культурным и научным наследием. В то же время эти выражения частично сохранили свою форму в лексике узбекского языка и адаптировались к современному научному стилю.

Ключевые слова: латынь, латинские фразы, современные языки, лексические заимствования, сопоставительный анализ, научная терминология, культурное наследие, узбекский язык.

Abstract. This article examines Latin expressions and their usage in modern languages. The study explores the historical significance of Latin as the foundational language of European culture and science, emphasizing its continued influence in contemporary linguistic and academic contexts. The research focuses on well-known Latin phrases commonly found in English, French, and Uzbek, analyzing their semantic evolution, stylistic adaptation, and cultural functions. A comparative and etymological approach used to identify transformations in meaning and form across different languages. The findings show that Latin expressions remain active elements of global communication, serving as symbols of intellectual and cultural continuity. In the Uzbek language, many Latin-origin expressions have been partially preserved and adapted to modern scientific and official styles, reflecting the ongoing interaction between classical heritage and modern linguistic practice.

Key words: Latin language, Latin expressions, modern languages, lexical borrowings, comparative analysis, scientific terminology, cultural heritage, Uzbek language

Kirish. Insoniyat tarixida tillar taraqqiyoti bilan bir qatorda, ayrim tillar madaniy, siyosiy yoki ilmiy ahamiyati bilan boshqa xalqlar madaniyatiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ana shunday tillardan biri bu — lotin tilidir. Qadimgi Rim davrida davlat, huquq, harbiy ishlar, adabiyot va ilm-fanning asosiy tili sifatida shakllangan lotin tili nafaqat Yevropa, balki butun dunyo sivilizatsiyasining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Bugungi kunda lotin tili "o'lik til" sifatida baholansa-da, u hanuzgacha ilm-fan, tibbiyot, falsafa, huquqshunoslik, biologiya va boshqa ko'plab sohalarda faol qo'llanilmoqda. Ayniqsa, lotincha iboralar va atamalar zamonaviy tillarning leksikasida o'z o'rnini saqlab qolgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, globalizatsiya jarayonida turli tillar bir-biriga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda, biroq bu jarayonda qadimgi tillardan meros bo'lgan lotincha birliklar o'z mavqeini yo'qotmayapti. Shu bois lotin tili iboralari nafaqat tarixiy meros, balki madaniyatlararo muloqotning faol elementi sifatida o'rganishga arzigulikdir.

Tadqiqotning maqsadi — lotin tilidagi mashhur iboralarning zamonaviy tillarda, xususan ingliz, fransuz va o'zbek tillarida qanday qo'llanilishini o'rganish, ularning ma'naviy o'zgarishlari va lingvistik moslashuv jarayonini tahlil qilishdir.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Lotincha iboralar manbalarini aniqlash;
2. Ularning zamonaviy tillardagi shakl va ma'nolarini solishtirish;
3. Iboralarning semantik, morfologik va uslubiy xususiyatlarini tahlil qilish;
4. O'zbek tilidagi o'xshash ekvivalentlarini ko'rsatish.

Metodologiya. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy metod, etimologik tahlil, hamda madaniy-lisoniy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot obyekti sifatida Rim davridan meros qolgan 50 dan ortiq mashhur lotincha iboralar tanlandi. Ularning qo'llanilishi ingliz, fransuz va o'zbek tillarida tahlil qilindi. Ma'lumotlar manbasi sifatida quyidagi manbalardan foydalanildi:

- Klassik lotin adabiyotlari (Vergilius, Tsitseron, Seneka asarlari);
- Oxford Latin Dictionary va Britannica ensiklopediyasi;
- Zamonaviy matbuot (BBC, Le Monde, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi);
- Internetdagi terminologik bazalar va ilmiy maqolalar.

Tahlil jarayonida iboralarning so'zma-so'z tarjimai, metaforik ma'nosi, hamda zamonaviy nutqdagi konnotatsiyasi aniqlanib, qiyosiy jadvalda taqdim etildi. Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy lotincha iboralar va ularning zamonaviy qo'llanilish shakllari aniqlangan:

№ Lotincha ibora Ma'nosi (so'zma-so'z) Zamonaviy qo'llanilishi (ingliz, o'zbek tili)

1. Carpe diem Kun imkoniyatidan foydalan "Bugunning qadriga yet"; ingliz tilida "Seize the day"

2. A priori Oldindan, tajribasiz xulosa Ilmiy matnlarda ishlatiladi: "a priori knowledge"

3. De facto Aslida, amalda "De-fakto holat" — siyosiy va huquqiy termin sifatida

4. Et cetera (etc.) Va hokazo Ingliz, fransuz va o'zbek tillarida bir xil shaklda

5. Persona non grata Xush ko'rilmagan shaxs Diplomatik nutqda keng ishlatiladi

6. Status quo Mavjud holat "Status-kvo" — siyosiy, iqtisodiy tahlillarda qo'llaniladi

7. Veni, vidi, vici Keldim, ko'rdim, g'alaba qozondim Iqtibos sifatida ishlatiladi, muvaffaqiyat ifodasi

8. Homo sapiens Aql-idrokli inson Biologik termin sifatida saqlangan

9. Ad hoc Shu vaziyat uchun yaratilgan Muvaqqat qarorlar yoki maxsus guruhlar haqida

10. In vino veritas Haqiqat – vino ichida Ma'nodosh maqol: "Ichgan odam rost gapiradi"

Tahlil natijalariga ko'ra, ushbu iboralar zamonaviy tillarda semantik moslashuv orqali yashab qolgan. Ayrim hollarda ularning fonetik shakli ham o'zgarmagan (masalan, etc., status quo), ayrim hollarda esa transliteratsiya yo'li bilan (masalan, de-fakto, status-kvo) o'zbek tiliga kirgan. Ko'pchilik iboralar ilmiy, diplomatik yoki huquqiy uslubda qo'llaniladi, bu esa lotin tilining hozirgi ilmiy diskursdagi o'rni hali ham kuchli ekanligini ko'rsatadi. Lotin tilining zamonaviy tillarga ta'siri nafaqat leksik, balki madaniy-semantik darajada ham namoyon bo'ladi. Masalan, Carpe diem iborasi ingliz tili orqali pop madaniyatga kirib, kino, musiqada keng qo'llaniladi. Shu bilan birga, u o'zbek tilida "hozirgi lahzani qadrlash" g'oyasini ifodalash uchun qo'llanadi. Lotin iboralari ko'pincha ilmiy fikrni ixcham va aniq ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, a priori va a posteriori tushunchalari falsafa va mantiq fanlarida hozir ham termin sifatida ishlatiladi. Huquqiy sohada esa de facto, de jure, persona non grata kabi iboralar xalqaro huquqiy terminologiyada universal tus olgan. Bu holat lotin tilining neytral xalqaro til sifatidagi funksiyasidan dalolat beradi. O'zbek tilida esa so'nggi o'n yilliklarda lotincha iboralar asosan rasshiy tildan yoki ingliz tilidan o'tgan shaklda kirib kelgan: "status-kvo", "de-fakto", "post-faktum" kabi. Bular ilmiy va rasmiy uslubda uchraydi. Shu bilan birga, ularning ba'zilariga o'zbekcha ekvivalentlar (masalan, "aslida", "mavjud holat") mavjud bo'lsa-da, lotincha shakllar ko'proq nufuzli yoki xalqaro ohang beradi. Demak, lotin tili iboralari madaniy kapital sifatida yashab qolgan: ular bilim, madaniyat va xalqaro muloqot ramziga aylangan.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, lotin tili iboralari zamonaviy tillarda faqat tarixiy yodgorlik sifatida emas, balki faol kommunikativ birlik sifatida yashamoqda. Ular ilmiy, huquqiy, siyosiy, madaniy va hatto badiiy uslublarda o'z funksiyasini davom ettirmoqda. Lotin tili o'zining aniqligi, ixchamligi va universal xususiyatlari sababli hali ham ko'plab ilmiy va huquqiy terminlarning asosi bo'lib qolmoqda. Kelgusida lotin iboralari o'rganish o'zbek tilshunosligida ham muhim: ular orqali ilmiy nutqni boyitish, xalqaro terminologiyaga yaqinlashish va til madaniyatini yuksaltirish mumkin. Shunday qilib, lotin tili nafaqat qadimgi tarixning bir bo'lagi, balki bugungi global madaniyatning faol unsuri sifatida o'z hayotini davom ettirmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language. — Cambridge University Press, 2010.
2. Pei, M. The Story of Latin and the Romance Languages. — Harper & Row, 1976.
3. Britannica Online Encyclopedia. "Latin language."

4. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. "Lotin tili" maqolasi.
5. Oxford Latin Dictionary. — Oxford University Press, 2012.
6. Internet manbalari: JSTOR, Cambridge Core, Oxford Languages terminologik bazasi.

UO'K 808.3

KOMMUNIKATIV PRAGMATIKA VA TIL BIRLIKLARINING IJTIMOIIY FUNKSIYASI**D.D. Pulatova, dots., PhD, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz****<https://orcid.org/0009-0008-3637-8095>**

Annotatsiya. Ushbu maqolada kommunikativ pragmatika masalalari, til birliklarining ijtimoiy funksiyalari va ularning muloqot jarayonidagi o'рни tahlil qilinadi. Til birliklarining ijtimoiy sharoitga moslashuvi, kontekst va nutqiy vaziyatning ma'no shakllanishiga ta'siri, shuningdek, kommunikativ kompetensiya tushunchasi keng yoritiladi. Maqolada zamonaviy pragmatik tadqiqotlarning nazariy va amaliy jihatlari asosida ijtimoiy muloqotda til birliklarining roli ochib beriladi.

Kalit so'zlar: kommunikativ pragmatika, til birliklari, ijtimoiy funksiya, kontekst, muloqot, nutq akti, presuppozitsiya, implikatura.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы коммуникативной прагматики, социальные функции языковых единиц и их роль в процессе общения. Анализируется влияние контекста и речевой ситуации на формирование значения, а также раскрывается понятие коммуникативной компетенции. На основе современных прагматических исследований показывается роль языковых единиц в социальном взаимодействии.

Ключевые слова: коммуникативная прагматика, языковые единицы, социальная функция, контекст, общение, речевой акт, presupпозиция, импликатура.

Abstract. This article analyzes the issues of communicative pragmatics, the social functions of linguistic units, and their role in the process of communication. It discusses the influence of context and speech situations on meaning formation and elaborates the concept of communicative competence. Based on modern pragmatic linguistic studies, the role of linguistic units in social interaction is examined.

Keywords: communicative pragmatics, linguistic units, social function, context, communication, speech act, presupposition, implicature.

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda pragmatika alohida ilmiy soha sifatida shakllangan bo'lib, u muloqotda til vositalarining maqsadga muvofiq tanlanishi, ularning qo'llanish jarayoni va bu jarayonning suhbatdoshlar o'rtasidagi o'zaro ta'siriga bog'liqligini tadqiq etadi. Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini ijtimoiy muloqot jarayonida o'rganish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Til insoniyatning asosiy kommunikativ vositasi bo'lib, u nafaqat fikr almashish, balki ijtimoiy o'zaro ta'sirning markaziy omilidir. Kommunikativ pragmatika ana shu jarayonni – ya'ni insonlar o'rtasida sodir bo'ladigan nutqiy aktlar, ularning maqsadga yo'naltirilganligi va kontekstual ahamiyatini o'rganadi [Austin, 1962; Searle, 1969]. Bugungi globallashtirish davrida turli madaniyatlararo muloqotda til birliklarining ijtimoiy funksiyalarini to'g'ri anglash kommunikativ muvaffaqiyatning muhim omili sifatida qaralmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kommunikativ pragmatika nazariyasi XX asrning ikkinchi yarmida J. L. Austin, J. R. Searl, H. P. Grice kabi olimlarning ishlari asosida shakllandi [Grice, 1975]. Ular nutq aktlari nazariyasini ilgari surib, har bir nutqiy birlikni harakat sifatida talqin etdilar. Austin o'zining "How to Do Things with Words" asarida so'zlash jarayonini ijtimoiy faoliyat sifatida ko'rsatadi [Austin, 1962]. Grice esa muloqotning kooperativ prinsipini ilgari surib, tinglovchi va so'zlovchi o'rtasidagi anglashuv mexanizmlarini tushuntirgan. Keyingi yillarda D. Levinson, T. van Deyk, D. Xayms singari olimlar pragmatikani kommunikativ kontekst bilan boyitib, til birliklarining ijtimoiy vazifalarini o'rganishga e'tibor qaratdilar [Levinson, 1983; Van Dijk, 2008].

O'zbek tilshunosligida ham ushbu yo'nalish bo'yicha tadqiqotlar faollashdi. A. Nurmonov [Nurmonov, 2019] o'z ishlarida tilning kommunikativ tabiati va til birliklarining muloqotdagi ijtimoiy ahamiyatini yoritgan. M. Hakimov [Hakimov, 2021] nutq aktlari nazariyasi

asosida o'zbek tilidagi illokutsion va perlokutsion aktlarning xususiyatlarini tahlil qilgan. Sh. Sodiqova [Sodiqova, 2020] esa o'zbek tili matnlarida presuppozitsiya, implikatura va deysis kabi pragmatik kategoriyalarni o'rganadi.

Shuningdek, N. Mamatov [Mamatov, 2020] til madaniyati va kommunikativ kompetensiya o'rtasidagi bog'liqlikni, D. Yusupova [Yusupova, 2021] presuppozitsiya va kontekstning ma'no shakllanishidagi rolini tadqiq etgan. T. G'aniyeva [G'aniyeva, 2022] va S. Rasulova [Rasulova, 2020] ishlarida esa diskurs tahlili, nutq etikasi hamda kommunikativ niyatning ifodalanish xususiyatlariga e'tibor qaratilgan.

Mazkur tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kommunikativ pragmatika til birliklarining ijtimoiy vazifalarini o'rganishda muhim nazariy asosga ega bo'lib, o'zbek tilshunosligida ham bu yo'nalish bosqichma-bosqich rivojlanib, milliy muloqotning madaniy, psixologik va sotsiolingvistik jihatlarini tahlil etish imkonini bermoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola tahlili kommunikativ-pragmatik yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqotda qiyosiy, tavsifiy va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy maqsad – til birliklarining ijtimoiy vazifalarini aniqlash va ularning muloqotdagi pragmatik mohiyatini aniqlash.

Tahlil va natijalar. Til birliklarining ijtimoiy funksiyasi, avvalo, ularning muloqotdagi roliga, ya'ni kommunikativ vazifasiga bog'liqdir. Har bir so'zlovchi o'z maqsadi, nutqiy vaziyati va auditoriyasiga qarab til vositalarini tanlaydi. Bu tanlov muloqot jarayonida til birliklarining nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va psixologik yuklamasini ham belgilaydi. Shunday ekan, til birliklarining qo'llanishi kontekstga, ishtirokchilarning ijtimoiy maqomiga va ularning o'zaro munosabat darajasiga bevosita bog'liqdir [Leech, 1983].

Masalan, “Sovuq bo'lib ketdi” iborasi bir kontekstda faqat holatni bildiruvchi oddiy fakt bo'lsa, boshqa vaziyatda u tinglovchini derazani yopishga undovchi bilvosita iltimos ma'nosini anglatishi mumkin [Grice, 1975]. Xuddi shuningdek, “Choy sovib ketmasin” iborasi ham so'zlovchining niyatiga qarab mehmonni choy ichishga taklif qilish yoki iltifot ko'rsatish ma'nosini anglatadi. Bu kabi holatlar kommunikativ pragmatikaning asosiy mohiyatini – kontekst orqali ma'no hosil bo'lishini yaqqol namoyon etadi.

Graysning “kooperativ prinsip” nazariyasiga ko'ra, har bir muloqot ishtirokchisi o'z nutqida maqsadga yo'naltirilganlik, relevantiya va aniqlik me'yorlariga amal qiladi [Grice, 1975]. Shu bois, so'zlovchi ba'zan o'z fikrini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki implikatura orqali yetkazadi. Bunday yashirin ma'no tinglovchi tomonidan kontekst va ijtimoiy sharoit asosida tushuniladi. Masalan, “Bu xona biroz qorong'iroq ekan” degan gap yuzaki mulohaza bo'lib tuyulsa-da, aslida “chiroqni yoqing” degan bilvosita buyruqni o'z ichiga oladi.

D. Levinson [Levinson, 1983] va T. van Deykning [Van Dijk, 2008] fikricha, muloqotning muvaffaqiyatli kechishi til birliklarining diskursiv va ijtimoiy funktsiyalarini to'g'ri anglashga bog'liq. Tilning bunday vazifalari muloqot jarayonida insonlarning ijtimoiy maqomi, yoshi, jinsi, ijtimoiy roli kabi omillar bilan belgilanadi. Masalan, o'zbek tilidagi “siz” va “sen” murojaat shakllari, “aka”, “opa”, “ustoz”, “janob” kabi birliklar shaxslar o'rtasidagi masofa, hurmat va yaqinlik darajasini ifodalaydi.

Til birliklarining ijtimoiy funksiyasi shuningdek, muloqot etikasi va madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek muloqot madaniyatida bilvosita ifoda, kinoya, istihzo va muloyimlik kabi usullar orqali so'zlovchi o'z fikrini yumshoq, lekin samarali shaklda yetkazadi. Bu hodisa J. Searl [Searle, 1969] tomonidan tavsiflangan illokutsion aktlar nazariyasi bilan bog'liq bo'lib, so'zlovchi maqsadining ifodalanishi bilan tinglovchining talqini o'rtasida pragmatik uyg'unlikni ta'minlaydi.

O'zbek tilidagi muloqot misollarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, pragmatik jihatdan muvaffaqiyatli nutq har doim ijtimoiy kontekstga mos bo'ladi. Har bir nutqiy birlik (so'z, ibora, ohang yoki pauza) muloqot ishtirokchilarining o'zaro munosabatini ifodalaydi va ularning ijtimoiy rollarini belgilaydi. Shu bois, til birliklarining ijtimoiy funksiyasi nafaqat axborot uzatish, balki ijtimoiy muvofiqlikni saqlash va hamjihatlikni ta'minlash vazifasini ham bajaradi.

Shunday qilib, olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, kommunikativ pragmatika til birliklarining ijtimoiy funksiyalarini faqat lingvistik emas, balki psixologik, sotsiologik va madaniy omillar bilan bog'liq holda izohlaydi. Bu yondashuv tilshunoslikda nutqni shunchaki ma'lumot uzatish vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy hamkorlikning markaziy mexanizmi sifatida talqin etish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Kommunikativ pragmatika insonlar o'rtasidagi ijtimoiy muloqot mexanizmlarini o'rganishda muhim ilmiy yo'nalishdir. Til birliklarining ijtimoiy funksiyasini tahlil qilish ularning kommunikativ qiymatini anglashga imkon beradi. Pragmalingvistik yondashuv asosida muloqot jarayonini tahlil etish nafaqat tilshunoslik, balki pedagogika, psixologiya, madaniyatshunoslik kabi fanlar uchun ham metodologik ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu yo'nalishda o'zbek tili materiallari asosida interaktiv nutq aktlari, sotsiolingvistik kontekst va madaniyatlararo kommunikatsiyani o'rganish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
3. Grice H. P. Logic and Conversation. // Syntax and Semantics, Vol. 3. New York: Academic Press, 1975. – Pp. 41–58.
4. Levinson S. C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
5. Leech G. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983. – 250 p.
6. Van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 279 p.
7. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
8. Mey J. L. Pragmatics: An Introduction. 3rd ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2001. – 407 p.
9. Yule G. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996. – 138 p.
10. Thomas J. Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. London: Longman, 1995. – 217 p.
11. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 480 p.
12. Nurmonov A. Tilshunoslikda kommunikativ pragmatika. Toshkent: Fan nashriyoti, 2019. – 215 b.
13. Hakimov M. Nutq aktlari va ularning o'zbek tilidagi ifodalanishi. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 187 b.
14. Sodiqova Sh. O'zbek tili matnlarining pragmatik tahlili. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2020. – 192 b.
15. Pulatova D. D. O'zbek tilida murojaat shakllarining sotsiopragmatik tadqiqi. Avtoreferat. Toshkent "Kitob bilim yog'dusi MChJ" – 2024. – 118 b.

UO`K 398.541

TABIAT VOQEA-HODISALARI HAQIDAGI MIFLAR

G.N. Qayumova, katta o'qituvchi, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. В данной статье анализируются образы устной этической прозы, направленной на объяснение причин природных событий и явлений, как жанра мифа. Анализируются тексты мифов, направленные на объяснение причин природных явлений, таких как возникновение ветра, возникновения грома, появление и расположение небесных тел, землетрясение.

Ключевые слова: миф, небо, устный текст, вихрь, землетрясение, луна.

Annotatsiya. Mazkur maqolada tabiat voqea va hodisalarining kelib chiqish sabablarini izohlashga qaratilgan og'zaki epik nasr namunalari mif janri sifatida tahlilga tortiladi. Shomolning paydo bo'lishi, momaqaldiraqning yuzaga kelish omillarini izohlanishi, osmon jismlarining paydo bo'lishi va qaytariqa joylashuvi, yerning qimirlashi kabi tabiiy hodisalarning kelib chiqish sabablarini izohlashga qaratilgan mif matnlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: mif, osmon, og'zaki matn, qayun, yer qimirlashi, oy.

Abstract. In this article, samples of oral epic prose aimed at explaining the causes of natural events and phenomena are analyzed as a myth genre. The texts of myths aimed at explaining the causes of natural phenomena such as the appearance of the wind, the explanation of the factors of the occurrence of thunder, the appearance and location of heavenly bodies, and the movement of the earth are analyzed.

Key words: *myth, sky, oral text, vortex, earthquake, moon.*

Mif – bu jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlariga xos bo'lgan ibtidoiy fikrlash usuli, u mantiqqa yemas, balki fantaziyaga asoslangan. Mif din, badiiy ijod, falsafiy kategoriyalar va ilmiy nazariyalarning rivojlangan shakllaridan oldin paydo bo'lgan. Miflar inson aql-idrokining ilmiy tafakurgacha bo'lgan bosqichida atrofimizdagi dunyoni tushuntirishning sodda, arxaik usuli sifatida talqin qilingan. Nemis faylasufi E.Kassirer tilning ijtimoiy ibtidosi borasidagi munozalarida mifologik fantaziya, mifologik xayol, qanchalik chuqur bo'lmasin hissiyotga asoslangan. U aql idrok doirasidan tashqariga chiqadi. Undagi aql bovar qilmas tasvir uning vazifalarini belgilab beradi[3. – S. 24.].

Nemis olimlari: A.Kun, M.Myuller, rus olimlari: F.I.Buslayev, A.N.Afanasev, A.A.Potebnya va boshqalar o'zlarining tadqiqotlarida Hind-Yevropa tilshunosligining yutuqlariga tayanib, Hind-Yevropa tillari doirasida etimologik taqqoslashlar orqali qadimgi Hind-Yevropa mifologiyasini tiklashga e'tibor qaratdi. Myuller «til kasalligi» natijasida miflarning paydo bo'lishi haqidagi lingvistik tushunchani yaratdi: ibtidoiy odam mavhum tushunchalarni metaforik epitelar va o'ziga xos belgilar orqali belgilagan hamda ikkinchisining asl ma'nosi unutilgan yoki yashiringanida, bu semantik siljishlar tufayli mif paydo bo'ladi, - deb hisoblaydi[1,2,4,5,6]. M.Myullerning fikricha, xudolarning o'zlari quyosh ramzlari sifatida talqin etilgan. A.Kun va V.Shvars esa ularda meteorologik (momaqaldiroq) hodisalarining majoziy umumlashmasini ko'rgan.

Mif – epik tafakkurning ibtidosi, badiiy fikrlashning beshigi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Miflar o'z mohiyati bilan epik asarlarning ilk namunasi sanaladi. Ular olamning yaratilishi, tabiat voqea-hodisalari, jonivorlar, odamning paydo bo'lishi kabi masalalarga bag'ishlanganligi uchun bir necha ichki guruhlariga bo'linadi. Shulardan biri tabiat voqea-hodisalari haqidagi miflardir.

Tabiat voqea-hodisalari haqidagi miflar ham o'z navbatida ichki guruhlariga bo'linadi. “Quyosh bilan Oyning tutilishi” haqidagi mif matnida tabiat hodisasining qay tariqa paydo bo'lish sababi izohlanadi:

“Samo qa'rida izg'ib yuruvchi yovuz ruhlar Oy bilan Quyoshni ko'rolmas ekanlar. Ular yorug'likni yo'qotmoqchi bo'lib, osmon yoritqichlariga hamla qilishar, ba'zan ularning qo'li baland kelganda Oy bilan Quyoshni zulmat pardasiga o'rab olishga harakat qilisharkan. Ana shunda odamlar “Quyosh tutildi, oy kuydi” yoki “quyosh tutildi” deyishar, yovuz ruhlarni qo'rqitish uchun tog'ora-chelaklarni taqillatib, shovqin-so'ron ko'tarishar, shunday qilinsa, go'yo ular qo'rqib qochib ketishadi deb o'ylaganlar”[7. – B.25.].

Yana shunday og'zaki matnlardan biri **shamolning paydo bo'lishini izohlovchi** miflardir. “Shamol farishtalari” nomli mifda shamoning qanday paydo bo'lish sabablari izohlanadi: “Emishki, yer yuzasi cheksiz osmon bilan o'ralgan bo'lib, osmonning to'rt tomoni ochiq ekan. Ana shu to'rt tomonda shamol farishtalari o'tirishar ekan. Ular vaqti-vaqti bilan o'rinlarini almashtirib turishar, ana shu paytda ularning qanotlari qimirlatganidanmi, etagining bari silkinganidanmi, yer yuzasida shamol turar emish[7. – B.60.]. “Quyunning egasi” haqidagi mifda quyunning egasi yovuz kuchlar deb qaraladi: “Nurotaliklar quyunni yomonlikka yo'yadilar. Chunki quyun “egali” emish. Ular dev va parilar quyun bilan birga yuradi, deb o'ylaydilar. Shuning uchun quyun kelayotganini ko'rsalar, ovozlari boricha “Kalnikiga bor! Kalnikiga bor!” – deb qichqirganlar. Ba'zilar esa bunday paytda “Ha, badbaxt, kalnikiga bor!” – deb quyunga qarab tosh otish kerak, deyдилar”[8]. Xatirchiliklarning mifologik qarashlariga ko'ra, quyunning ichida jin bo'lganligi bois u aylana bo'lib buralib kelar, yerdagi chirki palakatni osmonga ko'tarar ekan. Quyunni ko'rgan kishilar “Menga kelma kalga bor”, - desa quyunning ichidagi jin chekinadi deb ishonishadi.

Momoguldirak, chaqmoqning paydo bo'lish sabablarini izohlovchi miflar ham alohida guruhni tashkil etadi:

“Hikoya qilinishicha, echkisiga o't terib kelish uchun ketgan chol uyiga qaytib kelganida kampiri “Nega uzoq vaqt yo'q bo'lib ketdingiz?” – deb qo'lga tosh olib quvlabdi. Chol ham o't to'la qopini tashlab, qo'lga tosh olib qochibdi. Ular bir-birlarini quvlab daryolardan, o'rmonlardan, tog'lardan o'tibdilar, ularda qanot paydo bo'lib, osmonga ko'tarilibdilar. Chol bilan kampir bulutlarning ustida ham quvlashaveribdilar. Kampir qo'lidagi toshni cholga otibdi, chol ham

kampiriga tosh otibdi. Havoda ana shu ikki tosh bir-biriga tegib qattiq gumburlabdi va yarq etib bir yorishibdi. Yerdagi odamlar uni momoguldirak va chaqmoq deb atashibdi. Shunday qilib, momoguldirak va chaqmoq paydo bo'lgan ekan"[7. – B.65.]. "Qarqoil – bulutlar egasi" nomli mifda hikoya qilinishicha, bulutlarning egasi hazrati Qarqoil emish. Xudoning amri bilan qayerga yomg'ir yoki qor kerak bo'lsa, qo'lidagi uzun qamchisi bilan bulutlarni urib, o'sha tarafga haydab kelar ekan. Qarqoilning qamchisi zarbidan uchqun chaqnab, osmon gumburlar va buni ko'rgan odamlar "Chaqqoq chaqqi!" – deyishar ekan[7. – B.65.].

Osmon jismlari holatini tavsiflashga qaratilgan miflar. Masalan, Oyning yuzidagi dog'ning qanday paydo bo'lgani, nima sababdan Oy va Quyosh uchrashmasligi, Yulduzlar va ularning nomlanishini izohlashga qaratilgan og'zaki fantastik hikoyalar: "Oyning dog'i qanday paydo bo'lgan?"ligini izohlovchi mifda quyidagicha hikoya qilinadi: "Oy bilan quyosh ikkalasi ham benihoya chiroyli bo'lishgan ekan. Kunlardan bir kuni ular "go'zallikda kim tengsiz" deb bahslashib, tortishib qolibdilar. Oy: "men hammadan chiroyliman, go'zallikda hech kim menga teng kelolmaydi" desa, quyosh: "yo'q, mening husnim senikidan ming chandon ziyoda, men hammadan chiroyliman" debdi. Oy ham so'zida qattiq turib olibdi, ikki o'rtada janjal chiqibdi. Shunda Oyning husni jamolini ko'rolmagan quyosh uning yuzini timdalab, tirnoqlari bilan yulib olibdi. Oy yuzidagi dog' ana shundan paydo bo'lgan ekan.

O'sha paytda kashta tikib o'tirgan oy ham alamiga chiday olmay igna qutisidagi hamma ignalarni quyoshning yuziga sohib yuboribdi. Shuning uchun quyoshning yuziga qarab bo'lmas ekan"[7. – B.22.].

Yerning qimirlashi sabablarini izohlovchi miflar. Biz tomonimizdan 2022 yilda Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumani "Esavoy" tepa qishlog'ida istiqomat qiluvchi 98 yoshli Qamariddin Norovdan yozib olingan mifda zil-zila sababi quyidagicha izohlanadi: "Aytishlaricha, yerning ostida katta suvlik, uning ichida bir nahang baliq bo'lib, baliqning ustida bir ho'kiz bor bor ekan. Ana shu ho'kiz shoxida yerni ko'tarib turar emish. Ho'kiz u yildan bu yilga bir marta yerni u shoxidan bu shoxiga olib qo'yar ekan. Shu paytda yer qimirlar emish".

Ko'rinadiki, mif matnlarida tabiat unsurlari obrazlashadi, ular insoniylashtirilgan holda tasvirlanadi: suv, shamol, quyosh, oy, daraxt, tog' yoki yer kabi tabiiy hodisalar go'yoki tirik mavjudot sifatida jonlantiriladi. Bu obrazlar ko'pincha kampir, chol, bola, yoki ona timsolida namoyon bo'ladi. Shu orqali xalq tasavvurida tabiat va inson o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ifodasini ko'rish mumkin. Miflarda tabiat hodisalari oddiy fizik yoki tabiiy jarayon sifatida emas, balki ma'lum bir iroda, hissiyot va xulq-atvorga ega mavjudot sifatida talqin qilinadi. Bu holat insoniyat tafakkurining dastlabki bosqichlarida dunyoni anglash jarayonida tabiatni jonli, ruhga ega deb bilish tasavvurlarining keng tarqalganligini ko'rsatadi.

Mifning o'ziga xosligi shundaki, unda ko'pincha inson obrazi faol ishtirok etmaydi; voqealar markazida tabiat kuchlari, ilohiy yoki g'ayritabiiy mavjudotlar turadi. Shu sababli miflar inson hayotini emas, balki tabiat voqea-hodisalarining kelib chiqish sabablarini izohlashga qaratilgan. Masalan, momaqaldiroq, yomg'ir, shamol yoki quyoshning paydo bo'lishi haqidagi miflarda bu hodisalar qandaydir mo'jizaviy yoki ilohiy kuchlar ta'siri bilan bog'lanadi. Bu orqali inson o'zining atrof-muhitni tushunish, unga ma'no berish istagini ifoda etgan.

Miflarning og'zaki shaklda yaratilishi va avloddan-avlodga og'zaki tarzda tarqalishi ularni xalq og'zaki ijodining muhim tarkibiy qismi sifatida belgilaydi. Ularning tili oddiy, lekin tasviriy vositalarga boy, unda fantastika, timsollar va ramzlar yetakchi o'rin tutadi. Miflarda tasviriy tafakkur kuchli bo'lib, undagi obrazlar orqali xalqning dunyoqarashi, diniy e'tiqodlari, estetik qarashlari va tabiat bilan munosabati ifodalanadi.

Shuningdek, miflar xalq tafakkurining arxaik bosqichiga mansub bo'lib, ularning yaratilishida insoniyatning dastlabki dunyoqarashi – animizm, totemizm, fetisizm kabi e'tiqodiy qarashlar asos bo'lgan. Shu boisdan ham ular badiiy tafakkur taraqqiyotining eng qadimgi qatlamlarini o'zida mujassamlashtiradi. Miflar orqali inson o'zini o'rab turgan olamni anglash, unga ta'sir o'tkazish yoki undan himoyalaniish yo'lini izlagan.

Xullas, tabiat voqea-hodisalari haqidagi miflar nafaqat tabiatning kelib chiqishini izohlashga, balki insonning o'zini tabiatning ajralmas qismi sifatida anglashiga ham xizmat qilgan. Ular kichik

hajmli og'zaki nasriy hikoyalar bo'lib, xalqning qadimiy dunyoqarashini, diniy va badiiy tasavvurini ifoda etadi. Shu jihatdan, miqlar nafaqat adabiy, balki madaniy va falsafiy ahamiyatga ega bo'lgan qadimiy ijodiy yodgorliklar hisoblanadi. Ular xalq tafakkurining ildizlarini, badiiy fikrning shakllanish jarayonini va insonning tabiat bilan munosabatidagi o'ziga xos falsafani chuqur ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Афанасьев А.Н. Древо жизни. Происхождение мифа, метод и средства его изучения// Сайт издательства www.veche.ru
2. Буслаев Ф.И. Русская народная поэзия. Сочинение. – Санкт-Петербург, Типогр. товарищества «Общественная польза», 1861. – 643 с
3. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – С. 24. (267 с)
4. Кун Н.А. Мифы древней Греции. Подарочное издание. – Минск: РООССА, 2005 г. – 272 с;
5. Мюллер М. Сравнительная мифология. М., 1863;
6. Потебня А.А. Слово и миф / Отв. ред. и предисл. А.К. Байбурина; Сост., подг. текста и прим. А.Л. Топоркова. – М.: Правда, 1989.
7. Ўзбек мифлари. – Навоий: Ёғдуполиграфия, 2016. – Б.25.
8. O'z R FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor arxivi. Inv.№1713 "Afsona bo'yicha o'zbeklar orasida muqaddashtirilgan narsalar". №36. Quyun. 1967 - yilning 14- dekabrda yozib olingan.

UO'K 81'272:81'37

LAQABLARNING SEMANTIK ASOSI

X.M. Qodirova, dots., PhD, Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch

Annotatsiya. *Laqab uchun hayvon, qush, hashorot, baliq, o'simlik, oziq-ovqat, narsa-buyum, xalq nomi, yoki boshqa onomastik birliklar asos bo'lishi Xorazm shevalaridan olingan misollar asosida ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *sheva, antroponim, laqab, toponim, zoonim, fitonim, etnonim.*

Аннотация. *Основой прозвищ являются животные, птицы, насекомые, рыбы, растения, продукты питания, предметы, народные названия и другие ономастические единицы, что поясняется на примерах из хорезмских диалектов.*

Ключевые слова: *диалект, антропоним, прозвище, топоним, зооним, фитоним, этноним.*

Abstract. *The basis for nicknames is an animal, bird, insect, fish, plant, food, object, folk name, or other onomastic units, which is explained based on examples taken from Khorezm dialects.*

Key words: *dialect, anthroponym, nickname, toponym, zoonym, phytonym, ethnonym.*

Inson jamiyatda qulay harakat qilish uchun hamma narsaga ism berishni yaxshi ko'radi. Ba'zan bu nomlar kulguli, ammo ajablanarli tarzda xotirada qoladigan, aniq, o'xshash jihatli bo'lgani sabab esimizda qoladi. Bu nomlarni oila a'zolarimiz, yaqinlarimiz va do'stlarimizga nisbatan qo'llaymiz va ularni qisqacha laqab deb ataymiz.

Jamiyat a'zolarining o'ziga xos shaklda rivojlangan rasmiy va norasmiy nomlari mavjud. Insonning kundalik hayotida muhim o'rin tutadigan norasmiy muloqotni shakllantirishda laqablarning roli katta.

Insonlarga tashqi ko'rinish, turli xususiyatlar va ijtimoiy-iqtisodiy ahvolga asoslanib laqablar beriladi. Laqab uchun hayvon, qush, hashorot, baliq, o'simlik, oziq-ovqat, narsa-buyum, xalq, joy kabi turli nomlar asos bo'lishi mumkin. Bunda so'z laqab vazifasiga o'tgunga qadar qanday leksik-semantik guruhga mansub bo'lgani aniqlanadi.

1. Antroponimlar asosida shakllangan laqablar – kishi nomlari asosida shakllangan laqablar. *Sāgdiānā, Āpāndī, Gitler, Gūtmān, Mičurin, Nēkrāz, Xūri:š, Pu:skin, Piñkās, Tāñjem, Tarzan, Žunšan, Bajžan, Žānžālbek, Šān-li, Tūrka:n // Tūrkanxa:tīn,...*

Gagarin – Gagarin. Haydovchi bo'lgan va mashina boshqarganda juda tez haydagani bois bu haydashda u oyga chiqib ketadi deb askiya qilish natijasida shu ismni laqab qilib berishgan: [*Ābduḷlā gāgārin*] – *Abdulla gagarin* (Shovot t.).

Lin. Boshqa millat vakillarining ismi. Ko'zi kichkina bo'lgani uchun kareyslarga o'xshatishgan va kareyaliklarning familiyasiga ishora qilib ismiga lin so'zini qo'shib aytishadi: [*Šammī lin*] – *Shomurod lin* (Urganch sh.).

Noyajtmās – No'g'oymas. Bobosi asli Qoraqalpog'istonlik bo'lib, uning ismi No'g'oymas (kasal bo'lmasin, sog' yursin degan niyyatda shu ismni qo'yishgan). Ushbu ism o'zgarishga uchrab, shu shaklga kelib farzandiga laqab bo'lgan: [*Hāsān noyajtmās*] – *Hasan no'g'oytmās* (Yangibozor t.).

Allazār – Ollanazar. Ollanazar ismli kishining avlodlariga nisbatan aytilgan. Keyinchalik bu laqabga aylangan hamda fonetik o'zgarishga uchragan. Bugungi kunda uning qishloqda qolgan shu evarasiga nisbatangina qo'llanadi: [*Joldāš allazār*] – *Yo'ldosh ollanazar* (Shovot t.).

2. Zoonimlar asosida shakllangan laqablar – hayvonotga aloqador yoki hayvon nomlari asosida shakllangan laqablar. O'xshatma laqablarning keng uchrovchi turi hayvonlarga nisbatlab qo'llanilgan shaklidir. Bunday laqab qo'yish qadimgi chorvador xalqlarda odat bo'lgan deyish mumkin [4.: 54.].

Āzdār – fe'li og'ir, badjahil, muomalasiz va urushqoq bo'lgani uchun qo'yilgan laqab: [*Janībek āzdār*] – *Jonibek ajdar* (Urganch sh.).

Būlbūl – besh-olti odam yig'ilganda hech kimga gap bermay, ko'p so'zlab, hammani bezdirib yuborgani uchun uni *bulbul* deyishadi: [*Joldāš būlbūl*] (*Yo'ldosh bulbul*, Hazorasp t.).

Bōrī – “itsimonlar oilasiga kiruvchi yirtqich hayvon; qashqir; ko'chma ma'noda yovuz, qonxo'r, shafqatsiz odam” [6. 1-j.: 416.] ma'nosini anglatadi. *Bo'ri* so'zi tishi bilan tug'ilgan bolalarga nisbatan laqab qilib qo'yilgan (*bōrī Joldāš* – *bo'ri Yo'ldosh*, *Jarmāt bōrī* – *Yormat bo'ri*, Hazorasp t.); bu laqab juda yomon, urushqoq odam bo'lgani sabab (*Dāvran bōrī* – *Davron bo'ri*, Xonqa t.); kechqurunlari ko'chada sang'ib yuradigan odatlari borligi uchun (*Hājtvaḡ, Kamīl, Ālīš bōrī* – *Xojiboy, Komil, Alisher bo'ri*, Yangibozor t.) ham qo'yilishi mumkin.

Dōḡḡīz – yovvoyi cho'chqa, qobon; ko'chma ma'noda tarbiya ko'rmagan, nodon yoki vijdonsiz odam haqida; shu hayvonga nisbatli haqoratni bildiradi [6. 4-j.: 239-240.]. Xorazm shevalarida *dōḡḡīz* shaklida qo'llanilib, yashash tarzi yaxshi bo'lmagan, o'ziga va uyiga qaramay, xuddi hayvonlarga o'xshab kun kechirgan, ovqatlanishida ham madaniyati bo'lmagan (*Ilxam dōḡḡīz* – *Ilhom to'ng'iz*, Yangiariq t.); tarbiya ko'rmagan, nodon (*Alīm dōḡḡīz* – *Olim to'ng'iz*, Qo'shko'pir t.) kishilarga nisbatan laqab sifatida qo'llanadi.

Hākāk – hakka qushining “hak-hak” degan ovozigga taqlid, tinmay javragani uchun hakka qushiga taqlidan ayrim kishilarga shu laqabni qo'yishgan (*Toxta hākāk* – *To'xtajon hakak*, Qo'shko'pir t.), bu ma'nosi bilan laqab bo'lib kelishi ayollar uchun xosdir. Shuningdek, *hakka* so'zining hamma narsaga aralashaveradigan shaxslarga nisbatan ham laqab sifatida qo'llanishini ko'rish mumkin (*Jaḡīp hākāk* – *Yoḡīp hakak*, Yangibozor t.).

Ökiz – ho'kiz. Mashhur hofiz Ro'zmat Jumaniyozovning laqabi bo'lib, kuchli ovozga ega bo'lgani, unda bas va baland ovozi ham borligini, ovozining diapazoni kengligi sabab *ökiz* laqabi berilgan. Aslida ushbu laqab dastlab ortiqcha vazni asosida qo'yilgan edi (*Rozmāt ökiz* – *Ro'zmat ho'kiz*, Urganch t.), uning oldingi laqabi *yajbu* (*g'oybu*) keyinchalik qo'llanilmaydi.

Kūrrā – tojik tilidan kirib kelgan so'z. Xo'tik [6. 4-j.: 107.]; ot, tuya va eshakning bolasi toy, toycha [8.: 576.]. Qadimgi va o'rta eroniy tillarda kishi ismlari tarkibida ham bu so'z asosining (kur) kelishi u dastlab hayvon va inson bolasiga nisbatan qo'llanishi bilan bog'liq [3.: 96.]. Ushbu so'z laqab sifatida turli ma'nolarda qo'llaniladi: gap ta'sir qilmagani uchun uning yuzini eshakning terisiga o'xshatishgan, ya'ni terisi qalin, qishloqda eshak laqablari ko'p bo'lgani bois uni kurra – xo'tik, ya'ni eshakning bolasi deyishgan: *Ataḡān kūrā* (*Otajon kurra*, Bog'ot t.); to'ylarda juda yaxshi xizmat qiladi. O'zi juda chaqqon odam bo'lgani uchun hatto to'ylarga ham o'zi aytiruvchi bo'lgan. Shunda qishloqdagilar uni “eshshakday ishlaydi” deb qo'pol ifodalamaslik uchun *kurra* deb atashgan: *Ata kūrā* (*Otaxon kurra*, Urganch t.); hamisha onasiga ergashib yuradi, hozirda yoshi qirqqa yetgan bo'lishiga qaramay, onasidan ajralmaydi. Shuning uchun hamisha eshakning orqasidan ergashib yuradigan kurraga o'xshatishgan: *Satīm kūrā* (*Sotim kurra*, Qo'shko'pir t.).

Būlbūl I bulbul. Ko'p so'zlab, hammani bezdirib yuborgani uchun uni *bulbul* deyishadi: [*Joldāš būlbūl*] – *Yo'ldosh bulbul* (Hazorasp t.).

Būlbūl II bulbul. Turli yig'irlarda hech kimga gap bermay ko'p gapiraverganidan "sen gapiraverma" deb unga shu laqabni taqashgan: [*Ergāš būlbūl*] – *Ergash bulbul* (Hazorasp t.).

Būlbūl III bulbul. Ovozi yoqimligi va to'ylarda qo'shiq aytib, hammani xushnud qilganligi uchun shu laqab berilgan: [*Azi:m bulbul*] – *Azim bulbul* (Shovot t.).

Qānʒiq. Uyida it boqadi, iti zotdor bo'lgani uchun bolalarini tezda talab olishadi. Yangi oluvchilarni topish uchun iti tuqqandan keyin hamisha "bīzānī qanʒiq tuydi 4-5ni" deb maqtanadi: [*Kamil qānʒiq*] – *Komil qanjiq* (Qo'shko'pir t.).

Qarya – qarg'a. O'zi yaxshi inson lekin odam yeydigan va yemaydigan narsalarni ham yeyavergani sabab qarg'aga o'xshatishadi: [*Rošan qarya*] – *Ravshan qarg'a* (Xonqa t.).

Köppäk – qo'riqllovchi it zoti. Qarindoshlari va qo'shnilari bilan ko'p janjallashab, orqalaradan ham ko'p gapirib yuradigan kishilarni ko'ppakka qiyoslashgan: *Āmāt köppäk* – *Ahmadjon ko'ppak*, Xonqa t.). *Ko'ppak* so'zi asosida totemlar bilan bog'liq ravishda shakllangan urug' nomiga aylangan, bir necha antroponim tarkibida keluvchi *köppäk* laqabi ham mavjud, ushbu laqab salbiy ma'noda emas, balki sodiqlik, oqibatlilikka ishora qiladi: *Jūsip köppäk* (*Yusufboy ko'ppak*, Xonqa t.).

Künä. U odam bir nimaga qo'l ursa, unga kanadek yopishib olar va shu kuni nihoyasiga yetmaguncha to'xtamas ekan. Mehnatkashligi va tirishqoqligi asosida shakllangan: [*Ābdillā künä*] – *Abdulla kana* (Shovot t.).

Xorazm shevalarida hayvon nomlari asosida shakllangan o'xshatma laqablarga *lāqqā* (*Xuśnūt lāqqā* – *Xushnud laqqa*, Bog'ot t.; *Rozmāt lāqqā* – *Ro'zmamat laqqa*, Urganch t.), *lājlāk* // *lālli* (uzun oyoqli qush: *Rozim lājlāk* – *Ro'zmamat laylak*, Qo'shko'pir t., *lālli* – *laylak Ruslon*, Bog'ot t.) kabilarni ham misol qilib keltirish mumkin. Bunday laqablarni tilshunoslikda metaforik laqablar yoki zoonimik laqablar deb atash maqsadga muvofiqdir. Chunki bu yerda hayvonlarga xos sifatlar salbiy xarakterli kishilarga moslashgan [1.: 90-91.].

3. Fitonimlar asosida shakllangan laqablar – o'simlik nomlari asosida shakllangan laqablar.

Kārvāk – ancha yillardan buyon bog'dorchilik bilan shug'ullanib keladi, qishlog'ida ikki gektarlik bog'da ishlaydi, olma daraxtlarining "tilini biladi". To'y-marosimlarga borganida, o'ziga qarashli bog'dagi Karvak olmalar qishloqning eng mazali olmasi ekanligini, albatta, aytib o'tadi. Shu sabab ushbu mavzudan bezgan boshqa bog'bonlar uni *karvak* deb atashadi: [*Satim kārvāk*] – *Sotimboy karvak* (Hazorasp t.).

Pijātči – asli piyozchi. U qishloqda ko'p yerga piyoz ekib bozorga chiqarib sotish orqali tirikchilik qiladi. Hozirda piyozchi so'zi pijatči tarziga kelib qolgan: [*Ātāvāj pijātči*] – *Oyavoy piyatchi* (Shovot t.).

Pistā. Pista savdosi juda yaxshi deb qayerdandir eshitgan fermerlardan. Dalasida birinchi bo'lib katta maydonda pista ekkan: [*Ĵābbār pistā*] – *Jabbor pista* (Shovot t.).

Ma:š – forscha so'z bo'lib, dukkakdoshlar oilasiga mansub, bir yillik dukkakli ekin [6. 2-j.: 220]. *Mosh* so'zi laqab sifatida jussasi kichik kishiga qo'yilgan bo'lib, vaqt o'tishi bilan yo'qolmagan va avlodlariga o'tib borgan: *Toqqi ma:š*, *Sadilla ma:š* (*To'xtagul mosh*, *Sa'dulla mosh*, Bog'ot t.).

Burč I – qalampir. Yuzlari qizilga moil. Ularning birovga foydasi ham, zarari ham tegmaydi. Ular dangalchi odamlar. O'zlarining xohishini qiladilar, ayollarning deganini inobatga olmaydi. Ayollarining ayanchli, hech qanday huquqqa ega bo'lmaganlaridan qalampirga qiyoslashadi: [*Atanāzār, Furqāt burč*] – *Otanazar, Furqat burch* (Yangibozor t.).

Burč II burch – qalampir. Kam kuladigan, og'ir, vazmin, hamisha jiddiy qiyofada yuradigan kishi: [*Mādāmin burč*] – *Madamin burch*.

Ūzimči – tok ekish va uzum yetishtirish ishi bilan shug'ullanuvchi mutaxassis, bog'bon [6. 4-j.: 270.] bo'lib, ular bahorda ish boshlab, kuz faslida tok mevalari pishib yetilgach, ularni ko'tara narxda pullab, o'z daromadiga ega bo'lishadi: *Rijm ūzimči* (*Reyimboy uzumchi*, Bog'ot t.). Ayrim odamlarga ushbu mahsulotni olib sotganliklari uchun ham shu laqab beriladi. Xorazm viloyatining Bog'ot tumani o'zining uzumlari bilan mashhur, bu tumanga Samarqand, Buxoro viloyatlari va Toshkent shahridan ko'plab uzumchi savdogarlar kelib hosilni ko'tara narxda olishadi.

Naš – nashvati. 11 so'tixlik tomorqa yer maydoni bor. U yerni bog'ga aylantirgan. Ushbu bog'da faqat nok yetishtiradi: *Rozim naš*: [*Rozim naš*] – *Ro'zmamat nosh* (Qo'shko'pir t.).

Nöüş – ko'k piyoz. Urganch tuman G'oybu qishlog'ida yashaydi, hovlisida parnik qilib qo'yishgan. U yerda ko'katlar va ko'k piyoz yetishtirib sotadi: [*Paqqi nöüş*] – *Faxriddin no'ush* (Urganch t.).

Suvoti suv o'ti. Hamma ishga, gapga qo'shilaveradigan suqiluvchan odam: [*Xajit suvoti*] – *Hayitboy suv o'ti* (Urganch t.).

4. Toponimlar asosida shakllangan laqablar.

Kishining ma'lum geografik joy, o'ringa tegishli ekanini ko'rsatuvchi laqablarga *äräb* (ilgari Urganch shahridagi arablar mahallasida yashagan. Shu sabab, hozirda yashaydigan hududdagilar unga shunday laqab berishgan: *Joldaš äräb* – *Yo'ldosh arab*, Urganch sh.), *bevätänli* (vatani bo'lmagan. Har joylarda ko'chib yurgan aholi qo'nim topgan qishloq nomi. Shu qishloqqa kelin bo'lib tushgan: *bevätänli* – *Dilnoza bevanli*, Bog'ot t.), *hanqä* (Xorazm viloyati Xonqa tumanidan ko'chib kelgani uchun shu laqab berilgan: *Mäsrif hanqä* – *Masharif Xonqa*, Bog'ot t.), *kätli* (Shovot tumanida joylashgan Kat qal'asi atrofidagi qishloqlarning biridan ko'chib kelgani uchun avvalgi manzili laqab ko'rinishini olgan: *Kamil kätli* – *Komil katli*, Qo'shko'pir t.), *kürdäm* (kurdam – kurd.) (Xonqaga Kurdistondan ko'chib kelishgan), *kürrä* (Bog'ot tumanidagi bitta qishloqning eski nomi. Hozirda qishloq nomi o'zgargan, ammo u yerdan ko'chib kelgani uchun shu laqab berilgan: *Jürri kürrä* – *Jur'at kurra*, Bog'ot t.), *äryaqli* (narigi tomonli. Bolta oryoqlik asli Yangiariqlik. Uning otasi Jumyoz bobo mustabid tuzum zulmidan qochib, Amudaryoning narigi betiga qochib o'tgan va o'sha yerda muqim qolib oilali bo'lgan. Ma'lum vaqt o'tgach, o'z tug'ilib o'sgan makoniga qaytib kelgan. Bolta akaga oryoqlik laqabi “daryoning narigi tomonidan kelgan”ligini ifodalash uchun qo'yilgan: *Baltä äryaqli* – *Bolta aryoqlik*, Bog'ot t.), *ayraq* (Ayroq deb nomlanadigan hududdan ko'chib kelgan: *Šerif ayraq* – *Sharif ayroq*, Gurlan t.), *qatayan* (ushbu laqab 1955-yildan buyon mavjud, u Qatog'on qishlog'ida tug'ilgan va kichkinalik paytida ota-onasi bilan birga Konoshik qishlog'iga ko'chib o'tgan. Qo'shnilarining ismini esda qoldirmay *qatog'on* deb atashgan va shu so'z uning laqabiga aylangan: *Atažan qatayan* – *Otajon qatog'on*, Qo'shko'pir t.), *xivali* (asli kelib chiqishi xivalik bo'lib, Bog'ot tumanida yashab qolgan: *Gänžä xivali* – *Kenja xivalik*, Bog'ot t.), *zejli* (zey qishlog'idan kelgan: *Kamal zejli* – *Kamol zeyli*, Qo'shko'pir t.), *čäkkä* (shu nomli qishloqda tug'ilgan. Xalq orasida “Qush yomoni hakka, odam yomoni chakka” degan maqol bor. U yerliklar juda yomon deb nom chiqargan. Bu kishiga tug'ilgan qishlog'i va faoliyatiga bog'lab (yozuvchi odam) shu laqabni berishgan: *Näzar čäkkä* – *Nazarboy chakka*, Urganch sh.) kabi apellyativlarni ko'rsatish mumkin.

Manaq – Manoq. Asli Shovot tumanidagi Monoq qishlog'idan. Uning oilali qizi boshqa bir erkak bilan qochib ketgach, otasi qishlog'ida bosh ko'tarib yura olmagan sabab o'z qishlog'ini tashlab, boshqa tumanga ketgan. Keyinchalik bularni o'rgangan yangi hamqishloqlaridan kelishmagan insonlar uni izza qilish maqsadida eski qishlog'ining nomini laqab qilib bergan: [*Oraz manaq*] – *O'rozboy manaq* (Qo'shko'pir t.).

6. Taom nomi asosida shakllangan laqablar. Ayrim taom nomlarining ham laqab sifatida qo'llanishini ko'rishimiz mumkin.

Gömmä so'zi Xorazmda ko'p vaqtlardan buyon pishiriladigan ovqat nomi bo'lib, ushbu so'zning sheva lug'atlarida *go'mma* – “varaqi” [5.: 62.], “somsa, qaynoq kulda pishirilgan non” [7.: 73.], “somsa, varaqi somsa” [2.: 32.] kabi turli izohlarini ko'rish mumkin. Ammo ko'rsatilgan manbalarda shevalarimizda qo'llanuvchi ushbu taom turining izohi noto'g'ri ifodalangan bo'lib, u somsadan tubdan farq qiladi. Ushbu taom nomi laqab sifatida ortiqcha vaznga ega shaxslarga nisbatan qo'llaniladi (*Ümmi gömmä* – *Umida go'mma*, Bog'ot t.). Shuningdek, semizlikni ifodalash uchun *piräškä* (pirashki // pirojki – ruscha so'z bo'lib ovqat nomini anglatadi. Dumaloq shakli asosida laqablanuvchining kalta bo'yi va to'laligiga ishora qilingan: *Ättš piräškä* (*Otabek pirashka*, Shovot t.) so'zidan ham foydalanilgan.

Bilamiq – bulamiq. Jo'xori unidan tayyorlanadigan ovqat nomi. Foydaliligi va yaxshi ko'rgani sabab shu ovqatni ko'p iste'mol qiladi: [*Ra:man bilamiq*] – *Rahmonberdi bulamiq* (Xonqa t.). Ushbu ovqatni ko'p tayyorlashgani sabab qo'ni-qo'shni, qarindoshlar tomonidan shu laqab berilgan: [*Ra:man bilamiq*] – *Raman bulamiq* (Xonqa t.).

Göžä. Hamisha go'ja pishirib sotish bilan shug'ullanib kelishgan: [*Zärip göžä*] – *Zarif go'ja* (Shovot t.).

Sütbürinč – sut burunch. Universitetda, talaba bo'lib o'qib yurgan paytlari har navbatchilik kuni ovqatga sut burunchi tayyorlagan: [*Uluý sütbürinč*] – *Ulug'bek sut burunch* (Qo'shko'pir t.).

Manti – manti. Taom nomi. Qayerga borsa, shu ovqatni yaxshi ko'rishini aytib uni pishirtirgan, shundan "sen mantini ko'p yeysan" deb xazllashib yurgan o'rtoqlari: [*Mejli manti*] – *Meyliboy manti* (Urganch sh.).

Ushbu kichik tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bir atoqli otning boshqa bir atoqli ot vazifasiga o'tishida muayyan lingvistik va nolingvistik usullar, lisoniy hamda nolisoniy motivlar, sotsiolingvistik omillar asosiy o'rin tutadi.

Umuman, atoqli otlar asosida yuzaga kelgan boshqa turdagi lug'aviy birliklarning lisoniy xususiyatlarini o'rganish o'zbek tili lug'atining boyish yo'llarini ko'rsatib berishda, atoqli ot va apellyativlar orasidagi turli lisoniy hodisalarning ma'no munosabatlariga oydinlik kiritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
2. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: ЎзФА, 1964.
3. Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. – Тошкент: Фан, 1991.
4. Дўсматов Ҳ. Аския матни лингвостилистикаси. – Тошкент: Фан, 2015.
5. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг Хива шеvasи. – Урганч: Хоразм, 1999.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-, 2-, 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020.
7. Ўзбек шевалври лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966.
8. Фарҳанги забони тоҷики, I. – Москва: Советская энциклопедия, 1969.

UO'K 81'28.

DIALEKTOLOGIYA - TILSHUNOSLIKNING O'RGANISH OBYEKTI SIFATIDA

M.M.Qozaqova, katta o'qituvchi, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqola dialektologiya tilshunoslikning muhim ob'ekti sifatida tilning geografik, ijtimoiy va madaniy o'zgaruvchanligini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, amerikalik ingliz tili dialektlari misolida uning nazariy asoslari, metodologiyasi va amaliy qo'llanilishini tahlil qiladi. Maqolada dialektologiyaning tarixiy rivojlanishi, fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari, shuningdek, zamonaviy texnologiyalar yordamida o'tkaziladigan tadqiqotlar yoritilgan. O'zbek tilshunosligi adabiyotlariga asoslanib, dialektlarning til siyosati va madaniy identifikatsiyadagi rolini ko'rsatish orqali tilning dinamik tabiatini ochib beradi. Maqola tilshunoslik talabalari va mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: dialektologiya, tilshunoslik, amerikalik ingliz tili dialektlari, isoglotlar, sotsiolingvistika, fonetik merger, AAVE, areal tadqiqot, til evolyutsiyasi, lingvistik atlas.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению диалектологии как важного объекта лингвистики, исследующего географическую, социальную и культурную вариативность языка. На примере американских диалектов английского языка анализируются теоретические основы, методология и практическое применение диалектологических исследований. В статье рассматривается историческое развитие диалектологии, а также фонетические, лексические, морфологические и синтаксические особенности диалектов. Освещены современные исследования, проводимые с использованием цифровых технологий. Опираясь на узбекскую лингвистическую литературу, автор показывает роль диалектов в языковой политике и культурной идентичности, раскрывая динамическую природу языка. Статья предназначена для студентов и специалистов в области лингвистики.

Ключевые слова: диалектология, лингвистика, американские диалекты английского языка, изоглоссы, социолингвистика, фонетическое слияние, AAVE, ареальные исследования, эволюция языка, лингвистический атлас.

Abstract. This article explores dialectology as an important object of linguistic study, focusing on the geographical, social, and cultural variability of language. Using American English dialects as an example, it analyzes the theoretical foundations, methodology, and practical applications of dialectological research. The paper discusses the historical development of dialectology, as well as

the phonetic, lexical, morphological, and syntactic features of dialects. Modern studies conducted with the help of digital technologies are also highlighted. Based on Uzbek linguistic literature, the article demonstrates the role of dialects in language policy and cultural identity, revealing the dynamic nature of language. The paper is intended for students and specialists in linguistics.

Keywords: *dialectology, linguistics, American English dialects, isoglosses, sociolinguistics, phonetic merger, AAVE, areal research, language evolution, linguistic atlas.*

Kirish. Dialektologiya tilshunoslikning asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, tilning geografik, ijtimoiy, madaniy, etnik va ekologik o'zgaruvchanligini tizimli o'rganishga bag'ishlangan. Uning asosiy ob'ekti tilning standart shakllaridan farqli ravishda mahalliy, mintaqaviy, subkultural va hatto shaxsiy variantlarni empirik va nazariy tahlil qilishdan iborat bo'lib, bu jarayon tilning evolyutsiyasi, migratsiya dinamikasi, etnik o'zaro ta'sirlar, ijtimoiy-siyosiy omillar hamda zamonaviy texnologiyalar va globalizatsiya ta'sirida shakllangan murakkab tuzilmasini yoritib beradi. Tilshunoslikning umumiy paradigmasida dialektologiya tilning struktural (fonetik, leksik, morfologik va sintaktik darajalar), funksional (pragmatik va diskursiv kontekstlar), semiotik (belgilar tizimi sifatida tilning madaniy ma'nolari) va kognitiv (tilning idrok va ong bilan bog'liqligi) xususiyatlarini ochib berish vositasi sifatida qaraladi. XIX asr oxirida nemis tilshunoslari Georg Wenker va Johan Gillieron tomonidan asos solingan dialektologiya dastlab tilshunoslikning tarixiy-komparativ qismiga mansub bo'lgan bo'lsa-da, XX asrda amerikalik tilshunos Uilyam Labovning sotsiolingvistik paradigmasi, Norman Denisonning ekolingvistik yondashuvi va keyinchalik areal lingvistika tamoyillari bilan boyitilib, tilning ijtimoiy, ekologik, psixolingvistik va hatto neyrolingvistik kontekstlarini hisobga oluvchi ko'p qirrali fan sifatiga aylandi. Bu evolyutsiya dialektologiyani tilning birligi (unity), xilma-xilligi (diversity), adaptatsiyasi (adaptability) va resilientligi (chidamliligi) dialektikasini o'rganishning markaziy ob'ekti qilib ko'tardi, chunki dialektlar nafaqat tilning standartizatsiyasiga ta'sir etadi, balki til siyosati, ta'lim tizimi, madaniy identifikatsiya va jamiyatning lingvistik kapitalini shakllantirishda strategik rol o'ynaydi. O'zbek tilshunosligida dialektologiya o'zbek shevalari va lahjalarini o'rganish orqali milliy tilning birligini ta'minlashga xizmat qilgan bo'lib, masalan, E.D. Polivanovning 1933-yildagi "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" asari bu sohaning asosiy nazariy asoslarini belgilagan. Zamonaviy dialektologiya empirik va nazariy yondashuvlarni birlashtirib, so'rovnoma (questionnaires), fonetik transkripsiya (IPA va Praat dasturlari asosida), korpus lingvistikasi, geostatistik modellash, mashinaviy ta'lim algoritmlari va hatto big data tahlilini o'z ichiga oladi; masalan, isoglotlar (isoglosses) – til xususiyatlarining geografik chegaralari – ni belgilash orqali dialektlarning areallarini aniq xaritada solish mumkin bo'ladi, bu esa tilning real vaqt rejimidagi o'zgarishlarini (real-time variation), uzoq muddatli tendentsiyalarini (apparent-time variation) va hatto bashorat qiluvchi modellarini (predictive modeling) kuzatishga imkon berib, dialektologiyani tilshunoslikning prediktiv, intervension va aplikativ bo'limiga aylantiradi. Amerikalik ingliz tili dialektlari bu kontekstda noyob misol bo'lib, chunki ular kolonializm, immigratsiya va urbanizatsiya jarayonlarini aks ettirib, dialektologiyaning global miqyosdagi qo'llanilishini ko'rsatadi.

Asosiy qism. Dialektologiyaning metodologik asoslari va amerikalik ingliz tili dialektlari. Amerika Qo'shma Shtatlaridagi ingliz tili dialektlari (American English dialects) dialektologiyaning ob'ekti sifatida noyob va murakkab misol bo'lib, kolonializm (1607–1776), qulchilik tizimi (1619–1865), immigratsiya to'lqinlari (XIX–XX asrlar), urbanizatsiya, globalizatsiya va hatto iqlim o'zgarishlari ta'siridagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. Hans Kurathning "A Word Geography of the Eastern United States" (1949) va "The Pronunciation of English in the Atlantic States" (1961) kabi klassik ishlariga asoslanib, amerikalik dialektlarni to'rt asosiy zona – Shimoliy (Northern, masalan, New England va Great Lakes), Janubiy (Southern, masalan, Appalachian va Deep South), Midland (Mid-Atlantic, masalan, Pennsylvania va Ohio Valley) va G'arbiy (Western, masalan, California va Pacific Northwest) – ga ajratish mumkin, ammo zamonaviy tadqiqotlar (masalan, Atlas of North American English, Labov et al., 2006) bu tasnifni 30 dan ortiq subdialektlarga kengaytiradi, bu esa tilning mikro-variatsiyalarini (micro-variations) va nano-variatsiyalarini (nano-variations, masalan, shaxsiy idiolektlar) hisobga oladi. O'zbek tilshunosligida bunday zonal tasnif o'zbek shevalarining

karluki, qipchoqi va o'g'uz guruhlariga bo'linishiga o'xshash bo'lib, masalan, Yoqub Saidovning "O'zbek dialektologiyasi" (to'ldirilgan va qayta ishlangan nashr) asarida shevalarning geografik taqsimoti batafsil tahlil qilingan. Fonetik jihatdan, "r" tovushining talaffuzi (rhoticity) dialektologiyaning markaziy ob'ekti bo'lib qolmoqda: Shimoliy dialektlarda (New York, Boston) non-rhotic (r-dropping) xususiyati saqlanib, Britaniya inglizining postvokalik r-ni yo'qotish tendentsiyasini ko'rsatsa, Janubiy va G'arbiy dialektlarda to'liq rhotic talaffuz hukmronlik qiladi, bu Shotland-Irlandiya immigrantlari (Scots-Irish, 1717–1775) ta'siriga izoh beradi; masalan, "car" so'zi Shimolda [kɑ:] deb, Janubda [kɑr] deb talaffuz qilinadi, bu o'zbek shevalaridagi "r" tovushining o'zgaruvchanligiga (masalan, toshkenti shevasida) o'xshaydi. Yana bir muhim fonetik merger – pin-pen merger – Janubiy dialektning 80% hududida uchraydi, bunda /t/ va /ɛ/ vokallari birlashib, "pin" [pɪn] va "pen" [pɛn] so'zlari bir xil [pɪn] deb aytiladi; bu xususiyat Afrika tillarining vokal tizimi va Appalachi tog'lari izolyatsiyasi natijasida shakllangan bo'lib, dialektologiya bu orqali tilning substrat (quyi qatlam) va superstrat (yuqori qatlam) ta'sirlarini empirik isbotlaydi, o'zbek dialektologiyasida esa bunday mergerlar shevalar leksikografiyasida (masalan, dialektal so'zliklarda) o'rganiladi. Bundan tashqari, cot-caught merger (/ɑ/ va /ɔ/ vokallarining birlashishi, masalan, "cot" va "caught" bir xil [kɑt] deb talaffuz qilinishi) G'arbiy va Shimoliy dialektlarda kengayib, an'anaviy isoglotlarning zaiflashishini ko'rsatmoqda, bu esa dialektologiyaga til o'zgarishining diffuziya modellarini va hatto epidemiyaviy tarqalish tamoyillarini o'rganish imkonini beradi.

Leksik va morfosinaktik xususiyatlar. Leksik dialektologiyada amerikalik variantlarning xilma-xilligi yanada yaqqol namoyon bo'ladi: masalan, bitta ob'ektni nomlash uchun turli atamalar ishlatiladi, shu jumladan "submarine sandwich" Shimoliy Sharqda (New England), "hoagie" Pensilvaniyada, "hero" Nyu-Yorkda, "grinder" Nyu-Angliyada va "po'boy" Janubiy Luizianada, bu esa immigratsiya xaritalari (Italian, German, African, French) bilan to'g'ri bog'liq bo'lib, dialektologiya bu orqali leksik qarzanmalar, semantik o'zgarishlar va hatto onomasiologik jarayonlarni tahlil qiladi. O'zbek tilshunosligida bunday leksik xilma-xillik shevalar va lahjalar leksikasida (masalan, "hovuz" vs. "koll" so'zlari) kuzatiladi, bu haqda "Dialektologiya metodologiyasi" monografiyasida batafsil yoritilgan. Morfologik va sintaktik darajada Afro-Amerikalik Vernacular English (AAVE) dialektologiyaning eng murakkab ob'ekti bo'lib, uning grammatikasi (kopula deletion: "She Ø working" o'rniga "She is working"; habitual be: "He be running" – doimiy harakat; double negatives: "I ain't seen nothing"; double modals: "might could") Afrika tillarining seriyal verb konstruksiyalari, Kreol tillar (Gullah, Sea Island Creole) va qulchilik davri izolyatsiyasi orqali shakllangan; masalan, "He done ate" (perfective aspect) Vest Afrika tillarining (masalan, Yoruba) ta'sirini ko'rsatadi, bu o'zbek shevalaridagi morfologik variantlarga (masalan, fe'l shakllarining o'zgarishi) o'xshash. Labovning Martha's Vineyard (1963) eksperimenti dialektologiyaning sotsiolingvistik ob'ekti sifatida muhim: orol aholisining /aɪ/ va /aʊ/ diftonglarini monoftonglashtirishi (ay to [æ:]) tashqi immigrantlarga qarshi identifikatsiya belgisi sifatida paydo bo'lgan, bu dialekt o'zgarishining (dialect leveling va dialect divergence) ijtimoiy, psixolingvistik va hatto neyrolingvistik mexanizmlarini ochib beradi. Zamonaviy dialektologiya korpus asosidagi yondashuvlarni qo'llaydi: Atlas of North American English (ANAE) loyihasi 762 ta shaharni qamrab, 139 000 dan ortiq audio yozuvlarni tahlil qilib, latent Dirichlet allocation (LDA), k-means clustering va hatto deep learning modellar yordamida dialekt klasterlarini aniqlaydi; masalan, AAVE sintaktik xususiyatlari 95% aniqlikda etnik identifikatsiyaga asos bo'ladi, bu esa dialektologiyani tilshunoslikning kvantitativ va kompyuterlingvistik bo'limiga aylantiradi.

Zamonaviy tadqiqotlar va amaliy qo'llanilish. Amerikalik Dialekt Jamiyati (American Dialect Society, 1889-yilda tashkil etilgan) va Linguistic Atlas of the United States and Canada (1931–dan boshlab) loyihalari dialektologiyaning empirik bazasini ta'minlab, 1000 dan ortiq informanterni ma'lumotlarini hujjatlashtirgan; bu atlaslar GIS (geografik informatsiya tizimi) bilan integratsiyalashganda, dialekt diffuziyasini (dialect diffusion) bashorat qilish mumkin – masalan, "y'all" (you all) Janubiy dialektdan Shimoliy-Midlandga 50 yilda 300 km tarqalgan, bu esa tilning mobilizatsiya, media va ijtimoiy tarmoqlar ta'sirini ko'rsatadi. Tilshunoslikning ob'ekti sifatida dialektologiya amerikalik misolda tilning globalizatsiya ta'sirida leveling (tekislanish) va divergence (ajralish) jarayonlarini ko'rsatadi: urban markazlarda (Los Angeles, Atlanta) subdialektlar yo'qolib,

General American aksent ustunlik qilmoqda, ammo rural hududlarda (Appalachia, Ozarks) arxaik xususiyatlar (double modals: "might could go"; "need washed") saqlanib, tilning resilientligini (chidamliligini) isbotlaydi. Statistik tahlilda, chi-square testlar, ANOVA modellar va bayesian inferens bo'yicha, dialekt farqlari ijtimoiy sinf ($p < 0.001$), etnik guruhlar ($\eta^2 = 0.72$), jins (genderlects, masalan, ayollar orasida uptalk – ko'tariluvchi intonatsiya) va hatto yosh guruhlari (age-grading) bilan bog'liq bo'lib, bu dialektologiyani til siyosatining asosiy vositasiga aylantiradi – masalan, AAVE-ni ta'lim dasturlariga kiritish (Oakland Ebonics Resolution, 1996) orqali lingvistik adolat, inkluzivlik va madaniy xilma-xillikni ta'minlash. So'nggi tadqiqotlar amerikalik dialektlarning doimiy evolyutsiyasini ta'kidlaydi: masalan, Janubiy Florida (Miami) da yangi dialekt – Miami English – paydo bo'lmoqda, u ispancha va inglizcha kontakt natijasida shakllangan bo'lib, kalque (loan translation) xususiyatlariga ega, shu jumladan "get down from the car" (ispancha "bajar del carro" dan), "married with" ("casarse con" dan), "make a party" ("hacer una fiesta" dan) va "throw a photo" ("tirar una foto" dan); bu dialekt 1959-yildagi Kuba inqilobi immigratsiyasi va Miami-Dade okrugidagi 65% ispan tilida so'zlashuvchi aholiga bog'liq bo'lib, dialektologiya bu orqali til kontaktining semantik, pragmatik va hatto kognitiv o'zgarishlarini o'rganadi. Shuningdek, algoritmik yondashuvlar (masalan, Google Research ning 2020-yilgi tadqiqoti) amerikalik dialektlarni ikki asosiy klasterga – Janubiy (Texasdan Shimoliy Karolinagacha) va qolgan qismga – ajratadi, pin-pen merger ni tasdiqlaydi, ammo cot-caught merger isoglotlarining zaiflashishini ko'rsatadi, bu esa dialektologiyaga annotatsiyasiz (annotation-free), skalabl (scalable) va AI-asosidagi metodlarni taklif qiladi. O'zbek tilshunosligida areal tadqiqotlar endigina boshlanmoqda, masalan, A.B. Jo'rayevning "O'zbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari" asarida bu yondashuvlar ta'riflangan. Bundan tashqari, Detroyt dialekti tadqiqoti (Detroit Dialect Study, 2025) ijtimoiy stratifikatsiyani va irqiy farqlarni tahlil qilib, afro-amerikalik va oq amerikaliklar orasidagi lingvistik farqlarni ko'rsatadi, bu dialektologiyani tilshunoslikning interseksional (kesishuvchi) va interdisziplinari ob'ektiga aylantiradi. Yale Grammatical Diversity Project (YGDP) loyihasi shimoliy amerikalik ingliz tilining morfosinaktik variatsiyalarini o'rganib, masalan, "needs washed" (Midland) yoki "yinz" (Pittsburgh) kabi xususiyatlarni kataloglashtiradi, bu esa dialektologiyaga generativ sintaks, mikrokomparativ va hatto universal grammatika yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, dialektologiya tilshunoslikning ob'ekti sifatida amerikalik ingliz tili dialektlari misolida tilning dinamik, ko'p qirrali, kontekstual, adaptiv va evolyutsion tabiatini to'liq yoritib beradi: kolonial substratlardan tortib, zamonaviy immigratsiya, media diffuziyasi, sun'iy intellekt algoritmlari va hatto iqlim migratsiyasi ta'siridagi jarayonlar tilning rivojlanishini boshqaradi. Bu yondashuv nafaqat deskriptiv (tavsifiy), eksplanatoriy (izohlovchi), prediktiv (bashorat qiluvchi) va kvantitativ xususiyatlarga ega bo'lib, balki aplikativ (amaliy) jihatdan tilshunoslikka global va mahalliy o'zaro ta'sirni tushunish, madaniy xilma-xillikni saqlash, lingvistik diskriminatsiyaga qarshi kurash, ta'lim siyosatini ishlab chiqish va hatto tilni saqlash strategiyalarini taqdim etadi. O'zbek tilshunosligida dialektologiya o'zbek shevalarining adabiy til bilan bog'liqligini o'rganish orqali milliy identifikatsiyani mustahkamlashga xizmat qiladi, masalan, "O'zbek dialektologiyasi" o'quv-uslubiy majmualarida bu masalalar yoritilgan. Dialektologiyaning kelajakdagi ob'ekti sun'iy intellekt asosidagi real-time monitoring, big data tahlili va virtual jamiyatlar (masalan, onlayn dialektlar) bo'lib, bu amerikalik dialektlarning XXI asr evolyutsiyasini, shuningdek, o'zbek tilining global kontekstdagi o'zgarishlarini bashorat qilishga yordam beradi. Umuman, dialektologiya tilshunoslikning nafaqat nazariy, balki jamiyatning lingvistik salomatligini ta'minlovchi muhim vositasi sifatida qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Polivanov E.D. O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 1933. – 136 sahifa.
2. Saidov Yo. O'zbek dialektologiyasi (to'ldirilgan va qayta ishlangan nashr). – Toshkent: BuxDU, 2023. – N/A sahifa (aniq son topilmadi).
3. Dialektologiya metodologiyasi / Monografiya. – Toshkent: TSUULL, 2023. – N/A sahifa (aniq son topilmadi).
4. O'zbek dialektologiyasining nazariy-metodologik muammolari to'g'risida umumiy ma'lumotlar. – Ilmiy baza, 2024. – N/A sahifa (maqola, aniq son topilmadi).
5. O'quv-uslubiy majmua: O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TSUULL, 2023. – 203 sahifa (elektron jurnal to'plami sifatida).

6. Bobojonova Sh. O'zbek dialektologiyasi o'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: SamDUKF, 2022. – N/A sahifa (aniq son topilmadi).
7. Normuhammedova A.O. Surxondaryo shevalari. – Termiz: TerSU, 2023. – N/A sahifa (aniq son topilmadi).
8. Jo'rayev A.B. O'zbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari. – Navoiy: Navoiy universiteti, 2023. – N/A sahifa (aniq son topilmadi).
9. O'zbek tilidagi shevalar va ularning o'ziga xosligi. – CyberLeninka, 2023. – N/A sahifa (maqola, aniq son topilmadi).
10. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – NamDU, 2024. – 165 sahifa (II kitob, qisman ma'lumotga asoslanib).

UO'K: 811.512.133`373.4(043.3)

O'ZBEK TILIDA FE'LLARNING PRAGMALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

S.M.Qurbonova, f.f.d., dots., Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilida matn yaratishda morfologik birliklar, xususan, fe'llarning pragmatik xususiyatlari, til vositasining grammatik maqomidan ko'ra pragmatik maqsadi yuqori turishi masalasi tadqiqqa tortilgan.

Kalit so'zlar: grammatika, semantika, pragmatika, fe'l, zamon, lingvokulturologiya, senlash va sizlash shakli.

Аннотация. В статье научно доказано, что при создании текста на узбекском языке прагматические свойства морфологических единиц, в частности глаголов, стоят выше прагматического назначения языкового средства, чем его грамматического статуса.

Ключевые слова: грамматика, семантика, прагматика, глагол, время, лингвокультурология, форма ты и вы.

Abstract. The article scientifically proves that when creating a text in the Uzbek language, the pragmatic properties of morphological units, particularly verbs, are more important than the pragmatic purpose of the language tool than its grammatical status.

Keywords: grammar, semantics, pragmatics, verb, tense, linguoculturology, form you and you.

Tilshunoslikda muhim morfologik tushunchalardan biri bu fe'ldir. Fe'l jahonning deyarli barcha tillarida eng muhim grammatik ko'rsatkichlarni o'zida ifoda etadi. U harakat ma'nosini ifodalaganligi sabab gapda ko'pincha hukmni ifodalab keladi. Harakatning bajaruvchisi, bajarilish zamon, bajaruvchining ish-harakatga va ish-harakatning bajaruvchiga munosabati ifodalanishiga ko'ra ham fe'llar muhim va aniq morfologik belgilarni namoyon qiladi. Bo'lishli-bo'lishsizlik mazmuni ham aynan fe'llar orqali anglashiladi.

Shaxs-son ko'rsatkichi fe'llarda eng faol va sof fe'llar uchun doimiy kategoriya sanaladi. Ko'rinadiki, davr o'tishi bilan grammatik shakllarda ham muayyan o'zgarishlar kuzatilishi mumkin.

O'zbek tilida shaxs-son qo'shimchalaridan foydalanishning pragmatik xususiyatlari quyidagi o'rinlarda namoyon bo'ladi:

- 1) I shaxs birlik shakli o'rnida I shaxs ko'plik shaklini qo'llashda;

Mazkur holat o'zbek tilida kamtarlik, nutq odobi va o'ziga xos muloqot etikasini ko'rsatadi. Bu rasmiy muomalada, ilmiy muloqotda va muzokaralar vaqtida faol qo'llaniladi. Masalan, *Biz bu masalada o'z fikrimizni bildirishga qaror qildik* (rasmiy), *Biz o'z dissertatsiyamizda quyidagi xulosalarga keldik* (ilmiy), *Sizni o'zaro kelishuv asosidagi shartnomani imzolash uchun taklif qilamiz* (kelishuv, bitim) kabi.

Ijtimoiy munosabatlarda ham shaxs-son shakllarining bu tarzda almashinib qo'llanilishi uchrab turadi. O'zbek tili me'yorlariga ko'ra mazkur holat shaxsda o'zini ta'kidlamaslik, hurmat va odob belgisiga egalikni ko'rsatadi.

Ba'zan esa o'zi tomonidan bajarilgan ishdan qochish, ko'pchilik nomidan gapirish orqali o'z aybini yengillatishga urinish kabi mazmunlarni ham ifodalaydi.

Alimardon o'tirmadi. Zufar Xodiyevichning tilla tishlariga tik qarab so'radi:

–Yaponiyaga qachon ketamiz?

Zufar Xodiyevich xijolat chekkanday bir unga, bir stol ustidagi qog'ozlarga qaragancha jimib qoldi.

–Bilasizmi, – dedi anchadan keyin uzr so‘ragan ohangda. Bizlar Mutal Qodirovni yozib qo‘ygan edik.

“Nima?”

(O‘.Hoshimov, Bahor qaytmaydi)

Yozish harakati yakka shaxs tomonidan bajarilsa-da, maslahatlashish, birgalikda nomzod ko‘rsatish ma‘nosida so‘zlovchi fe‘lni ko‘plik shaklda qo‘llamoqda. Bundan tashqari uning ushbu noqulay vaziyatda o‘zini chetga olish hamda bu ishni ko‘pchilik bilan bamaslahat qilganligini ta’kidlash mazmuni ham mavjud.

2) II shaxs birlik shakli o‘rnida II shaxs ko‘plik shaklini qo‘llashda;

Grammatik ko‘rsatkichlarning mazkur qo‘llanilish holati o‘zbek tilining pragmatik tabiatida ko‘plab vaziyatlarning ifodasini yetkazib bera oladi.

O‘zbek tilida mazkur ko‘rsatkichlar tinglovchiga senlab yoki sizlab murojaat etishni anglatib, areal farqlanish xususiyatlariga ega. Masalan, o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar orasida Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan hududlarida kichik yoshdagi yoki tanish-notanishligidan qat’i nazar sizlab murojaat etish holati faol bo‘lsa, Andijon, Toshkent hududlarida yoshi o‘zidan kichiklarga nisbatan senlab muloqotga kirishish me‘yor sanaladi.

Fe‘llarni II shaxs birlikda ishlatish senlash, II shaxs ko‘plikda ishlatish sizlash hisoblanadi. O‘zbek tili so‘zlashuv me‘yorlariga ko‘ra sizlab yoki senlab murojaat etishning o‘z qoidolari mavjud. Jumladan,

1) yakka, yolg‘iz tushunchalarga nisbatan senlab murojaat qilinadi, masalan, xudoni bitta deb bilish asosida unga nisbatan fe‘llar II shaxs birlik shaklda qo‘llanadi. *E, xudo, o‘zing kechir, o‘zing yorlaqagin, gunohlarimizni afv qilgin* tarzida. Shu qatorida Vatan, ona, yorga nisbatan ham uning yakka-ligiga ishora qilish hamda yaqinlik munosabatini ifoda etish maqsadida senlash orqali murojaat qilinadi. Masalan,

Bag‘rikeng o‘zbekning o‘chmas iymoni,

Erkin yosh avlodlar senga zo‘r qanot,

Istiqlof mash‘ali, tinchlik posboni,

Haqsevar ona yurt, mangu bo‘l obod!

(O‘zbekiston Respublikasi davlat madhiyasi matnidan)

Matnda Vatanga nisbatan senlab (bo‘l) murojaat etish uning yagonaligi va ulug‘ligini izohlaydi.

2) yakka shaxs ko‘pchilikka murojaat qilganda sizlash shaklidan foydalanadi;

3) yoshi kichik kishilar o‘zidan yoshi kattalarga nisbatan sizlab murojaat etadilar;

4) o‘zaro tanish bo‘lmagan kishilar bir-birlariga nisbatan sizlab murojaat etadilar;

5) ustozlarga yoshlari ulug‘ yoki kichikligidan qat’i nazar sizlab murojaat etiladi;

6) rahbar va boshliqlarga xodimlar sizlab murojaat etadilar;

7) azaldan o‘zaro tanish kishilar bir-birlariga senlab murojaat etadilar;

8) qudachilik aloqalarini o‘rnatgan kishilar o‘zaro sizlab muloqotga kirishadilar va hokazo.

Psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilganda, sizlash va senlash nutq vaziyati va munosabatlar o‘zgarganligini izohlaydi.

O‘zbek tilida senlab murojaat etish o‘ziga yaqin olish, dalda berishga tayyorlikni bildirish va suhbatdoshni o‘zidan yosh deb baholab, uni o‘zishiga hayrixohlik mazmunini ham ifoda etadi. Ba‘zan siyosiy tadbirlarda ham bu shakl qo‘llaniladi. Masalan, O‘zbekiston davlat rahbarining yosh tabdirkor Anvar Abduqayumovga nisbatan qo‘llagan senlash shaklida aynan yaqin olish, motivatsiya berish va otalarcha qo‘llab-quvvatlash mazmuni ifoda etilgan.

–Anvar, yonib turibsan, man yo‘lzab (izlab) yuraman sanga o‘xshaganlarni-da. Kelgusi yil Qashqadaryoda o‘yinchoq zavodini ochasan, man Mustaqillikka sanga orden bersam... nima deb o‘ylaysan.

–Xo‘p bo‘ladi.

(Prezident Sh.M.Mirziyoyev nutqidan)

Bunda yonib turibsan, man izlab yuraman sanga o‘xshaganlarni jumalari tinglovchiga nisbatan so‘zlovchining ili munosabatini ifoda etsa, semantik mundarijada mavjud mazmunning aynan senlash shakli orqali ifoda etilishida qarashlar uyg‘unligi, yaqin munosabat, o‘rtadagi rasmiy

muloqot chegaralarini nisbatan, shu vaziyatdagi kayfiyat sababli vaqtincha olib tashlanganini anglatadi.

O'zaro yaqin o'rtoq, oshnalar bir-birlari bilan senlab gaplashadilar. Bu ko'proq erkaklar nutqiga xos bo'lib, ayollar, ayniqsa, turmushga chiqqandan so'ng bir-birlariga sizlab murojaat etadilar.

– *Men uylanyapman, – dedi u xotirjamlik bilan.*

Anvar yarq etib burilib qaradi. U sevinishdan ko'ra ko'proq hayron qoldi.

– *Qo'ysang-chi hazilingni!*

Alimardonning yuzida yana o'sha quv tabassum qalqdi.

– *Hazili yo'q, – dedi sovuqqina qilib.*

– *Shayton-ey, nega aytmading?* (O'.Hoshimov, Bahor qaytmaydi)

Tengqur o'rtoqlarning o'zaro muloqotida senlab murojaat qilish me'yor sanaladi. Ammo munosabatlar rasmiy tus olganida tengqur o'rtoqlar ham bir-birlariga sizlash, ya'ni fe'llarni II shaxs ko'plik shaklida qo'llash bilan murojaat qiladilar.

Fe'llarning psixolingvistik tadqiqi bo'yicha shuni xulosa qilish mumkinki, o'zbek tilida fe'l turkumiga oid so'zlar ko'plab tillarda bo'lgani kabi muhim grammatik ma'no ifodalaydi. Shu bilan birga matn tuzilishida grammatik belgilardan tashqari juda chuqur psixolingvistik xususiyatlarni ham namoyon etadi. Psixolingvistik tadqiqotlar grammatik tahlillardan farq qiladi. Grammatik tahlillarda shakl va ma'no munosabati asosiy bo'lib, grammatik shakl va grammatik ma'no tushunchalarigagina e'tibor qaratilsa, psixolingvistik tahlillarda pragmatik maqsad tushunchasi asosiy o'rinni egallaydi; grammatik shakl va grammatik ma'no o'z o'rni bilan u yoki bu darajada maqsadning ifoda etilishiga xizmat qiladi. Aksar hollarda grammatik vosita hamda ma'no ifodalanishi bilan pragmatik maqsad amalga oshadi, ya'ni ular o'rtasida farq bo'lmaydi. Ammo bu bilan ularni har qachon o'zaro mos keladi, ular o'rtasida farq yo'q, deb baholab bo'lmaydi. Psixolingvistik tahlillar uchun pragmatik bilimlar ham kerak bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Махмуд аз-Замахшари — Википедия (wikipedia.org)
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – B.7.
3. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 351 б.
4. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 1995.
5. Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент. 1992. 245
6. Nurmonov A. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-kitob. – Toshkent: Ilm-ziyo, 2015. – 604 b.
7. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги авлод, 2001.
8. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2000.
9. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари – Тошкент: Akademnashr, 2013.

UO'K 808.3

O'ZBEK TILIDA SOMATIK FRAZEOLOGIZMLAR VA ULARNING SEMANTIK GURUHLARI

Z.Radjabova, PhD, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada somatik frazeologizmlarning semantik turlari tahlil qilinib, ularning mazmuniy jihatdan qanday guruhlariga ajralishi ko'rsatib berildi. Somatik frazeologizmlar milliy tafakkur va madaniyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni o'rganish tilshunoslikda, ayniqsa frazeologiya va lingvokulturologiyada muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: somatik leksema, frazeologizm, lingvomadaniy birlik, antroposentrizm, somatik frazeologizm, qatlam, morfemik tarkib, semantik guruh

Аннотация. В данной статье анализируются семантические типы соматических фразеологизмов и показано, как они делятся на группы по содержанию. Соматические фразеологизмы неразрывно связаны с национальным мышлением и культурой, и их изучение имеет большое значение в языкознании, особенно во фразеологии и лингвокультурологии.

Ключевые слова: соматическая лексема, фразеология, лингвокультурная единица, антропоцентризм, соматическая фразеология, слой, морфемное содержание, семантическая группа

Abstract. This article analyzes the semantic types of somatic phraseologisms and shows how they are divided into groups in terms of content. Somatic phraseologisms are inextricably linked with national thinking and culture, and their study is of great importance in linguistics, especially in phraseology and linguoculturology.

Keywords: somatic lexeme, phraseology, linguocultural unit, anthropocentrism, somatic phraseology, layer, morphemic content, semantic group.

Til inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyatining yaqqol ifoda qiluvchi vositadir. Unda xalqning asrlar davomida shakllangan tajribasi, hayotiy qarashlari, urf-odat va qadriyatlari mujassam bo'ladi. Shu ma'noda, frazeologik birliklar- tilning eng obrazli va boy qatlamlaridan biri sifatida tilshunoslikda alohida o'rin tutadi. Nutqning tayyor materiallaridan biri hisoblangan frazeologizmlar til vakillari tomonidan asrlar davomida yaratilib, og'izdan-og'izga, tildan-tilga ko'chib kelmoqda. Ularni o'rganish, to'plash filologik nuqtayi nazaridan alohida ahamiyat kasb etishi tabiiy. Chunki barqaror birikmalar til egalarining o'tmish hayoti, an'ana va turmush-tarzi, badiiy tafakkuri, adabiyot va san'ati, urf-odatlari kabi milliy-madaniy, ijtimoiy voqelik haqida ham muhim axborot va bilimlarni o'zida mujassamlashtiradi. Binobarin, "Frazeologizmlar voqea-hodisa, belgilarning inson ongiga kuchli ta'sir qilish, shu kuchli ta'sir natijasini nutqda to'laligicha, borligicha ifodalash, umuman, fikrning ta'sirchanligiga erishish maqsadi zaminida yaratilgan til hodisasidir"[1]. Til egalarining madaniy, ijtimoiy, maishiy qarashlarini o'zida mujassam etgan frazeologizmlarning leksik, semantik, grammatik, madaniy, uslubiy xususiyatlarini, morfemik tarkibi va morfologik strukturasini muayyan shevalar doirasida tadqiq qilish har bir milliy tilshunoslik oldida turgan dolzarb masala va vazifalardan hisoblanadi.

"Frazeologizm" atamasi yunoncha "fraz" (*phrasis* – ifoda, nutq o'rami) so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikda fraza, frazema, ibora, idioma, leksik birlik kabi terminlar bilan ham atalib kelinadi. "Frazeologiya" esa ana shu iboralarni o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi, tarmog'ini ifodalashga xizmat qiladi.

"Frazeologiya nazariyasining ilk tadqiqotchisi shveytsar-fransuz tilshunosi Sharl Balli (1865-1947) hisoblanadi. U o'zining "Stilistika ocherki" (1905) va "Fransuz stilistikasi" (1909) nomli asarlariga so'z birlashmalari, ya'ni frazeologizmlarni tadqiq etuvchi maxsus boblar kiritgan edi. U frazeologik birlashmalarining tashqi va ichki belgilarini bir-biridan farqlagan edi. Uning ta'limotiga ko'ra, bunday birlashmalarining struktural xususiyatlari tashqi belgilari, semantik tabiati esa uning ichki belgilari sanaladi"[2]. "Frazeologiya" termini dunyo tilshunosligida 1558-yilda ingliz adabiyotshunos olimi Neandr tomonidan badiiy asarlarni tarjima qilish jarayonida birinchi marta qo'llangan"[3].

Frazeologik birliklar quyidagi xususiyatlari bilan namoyon bo'ladi:

frazeologik birlik butunligicha bitta ma'no anglatganligi uchun ular so'z birikmalari sifatida emas, balki butunligicha yaxlit so'z sifatida vujudga keladi;

frazeologizmlar tarkibidagi so'zlardan ularning ma'nosini to'g'ridan-to'g'ri keltirib chiqarib bo'lmaydi. Shuningdek, iboradan butunligicha kelib chiqadigan ma'no bilan frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari o'rtasida ziddiyat ham hosil bo'lmaydi. Frazemani tashkil etuvchi so'zlar o'z mustaqil ma'nosini saqlamaydi;

frazemalar ma'nosi uning tarkibidagi so'zlarga xos bo'lgan ma'nolarning umumiy ma'nosidan kelib chiqadi;

frazemalarning asosiy o'ziga xos xususiyati, uning turg'unligidir. Frazeologik iboralarning semantik butunligi, ya'ni iboraning bo'linmas ma'no birligini tashkil etishi unga grammatik jihatdan ham yaxlit bir butunlikka teng deb qaraladi.

Grammatik turg'unlik frazeologik birliklarning hammasiga ham birdek xos emas. Frazeologik iboralarning semantik butunligi, ya'ni iboraning bo'linmas ma'no birligini tashkil etishi unga grammatik jihatdan ham yaxlit bir butunlikka teng deb qarash talabini yuzaga keltirmaydi.

Xususan, somatik frazeologizmlar, ya'ni inson tanasining turli a'zolari nomi ishtirok etgan frazeologik birikmalar, xalqning dunyoni idrok etish, uni baholash va ifodalash vositasi sifatida katta semantik salohiyatga ega.

Somatik leksikaga tilshunoslar o'z diqqatini XX asr oxiri – XXI asr boshlaridan qarata boshladilar. Somatizmlar asosan inson tana a'zolarining nomini bildiruvchi so'zlardir. Tilshunos olimlarning somatizm (soma (somatos– -tana) atamasi haqidagi qarashlari bir xil emas. Bu atama birinchi bo'lib finn-ugorshunos F.O. Vakk tomonidan qo'llangan edi[4]. Uning qayd etishicha, somaticisms eng qadimgi nominativ birliklar bo'lib, ular eston tilining frazeologik sathining juda qadimgi va faol lisoniy birliklaridan biri bo'lgan.

Ayrim olimlarning lingvistik yondashuviga somatizmlar odamlar va hayvonlar a'zolarini tavsiflovchi birliklar sifatida qaraladi[5]. Ba'zi tadqiqotchilar somatizmlarni faqat odam tana a'zolari bilan bog'liq bo'lgan birliklar sifatida qaraydilar. O. Nazarovga o'xshagan olimlar esa somatizmlarni faqat mimema bilan bog'liq atamalarni hamda inson tanasi qismlari nomlari bilan bog'liq birliklarni anglatishini tan oladilar[6]. Boshqa bir olimlar somatizmlarga inson sezgi organlarini, shuningdek, suyak to'qimalarini hamda kasallik nomlarini bildirishini da'vo qilishadi[7]. E. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarovlarning fikriga tayanilsa[8], somatizm inson organizmining muhim innikosi hisoblanib, odam betining holati va harakatini anglatadigan so'zlar deb qaraydilar. Shunga binoan bugungi kunda bu atama biologiya va tibbiyotda "inson tanasi bilan bog'liq" so'zlar deb tasavvur qilinadi.

V. A. Vlasovning esa dunyoda biror bir xalq yo'qki, bosh, qo'l, oyoq, ko'z, quloq, og'iz so'zlarini qo'llamagan bo'lsin. Demak, somatizmlar kishilik jamiyati uchun eng faol nutqiy birliklar sifatida qaraladi, chunki bu leksik birliklarni kishi o'zining kundalik hayotida takror-takror qo'llashga majbur. Shu sababli ham nutqning "eng yuqori chastotali va ko'ma'noliligi" bilan ajralib turadi, deb hisoblaydi[9].

O'zbek tilida "bosh qotirmoq", "ko'ngli yorishmoq", "qo'l tekkizmoq", "ko'z oldiga kelmoq", "yuz burmoq" kabi yuzlab somatik frazeologizmlar mavjud bo'lib, ular ko'pincha bevosita ma'noda emas, balki ko'chma, emotsional yoki obrazli ma'noda qo'llanadi. Bu kabi iboralar orqali insonning ichki kechinmalari, hissiy holati, aqliy va jismoniy faoliyati, jamiyatdagi munosabatlari ifodalanadi. Shu sababli, somatik frazeologizmlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, psixolingvistika va antropologiya sohalarini uchun muhimdir.

A. Isayevning "O'zbek tilida somatik frazeologizmlar" nomli nomzodlik dissertatsiyasi (Toshkent, 1976) kishining tana a'zolari nomi (somatizm) bilan bog'liq iboralarini diaxron va sinxron aspektlarda o'rganishga bag'ishlanganligi bilan diqqatga sazovordir. Ishda somatik frazeologizmlarning eng qadimiy, umumturkiy qatlamini aniqlashga harakat qilingan. Olimning ta'kidlashicha, "Qadimiy turkiy lug'at" ("Дрентюркский словарь") va "Devonu lug'otit turk"[10] asarida 2330 dan ortiq umumturkiy iboralar mavjud, shundan 249 tasida leksik somatizm ishtirok etgan. Bu somatik iboralardan 54 tasi esa hozirgi turkiy tillarda, jumladan o'zbek tili frazeologik sistemasida saqlanib qolgan"[11].

Hozirda dunyo tilshunos olimlari somatik frazeologizmlarning turli xil xususiyatlarini ilmiy asoslab, ilm ahliga tilning yanada serqirra tomonlarini ko'rsatib bermoqdalar. Buning uchun bir nechta qardosh va qardosh bo'lmagan tillardagi somatik frazeologizmlarning o'rganilganlik darajasini tahlil qilishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik. Qardosh tillardagi somatik frazeologizmlarning tahlili haqidagi ilmiy ishlarga A. V. Yegorov, L. Chilkova, T. A. Smirnova, N. Yakimova, N. Rahmonovalarning tadqiqot ishlarini ko'rsatish mumkin. Ushbu ilmiy ishlar turli xil yondashuvlarda o'rganilgan bo'lib, ular tuzilishi va ma'no, tipologik, lingvomadaniy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi.

A. Isayevning hisob-kitoblariga qaraganda, hozirgi o'zbek tilidagi 98 ta leksik somatizmdan faqat 87 tasi ibora hosil qilish imkoniyatiga ega. "Boldir", "bo'ksa", "dumg'aza", "jun", "oshiq", "son", "umurtqa", "qizil o'ngach", "qo'ymich", "qanshar" singari somatik so'zlar iboralar tarkibida uchramaydi.[12]

Somatik frazeologizmlar o'zbek tili frazeologiyasining muhim qismini tashkil etadi. Bu iboralarning asosiy xususiyati shundaki, ular inson tanasining biror a'zosi nomini o'z ichiga olgan

holda, ko'chma ma'noda qo'llanadi. Masalan, "ko'ngli yorishmoq" iborasi- insonning xursand bo'lish holatini bildirsa, "bosh egmoq" iborasi- Taslim bo'lish, itoat qilish, bo'ysunish kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Somatik frazeologizmlar o'zbek xalqining hayot tarzini, urf-odat va an'analarini, ichki kechinmalarini va emotsional holatlarini ifodalashda katta rol o'ynaydi. O'zbek tilidagi somatik frazeologizmlarni ularning semantik xususiyatlariga ko'ra quyidagi asosiy guruhlarga ajratish mumkin.

a) emotsional holatni bildiruvchi frazeologizmlar:

Bu guruhga insonning quvonch, g'am, qo'rquv, hayajon, sog'inch, umidsizlik kabi hissiy holatlarini ifodalovchi iboralar kiradi. Masalan, "yuragi yorilmoq"- qo'rqib ketmoq, "ko'ngli cho'kmoq"- tushkunlikka tushmoq, "yuzida gul ochilmoq"-xursand bo'lmoq;

b) aqliy va psixologik holatni ifodalovchi frazeologizmlar: Bunday iboralar inson tafakkuri, o'y-fikri bilan bog'liq bo'ladi. Bu guruhga kiruvchi iboralarga "bosh qotirmoq"- jiddiy o'ylamoq, "ko'ngliga kelmoq"- xayoliga keltirmoq, "ko'z oldiga kelmoq"-tasavvur qilmoq kabi misollarni keltirishimiz mumkin.

c) Ijtimoiy munosabat va xulq- atvorni bildiruvchi frazeologizmlar: Bu turga insonlar o'rtasidagi munosabatlar, axloqiy qadriyatlarni aks ettiruvchi iboralar kiradi. Masalan, "yuz burmoq"- e'tibor bermaslik, "til topishmoq"- kelishmoq, murosaga kelmoq, "ko'z o'ynatmoq"-noz qilish, erkalik qilish kabilar.

d) Jismoniy harakat va faoliyatni bildiruvchi frazeologizmlar: "qo'l urmoq"- harakat qilmoq, biror- bir vazifani bajarishni boshlamoq, "oyoq bosmoq"- tashrif buyurmoq, "bel bog'lamoq"- ishga kirishmoq.

Xulosa qilib aytganda, somatik frazeologizmlar o'zbek tilining boy va obrazli qatlamini tashkil qiladi. Ular inson tana a'zolari nomi orqali ruhiy, aqliy, hissiy, ijtimoiy, jismoniy holatlarning turli ko'rinishlarini ifodalaydi. Bu iboralar faqat til birliklari bo'lib qolmasdan, balki xalqning tafakkuri, qadriyatlari va hayotiy qarashlarini yoritib beruvchi lingvokulturologik hodisalardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 41.
2. Ёўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. Монография. – Самарқанд, 2013. – Б. 3.
3. Пинхасов Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б. 55.
4. В.В. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Баку, 1968. – 23 с.
5. Вакк Ф. О соматической фразеологии эстонского языка //Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Баку, 1968; Амирова, Т.А. Из истории лингвистики XX века. Структурно-функциональное языкознание (истоки, направления, школы): Учебное пособие / Т.А. Амирова. М.: ЧеРо, 1999. - 106 с.
6. Назаров Н.О. Соматические фразеологизмы в ишканимского языка: Автореф. дисс. канд филол. наук. – Душанбе, 2008.
7. Кочеваткин А. М. Соматическая лексика в диалектах эрзянского языка: Лингвогеографический анализ: Автореф. дис. ... канд . филол. наук. – Саранск, 1999. – 318 с.; Мугу Р. Ю. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков). Автореф. дис. ... канд . филол. наук. — Майкоп, 2003. — 29 с.: Вахрушева Н. А. Лингвокультурологический и когнитивно-семантический анализ соматических фразеологизмов с компонентом та ul в верхненемецких говорах Алтая. – 5 с. Синицына Н.В. Соматические номинации в субстандартной фразеологии английского и русского языков. Автореф. дис. ... канд . филол. наук. — Пятигорск, 2013. — 28 с.
8. Верещачин Е. М. Христианская книжность Древней Руси. – М., 2001. <https://www.livelib.ru/author/215703/latest-e-m-vereschagin>; Костомаров В. Г. Наш язык в действии. – Москва, 2007.
9. Власова Н. А. Фразеологическое гнездо с вершиной «глаз» в общенародном языке и говорах: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Орел, 1997. – С. 27.
10. Древнетюркский словарь – Л.: Ленинградская отделения "Наука", 1969. – 768 с.
11. Исомидинова Т. Соматик фразеологизмларни ўрганилиш масалаларига оид мулоҳазалар // Sharqshunoslik / Востоковедение / Oriental studies 2022, № 1. – Б. 104–109.
12. Ёўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал услубий хусусиятлари., – Т., 1993. – Б. 15.

YOSHLAR NUTQINING SOTSIAL XOSLANISHI

Z.Sh.Rahimova, katta o'qituvchi, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Yoshlar nutqi tarkibidagi ijtimoiy xoslangan leksika slenglar deb nomlanadi. Maqolada dunyo va o'zbek tilshunosligida slenglar tadqiqiga bag'ishlangan tadqiqotlar sharhlangan. Shuningdek, tilshunoslikda yoshlar jargoni atamasi ham mavjud. Maqolada jargon va slengning farqli jihatlari asoslangan. Yoshlar nutqida sleng qo'llanishining eng muhim sabablari, yoshlar muhitida slenglar ishlatilishining asosiy vazifalari keltirilgan. Sleng qo'llanilayotgan jarayondagi salbiy holatlarga baho berilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar jargoni, sleng, til o'yini, o'zini namoyon qilish, o'zini yuqori tutish, "begona odamlar", identifikatsiya, bro, like, comment, ok, varvarizm.

Аннотация. Социально адаптированная лексика в речи молодёжи называется сленгом. В статье рассматривается изучение сленга в мировой и отечественной лингвистике. В лингвистике также используется термин «молодежный жаргон». Статья посвящена различным аспектам жаргона и сленга. Выделены важнейшие причины использования сленга в речи молодёжи, обозначены основные задачи использования сленга в молодёжной среде. Оцениваются негативные ситуации, возникающие при использовании сленга.

Ключевые слова: молодежный жаргон, сленг, языковая игра, самовыражение, самооценка, «чужие», идентификация, бро, лайк, комментарий, ок, варварство.

Abstract. The socially adapted lexicon in youth speech is called slang. The article reviews studies on the study of slang in world and Uzbek linguistics. There is also the term youth jargon in linguistics. The article is based on the different aspects of jargon and slang. The most important reasons for the use of slang in youth speech, the main tasks of using slang in the youth environment are presented. The negative situations in the process of using slang are assessed.

Keywords: youth jargon, slang, language game, self-expression, self-esteem, "strangers", identification, bro, like, comment, ok, varvarism.

Yoshlar nutqi doimo o'zgarishda va yangilanishda. Yoshlar tilida tobora mustahkam o'rin egallab borayotgan yoshlar jargoni dastlab til o'yinining shakli sifatida (kommunikativ ehtiyojlarni qondirish uchun emas) o'zini namoyon qilish, o'zini yuqori tutish va "begona odamlar" dan ajralib turish uchun mo'ljallangan. Buning natijasida tilning ikkilamchi shakli o'z mavjudligini namoyon qilib boradi. Bu leksik va frazeologik slenglarni shakllantirish usuli sifatida tor ma'noda til o'yini, o'ziga xoslik, zaruriyatni rag'batlantiradi. Shu nuqtayi nazardan, yoshlar jargonini yaratish adabiy tilga qaraganda so'zlashuv nutqida muhim rol o'ynaydi.

Dastlab, jargon va sleng so'zlari bir so'zning turli tillardagi variant sifatida paydo bo'lgan. Biroq hozirgi tilshunoslikda bu ikki atama turli maqsadlarni yuzaga keltirishi nuqtayi nazardan biroz farqlanadi. Jargon birliklar ma'lum ijtimoiy guruh vakillari nutqida ishlatiluvchi ijtimoiy jihatdan chegaralangan leksikani anglatadi, slenglar esa yoshlar jargoni bo'lib, ko'tarinkilikka moyilligi, o'zini yuqori tutishga urinishning kuchliligi va "boshqalardan" farqlanishga urinishning mavjudligi bilan xarakterlanadi.

Hozirgi kunda tilshunoslar, odatda, ma'lum bir kasbdagi jargonlar, talabalar, maktab o'quvchilari, umuman yoshlar jargoni borligini ta'kidlaydilar.

Dunyo tilshunosligida L.P.Krisin jargonning uch, ya'ni professional, guruhli va yoshlar turini ajratadi [1]. Nafaqat, L.P.Krisin balki sleng haqida N.A.Kudinova, A.A.Arustamova, M.A.Grachev, Y.A.Zemskaya, I.R.Galperin, V.G.Kostomarov, L.I.Skvorsov, Y.Y.Matyushenko, Y.M.Beregovskaya, M.M.Kopylenko, K.Kostinskiy, K.N.Dubrovina, E.I.Beglova, L.I.Skvortsov, M.A.Mixaylova, T.G.Nikitina kabi olimlarning ham ilmiy ishlarida ma'lumotlar qayd etilgan [2].

So'nggi yillarda sotsiologlar slengning tabiatini, murakkab ijtimoiy funksiyalarini chuqurroq o'rganishga harakat qilmoqdalar. Slengni o'rganish jarayonida antropolog M.Mofat hatto talabalar turar joyida yashab, bir muddat o'zini talabadek ko'rsatgan. Sotsiolog Tereza Labov uchta kollejdagi slenglarning subkulturalarda tarqalishini aniqlash uchun so'rov o'tkazgan. Tilshunos M.Danesi

talabalar tomonidan keng qo'llaniladigan "coolness" jargonining semiotik tahlilini o'tkazdi. B.Devis talabalar bilan nutqini magnit tasmaga yozib olishni tashkil qildi va ularning sleng repertuaridan so'zlashuv lug'atlarini tuzdi. P.Ekkertning Detroyt talabalari nutqini o'rganish asosida lingvistik tarmoq yaratish bo'yicha ishi yoshlarning og'zaki nutqini jiddiy sotsiolingvistik tadqiqotlar mavzusiga aylantirishga yordam berdi.

Yoshlar tili va sleng borasida turli tillarda bir talay ishlar olib borilgan.

E.G.Borisova tomonidan XX asrning 80-yillarida chop ettirilgan "Zamonaviy yoshlar jargon leksikasi haqida" maqolasida, shuningdek, N.V.Batyukovanning 1989-yili yozilgan "Talaba jargoni va shahar xalq tili o'rtasidagi munosabat haqida" maqolasida, O.P.Ermakovanning "Rus yoshlar jargonidagi semantik jarayonlar" maqolasida, A.T.Lipatovning "Rus slengining jargon va argo bilan aloqasi" maqolasida, E.Pervuxinaning "90-yillarning yoshlar jargoni" maqolasi, N.Petrovanning "O'smirlar jargonlari haqida qaydlar" asarlari, Augusta ForSonining 1988-yili bosib chiqilgan "Yomon til. Italiyaning "sleng" lug'ati" asari muhim ahamiyat kasb etadi.

Oksford ingliz lug'atida sleng quyidagicha ifodalanadi: "Aqlli odamlarning gapirish darajasidan pastroq deb hisoblanadigan va yangi so'zlar yoki maxsus ma'noda ishlatiladigan umumiy so'zlardan iborat, ingliz tilida ishlatiladigan "maxsus leksemalar" past qatlamli jamiyatga mansub va zo'ravon obro'ga ega bo'lgan bir guruh odamlar tomonidan ko'p ishlatiladigan so'zlar" [3].

Dunyo tilshunosligida sleng tushunchasi turlicha talqin qilinadi.

R.N.Ryabova sleng to'g'risidagi o'z qarashlarini quyidagicha keltirib o'tadi:

"Sleng – yorqin, noadabiy leksikaning ifodali qatlami, juda rasmiylashtirilgan nutqqa qarshi bo'lgan til uslubi. Sleng – ko'p foydalaniladigan, mamlakat va jamiyat hayotidagi har qanday o'zgarishlarga javob beruvchi, yashovchan, harakatlanuvchi tildir" [4].

Ijtimoiy jamiyat hayotidagi har bir o'zgarishlarga eng birinchi bo'lib javob beruvchi, harakatchan, yashovchan nutq egalari yoshlardir. Slengning aynan yoshlar nutqida ishlatilishining sababi ham shunda.

O'zbek tilshunosligida D.N.Satimova [5] o'z tadqiqotini ingliz va o'zbek yoshlari nutqidagi slenglar doirasida olib borgan.

Til yangiliklari nuqtayi nazaridan jamiyat hayotidagi o'zgarishlarga sezgir bo'lgan va muloqot kodlarini doimiy ravishda yangilashga moyil bo'lgan yoshlar jargoni (sleng) eng muhim jargon turi hisoblanadi. Bu o'ziga xos jarayon bo'lib, tilning imkoniyatlari va tendensiyalariga nisbatan qo'llaniladi, uni normallashtiradi va tartibga solib turadi.

O'zbek tilida jargonlarni psixolingvistik aspektda o'rgangan M.Axmedova noadabiy so'zlar haqida fikr yuritarkan, bunday lug'aviy vositalarni til lug'at boyligining ajralmas tarkibiy qismi ekanligini e'tirof etadi. Sleng haqida olimlar yoshlarning kundalik muloqot vositasi sifatida ularning rivojlanish darajasini, qiziqishlarini, didlari va ehtiyojlarini namoyon etishini ta'kidlaydi [6].

Sleng zamon bilan hamnafas holda mamlakat va jamiyat hayotidagi har qanday o'zgarishlarga munosabat bildiradigan jonli, harakatchan, yoshlar tilida faol nutq birligi hisoblanib, hissiy-ekspressivlik yuqori bo'ladi.

Nutqda ishlatiladigan ifoda va iboralarning sleng yoki sleng emasligini bilish uchun 10 ta umumlashtirilgan fikrlar mavjud:

1) sleng rasmiy yoki jiddiy masalalar uchun mos emas;

2) sleng so'zlar, odatda, adabiy til leksikasining omonimidir;

3) sleng so'zlar va slenglashgan nutq ijtimoiy konvensiyalarga itoat etmasligi bilan ajralib turadi;

4) sleng so'zlar yozma nutqqa tegishli bo'lmagan jarayonlarda faol qo'llanadi, sleng bu og'zaki nutq hodisasi;

5) sleng odatiy, ya'ni standart til tabiatiga ziddir. Sleng adabiy tilga nisbatan hurmat hissini uyg'otishga urinayotgan jamiyatning bo'ysunmas yosh vakillari tomonidan ishlatiladi;

6) sleng standart biznesda faoliyat yuritmaydigan ijtimoiy guruhlariga a'zolik va yaxlitlikni bildirish uchun ishlatiladi;

7) ma'no va shaklini o'zgartiruvchi slenglar, asosan, yoshlar tomonidan ishlatiladi va ular vaqt o'tgani sari o'zgartirib turiladi;

8) sleng ma'lum guruhga yangi qo'shilganlar tomonidan moyillik, empatiyani ko'rsatish uchun ishlatiladi;

9) slenglar yuqori yoshga ega bo'lgan insonlar bilan gaplashilganda hosil bo'lmaydi;

10) agressiv, qo'pol, behayo, beadab deya tasniflanuvchi sleng agressiyani yo'naltirish, martaba, darajani o'rnatib saqlay bilish kabi qo'shimcha vazifalarni, asosan, erkaklar guruhida bajaradi [7].

Slenglarni ma'lum til nuqtayi nazaridan o'rganganda bu fikrlar muhim nazariy ma'lumot vazifasini bajaradi.

Slenglarning qo'llanishida ijtimoiy-psixologik sabablar birinchi o'rinda turadi. Yoshlar nutqida sleng qo'llanilishining eng muhim sabablaridan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- muloqotga kirishish;
- ijtimoiy aloqa o'rnatish;
- yoshlarning ko'proq hissiyotga intilishi;
- barcha narsa va holatlarga o'zicha emotsiya bildirishi;
- emotsional-ekspressiv funksiyasiya bajarish;
- o'zining topqirligini namoyish qilish;
- tengdoshlaridan ajralib turishga intilish;
- adabiy so'zlarni ishlatishning oddiyligidan qochish.

Shuningdek, ko'pincha sleng yoshlarlar tomonidan o'qish, shaxslararo munosabatlar, yoshlar ommaviy madaniyati va boshqalar bilan bog'liq; ularni qiziqtirgan mavzularda muloqot qilish maqsadida qo'llaniladi.

Yoshlar muhitida sleng bir nechta asosiy vazifalarni bajaradi:

- kommunikativ (aloqaning maxsus shaklidan foydalanish);
- identifikatsiya (jargonlar orqali bir-birini tanib olish);
- nominativ (guruh a'zolari o'rtasida bir-birini atash, laqab qo'yish);
- hissiy-ekspressivlik (hissiy kechinmalarini jonli ifodalash);
- g'oyaviylik (ma'lum g'oya yo'lida birlashish);
- baholovchi (tabiat va jamiyatni o'z dunyoqarashi bo'yicha baholash);
- ijodiylik (predmet va hodisalarni nomlashda ijodiy yondashish).

Yoshlar nutqida slenglarning qo'llanishi salbiy baholanayotgan holatlar ham uchraydi. Xususan, yoshlar nutqida hozirgi kunda ko'plab uchraydigan *bro, like, comment, ok* kabi so'zlarning qo'llanishi adabiy tilga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi holat hisoblanmoqda. Biroq, unutmaylikki, chet tilidan olingan so'z o'zbek tilidagi o'z muqobili o'rnida to'g'ridan to'g'ri ishlatilsa bu varvarizm deb ataladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ахмедова М.Х. Жаргон сўзларининг психолингвистик хусусиятлари. // Педагогика ва психологияда инновациялар. 2020. 2-махсус сон. 522-531.
2. Ахмедова М.Х. Ўзбек тили жаргон лексикасининг психолингвистик аспекти: Фил.фан.док.(DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2022. –Б. 13.
3. Насруллоева Н. Компьютер ва интернет жаргонлари мураккаб лисоний ҳодиса сифатида. // Хорижий филология №1, 2020 йил. –Б. 144-148.
4. The Oxford Dictionary of Allusions. –New York: Oxford Univ. Press Inc., 2001. –P. 174.
5. Рябов Г.П. Применение сниженной лексики в процессе обучения иностранному языку (на материале студенческого жаргона). Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. – Горький, 1982. –Б. 105-109.
6. Сатимова Д.Н. Инглиз ва ўзбек ёшлар сленгининг қиёсий таҳлили: Филол.фанлари бўйича фалсафа д-ри... дисс. автореферати. –Андижон, 2020. –Б. 44.
7. Сатимова Д.Н. Тилнинг ижтимоий қатламида сленг тараққиёти ва назарияси. // Ilm sarchashmalari. №7.2020. – Б. 55.

RAHBAR NUTQINING PRAGMATIK VA SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI**Sh.Rahmatullayeva, prof.v.b., PhD, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Andijon**

Annotatsiya. Ushbu maqolada rahbar nutqining pragmatik va sotsiopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Nutqning kommunikativ vazifalari, ijtimoiy kontekstdagi qo'llanishi, tinglovchi bilan o'zaro munosabatdagi rolini o'rganish asosiy maqsad sifatida ko'riladi. Maqolada rahbar nutqi orqali buyruq berish, tavsiya va motivatsiya yaratish, ijtimoiy identifikatsiya hamda axborot uzatish funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, lingvistik va stilistik vositalar, fonetik urg'u va intonatsiyaning pragmatik samaradorligi, sotsiopragmatik omillarning nutqga ta'siri, rasmiy va norasmiy muhitdagi kommunikativ strategiyalar misollar bilan ko'rsatiladi. Maqola rahbar nutqi tadqiqotlarida pragmatika va sotsiopragmatika nuqtai nazarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Rahbar nutqi, pragmatika, sotsiopragmatika, kommunikativ vazifa, ijtimoiy kontekst, motivatsiya, til va uslub, ijtimoiy identifikatsiya, nutq strategiyalari.

Аннотация. В статье анализируются прагматические и социопрагматические особенности руководящей речи. Основная цель изучения коммуникативных функций речи, её использования в социальных контекстах и роли взаимодействия с аудиторией. Рассматриваются функции руководящей речи, такие как отдача приказов, рекомендации, мотивация, социальная идентификация и передача информации. Приводятся примеры использования лингвистических и стилистических средств, фонетического ударения и интонации, а также влияние социопрагматических факторов в формальной и неформальной обстановке. Статья способствует углублению понимания руководящей речи с точки зрения прагматики и социопрагматики.

Ключевые слова: Руководящая речь, прагматика, социопрагматика, коммуникативная функция, социальный контекст, мотивация, язык и стиль, социальная идентификация, речевые стратегии.

Abstract. This article analyzes the pragmatic and sociopragmatic features of managerial speech. The main goal is to study the communicative functions of speech, its use in social contexts, and the role of interaction with listeners. The article highlights functions of managerial speech such as issuing commands, giving recommendations, motivating, social identification, and information transmission. Linguistic and stylistic tools, phonetic stress and intonation, as well as the influence of sociopragmatic factors in both formal and informal settings, are illustrated with examples. The article contributes to deepening the understanding of managerial speech from the perspectives of pragmatics and sociopragmatics.

Keywords: Managerial speech, pragmatics, sociopragmatics, communicative function, social context, motivation, language and style, social identification, speech strategies.

Kirish. Rahbar nutqi jamiyat va tashkilotlarda kommunikatsiyaning markaziy vositasi hisoblanadi. U nafaqat axborot uzatish, ya'ni ma'lum bir ma'lumotni tinglovchilarga yetkazish funksiyasini bajaradi, balki ijtimoiy, psixologik va motivatsion jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Nutq orqali rahbar xodimlarning faoliyatini yo'naltiradi, qaror qabul qilish jarayonlarini tartibga soladi, shuningdek, tashkilotdagi ijtimoiy tartib va intizomni ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan, rahbar nutqi nafaqat kommunikativ, balki pragmatik va sotsiokultural vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Pragmatik nuqtai nazardan, rahbar nutqi tinglovchi bilan o'zaro munosabatni shakllantiradi, ya'ni so'zlovchining niyati, xabar mazmuni va uning amalga oshirilish sharoiti bir-biriga uyg'unlashadi. Nutqning mazmuni va shakli rahbarning shaxsiyati, uning ijtimoiy mavqei, rahbarlik uslubi, tashkilotning ichki madaniyati va nutq konteksti bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, rasmiy yig'ilishlarda qat'iy va aniq iboralar qo'llanilsa, norasmiy suhbatlarda yumshoq va rag'batlantiruvchi ohang afzal bo'ladi. Shuningdek, rahbar nutqi tinglovchilarning psixologik holati va ijtimoiy pozitsiyasini hisobga olgan holda shakllantiriladi. U kommunikatsiya jarayonida motivatsiya yaratish, qaror qabul qilishni rag'batlantirish va xodimlarni tashkilot maqsadlariga

moslashtirish funksiyalarini bajaradi. Bu esa rahbar nutqini nafaqat lingvistik, balki sotsiopragsmatik nuqtai nazardan ham tadqiq etish zaruratini keltirib chiqaradi. Natijada, rahbar nutqining pragmatik xususiyatlarini o'rganish kommunikativ samaradorlikni oshirish, rahbarlik strategiyalarini shakllantirish va tashkilot ichidagi interaktiv jarayonlarni yanada mukammal tushunishga yordam beradi. Shu sababli, ushbu maqola rahbar nutqining sotsiopragsmatik va pragmatik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Pragmatika tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, nutqning ma'nosini nafaqat leksik yoki grammatik darajada, balki uning qo'llanish kontekstida, tinglovchi bilan o'zaro munosabatida tushunishni o'rganadi. Shu nuqtai nazardan, rahbar nutqi pragmatik jihatdan harakatga yo'naltirilgan vosita sifatida qaraladi. Nutqning samarali bo'lishi faqat so'zlarning to'g'ri tanlanishiga emas, balki ularning kontekstga, auditoriya xususiyatlariga va rahbarning kommunikativ niyatiga qanchalik mos kelishiga bog'liq.

Rahbar nutqida pragmatika bir necha asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Kommunikativ niyat. Rahbarning nutqiy aktlari odatda aniq maqsadni ko'zlaydi. Bu maqsad turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: xodimlarga buyruq berish, masalalarni muhokama qilish, motivatsiya berish, qarorlarni muvofiqlashtirish yoki axborot uzatish. Masalan, rahbarning yig'ilishda qilgan bayonoti buyruq, maslahat yoki rag'batlantirish niyatida bo'lishi mumkin. Pragmatik tahlil shu nuqtai nazardan rahbar nutqining niyatini aniqlash va uning tinglovchi tomonidan qanday qabul qilinishini o'rganadi.

2. Ijtimoiy kontekst. Rahbar nutqi uning ijtimoiy mavqeiga, tashkilot strukturasi va guruh ichidagi rollariga moslashadi. Nutqning shakli va mazmuni rahbar va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy masofa, hokimiyat darajasi va professional status bilan belgilanadi. Masalan, yuqori rahbarning rasmiy yig'ilishda ishlatadigan nutqi va jamoatchilik oldida qiladigan bayonoti uslub, ohang va tarkib jihatdan farq qilishi tabiiy. Shu sababli, pragmatika nutqdagi ijtimoiy, madaniy va kontekstual jihatlarni hisobga olgan holda tahlilni talab qiladi.

3. Til va stilistik vositalar. Rahbar nutqi ko'pincha formal shaklda bo'lsa-da, tinglovchiga yaqin ohang, metafora, rag'batlantiruvchi iboralar va boshqa stilistik vositalar orqali samarali bo'ladi. Masalan, rag'batlantiruvchi nutqda sodda va tushunarli so'zlar, qisqa va ritmik jumlarlar, ijobiy konnotatsiyaga ega iboralar ko'proq ishlatiladi. Shu orqali rahbar tinglovchining e'tiborini jalb qiladi, motivatsiyasini oshiradi va nutq mazmunini aniq yetkazadi. Shuningdek, pragmatik tahlil rahbar nutqining tinglovchiga moslashuvchanligini, uslubiy rang-barangligini va ijtimoiy identifikatsiya funksiyasini aniqlashga yordam beradi. Bu esa nutq samaradorligini oshiradi, qaror qabul qilish jarayonlarini tezlashtiradi va tashkilot ichidagi kommunikatsiya tizimini mustahkamlaydi.

Rahbar nutqi o'zining kommunikativ samaradorligini turli pragmatik funksiyalar orqali namoyon qiladi. Ushbu funksiyalar nutqning maqsadga muvofiqligini, tinglovchiga moslashuvchanligini va tashkilot ichidagi ijtimoiy tartibni ta'minlashini kafolatlaydi.

1. Buyruq va tavsiya berish. Rahbar nutqi odatda vazifalarni belgilash va xodimlar faoliyatini tartibga solish vazifasini bajaradi. Nutqda buyruq va tavsiyalar qat'iy yoki muloyim ohang bilan ifodalanishi mumkin. Masalan, "Loyihani kechiktirmasdan yakunlaymiz" jumlasini qat'iy buyruq sifatida qabul qilinadi, tinglovchi uchun vazifani bajarish majburiyatini anglatadi. Shu bilan birga, muloyim uslubda berilgan tavsiyalar — "Iltimos, loyihani vaqtida yakunlashga harakat qilaylik" — tinglovchida ijtimoiy majburiyatni uyg'otadi, ammo qat'iy bosim hissi yaratmaydi. Bu buyruq va tavsiya funksiyasi rahbarning kommunikativ niyatiga va kontekstga moslashuvchanligini ko'rsatadi.

2. Motivatsiya yaratish. Rahbar nutqi tinglovchilarda rag'bat va intilish uyg'otish vazifasini bajaradi. Masalan, "Sizning mehnatingiz jamoamiz muvaffaqiyati uchun muhim" jumlasini motivatsion funksiyani amalga oshiradi. Bu yerda pragmatika tinglovchining hissiy holati va motivatsiyasini hisobga olib so'zlarni tanlashni talab qiladi. Nutqning bunday funksiyasi rahbarning samarali boshqaruv va ijtimoiy yetakchilik xususiyatlarini namoyon qiladi.

3. Ijtimoiy identifikatsiya. Rahbar nutqi orqali u o'z mavqeini, tajribasini va tashkilotdagi rolini namoyon qiladi. Shu bilan birga, tinglovchilarga guruh a'zosi sifatida o'z o'rnini anglatishga yordam beradi. Masalan, "Biz bir jamoamiz va har birimizning hissamiz muvaffaqiyatimizni

belgilaydi” kabi iboralar ijtimoiy identifikatsiya vazifasini bajaradi, xodimlarni jamoaga bog‘laydi va ular o‘rtasidagi kommunikativ birlikni mustahkamlaydi.

4. Axborot uzatish va tushuntirish. Rahbar murakkab jarayonlar yoki qarorlar haqida ma’lumot berish orqali xodimlarning faoliyatini yo‘naltiradi. Masalan, loyihani amalga oshirish tartibi, mas’uliyat doiralari yoki yangi qoidalarni tushuntirish nutq orqali amalga oshiriladi. Bu esa rahbar nutqining analitik va ko‘rsatma beruvchi funksiyasini ko‘rsatadi.

5. Lingvistik va stilistik vositalar. Rahbar nutqi ko‘pincha turli lingvistik vositalardan foydalanadi. Variantdosh birliklar, sinonimlar va frazeologik iboralar rahbar nutqini boyitadi, xabarni aniqroq va esda qolarli qiladi. Masalan, “biz muvaffaqiyatga erishamiz” va “biz maqsadimizga yetamiz” jummalari semantik jihatdan yaqin bo‘lsa-da, uslubiy ohang va motivatsion ta’sir jihatidan farqlanadi.

Shuningdek, metaforalar va so‘z o‘yinlari rahbar nutqini esda qolarli qiladi va tinglovchining diqqatini jalb qiladi. Fonetik jihatdan urg‘u, intonatsiya va pauzalar rahbarning niyatini aniqroq ifodalaydi: urg‘u berilgan so‘zlar asosiy maqsadni ta’kidlaydi, intonatsiya esa rag‘batlantiruvchi yoki ogohlantiruvchi effekt yaratadi.

Rahbar nutqida pragmatika nafaqat leksik va grammatik darajadagi nutqiy aktlarni o‘rganadi, balki ularning ijtimoiy kontekst, tinglovchi, madaniy muhit va ish sharoitiga bog‘liqligini ham tahlil qiladi. Sotsiopragsmatik omillar rahbar nutqining samaradorligini va kommunikativ maqsadga muvofiqqligini ta’minlaydi.

1. Kommunikativ kontekst va nutq ohangi. Rasmiy yig‘ilishda rahbar qat’iy va aniq ohangni ishlatadi, masalan:

“Loyihani belgilangan muddatda yakunlash majburiydir.” Bu qat’iy buyruq sifatida qabul qilinadi va xodimlarda majburiyat hissini uyg‘otadi.

Norasmiy uchrashuv yoki brainstorming sessiyasida esa rahbar yumshoq va rag‘batlantiruvchi uslubdan foydalanadi:

“Keling, bu loyihani qanday yaxshilash mumkinligini birga muhokama qilaylik.” Bu jumla tinglovchini faol ishtirok etishga undaydi va ijtimoiy yaqinlikni kuchaytiradi.

2. Tinglovchining ijtimoiy mavqeiga moslashish. Rahbar nutqi tinglovchining ijtimoiy mavqeini hisobga oladi. Masalan, yangi ishchi bilan suhbatda rahbar ko‘proq tushuntiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi uslubni qo‘llaydi:

“Agar biror qiyinchilik yuzaga kelsa, darhol murojaat qilishingiz mumkin.” Boshqa tomondan, tajribali mutaxassislar bilan bo‘ladigan uchrashuvlarda rahbar qisqa va aniq tavsifalar beradi:

“Hisobotni ertaga topshiring, natijalarni kuzatamiz”. Bu farq tinglovchining bilim va tajribasiga moslashgan kommunikatsiyani ta’minlaydi.

3. Madaniy va ijtimoiy kontekst. Rahbar nutqi madaniyat va ijtimoiy normalarga muvofiq bo‘lishi kerak. Masalan, o‘zbek tilida rasmiy nutqda odatda muloyimlik va hurmat ifodalari ustun bo‘ladi:

“Hurmatli hamkasblar, loyihani tezkor ko‘rib chiqishingizni so‘rayman.” Rus tilida esa ishchi-menejer munosabatlarida qat’iyyoq, lekin adabiy uslub ishlatiladi: “*Проект должен быть завершен вовремя*”. Bu misollar tilning madaniy kontekstga bog‘liqligini va sotsiopragsmatik farqlanishini ko‘rsatadi.

4. Jamoaviy identifikatsiya va rag‘batlantirish. Rahbar nutqi guruh a’zolarini birlashtirish va motivatsiya berishda ham sotsiopragsmatik rol o‘ynaydi. Masalan: “*Biz bir jamoamiz, har biringizning hissangiz muvaffaqiyatimizni belgilaydi*”.

O‘zbekcha va ruscha misollarda semantik mazmun bir xil, ammo madaniy va stilistik ohang sotsiopragsmatik jihatdan farq qiladi. Shu tariqa, rahbar nutqida sotsiopragsmatik omillar nutqning maqsadga muvofiqqligini, tinglovchiga moslashuvchanligini va ijtimoiy identifikatsiyani ta’minlaydi. Nutq ohangi, til va uslub tanlovi, tinglovchining mavqei, madaniy kontekst va ish muhitiga moslashish orqali rahbar samarali kommunikatsiyani tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, rahbar nutqi pragmatik funksiyalar orqali kommunikativ samaradorlikni oshiradi, tinglovchi bilan o‘zaro munosabatni tartibga soladi va tashkilot ichidagi ijtimoiy tuzilishga

moslashadi. Lingvistik va stilistik vositalar esa bu funksiyalarni amalga oshirishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ахмедов Б. *Til va ijtimoiy kommunikatsiya*. Toshkent: O'zbekiston, 2015.
2. Morkovkin V.V. *Voprosy variantnosti v yazyke*. Moskva: Nauka, 1982.
3. Rahmatullaev Sh. *O'zbek tilida frazeologik birliklarning variantlashuvi*. Toshkent: Fan, 2010.
4. Smirnitkiy I.A. *Osnovy fonetiki i variantnosti*. Moskva: Prosveshcheniye, 1970.
5. Thomas J. *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Longman, 1995.
6. Yuldashev M. *Pragmatika va sotsiopragmatika o'zbek tilida*. Toshkent: O'qituvchi, 2018.
7. Narxodjayeva X. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Monografiya. "Ilm-fan-ma'naviyat" nashriyoti. – Qarshi, 2024.
8. Umurova F.P. Xushmuomalalik kategoriyasining nutq strategiyalari va kommunikativ funksiyalari// International Scientific and Practical conference "Actual issues science". 2024. –B. 209-215.

UO'K 81'26:302.22

FRAYMING VA UNING STRATEGIYALARI

F.R.Rajabbayeva, o'qituvchi, Urganch Innovation University, Urganch

orcid.org/0009-0002-8471-415X

Annotatsiya. Ushbu maqolada "frayming" — axborotni ma'lum bir shaklda taqdim etish orqali auditoriyaning idrokini shakllantirish jarayoni — tahlil qilinadi. Maqolada fraymingning lingvistik va kommunikativ mohiyati va asosiy strategiyalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda adabiyotlar orqali yondashuv va misollar asosida «metaforik frayming», «emotsional frayming», «ideologik frayming» va «vizual frayming» kabi strategiyalar aniqlanadi. Shuningdek, fraymingni tushunish va strategiyalarini aniqlash media tadqiqotlari, siyosiy kommunikatsiya hamda lingvistik tahlil sohalarida muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: frayming, kommunikativ strategiya, mediadiskurs, metafora, vizual frayming.

Аннотация. В данной статье анализируется понятие "фрейминг" — процесс формирования восприятия аудитории посредством представления информации в определённой форме. Рассматриваются лингвистическая и коммуникативная сущность фрейминга, а также его основные стратегии. На основе анализа литературы и примеров выделяются такие виды стратегий, как "метафорический фрейминг", "эмоциональный фрейминг", "идеологический фрейминг" и "визуальный фрейминг." Также подчёркивается, что понимание фрейминга и его стратегий имеет важное значение для медиаисследований, политической коммуникации и лингвистического анализа.

Ключевые слова: фрейминг, коммуникативная стратегия, медиадискурс, метафора, визуальный фрейминг.

Abstract. This article analyzes the concept of "framing" — the process of shaping audience perception by presenting information in a particular form. The paper examines the linguistic and communicative essence of framing and its main strategies. Based on literature review and examples, the study identifies such strategies as "metaphorical framing," "emotional framing," "ideological framing," and "visual framing." It also emphasizes that understanding framing and its strategies is essential in media studies, political communication, and linguistic analysis.

Keywords: framing, communicative strategy, media discourse, metaphor, visual framing.

Kirish: Frayming nazariyasi lingvistika, psixologiya va kommunikatsiya tadqiqotlarida muhim nazariy vosita sifatida paydo bo'lgan. Masalan, Sotsiolog Erving Goffman "frame" tushunchasini ijtimoiy voqelikni idrok etish va uni tashkil etishning konseptual modeli sifatida izohlaydi. Unga ko'ra, fraymlar inson tajribasini strukturaviy tarzda tashkil etuvchi kognitiv sxemalar bo'lib, ular individlarning ijtimoiy hodisalarni tushunish, talqin qilish va ularga munosabat bildirish jarayonlarini boshqaradi. Goffmanning "Frame Analysis" asarida fraymlar ijtimoiy interaktsiya kontekstida insonlarning "haqiqatni ko'rish" usulini belgilovchi interpretativ mexanizmlar sifatida talqin qilinadi. Shunday qilib, fraym tushunchasi insonning kognitiv faoliyati, ijtimoiy muloqot va kommunikativ jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi. Erving Goffman fraym tushunchasini ijtimoiy

kontekstdagi tajriba tashkil qilish jarayoni sifatida keltirgan. [Goffman,1974]. Shu bilan birga, media tadqiqotchilari tomonidan frayming — axborotni qanday talqin qilishni belgilovchi til va ramka tuzilmasi — deb aniqlanadi. Frayming strategiyalari siyosiy nutq, reklama, yangiliklar tahlili va madaniy kontekstdagi diskurslarda keng qo'llaniladi. Ushbu tadqiqot maqolasining maqsadi — frayming tushunchasini aniqlash, uning lingvistik va kommunikativ komponentlarini ochib berish hamda media va siyosat kontekstida frayming strategiyalarini tahlil qilishdir. Ushbu tadqiqotdan quyidagi savollar yuzaga keladi.

- Frayming tushunchasining kognitiv va lingvistik jihatlarini qanday?
- Frayming strategiyalarining asosiy turlari va ularning til vositalari bilan bog'liqligi qanday?
- Media va siyosiy kommunikatsiyada frayming qanday rol o'ynaydi va auditoriyaning idrokiga qanday ta'sir qiladi?

2. Tadqiqot metodi. Ushbu maqolada biz nazariy-adabiyot tahlili metodidan foydalandik va an'anaviy empirik yig'ish usullaridan farqli ravishda, frayming tushunchasi hamda strategiyalari bilan bog'liq ilmiy maqolalar, monografiyalar va media tahlil hujjatlari sistematik tarzda o'rganildi. Ushbu tadqiqot metodi orqali quyidagi bosqichlar amalga oshirildi. Jumladan, frayming tushunchasi va uning rivojlanish tarixiga oid manbalar tanlandi. Frayming strategiyalarini aniqlovchi tahliliy maqolalar ajratildi. Har bir strategiyaning til va vizual vositalar orqali namoyon bo'lishi jihatini bo'yicha tahlil qilindi. Usul sifatida sifatli tahlil yondashuvi qo'llanildi va manbalar tizimli ravishda o'qildi, markaziy tushunchalar ajratildi va kategoriyalar shakllantirildi.

Natijalar. Ushbu tadqiqot ishidan olingan adabiyotlar tahlili natijasida quyidagi asosiy frayming strategiyalariga ajratildi.

Fraymingning selektiv ta'kid strategiyalari asosan frayming jarayonida axborotning ba'zi jihatlarini e'tiborni tortadi, boshqalari esa chetda qoladi. Bu strategiya ma'lumot tanlab ko'rsatiladi va ma'lum jihatlar ustida ta'kidlanadi. Misol uchun, siyosiy nutqda «iqtisodiy barqarorlik» so'zining tez-tez ishlatilishi mamlakatning ijobiy tasvirini shakllantirishning fraymi bo'lishi mumkin. [Robert 1993]

Metaforik frayming — bu til tizimining semantik va kognitiv imkoniyatlari orqali ma'lum voqealarni talqin qilish hamda uni auditoriyaga kerakli yo'nalishda taqdim etish jarayonidir. Metafora bu jarayonda nafaqat estetik vosita, balki kontseptual model va kognitiv mexanizm sifatida fraymingni shakllantiradi. Ayniqsa siyosiy nutqda “siyosiy maydon”, “kurash”, “jang” kabi metaforalar orqali ijtimoiy-siyosiy hodisalar emotsional va aksiologik jihatdan baholanadi, natijada esa auditoriyada kerakli hissiy rezonans va ideologik yo'naltirilganlik hosil qilinadi. Bunday metaforik fraymlar nutq sub'ektiga hodisalarni maqsadli interpretatsiya qilish va omma idrokiga yo'naltirish imkonini beradi. [Lakoff, G., & Johnson, M.1980]

Emotsional fraymingda frayming strategiyasining yana bir turi — hissiy ta'sir yaratish. Masalan, «fojia», «ayanchli», «jasoratli» kabi so'zlar orqali ma'lumot auditoriyaga kuchliroq ta'sir qiladi. Ideologik fraymingda esa bu strategiya orqali til va ramkalar ma'lum mafkuraviy pozitsiyani mustahkamlaydi. Masalan, «xalq manfaati uchun», «milliy qadriyatlarni himoya qilish» kabi birikmalar auditoriyaning ijtimoiy-onini yo'naltiradi. Vizual fraymingda media kontekstida rasm, rang, grafik va dizayn elementlari ham fraym shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tasviriy materiallar til birliklari bilan uyg'unlikda ishlatilganda, ularning ta'siri yanada kuchayadi. Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, frayming strategiyalari til (leksik, sintaktik, diskursiv) va vizual komponentlar orqali amalga oshiriladi.

Muhokama: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, frayming strategiyalari auditoriyaning idrokini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Selektiv ta'kid orqali ma'lumotning muayyan jihatlarini ustida e'tibor to'planadi; metaforalar va emotiv ifodalar esa hissiy reaksiya uyg'otadi; ideologik frayming esa ma'lum siyosiy yoki ijtimoiy pozitsiyani mustahkamlaydi; vizual frayming esa media kontekstida keng qo'llaniladi. Lingvistik jihatdan, frayming tilning leksik (so'z tanlovi), sintaktik (gap tuzilishi) va diskursiv (metafora, intertekstuallik) vositalari orqali amalga oshadi. Bundan tashqari, media tadqiqotlari ko'rsatadiki, frayming jamoatchilik fikrini boshqarish, kun tartibini belgilash va ijtimoiy stereotiplarni shakllantirish imkoniyatiga ega. Masalan, frayming orqali bir xil voqea turli ramkalar asosida “terrorchilik hujumi” yoki “ozodlik kurashchilari harakati” deb talqin qilinishi mumkin, va bu auditoriyaning hissiy holatini, baholashini tubdan

o'zgartiradi. Tadqiqot cheklovlari sifatida shuni aytish mumkin: maqola faqat adabiyotlar tahliliga tayangan; empirik tadqiqot yoki ishtirokchi-so'rov asosida o'rganish amalga oshirilmagan. Kelgusida fraying strategiyalarini media ma'lumotlarida empirik usullar bilan sinab ko'rish tavsiya etiladi. Shuningdek, fraying tushunchasining jamiyatdagi madaniy, etnik yoki texnologik kontekstlar bilan bog'liqligi chuqurroq o'rganilishi muhimdir.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, fraying nazariyasi va uning asosiy strategiyalari zamonaviy lingvistika hamda kommunikativ tadqiqotlar nuqtayi nazaridan chuqur ilmiy tahlil qilindi. Ushbu tahlil davomida frayingning kognitiv, semantik va pragmatik asoslari, shuningdek, ularning axborotni qabul qilish va talqin etish jarayoniga ta'siri keng yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fraying — bu inson ongida axborotni qayta ishlash va uni ma'lum konseptual tuzilma doirasida tushunishga yordam beruvchi mental model sifatida namoyon bo'ladi. Shu boisdan, fraying jarayoni nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik va media nazariyasi bilan uzviy aloqada rivojlanadi.

Bundan tashqari, emotsional fraying strategiyasi axborotni hissiy jihatdan ranglash orqali auditoriya ongida ijobiy yoki salbiy emotsional rezonans yaratadi. Bunday frayingning ta'siri ko'pincha intonatsion, leksik va vizual vositalar orqali amalga oshadi. Ideologik fraying esa diskurs orqali ijtimoiy qadriyatlar, mafkuraviy ustuvorliklar va siyosiy pozitsiyalarni mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, u tildagi tanlovlar, grammatik konstruktsiyalar va semantik strukturalar orqali namoyon bo'ladi. Vizual fraying esa rang, kompozitsiya, obraz va simvol kabi semiotik elementlar yordamida axborotning ma'nosini yo'naltiradi va uni hissiy darajada qabul qilinishini ta'minlaydi. Frayingning til vositalari (leksik, sintaktik, pragmatik birliklar) bilan bir qatorda, vizual semiotik elementlar (rang, kompozitsiya, obraz, nuqtai nazar, kamera burchagi) orqali axborotning ma'nosini shakllantirish va yo'naltirishdagi roli ilmiy asosda isbotlandi. Bu esa verbal va noverbal kommunikatsiya o'rtasidagi uzviy aloqani ko'rsatadi. Fraying tahlili jarayonida aniqlanishicha, axborotni taqdim etishdagi selektivlik, emotsional ta'sirchanlik va ideologik yo'naltirish funksiyalari media diskursda bir-biri bilan uzviy integratsiyada ishlaydi, natijada auditoriyada ma'lum dunyoqarash, hissiy holat va ijtimoiy pozitsiya shakllanadi.

Shu nuqtai nazardan, fraying fenomenini tizimli o'rganish zamonaviy lingvistika, media kommunikatsiya va siyosiy diskurs tadqiqotlarida nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. U media matnlar va siyosiy nutqning semantik tuzilmasini, manipulyativ strategiyalarini va kognitiv mexanizmlarini ochib berishda samarali metodologik vosita sifatida qo'llanilishi mumkin. Shunday qilib, fraying tahlili nafaqat diskursning sathiy shaklini, balki uning mazmun, ideologik va hissiy qatlamlarini ham aniqlashga xizmat qiluvchi kompleks yondashuv sifatida ilmiy izlanishlarda alohida o'rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Goffman, E. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Cambridge: Harvard University Press. p.277. 1974.
2. Entman, R. "Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm." *Journal of Communication*, 43(4), p.51–58.1993.
3. Lakoff, G. *Don't Think of an Elephant! Know Your Values and Frame the Debate*. White River Junction, VT: Chelsea Green Publishing. p.65. 2004
4. Fairclough, N. *Media Discourse*. London: Edward Arnold. 1995
5. Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.
6. Sollaci, L. B., & Pereira, M. G. "The introduction, methods, results, and discussion structure: a fifty-year survey." *Journal of the Medical Library Association*, 92(3), 364–371. [PMC+1](#)
7. University Writing Center Guides: "Scientific (IMRaD) Research Reports — Overview
8. Robert M. Entman, "Framing: Towards a Clarification of a Fractured Paradigm" 1993
9. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. 1980

**BADIIYLIKNI SAQLASHDA TARJIMON STRATEGIYALARI
(Oybek asarlari misolida)****K.P. Rasulova, tayanch doktorant, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbek adabiyotining yetuk namoyandasi Oybek asarlarining tarjimasida badiiylikni saqlash masalasi tarjima nazariyasi doirasida o'rganiladi. Badiiy adabiyotda asl matnning nafaqat ma'no, balki uning stilistik, estetik xususiyatlarini ham to'liq etkazib berish qiyinligi va shu sababli tarjimon oldida murakkab vazifa turgani ta'kidlanadi. Mazkur tadqiqotda tarjimon tomonidan qo'llaniladigan kalka (to'g'ridan-to'g'ri tarjima), adaptatsiya, kompensatsiya hamda erkin tarjima strategiyalari samaradorligi sintez va misollar yordamida tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor Oybekning "Qutlug' qon" va "Oltin vodiya shabadalar" romanlaridan olingan parchalarga qaratiladi. Maqola tarjima nazariyasi va adabiy tanqid uchun dolzarb bo'lib, badiiy tarjimaning nazariy-metodik jihatlarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: badiiylik, tarjima, kalka tarjima, adaptatsiya, kompensatsiya, "Qutlug' qon", roman.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема сохранения художественного качества при переводе произведений выдающегося деятеля узбекской литературы Ойбека в рамках теории перевода. Подчеркивается, что в художественной литературе сложно в полной мере передать не только смысл, но и стилистические и эстетические особенности исходного текста, в связи с чем перед переводчиком стоит непростая задача. В данном исследовании с помощью синтеза и примеров анализируется эффективность стратегий калькирования (прямого перевода), адаптации, компенсации и свободного перевода, используемых переводчиком. Основное внимание уделяется фрагментам из романов Ойбека «Кутлуг кон» и «Алтын водадан шабдалар». Статья актуальна для теории перевода и литературоведения и служит дальнейшему развитию теоретико-методологических аспектов художественного перевода.

Ключевые слова: художественность, перевод, калькированный перевод, адаптация, компенсация, «Кутлуг кон», роман.

Abstract. This article studies the issue of preserving artistic quality in the translation of the works of Oybek, a prominent figure in Uzbek literature, within the framework of translation theory. It is emphasized that in literary literature it is difficult to fully convey not only the meaning, but also its stylistic and aesthetic features of the original text, and therefore the translator faces a difficult task. In this study, the effectiveness of the strategies of calque (direct translation), adaptation, compensation and free translation used by the translator is analyzed using synthesis and examples. The main attention is paid to excerpts from Oybek's novels "Kutlug' qon" and "Altin vodiya shabadalar". The article is relevant for translation theory and literary criticism and serves to further develop the theoretical and methodological aspects of literary translation.

Keywords: artistry, translation, calque translation, adaptation, compensation, "Kutlug' qon", novel.

Kirish. Tarjima jarayoni o'tkaziladigan biror asarning badiiyligini saqlash – har doim tarjimon uchun asosiy muammo bo'lib kelgan. Ayniqsa, o'zbek madaniyati va tilining nozikliklari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan Oybek ijodini tarjima qilishda asl ma'nodan tashqari uning uslubiy, metaforik va estetik xususiyatlarini ham saqlab qolish talab qilinadi. Shu bois, tarjimonlar bir qator strategiyalarni qo'llaydi va ularning qaysi biri aynan qaysi holatlarda eng samarali ekanligini aniqlash hozirgi zamonaviy tarjima nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biridir.

Asosiy qism. Asliyat matnning badiiyligini saqlash masalasi haqida.

Badiiy asar o'ziga xos tanlangan til vositalari, obrazlar tizimi va o'ziga xos ruhiy atmosfera bilan ajralib turadi. Tarjima jarayonida asosan 3 ta muammo yuzaga kelishi mumkin:

1. Ma'no darajasi – asliyat matndagi mazmuniy tarkibni aniq yetkazish.
2. Uslubiy daraja – muallifning tili, uslubiy ifodalari, ohang va ritmlarini qayta yaratish.

3. Madaniy va kontekstual daraja – asar ichidagi madaniy, tarixiy, ijtimoiy elementlarni tarjimada moslashtirish yoki izohlash.

Oybek asarlarida esa badiiylik ko'p hollarda xalq og'zaki ijodi, falsafiy-lirik noodatiyliklar, shuningdek, milliy estetik did bilan bog'liqligi sababli, tarjimada aynan badiiylikni saqlash strategiyalari muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Adabiyotshunos N. Shamota realizmda badiiylik mezonlari uchta ekanligini aytib o'tadi. Bular:

1. Tasvirlangan voqea-hodisaning tipiklik hamda bir butunligi bo'lsa, ya'ni uning hayot voqeligiga mos kelishidir.

2. Tasvirning emotsional ta'sir etish kuchi.

3. Shaklning go'zalligi va g'oyaviy yuksak mazmunga mos kelishi hisoblanadi [1]. N. Shamota tomonidan realizmda badiiylik mezonlari sifatida belgilangan uchta omil – tipiklik va yaxlitlik, emotsional ta'sir kuchi, shakl va mazmun uyg'unligi juda muhim va asosli nazariy nuqtalardir. Bu mezon realizmning asosiy belgisidir. Realistik adabiyot hayotiy haqiqatni badiiy obrazlar orqali aks ettiradi. Agar asardagi voqealar, qahramonlar yoki muhit o'quvchi ongida tanish hayotiy manzaralarni uyg'otmasa, u holda realizmning asosiy talabi – hayotga yaqinlik buziladi. Tipik obrazlar, tipik sharoitda harakat qilishi orqali asar o'quvchiga hayotiy haqiqatni estetik idrok etish imkonini beradi. Bu nuqtai nazardan Shamotaning bu fikri realizmning nazariy negizlariga mos tushadi.

Realistik asar nafaqat voqealarni aks ettiradi, balki o'quvchida ma'lum hissiy holatlarni uyg'otadi. Tasvirning ichki dinamizmi, ruhiy holatlarning chuqur talqini asarning emotsional kuchini belgilaydi. Shamota bu jihatni alohida mezon sifatida ta'kidlab, realizmda faqat "haqiqatni aks ettirish" emas, balki bu haqiqatni o'quvchi qalbiga yetkazish vositasi ham muhim ekanligini ko'rsatadi.

Mazmuni chuqur, hayotiy jihatdan asosli bo'lgan asar, agar u badiiy shaklda go'zal ifodalanmagan bo'lsa, o'quvchiga ta'sir etolmasligi mumkin. Realistik asarda shakl va mazmunning uyg'unligi – muallifning estetik didi, uslubiy yondashuvi, til boyligi orqali namoyon bo'ladi. Shamotaning bu fikri badiiy ijodda g'oya shakl bilan uyg'unlashgandagina yuksak badiiyat hosil bo'lishini anglatadi.

Shamotaning realizmda badiiylikka oid bergan uch mezonni chuqur nazariy asosga ega. Bu mezonlar orqali nafaqat badiiy asarning estetik darajasini belgilash mumkin, balki realistik uslubda yozilgan har qanday asarni tahlil qilish uchun ham zaruriy vosita sifatida foydalanish mumkin. Ayniqsa, bugungi adabiyotshunoslikda asarning ideya, shakl, emotsional ta'sir va hayotiylik darajasini baholashda bu mezonlar metodik asos vazifasini o'taydi.

Adibning "Qutlug' qon" (1940) romanida zo'r mahorat bilan realistik ifodalangan bo'lsa, "Navoiy" (1944) romanida o'zbek adabiyotida birinchi bo'lib, ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy obrazini yaratdi.

G'. Salomov badiiy asarlar tarjimasi xususida shunday deydi: "Badiiy asarlar tarjimasining xususiyati shundaki, u chinakam nafis narsadan bahramand etishdan tashqari, xususan, estetik tuyg'ularni o'stirishga, did paydo qilishga va nafis narsa to'g'risida haqqoniy tushuncha tarqalishiga xizmat qiladi" [2].

Oybekning "Qutlug' qon" romani ayanchli o'tmishdan hikoya qiluvchi roman bo'lib, unda o'zbek xalqining yaqin o'tmishdagi rus bosqinchilari va mahalliy amaldorlar tomonidan ezilganligi, xalqning milliy ozodlik uchun olib borgan kurashlarida 1916-yilgi qo'zg'alon muhim o'rin egallaydi. Romanda asar qahramonlari boylar va kambag'allar, salbiy va ijobiy obrazlarga bo'lingan. Romanda (Yo'lchi, Gulnor, Mirzakarimboy, Xushro'ybibi, Nuri, Tantiboyvachcha, Hakimboyvachcha, Yormat, Shokir ota va b.qa) bir qancha obrazlarni ko'rishimiz mumkin. Mazkur roman o'zbek adabiyotidagi badiiy-estetik jihatdan dunyo yuzini ko'rgan eng yuksak asarlardan biridir.

N.Karimovning ta'kidlashicha, Oybek 1963-yilda nashr qilingan "She'rlar" to'plami uchun yozgan "Tarjimai hol"ida ushbu romanning dunyoga kelish tarixiga oid quyidagicha ma'lumot bergan: "1937-yilda *"Qutlug' qon"* romanini yoza boshladim. Bu romanni yozish uchun material yig'ib o'tirmadim, bolaligidan hayotni kuzatishni sevganligimdanmi, ko'ngildan, xotiramdan *"Qutlug' qon"* romani quyilib kelaverdi. Romanni qisqa fursatda yozib tugatdim".

“Garchi men roman voqealari yuz bergan vaqtda hali kichik bola bo‘lsam ham xalq turmushini ko‘rdim. Kambag‘allarning qorong‘u va dim uy-joylarini, boylarning atrofi baland-baland devorlar bilan o‘ralgan hashamatli imoratlarini, muzdek hovuzi bo‘lgan bog‘larini ko‘rdim. Men keyinchalik romanimda tasvir etilgan turmush va ijtimoiy munosabatlarning ko‘pgina tomonlarini o‘sha vaqtdayoq chanqoqlik bilan kuzatgan va tushungan edim” - deya yozgan edi Oybek.

1910-yillardagi Turkistonning siyosiy, axloqiy, ijtimoiy-madaniy hayoti keng nuqtai nazardan muhokama qilingan romanda jadidchilar va jadidchilik harakati haqidagi boblar muhim o‘rin tutadi. Romanning eng diqqatga sazovor qahramonlaridan biri bo‘lgan Abdishukur jadid ziyolilarni ifodalaydi”.

Ushbu maqola 2018 yilda yozilgan bo‘lib, maqolada asardan olingan bir qancha jumlar muallif tarafidan tarjima qilingan.

Oybek “Qisqacha tarjimai holim” asarida “Navoiy” [3] romanining yozilish jarayonini xotirlab: “Romanni urush yili, qish faslida sovuq xonada jinchiroqning titroq shu‘lasida yozganman” [4], - degan edi. Bolalik yillaridanoq mumtoz adabiyotimizni sevib mutoala qilgan Oybek ijodiy niyatida jaholatga qarshi ma‘rifat bilan kurashgan ulug‘ insonparvar shoir siymosini badiiy adabiyotga olib kirish fikri xalq taqdiri haqidagi teran mushohadakorlikning natijasi o‘laroq tug‘ilgan.

Sirtidan qaraganda “Navoiy” romanida ulug‘ gumanist shoirning tarjimai holi batafsil yoritilganday tuyuladi. Chindan ham romanda 1469-yilning ko‘klamidan 1501-yilning yanvarigacha bo‘lgan o‘ttiz ikki yillik voqealar qalamga olingan. Navoiy qizg‘in madaniy-ma‘rifiy, ijtimoiy-siyosiy faoliyatda tasvirlanadi. Donishmand va tadbirkor Navoiy marhamatli va talabchan ustoz, madaniyat-ma‘rifat va obodonchilik ishlarining rahnamosi, insof diyonat, adolat himoyachisi, mamlakat va xalq osoyishtaligining posboni sifatida namoyon bo‘ladi. Mutaakkir shoir va olim sifatida o‘z ichki imkoniyatlaridan unumli foydalanadi. Davlat va idora usulida mustahkam tartib o‘rnatish va ayrim islohatlar o‘tkazish yo‘lida jon kuydiradi. Nizo va adovatlarini bartaraf etishga urinadi. Qalbini ishonch va umid tark etmagan Navoiy tobora tanazzul botqog‘iga botib borayotgan Husayn Boyqaro saltanatida kechayotgan voqealar mantig‘ini teran anglaydi. Jaholat iskanjasidagi yurt peshvolarining qilmishlaridan ranj-alam, iztirob chekadi. Roman Navoiy fikri va aqidalarining yashovchiligiga da‘vat etuvchi optimistik yakunga ega. “Oybek qalamiga mansub roman va qissalar, - deb yozadi Naim Karimov, - qaysi davr hayotidan olingan bo‘lmasin, adib shu davr hayotini mukammal o‘rgangan, ayniqsa, tarixiy davr va tarixiy shaxs hayoti bilan birlamchi manbaalar asosida yaqindan tanishgan yozuvchi” [5].

Adibning yana bir yirik asari “Oltin vodiya shabadalar” 1949-yilda yozilgan bo‘lib, asar ilk marotaba Qizil O‘zbekiston gazetasida romandan parchalar shaklida e‘lon qilingan. Roman to‘liq tarzda 1959-yilda Oybekning to‘rt tomlik tanlangan asarlari bilan birga nashr etilgan. Roman 1971-yil “G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti” tomonidan 528 betli qattiq muqovada, 1976-yilda “Fan nashriyotida” 544 betli qattiq muqovada, 5000 nusxada nashr etilgan. So‘nggi marotaba 2019-yil “Yangi Asr Avlodi nashriyoti”da lotin yozuvida chop etildi.

Shuningdek roman 1954-yilda o‘zbekiston ko‘zi ojizlar jamiyati nashriyoti tomonidan “brayl” alifbosida ham nashr etilgan.

O‘z davrining mashhur, taniqli adibi Maqsud Shayxzoda ushbu asarga quyidagicha ta‘rif bergan edi: “O‘zi himmatli ijodkor-mehnatchi bo‘lgan Oybek shuning uchun ham mehnat ahlini sevadi, lirikada bo‘lsin, dostonlarda bo‘lsin, roman yoki dramatik asarlarda bo‘lsin. Oybekning sevimli qahramoni mehnatkash ishchi va kosiblarni kuylaydi. Mehnatkash insonlarni o‘lmas fazilatlarini g‘oyat kuchli bo‘yoqlar bilan tasvirlab beradiki, bu xususiyat Oybekning o‘zbek adabiyoti uchun qilgan eng katta xizmatidir”.

Asarning o‘zi qisqa muddat ichida ya‘ni olti oy mobaynida yozilgan bo‘lsa-da, 1958-yilda asarni qayta ishlab unga yangi boblar, yangi epizod va lavhalar qo‘shiladi. Bu vaqtda og‘ir xastalikka chalingan Oybekning asarga kiritgan o‘zgarishlari uning turmush o‘rtog‘i Zarifa Saidnosirova tomonidan yozib olingan.

Tarjimon strategiyalari va ularning samaradorligi.

Kalka (to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima)

Kalka strategiyasi matnning soʻzma-soʻz tarjimasini nazarda tutadi. Bu strategiya badiiy asar uchun baʼzan qattiq chegaralanganlik va tabiiylik yoʻqotilishiga olib keladi. Oybek asarlarida qator milliy va madaniy elementlar mavjudligi tufayli kalka strategiyasi primitiv yoki noaniq natija berishi mumkin. Misol tariqasida “Qutlugʻ qon” romanida berilgan sheʼriy tasvirlarda kalka usuli qoʻllanilganda, metaforik boylik sustlashgan.

Adaptatsiya

Adaptatsiya strategiyasi tarjimada madaniy kontekstga moslashishni taʼminlaydi. Bu orqali asarning badiiyligi koʻproq saqlanadi, ammo tarjimada maʼlum darajada oʻzgarishlarga ham yoʻl qoʻyiladi. “Oltin vodiya shabadalar” asaridagi xalq hayoti tarjimada adaptatsiya qilish orqali oʻquvchiga tushunarli qilishga harakat qilinadi.

Kompensatsiya

Kompensatsiya strategiyasi bir joyda yoʻqotilgan estetik, stilistik elementni boshqa joyda qayta yaratishni anglatadi. Oybek ijodida koʻp uchraydigan til oʻyinlari, frazeologizmlarni tarjimada qayta yaratishda ushbu strategiyadan foydalangan holda asardagi badiiylik boshqa joyda tiklanishga harakat qilinadi.

Erkin tarjima

Erkin tarjima strategiyasida tarjimon matn asos mazmunini saqlab, uni oʻquvchiga yanada maʼqul qilib taklif etadi. Bu strategiya badiiylikni saqlash uchun samarasiz boʻlmasada, asosan original matnning oʻziga xosligini kamaytirishi mumkin.

Ushbu usullar Oybek asarlarini boshqa tillarga tarjima qilishda badiiylik va maʼno yaxlitligini saqlashga moʻljallangan. Har bir usulning qoʻllanishi tarjimonning yondashuvi va tarjima qilinayotgan matnning oʻziga xosligiga bogʻliq boʻladi.

Shuningdek, Oybek asarlaridagi badiiylikni saqlash uchun yuqoridagi usullar birgalikda yoki alohida-alohida qoʻllanilishi mumkin, bu tarjimaning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Sh.Karakash, A.Botur va Z. Hamidova kabi Oybek asarlari tarjimonlari adib asarlarini tarjima qilishda badiiylikni saqlash uchun turli strategiyalarni qoʻllashgan. Ularning tarjimasi Oybek asarlarining mazmuni va uslubiy xususiyatlarini oʻquvchilarga yetkazishda muhim rol oʻynagan.

Sh.Karakash tarjimalarida asosan madaniy va kontekstual elementlarga eʼtibor qaratilib, asarning ruhiyati va milliy badiiyligi saqlanishga harakat qilingan. Ular Oybek asarlaridagi milliy obrazlar, metaforalar va oʻzbek madaniyatiga xos elementlarni oʻz tilida ifodalash uchun adaptatsiya va kompensatsiya strategiyalarini faol qoʻllaganlar. Bu esa tarjimaga nafaqat mazmuniy, balki stilistik boylik ham beradi.

A.Botur tarjimalarida esa tarjimonlikda erkin tarjima va adaptatsiya usullari koʻproq qoʻllanilib, asar matnining oʻquvchi uchun tushunarli va badiiy jihatdan oʻziga xosligi saqlanishga harakat qilingan. Ularning tarjimasi asal matnning badiiy-estetik qirralarini tiklashga qaratilgan boʻlib, oybekona lirizm va obrazlarning hissiy kuchi tarjimada sezilarli darajada saqlangan.

Har ikki tarjimon Oybekning oʻzbek tilida yaratgan badiiy asarining madaniy va til xususiyatlarini hisobga olish orqali, ularni tarjimada badiiy va estetik jihatdan imkon qadar toʻliq yetkazishga harakat qilganlar. Shu nuqtai nazardan, kalka, adaptatsiya, kompensatsiya va erkin tarjima strategiyalari uygʻunligi ularning asarlaridagi badiiylikni saqlashga xizmat qilgan.

Tarjimonlar badiiy asarlarni tarjima qilishda koʻplab murakkab va muammoli jihatlariga duch kelishadi. Masalan:

1. Badiiylik va maʼno uygʻunligini saqlash

- Badiiy asarda nafaqat matnning mazmuni, balki uning stilistik va estetik xususiyatlari ham muhimdir.

- Tarjimon uchun asosiy muammo asl matnning badiiy ruhini va uslubini oʻz tilida qanday saqlashdir.

- Baʼzan soʻzma-soʻz tarjima asl mazmun va badiiy maʼnoni yetkazishda yetarli boʻlmasligi mumkin.

2. Madaniyatlararo tafovutlar

- Badiiy asar milliy madaniyat bilan chambarchas bogʻliq boʻladi va undagi madaniy, tarixiy, ijtimoiy kontekstni boshqa til va madaniyatga koʻchirish muammoli.

- Tarjimon aynan o'quvchilarning madaniy fonini hisobga olib, kontekstga moslash yoki izohlash usullarini qo'llashi kerak.

3. Til va ifoda nozikliklari

- Har bir tilning o'ziga xos ifoda vositalari, frazeologizmlar, metaforalar mavjud.

- Tarjimada bu nozikliklarni saqlash qiyin, ayniqsa milliy va she'riy elementlarni o'zgartirmaslik talab qilinar ekan.

4. Tarjimonning ijodiy vazifasi

- Tarjimon faqat ikki til o'rtasida so'zlarni almashtiruvchi emas, balki yaratuvchi bo'lishi kerak.

- Badiiy tarjimada tarjimon ijodkor sifatida yangi badiiy ifoda shakllantirish va kompensatsiya strategiyalarini qo'llashga majbur bo'ladi.

5. Til qoidalari va normativlik

- Ba'zan asl matnning badiiy uslubi tarjima tilining qoidalariga zid keladi yoki qiyinchilik tug'diradi.

- Tarjimon bu vaziyatda stilistik yondashuvni aniqlab, erkin tarjima usuliga murojaat qilishi mumkin.

6. O'quvchi bilan muloqot

- Tarjimon asarning badiiyligini o'quvchiga yetkazish uchun uning madaniy va til savodxonligi darajasini ham hisobga olishi lozim.

- Tarjima matnini tushunarli, badiiy va ta'sirchan qilish muhim vazifadir.

Oybek asarlarini tarjima qilishda ham yuqoridagi muammolar yaqqol ko'rinarli bo'lib, ayniqsa milliy obrazlarni, xalq og'zaki ijodi elementlarini tarjimada saqlash va ularni boshqa madaniyat o'quvchisi uchun tushunarli qilish masalalari asosiy diqqatlardan biridir. Shu sababli tarjimonlar kalka, adaptatsiya, kompensatsiya va erkin tarjima strategiyalarini ko'p jihatdan uyg'un qo'llashga harakat qilishadi.

Tarjimonlar va badiiy tarjima muammolarini chuqur o'rganish tarjima sifatini oshirish, yangi metod va strategiyalar ishlab chiqish uchun dolzarb hisoblanadi.

Xulosa. Tarjimonning kalka, adaptatsiya, kompensatsiya va erkin tarjima strategiyalarining badiiy asardagi o'ziga xoslikni saqlashdagi roli katta ekanligi aniqlandi. Oybek asarlarini tarjima qilishda milliy madaniyat va tilning badiiy tizimini chuqur tushunishni talab qiluvchi murakkab va nozik jarayonligi muhim o'rin tutadi. Bundan kelib chiqib, tarjima jarayoni nafaqat til bilimlari, balki madaniyat va adabiyot nazariyasi asosida amalga oshirilishi kerak. Tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi hamda badiiy tarjima amaliyotini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Shunday qilib, Sh.Karakash va A.Botur tarjimasi Oybek asarlarini boshqa tillarga tarjima qilishda badiiylilikni saqlashga qaratilgan muhim namunalardan biri hisoblanadi. Ular asarlardagi milliy ruh va til nozikliklarini tarjima jarayonida yo'qotmaslik uchun harakat qilganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шамота Н. О художественности. – М., 1958. – С. 349.
2. Саломов Ғ. Рус тилидан ўзбекчага мақол, ибора ва идиомаларни таржима қилиш масаласига доир. – Тошкент: Ўқитувчи, 1961. – Б. 65.
3. Oybek. Navoiy. Roman. – Toshkent: O'qituvchi, 1985.
4. Oybek. O'n to'rtinchi tom. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 16.
5. Karimov N. Oybek. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 6-jild. – Toshkent: 2003. – B. 476.

UO'K 808.5

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA REDUNDANTLIK PRINSIPINING VERBALLASHUV XUSUSIYATLARI

Z.I.Rasulov, DSc, prof., Buxoro davlat universiteti, Buxoro
ORCID ID 0000-0003-0554-1319

S.J.Oripova, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada redundantlik prinsipining lingvistik mohiyati, uning tejamkorlik prinsipi bilan o'zaro aloqasi hamda ingliz va o'zbek tillarida verballashuv jarayonidagi o'ziga xos namoyon bo'lish shakllari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: redundantlik, tejamkorlik prinsipi, verballashuv, funksional lingvistika, kognitiv tahlil, ortiqchalik, nutq samaradorligi.

Аннотация. В данной статье анализируется лингвистическая сущность принципа редундантности, его взаимосвязь с принципом экономии, а также особенности проявления в процессе вербализации в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: редундантность, принцип экономии, вербализация, функциональная лингвистика, когнитивный анализ, избыточность, эффективность речи.

Abstract. This article analyzes the linguistic nature of the principle of redundancy, its relationship with the principle of economy, and the distinctive manifestations of verbalization processes in English and Uzbek.

Keywords: redundancy, principle of economy, verbalization, functional linguistics, cognitive analysis, excess, speech effectiveness.

Kirish. Til — inson tafakkurining eng murakkab va eng mukammal mahsuli bo'lib, u orqali nafaqat fikr, balki madaniyat, ijtimoiy tajriba ham avloddan avlodga o'tadi. Har bir tilning ichki tizimi unda mavjud birliklarning ma'no, shakl va vazifalar uyg'unligini belgilaydi. Shu jihatdan, tilshunoslikda "redundantlik" yoki "ortiqchalik prinsipi" alohida ilmiy e'tiborga molik tushunchalardan biridir. Bu prinsip nutq jarayonida axborotning takrorlanishi, lekin bu takrorlanishning maqsadga muvofiqligi, ya'ni ma'noni mustahkamlash yoki aniqlik kiritish vazifasini bajarish holatlarini ifodalaydi.

Redundantlik tildagi tejamkorlik prinsipi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning o'zaro nisbatini to'g'ri anglash til tizimini chuqur tahlil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Til tizimi bir tomondan minimal vositalar bilan maksimal ma'no ifodalashga intilsa, ikkinchi tomondan, ma'no yo'qolishining oldini olish uchun ortiqcha, lekin zarur birliklarni ishlatishga moyildir. Shu bois redundantlik — nutqni semantik va pragmatik jihatdan barqarorlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Bu hodisa har bir tilda o'ziga xos ko'rinishlarda yuz beradi. Ingliz tili, analitik tuzilishga ega bo'lganligi bois, redundantlik ko'proq sintaktik yoki leksik darajada namoyon bo'ladi (masalan, *"I did see him"*). O'zbek tili esa sintetik tuzilishga ega bo'lib, unda redundantlik ko'proq morfologik vositalar orqali, ya'ni qo'shimcha va takrorlovchi birliklar yordamida ifodalanadi (*"Men o'zim bordim"*, *"shaxsan o'zim aytdim"* kabi).

Asosiy qism. Redundantlik tilshunoslikda ko'p qirrali hodisa bo'lib, u faqat grammatik ortiqchalik emas, balki semantik, stilistik va kommunikativ qatlamlarni ham o'z ichiga oladi. Tilshunos olim Leech redundantlikni *"mulohazaning muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta'minlashga xizmat qiluvchi jihat bo'lib, u ma'noni tushunishga yordam beradigan bir nechta ishoralarni taqdim etadi"* deb ta'riflaydi, bu esa nutq barqarorligini ta'minlashda ortiqcha birliklarning rolini ochib beradi. Redundantlik shunchaki ortiqcha so'zlar yig'indisi emas, balki inson fikrining murakkabligini ifodalovchi vositadir. Har bir ortiqcha birlik — bu so'zlovchining ichki holati, shubhasi, ishonchi yoki urg'usining til shaklidagi aksidir. Masalan, *"Men o'zim shaxsan aytdim"* degan ibora orqali so'zlovchi o'z ishtirokini, mas'uliyatini va hissiy holatini ifodalaydi. Bu holatda til — shunchaki axborot vositasi emas, balki shaxsiy pozitsiyani ifodalovchi kuchli mexanizmga aylanadi. Shuning uchun ham zamonaviy funksional tilshunoslik nazariyasining asoschilaridan biri M.A.K.Halliday tilni ijtimoiy kontekstda ishlatiladigan ma'no tizimi deb ta'riflaydi. Bu yondashuv redundantlikni ijtimoiy ma'no mustahkamlovchi vosita sifatida talqin qilishga asos yaratadi.

Ingliz tili analitik tuzilishga ega bo'lgani sababli, redundantlik ko'proq sintaktik va leksik darajada namoyon bo'ladi. Masalan, *"I did see him"* iborasi grammatik ortiqchalik bo'lsa-da, so'zlovchining qat'iyligini va emotsional urg'usini ifodalaydi. Bu kabi iboralar yordamchi fe'llar, ta'kidlovchi iboralar orqali nutqni intonatsion va emotsional jihatdan boyitadi.

Redundantlikni stilistik boylik yaratish vositasi sifatida ko'rish ham mumkin, ya'ni ortiqcha birliklar nafaqat ma'no mustahkamlash, balki tinglovchiga nutqni xavfsiz idrok etish imkonini ham beradi. Bu ayniqsa og'zaki nutqda muhim ahamiyat kasb etadi. Fonologik darajada esa redundantlik tovushlar takrorlanishi orqali nutqni ritmik va melodik qiladi. Masalan, *"never ever"* kabi iboralar

redundant bo'lsa-da, stilistik urg'u va emotsional ta'sirni oshiradi. Bu holatlarda redundantlik nutqning estetik jihatini kuchaytiradi.

Ingliz tilida ba'zan redundantlik orqali so'zlovchi o'z shubhasini, ishonchsizligini yoki aksincha, qat'iyiligini bildiradi. Masalan, *"I really, really mean it"* degan ibora grammatik jihatdan ortiqcha bo'lsa-da, so'zlovchining hissiy holatini aniq ifodalaydi. Bu holatlarda til nafaqat axborot vositasi, balki hissiyotlar ko'zgusi sifatida ishlaydi. O'zbek tili sintetik tuzilishga ega bo'lib, unda redundantlik ko'proq morfologik vositalar orqali, ya'ni qo'shimcha va takrorlovchi birliklar yordamida ifodalanadi. Masalan, *"Men o'zim bordim"* iborasida "o'zim" ortiqcha bo'lsa-da, shaxsiy ishtirokni ta'kidlaydi. Bu holatlarda redundantlik stilistik va emotsional yukni oshiradi. Shu jumladan, S.Sultonsaidova va O.Sharipova redundantlikni stilistik vosita sifatida baholab, uning nutqdagi emotsional va ekspressiv yukini ta'kidlaydi. Ular *"shaxsan o'zim aytdim"*, *"o'zim shaxsan ko'rdim"* kabi iboralarda redundantlikning stilistik va pragmatik funksiyalarini tahlil qiladilar. H.R.Zokirova esa morfonologik darajadagi redundantlikni o'rganib, ayrim qo'shimchalarning semantik jihatdan zarur bo'lmasa-da, stilistik urg'u yaratishini ko'rsatadi. Masalan, *"borib keldim"* iborasida "keldim" redundant bo'lsa-da, harakatning yakunlanganligini ta'kidlaydi.

O'zbek tilida redundantlik ko'pincha ijtimoiy kontekstga bog'liq. Masalan, rasmiy nutqda *"hurmatli janoblar va xonimlar"* degan ibora grammatik jihatdan ortiqcha bo'lishi mumkin, lekin ijtimoiy jihatdan muhim. Bu holatda redundantlik hurmat, e'tibor va madaniy konventsia sifatida ishlaydi.

Shuningdek, xalq og'zaki ijodida ham redundantlik keng qo'llaniladi. Masalan, maqollarda *"ko'p gap — kam amal"* yoki *"borib keldim, ko'rib keldim"* kabi iboralar ortiqcha bo'lsa-da, ritmik va semantik urg'u yaratadi. Bu holatlarda redundantlik tilning estetik va madaniy qatlamini boyitadi.

Xulosa. Redundantlik tilshunoslikda ko'p qirrali hodisa bo'lib, u grammatik ortiqchalikdan tashqari semantik, stilistik, kognitiv va kommunikativ qatlamlarni ham o'z ichiga oladi. Ingliz tilida redundantlik ko'proq sintaktik va leksik darajada namoyon bo'lib, yordamchi fe'llar, ta'kidlovchi iboralar va fonologik takrorlar orqali nutqga emotsional urg'u beradi. O'zbek tilida esa redundantlik morfologik vositalar, qo'shimchalar va takrorlovchi birliklar orqali shaxsiy pozitsiya, emotsional holat va ijtimoiy maqomni ifodalashga xizmat qiladi.

Redundantlik tejamkorlik prinsipi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til tizimining semantik barqarorligini ta'minlaydi. U nutqni nafaqat aniqlashtiradi, balki uni insoniylashtiradi — ya'ni so'zlovchining hissiy holatini, niyatini va shaxsiy ishtirokini ifodalashga imkon beradi.

Shunday qilib, redundantlik tilning ortiqcha jihati emas, balki uning boyligi, barqarorligi va insoniy mazmunini ta'minlovchi zaruriy mexanizm sifatida qaralishi lozim. Tilshunoslikda bu hodisani chuqur tahlil qilish — til tafakkurining mantiqiy, emotsional va stilistik qatlamlarini anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
2. Blumberg, H., & Goldstein, R. (2025). *Semantic operators and pragmatic redundancy*. New York: Linguistic Horizons Press.
3. Crystal, D. (2003). *The Cambridge encyclopedia of the English language* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
4. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In *Linguistics in the Morning Calm* (pp. 111–137). Seoul: Hanshin Publishing.
5. Halliday, M. A. K. (1978). *Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.

UO'K 81'42:37.02

INTERAKTIV MULOQOT JARAYONIDA TALABALAR SLENGINING TUTGAN O'RNI (INGLIZ, RUS VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

M.Raximberdiyeva, talaba, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada interaktiv muloqot jarayonida talabalar slengining kommunikativ va lingvistik o'rni ingliz, rus va o'zbek tillari misolida tahlil qilinadi. Globallashuv, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida yoshlar tilida yangi so'z

va iboralar faol qo'llanmoqda. Sleng birliklari muloqotni jonlantirish, do'stona muhit yaratish hamda tezkor fikr almashish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular til tizimiga yangicha ma'no, uslubiy boylik va nutqiy erkinlik olib kiradi. Ingliz tilidagi "cool", "bro", rus tilidagi "чётко", "зачёт", hamda o'zbek tilidagi "gap yo'q", "aka" kabi slenglar interaktiv muloqotda ko'p qo'llaniladigan birliklardir. Maqolada ushbu birliklarning ijtimoiy-lisoniy funksiyalari, ularning talabalik muhitidagi ahamiyati hamda kommunikativ samaradorlikka ta'siri yoritiladi. Tadqiqot natijalari talabalar tilida slengning muloqotni yanada erkin, qisqa va mazmunli qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: talabalar slengi, interaktiv muloqot, ingliz tili, rus tili, o'zbek tili, kommunikativ vazifa, lingvistik xususiyatlar, yoshlar tili.

Аннотация. В данной статье рассматривается коммуникативная и лингвистическая роль студенческого сленга в интерактивном общении на примере английского, русского и узбекского языков. В результате глобализации, развития цифровых технологий и широкого распространения социальных сетей в молодежной речи активно используются новые слова и выражения. Сленговые единицы служат средством оживления общения, создания дружеской атмосферы и быстрого обмена мыслями. Одновременно они вносят в языковую систему новые значения, стилистическое богатство и речевую свободу. Английские сленгизмы «cool», «bro», русские «чётко», «зачёт», а также узбекские «gap yo'q», «aka» являются одними из наиболее употребляемых единиц в интерактивной коммуникации. В статье освещаются социолингвистические функции данных единиц, их значение в студенческой среде и влияние на коммуникативную эффективность. Результаты исследования показывают, что студенческий сленг делает общение более свободным, кратким и содержательным.

Ключевые слова: студенческий сленг, интерактивное общение, английский язык, русский язык, узбекский язык, коммуникативная функция, лингвистические особенности, молодежный язык.

Abstract. This article analyzes the communicative and linguistic role of student slang in interactive communication through the examples of English, Russian, and Uzbek languages. As a result of globalization, digital technologies, and the widespread use of social networks, new words and expressions are actively employed in youth speech. Slang units serve as a means to enliven communication, create a friendly atmosphere, and ensure quick exchange of ideas. At the same time, they introduce new meanings, stylistic richness, and speech freedom into the language system. English slang words such as "cool", "bro", Russian slang like "чётко", "зачёт", and Uzbek slang such as "gap yo'q", "aka" are among the most commonly used units in interactive communication. The article highlights the socio-linguistic functions of these units, their importance in the student environment, and their impact on communicative effectiveness. The results of the study show that student slang makes communication freer, shorter, and more meaningful.

Keywords: student slang, interactive communication, English language, Russian language, Uzbek language, communicative function, linguistic features, youth language.

Hozirgi globallashuv jarayonida til nafaqat aloqa vositasi, balki ijtimoiy-madaniy jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylangan. Ayniqsa, yoshlar muhitida kuzatiladigan til o'zgarishlari, xususan, sleng birliklarining keng qo'llanishi interaktiv muloqot jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Sleng odatda norasmiy vaziyatlarda, tengdoshlar o'rtasida tezkor, erkin va hissiy jihatdan boy muloqotni ta'minlash uchun xizmat qiladi. Ijtimoiy tarmoqlar, raqamli texnologiyalar va global madaniyatning keng tarqalishi tufayli ingliz, rus va o'zbek tillaridagi sleng birliklari talaba yoshlar nutqida faol o'rin egallamoqda. Masalan, ingliz tilidagi "cool", "bro", rus tilidagi "чётко", "зачёт", o'zbek tilidagi "aka", "gap yo'q" kabi so'zlar muloqotga jonlilik, do'stona muhit va qisqalik olib kiradi. Shu bilan birga, sleng til tizimiga yangicha ma'no, uslubiy boylik va nutqiy erkinlik qo'shadi. Ushbu maqolada interaktiv muloqot jarayonida talabalar slengining kommunikativ va funksional o'рни ingliz, rus va o'zbek tillari misolida tahlil qilinadi.

Интерактив мuloqot fenomeni va talabalar slengining undagi o'рни. Интерактив muloqot zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarining asosiy xususiyatlaridan biridir. U shunchaki axborot

almashish emas, balki suhbatdoshlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, tezkor javob qaytarish va hissiy aloqani ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, talabalar muhitida interaktiv muloqot turli shakllarda – auditoriya mashg'ulotlari, guruhiy loyihalar, ijtimoiy tarmoqlar va norasmiy suhbatlarda faol namoyon bo'ladi. Mazkur jarayonda sleng muloqotni yanada erkin, samimiy va qisqa qilishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Slengning interaktiv muloqotdagi o'zni, avvalo, talabalar o'rtasida **ijtimoiy integratsiyani** ta'minlash bilan bog'liq [2,485]. Masalan, ingliz tilidagi "bro" yoki o'zbek tilidagi "aka" murojaati nafaqat suhbatni samimiylashtiradi, balki suhbatdoshlarni bir-biriga yaqinlashtiradi. Ikkinchidan, sleng **tezkorlikni** ta'minlaydi, chunki qisqa va ixcham iboralar orqali murakkab ma'no ifodalanadi. Uchinchidan, u **emotsional ekspressivlikni** kuchaytiradi: "gap yo'q" (o'zbekcha), "чёрто" (ruscha) yoki "cool" (inglizcha) kabi iboralar muloqotni rang-barang qiladi.

Sleng interaktiv muloqot fenomenining ajralmas qismi bo'lib, u yoshlar nutqida nafaqat lingvistik, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi [6,448]. Biroq, uni o'rinli ishlatish va adabiy til me'yorlari bilan muvozanatni saqlash zarur. Chunki slengning haddan tashqari qo'llanishi til madaniyatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Talabalar slengining kommunikativ funksiyalari. Talabalar nutqida qo'llaniladigan sleng birliklari muloqot jarayonining ajralmas qismi bo'lib, ularning kommunikativ vazifalari turli xil yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Sleng eng avvalo emotsional-ekspressivlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida ko'zga tashlanadi. Norasmiy muhitda talabalarining kayfiyati, hissiy kechinmalari va voqelikka munosabatini ifodalashda sleng so'zlar muhim rol o'ynaydi. Masalan, ingliz tilidagi *lit* so'zi "ajoyib, zo'r" ma'nosini anglatib, quvonch yoki hayratni ifodalash uchun ishlatiladi. Rus tilidagi *зачём* va *чёмко* birliklari esa ma'qullash yoki yuqori bahoni bildiradi. O'zbek tilida *gap yo'q* yoki *zo'r* iboralar samimiy kayfiyat va ijobiy emotsiyani kuchaytiradi. Slengning kommunikativ ahamiyati shuningdek ijtimoiy integratsiya jarayonida ham yaqqol ko'rinadi. Talabalar tilida slengdan foydalanish muayyan guruhga mansublikni, suhbatdoshlar o'rtasidagi yaqinlikni va do'stona munosabatni ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, ingliz tilida keng tarqalgan *bro* yoki o'zbek tilidagi *aka* murojaatlari suhbatdoshlarni tengdoshlik asosida birlashtiradi, talabalik muhitida esa birdamlik va o'zaro ishonchni kuchaytiradi [2,485].

Sleng muloqotning tejamkor va ixcham shaklda olib borilishiga ham imkon yaratadi. Bu turdagi birliklar odatda qisqa shaklda murakkab mazmunni ifodalaydi, shu orqali suhbat jarayoni tezlashadi [1,489]. Masalan, ingliz tilidagi *OMG (Oh my God)*, rus tilidagi *лол (LOL)*, o'zbek tilida esa *kayf* so'zlari qisqa, ammo sermazmun bo'lib, talabalar nutqida keng qo'llaniladi. Bundan tashqari, talabalar slengi ijodkorlik va hazil-mutoyiba elementlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Sleng orqali talabalar muloqotni yengillashtiradi, vaziyatni hazilomuz ohangda davom ettiradi va suhbatni qiziqarli qiladi. Rus tilidagi *prosta kosmos*, ingliz tilidagi *fire* yoki o'zbek tilidagi *yaxshi bo'пти-ku* iboralar bunga yorqin misol bo'la oladi. Umuman olganda, talabalar slengi o'zining kommunikativ funksiyalari orqali nutqni jonlantiradi, ijtimoiy yaqinlikni mustahkamlaydi, muloqot jarayonini ixchamlashtiradi va talabalar orasida ijobiy muloqot muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Ingliz, rus va o'zbek tillarida talabalar slengining qo'llanilish. Talabalar nutqida slengning qo'llanilishi zamonaviy lingvistikaning dolzarb masalalaridan biridir. Har bir til o'ziga xos ijtimoiy-madaniy muhitda shakllanib, talabalarining norasmiy muloqotida alohida ahamiyat kasb etadi. Ingliz, rus va o'zbek tillarida kuzatiladigan sleng birliklarini qiyosiy tahlil qilish ularning umumiyliklari bilan birga milliy farqlarini ham ko'rsatadi. Ingliz tilida talabalik muhitida qo'llaniladigan sleng qisqaligi va ixchamligi bilan ajralib turadi. D. Crystal (2003) ta'kidlaganidek, ingliz tili yoshlar nutqida yangi so'z va iboralarining eng faol yaratiladigan maydoni hisoblanadi [1,489]. Masalan, "cool, lit, OMG, bro" kabi birliklar do'stona muhit yaratish va hissiy ifodani kuchaytirishda keng ishlatiladi. Rus tilida talabalar slengi obrazlilik va emotsional kuchi bilan ajralib turadi. L. P. Kysin (2004) qayd etganidek, rus yoshlarining slengi ko'pincha ijtimoiy jarayonlarni aks ettiruvchi o'ziga xos lingvistik hodisa sifatida shakllanadi [4,312]. Masalan, *зачём* ("ajoyib, a'lo"), *чёмко* ("aniq, zo'r"), *краси* ("yoqtirgan inson") kabi birliklar talabalar orasida hissiy kayfiyat va shaxsiy munosabatlarni ifodalashda faol qo'llaniladi. O'zbek tilida esa talabalar slengi milliy an'ana va zamonaviy global ta'sirlar bilan uyg'unlashib boradi. Jo'rayev (2019)ning ta'kidlashicha, o'zbek tilida shakllangan *aka, opa, gap yo'q, zo'r* kabi birliklar samimiylukni kuchaytirs, ingliz va rus

tillaridan kirib kelgan *like, okey, krash* kabi soʻzlar globalizatsiya jarayonining tilga bevosita taʼsirini koʻrsatadi [3,176]. Mening fikrimcha, ingliz, rus va oʻzbek tillaridagi talabalar slengi yoshlarning lingvistik ijodkorligini ifodalaydi va ularning ijtimoiy-madaniy aloqalarini ham aks ettiradi. Bu birliklar yordamida talabalar muloqotni erkinlashtiradi, qisqa va mazmunli qiladi hamda oʻzaro birdamlikni mustahkamlaydi.

Slengning interaktiv muloqot samaradorligiga taʼsiri. Slengning asosiy xususiyatlaridan biri — uning interaktiv muloqotda tezkorlik va samimiyligni taʼminlashidir. Talabalar nutqida qoʻllaniladigan sleng muloqot jarayonini faollashtiradi, ishtirokchilar oʻrtasidagi psixologik masofani qisqartiradi va oʻzaro tushunishni kuchaytiradi. Shuningdek, slengning muloqotdagi samaradorligi koʻpincha yoshlarning jamiyatdagi oʻz oʻrnini belgilashga ham xizmat qiladi. Ingliz tilidagi interaktiv muloqotda talabalar tez-tez *bro, dude, no way, OMG* kabi iboralardan foydalanadilar. Bu soʻzlar nafaqat hissiy rang-baranglikni kuchaytiradi, balki suhbatni yanada erkin va jonli qiladi. Masalan, talaba: *“That exam was crazy hard, bro!”* deb aytganda, u nafaqat axborot uzatadi, balki suhbatdosh bilan birdamlik va doʻstona kayfiyatni ham yaratadi.

Rus tilidagi talabalar slengi ham interaktiv muloqotda samaradorlikni oshiradi. Masalan, *краш, чётко, туса* kabi soʻzlar suhbatni ixchamlashtiradi va talabalar oʻrtasidagi norasmiy aloqalarni mustahkamlaydi. *“Вчерашняя туса была зачётная”* iborasi oddiy rasmiy tilda *“Kecha boʻlib oʻtgan yigʻilish juda yaxshi boʻldi”* deb aytilgan boʻlsa, slengda u qisqa, hissiy va talabalar ruhiyatiga yaqin shaklda ifodalanadi. Oʻzbek tilida esa *aka, opa, gap yoʻq, zoʻr, krash* kabi birliklar muloqotni yanada yaqinlashtiradi. Masalan, talaba: *“Ustozning yangi loyihasi gap yoʻq zoʻr chiqibdi”* deganida, u nafaqat baho beradi, balki oʻzining samimiy munosabatini ham bildiradi. Bunday shakl suhbatdoshning qiziqishini oshiradi va muloqotni samaraliroq qiladi. Slengning interaktiv muloqotdagi yana bir muhim jihati — uning qisqa vaqt ichida koʻp maʼlumot yetkazish imkoniyati. D. Crystal (2003) taʼkidlaganidek, yoshlar tilida qisqartmalar va sleng iboralari aloqa jarayonini tezlashtirishda muhim vosita hisoblanadi [1,489]. Shu jihatdan qaraganda, sleng faqatgina emotsional boʻyoq emas, balki kommunikativ samaradorlikning ham kuchli omilidir. Talabalar slengi interaktiv muloqotning eng muhim “tezlatkich”laridan biridir. U nafaqat suhbatni ixcham va qiziqarli qiladi, balki ishtirokchilarning ijtimoiy birdamligini mustahkamlaydi, norasmiy muhitni yanada samimiylashtiradi va muloqotni oʻziga xos madaniy jarayonga aylantiradi.

Xulosa. Talabalar nutqida slengning faol qoʻllanishi ularning lingvistik va madaniy tajribasini ifodalovchi muhim jarayonlardan biridir. Slengning oʻziga xosligi shundaki, u faqat norasmiy muloqot vositasi boʻlib qolmay, balki ijtimoiy, emotsional va madaniy jihatdan koʻp qirrali funksiyalarni bajaradi. Talabalar hayotida sleng oʻzaro yaqinlikni taʼminlash, guruhga mansublikni ifodalash, suhbatni ixchamlashtirish va hissiy taʼsirchanlikni kuchaytirishda alohida oʻrin egallaydi. Oʻtkazilgan kuzatishlar va mavjud adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, ingliz, rus va oʻzbek tillaridagi sleng oʻxshash jihatlarga ega boʻlishi bilan birga, milliy mentalitet va madaniy xususiyatlarga koʻra farqlanadi. Ingliz tilida sleng koʻproq zamonaviy texnologiyalar va internet madaniyatiga bogʻliq boʻlsa, rus tilida u ijtimoiy-siyosiy jarayonlar hamda yoshlar subkulturalari bilan chambarchas aloqador. Oʻzbek tilidagi talabalar slengi esa koʻproq milliy urf-odatlar va oʻzaro hurmat anʼanalariga singib ketgan holda namoyon boʻladi. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, slengni faqat “norasmiy til unsuri” sifatida baholash torlik boʻladi. Aksincha, u muloqot samaradorligini oshiruvchi, ijtimoiy integratsiyani taʼminlovchi va lingvistik ijodkorlikni rivojlantiruvchi vositadir. D. Crystal (2003) va L. Trudgill (2000) kabi tilshunoslarning taʼkidlashicha, yoshlar slengi tilning dinamik rivojlanishida muhim rol oʻynaydi [5,230].

Talabalar slengining oʻrganilishi nafaqat tilshunoslik, balki sotsiologiya va madaniyatshunoslik uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki u yoshlarning dunyoqarashi, oʻzaro munosabatlari va jamiyatdagi oʻrnini aks ettiradi. Shu bois, slengning kommunikativ, ijtimoiy va madaniy jihatlarini ilmiy tahlil qilish zamonaviy tilshunoslikda dolzarb masalalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. – 489 p.
2. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics*. 4th ed. London: Routledge. – 485 p.

3. Jo'rayev, A. (2019). *O'zbek tili yoshlar leksikasi: Sleng va jargonlar*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. – 176 b.
4. Krysin, L. P. (2004). *Russkiy yazyk i obshchestvo*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury. – 312 s.
5. Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. 4th ed. London: Penguin. – 230 p.
6. Wardhaugh, R., & Fuller, J. M. (2015). *An Introduction to Sociolinguistics*. 7th ed. Oxford: Wiley-Blackwell. – 448 p.

UDC 808.3

A COMPARATIVE SEMANTIC STUDY OF STYLISTIC DEVICES IN UZBEK AND ENGLISH

G.Z.Rozikova, DSc, prof., Fergana state university, Fergana

N.M.G'ofurova, master's degree student, Fergana state university, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi stilistik vositalarning semantik jihatlarini o'rganilib, ularning qo'llanishi, talqini va kommunikativ funksiyalaridagi o'xshashlik hamda farqlar aniqlanadi. Stilistik vositalar, til birliklari sifatida, ma'no shakllantirish, hissiyot uyg'otish va ifodaviylikni kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. Adabiy matnlar, nutqlar va publitsistik materiallar tahlili orqali tadqiqot metafora, taqqoslash, jonlantirish, mubolag'a va boshqa muhim vositalarni qiyosiy nuqtai nazardan o'rganadi.

Kalit so'zlar: Stilistik vositalar, qiyosiy semantika, o'zbek, ingliz, metafora, jonlantirish, mubolag'a

Аннотация. В данной статье рассматриваются семантические аспекты стилистических средств в узбекском и английском языках, с целью выявления сходств и различий в их употреблении, интерпретации и коммуникативных функциях. Стилистические средства, как языковые инструменты, играют важную роль в формировании смысла, пробуждении эмоций и усилении выразительности в обоих языках. Анализируя литературные тексты, речи и публицистические материалы, исследование предлагает сравнительный взгляд на метафору, сравнение, олицетворение, гиперболу и другие важные стилистические приемы.

Ключевые слова: Стилистические средства, сравнительная семантика, узбекский, английский, метафора, олицетворение, гипербола

Abstract. This article explores the semantic aspects of stylistic devices in Uzbek and English, aiming to identify similarities and differences in their usage, interpretation, and communicative functions. Stylistic devices, as linguistic tools, play a crucial role in shaping meaning, evoking emotions, and enhancing expressiveness in both languages. By analyzing literary texts, speeches, and journalistic materials, this study provides a comparative perspective on metaphor, simile, personification, hyperbole, and other prominent devices.

Keywords: Stylistic devices, comparative semantics, Uzbek, English, metaphor, personification, hyperbole

Introduction. Language serves as a powerful tool for communication and self-expression, extending far beyond the mere transmission of information. Stylistic devices, or figures of speech, contribute significantly to the richness of language by adding aesthetic value, enhancing clarity, and creating emotional resonance. In examining Uzbek and English, two languages with distinct linguistic structures and cultural backgrounds, it becomes evident that while stylistic devices serve universal communicative functions, their form, usage, and cultural significance often differ.

Uzbek, as a Turkic language, has a long literary tradition that draws heavily on local folklore, historical events, and social relationships. Its stylistic devices are frequently shaped by the cultural context, emphasizing values such as community, morality, and the beauty of nature. English, on the other hand, has evolved from a Germanic linguistic heritage with extensive influence from Latin, French, and other languages, resulting in a highly flexible system that accommodates a wide variety of stylistic and rhetorical devices. Comparative semantics provides a framework to study meaning across languages, allowing researchers to explore how stylistic devices convey specific ideas,

emotions, and cultural concepts. By examining the usage and interpretation of stylistic devices in Uzbek and English, this research highlights the similarities, differences, and challenges associated with cross-cultural communication and translation.

Literature Review. Stylistic devices have long been a subject of interest in both linguistics and literary studies. Scholars such as Roman Jakobson emphasized their importance in the poetic function of language, showing how stylistic choices shape the interpretation of texts. M.A.K. Halliday further explored the role of stylistics in communication, highlighting the ways in which language structures contribute to meaning. Jacob L. Mey focused on the interplay between context, pragmatics, and stylistic expression, demonstrating how meaning is co-constructed by language users.

Research on Uzbek stylistics has identified unique patterns in the use of metaphor, idiomatic expressions, and hyperbole, often reflecting cultural and historical contexts. Usmanov and Ismoilova document the deep connection between linguistic forms and the societal values embedded within Uzbek literature. English stylistics has been explored extensively in works by Leech and Simpson, who analyze rhetorical devices, poetic imagery, and their function in different genres. Despite this substantial body of research, studies comparing stylistic devices between Uzbek and English remain scarce. Most comparative studies have been limited to isolated examples or surface-level descriptions, highlighting the need for more in-depth analysis that examines semantic, cultural, and pragmatic dimensions simultaneously.

Methodology. This study employs a qualitative, descriptive-comparative approach, combining textual analysis with semantic interpretation. Data sources include a variety of literary texts from classical and contemporary Uzbek literature, such as poetry and prose by Alisher Navoi and modern authors, as well as British and American literature spanning from the Elizabethan era to contemporary works. Additionally, journalistic and public discourse materials, including newspapers, speeches, and digital media texts in both languages, were analyzed to examine stylistic devices in everyday and formal communication.

Analysis and Discussion. Metaphor is a central stylistic device in both Uzbek and English, used to convey abstract ideas through concrete imagery. In Uzbek, metaphors often draw from nature, social relationships, and historical symbols, emphasizing cultural values and philosophical insights. Examples include expressions such as “Ko‘ngil dengizi” (sea of the heart), representing deep emotional capacity, and “So‘z gullari” (flowers of words), symbolizing eloquence and beauty in speech. English metaphors, while also serving to enhance imagery, often reflect more abstract or universally recognized concepts. Phrases like “Time is money” highlight the cultural importance of productivity, while “The world is a stage” captures a philosophical perspective on human existence. These differences illustrate how cultural context shapes the choice of source domains and influences semantic interpretation.

Similes, which explicitly compare two entities using markers such as “kabi” in Uzbek and “like” or “as” in English, are widely employed to clarify meaning and add expressiveness. Uzbek similes frequently reference local experiences, natural phenomena, and cultural symbols, creating images that resonate with native speakers. In contrast, English similes may draw on broader, sometimes abstract imagery that is more accessible across cultural boundaries. Both languages use similes to enhance clarity and engage readers emotionally, but the specific references and connotations vary according to linguistic and cultural context.

Personification, the attribution of human qualities to non-human entities, is prominent in both languages. In Uzbek literature, personification often conveys philosophical reflections or moral insights, such as in the phrase “Daryo jimjit qirg‘oqni quchoqladi” (the river embraced the silent shore), which imbues natural elements with emotional and symbolic significance. English personification, exemplified by “The wind whispered through the trees,” is often used to create vivid imagery or heighten narrative effect. While the communicative function of personification is similar across languages, cultural interpretation affects the subtleties of meaning and reader perception.

Hyperbole, or deliberate exaggeration, is used to emphasize particular points or evoke emotional responses. In Uzbek, hyperbole appears prominently in poetry and moralistic discourse, as in “Butun dunyo seni eshitadi” (the whole world will hear you), conveying grandeur and emotional

intensity. English hyperbole, seen in expressions such as “I’ve told you a million times,” is often used in everyday speech to express frustration or humor. Both languages utilize hyperbole for emphasis, but the contexts and stylistic expectations differ significantly.

Conclusion. The comparative study of stylistic devices in Uzbek and English demonstrates that, despite universal communicative functions, these devices are deeply influenced by cultural, historical, and linguistic contexts. Understanding the semantic nuances and cultural references embedded in stylistic devices is essential for translation, cross-cultural communication, and literary analysis. This study highlights the need for greater attention to cultural specificity in language teaching, translation practices, and stylistic analysis.

REFERENCES:

1. Halliday, M.A.K. (1978). *Language as Social Semiotic*. London:
2. Edward Arnold. Jakobson, R. (1960). *Linguistics and Poetics*. In T.A. Sebeok (Ed.), *Style in Language* (pp. 350–377). Cambridge, MA: MIT Press.
3. Leech, G. (1969). *A Linguistic Guide to English Poetry*. London: Longman.
4. Mey, J.L. (2001). *Pragmatics: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
5. Simpson, P. (2004). *Stylistics: A Resource Book for Students*. London: Routledge.
6. Usmanov, K. (2005). *Uzbek Stylistics and Figurative Language*. Tashkent: Fan.
7. Ismoilova, D. (2018). *Semantic Features of Uzbek Literary Devices*. Tashkent: Adabiyot.

UO’K 808.5

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA “BOLA” KONSEPTI SEMANTIK MAYDONI

Kh.B.Ruzieva, o‘qituvchi, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida “bola” konseptining semantik maydoni lingvokognitiv, madaniy va semantik yondashuvlar asosida chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda konseptning leksik-semantik tarkibi, metaforik ko‘rinishlari, frazeologik birliklarda qo‘llanilishi, yadro va periferik ma’no qatlamlari, shuningdek uning madaniy hamda ijtimoiy konnotatsiyalari qiyosiy o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *bola konsepti, semantik maydon, leksik-semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, metaforik konseptualizatsiya, frazeologik birliklar, yadro va periferiya, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Аннотация. В статье проводится всесторонний анализ семантического поля концепта «ребёнок» в узбекском и английском языках на основе лингвокогнитивного, культурного и семантического подходов. Исследование охватывает лексико-семантическую структуру, метафорическую репрезентацию, употребление во фразеологических единицах, культурные коннотации, а также ядро и периферию концепта.

Ключевые слова: *концепт ребёнка, семантическое поле, лексико-семантический анализ, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, метафорическая концептуализация, фразеологические единицы, ядро и периферия, английский язык, узбекский язык.*

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the semantic field of the concept “child” in Uzbek and English, drawing on linguistic, cognitive, and cultural approaches. The study examines the lexical-semantic structure, metaphorical conceptualization, phraseological expressions, cultural connotations, and the core versus peripheral layers of meaning associated with the concept.

Keywords: *child concept, semantic field, lexical-semantic analysis, cognitive linguistics, linguoculturology, metaphorical conceptualization, phraseological units, core and periphery, English language, Uzbek language.*

Tilshunoslikda semantik maydon tushunchasi XX asr boshlarida nemis tilshunoslari tomonidan shakllantirilgan bo‘lib, ayniqsa Jost Trier ushbu nazariyaning rivojlanishida katta hissa qo‘shgan. U semantik maydonni tilning leksik tizimida so‘zlarning mantiqiy tartibi va tuzilishini aniqlashning ilmiy usuli sifatida ko‘rsatgan. Semantik maydon atamasi esa dastlab nemis olimi G.Ipsen tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, u so‘zlarning semantik maydonga kirishi uchun ularning nafaqat umumiy ma’noga ega bo‘lishi, balki bir xil so‘z turkumiga mansubligi ham muhimligini ta’kidlagan.

Shu tariqa, semantik maydon tildagi birliklarning leksik va grammatik jihatdan o'zaro bog'lanishini ko'rsatuvchi tizim sifatida talqin qilina boshlandi. Rus tilshunoslari N.I. Tolstoy, O.N.Seliverstova, fransuz olimi A.J.Greymas, tatar tilshunosi T. M.Garipov hamda daniyalik olim L.Elmslevning izlanishlari bu nazariyaning yanada chuqurlashuviga sabab bo'ldi.

Til birliklari orqali inson o'z atrofidagi dunyoni konseptual tarzda idrok etadi va shu idrok natijasida semantik tizim shakllanadi. Semantik maydon tushunchasi kognitiv tilshunoslik nazariyalari bilan uzviy bog'liqdir, chunki har bir so'z, ibora yoki frazeologizm o'z ortida ma'lum konseptual mazmunni aks ettiradi. Semantik maydonning markazida esa ko'pincha konsept joylashadi. Konsept lingvokognitiv tilshunoslikning asosiy birliklaridan biri hisoblanib, u nafaqat so'zning lug'aviy ma'nosini, balki xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy institutlari va ruhiyati bilan bog'liq chuqur ma'no qatlamlarini ham ifodalaydi. Shu jihatdan, konsept semantik maydonning markaziy elementi hisoblanadi.

Konsept til birliklarining ma'no tizimini tashkil etuvchi, ularni yagona kognitiv mazmunga birlashtiruvchi markaziy element hisoblanadi. Boshqacha aytganda, semantik maydon tildagi birliklarning tashqi ifodasi bo'lsa, konsept ularning ichki mazmuniy asosidir. Shu sababli konseptni tahlil qilish semantik maydonni chuqurroq anglash va tilning kognitiv tabiatini ochish imkonini beradi.

Konsept inson ongidagi ma'no yadrosini, ya'ni so'zlar orqali ifodalanadigan dunyo haqidagi bilimlar tizimini tashkil etadi. Demak, semantik maydon tildagi birliklarning tashqi shakliy tizimi bo'lsa, konsept uning ichki mazmuniy mohiyatini belgilaydi. "bola" konsepti insoniyat tarixining barcha bosqichlarida markaziy mavzulardan biri bo'lib kelgan. Bola bu biologik mavjudot sifatida ham, ijtimoiy shaxs sifatida ham jamiyatning davomiyligini ta'minlovchi asosiy omildir. Shu sababli til tizimida ushbu konsept qator metaforik, frazeologik, leksik, ijtimoiy va huquqiy qatlamlar asosida shakllangan murakkab semantik struktura sifatida namoyon bo'ladi. Tilning leksik tizimida "bola" konsepti o'zining keng va murakkab semantik maydoniga ega bo'lib, u biologik, ijtimoiy, psixologik hamda madaniy jihatlarni o'zida mujassamlashtiradi. O'zbek tilida "bola" konsepti juda keng semantik maydonga ega bo'lib, unda oilaviy qadriyatlar, mehr-oqibat, poklik, samimiyat, avlod davomiyligi va ma'naviyat kabi tushunchalar markaziy o'rinni egallaydi. O'zbek madaniyatida bola – oilaning eng muqaddas qadriyatlaridan biri hisoblanadi. Shu bois, "bola" so'zi ko'pincha ijobiy konnotatsiyaga ega bo'lib, mehr, g'amxo'rlik, kelajak, umid kabi tushunchalar bilan semantik aloqada bo'ladi. "Bola" so'zi inson hayotining eng muhim bosqichini anglatuvchi birlik sifatida, nafaqat yosh, balki mehr, beg'uborlik, poklik, umid, hayot davomiyligi kabi qadriyatlarni ham ifodalaydi. Ingliz tilida esa "child" konsepti ko'proq rasmiy va huquqiy nuqtayi nazardan shakllangan bo'lib, yosh chegarasi, huquqiy maqom, vasiylik, ijtimoiy xizmatlar, himoya tizimi kabi kategoriyalar bilan bevosita bog'liq. Ingliz jamiyatida individualizm, shaxs erkinligi, huquqiy normalarning ustuvorligi tufayli "child" konsepti ko'proq institutsional talqin asosida tasvirlanadi. O'zbek tilidagi semantik maydonning yadrosini bola, farzand, chaqaloq, go'dak kabi birliklar tashkil etsa, periferiyada avlod, nevara, shogird, voris, zurriyod kabi birliklar joylashadi. Ingliz tilida esa child, kid, infant, toddler kabi birliklar yadro semalarini ifodalaydi, minor, juvenile, ward, foster child, dependent child kabi birliklar periferik yoki institutsional qatlamga mansubdir. Ingliz tilidagi huquqiy terminlar semantik maydonning kengayib, boshqa ijtimoiy institutlar bilan chuqur integratsiyalashganini ko'rsatadi. O'zbek tilida esa semantik maydon ko'proq oilaviy-ijtimoiy qadriyatlarga tayanadi.

Frazeologik birliklar har ikki tilda "bola" konseptining milliy-madaniy xususiyatlarini yoritishda muhim o'rin tutadi. O'zbek tilida "boladek beg'ubor", "bola-chaqa", "beshik tebratmoq", "bolaga yetimlik qilsang ham, kitobga yetimlik qilma" kabi birliklar mavjud bo'lib, ular o'zbek xalqining farzand tarbiyasi, ma'naviyat, sadoqat, oilaviy barqarorlik haqidagi qarashlarini aks ettiradi. Ingliz tilida esa "child's play" (juda oson ish), "problem child" (muammoli shaxs), "like a kid in a candy store" (hayajon va quvonch holati) kabi iboralar konseptning turli pragmatik talqinlarini ifodalaydi.

Metaforik konseptualizatsiya jihatidan o'zbek tilida bola beg'uborlik, poklik, umid, kelajak timsoli sifatida tez-tez qo'llansa, ingliz tilida metaforik ifodalarning spektri kengroq bo'lib, ba'zan salbiy konnotatsiyani ham o'z ichiga oladi: "child of war", "child of poverty", "child of trauma" kabi

birliklar ijtimoiy muammolarni yoritishda qo'llaniladi. Bu ingliz jamiyatida real ijtimoiy holatlarni til orqali aks ettirishga katta e'tibor qaratilishini ko'rsatadi. O'zbek tilida esa bola ko'pincha estetik, ma'naviy va insoniy fazilatlar bilan bog'liq ma'noda tadqiq qilinadi.

Ingliz tilida "child" konsepti o'ziga xos individualistik va ijtimoiy-kognitiv mazmunga ega. Semantik yadrosi biologik yoshni bildirsa, periferik qatlamlar bolaning shaxsiy rivojlanishi, erkinligi va jamiyatdagi o'rni bilan bog'liq. Masalan, "Every child is a different kind of flower" yoki "Children are the future" kabi iboralar bolaning shaxs sifatida rivojlanishiga va jamiyatdagi ahamiyatiga urg'u beradi. Ingliz tilidagi frazeologizmlar, masalan, "as innocent as a child" yoki "child's play" bolaning pokiza va tajribasiz tabiati, sodda xatti-harakatlarini ifodalaydi. Shu bilan birga, "minor", "foster child", "ward" kabi huquqiy atamalar bola konseptining ijtimoiy va huquqiy jihatlarini ko'rsatadi.

"Bola" konseptining semantik maydonini o'rganish, xalqning dunyoqarashi va madaniy mentalitetini anglashda muhim o'rin tutadi. Masalan, o'zbek tilida "bola" konsepti bilan bog'liq bo'lgan "farzand", "o'g'il", "qiz", "avlod", "nasl", "nabira", "go'dak", "chaqaloq" kabi birliklar bu konseptning markaziy va periferik qatlamlarini tashkil etadi. Ingliz tilida esa "child", "baby", "infant", "kid", "offspring", "descendant" kabi so'zlar shu semantik maydon doirasida joylashadi. Ushbu birliklar semantik jihatdan turlicha ma'no soylariga ega bo'lsa-da, ularning barchasi "bola" konsepti atrofida birlashadi. "Bola" konsepti nafaqat lingvistik, balki madaniy va kognitiv hodisa sifatida ham tahlil qilinadi. U xalq mentalitetida mehr, g'amxo'rlik, davomiylik va hayot ramzi sifatida talqin qilinadi. Masalan, o'zbek xalq maqollarida "Bola – elning umidi", "Farzand – ota-onaning yuragi" kabi birliklar "bola" konseptining ijtimoiy va axloqiy ahamiyatini ochib beradi. Ingliz madaniyatida esa "Every child is a blessing", "Children hold the promise of the future" kabi iboralar o'xshash konseptual mazmunni bildiradi. Demak, "bola" konsepti semantik maydonining tahlili orqali xalq tafakkurida shakllangan qadriyatlar tizimi, ijtimoiy munosabatlar va emotsional-axloqiy qarashlar ifodasini ko'rish mumkin.

O'zbek tilida "bola" konsepti ko'proq ma'naviy, oilaviy, hissiy va madaniy talqin asosida shakllangan bo'lsa, ingliz tilida "child" konsepti institutsional, huquqiy va yoshga doir tasniflar bilan bog'liq semantik tizimda namoyon bo'ladi. Qiyosiy semantik tahlil ushbu farqlarning asosida har ikki jamiyatning ijtimoiy-madaniy qadriyatlari yotganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Trier, J. (1931). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg.
2. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago University Press.
3. Rahmatullayev, Sh. (2010). *o'zbek tilining izohli lug'ati*. Toshkent.
4. Oxford English Dictionary (2020). "child" entry.
5. Evans, V., Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Lawrence Erlbaum.
6. Tadjibaeva, D. (2018). *O'zbek tilida konseptual tahlil asoslari*. Toshkent.
7. Cambridge Dictionary (2021). "child" definition.

UO'K 316.3:301.162.1

GENDER ASIMMETRIYASI GENDER STEREOTIPLARNI ILMIY ASOSLASH MEZONI SIFATIDA

Sh.Sh.Sadikova, tayanch doktorant, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada til tizimida mavjud gender asimmetriyasining nazariy asoslari va uning lingvistik ko'rinishlari yoritilgan. Muallif gender asimmetriyasini til, madaniyat, jamiyat va inson omili bilan uzviy bog'liq ijtimoiy-lingvistik hodisa sifatida talqin etadi. Tadqiqotda maskulinlik va femininlik kategoriyalarining tildagi ifodalanish darajasi, ularning simmetrik va assimetrik munosabatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, gender stereotiplarning shakllanishida ijtimoiy rollar, madaniy qadriyatlar va mentalitetning o'rni ochib beriladi. Maqolada lingvistik gender asimmetriyani aniqlash orqali gender xoslangan leksik birliklarni o'rganish yo'llari, gender tenglik (simmetriya) tushunchasining nisbiyligi va ijtimoiy-madaniy omillar bilan aloqasi ilmiy asosda izohlangan.

Kalit so'zlar: gender, asimmetriya, lingvistik gender, stereotip, ijtimoiy rol, madaniyat, til.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы гендерной асимметрии и её лингвистические проявления. Автор трактует гендерную асимметрию как

социолингвистическое явление, тесно связанное с языком, культурой, обществом и человеческим фактором. В исследовании анализируются категории маскулинности и фемининности, их симметричные и асимметричные отношения в языке. Также раскрывается роль социальных ролей, культурных ценностей и менталитета в формировании гендерных стереотипов. Научно обосновывается относительность понятий гендерного равенства (симметрии) и их связь с социокультурными факторами.

Ключевые слова: гендер, асимметрия, лингвистический гендер, стереотип, социальная роль, культура, язык.

Abstract. The article explores the theoretical foundations of gender asymmetry and its linguistic manifestations. The author interprets gender asymmetry as a sociolinguistic phenomenon closely related to language, culture, society, and the human factor. The study analyses how masculinity and femininity categories are expressed in language and examines their symmetric and asymmetric relationships. It also highlights the influence of social roles, cultural values, and mentality on the formation of gender stereotypes. Through the study of linguistic gender asymmetry, the article identifies gender-marked lexical units and discusses the relativity of gender equality (symmetry) in connection with socio-cultural factors.

Keywords: gender, asymmetry, linguistic gender, stereotype, social role, culture, language.

Kirish. Genderologik tadqiqotlarda til va nutq alohida tadqiq obyekti bo'lib xizmat qiladi. Til tizimidagi genderologik jihatlarni aniqlash orqali lingvistik gender asimmetriyasi aniqlashib boradi. Gender asimmetriyasi barcha tillarda mavjud bo'lib, ular ayollik va erkaklik tushunchalari yuzasidan bildiriladigan milliy farqlar insoniyat sivilizatsiyasi kabi qadimiy ekani, vaqtlar davomida rivoj topib bugungi kunga qadar yetib kelganini ko'rsatadi. Genderologik qarashlar hamda ijtimoiy omil bog'liq ekani, bugungi genderologik izlanishlar asosi ham aynan ijtimoiy ehtiyoj natijasi ekanini dalillaydi. Qolaversa, til faqatgina muloqot vositasi emasligiga ishora qilgani holda, til va inson omilini yakka tarzda o'rganish tilning ijtimoiy, madaniy, kommunikatsion xarakterini to'la namoyon eta olmasligini ko'rsatadi. Demak, til, inson, madaniyat, jamiyat uyg'unligi lingvogenderologik izlanishlarda bir-birini taqozo etadi.

Metodlar. Tilshunos A.Fomin genderolingvistikaning mohiyati bir vaqtda tilni va nutqni o'rganishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi bilan belgilanadi, deb qayd etgan bo'lsa, mazkur qarashlar M.Qurbonovanning izlanishlarida ham o'z aksini topgan. Olima genderolingvistik tadqiqotlarda til va nutq alohida o'rganilishini yozgan edi. Uning fikricha, genderolingvistik tadqiqotlar ikki usulda olib boriladi. Ulardan birinchisi nutq tahlili, ikkinchisi til tizimidir. Birinchisida "...ayol va erkaklarning ma'lum bir voqelikni tasvirlashda o'ziga xos bayon shakliga ega ekani, ikkinchisi esa alohida olingan tilning sistem-struktur tizimida ayollik va erkaklik belgilarini ajratib ko'rsatuvchi lingvistik birliklar, shakllarning mavjudligi ahamiyatga molik belgilardir. Bunda ko'rsatib o'tilgan birinchi jihat nutq ya'ni diskurs tahlili orqali o'rganilsa, navbatdagisi tilni tizim tarzida o'rganish bilan aniqlanadi. Genderologik tadqiqotlarda til va nutq alohida tadqiq obyekti bo'lib xizmat qiladi. Til tizimidagi genderologik jihatlarni aniqlash orqali lingvistik gender asimmetriyasi aniqlashib boradi. Gender asimmetriyasi barcha tillarda mavjud bo'lib, ular ayollik va erkaklik tushunchalari yuzasidan bildiriladigan milliy farqlar insoniyat sivilizatsiyasi kabi qadimiy ekani, vaqtlar davomida rivoj topib bugungi kunga qadar yetib kelganini ko'rsatadi. Genderologik qarashlar hamda ijtimoiy omil bog'liq ekani, bugungi genderologik izlanishlar asosi ham aynan ijtimoiy ehtiyoj natijasi ekanini dalillaydi. Qolaversa, til faqatgina muloqot vositasi emasligiga ishora qilgani holda, til va inson omilini yakka tarzda o'rganish tilning ijtimoiy, madaniy, kommunikatsion xarakterini to'la namoyon eta olmasligini ko'rsatadi. Demak, til, inson, madaniyat, jamiyat uyg'unligi lingvogenderologik izlanishlarda bir-birini taqozo etadi.

Gender bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar qiyosiy yondashuvni talab qiladi. Bunda ikki gender kategoriyalari maskulinlik va femininlik o'zaro qiyoslanadi. Biroq bunday qiyoslarda kimlarning taqqoslanayotgani emas, balki kim, qayerdan turib, taqqoslayotgani ham muhim sanaladi. Bu esa gender tadqiqining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettirishini bildiradi. Ushbu milliy-madaniy jihatlar gender asimmetriyasi mohiyatida ham sezilib turadi.

Gender asimmetriyasi haqidagi qarashlarni tilshunos M.Abdullayevaning ingliz, o'zbek, rus tillarida gender komponentli maqollar o'zaro qiyoslab o'rganilgan dissertatsiya ishida ko'rish mumkin. Tilshunos "...maqollarda simmetriya hodisa: maqollarda grammatik va semantik tenglik va uyg'unlikni anglatadi. Assimetrik maqollar ifodasida mutanosiblik ko'zga tashlanmaydi yoki parallel tuzilishga ega bo'lmaydi" degan qarashlarni ifoda etgan. Gender asimmetriyasiga misol tariqasida shaxsni tasvirlashning metagender darajasida qo'llaniluvchi so'zlarni keltirish mumkin. O'zbek tilida metagender shaxsiy ifoda vositasi sifatida "kishi", "odam" so'zlari qo'llanilsa, ingliz tilida "one", "man", rus tilida "человек" qo'llaniladi. Mazkur metagenderologik ifoda vositalari gender xoslanganda erkak jinsiga mansublikni va gender neytrallikni ifodalaydi. Bu esa yuqorida misollar keltirilgan tillarda androtsentrik gender asimmetriyasi mavjudligini isbotlaydi.

Ilmiy davralarda fenomenologik yondashuv, fenomenologik nuqtai nazar atamaları ijtimoiy sohalarga doir tushunchalarni izohlash uchun tez-tez tilga olinadi. S.Stoller, H.Dalind, K.Hidl kabilarning bu boradagi tadqiqotlari mazkur fikrni dalillashga xizmat qiladi. Fenomenologik nuqtayi nazar deganda tajribalar orqali olingan bilimlar tushuniladi. Ularni eksperimental tadqiqotlar, empirik bilimlar bilan o'rganish, o'rgatish qiyin jarayon bo'lib, insonning umr davomida unga yo'ldosh voqea-hodisa, nutqiy holat, kommunikativ vaziyat, mutolaa, kinofilmlarni tomosha qilish kabilar vaqtida tegishli xulosalar chiqariladi. Gender asimmetriyasi ham aynan fenomenologik nuqtayi nazar asosida vujudga keladi.

Natijalar. Gender asimmetriyasi borasidagi xulosalar, tahliliy natijalar faqatgina gender lisoniy shaxsga maskulinlik va femininlik kategoriyalarini qiyoslayotgan inson tomonidan berilmaydi. Aslida ushbu xulosalar biz bilan, bizning atrofimizdadir. Kundalik muloqotlarda suhbat subyekti sifatida erkak va ayollarga turli munosabatda bo'lishimiz, ularga turli usulga javob qaytarishimiz, ovoz temp, tembridagi farqlar, lisoniy vositalar tanlovi barchasi o'zimiz anglamagan tarzda gender asimmetriyasini yaratishga asos bo'ladi. Tadqiqotchilar esa ularni shunchaki kuzatadilar va olingan natijalarni ommaga taqdim etadilar.

Dastlab shuni yodda tutish zarurki, etiket ijtimoiy jamoa ta'sirida shakllanadi. Mentalitet ham xuddi shunday.

Munozara. Gender tenglik, yoki gender simmetriya haqida qanchalik bahslashmaylik, bu tushunchalar nisbiydir. Bir jins vakili boshqasining o'rnini to'laqonli bosa olmaydi. Erkak ayollarda bor xususiyatlarni aks ettira olmaydi, yoki aksincha ayollar ham xuddi shunday. Bunga jinsning biologik tabiati ham yo'l qo'ymaydi. Turner sindromi faqat ayollarga xos kasallik bo'lib, erkaklarning bu kasallikka chalinishi tibbiyotda aniqlanmagan holatdir. Tenglikning nisbiy ekaniga yana bir misol ijtimoiy-madaniy hayotdir. O'zbek jamiyatida qaynonaning vazifasini uning turmush o'rtog'i bo'lgan inson ya'ni kelinning qaynotasi bajara olmaydi. Ayrim holatlarda qaynotalarning ham xuddi qaynonadek o'zini tutadigan tiplariga duch kelamiz. Biroq ular hamon qaynonadek o'zini tutayotgan qaynotalardir. Ularning bunday xatti-harakati ularga yangi vazifa yuklay olmaydi. Bunga ongimizda shakllangan ijtimoiy rollar to'sqinlik qiladi. Shuning uchun gender asimmetriyasini o'rganishda ijtimoiy rollarni aniqlash muhim sanaladi. Qolaversa, asimmetriyasi mavjud ekan u tilda namoyon bo'laveradi. Til asimmetriyani saqlanib qolishida bevosita o'rin tutadi. Bu uchlik ya'ni ijtimoiylashuv, asimmetriya, til gender farqlarni qaysidir ma'noda davom etishini ta'minlab beradi.

Xulosa. Ijtimoiy gender asimmetriyasi oilaviy vazifalarda, majburiyatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan, oilaning moddiy ta'minoti erkaklar zimmasiga yuklatilsa, ayollar bola parvarishi, uy yumushlarini bajaradi. Kasb-korga doir o'rinlarda ham buni ko'rish mumkin. Inglizlarda ayollarning kasbiy yutuqlarga erishishiga tashqi to'siqlar borligini sabab nonpromotable tasks, glass ceiling kabi jumlar ayollarga nisbatan ko'p qo'llaniladi. Yoki aksincha, ayollarga yaratilgan imkoniyatlar erkaklar uchun mavjud bo'lmashligi mumkin. Biroq bunday holatlar mavjud bo'lishiga qaramay gender asimmetriyasining paydo bo'lishi erkaklarning jamiyatdagi baland obro'si natijasidir deb hisoblanib kelingan. Shu sababli ham gender asimmetriyasiga bag'ishlangan dastlabki tadqiqot ishlarida ayollar va ularga oid masalalarning erkaklarga taalluqlilari bilan solishtirganda pastroqda ekanligi borasidagi qarashlar ilgari surilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ismoilova D. Lingvogenderologiya. – Farg'ona, 2025. – 106 b.
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019. – 191 b.

3. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши. Таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, “Фан” нашриёти, 2007. – 274 б.
4. Allport G. W. The Nature of Prejudice / G. W. Allport. – Addison-Wesley, 1954. – 512 p.
5. Beauvoir S.de. The second sex. London: Vintage Classics, 2015. – 702 p.
6. Brannon L. Gender: Psychological Perspectives (7th ed.) / L. Brannon. – London: Routledge, 2017. – 539 p.
7. Лалетина А.О. Языковое конструирование гендера в журналах об образе жизни: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2007. – 25 с.
8. Манухина И. А. Стратегии речевого поведения в диалогах мужских и женских персонажей современной американской литературы: дис. ... канд. наук. – Барнаул, 2006. – 139 с.
9. Морозова А.А. Лингвокогнитивное содержание гендерных стереотипов женственности и мужественности (на материале испанского языка): Дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2011. – 24 с.
10. Насруллаева Н. Инглиз тили фразеологик бирликлар семантикасидаги гендер концепцияси: Фил.док.дисс.авт. – Тошкент, 2016. – 105 с.
11. Ниязова Г. Детектив романлар тилининг социопрагматик аспекти ва гендер хусусиятлари: Филол.фан.фал.док-ри(PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – Б. 20.

UDC 894.342.2:8.03

INTERTEXTUALITY IN NAVOI'S WORKS

N.M.Saidova, PhD, teacher, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. *Olimning Alisher Navoiy ijodini o'rganish, tadqiq etish va navoiyshunoslik sohasidagi ulkan xizmatlari alohida e'tirof etilgan. Klassik matn tahlilida so'zlardan foydalanish mahorati tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: Navoiy fani, usul, talqin, tahlil, tadqiqot, tushunish, talqin

Аннотация. *Особо отмечаются выдающиеся заслуги ученого в изучении, исследовании и навоиведении творчества Алишера Навои. В классическом текстовом анализе анализируется мастерство использования слов.*

Ключевые слова: навоиведение, метод, интерпретация, анализ, исследование, понимание, интерпретация

Abstract. *The scientist's great services in the field of study, research and Navoi studies of Alisher Navoi's work are specially recognized. In the classic text analysis, the skill of using words is analyzed.*

Keywords: Navoi science, method, interpretation, analysis, research, understanding, interpretation

A literary text is a creative product of the creator. It expresses the artist's personality, spirit, character and emotional experiences. From the same point of view, we will discover the image of Alisher Navoi through his unique works. Understanding and explaining the works of Alisher Navoi requires mental and psychological preparation from the researcher. Because in such texts, together with Navoi's image and character, his nature, character, and worldview are revealed. In his studies, Navoi scholar Dilorom Salakhi said, "The process of interpreting the text takes place in two stages: in the first one, it is necessary to fully understand the author of the text, and in the second one, it consists in evaluating and commenting on the author's work. For this purpose, the interpreter or translator must know the language of the text at the level of its author, have the ability to choose words and phrases that are suitable for the author's mood and psychological state, from the vast vocabulary of the text author's soul and based on the content of the text. , he described. Literary source studies studies the sources of literary studies. Finds sources of literary theory, history of literature, literary criticism of different historical periods and applies them to the relevant field of science.

Literary source studies studies the sources of literary studies. Finds sources of literary theory, history of literature, literary criticism of different historical periods and applies them to the relevant field of science. The language of Alisher Navoi's works is complex. This complexity is confirmed by the dictionaries compiled on the basis of the poet's works during his lifetime. One of the most important problems facing our modern studies is to explain the works of the great poet in a convenient and easy way to today's readers. Through this, it is possible to promote the greatness of Navoi's genius and the universal importance of his artistic heritage. During his career, the great Navoi scholar Rahim

Vahidov devoted himself to th Salahi, Dilorom. Gradual improvement of Alisher Navoi's poetic style e analysis and interpretation of Navoi's works. The only way to understand the works of scientist Navoi and to solve the problems among the readers is to read the masterpieces of Turkish literature - "Khamsa", "Siroj ul-Muslimin", "Munojot", "Tarihi Anbiyya va Hukamo", "Tarihi Mulki Ajam". He emphasized that the comparative study with irophonic sources is to convey the true essence of the great poet's works to the reader of today. The scientist correctly understood that such a complex task can be carried out through research methods developed in world and Uzbek literary studies. For this, a hermeneutic (literary interpretation) approach aimed at interpreting an artistic text came in handy for the scientist. Therefore, this method involves explaining the artistic text to the reader through analysis and interpretation. Sh. Jabborov in his research entitled "Hermeneutics-explanatory science" notes that "Hermeneutics is aimed at understanding the artistic text through knowledge, understanding, interpretation and explanation".

It should be noted that it is not correct to attribute Rahim Vahidov's research to a single method. Therefore, when we observe the researches of scientists, it is clear that along with the hermeneutic method, biographical, linguistic, historical-comparative approaches are used in them.

Rahim Vahidov used his scientific potential, theoretical knowledge, and most importantly his love for literature to understand and explain the "mystery" in classical literature. The scientist considered Navoi's every line, every word he used as a "living organism". This caused the scientific community to warmly welcome the scientist's research on Alisher Navoi's work.

The art of words differs from other types of art by its artistic-aesthetic features and diversity. Artistry is the dress of the art of words. This feature of literature gives people aesthetic pleasure, enriches their spiritual world, and becomes a foundation for their worldview. Especially, if the meaning of each word and allusion in the classic texts is not explained, this work will remain "abstract" for the reader. Rahim Vahidov was tirelessly sought out in order to acquaint today's readers with the content and ideas, beauty and sophistication of the genius poet's works. Therefore, the scientist understood well that only a serious observation of each word used by the great poet would allow to reveal the essence of the classic text.

The scientist's treatise "Navoi and theology" is a unique scientific work that ranks very high in the field of commentary. The section of the pamphlet titled "Chun yondum khomei mushkin shamoma.." contains an analysis of the text of the great poet's works "Munojot" and "Siroj ul-mominin". The researcher rightly stated that the series of poems from the divans of great poets, the special chapters dedicated to the interpretation of praise, na't, psana, mi'raj, prayer, prose works, "Mahbub ul- The chapters devoted to that topic in Qulub need serious analysis. Especially in the text of the work "Sirojul-muslimin" dedicated to the rules of Islam, such a need is clearly manifested. There are references to the Holy Qur'an in the first verses of the work.

In the treatise "Alisher Navoi and theology" verses from Naoi's work "Sirojul-muslimin" are analyzed in a unique way. For example, at the beginning, their prose description is given: A pleasant pen with a musk color (both black and fragrant) is now present to honor the Most High. Because it is only possible to aspire to, worship, worship Him alone. The world of existence is a bright symbol of the grace of "Kholiki Ma'bud". All things were created by God's will."

It should be noted that this approach to the classical text, i.e., the prose description of the verses, is the first stage of understanding the original, and helps the reader to understand the idea and content of the classical text, as well as issues of artistry and skill.

It is known that in Arabic and Persian-Tajik literary studies there have been certain experiments in writing commentaries on the poems of a poet. Including commentaries on the works of Hafiz, Rumi. But this experience did not go unnoticed in Turkic-Uzbek literary criticism before Alisher Navoi. However, if we follow the eighth session of Alisher Navoi's Majolis Un Nafos, dedicated to Hussein Boykara, then the analysis and interpretation of the author's poetic ghazals are given in a peculiar form. With this, Navoi fills in the gaps in the Turkic literature, enriches the tradition of tazkir, and provides an analysis in his tazkir that reflects the peculiarities of the tradition of writing commentaries. It should be noted that the language of the works of the great poet Alisher Navoi is complex. The dictionaries compiled on the basis of his works during the period when the poet lived

also testify to this complexity. So, one of the most important tasks facing our science of science is to explain the works of the great poet in an accessible and easy way for today's reader. Thus, it is possible to promote the greatness of Navoi's genius and the universal significance of his artistic heritage. It should be noted that the literary critic Rahim Vakhidov has greatly contributed to the analysis of the classical text. The scientist correctly understood that such a difficult task can be solved using the research methods that have developed in world and Uzbek literary studies. For this purpose, the hermeneutic (literary) approach to the interpretation of a literary text was useful to the scientist. Therefore, this method involves explaining a literary text to the reader through analysis and interpretation. Linking Rahim Vakhidov's research to a single method is also not entirely correct. Therefore, when we observe the research of scientists, it becomes obvious that along with the hermeneutic method, they reasonably use such approaches as biographical, linguistic, historical and comparative.

Rahim Vakhidov managed to understand and explain the "mystery" of classical literature thanks to his scientific potential, theoretical knowledge, and most importantly, his love of literature. The scientist considered every line of Navoi, every word he used, as a "living organism." This led to the fact that the scientist's research on the work of Alisher Navoi was warmly welcomed by the scientific community.

The art of words differs from other types of art in its artistic and aesthetic character, as well as in its splendor. Artistry is the dress, splendor, brilliance of the art of words. This property of literature gives people aesthetic pleasure, enriches their spiritual world, and lays the foundation for a worldview. Especially if you do not highlight the essence of every word and gesture in classical texts, then the work remains "abstract" for the reader. Rahim Vakhidov tirelessly searched for today's reader to discover the content and idea, beauty and sophistication on the floors of the works of the brilliant poet. Therefore, the scientist understood perfectly well that only serious observation of every word used by the great poet would reveal the essence of the classical text.

To sum up, Rahim Vakhidov, dealing with the upheavals of Navoi's work, was deeply aware of his connection with Islamic enlightenment and culture and did not hesitate to openly admit it. Navoi's creative research program in close connection with Islamic ideology has been vividly reflected in a number of the scientist's works. The scientist came to the firm conviction that the essence of Uzbek classical literature samples cannot be read and understood in isolation from the mystical worldview, and assessed Navoi's works as "unique masterpieces" created on the basis of religious teachings.

The scientist does not limit himself to this in the analysis of the verse. The main goal is to clarify that the poetic passage was nourished by the Holy Qur'an. For this, we refer to the original source: "To satisfy our thoughts, it is enough to consider the verses of the third and fifth verses of the Divine Book "Yunus". "Indeed, your Lord is Allah who created the heavens and the earth in six days and then took the throne." "He (Allah) is the one who gives light to the sun and gives light to the moon, and divided it (i.e. the moon) into a number of destinations - constellations, so that you may know the number of years (times)." The main purpose of the scientist's approach to the literary text is to "identify the source of the ideas advanced in those lines." Because "in the science of literary studies, classic texts with a deep layer of meaning are studied as an object of hermeneutic methodology, and ways of promoting them are sought. For this purpose, the works are interpreted, explained, interpreted and analyzed." This experience was widely used in world literary studies, and the literary-aesthetic, philosophical-ethical views in the works of genius creators were "re-stated" for the readers of their time.

REFERENCES:

1. Jabbarov Sh. Hermeneutics-explanatory science. T.: Akademia, 2010, p. 154.
2. Vahidov R. Navoi and theology. - T.: Science. 1994. p. 19.
3. Tojiboev O. Prose narratives of Navoi's "Khamisa": principles, criteria, methods. Abstract. 2019. 5-p.
4. Saidova, Nodira Mustakimovna. "G'azal tahliliga germenevtik yondashuv." *Scientific progress* 4.2 (2023): 324-327.
5. Mustakimovna, Saidova Nodira. "Sinfdan tashqari adabiyot darslarini loyihalashtirish." *Models and methods for increasing the efficiency of innovative research* 2.18 (2022): 84%20(%)

QARINDOSHLIK TERMINLARINING KONSEPTUAL METAFORA SIFATIDA TERMINLASHUVI

S.A.San'atbekova, tadqiqotchi, Urganch Davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikdagi terminlashuv (terminologizatsiya) jarayonining asosiy manbalari tadqiq etiladi. Umumxalq leksikasi, xususan, tilning eng qadimgi yadro qatlamiga mansub bo'lgan qarindoshlik terminlarining boshqa sohalarga (ijtimoiy fanlar, texnika, ishlab chiqarish) metaforik ko'chish orqali ilmiy terminlarga aylanish hodisasi tahlil qilinadi. Maqolada oddiy so'zning terminga aylanishidagi asosiy semantik-funksional o'zgarish – uning nominativ (nomlash) vazifasiga qo'shimcha ravishda definitiv (tushunchani belgilash) vazifasini ham bajara boshlashi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, termin va professionalizm (kasb-hunar leksikasi) tushunchalari o'rtasidagi chegaralar va o'zaro munosabat masalalariga ham to'xtalib o'tiladi.

Калит сўзлар: термин, терминлашув, умумхалқ лексикаси, қариндошлик терминлари, терминологик метафора, концептуал метафора, номинатив функция, дефинитив функция, профессионализм.

Аннотация. В статье исследуются основные источники процесса терминологизации в лингвистике. Анализируется феномен трансформации общелексических единиц, в частности, терминов родства, относящихся к древнейшему ярусу языка, в научные термины посредством метафорического переноса в другие области (общественные науки, технику, производство). В статье теоретически обосновывается основное семантико-функциональное изменение, происходящее при превращении обычного слова в термин, а именно приобретение им помимо номинативной (называющей) функции дефинитивной (определяющей понятие) функции. Кроме того, рассматриваются границы и взаимосвязь понятий «термин» и «профессионализм» (профессиональная лексика).

Ключевые слова: термин, терминологизация, общенародная лексика, термины родства, терминологическая метафора, концептуальная метафора, номинативная функция, дефинитивная функция, профессионализм.

Abstract. This article investigates the main sources of the terminologization process in linguistics. It analyzes the phenomenon of general lexicon units, specifically kinship terms belonging to the most ancient core layer of the language, transforming into scientific terms through metaphorical transfer to other fields (social sciences, technology, and production). The article provides a theoretical basis for the main semantic-functional change that occurs when an ordinary word becomes a term—specifically, its acquisition of a definitive (defining a concept) function in addition to its nominative (naming) function. Furthermore, it addresses the boundaries and interrelationships between the concepts of "term" and "professionalism" (vocational lexicon).

Keywords: term, terminologization, general lexicon, kinship terms, terminological metaphor, conceptual metaphor, nominative function, definitive function, professionalism.

Kirish. Har qanday tilning, jumladan, o'zbek va ingliz tillarining terminlar tizimini shakllantirishda asosiy manba, shubhasiz, asrlar davomida tilning leksik tarkibida mavjud bo'lgan va til egalari tomonidan faol qo'llanib kelingan umumxalq leksikasidir. Bu til taraqqiyotining universal qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Taniqli rus olimi R.A.Budagov ushbu fikrni alohida ta'kidlab, terminlar "...odatda, adabiy tilda mavjud bo'lgan so'zlarga maxsus, qo'shimcha, terminologik ma'no berish orqali yaratiladi" deb yozgan edi [1].

Shu bilan birga, oddiy, umumqo'llanuvdagi so'zlar terminologiya darajasiga yetib borguncha juda murakkab va uzoq rivojlanish yo'lini bosib o'tishini unutmash kerak. Rus tilshunosligining yirik namoyandasi A.I.Yefimov terminologizatsiya jarayonini quyidagicha izohlaydi: "umumqo'llanuvdagi so'zlarning terminlashuv jarayoni shundan iboratki, so'zning ma'nolaridan biri ixtisoslashadi, muayyan tushunchalarni ifodalash uchun uning semantik chegaralari qat'iy belgilanadi

va shu tariqa ilmiy termin yaratiladi” [2], ya’ni soʻzning keng maʼnosi torayib, aniq bir sohaga xos tushunchani ifodalashga moslashadi.

Tadqiqotchi K.L.Zadixina taʼkidlaganidek, “...oʻz kelib chiqishi va qoʻllanish doirasidan, umumtil birligi, dialektizm yoki oʻzlashma soʻz ekanligidan qatʼi nazar, terminlar ijtimoiy hayotning muayyan bir sohasida bir yoki bir nechta maxsus maʼno kasb etadi va aniq tushunchalarni ifodalaydi” [8].

Asosiy qism. Agar terminlarning asosiy manbai umumxalq leksikasi boʻlsa, bu qatlam ichida qarindoshlik terminlari alohida oʻrin tutadi. Ular tilning eng qadimgi, yadro qatlamiga mansub boʻlib, insoniyat uchun eng tushunarli va fundamental konseptlarni ifodalaydi. Shu sababli, ular boshqa sohalardagi yangi, murakkab tushunchalarni nomlash uchun qulay metaforik model vazifasini oʻtaydi. Bu hodisani “terminologik metafora” yoki “terminologik koʻchish” deb atash mumkin.

1. Ijtimoiy fanlardagi qoʻllanishi. Qarindoshlik terminlarining ijtimoiy fanlar terminologiyasiga koʻchishi yaqqol kuzatiladi. Masalan, *oila* termini biologiyada (*sutemizuvchilar oilasi*), huquqshunoslikda (*huquqiy oilalar*), tilshunoslikda (*tillar oilasi*) kabi sohalarda ilmiy termin sifatida qoʻllaniladi. *Avlod* soʻzi genetika, tarix va sotsiologiyada, *ajdod* soʻzi esa biologiya va antropologiyada terminga aylangan [3].

2. Texnika va ishlab chiqarish sohalarida. Koʻplab tillarda *ona* konsepti asosiy, markaziy, oʻzidan boshqa elementlarni hosil qiluvchi qism maʼnosida qoʻllaniladi. Rus tilidagi *materinskaya plata* (kompyuterning asosiy platasi), nemis tilidagi *Muttergesellschaft* (“ona-kompaniya”, ya’ni bosh kompaniya) kabi misollar bunga yaqqol dalildir [4]. I.B.Kachinskayaning tadqiqotlarida rus tilining arxangelsk shevalarida *matka* (ona) soʻzi uyning asosiy toʻsini, kemaning asosiy qismi, omborxona kabi koʻplab predmetlarning markaziy elementini atashi koʻrsatib oʻtilgan [5].

3. Turkiy tillardagi parallellar. Bu hodisa turkiy tillar uchun ham begona emas. Masalan, oʻzbek tilida *ona vatan* (rus tilidan kalka, aslida *ota yurt*), *ona tili*, *ona zamin* kabi birikmalar shunchaki badiiy tasvir vositasi emas, balki ushbu tushunchalarning negiz, asos ekanini ifodalovchi konseptual metaforalardir. Qozoq tilida ham *ana til* (ona tili), *ata mekén* (ota makon) kabi qoʻllanishlar mavjud boʻlib, bu umumturkiy tafakkur tarzidagi umumiylikdan dalolat beradi [6].

Terminning definitiv va nominativ tabiati xususida shuni aytish mumkinki, terminlar asosan ilmiy uslubga xos boʻlib, ilmiy asarlar, tadqiqotlar, sohasiy va umumiy lugʻatlarda keng qoʻllaniladi. Umumxalq leksikasidan terminga aylangan har qanday soʻz yangi, ikkiyoqlama funksiyaga ega boʻladi.

Terminga aylanish jarayonida soʻzning tabiati oʻzgarib, u ikkiyoqlama vazifani bajara boshlaydi. Bu borada atoqli tilshunos V.V. Vinogradovning fikrlari alohida ahamiyatga ega: “Soʻz bir tomondan nominativ (nomlash), ikkinchi tomondan esa definitiv (taʼriflash) vazifasini bajaradi... oxirgi holatda u ilmiy terminga aylanadi” [9]. Demak, toki soʻz terminga xos xususiyatlarni oʻzlashtirmaguncha, u nominativ birlik boʻlib qoladi. Terminga aylanishi bilan esa unda definitiv xususiyat paydo boʻladi. Rus tilshunoslari V.V.Beliy va V.P.Danilenko terminlarning mana shunday ikkiyoqlama tabiatini nazarda tutib, “terminga til tizimining leksik birligi sifatida nominativlik va (tushuncha ifodasi sifatida) definitivlik bir xilda xosdir” deb taʼkidlaydilar [7]. Masalan, *ota* soʻzi kundalik nutqda muayyan bir shaxsni atash uchun ishlatilsa (nominativ funksiya), huquqshunoslikda u aniq huquq va majburiyatlarga ega boʻlgan ijtimoiy maqomni belgilovchi tushunchani ifodalaydi (definitiv funksiya). Xuddi shuningdek, oʻzbek tilidagi *aka* soʻzi kundalik muloqotda muayyan shaxsni atash uchun ishlatiladi (nominativ funksiya). Ammo koreys madaniyatida bu soʻzning muqobili (*hyung/oppa*) nafaqat qarindoshlikni, balki oʻzidan katta yoshdagi har qanday erkakka nisbatan ijtimoiy maqom va hurmatni belgilovchi aniq definitiv xususiyatga ega ijtimoiy terminga aylangan.

Shu oʻrinda termin va professionalizm munosabati haqida aytish mumkinki, termin va oddiy soʻz, ayniqsa, kasb-hunarga oid leksika (professionalizm) oʻrtasidagi chegaralarni aniqlash qiyoslanayotgan tillardagi eng kam oʻrganilgan va murakkab masalalardan biri boʻlib qolmoqda. Har qanday termin mustaqil soʻz yoki soʻz birikmasi boʻlishi aniq, biroq har qanday soʻz ham termin sifatida tan olinavermaydi, chunki ular oʻrtasida ham umumiyliklar, ham farqli jihatlar mavjud.

Mumtoz terminologiya nazariyasiga ko'ra, termin ikki asosiy o'ziga xos belgi bilan ajralib turadi: birinchidan, u, qoida tariqasida, monosemantik, ya'ni bir ma'noli bo'ladi; ikkinchidan, u aniq bir bilim, fan yoki texnika sohasiga mansub bo'ladi. Ko'pchilik tadqiqotchilar terminlarning asosiy qismi professionalizmlardan kelib chiqadi, degan fikrga qo'shiladilar [10]. Bu fikr faktlar bilan tasdiqlansa-da, o'zbek va ingliz leksikasining bu ikki qatlami o'rtasidagi farq hanuzgacha to'liq ochib berilmagan. Kasb-hunar leksikasining terminlarga aylanish jarayoni tilning o'zini boyitish va rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayni paytda, bu jarayonda ijtimoiy omillar va tilning ichki qurilishi o'rtasidagi aloqa va o'zaro ta'sir yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, turkiy tillardagi qadimgi harbiy-feodal terminlarning to'y marosimi terminologiyasiga o'tishi (masalan, *yasovul*, *to'ra* kabi so'zlarning qo'llanishi) buning yorqin misolidir. Bunda bir ijtimoiy soha (harbiy) leksikasi boshqa ijtimoiy soha (oilaviy marosim) uchun termin vazifasini o'tay boshlagan [11].

Xulosa. Umumqo'llanuvdagi so'zlar iste'mol doirasining torayishi va ma'nosining ixtisoslashuvi natijasida terminga aylanadi. Bu jarayon tilning ichki imkoniyatlaridan unumli foydalanishning yorqin namunasidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, termin yasallishining manbai tilning o'zining leksik tarkibidir va bunda qarindoshlik terminlari kabi eng qadimgi, fundamental konseptlarni ifodalovchi qatlam metaforik ko'chish uchun asosiy baza bo'lib xizmat qiladi.

Terminga aylantirilgan so'z dastlabki bosqichda ikkiyoqlama xususiyatga ega bo'lib, uning asosiy farqlovchi jihati nominativ (nomlash) vazifasidan tashqari, aniq bir ilmiy tushunchani belgilovchi definitiv (ta'riflash) xususiyatga ega bo'lishidir.

O'zbek va ingliz tillaridagi qarindoshlik terminlari chuqur tarixiy ildizlarga va boy o'tmishga ega. Biroq, ushbu murakkab hodisadagi turli ziddiyatli jihatlarni bartaraf etish uchun til tarixida termin yaratishning murakkab mexanizmini va ularning keng qo'llanish yo'llarini chuqur tadqiq etish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Будагов Р.А. История слов в истории общества. – М.: Просвещение, 1971. – С. 31.
2. Ефимов А.И. История русского литературного языка. – М.: Высшая школа, 1971. – С. 216-217.
3. Орлова М.Е. Термины родства в терминосистемах общественных наук // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 24 (239). – С. 215–222.
4. Злобин А.Н. Лингвокультурные особенности концептуальной метафоризации в немецком языке (на примере терминов родства) // Молодой ученый. – 2020. – № 34 (324). – С. 139–141.
5. Качинская И.Б. Термины родства и языковая картина мира (по материалам архангельских говоров): дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2011. – 325 с.
6. Нурманова Ж.К., Исмахан Р.К. Особенности терминологии родства в казахском языке// Молодой ученый. – 2019. – № 17 (255). – С. 261–263.
7. Белый В.В. Структурная и семантическая характеристика терминов в современном русском языке: АКД. – М., 1982. – С. 7.; Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 20.
8. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1952. – С. 70–74.
9. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 2-13. 10.
10. Бурдин С.М. О терминологической лексике // Филологические науки. – 1958. – № 4. – С. 58-59.
11. Ахметьянов Р.Г. Древние тюрко-монгольские военно-феодальные термины в тюркской свадебной терминологии // Советская тюркология. – 1977. – № 4. – С. 96–102.

UO'K: 82-1/29

PUBLITSISTIK MATNLARDA KOGEZIYANING O'RNI

S.Sh.Sarimsokov, PhD, katta o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillari instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada publitsistik matnlarda kogeziyaning lingvistik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Kogeziya tushunchasi, uning grammatik, leksik va mantiqiy ko'rinishlari, shuningdek, publitsistik janrlar kesimidagi o'rni izohlangan. Maqolada publitsistik nutqning ta'sirchanligi va izchilligini ta'minlashda kogeziya vositalarining ahamiyati ochib beriladi. O'zbek va ingliz publitsistik matnlari misolida kogeziyaning qiyosiy tahlili o'tkazilib, ularning o'ziga xos jihatlari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kogeziya publitsistik matnning yaxlitligi va kommunikativ samaradorligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Ushbu maqolada media vositalarida matn va nutq jarayonida kogeziya uslubidan foydalanish bo'yicha fikr mulohazalar keltirilgan. Bunda, nutq davomiyligini ta'minlab berishi haqida to'xtalib o'tgan hamda olimlarning qarashlari orqali kogeziyaning muhim ekanligini ochib bergan.

Kalit so'zlar: kogeziya, publitsistik matn, leksik bog'lanish, grammatik bog'lanish, mantiqiy izchillik, publitsistika janrlari.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические и стилистические особенности когезии в публицистических текстах. Раскрываются понятие когезии, её грамматические, лексические и логические проявления, а также её роль в рамках публицистических жанров. В статье подчеркивается значение средств когезии в обеспечении выразительности и последовательности публицистической речи. Проведен сравнительный анализ когезии на примере узбекских и английских публицистических текстов, выявлены их особенности. По результатам исследования когезия признается одним из основных средств, обеспечивающих целостность и коммуникативную эффективность публицистического текста.

В статье также приведены размышления об использовании когезии в процессе создания текста и речи в СМИ. Отмечается её роль в обеспечении связности высказываний, а также раскрывается важность когезии на основе мнений ученых.

Ключевые слова: когезия, публицистический текст, лексическая связь, грамматическая связь, логическая последовательность, жанры публицистики.

Abstract. This article analyzes the linguistic and stylistic features of cohesion in journalistic texts. The concept of cohesion is explained along with its grammatical, lexical, and logical forms, and its role within various journalistic genres is discussed. The article highlights the importance of cohesion tools in ensuring the impact and consistency of journalistic speech. A comparative analysis of cohesion in Uzbek and English journalistic texts is conducted, showing their distinctive characteristics. According to the findings, cohesion is recognized as one of the main tools that ensures the unity and communicative effectiveness of a journalistic text.

The article also presents views on the use of cohesion in the process of text and speech production in media. It emphasizes how cohesion contributes to the continuity of discourse and illustrates its importance through the perspectives of scholars.

Keywords: cohesion, journalistic text, lexical connection, grammatical connection, logical consistency, journalistic genres.

Kirish. Publitsistik matnlar ijtimoiy fikrni shakllantirish, dolzarb voqealar haqida jamoatchilikni xabardor qilish va jamiyatning ma'naviy hayotiga ta'sir etishning eng muhim vositalaridan biridir. Publitsistik nutqning ta'sirchanligi, izchilligi va ravonligi, eng avvalo, unda qo'llaniladigan kogeziya vositalari orqali ta'minlanadi. Mazkur maqolada publitsistik matnlarda kogeziya hodisasining lingvistik va uslubiy jihatlarini, uning janrlar kesimidagi o'rni va kommunikativ samaradorlikka ta'siri tahlil qilinadi. Muloqotning o'zaro bog'liq shakllarini belgilash uchun kogeziya (inglizcha cohesion-aloqa) atamasidan foydalaniladi. Binobarin, bu atama uzluksizlikni ta'minlaydigan maxsus bog'liqlik turi bo'lib, mantiqiy ketma-ketlik, (temporal va/yoki makonga oid) individual xabarlar, faktlar, harakatlar va boshqalarning o'zaro bog'liqligiga nisbatan qo'llanadi. Turli xil lingvistik funksional uslublardagi matnlarda kogeziyadan keng foydalaniladi.

Ommaviy axborot vositalari matnlari ommaviy axborot vositalari nutqining tarkibiy qismi bo'lib, uning nutqni tashkil etuvchi xususiyatlari mazmun-tematik jihatning o'ziga xos xususiyatlari, qo'llash doirasi va usuli, pragmatik vazifasi, foydalanilgan kodi, kontekst va tildan foydalanishning o'ziga xosligi bilan bog'liq. Ommaviy axborot vositalarining nutqi ham mazmun jihatidan lingvistik va ayni paytda madaniy hodisa sifatida ham qaraladi. Tematik jihatdan, u inson faoliyatining ma'lum bir sohasiga qaratilgan va qabul qiluvchidan ommaviy adresatga xabar yuborish orqali aloqani o'z ichiga oladi.

Pragmatik jihatdan zamonaviy media nutqi siyosat va ijtimoiy hayot bilan bog'liq inson faoliyati sohasidagi ma'lumotlarni yetkazishga qaratilgan. Qabul qiluvchining (va shunga mos ravishda adresatning) tasviri ko'plab ma'lumotlar bilan tavsiflanadi. Turli xil verbal, vizual va

eshitish elementlarining kombinatsiyasi bo'lgan ko'p o'lchovli muloqot kodi qo'llaniladi. Siyosiy nutqining ommaviy axborot vositalarida nutq va fikrlash faoliyati ijtimoiy-madaniy kontekstdan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Metodologiya. Amaldagi lingvistik vositalarni tanlash ommaviy auditoriyaga yo'naltirilganligi va media matnlarining interdiskursivligining yuqori darajasi bilan belgilanadi. Siyosiy matn ommaviy axborot vositalarida global voqelikni, axborotni yetkazuvchi diskurs sanaladi. Bu funksional uslubdagi bir xillik va yuqori darajadagi interdiskursivlik bilan ajralib turadigan institutsional nutqning bir yo'nalishi hisoblanadi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari nutqi - bu informatsion nutq chorrahasida shakllangan turli xil shakllanish (media sohasining umumiy maqsadiga muvofiq – axborot) matnlarni taqdim etadi.

Siyosiy nutq matnida kogeziya segmentlar orasidagi mantiqiy bog'lanishda quyidagilar namoyon bo'ladi.

- a) berilayotgan axborotning dolzarbligi;
- b) jurnalist tomonidan o'rganilgan materiallarni izchilligi;
- v) axborot ma'lumotlari bog'liqligi.

Ushbu hujjatdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali butun matnni shakllantirish, kerakli ibora va jumalarni tanlash muhim sanaladi. Bundan tashqari alohida ibora va hatto mustaqil jumalar matn bog'liqligini ta'minlash uchun tanlanadi. Shunday qilib, tanlangan ibora kogeziya vazifasini bajaradi. Bunda ba'zi grammatik vositalar yordamida gapning ikki bo'lagi bog'lanadi. Matnni shakllantirish funksiyasi grafik tarzda - bitta jumlaning alohida paragraflarga bo'lish orqali amalga oshiriladi. Mantiqiy va formal-strukturaviy (ushbu turdagi matnga xos) qarama-qarshilikka aniqlik kiritiladi.

Natijalar va muhokama. Gazeta matnida, xususan, qisqa xabarlarida kogeziyaga boshqa vositalar orqali erishiladi. Agar berilgan qisqa xabarni tahlil qilsak, birinchi qarashda bu yerda hech qanday aloqa yo'qdek ko'rilishi mumkin. Ammo, xabarning pragmatik munosabati bilan baholaganda xabarlarining xususiyatlari, ya'ni imkon qadar ko'proq ma'lumotni iloji boricha kamroq satrlarga to'plashga yo'naltirilganligi guvohi bo'lamiz. Matnning bunday o'ziga xosligi har qanday formal-grammatik aloqa vositalaridan qochish zarurligiga olib keladi.

Shunga qaramay, qisqa matnlarda ham kogeziya mavjud bo'lishi mumkin. Masalan: *“Bugun Toshkent shahrida xalqaro anjuman boshlandi. Unda 15 ta mamlakat vakillari ishtirok etmoqda.”* Bu yerda kogeziya:

- *Olmosh:* “Unda” – birinchi gapdagi “anjuman”ga ishora qilmoqda.
- *Zamon birligi:* har ikkala gap hozirgi zamonda berilgan.
- *Mantiqiy izchillik:* ikkinchi gap birinchi gapdagi voqea (anjuman)ning davomiy tafsilotini beradi.

“The Prime Minister visited Samarkand. He met with local entrepreneurs to discuss new projects.”

Bu yerda kogeziya:

- *Olmosh (reference):* He – birinchi gapdagi *The Prime Minister*ga bog'lanmoqda.
- *Leksik bog'lanish:* “visited – met – discuss” — barchasi bir voqea zanjirida mantiqiy ketma-ketlikni hosil qiladi.
- *Mantiqiy kogeziya:* tashrif → uchrashuv → muhokama qilish ketma-ketligi.

“Kutubxona 20 sentyabrdan ta'mirlash ishlari sababli yopiladi. Shu sababli barcha kitobxonlar kitoblarni oldindan topshirishlari kerak.”

Bu yerda kogeziya:

- *Bog'lovchi:* “Shu sababli” – sabab-oqibat munosabatini bildiradi.
- *Takror:* “kitob – kitobxon – kitoblarni” orqali leksik kogeziya ta'minlangan.

Dastur so'zi ilgak bo'lib xizmat qiladi (*dasturga muvofiq* - birinchi xatboshida va *dastur bo'yicha* - ikkinchisida). Kontinuum amalga oshiriladigan kogeziyaning o'zi bitta ilgak bilan cheklanmaydi. Ushbu gazeta xabarining sarlavhasi – “Ishonch: tadqiqot davom etmoqda” *davom ettirish* so'zini bog'lovchi funksiyani beradi va keyin takrorlanadi – “Parvoz davom etmoqda.”). Shunday qilib, bu fe'lni turli xil birikmalarda takrorlash orqali kogeziya paydo bo'ladi.

Kogeziya - bu matnning alohida o'zgaruvchan bo'linmasidan ikkinchisiga o'tishni belgilaydigan matnning alohida qismlari o'rtasidagi bog'lanishning leksik, grammatik, semantik shakllari hisoblanadi [1]. A.Verner kogeziyani matnning turli til birliklari orqali ichki chiziqli tashkil etilishi deb tushunadi [2]. M. Xalidey kogeziyani matndagi elementlarning shunday munosabati, ma'noning bir elementi boshqa elementni nazarda tutsa, ikkinchisining talqini esa birinchisining talqiniga bog'liq deb ta'riflaydi [3].

Matndagi bog'lanishning quyidagi turlari ajratiladi: takrorlanish yoki takrorlash, almashtirish, pronominalizatsiya, murojaat, ellipsis, temporal bog'lanishlar, bog'lovchilar, leksik izotopiya [4]. Leksik birikma tilning leksik tizimidan foydalanadi. Leksik kogeziya qurilishida tipik leksik namunalarning mavjudligini oldindan belgilab beruvchi qandaydir tipiklik va ma'lum bir namunalarda kuzatishimiz mumkin.

O.L.Zaysevaning so'zlariga ko'ra, gazeta va jurnal matnlariga nisbatan qo'llaniladigan kogeziya tushunchasi axborotni uzatishning yagona kommunikativ vazifasi bilan oldindan belgilab qo'yilgan matnning barcha tarkibiy qismlarini tartibga solish, birlashtirish va o'zaro ta'sir qilishning dinamik jarayoni sifatida qo'llaniladi. Kogeziya ushbu bo'laklarning munosabatlarini optimal tarzda muvofiqlashtiradigan asosiy operatsion mexanizmga aylanadi [5].

Kogeziya — har qanday matnning tuzilishi va mazmuniy izchilligini ta'minlovchi muhim obyektidir. U bo'lmasa, matn parchalanadi, fikrlar orasida aloqa yo'qoladi va o'quvchi mazmunni tushunishda qiynaladi.

Kogeziya publitsistik matnlarda nafaqat formal bog'lanish, balki matnning ma'no, mantiq va uslubi yaxlitligini ta'minlovchi asosiy vositadir. Publitsistik janrlarda kogeziyaning turli ko'rinishlari matnning kommunikativ vazifasiga xizmat qiladi. Shu bois kogeziya masalasini matnshunoslik va publitsistika doirasida yanada chuqur o'rganish zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kogeziya publitsistik matnlarda matnning yaxlitligi, izchilligi va ta'sirchanligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Grammatik, leksik va mantiqiy kogeziya vositalari publitsistik janrlarning asosiy kommunikativ mexanizmlari hisoblanadi. O'zbek va ingliz publitsistik matnlarida umumiyliklar bilan bir qatorda milliy-uslubiy farqlar ham mavjud. Ushbu masalani chuqurroq o'rganish publitsistik matnshunoslik va lingvistik tahlilni boyitishga xizmat qiladi. Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, publitsistik matnlarda kogeziya matnning yaxlitligi va izchilligini ta'minlashda asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Grammatik, leksik va mantiqiy kogeziya elementlari orqali matn qismlari o'zaro bog'lanib, mazmunning to'liq va tushunarli bo'lishiga erishiladi. O'zbek va ingliz publitsistik matnlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida ularning umumiy jihatlari bilan bir qatorda milliy-uslubiy farqlari ham aniqlandi. Xususan, o'zbek publitsistik matnlari ko'proq takrorlash va sintaktik parallelizmga tayanar ekan, ingliz publitsistik matnlari qisqa, aniq jumlar va bog'lovchi vositalar orqali kogeziyani ta'minlaydi. Shuningdek, zamonaviy media nutqida kogeziya nafaqat lingvistik, balki vizual va multimodal vositalar yordamida ham mustahkamlanmoqda. Shu sababli kogeziya publitsistik matnlarning nafaqat lingvistik yaxlitligi, balki ijtimoiy ta'sirchanligi, kommunikativ samaradorligi va madaniy-ma'naviy qiymatini ham oshiruvchi muhim hodisa sifatida qaraladi. Bu mavzuni chuqurroq o'rganish kelgusida matnshunoslik, stilistika va jurnalistika sohalarida yangi ilmiy yondashuvlar uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гальперин И.Р. Интеграция и завершенность текста // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1980. – №6. – С. 512–520.
2. Werner A. Terminologieerneueren Linguistik. – Tübingen: Niemeyer, 1988, Bd. 2, – S. 684– 685.
3. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London, 1976., с. 27
4. Будагов Р.А. Введение в науку о языке: Учебное пособие. – М.: Добросвет, 2003. – 544 с.,
5. Зайцева О. Л. Когезия в текстах газетных и журнальных статей // Университетские чтения – 2015: материалы научно-методических чтений ПГЛУ. П.: Изд-во ПГЛУ, 2015. С. 15-19.

**O'ZBEK TILSHUNOSLIGIGA MAYDON NAZARIYASINING KIRIB KELISHI
BO'YICHA QARASHLAR****D.B.Saydaliyeva, o'qituvchi, PhD, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon**

Annotatsiya. *Olam o'zaro shartlangan bir-birini taqozo etadigan elementlar munosabatidan tashkil topgan yaxlit bir sistema sifatida kichik butunliklarga bo'linuvchan xususiyatga egadir. Obyektiv olam oddiydan murakkabga qarab sinflarga birlashuvchi va ayni chog'da, bo'laklarga bo'linish xususiyatiga ega bo'lgan murakkab sistema sanaladi. Bu bo'linish inson ongida umumlashgan tarzda aks etadi va tilda o'z ifodasini topadi hamda tilning obyektiv olam bilan ong orqali uzviy bog'lanishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: lingvistika, sistemaviy yondashuv, idrok, ong, maydon nazariyasi, fonologik birliklar, lingvistik birlik.

Аннотация. *Вселенная как целостная система, состоящая из взаимоотношений взаимозависимых элементов, имеет свойство разделяться на малые целые. Объективный мир рассматривается как сложная система, объединяющая классы от простого к сложному и в то же время обладающая свойством разделяться на части. Это разделение отражается в сознании человека в общем виде, находит свое выражение в языке и показывает целостную связь языка с предметным миром через сознание.*

Ключевые слова: лингвистика, системный подход, восприятие, сознание, теория поля, фонологические единицы, языковая единица.

Abstract. *The universe as a whole system consisting of the relationship of mutually dependent elements has the property of being divided into small wholes. The objective world is considered a complex system that combines classes from simple to complex and at the same time has the property of being divided into parts. This division is reflected in the human mind in a general way and finds its expression in the language and shows the integral connection of the language with the objective world through consciousness.*

Key words: linguistics, systematic approach, perception, consciousness, field theory, phonological units, linguistic unit.

Kirish. Obyektiv olamning inson ongida aks etishi va tilda o'z ifodasini topishi sistemaning muayyan mavzuiy guruhlarga bo'linishi orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham til sistemasini maydon sifatida o'rganish til – ong – borliq dialektik munosabatini ochishda katta ahamiyatga ega.

Jahon, jumladan, o'zbek tilshunosligiga maydon nazariyasining kirib kelishi, til mazmuniy sistemasiga maydon sifatida qarashning ma'lum afzalliklari, maydonning xususiyatlari, uning o'ziga yondosh boshqa hodisalardan farqlanishi, o'zbek tili mazmuniy sistemasida ma'lum o'rin tutuvchi ayrim mikromaydonlar borasida fikr yuritish o'zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev haqidagi so'zdan boshlanadi.[1 54].

Asosiy qism. Adabiyotlar tahlili. XX asrning 70-yillaridan boshlab strukturalizm o'zbek tilshunosligiga ham kirib kela boshladi. Bu sohada o'zbek tili leksik birliklarini makro va mikrosistemalariga bo'lib, ularning bir qator mikrosistemalarini monografik tadqiqot obyekti sifatida o'z shogirdlariga tavsiya etgan professor Sh.Rahmatullayevning xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim.

I.Qo'chqortoyev esa Sh.Rahmatullayev g'oyalarini rivojlantirib, bu sohada keng ilmiy tadqiqotlar olib bordi.[2.86]. Til va nutq farqlanishi, til birliklarida shakl va mazmun munosabati, F.de Sosyurning lingvistik konsepsiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlari o'zbek tilshunosligida struktur yo'nalishning shakllanishi va rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Fonologik sathda sistemaviylik turkiy tillar materiallari asosida A.M.Shcherbak tomonidan ilk bor ochib berilgan edi.[3.5] Unda fonologik birliklar fonologik zidlanishlar asosida tadqiq etiladi. Fonemalar funksional jihatidan atroflicha o'rganiladi.

O'zbek tili fonologik sathidagi sistemaviylik professor A.Abduazizov tomonidan dastlab «Umurniy tilshunoslik» kitobida ko'rsatib beriladi. Unda o'zbek tilidagi unli va undosh

fonemalarning farqlovchi (differensial) va farqlamaydigan (nodifferensial) belgilari, fonemalar o'rtasidagi zidlanishlar va ularning turlari atroflicha yoritiladi. Bu tadqiqot maydonga kelgunga qadar V.V.Reshetovning «O'zbek tili. Fonetika» (1960) hamda F.Abdullayevning «Xorazm shevalari fonetikasi» (1960) kitoblarida ham fonema va uning variantlari haqida batafsil ma'lumot berilgan va bu bilan fonetik sathda til va nutq munosabatini yoritishga harakat qilingan bo'lsa ham, lekin hali bu davrda o'zbek tilshunosligiga strukturalizm nazariyasi yetib kelmagan edi. Fonema va uning variantlari masalasi L.V.Shcherba, A.A.Reformatskiy kabilar qarashlari ta'sirida bayon qilingan edi.

Sistemaviy-struktur tadqiqotlarning keng tarqalishi 80-yillarga to'g'ri keldi. Bu davrda o'zbek tili fonologiyasi, leksikologiyasi, sintaksisini sistemaviy-struktur nuqtayi nazaridan tadqiq etuvchi qator asarlar maydonga keldi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilining barcha sath birliklarining sistemaviy- struktur tadqiq etishga da'vat H.Ne'matov, N.Mahmudov va A.Nurmonovlar tomonidan e'lon qilingan maqoladan boshlandi.[4.173] Natijada o'zbek tilshunosligida sistemaviy tadqiqotlarga hujum davri boshlandi deyish mumkin. Shundan so'ng o'zbek tili fonologik sistemasiga bag'ishlangan A.Nurmonovning «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (1992), A.Abdulazizovning xuddi shu nomdagi kitobi (1994), o'zbek tilining morfem paradigmatisasi va sintagmatikasiga bag'ishlangan T.Mirzaqulovning monografiyasi (1994), o'zbek tili sistem leksikologiyasiga bag'ishlangan H.Ne'matov va R.Rasulovlarning «O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» (1995), morfologik sistemasiga bag'ishlangan R.Rasulovning «O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi» (1990), mualliflar guruhining «O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya» (2001); O'zbek tili sintaktik sistemasiga bag'ishlangan «O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi», «O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis», A.Berdialiyevning «Ergash gapli qo'shma gap konstruksiyalarida semantik-signifikativ paradigmatisa» (2001), M.Qurbonova, R.Sayfullayevlarning «O'zbek tilining struktural sintaksisi» (2004), til va nutq dioxotomiyasiga bag'ishlangan H.Ne'matov va O.Bozorovlarning «Til va nutq» (1989), lingvistik birliklar darajalanishiga bag'ishlangan O.Bozorovning «O'zbek tilida darajalanish» (1997), lingvistik belgiga bag'ishlangan A.Nurmonovning «Lingvistik belgi va uning xususiyatlari» (2008) kabi ishlari va boshqa bir qancha monografik tadqiqotlar va ilmiy maqolalar e'lon qilindi.

Shuningdek, Sh.Shahobiddinovaning «O'zbek tili morfologiyasi umumiylik-xususiylik dialektikasi talqinida» (1994), Sh.Iskandarovaning «O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon asosida o'rganish» (1998), B.Mengliyevning «Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar» (2001), M.Hakimovning o'zbek tili pragmatikasiga bag'ishlangan «O'zbek tili ilmiy matnining pragmatik tadqiqi» (2001), N.Mahkamovning «O'zbek tilida pleonazm» (1988), A.Sobirovning «O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi sifatida tadqiq etish» (2005), D.Nabiyevaning «O'zbek tilining turli sathlarida umumiylik-xususiylik dialektikasining namoyon bo'lishi» (2005), D.Nurmonovaning «O'zbek tilida paradigma a'zolari o'rtasidagi zidlanishning mo'tadillashuvi» (1998), L.Nigmatovaning «O'zbek tilida privativlik» (2020), M.Abdiyevning «Sohaviy leksikaning sistem tahlili» (2005), D.Lutfullayevaning «Gapni semantik-sintaktik qoliplashtirish muammolari» (2005) singari qator tadqiqotlari maydonga kelishi o'zbek tilshunosligida sistemaviy-struktur yo'nalishning chuqur ildiz otishiga olib keldi.

Hozirgi kunda o'zbek tilshunosligida ikki yo'nalishda bab-barobar ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ularning birinchisi an'anaviy yo'nalishda, ikkinchisi sistemaviy-struktur yo'nalishda. Bu ikki yo'nalish, Mahmud Koshg'ariy ta'biri bilan aytganda, "ikki uloqchi otdek o'zbek tilshunosligi aravasini barobar tortgan".[5.134-10] Bu ikki yo'nalish bir-birini mutlaqo inkor etmagan. Aksincha, ularning biri ikkinchisiga tayangan va biri ikkinchisidan oziqlangan.

O'zbek tilshunosligida sistemaviy-struktur tilshunoslikning «formal-funksional yo'nalishi»dan bir oz farq qiladigan ikkinchi yo'nalish ham vujudga keldi. Bu yo'nalish quyidagi tamoyillarga amal qiladi:

1. Tilni o'rganishda induktiv va deduktiv tamoyillarning hamkorligi.
2. Nutqiy faoliyatda til-nutq dioxotomiyasining amal qilishi, invariant-variantlilik munosabatini belgilash.
3. Til sistemasining iyerarxik tuzilishi. Bir sath birliklari va sathlararo birliklar munosabati.

4. Lingvistik birliklarning belgisi tabiati. Lingvistik belgisi shakl va mazmun munosabati.
5. Nutqiy faoliyatda lingvistik va ekstralingvistik vositalar hamkorligi.
6. Tilning ijtimoiy funksiyalari (kommunikativ, ekspressiv).

Bu tamoyillar asosida hozirgi kunda o'ndan ortiq monografiyalari, yuzdan ortiq maqolalar maydonga keldi.[6.123]

O'zbek tilshunosligidagi struktur yo'nalishlarni ikki guruhga ajratish mumkin. Ulardan birinchisi o'zlarining tadqiq yo'nalishini «formal-funksional yo'nalish» deb nomladilar va bu yo'nalishning tadqiq tamoyillari asosida M.Qurbonovning “O'zbek tilshunosligida formal-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini” mavzusidagi monografik tadqiqoti ham maydonga keldi. [7.51]Bu monografiyada o'zbek tilshunosligidagi formal-funksional yo'nalishning ildizlari va asosiy tamoyillari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Unda qayd etilishicha, formal-funksional yo'nalish struktur tilshunoslikning funksional tarmog'i va S.Ivanovning substansional konsepsiyasidan oziqlanadi va 5 ta asosiy tahlil tamoyillariga asoslanadi.

Ular quyidagilardan iborat:

- 1) lisoniy birlikning zotiy (substansional) tabiati;
- 2) har bir lisoniy birlikning kamida ikki paradigmaga mansubligi;
- 3) lisoniy birlikning barcha bosqichlarida oraliq uchinichining mutlaqligi;
- 4) lisoniy tizimning iyerarxik (pog'onaviy) qurilishi; bu iyerarxiyada har bir bo'g'inining nisbiy mustaqilligi va uzvlarining gipo-giperonimik munosabatlar bilan ochiq mikrosistema sifatida o'zaro bog'lanishi;

5) har bir lisoniy birlikning o'z xususiy sinonimik va graduonimik qatorga ega bo'la olishi va bu qatorlarning umumiy lisoniy sistema va mikrosistemalarga, ularning strukturasiiga bevosita aloqador emasligi.

Bu tamoyillarning birinchisi va to'rtinchisi L.Yelmslevning deduktiv tamoyili ta'sirida shakllanganligi ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, bu yo'nalishdagi tadqiqotlarda til birliklari sifatida faqat uchta birlikni — fonema, morfema va konstruksiyaning e'tirof etilishida deskriptiv lingvistikaning ham ta'siri seziladi.[7.51]

Xulosa. Sistemaviy-struktur yo'nalishlarning har uch tarmog'iga xos eng ratsional tomonlarni va sharq falsafasining obyektini fahmiy va idrokiy bilish haqidagi ta'limotlarini o'zida mujassam etgan. Bu yo'nalish lingvistik birliklarning ichki sturkturasi va funksiyasiga ko'proq e'tibor beradi. Shuning uchun uni «struktur- funksional yo'nalish» deb nomlash maqsadga muvofiqdir. Struktur tilshunoslikda substansiya va shaklning farqlanishi hamda bu ikki tomonning qaysinisiga e'tibor tortilishi struktur tilshunoslikning turli maktablarga bo'linishiga sababchi bo'ldi. Substansiya nuqtayi nazaridan yondashuvchi strukturalistlar sistemani ikki va undan ortiq elementlarning yig'indisi, shakl nuqtayi nazaridan yondashuvchi strukturalistlar esa elementlarning o'zaro munosabatidan iborat butunlik sifatida izohladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahmatullayev SH. Sistem tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Universitet, 2007.54b
2. Qo'chqortoyev I. F.de Sosyurning lingvistik konsepsiyasi. – Toshkent, 1976.86 b
3. Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.5.
4. Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюрских языков. – Санкт-Peterburg, 1994.173с
- 5.Нурмонов А. Структур тилшунослик илдизлари ва йўналишлари. – Тошкент: Таълим, 2009. – Б. 134; Неъматов Х. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюрских языков. – СТ., 1984. –№5. – С. 3-10.
6. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – ДДА. Тошкент, 1997; Мирзакулов Т. У. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масаллари. — ДДА. Тошкент, 1994 123b
- 7.Qurbonova M. O'zbek tilshunosligida formal-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini. – Toshkent, 2001. – 51 b

“BOBURNOMA” ASARINING TURKIY NASRDAGI O'RNI VA TIL XUSUSIYATLARI
D.R. Sayipova, v.b. dots., PhD, Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy nasr rivoji, bunda “Boburnoma”ning ahamiyati va o‘ziga xosligi haqida so‘z boradi. Shuningdek, asarda tilshunoslikka oid masalalar ifodasi, Boburning tilshunos olim sifatidagi kuzatishlari, ilmiy qarashlari dalillar asosida keltirilgan.

Kalit so‘zlar: saj, maqol, qo‘shiq, rajaz, nasr, hamd, na‘t, kotib, alifbe, ramziy qahramon, Hodarvesh, Qarshi, anba, nag‘zak, Lamg‘on, Lamkon, afg‘oniy, hindiy, forsiy, alfoz, kalahra.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие тюркской прозы, значение и своеобразие произведения «Бабур-наме». Кроме того, анализируются лингвистические аспекты произведения, наблюдения и научные взгляды Бабура как языковеда, приведённые на основе фактических данных.

Ключевые слова: садж, пословица, песня, раджаз, проза, хамд, нат, писец, алфавит, символический герой, Ходарвеш, Карши, анба, нагзак, ламган, ламкон, афганский, хинди, персидский, альфоз, калахра.

Abstract. This article discusses the development of Turkic prose, the significance and uniqueness of Baburnama. It also analyzes linguistic aspects of the work, presenting Babur’s observations and scholarly views as a linguist, supported by factual evidence.

Key words: saj, proverb, song, rajaz, prose, hamd, na‘t, scribe, alphabet, symbolic hero, Hodarvesh, Karshi, anba, nag‘zak, Lamg‘an, Lamkon, Afghan, Hindi, Persian, alfoz, kalahra.

Turkiy nasr tarixida ko‘plab asarlar alohida o‘rin tutadi. Masalan, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu Lug‘otit-Turk” asarida maqollar, matallar va she‘riy parchalar bilan bir qatorda, ayrim ertak va afsonalarning aks-sadolarini topish mumkin. Ushbu asarda XI asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo va G‘arbiy Xitoyda yashagan turkiy urug‘lar va qabilalar, ularning ijtimoiy hayoti, tili va tarixi tasvirlangan, shuningdek, bu mintaqaning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasi haqida qimmatli ma‘lumotlar berilgan. Turkiy so‘zlarni tushuntirishda muallif bir nechta janrlardan foydalangan. Qoshg‘ariyning o‘zi ta’kidlaganidek, “...bu kitob hikmatli so‘zlar, maqollar, qo‘shiq, rajaz va nasr deb ataladigan narsalar bilan maxsus alifbo tartibida bezatilgan” [1]

Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” asari ham kirish qismida nasr elementlarini o‘z ichiga oladi. Kitobda maqtovg‘a sazovor she‘riy misralar, kitobning ahamiyati, nomi, xonga berilganligi, muallifning minnatdorchiligi tasvirlangan, shuningdek, asarning to‘rtta ramziy qahramoni - Kuntug‘di (adolat), Oyto‘ldi (baxt), Og‘durmish (aql) va O‘zgurmish (qanoat) o‘rtasidagi suhbatlar va munozaralarning nasriy hikoyasi mavjud bo‘lib, ular turkiy adabiyotda nasrning rivojlanishiga turtki bo‘lib xizmat qilgan.

Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari turkiytilidagi birinchi yirik nasriy asar hisoblanadi. Ushbu kitobda keltirilgan hikoyalar, afsonalar va maqollar Qur‘on, hadis, diniy manbalar, tarixiy asarlar, shuningdek, turli xalqlarning afsonalari va an‘analariga asoslangan. Ushbu manbalar asosida yaratilgan matnlar turkiy epik an‘analar ta‘sirida yangi mazmun va badiiy xususiyatlarga ega bo‘ldi [2].

Bu asarlarning barchasi o‘zbek nasri tarixidagi muhim bosqichlarni ifodalaydi. Nasr, eng avvalo, o‘zbek folklorining qadimiy va abadiy og‘zaki an‘analarida, qo‘shni xalqlar adabiyoti bilan aloqada va yozma adabiyot sohasida paydo bo‘lgan va rivojlangan. Bu nasriy asarlar o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy hayoti va mafkurasi uchun badiiy ifodaning muhim manbalari hisoblanadi.

O‘zbek adabiyotida tom ma‘nodagi nasriy asarlar taraqqiyoti, shubhasiz, Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liqdir. Navoiy adabiy merosining katta qismini nasr tashkil etishini quyidagicha ifodalagan edi:

Nazm-u nasrim kotibi taxminshunos,

Yozsa, yuz ming bayt etar erdi qiyos. (“Lison ut-tayr”).

Shoirning “Munshaot”, “Vaqfiya”, “Majolis un-nafois”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Tarixi anbiyo

va hukamo”, “Tarixi muluki Ajam”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mezon ul-avzon”, “Mahbub ul-qulub” kabi asarlari nasrning go‘zal namunalarini sanaladi. Alisher Navoiyning ushbu nasriy asarlari fors-tojik nasri talab va qonuniyatlariga to‘la javob beradi, unda muallif turkiy tilning barcha ifoda imkoniyatlaridan, badiiy tasvir vositalaridan (saj, mubolag‘a, istiora, tazod, tajnis, iyhom va h.k) mahorat bilan foydalanganligini ko‘ramiz [3].

Alisher Navoiydan so‘ng turkiy tilida yozilgan nasriy asarlar orasida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ushbu asar o‘zining tili, uslubi va ifoda vositalari jihatidan turkiy nasr taraqqiyotida alohida o‘rin egallaydi. “Boburnoma”ni nafaqat tarixiy manba, balki nasrda badiiy tasvir, ruhiy kechinma va tafakkur uyg‘unligini mujassam etgan mukammal asar, ijodiy yetuklik va badiiy jasorat timsoli sifatida baholash mumkin.

Asarning tarjimayi hol tarzida yozilgani, unda muallif boshidan kechirgan voqealarning ma‘lum darajada umumlashgan shaklda bayon etilgani quyidagi satrlardan ham yaqqol seziladi:

Bu olam aro ajab alamlar ko‘rdum,

Olam elidin turfa sitamlar ko‘rdum.

Har kim bu “Vaqoye”ni o‘qir, bilgaykim,

Ne ranju ne mehnat-u ne g‘amlar ko‘rdum [4].

Bu davrda yaratilgan nasriy asarlarda, janr yoki shakldan qat‘iy nazar, muallif fikrining mustaqilligi tobora kuchayib boradi. Shaxsiy guvohlik, hayot tajribasi va muallif “men”ining faol ishtiroki voqealar tasvirida yaqqol ko‘rinadi. Shu nuqtai nazardan, “Boburnoma” o‘z davrining eng yetuk nasriy namunalaridan biri bo‘lib, unda Bobur o‘z hayoti, kechinmalari va kuzatuvlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri va samimiy tasvirlaydi.

Asarning hikoya qilish, voqealarni tasvirlash uslubi va xronologik belgilash tamoyillari Boburning ham memuar hikoya qilish usulidan, ham voqealarni ketma-ketlikda qayd etishdan mohirona foydalanganligini ko‘rsatadi. Bu asarning adabiy va estetik mukammalligini ta‘minlaydi va uning ilmiy va badiiy qiymatini yanada oshiradi [5].

“Boburnoma” o‘zbek nasri tarixida ham ensiklopedik bilim manbai sifatida, ham tili va uslubining soddaligi va samimiyligi bilan alohida o‘rin tutadi. Asarning jonli, tabiiy va jozibali iboralari o‘quvchini o‘ziga jalb qiladi, muallifning so‘z mahoratini yorqin namoyish etadi. Asarni o‘qib, Boburning til go‘zalligini, nutq intonatsiyalarini va so‘zlarning ma‘naviy va badiiy nozikliklarini chuqur anglay oladigan ijodkor ekanligiga amin bo‘lamiz. So‘zlarning ma‘nosini, ohangini va ruhini chin dildan his qilgan rassom sifatida u tilga katta hurmat bilan qaragan. Shuning uchun Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat harbiy sarkarda va shoir, balki tilshunos, so‘z sehgari sifatida ham tanilgan.

O‘z asarida o‘nlab mavzular bo‘yicha fikrlarini ifoda etib, u ilm-fan, san‘at va adabiyot bilan bir qatorda til masalasiga ham chuqur e‘tibor qaratgan. “Boburnoma”da alohida so‘zlarning kelib chiqishi, talaffuzi va ma‘nosi bo‘yicha qimmatli lingvistik kuzatuvlar mavjud. Bu Boburning kuchli lingvistik sezgisini va so‘zlarga estetik va ilmiy yondashuvini yaqqol ko‘rsatadi [6].

Zahiriddin Muhammad Boburning tilshunoslikka doir dastlabki fikrlari “Boburnoma” asarining Andijon haqidagi lavhalarida namoyon bo‘ladi. U o‘z shahrining til madaniyati, xalqning tildan foydalanish darajasi haqida faxr bilan so‘z yuritarkan, shunday yozadi: “...shahri va bozorida turki bilmas kishi yo‘qtur... Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti, bovujudkim Hirida nash‘u namo topibdur, bu til biladur...” Ushbu satrlar Boburning o‘z ona tili – turkiy tilga bo‘lgan chuqur hurmatini, Mir Alisher Navoiyning bu tilni ilm va adabiyot darajasiga ko‘targan xizmatlarini e‘tirof etishini yaqqol ko‘rsatadi. Bobur o‘z tilining boy imkoniyatlarini chuqur his qilgan, uni nafaqat badiiy, balki ilmiy ifoda vositasi sifatida ham qadrlagan.

Asarda Kobul shahri haqida berilgan ma‘lumotlar ham tilshunoslik nuqtai nazaridan juda qimmatli ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Bobur bu yerda yashovchi xalqlarning ko‘p tilliligi haqida hayrat bilan yozadi: “...o‘n bir-o‘n ikki lafz bila Kobul viloyatida talaffuz qilurlar: arabiy, forsiy, turkiy, mo‘g‘uliy, hindiy, afg‘oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg‘oniy...” Shundan so‘ng u til muhitining murakkabligini ta‘kidlab, bunday xilma-xillikning boshqa biror joyda uchramasligini alohida qayd etadi: “...Muncha muxtalif aqvom va mutag‘oyir alfoz ma‘lum emaskim, hech viloyatta

bo'lg'ay...” Bu ma'lumotlar Boburning tilshunos sifatidagi tafakkur doirasi kengligini, turli tillarning fonetik va leksik xususiyatlariga bo'lgan qiziqishini yaqqol ifodalaydi [7].

Bobur nutqdagi talaffuz, fonetik o'zgarishlar va so'zning asl shaklidan chetlanish holatlariga ham e'tibor qaratadi. U ayrim so'zlarning talaffuzi bilan bog'liq qiyinchiliklarni kuzatib, artikulyatsiya jarayonini aniq ifodalaydi: “...Nabototkim, Hindiston maxsusidur, bir anbadur. Aksar Hindiston eli 'be'ni beharakat talaffuz qilurlar, yomon mutalaffiz bo'lur uchun ba'zan 'nag'zak' debturlar...” Shu bilan birga, tovush almashinuvi hodisasiga doir quyidagi fikrni bildiradi: “...ba'zi tarixta Mehtar Lomni Lamak (Lamkon) ham debturlar. Ul elni xeyli mulohaza qililibturkim, ba'zi mahal 'kof' o'runiga 'g'ayn' talaffuz qilurlar, bu jihattin g'olibo bu viloyatni Lamg'on debturlar...”

Boshqa bir o'rinda esa u so'zlarning qisqarishi jarayonini kuzatadi: “...yana bir jayranning erkagi huna yo'sinliq kiyikdur. Orqasi qora, tuki oq, hunaning shoxidan muning shoxi uzunroqtur va parishonroqtur. Hindustoni 'kalahra' der, aslida 'kalahiran' ekandur, ya'ni qaro kiyik, taxfif qilib, 'kalahra' debturlar...” Ushbu kuzatuvlar Boburning fonetika, talaffuz, sheva farqlari va til o'zgarishlari bilan jiddiy shug'ullanganini ko'rsatadi [8].

“Boburnoma” asarida keltirilgan bu ma'lumotlar Boburning nafaqat o'z davrining tarixiy voqealariga guvoh bo'lganini, balki ularni lingvistik va madaniy nuqtai nazardan kuzatgan aqlli olim ham bo'lganligini ko'rsatadi. Uning lingvistik o'zgarishlar, talaffuz farqlari va turli tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarga e'tibor qaratishi bizga “Boburnoma”ni nafaqat tarixiy va badiiy nuqtai nazardan, balki lingvistik nuqtai nazardan ham bebaho manba sifatida baholash imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, Bobur turkiy nasrning ilmiy, madaniy va lingvistik salohiyatini yangi bosqichga ko'targan ijodkor sifatida tarixda o'chmas iz qoldirdi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ba'zi joy nomlarining kelib chiqishi haqida ham qiziqarli ma'lumotlar keltiradi. “Qarshi” joy nomi ekanligi, va ma'nosi “mozor” ekanligi, mo'g'ullar bosqinidan keyingi vayronaliklar joy nomining shunday atalishiga sabab bo'lganini ta'kidlaydi. Ba'zan muallif joy nomi bilan bog'liq rivoyatlar keltirishiga guvoh bo'lamiz: “...derlarkim, bir necha darvesh bu bodiyada tund yelga yo'luqib, bir-birini topolmay “Ho darvesh”, “Ho darvesh” deya-deya tamom halok bo'lurlar, andin beri bu bodiyani Hodarvesh derlar...” [7].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, asar bugungi kun o'quvchisi uchun ibratli asar, yuksak badiiyat ifodasi bo'libgina qolmay, muallifning til tarixi, so'zlar va joy nomlari tarixi haqidagi qarashlari tilshunoslik fani rivoji uchun juda qimmatli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010. – 176 b.
2. Adabiyotshunoslik ensiklopediyasi (Tuzuvchi H.Boltaboyev). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2015. – 664 b.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. To'rt tomlik. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1983. – 656 b.
4. Bobur. Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 699 b.
5. Bobur. Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 360 b.
6. Bobur. Z.M. Boburnoma (V. Rahmonov, K. Mullaxo'jayeva tabdili). – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 366 b.
7. Bobur. Z.M. G'aribing Andijoniydur. Ruboiylar, g'azallar. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1979. – 242 b.
8. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. (tabdil). – Toshkent: Sharq, 2008. – 137 b.

UO'K 811.512.133

LINGVOANTROPOLOGIYADA “ONA” TUSHUNCHASINING KOGNITIV PARADIGMALARI

N.X.Shakurova, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvoantropologiya doirasida “ona” tushunchasining kognitiv paradigmatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda “ona” konsepti turli madaniyatlarda, xususan, o'zbek va ingliz tillarida qanday aks etishi, u orqali milliy dunyoqarash, qadriyat va mental xususiyatlar qanday ifodalangani aniqlanadi. Kognitiv tilshunoslik va konseptual metafora nazariyasi asosida “ona” obrazining semantik, assotsiativ va madaniy qatlamlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, “ona” tushunchasi har ikki tilda insoniyatning eng qadimiy va umumiy kognitiv tajribasini ifodalaydi, biroq har bir madaniyatda u o'ziga xos ma'naviy, diniy va ijtimoiy konnotatsiyalar bilan boyigan.

Kalit so'zlar: lingvoantropologiya, kognitiv paradigma, konsept, metafora, “ona” tushunchasi, madaniyat, mentalitet.

Аннотация. В данной статье анализируются когнитивные парадигмы понятия «мать» в рамках лингвоантропологии. В исследовании рассматривается, как концепт «мать» отражается в различных культурах, в частности в узбекском и английском языках, а также каким образом через него выражаются национальное мировоззрение, ценности и ментальные особенности. На основе теории когнитивной лингвистики и концептуальной метафоры проводится анализ семантических, ассоциативных и культурных слоёв образа «матери». Результаты исследования показывают, что понятие «мать» в обоих языках отражает древнейший и универсальный когнитивный опыт человечества, однако в каждой культуре оно обогащено уникальными духовными, религиозными и социальными коннотациями.

Ключевые слова: лингвоантропология, когнитивная парадигма, концепт, метафора, понятие «мать», культура, менталитет.

Abstract. This article analyzes the cognitive paradigms of the concept of “mother” within the framework of linguistic anthropology. The study explores how the concept of “mother” is reflected in different cultures, particularly in Uzbek and English, and how it conveys national worldview, values, and mental characteristics. Based on the theories of cognitive linguistics and conceptual metaphor, the semantic, associative, and cultural layers of the “mother” image are examined. The findings indicate that the concept of “mother” in both languages represents one of humanity’s most ancient and universal cognitive experiences, yet in each culture, it is enriched with unique spiritual, religious, and social connotations.

Keywords: linguistic anthropology, cognitive paradigm, concept, metaphor, “mother” concept, culture, mentality.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda inson omiliga e'tibor kuchaydi. Tilni faqat grammatik tizim yoki kommunikativ vosita sifatida emas, balki inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyatining in'ikosi sifatida o'rganish zarurati vujudga keldi. Shu tariqa lingvoantropologiya deb nomlangan yangi ilmiy yo'nalish shakllandi. Ushbu paradigma til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tahlil qilib, tildagi har bir birlik ortida insonning tajribasi, qadriyati va emotsional dunyosi mujassam ekanini ta'kidlaydi [1] (Kubryakova, 2004).

Lingvoantropologiyaning markazida konsept tushunchasi turadi. Konsept – bu inson ongida shakllangan va til orqali ifoda topadigan kognitiv-madaniy birlikdir. Har bir xalqning konseptual tizimi ularning tarixiy tajribasi, urf-odatlar, diniy e'tiqodlari va ijtimoiy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liqdir [2] (Wierzbicka, 1992). Shu jihatdan “ona” konsepti insoniyat tafakkuridagi eng qadimiy va universal tushunchalardan biridir.

“Ona” konsepti har bir madaniyatda biologik va ma'naviy qatlamlarni o'zida mujassam etadi: biologik jihatdan u hayot manbai, avlodni davom ettiruvchi shaxsni bildirsa, ma'naviy jihatdan u mehr, fidoyilik, muqaddaslik, sabr, va vatanparvarlik timsoli sifatida idrok qilinadi. Ingliz tilida bu konsept “Mother Nature”, “Mother Earth”, “Motherland” kabi birikmalar orqali tabiat, hayot va ona zamin obrazida namoyon bo'ladi, o'zbek tilida esa “ona Vatan”, “ona til”, “ona yurak” kabi birikmalarda u muqaddas, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarning markazida turadi.

Mazkur maqola lingvoantropologik va kognitiv tilshunoslik yondashuvlari asosida “ona” tushunchasining kognitiv paradigmasini ingliz va o'zbek tillarida qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, “ona” konsepti xalq ongining eng chuqur qatlamlarini milliy mentalitet, qadriyatlar tizimi va emotsional tafakkurni yoritishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotning manbalari sifatida o'zbek va ingliz tillaridagi maqollar, idiomalar, badiiy matnlar, folklor namunalari, shuningdek, zamonaviy matn korpuslari *British National Corpus* va *O'zbek Milliy Korpusi* asos qilib olindi. Ushbu manbalar “ona” konseptining til, madaniyat va dunyoqarashdagi o'rnini har ikki tilda tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. **Kognitiv-semantik tahlil** — “ona” konseptining semantik tarkibini, mazmuniy qatlamlari va kognitiv tuzilmasini aniqlash uchun.
2. **Assotsiativ metod** — “ona” so‘zi bilan bog‘liq obrazlar, his-tuyg‘ular, madaniy ramzlar va assotsiatsiyalarni o‘rganish uchun.
3. **Taqqoslama metod** — ingliz va o‘zbek tillaridagi “*mother/ona*” [3] konseptlarining kognitiv, madaniy va semantik farqlarini ochib berish uchun.
4. **Metaforik modellash** — “Ona – Vatandır”, “Ona – hayot manbai”, “Mother Earth” kabi metaforalar asosida konseptning dunyoqarashdagi o‘rnini aniqlash uchun.

Mazkur metodlar “ona” konseptining til va madaniyatdagi ifodasini chuqur tahlil qilish, uning milliy va umuminsiy qadriyatlardagi o‘rnini aniqlash imkonini berdi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, “ona” konsepti ingliz va o‘zbek tillarida umumiy universal g‘oyalar bilan bir qatorda milliy tafakkur, madaniyat va qadriyatlarga xos xususiyatlarni ham mujassam etadi. Har ikki til tizimida “ona” tushunchasi hayot manbai, mehr-muhabbat, himoya va yaratish timsoli sifatida qaraladi. Biroq bu konseptning semantik va kognitiv namoyon bo‘lishida milliy dunyoqarashning o‘ziga xos farqlari mavjud.

Ingliz tilidagi kognitiv model, “Mother Nature”, “Mother Earth” [4], “Mother of invention” kabi birikmalar ingliz tilida “ona”ni yaratuvchi, himoyachi va boshlovchi kuch sifatida ifodalaydi. Bu ifodalar orqali ona obrazi tabiat, hayot va ijod manbai sifatida talqin qilinadi. “Mother” konsepti diniy va mifologik asoslarda shakllangan bo‘lib, tabiatning muvozanati va hayotiy energiyani bildiruvchi ramz sifatida namoyon bo‘ladi. Kognitiv jihatdan “mother” konsepti g‘amxo‘rlik, himoya, bag‘rikenglik kabi prototipik xususiyatlar orqali idrok etiladi. Bu model ingliz madaniyatidagi individualistik qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan bo‘lib, “ona”ni shaxsiy erkinlik va mustaqillikni qo‘llab-quvvatlovchi ramz sifatida talqin qiladi.

O‘zbek tilidagi kognitiv model, “ona” so‘zi “Vatan”, “Til”, “Tabiat”, “Hayot” kabi tushunchalar bilan metaforik ravishda bog‘lanadi: *ona-Vatan*, *ona-til*, *ona-zamin*. Bu birikmalar orqali ona obrazi millat, yurt va tabiatning timsoliga aylanadi. “Ona” obrazi o‘zbek xalq ongida muqaddaslik, fidoyilik, sabr, mehr va sadoqat belgisi sifatida qaraladi. U nafaqat biologik, balki ma’naviy-ruhiy mohiyatga ega tushuncha bo‘lib, insonning ruhiy tayanchi sifatida talqin qilinadi. “Ona yuragi – go‘zal, ona duosi – qudratli” [5], “Ona bir umr farzandini o‘ylaydi” kabi maqollar o‘zbek xalq tafakkurida “ona” konseptining axloqiy-estetik paradigmasini ifodalaydi. Bu model jamiyatda onaga nisbatan chuqur hurmat, ehtirom va minnatdorchilik tuyg‘usini mustahkamlaydi.

Kognitiv paradigmalarining umumiy jihatlari. Har ikki tilda “ona” konsepti hayot, g‘amxo‘rlik, yaratuvchanlik va muqaddaslik metaforalari bilan bog‘lanadi. Bu umumiylik insoniyat tafakkuridagi arxetipik qadriyatlarining birligidan dalolat beradi. Biroq, ingliz madaniyatida bu konsept ko‘proq **kosmologik va tabiatshunoslik paradigmasida** – “Mother Nature”, “Mother Earth” kabi global timsollar orqali ifodalanadi. O‘zbek madaniyatida esa “ona” tushunchasi **ma’naviy-axloqiy paradigmalarda** – oilaviy qadriyat, sadoqat, mehr va duoning qudrati orqali shakllanadi. Demak, “ona” konsepti ikki tilda ham universal ma’noga ega bo‘lsa-da, uning ifoda vositalari, metaforik asoslari va madaniy konnotatsiyalari har bir xalqning dunyoqarashi, qadriyati va milliy ruhiyati bilan uzviy bog‘liqdir.

Xulosa. Lingvoantropologik yondashuv “ona” konseptining inson tafakkuridagi chuqur kognitiv ildizlarini, ya’ni til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi uzviy aloqalarni ochib beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “ona” tushunchasi nafaqat biologik yoki ijtimoiy ma’noda, balki xalqning milliy mentaliteti, qadriyat tizimi va dunyoqarashining markazida turgan muqaddas timsollardan biridir. Til orqali “ona” konsepti millat ruhiyati, axloqiy qadriyatlari va estetik tuyg‘ularining ifodasiga aylanadi.

Ingliz tili materiallari tahlili shuni ko‘rsatadiki, “mother” konsepti ko‘pincha tabiat, hayot va ijod manbai sifatida talqin qilinadi. “Mother Nature”, “Mother Earth”, “Mother of invention” kabi birikmalar bu konseptning yaratuvchanlik, himoya va uzluksizlik kabi universal xususiyatlarini namoyon etadi. Ushbu model ingliz madaniyatining tabiat bilan uyg‘unlik, individual erkinlik va intellektual faoliyatga asoslangan qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

O'zbek tilidagi "ona" konsepti esa asosan ma'naviy, axloqiy va milliy qadriyatlar bilan uyg'un holda shakllangan. "Ona-Vatan", "Ona-til", "Ona-zamin" kabi metaforalar xalq tafakkurida onani muqaddaslik, fidoyilik, sadoqat va mehr-muhabbat timsoli sifatida tasvirlaydi. Bu holat o'zbek xalqining jamoaviylik, oila va mehr-oqibatga asoslangan dunyoqarashini ifodalaydi.

Umuman olganda, har ikki til tizimida "ona" konsepti insoniyat tafakkuridagi eng qadimiy va universal arxetiplardan biridir. U hayot, mehr, yaratuvchanlik va himoya g'oyalari bilan chambarchas bog'langan bo'lib, har bir madaniyatda o'ziga xos ma'naviy mazmunga ega. Ingliz va o'zbek tillarida bu konseptning ifodalanishidagi farqlar har bir xalqning tarixiy tajribasi, diniy-madaniy qadriyatlari va ijtimoiy muhitidan kelib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press, 1980.
2. Wierzbicka, A. *Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford University Press, 1992.
3. Kövecses, Z. *Metaphor and Emotion// Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press, 2000.
4. Sharipov, A. *Til va madaniyat: lingvomadaniyatshunoslik asoslari*. Toshkent. Fan, 2015.
5. Nizomova, M. B. *Ingliz va o'zbek tillarida kognitiv metaforalar tahlili*. QarDU nashriyoti, 2022.
6. Kubryakova, E. S. *Yazyk i znanie/ Na puti polucheniya znaniy o yazyke*. Moskva/ Yazyki slavyanskoy kultury, 2004.

UO'K 811.111:811.512.133:81'37

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ILMLILIK-ILMSIZLIK KONSEPTOSFERASINI FRAZEOLOGIK TADQIQI

S.S.Shamshiyeva, tayanch doktorant, Andijon Davlat Universiteti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida "ilmlilik" va "ilmsizlik" konseptosferasining frazeologik ifodalanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazeologik birliklar orqali ilm va jaholat tushunchalarining kognitiv, semantik hamda madaniy xususiyatlari ochib berilgan. Ingliz tilida ilm ko'proq aql, tajriba va amaliy tafakkur bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida u ma'naviyat, axloq va imon bilan uzviy bog'langan qadriyat sifatida talqin qilinadi. Ilmsizlik esa har ikki tilda salbiy baholansa-da, ingliz tilida u ko'proq kognitiv yoki ijtimoiy yetishmovchilik sifatida, o'zbek tilida esa ma'naviy zulmat va nodonlik ramzi sifatida ifodalanadi. Maqola frazeologik birliklar orqali milliy madaniyat va tafakkur tizimining aksini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ilm, jaholat, frazeologiya, konseptosfera, metafora, madaniyat, kognitiv tilshunoslik

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ концептосферы «знания» и «неведения» в английской и узбекской фразеологии. Исследование раскрывает когнитивные, семантические и культурные особенности выражения данных понятий через пословицы и устойчивые выражения. В английском языке знание ассоциируется с разумом, опытом и прагматизмом, тогда как в узбекском — с духовностью, нравственностью и верой. Неведение в обоих языках оценивается отрицательно: в английском оно воспринимается как когнитивный или социальный недостаток, а в узбекском — как символ духовной тьмы и моральной слепоты. Работа показывает, как фразеологические единицы отражают национальную картину мира и систему ценностей.

Ключевые слова: знание, неведение, фразеология, концептосфера, метафора, культура, когнитивная лингвистика

Abstract. This article presents a comparative analysis of the conceptosphere of "knowledge" and "ignorance" in English and Uzbek phraseology. The study explores the cognitive, semantic, and cultural aspects of how these concepts are expressed through idioms and proverbs. In English, knowledge is associated with reason, experience, and pragmatism, while in Uzbek it is connected with spirituality, morality, and faith. Ignorance, though negatively evaluated in both languages, appears as a cognitive or social deficiency in English and as a symbol of moral and spiritual darkness in Uzbek. The article demonstrates how phraseological units reflect the national worldview and value system embedded in language.

Keywords: knowledge, ignorance, phraseology, conceptsphere, metaphor, culture, cognitive linguistics

Til inson tafakkurining eng muhim ifodasi sifatida millat madaniyatining, dunyoqarashining va qadriyatlar tizimining oynasi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, “ilmlilik” va “ilmsizlik” konseptlari har bir til sistemasida alohida semantik makon — konseptosfera sifatida shakllanadi. Bu konseptlar milliy madaniyatning ma’naviy-axloqiy qadriyatlari, dunyoni anglash usullari hamda ijtimoiy me’yorlarni ifoda etuvchi frazeologik birliklar orqali namoyon bo’ladi. Mazkur maqolada ingliz va o’zbek tillaridagi “ilmlilik” hamda “ilmsizlik” konseptosferasining frazeologik ifodalanishi tahlil qilinadi, ularning semantik, kognitiv va madaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan o’rganiladi.

Ilm konsepti insoniyat tarixida eng qadimiy va muhim tushunchalardan biridir. Ilm — bu faqat bilim emas, balki tafakkur, aql, idrok va ma’naviy yetuklikni o’zida mujassamlashtiruvchi qadriyatdir. Ilmsizlik esa uning aksi bo’lib, nodonlik, jaholat, befarqlik, ko’r-ko’rona e’tiqod kabi holatlar bilan bog’lanadi. Tilshunoslikda bu ikki konsept qarama-qarshi semantik maydonlarni tashkil etadi va ular frazeologik birliklarda xalq tafakkurining o’ziga xos ko’rinishlarini ifoda etadi.

Ingliz tilida ilm, aql va bilim odatda yorug’lik, anglash, ko’rish, fahmlash metaforalari orqali ifodalanadi. Masalan, *to see the light* (haqiqatni anglamoq), *to shed light on something* (narsani oydinlashtirmoq), *an eye-opener* (kutilmagan haqiqatni ochuvchi hodisa) kabi birikmalar ilmni yorug’lik bilan qiyoslash asosida yaratilgan. Bu metafora Yevropa falsafasida, xususan, “Enlightenment” davrida shakllangan dunyoqarash bilan bog’liq bo’lib, unda aql, tafakkur va mantiq inson kamolotining asosiy manbai sifatida e’tirof etiladi. Shu bilan birga, “ignorance” (ilmsizlik) esa zulmat, ko’rlik, yo’ldan adashish kabi metaforalar bilan ifodalanadi: *to be in the dark*, *turn a blind eye*, *blind ignorance* kabi iboralar insonning bilimsizligi uni ko’r holatga soladi, degan kognitiv modelga tayanadi. Demak, ingliz tili konseptosferasida ilm – bu yorug’lik, ilmsizlik esa – qorong’ulikdir.

O’zbek tilidagi frazeologik birliklar ham shu metaforik oppozitsiyani saqlagan holda, uni milliy ma’naviy qadriyatlar asosida boyitadi. Masalan, xalq maqoli: “*Ilm — nur, jaholat — zulmat*” degan ibora bevosita shu metaforani aks ettiradi. Ammo bu yerda ilm nafaqat aqlni, balki imon, tarbiya va insoniylikni ham ifoda etadi. O’zbek mentalitetida ilm ma’rifat, ma’naviyat va axloq bilan chambarchas bog’liq bo’lib, “*Ilm o’rganish ibodatdir*”, “*Ilmli odam yengil bo’lur*” kabi maqollar bu konseptning diniy-axloqiy asosini ko’rsatadi. Ilmsizlik esa “*Jaholat balo keltirar*”, “*Nodon bilan so’zlashma*”, “*Jaholat — insonni halokatga yetkazur*” kabi iboralarda yovuzlik, adashish va ma’naviy zulmat sifatida talqin qilinadi.

Ingliz tili frazeologiyasida ilmga oid iboralar ko’proq amaliy, utilitar yo’nalishda bo’ladi. Masalan, *to know the ropes* (ishning sir-asrorini bilmoq), *to be in the know* (xabardor bo’lmoq), *to get one’s head around something* (tushunib yetmoq) kabi iboralar bilimning ijtimoiy va kasbiy ahamiyatini ko’rsatadi. Bu yerda ilm – insonning jamiyatda muvaffaqiyatli bo’lishi uchun zarur vosita sifatida talqin qilinadi. O’zbek tilida esa ilmning maqsadi ruhiy va axloqiy kamolotga yo’naltirilgan: “*Ilm bilan mag’rurlanma, amal bilan yuksal*”, “*Ilmli — nurli, ilmsiz — qorong’i*”, “*Ilmning boshi achchiq, mevasi shirin*” kabi maqollar buni tasdiqlaydi.

Ilmsizlik ingliz tilida ko’pincha kinoya, istehzo yoki hazil orqali ifodalanadi. “*Empty head*” (bo’sh bosh), “*know-nothing*” (hech narsani bilmaydigan kishi), “*pig-headed*” (tushunmas, qaysar) kabi birikmalar bilimsizlikni ijtimoiy salbiy holat sifatida tasvirlaydi. Shu bilan birga, “*Ignorance is bliss*” iborasi bilmaslik ba’zan tinchlik olib kelishi mumkinligini bildiradi, ya’ni bilimsizlikning nisbiy ijobiy talqiniga ham yo’l ochadi. Bu hol ingliz tili konseptosferasining pragmatik va individualistik xususiyatini ko’rsatadi.

O’zbek tilida esa ilmsizlik deyarli har doim salbiy baho oladi. U insonning nafaqat aqliy, balki axloqiy inqirozi sifatida ko’riladi. “*Jaholat — inson dushmani*”, “*Nodonlik — kulfat ildizi*” kabi maqollar ilmsizlikni ma’naviy yovuzlik sifatida talqin etadi. Bu yondashuv o’zbek xalqining islomiy ma’rifatparvarlik an’analariga tayanadi, ya’ni ilm — Allohdan berilgan nur, jaholat — insonni Haq yo’ldan chalg’ituvchi zulmatdir.

Frazeologik tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida "knowledge" konsepti individual, amaliy, dunyoviy qadriyat sifatida shakllangan bo'lsa, o'zbek tilida "ilm" konsepti axloqiy, diniy va ijtimoiy jihatdan kengroq ma'noga ega. Shuning uchun inglizcha "*Knowledge is power*" ("Bilim kuchdir") iborasi insonning ijtimoiy faoliyatdagi ustunligini ifodalaydi, o'zbekcha "*Ilm — insonning ziynati*" iborasi esa ilmning axloqiy qadriyat sifatidagi o'rnini ta'kidlaydi.

Shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarda kognitiv metaforalar turlicha faoliyat ko'rsatadi. Ingliz tili frazeologiyasida ilm ko'proq "ko'rish", "yorug'lik" va "yo'l" metaforalari orqali ifodalanadi: "*to see the point*" (mazmunini tushunmoq), "*to be enlightened*" (ma'rifatli bo'lmoq), "*to find one's way*" (to'g'ri yo'lni topmoq). O'zbek tilida esa ilm "yorug'lik", "meva", "daryo", "yo'l" metaforalari orqali ifodalanadi: "*Ilm daryosi cheksiz*", "*Ilmning mevasi shirin*", "*Ilm yo'li — saodat yo'li*". Bu metaforalar milliy tafakkurda ilmni tabiat hodisalari bilan uyg'unlashtiradi, uni inson hayotining manbai sifatida tasvirlaydi.

Frazeologik birliklarning semantik tuzilishida baholovchilik (aksiologik) komponenti ham muhim o'rin tutadi. Ingliz tilida ilm — qiymat, kuch, ustunlik manbai; o'zbek tilida esa ilm — fazilat, poklik, imon ramzi. Shu sababli ingliz tilida "*to learn the hard way*" (tajriba orqali bilmoq) iborasi insonning mustaqil tajribasiga urg'u bersa, o'zbek tilida "*Ilmni mashaqqat bilan topgan — baxt topgan*" degan maqol sabr, mehnat va halollikni ta'kidlaydi.

Har ikki tilda "ilmsizlik" tushunchasi salbiy baholanadi, lekin ularning ma'nodagi ohangi turlicha. Ingliz tili ilmsizlikni asosan aqlsizlik yoki tajriba yetishmasligi sifatida talqin etsa, o'zbek tili uni ma'naviy zaiflik yoki gunoh sifatida baholaydi. Masalan, "*a fool's paradise*" iborasi ingliz madaniyatida kulgili yoki achinarli ahvolda bo'lgan nodonni ifodalaydi. O'zbek tilida esa "*Ahmoq bilan so'zlashma, o'zingni ham kulgiga qo'yma*" degan maqol orqali ilmsizlikdan uzoqlashish zarurligi uqtiriladi.

Frazeologik konseptosferadagi bu farqlar har ikki xalqning madaniy va tarixiy tafakkurini aks ettiradi. Ingliz xalqining tajribaga, mantiqqa va individuallikka asoslangan dunyoqarashi bilimni hayotiy muvaffaqiyatning garovi sifatida talqin qiladi. O'zbek xalqining esa diniy-ma'naviy qadriyatlari ustuvor bo'lganligi bois ilmni ruhiy nurlanish, jaholatni esa zulmat sifatida ko'radi. Shu bois "*Ilm yo'q joyda zulmat*", "*Bilim — insonning qanoti*" kabi iboralar ilmning insonni yuksaltiruvchi kuch sifatidagi o'rnini ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillarida ilmlilik va ilmsizlik konseptosferasi frazeologik tizim orqali milliy tafakkur, ma'naviyat va qadriyatlarni ifoda etadi. Har ikkala tilda ilm — inson kamolotining asosi, lekin ingliz tilida u dunyoviy, individual, amaliy qiymat kasb etsa, o'zbek tilida u axloqiy, diniy va jamiyatparvarlik ma'nolariga ega. Ilmsizlik esa ingliz tilida aqlsizlik, johillik, tajriba yetishmasligi sifatida, o'zbek tilida esa ma'naviy zulmat, nodonlik va iymonsizlik ramzi sifatida talqin qilinadi. Bu esa har bir tilning frazeologik tizimi milliy dunyoqarashni, insoniy qadriyatlar tizimini va madaniy identitetni qanday ifoda etishini ko'rsatadi. Shunday qilib, frazeologik birliklar tilning semantik boyligi bilan bir qatorda, millat tafakkurining ko'zgusi hamdir — ular orqali biz nafaqat so'zlarni, balki butun bir xalqning ilm va jaholat haqidagi falsafiy qarashlarini ko'ramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Арнольд, И.В. *Стилистика современного английского языка*. — М.: Флинта, Наука, 2002. — 384 с.
2. Гальперин, И.Р. *Стилистика английского языка*. — М.: Высшая школа, 1981. — 334 с.
3. Кожина, М.Н. *Стилистика русского языка*. — М.: Просвещение, 1995. — 272 с.
4. Виноградов, В.В. *О языке художественной литературы*. — М.: Художественная литература, 1980. — 340 с.
5. Караулов, Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. — М.: Наука, 1987. — 261 с.
6. Телия, В.Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 284 с.

MEDIADISKURS ZAMONAVIY KOMMUNIKATIV TILSHUNOSLIK NUQTAI NAZARIDA

D.Shamsuddinova, o'qituvchi, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek mediadiskursining lisoniy tahlili amalga oshiriladi. Maqola mediadiskursni zamonaviy kommunikativ tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganadi, unda jurnalistik matnlarning pragmatik, kognitiv va madaniy qatlamlari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor ingliz va o'zbek OAV tilidagi diskursiv strategiyalar, metaforalar, baholovchi birliklar va nutqiy niyatlarning ifodalanishiga qaratilgan. Tadqiqot natijalari mediadiskursni milliy-madaniy tafakkur va ijtimoiy kontekst bilan bog'lash orqali har ikki tildagi mediamatnlarning kommunikativ xususiyatlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: mediadiskurs, lisoniy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, kommunikativ pragmatika, baholovchilik, metafora, ijtimoiy kontekst.

Аннотация. В данной статье проводится лингвистический анализ английского и узбекского медиадискурса. Исследование основано на подходах современной коммуникативной лингвистики и направлено на изучение прагматических, когнитивных и культурных особенностей медийных текстов. Особое внимание уделяется стратегическим, метафорическим и оценочным средствам выражения в текстах СМИ на английском и узбекском языках. Полученные результаты показывают, что медиадискурс тесно связан с национально-культурным мышлением и социальным контекстом, что определяет специфику коммуникации в обеих языковых средах.

Ключевые слова: медиадискурс, лингвистический анализ, английский язык, узбекский язык, прагматика, метафора, оценочность, социальный контекст.

Abstract. This article presents a linguistic analysis of English and Uzbek media discourse. The research is based on the principles of modern communicative linguistics and focuses on the pragmatic, cognitive, and cultural dimensions of media texts. Special attention is given to the use of discourse strategies, metaphors, evaluative expressions, and speech intentions in English and Uzbek media. The findings reveal that media discourse is deeply intertwined with national-cultural cognition and social context, determining its communicative peculiarities in both linguistic environments.

Keywords: media discourse, linguistic analysis, English language, Uzbek language, communicative pragmatics, evaluation, metaphor, social context.

So'nggi yillarda mediadiskurs masalalari tilshunoslikda eng dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida shakllanmoqda. Media matnlar zamonaviy jamiyatda axborot uzatish, ijtimoiy ongni shakllantirish va madaniy qadriyatlarni targ'ib etish vositasi sifatida o'ziga xos lingvopragmatik tizimni yaratadi. Shu bois ingliz va o'zbek mediadiskursini lisoniy jihatdan solishtirish, ularning diskursiv xususiyatlarini aniqlash, o'xshash va farqli tomonlarini tahlil qilish hozirgi global kommunikatsiya sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Ingliz mediadiskursi odatda xalqaro auditoriyani qamrab olgan, neytral yoki diplomatik tilda ifodalangan, aniq faktlarga asoslangan, ammo ko'p hollarda metaforik vositalar orqali baholovchilikni ifodalovchi xususiyatlarga ega. O'zbek mediadiskursida esa milliy qadriyatlar, ijtimoiy barqarorlik, axloqiy tamoyillar va ijobiy ohang kuchli aks etadi. Shu bois, har ikkala tildagi mediamatnlarning lisoniy-strukturaviy jihatdan farqlanishi ularning madaniy va kognitiv negizlari bilan chambarchas bog'liqdir [1, s. 34].

Mediadiskursning tadqiqi ingliz va o'zbek tilshunosligida turli yo'nalishlarda olib borilgan. Xususan, ingliz tilida Norman Fairclough, Teun van Dijk, Ruth Wodak kabi olimlar diskursiv tahlil nazariyasiga asos solgan bo'lsalar, o'zbek tilshunosligida G'. G'afurov, A. Madrahimov, D. Yo'ldoshev kabi tadqiqotchilar OAV tili, diskursiv birliklar va kommunikativ strategiyalarni o'rganishga e'tibor qaratganlar [2, s. 41]. Shunga ko'ra, ushbu maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek mediadiskursida qo'llaniladigan lisoniy vositalarni aniqlash, ularning semantik, pragmatik hamda madaniy funksiyalarini tahlil qilishdan iboratdir.

Mediadiskursni lingvistik tadqiq etish hozirgi zamon kommunikativ tilshunosligining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. U diskurs tahlilining turli metodlarini o'z ichiga oladi va axborot vositalarida tilning ishlatilishini ijtimoiy, madaniy hamda pragmatik jihatdan yoritadi. Mediadiskurs tushunchasiga birinchi bo'lib e'tibor qaratganlardan biri ingliz olimi T. A. van Dijk bo'lib, u diskursni *"ijtimoiy voqelikni konstruksiyalovchi til amaliyoti"* sifatida talqin etadi [3, s. 27]. Uning fikricha, har bir mediamatn o'zining ideologik yuklamasiga ega bo'lib, auditoriyaning fikrini muayyan yo'nalishda shakllantiradi. Shuningdek, N. Fairclough mediadiskursni "quvvat va ijtimoiy nazorat vositasi" sifatida tahlil qiladi, u til orqali hokimiyatning ijtimoiy reproduksiyasini amalga oshirish mexanizmlarini ochib beradi [4, s. 62]. R. Wodakning "Diskursiv tarixiy yondashuvi" esa mediadiskursni ijtimoiy-madaniy kontekst va tarixiy voqealar bilan bog'liq holda o'rganishni taklif etadi [5, s. 15]. O'zbek tilshunosligida esa mediadiskurs masalalari mustaqil yo'nalish sifatida nisbatan so'nggi yillarda shakllangan. G'. G'afurov OAV tilining madaniy-funksional xususiyatlarini o'rganar ekan, unda "til va tafakkur uyg'unligi, ijtimoiy ongning shakllantirishdagi rol"ga urg'u beradi [6, s. 23]. D. Yo'ldoshev esa mediamatnlarning pragmatik va baholovchi komponentlarini tahlil qilib, "o'zbek OAV tilida ijobiy konnotatsiyali birliklar ustun" ekanini qayd etadi [7, s. 48]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek mediadiskurslari o'zaro umumiy jihatlarga ega bo'lsa-da, ularning kommunikativ strategiyalari milliy qadriyatlar, mentalitet va madaniy kontekst bilan chambarchas bog'liq. Ingliz OAVsi ob'ektivlik va neytrallikka tayanadi, o'zbek OAVsi esa ijtimoiy birdamlik, milliy g'urur va ijobiy kayfiyatni yetakchi qadriyat sifatida ilgari suradi [8, s. 53].

Tadqiqotda qiyosiy-lisoniy va diskursiv tahlil metodlari qo'llanildi. Maqsad – ingliz va o'zbek tilidagi mediamatnlarning lisoniy, semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqlashdir. Shuning uchun tahlil uchun quyidagi bosqichlar amalga oshirildi:

1. Matn tanlovi:

Ingliz tilidagi manbalar: BBC News, The Guardian, Reuters kabi xalqaro nashrlar.

O'zbek tilidagi manbalar: "Gazeta.uz", "Kun.uz", "Daryo.uz", "O'zbekiston 24" portallari. Har ikkala tilda 50 tadan yangilik matni tanlab olindi.

2. Diskursiv birliklarning ajratilishi:

Har bir matndan baholovchi, metaforik, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy mazmundagi birliklar ajratib olindi. Masalan, ingliz mediamatnida "the fight for democracy", "the economic recovery" kabi metaforalar, o'zbek matnida esa "xalqimiz birdamligi", "yangi O'zbekiston taraqqiyoti" kabi iboralar ko'p uchradi.

3. Kognitiv tahlil:

Matnlarda ishlatilgan konseptual metaforalar *Lakoff va Johnson (1980)* nazariyasiga tayangan holda tahlil qilindi. Shu orqali mediadiskursda ijtimoiy hodisalarning inson tafakkurida qanday modellashgani aniqlandi [9, s. 11].

4. Pragmatik yondashuv:

Jurnalist nutqining illokutsional niyatlari (masalan, axborot berish, ishontirish, ta'sirlantirish, ogohlantirish) ingliz va o'zbek matnlarida farqlanib tahlil qilindi.

5. Statistik tahlil:

O'rganilgan 100 matndan 2600 dan ortiq baholovchi birlik qayd etildi. Ularning 60 foizi o'zbek OAVda, 40 foizi ingliz OAVda aniqlangan bo'lib, bu o'zbek mediadiskursida hissiylikning nisbatan kuchli ekanini ko'rsatdi.

O'tkazilgan tahlillar asosida ingliz va o'zbek mediadiskurslari o'rtasidagi asosiy farqlar va o'xshashliklar quyidagicha guruhlandi:

Baholovchilik (Evaluation) vositalari. Tahlil qilingan matnlarda baholovchi birliklar nisbatan o'zbek mediamatnlarida ko'proq qo'llangan. O'zbek OAVda "mamlakatimiz erishayotgan yutuqlar", "xalqimizning fidokorligi", "yangi bosqichdagi taraqqiyot" kabi iboralar tez-tez uchraydi. Bu birliklar o'quvchi ongida ijobiy emotsional fon yaratadi.

Ingliz OAV esa ko'proq neytral baholovchilikka moyil: "rising inflation rates", "political tensions", "economic challenges" kabi ifodalar voqelikni ob'ektiv yoritishga xizmat qiladi. Statistik jihatdan:

O'zbek OAV: 62 % ijobiy, 28 % neytral, 10 % tanqidiy birliklar;

Ingliz OAV: 45 % neytral, 35 % tanqidiy, 20 % ijobiy birliklar [10, s. 47]

Metaforik ifodalar. Metaforalar har ikki tilda ham muhim kommunikativ vosita sifatida qo'llanilgan.

Ingliz matnlarda "battle for justice", "wave of protests", "economic storm", "ray of hope" kabi metaforalar keng tarqalgan.

O'zbek matnlarda esa "taraqqiyot yo'li", "ma'naviyat bayrog'i", "xalq ishonchi", "yangi ufqlar sari" kabi konseptual metaforalar ustunlik qiladi.

Bu holat ingliz mediadiskursida *faoliyat* va *dinamika*, o'zbek mediadiskursida esa *barqarorlik* va *birdamlik* konseptlarining ustuvorligini ko'rsatadi [11, s. 33].

Pragmatik strategiyalar. Ingliz mediamatnlari ko'pincha *informativ* va *analitik* yo'nalishda bo'lsa, o'zbek OAV *emotsional-ta'sirchan* va *ma'rifiy* strategiyaga tayangan.

Ingliz OAV: "According to the latest report...", "Experts claim that..." kabi obyektiv dalillarga asoslanadi.

O'zbek OAV: "Prezidentimiz ta'kidlaganidek...", "O'zbekiston xalqi fidokorlik bilan..." kabi avtoritet manbalarga tayanadi.

Shunday qilib, ingliz diskursida ishontirish (persuasion) mantiq orqali, o'zbek diskursida esa ta'sirlantirish (influence) emotsional ohang orqali amalga oshiriladi.

Leksik-semantik xususiyatlar. Ingliz matnlarda xalqaro leksika (globalization, innovation, migration) faol ishlatiladi, o'zbek matnlarda esa milliy qadriyatlarni ifodalovchi birliklar ("mehr-muruvvat", "xalqparvarlik", "vatanparvarlik") ustun turadi. Bu esa har ikki tildagi mediadiskursning ideologik kodini aks ettiradi.

Olingan natijalar ingliz va o'zbek mediadiskurslari o'rtasidagi lingvokognitiv tafovutni yaqqol namoyon etdi ingliz mediadiskursida axborotning aniq va neytral uzatilishi yetakchi o'rinda. Bu ingliz jurnalistikasining demokratik tamoyillari va so'z erkinligi qadriyatlari bilan bog'liq. Shu bois, matnlarda hissiylik past, mantiq va faktlarga tayanish kuchli o'zbek mediadiskursida milliy o'zlikni mustahkamlash va ijtimoiy barqarorlikni targ'ib etish maqsadi ustuvor. Shuning uchun matnlarda ijobiy baholash, so'z boyligi, maqollar, diniy-axloqiy tushunchalar tez-tez uchraydi. Bu holat o'zbek jurnalistikasining madaniy-ma'naviy vazifasi bilan uyg'unlashadi [12, s. 64] metaforalarning ishlatilishi orqali har ikkala mediadiskursda ramziy dunyoqarash aks etadi. Ingliz metaforalari ko'proq harakat, kurash, jarayonni ifodalasa, o'zbek metaforalari ma'naviy uyg'unlik, tinchlik va umid timsollarini beradi kommunikativ strategiyalarni qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, ingliz OAV auditoriyani *rational appeal* orqali ishontiradi, o'zbek OAV esa *emotional appeal* orqali ta'sirlantiradi. Bu milliy mentalitet va til tafakkuri o'rtasidagi tabiiy tafovutni bildiradi. Umuman olganda, ingliz va o'zbek mediadiskurslarining lisoniy tahlili ularning har birida axborot uzatishning o'ziga xos madaniy modeli mavjudligini ko'rsatadi. Mediamatn tilining semantik va pragmatik qatlamlari shu madaniy model orqali talqin etiladi, bu esa diskursni milliy-madaniy tafakkur bilan uzviy bog'laydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ван Дейк Т. А. *Язык. Познание. Коммуникация*. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Fairclough N. *Discourse and Social Change*. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 259 p.
3. Wodak R. *The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual*. – London: Palgrave Macmillan, 2009. – 310 p.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафоры, которыми мы живем*. – М.: УРСС, 2004. – 254 с.
5. G'afurov G'. *Ommaviy axborot vositalari tili: lingvistik va madaniy xususiyatlari*. – Toshkent: Fan, 2018. – 196 b.

UDC 81'23:159.955

METAPHOR AS MIND: THE COGNITIVE POWER OF FIGURATIVE LANGUAGE

Z.Sharapova, teacher, Jizzakh State Pedagogical University, Jizzakh

Abstract. This essay examines metaphor as a basic component of human mind rather than as a verbal embellishment. The article makes the case that metaphor influences how people think, reason, and engage with the world. It does this by drawing on cognitive linguistics, namely the groundbreaking research of Lakoff and Johnson (1980). It looks at how metaphor is embodied and how it functions in common speech, showing how figurative thinking reflects cognitive processes and

cultural norms. Emphasising how metaphor awareness fosters creativity, critical literacy, and intercultural understanding, the pedagogical implications for teaching English are examined. In the end, this article suggests that teaching metaphor is about encouraging a deeper cognitive and imaginative engagement with idea itself, rather than just improving language.

Keywords: metaphor, cognition, figurative language, conceptual metaphor theory, creativity, English pedagogy.

Annotatsiya. Ushbu maqola metaforani inson ongining asosiy tarkibiy qismi sifatida, oddiy soʻz bezagi emas, balki fikrlashning ajralmas elementi sifatida tahlil qiladi. Maqolada metafora insonning dunyoni idrok etishi, fikrlashi va muloqot qilishi jarayonlariga qanday taʼsir koʻrsatishi haqida soʻz boradi. Bu fikrni muallif kognitiv lingvistika, xususan, Lakoff va Johnsonning (1980) ilmiy izlanishlariga tayanib asoslaydi. Maqolada metaforaning tana va tajriba bilan bogʻliqligi, uning kundalik nutqda qanday ishlashi koʻrsatilib, obrazli tafakkur kognitiv jarayonlar va madaniy meʼyorlarni qanday aks ettirishi yoritiladi. Shuningdek, metafora haqidagi ongli tushuncha ijodkorlikni, tanqidiy savodxonlikni va madaniyatlararo tushunishni rivojlantirishini taʼkidlab, ingliz tili oʻqitishidagi pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Yakunda maqolada metaforani oʻqitish tildagi ifoda vositalarini boyitish emas, balki gʻoyaning oʻziga chuqurroq kognitiv va tasavvuriy yondashuvni shakllantirish haqida ekanligi ilgari suriladi.

Kalit soʻzlar: metafora, kognitsiya, obrazli til, konseptual metafora nazariyasi, ijodkorlik, ingliz tili pedagogikasi.

Аннотация. Данная статья рассматривает метафору как неотъемлемую составляющую человеческого мышления, не просто как средство языкового украшения, а как основополагающий элемент познавательных процессов. Автор опирается на идеи когнитивной лингвистики, в частности на исследования Лакоффа и Джонсона (1980), и анализирует, каким образом метафора влияет на восприятие мира, мышление и коммуникацию человека. В статье раскрывается связь метафоры с телесным опытом, показывается, как она функционирует в повседневной речи и каким образом образное мышление отражает когнитивные процессы и культурные нормы. Отмечается, что осознанное понимание метафоры способствует развитию креативности, критической грамотности и межкультурного понимания. В заключение подчеркивается, что обучение метафоре направлено не столько на расширение выразительных средств языка, сколько на формирование более глубокого когнитивного и воображаемого подхода к осмыслению идеи.

Ключевые слова: метафора, когниция, образный язык, теория концептуальной метафоры, креативность, педагогика английского языка.

Introduction. Historically, metaphor has been seen as a decorative element, a poetic and rhetorical flourish. Metaphor, according to Aristotle, is the hallmark of brilliance because it enables a speaker "to give things a name that belongs to something else." This perspective restricted metaphor to the realm of language rather than cognition for centuries. But advances in cognitive linguistics have fundamentally changed this viewpoint. According to Lakoff and Johnson (1980), metaphor is now recognised as a fundamental mechanism of human cognition that organises abstract experience through concrete knowledge. We are thinking metaphorically when we remark that we "waste time," "grasp an idea," or "defend an argument." We are not engaging in lyrical play. These expressions show how linguistic metaphors can provide insights into conceptual frameworks.

Metaphors We Live By (Lakoff & Johnson, 1980) offered the groundbreaking notion that metaphor is not just linguistic but also mental. We can comprehend one area of experience (the "target domain") in terms of another (the "source domain") thanks to conceptual metaphors. For instance, common phrases like "spend time," "save time," and "waste time" are supported by the metaphor TIME IS MONEY. The profound cognitive and cultural mechanisms that underlie language are made visible by such mappings. Time is viewed as a limited resource in capitalist countries, which supports an efficient and productive worldview. In a similar vein, phrases like "He attacked my point" or "She defended her claim" exhibit the metaphor ARGUMENT IS WAR. People's behaviour in discourse is influenced by the metaphor, which defines conversation as conflict. Our social relationships might

become less combative and more cooperative if we were to reinterpret this metaphor, viewing disagreement as dancing or inquiry. Metaphor is therefore constitutive rather than merely reflecting. It influences not just our speech but also our behaviour and thoughts. The notion that metaphor originates from embodied experience is fundamental to conceptual metaphor theory. Sensory and motor interactions with the environment are the foundation of human cognition. For example, "down" is connected to negativity ("feeling low"), but "up" is connected to positive ("spirits are high"). Physical experience underlies these associations: lethargy and sadness are physically lowering states, whereas upright posture is associated with well-being (Johnson, 1987). Some metaphors are culturally particular, while others are almost universal because of shared embodiment. For instance, in some Eastern traditions, darkness is a symbol of profundity and wisdom, but in English, light frequently denotes knowledge and virtue ("enlightenment"). This dichotomy illustrates how metaphor is filtered through society even if it originates in the body. Thus, metaphor acts as an interface where human experience acquires language shape, bridging the gap between biology, culture, and cognition. The Ability to Think Critically Metaphors have ideological significance as well. Metaphors are frequently used in political discourse to frame social issues ("flood of migrants," "economic storm," and "war on drugs"). Students gain critical literacy—the capacity to identify bias, question narratives, and create alternative framings—by examining such metaphors.

Creativity and metaphor go hand in hand. Each metaphor is a cognitive leap from the known to the unknown, a process that reflects innovation in problem-solving, art, and science. The basis of creative cognition is the process of relating seemingly unrelated concepts (Kövecses, 2010). Teaching metaphor in the English classroom fosters this creative adaptability. Learners develop their ability to think creatively and analogically when they recognise patterns across conceptual domains. In addition to improving language skills, this gets kids ready for interdisciplinary thinking, which is an essential ability in modern education. Realising that human thought is essentially relational and imaginative is the first step towards developing a metaphoric mindset. Language creates reality rather than merely labelling it. Students can create new conceptual possibilities by reshaping the metaphors they live by once they become conscious of them. Teaching metaphor is therefore a transforming effort for educators. It shifts the focus of training from vocabulary and grammar to cognitive and creative empowerment. It teaches students how to think more deeply, empathetically, and creatively in addition to teaching them how to speak English. Metaphor is a figure of mind, not only a figure of word. It facilitates creativity, arranges experience, and frames perception. Understanding this cognitive ability changes the way we communicate, teach, and learn. By incorporating metaphor awareness into their teaching, English teachers can improve their students' linguistic, cultural, and cognitive growth. In the end, metaphor serves as a mental link between the known and the unknown, the concrete and the abstract. Understanding metaphor entails understanding human thought processes, and teaching it entails bringing students into the creative core of cognition.

REFERENCES:

1. Johnson, M. (1987). *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
4. Steen, G. (2008). The paradox of metaphor: Why we need a three-dimensional model of metaphor. *Metaphor and Symbol*, 23(4), 213–241.

UO'K 82-1:82.09

BADIIY ADABIYOTDAGI KULGI OLAMI VA KULGI QAHRAMONLARI

N.Sh.Sharipova, o'qituvchi, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

Annotatsiya. *Kulgi tarixi inson madaniyati fenomeni sifatida adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik, madaniy antropologiya va tarixiy antropologiya kabi qator ijtimoiy-gumanitar fanlar doirasiga kiradi. Kulgi madaniyati muammosi faqatgina filologiya sohasi bilan cheklanib qolmaydi, balki uni keng madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish talab etiladi.*

Kalit so'zlar: Kulgi olami yoki kulgi dunyosi, zolim dunyo, mudhish olam yoki zulmat olami, badiiy olam, reduksionistik yoki soddalashtiruvchi, metaforik, mifologik tizim, axloq, axloqiylik yoki axloqiy qadriyatlar.

Аннотация. История смеха как феномена человеческой культуры входит в сферу изучения ряда социальных и гуманитарных наук, таких как литературоведение, культурология, культурная антропология и историческая антропология. Проблема смеховой культуры не ограничивается филологией, а требует рассмотрения в рамках широкой культурологии.

Ключевые слова: Мир смеха или мир смеха, жестокий мир, ужасный мир или мир тьмы, художественный мир, редукционистский или упрощенный, метафорический, мифологическая система, мораль, этика или моральные ценности.

Abstract. The history of laughter as a phenomenon of human culture falls within the scope of a number of social and humanitarian sciences, such as literary studies, cultural studies, cultural anthropology, and historical anthropology. The problem of laughter culture is not limited to the field of philology, but requires consideration from the perspective of broad cultural studies.

Keywords: world of laughter or a world of laughter, a cruel world, a terrible world or a world of darkness, an artistic world, a reductionist or simplistic, a metaphorical, a mythological system, morality, ethics or moral values.

Avvalo, adabiyotshunoslik talqinida o'ziga xos kulgi haqiqati fenomeni (ya'ni "kulgi olami", "antidunyo", "qorong'i olam")ga ehtiyoj mavjud. Bizning fikrimizcha, "kulgi olami" atamasi adabiyotga nisbatan "asarning ichki (badiiy) olami" tushunchasi orqali ta'riflanishi mumkin. Eng umumiy ma'noda, adabiy asarning badiiy olami odatda badiiy nutqning predmetli mazmuni sifatida tushuniladi [1], biroq shunday ta'rifda (ushbu tushuncha darajasida) bu atamaning o'ziga xosligi va murakkabligi "yig'ilgan", yashirin ko'rinishda bo'ladi, uning asosiy ahamiyati esa yanada batafsil tahlil qilinganda ochiladi.

"Badiiy olam" tushunchasi zamonaviy adabiyotshunoslikda turli talqinlarga ega. Ba'zi asarlarda badiiy olamning dastlabki, lingvistik ko'rinishi mustaqil tahlil obyekti sifatida qaraladi: olam verbal belgilar tizimi sifatida tahlil qilinadi. Ushbu talqinni himoya qiluvchi so'nggi ishlar qatorida I.V. Fomenko va L.P. Fomenko maqolasini aytish mumkin, unda mualliflar M.I. Boretskiy, M.L. Gasparov va boshqalarning g'oyalarini rivojlantiradilar. Ushbu yondashuv badiiy asarlar olamini ushbu asarlardagi til orqali ifodalangan, degan taxminlarga asoslanadi; shunday qilib, badiiy olamni o'rganishning asosiy usuli — yozuvchining lug'atini yaratishdir. Bunday usul «reduksionistik» deb hisoblanadi: u badiiy obrazni (uning makoniy, vaqtli, psixologik, ontologik xususiyatlari bilan birga) uning moddasimon ifodasiga (so'zning semantik xilma-xilligi) qisqartiradi. Bekorga emas, mualliflar quyidagi fikrni bildiradilar: hozircha yengib bo'lmaydigan murakkablikni "metaforik tafakkur" (V.M. Jirmunsky) shoirlarining ijodi tashkil etadi, ularning matnlarida birlik so'z emas, balki trop hisoblanadi [2]. Bizning fikrimizcha, asosiy qiyinchilik «matn» va «badiiy olam» tushunchalarining asosiy nomuvofiqligidadir: matn birliklari «dunyo tasviri» yoki haqiqatning aks ettirilishi sifatida talqin qilinishi mumkin emas. Shu bilan birga, yozuvchining leksik tizimini kompleks o'rganish muhim ilmiy usul bo'lib, u badiiy olamning ma'lum bir «kesimini» berishga imkon yaratadi (bu, xususan, I.V. Fomenko rahbarligida bajarilgan dissertatsion tadqiqotlar bilan tasdiqlangan [3]).

Maxsus yondashuv Yu.M. Lotman asarlarida ko'rinadi, u yozuvchining olamini ketma-ket semiotik talqin qilishni taklif etadi. "Tyutchevning she'riy olami" maqolasida [4] tadqiqotchi muallifning dunyo tasviri ("olam ontologiyasi") avvalo uning asarlarining tili ekanligi haqida aniq fikr bildiradi. Yu.M. Lotman "til" ostida badiiy ifoda yaratiladigan belgi tizimini tushunadi: bu belgilar, obrazlar va so'zlar orasidagi munosabatlar tizimidir. Alohida badiiy matnni o'rganish sintagmatik munosabatlarni tahlil qilish sifatida namoyon bo'ladi, she'riy olamni tadqiq qilish esa badiiy elementlarning paradigmaticasi o'rganilishi sifatida ko'riladi. Lotmaning "she'riy olam" tushunchasiga yaqin bo'lgan kontsept "she'riy mifologiya" bo'lib, u mashhur P.O. Yakobson ishida asoslangan. Olim fikriga ko'ra, badiiy asar muallifi o'zining mifologik tizimini yaratadi, uni muallif

ijodidagi asosiy motivlarni o'rganish orqali tavsiflash mumkin. Yu.M. Lotman va R.O. Yakobsonning yozuvchining olamini belgi tizimi sifatida talqin qiluvchi yondashuvlari badiiy olamni haqiqatning murakkab estetik aks ettirilishi sifatidagi tushunchaga qarshi qo'yilishi mumkin.

1920-yillarda M.M. Baxtin ishlarida, formal maktab g'oyalari tanqidiy yondashgan holda, badiiy faoliyatning o'ziga xos predmeti tushunchasi kiritiladi, u til belgilaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi, ammo ularga qisqartirib bo'lmaydi (M.M. Baxtin bu predmetni «badiiy asarning mazmuni» yoki «estetik obyekt» deb ataydi [5]. «Estetik obyekt» — bu asarda mujassamlangan narsalar va ma'nolarning (ya'ni «qadriyatlar»ning) o'ziga xos olami bo'lib, u muallifning bilish va qadriyatlarga oid niyatlari bilan to'ldirilgan va o'zining tuzilmasi («arxitektura»si)ga ega. Keyinchalik M.M. Baxtinning umumiy estetik (falsafiy) g'oyalari adabiyotshunoslikning bir qator konsepsiyalarida rivoj topadi: janr nazariyasida janrni «qadriyatlarni qabul qilish va dunyoni tasvirlash zonasi va maydoni» sifatida o'rganishda [6], roman tarixida makon-vaqt modellari shakllanishini tadqiq qilishda va boshqalarda. Olim ishlarida adabiy an'ana o'zida o'ziga xos ichki olamni mujassamlashtiradi (badiiy haqiqatni, u o'zining makon-vaqti, qadriyatlar tizimi, o'ziga xos ontologik va ijtimoiy tuzilishga ega — «so'nggi butunlik modeli, olam modeli» [7], va bu so'z san'ati asarining mohiyatidir. «Badiiy olam» tushunchasining eng izchil asoslanishi D.S. Lixachev tomonidan taklif qilingan: «Badiiy asarning ichki olamini qurish uchun qurilish materiali sifatida rassom atrofidagi haqiqat olinadi, ammo u o'z olamini o'zining bu olam qanday bo'lgan, qanday bo'lishi kerakligi haqidagi tasavvurlariga muvofiq yaratadi» [8].

Shunday qilib, badiiy olamni o'rganish adabiy asarda ushbu shakllar tasvirlanadigan til emas, balki aks ettirilgan (va o'zgartirilgan) haqiqat shakllarining ta'rifiga asoslanishi lozim. «Badiiy olam» tushunchasi chuqurroq darajada shunday talqin qilinadi: bu aks ettirilgan haqiqatlar muammosi orqali ochiladi. D.S. Lixachev fikricha, asar o'ziga xos makon va vaqtga ega bo'lib, unga xos «psixologik olam», «ijtimoiy munosabatlar olami» [9], «axloqiy olam» [10] mavjud. Bizning fikrimizcha, asarning ichki olamida boshqa «olamlarni» (axloqiy, psixologik va boshqalarni) ajratib ko'rsatish to'g'ri, ammo bu holatda yuzaga keladigan atamalar o'xshashligi (omonimiyasi)dan qochish mumkin.

Axloq, shaxsning psixologik olami, ijtimoiy munosabatlar, makon va vaqt — bularning barchasi madaniyat kategoriyalaridir va ular asarda ifodalanadi. Zamonaviy gumanitar fanlarda «kategoriya» yondashuvi — bu to'liq rivojlangan nazariya bo'lib, u xususan mahalliy o'rta asrshunoslarning tarixiy-antropologik ishlarida tasdiqlangan [11]. Aynan «kategoriya» dunyo haqidagi tasavvurlarni, uning mohiyatan qonuniyatlarini eng to'liq ifodalaydi.

Badiiy olamga yaqin tushuncha Moskva maktabi tarixiy-tipologik adabiyotshunoslik sohasida ishlab chiqilgan. G.N. Pospelov «predmetli tasvir» atamasiga kengroq ma'noni taklif etadi; xususan, tadqiqotchi predmet olamiga «qahramonlarning hayotidagi tafsilotlar»ni kiritadi [12]. Bizning fikrimizcha, D.S. Lixachev va G.N. Pospelov bir xil hodisani turli burchaklardan tasvirlashadi: agar birinchisi ichki olamlarning eng umumiy, universal xususiyatlarini o'rganishni (kategoriya darajasi) taklif qilsa, ikkinchisi ko'proq asardagi predmet olamining alohida tarkibiy qismlarini (qahramon, syujet va boshqalar) tahlil qilishga yo'naltirilgan.

Biz «kulgi olami» va «kulgi qahramoni» kabi universal obrazlar darajasida «kulgi»ning namoyon bo'lishini aniqladik. Bu bizga kulgi madaniyati nazariyasini filologik talqin qilish imkonini beradi: antidunyo biz uchun badiiy olamning universal tipologik turi sifatida tushuniladi, kulgi qahramoni esa xalq og'zaki ijodi va adabiyotning arxetipi hisoblanadi. Shu bilan birga ta'kidlash kerakki, kulgi olami va kulgi qahramonining universal (takrorlanuvchi) belgilari qatoriga baholovchi komponentlar kirmaydi. Kulgi olamlari turli aksiyologik mazmunlarga ega: quvnoq nisbiylikning utopik olami; madaniyat olamini yuksaltirish nomidan rad etilgan «qorong'u olam»; ijtimoiy haqiqatni satirik tarzda fosh etuvchi «antidunyo» («Qadimiy rus adabiyotidagi satira — bu haqiqatni to'g'ridan-to'g'ri kulgi bilan tanqid qilish emas, balki haqiqatni kulgi olamining orqa tarafidagi dunyo bilan yaqinlashtirishdir» [13].

Kulgi qahramonlaridagi baholovchi komponentlar ham juda xilma-xildir: ular haqiqatni masxara qiladilar va shu bilan birga o'zlari ham masxara qilinadilar; ba'zan kulgi qahramoni — «bu

jamiyatdan chetlatilgan, omadli bo'lmagan, hayot tomonidan xafa qilingan, to'yinib yashayotganlar olamidan haydalgan kimsadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хализев В.Е. Теория литературы : Учебник / В.Е.Хализев. - М.: Высшая школа, 1999. — 398 с.
2. Фоменко И.В. Художественный мир и мир, в котором живет автор / И.В.Фоменко, Л.П.Фоменко // Литературный текст: проблемы и методы исследования - IV. Сборник научных трудов. - Тверь: Тверской государственный университет, 1998. — С.3-9.
3. Селезнева Л.В. Частотный словарь как основа реконструкции художественного мира (на примере «Романтических цветов» и «Огненного столпа» Н.С.Гумилева) : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Л.В.Селезнева. - Тверь, 2004. - 22 с.
4. Лотман Ю.М. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси / Ю.М.Лотман, Б.А.Успенский // Вопросы литературы. - 1977. - № 3. — С.148-167.
5. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / М.М.Бахтин • сост. С.Бочаров и В.Кожин. -М. : Художественная литература, 1986. — С.121-290.
6. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М.Бахтин. - 2-е изд. - М. : Художественная литература, 1990.-543 с.
7. Бахтин М.М. Заметки // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / М.М.Бахтин ; сост. С.Бочаров и В.Кожин. - М. : Художественная литература, 1986.-С.509-531.
8. Бахтин М.М. Из предистории романного слова // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / М.М.Бахтин ; сост. С.Бочаров и В.Кожин. - М. : Художественная литература, 1986. - С.353-391.
9. Бахтин М.М. Проблема материала, содержания и формы в словесном художественном творчестве // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / М.М.Бахтин ; сост. С.Бочаров и В.Кожин. - М. : Художественная литература, 1986.-С.26-89.
10. Лихачев Д.С. Внутренний мир литературного произведения // Вопросы литературы. — 1968. — № 8. — С. 74-87.
11. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. - М.: Искусство, 1984. - 350 с.
12. Пospelов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы : Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Русский язык и литература» / Г.Н.Пospelов. - М.: Просвещение, 1971. - 332 с.
13. Панченко А.М. Русская культура в канун петровских реформ // Панченко А.М. Я эмигрировал в Древнюю Русь. Россия: история и культура. Работы разных лет / А.М.Панченко ; научный редактор С.И.Николаев. - СПб. : Издательство журнала «Звезда», 2005. — С.79-330.
14. Юдин Ю.И. Дурак, шут, вор и черт. (Исторические корни бытовой сказки) / Ю.И.Юдин. - М.: Лабиринт, 2006. - 336 с.

UO'K 81'37:316:008

TILSHUNOSLIKDA TABU SO'ZLARNING EVFIZMGA

AYLANISHINING IJTIMOY VA MADANIY JIHATDAN TAHLILI

Z.A.Shermamatova, katta o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Til tizimi jamiyatdagi ijtimoiy - madaniy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va madaniyat darajasini aks ettiruvchi murakkab hodisadir. Shunday unsurlardan biri tabu so'zlarning evfizmga aylanish hodisalari bo'lib, ular tilning ijtimoiy va madaniy funksiyasini yaqqol ko'rsatadi. Mazkur maqolada tabu so'zlarning evfizmga aylanish jarayoni, bu jarayonning ijtimoiy, madaniy hamda psixologik omillar bilan bog'liqligi, o'zbek va ingliz tillaridagi namunalari tahlil qilinadi. Ushbu maqolada tabu so'zlarning evfizmga aylanishi inson tafakkuri, madaniyat darajasi va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liqligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tabu, evfizm, til madaniyati, sotsiollingvistika, madaniyat, nutq etikasi, axloq.

Аннотация. Языковая система является сложным феноменом, отражающим социально-культурные ценности, моральные нормы и уровень культуры общества. Одним из таких элементов являются явления перехода табуированных слов в эвфемизмы, которые наглядно демонстрируют социальную и культурную функцию языка. В данной статье анализируется процесс превращения табуированных слов в эвфемизмы, связь этого процесса с социальными, культурными и психологическими факторами, а также приводятся примеры на узбекском и английском языках. В статье рассматривается, что переход табуированных слов в эвфемизмы тесно связан с мышлением человека, уровнем культуры и социальной средой.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, культура языка, социолингвистика, культура, этика речи, мораль.

Abstract. The language system is a complex phenomenon reflecting the social and cultural values, moral norms, and cultural level of society. One of its components is the phenomenon of transforming taboo words into euphemisms, which clearly demonstrates the social and cultural function of language. This article analyzes the process of converting taboo words into euphemisms, its connection with social, cultural, and psychological factors, and provides examples in Uzbek and English. The study shows that the transition of taboo words into euphemisms is closely related to human cognition, cultural level, and social environment.

Keywords: taboo, euphemism, language culture, sociolinguistics, culture, speech ethics, morality.

Kirish: Til nafaqat inson tafakkurining ifodasi, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Har bir millat tili o'zining tarixiy rivojlanishi davomida madaniyati, qadriyatlari, axloqiy me'yorlari va odatlarini ifoda etuvchi vosita sifatida shakllanadi. Shu bois til orqali jamiyatning ruhiy, madaniy va axloqiy jihatlari ham aks etadi. Bu kontekstdan qaraganda, tabu va evfizm hodisalari tilshunoslikda alohida ahamiyatga ega va tahlil qilish jihatdan tizimli jarayon hisoblanadi.

Tabu so'zlar jamiyat tomonidan ma'lum mavzularni ochiq muhokama qilishdan cheklangan yoki taqiqlangan so'zlar bo'lib, ular inson psixologiyasi, madaniyat darajasi va ijtimoiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq. Evfizm esa, aksincha, bu taqiqlangan yoki noqulay mavzularni yumshoq, ijtimoiy qabul qilinadigan shaklda ifodalash vositasi hisoblanadi. Shunday qilib, tabu va evfizm hodisalari nafaqat tilning ijtimoiy va madaniy funksiyasini ko'rsatadi, balki inson tafakkuri, jamiyatdagi axloqiy normalar va madaniyat darajasini tahlil qilishda ham muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ularni o'rganish orqali til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar yanada chuqurroq anglanadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqotda tabu so'zlar va ularning evfizmgga aylanish hodisasi tilning ijtimoiy-madaniy funksiyasini o'rganish nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot nazariy tahlil, korpus tahlili, ijtimoiy lingvistik yondashuv, kvant va sifat metodlari hamda misol tahlili kabi bir nechta usullarga tayangan. Nazariy tahlil usuli orqali mavjud adabiyotlar, ilmiy maqolalar va lug'at materiallari o'rganilib, tabu va evfemizm tushunchalarining terminologik aniqligi yaratilgan va mavzu bilan bog'liq ilmiy asoslar aniqlangan. Korpus tahlili yordamida o'zbek va ingliz tillaridagi adabiy asarlar, gazeta va jurnal materiallaridan olingan tabiiy matnlar solishtirilib, ijtimoiy va madaniy omillarning so'z tanlashga ta'siri o'rganildi. Ijtimoiy lingvistik yondashuv esa tabu va evfemizm hodisalarini jamiyatdagi axloqiy me'yorlar, madaniyat darajasi va ijtimoiy normalar bilan bog'liq ravishda tahlil qilish imkonini berdi.

Shuningdek, kvant va sifat metodlari yordamida topilgan so'zlar va iboralar soni, ularning ishlatilish chastotasi va kontekstual xususiyatlari aniqlanib, semantik o'zgarishlar sifat jihatdan tahlil qilindi. Misol va model tahlili orqali adabiy asarlar, kundalik nutq va maxsus lug'atlardan olingan misollar ko'rib chiqilib, tadqiqot natijalari amaliy jihatdan mustahkamlandi. Shu tarzda, ushbu metodologiya tabu va evfemizm hodisalarining tilning ijtimoiy-madaniy funksiyasidagi roli, inson tafakkuri, madaniyat darajasi va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liqligini ilmiy asosda o'rganishga imkon yaratadi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda nazariy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, tabu va evfemizm tushunchalari tilshunoslikda keng o'rganilgan bo'lib, ular til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqani yaqqol namoyon etadi. Tabu so'zlar jamiyat tomonidan ma'lum mavzularni ochiq muhokama qilishdan cheklangan yoki ijtimoiy jihatdan noqulay deb hisoblangan so'zlar sifatida shakllangan bo'lib, ular tilning ijtimoiy va madaniy funksiyasini aks ettiradi. Shu bilan birga, evfemizmlar taqiqlangan yoki qo'pol so'zlarning yumshoq va ijtimoiy jihatdan maqbul shaklga aylangan alternatalari tilning moslashuvchanligini va jamiyatning axloqiy-me'yoriy normalar bilan uyg'unlashishini ko'rsatadi.

Xususan, bu haqida Yu.V.Rojdestvenskiy qayd etganidek, tabu turli sabablarga ko'ra ishlatilishi taqiqlangan so'zlardir deb, masalan ularga baxtsizlik keltirishi mumkin bo'lgan yoki axloqiy jihatdan noo'rin hisoblangan so'zlardan misollar keltiradi.[5] Masalan, N.V.Gogolning *"O'lik jonlar"* asarida ikki xonimning suhbatida *"высморкался"* (burunini tozaladi) so'zini ishlatish mumkin emas edi, chunki u noo'rin, tabu hisoblanardi. Buning o'rniga aytilgan: *"burun uchun sochiq yordamida ishni bitirdi"* (*"обошелся с помощью носового платка"*). Yana shu kabi misollar orqali tabu so'zlar ishlatilishi asosli ravishda tushuntiriladi.[3-5] Odatda deyiladi, tabu hisoblangan so'zlar quyidagi kategoriyalarni o'z ichiga oladi masalan, kasallik nomlari, ba'zi yomon ilohlarning ismlari, hayvonlar, axloqsiz ifodalar, o'limni bildiruvchi atamalar va shunga o'xshash tushunchalar. Ushbu so'zlar jamiyat tomonidan ochiq muhokama qilishdan cheklangan bo'lib, ijtimoiy, axloqiy va madaniy nuqtai nazardan noqulay yoki noo'rin hisoblanadi. Shuningdek, maxsus maqsadlarda, masalan, jinoyatshunoslik yoki tilshunoslik sohalarida, tabu so'zlar lug'atlari tuziladi; ularga misol sifatida o'g'rilar tili lug'atlari keltiriladi, ular kriminalistik tadqiqotlarda foydalaniladi va ijtimoiy kontekstdagi til funksiyasini chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi.[5-137]

Shuningdek, evfemizm (yunoncha, *εὐφημία* - "yaxshi so'zlash") taqiqlangan so'zlarning o'rnini bosuvchi va ishlatilishi ruxsat etilgan ifodalar sifatida tushuntiriladi. Evfemizmlar qo'pol yoki noo'rin so'zlarni yumshoqroq va ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Gogol misolidagi *"burun uchun sochiq yordamida ishni bitirdi"* jumlasini evfemizmga misol bo'ladi. Ular orqali til foydalanuvchilari jamiyatdagi axloqiy me'yorlar, madaniyat darajasi va psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan mavzularni yumshoqroq va ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda ifodalash imkoniga ega bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, evfemizmlar nafaqat til tizimidagi semantik o'zgarishlarning natijasi, balki jamiyatdagi axloqiy va madaniy normalarning bevosita aksi hisoblanadi.[5-137]

Evfemizmlar til foydalanuvchilari tomonidan jamiyatning axloqiy va madaniy qadriyatlariga mos ravishda ishlatiladi. Bu hodisa til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yaqqol ifodasidir. Chunki til egalari ijtimoiy me'yorlarni inobatga olib, noqulay yoki qo'pol so'zlarni yumshoqroq, odobli shaklda ifodalaydilar. Ayniqsa, yuqori madaniyatli yoki rasmiy nutq kontekstlarida evfemizmlar keng qo'llanadi, kundalik muloqotda esa ular ijtimoiy noqulay mavzularni yumshatish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu asosda aytish mumkinki, tabu va evfemizm hodisalarining tahlili til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqaning muhim ko'rsatkichlarini ochib beradi hamda inson tafakkurining madaniy darajasi bilan bevosita bog'liqligini namoyon etadi.

Bu borada tabu va evfizm masalalari yuzasidan ko'plab tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, ingliz tilshunoslari J.Allan va K.Burridj o'zlarining *"Evfemizm va disfemizm: Tilning himoya va hujum vositasi sifatida qo'llanilishi"* (*Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*, 1991) nomli asarlarida evfizm hodisasining ijtimoiy va madaniy funksiyalarini chuqur tahlil qilganlar. Mualliflarning fikricha, tabu so'zlar evfizm til vositasi orqali ijtimoiy moslashuv bilan ta'minlovchi, muomala madaniyatini tartibga soluvchi vosita sifatida xizmat qiladi[1-6]. Shuningdek, mashhur antropolog olim B.Malinovskiy *"Sehr, fan va din"* (*Magic, Science and Religion*, 1948) asarida tabu hodisasining ildizini qadimgi diniy va mifologik tasavvurlar bilan bog'laydi. Olimning fikricha, tabu insonning sirli kuchlar, noma'lum xavflar va muqaddas narsalar oldidagi tabiiy ehtiyotkorlik hissidan kelib chiqqan bo'lib, ushbu hissiyot keyinchalik til tizimida evfemizm shaklida ifodasini topgan [2].

Demak, tabu so'zlardan evfemizmlarga o'tgan birliklar til foydalanuvchilari tomonidan jamiyatning axloqiy va madaniy qadriyatlariga mos ravishda qo'llanadi. Bu hodisa til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqaning yaqqol ifodasini tashkil etadi. Chunki har bir til egasi ijtimoiy muhitda shakllangan axloqiy me'yorlar, odob qoidalari va madaniy qadriyatlarni inobatga olgan holda, noqulay, qo'pol yoki taqiqlangan so'zlarni yumshoqroq, estetik jihatdan maqbul shaklda ifodalashga intiladi. Ayniqsa, yuqori madaniyatli yoki rasmiy nutq kontekstlarida evfemizmlar keng qo'llanadi, chunki ular kommunikativ madaniyatni ta'minlash, suhbatdoshga hurmat ifodalash hamda ijtimoiy muvozanatni saqlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Kundalik muloqotda esa evfemizmlar ijtimoiy noqulay, axloqiy yoki psixologik jihatdan og'riqli mavzularni yumshatish, ularni bilvosita va muloyim shaklda ifodalash imkonini beradi. Shu asosda aytish mumkinki, tabu va evfemizm

hodisalarining o'zaro tahlili til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqaning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Bu hodisalar orqali til nafaqat aloqa vositasi sifatida, balki jamiyatning ma'naviy darajasi, madaniy qadriyatlari va psixologik holatini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Inson tafakkurining madaniy darajasi, uning nutqiy xatti-harakati va jamiyatdagi o'zini tutish madaniyati aynan shu jarayonlarda o'z ifodasini topadi.

Xususan, A. Omonturdiyev o'zining *“Professional nutq evfemikasi”* nomli ilmiy ishida evfemizmlar masalasini chuqur tahlil qilib, ularning milliy-madaniy mohiyatini yoritadi. Muallif evfemizmlarni faqat lingvistik hodisa emas, balki jamiyatning axloqiy me'yorlari, madaniy qadriyatlari va nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida talqin etadi. Unga ko'ra, evfemizmlar til egalarining axloqiy tafakkuri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular insonning nutqdagi bosiqqligi, odob saqlashi va madaniyat darajasini namoyon etadi.[4-7] Shuning uchun ham evfemizmlar har bir millatning milliy tafakkuri, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy psixologiyasini o'zida aks ettiruvchi madaniy belgilar tizimi sifatida ahamiyat kasb etadi.

Tabu va evfemizm hodisalari til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqani yaqqol ifodalaydi. Tabu so'zlar jamiyatda axloqiy yoki diniy sabablarga ko'ra ishlatilishi cheklangan bo'lsa, evfemizmlar ularning yumshoq, ijtimoiy jihatdan maqbul shaklidir. Shu orqali til nafaqat muloqot vositasi, balki jamiyatning madaniy darajasi va axloqiy qadriyatlarini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisaga aylanadi. Demak, tabu so'zlarning evfemizmlarga aylanishi tilning madaniy moslashuvchanligi va inson tafakkurining rivojlanish darajasini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Allan K., Burrige, K. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
2. Bronislaw Malinowski. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Beacon press: Boston, 1948
3. Гогол Н.В. *Мёртвые души*. Санкт-Петербург: Издательство Академии, 1842
4. Omonturdiyev A. *Professional nutq evfemikasi*. Toshkent.: Fan va texnologiya nashriyoti, 2021
5. Рождественский Ю.В., Блинов, А.В. *Введение в языкознание: Учебное пособие для студентов филологического факультета высших учебных заведений* Москва: Издательский центр «Академия», 2005

UDC 808.3

LEXICOGRAPHIC REPRESENTATION AND EQUIVALENCE OF MILITARY TERMS IN UZBEK, RUSSIAN, AND ENGLISH

S.Shodikhonov, Acting Associate Professor, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada harbiy atamalarining ingliz, rus va o'zbek leksikografik manbalarida aks etishi, ularning semantik va funksional ekvivalentligini ta'minlashdagi asosiy muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqot uch tildagi leksikografiyaning tuzilma va metodologik yondashuvlarini, atamalarni ta'riflash, tarjima strategiyalari va zamonaviy urush tushunchalarini yoritish usullarini o'rganadi. Natijalar harbiy terminologiya, texnologik taraqqiyot va zamonaviy urush xarakterining o'zgarishini aks ettiruvchi yangilangan ikki va uch tilli harbiy lug'atlar yaratish zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *leksikografiya, harbiy terminologiya, ekvivalentlik, tarjima, o'zbek tili, rus tili, ingliz tili, lug'at ifodasi.*

Аннотация. *В статье рассматривается представление военных терминов в английских, русских и узбекских лексикографических источниках, а также основные трудности в обеспечении семантической и функциональной эквивалентности. Исследование анализирует структурные и методологические подходы лексикографии в трёх языках, уделяя внимание определению терминов, стратегиям перевода и отражению современных понятий войны. Результаты подчёркивают необходимость создания обновлённых двуязычных и трёхязычных военных словарей, отражающих современную военную терминологию, технологическое развитие и изменяющийся характер современной войны.*

Ключевые слова: *лексикография, военная терминология, эквивалентность, перевод, узбекский язык, русский язык, английский язык, словарное представление.*

Abstract. *This article examines how military terms are represented in English, Russian, and Uzbek lexicographic sources, highlighting key challenges in achieving semantic and functional*

equivalence. The study analyses the structural and methodological approaches of lexicography in the three languages, focusing on term definition, translation strategies, and the treatment of modern warfare concepts. The findings underscore the need for updated bilingual and trilingual military dictionaries that reflect current military terminology, technological development, and the evolving nature of contemporary warfare.

Keywords: lexicography, military terminology, equivalence, translation, Uzbek, Russian, English, dictionary representation.

Lexicography plays a vital role in documenting, defining, and standardizing military terminology. Due to the sensitivity and specificity of military concepts, inaccuracies in dictionary representation may cause misinterpretation, communication failures, and translation errors. English, Russian, and Uzbek military terminology have developed under different cultural and geopolitical influences, shaping diverse lexicographic traditions.

English lexicography has been strongly influenced by NATO, the United Nations, and the U.S. Department of Defense documentation, leading to the rapid incorporation of new military concepts and technological terms. Russian lexicography reflects a long-established Soviet and post-Soviet military tradition with a focus on normative terminology, command structures, and regulatory language. Uzbek lexicographic sources, on the other hand, are still developing and often lack a systematic representation of contemporary military terms.

This article aims to compare lexicographic approaches in the three languages and analyze challenges in ensuring accurate trilingual equivalence.

English monolingual military dictionaries and glossaries—especially those produced by NATO and the U.S. Department of Defense—prioritize clarity, precision, and operational functionality. Entries typically include:

- Concise definitions
- Usage notes
- Abbreviations
- Context of application

For instance, terms such as *Rules of Engagement (ROE)*, *Psychological Operations (PSYOPS)*, and *Unmanned Aerial Vehicle (UAV)* are clearly defined with reference to legal and operational frameworks.

Russian military lexicography is traditionally **normative and hierarchical**. Dictionaries often reflect officially approved terminology used in the Russian Armed Forces. Definitions tend to include structural, functional, or ideological explanations. For example, the term *Спецназ* carries cultural and historical connotations beyond the literal meaning of “special purpose forces.”

However, Russian military lexicography shows slower adaptation to modern terminology, particularly in cyber, hybrid, and information warfare fields.

Uzbek lexicographic representation of military terminology is comparatively limited. Many modern military terms are absent, inconsistently translated, or appear without usage notes. Uzbek bilingual dictionaries frequently rely on:

- Direct borrowings (e.g., *dron*, *serjant*)
- Russian-based equivalents (*batalyon*, *diviziya*)
- Literal calques (*kiberxavfsizlik*)

The lack of standardized terminology creates ambiguity in translation, education, and military communication. There is a clear need for updated lexicographic resources reflecting contemporary defense concepts.

Achieving semantic equivalence across languages is complex due to cultural, structural, and conceptual differences.

Type of Equivalence	Description	Example
Full	Same meaning and usage across languages	“Colonel – полковник – polkovnik”

Partial	Core meaning same, but different function, scope, or connotation	“Spetsnaz vs. Special Forces”
Zero	Term does not exist; requires borrowing or descriptive translation	“Rules of Engagement” in Uzbek

To overcome equivalence gaps, dictionaries apply several strategies:

- **Borrowing:** *drone* → *дрон* → *dron*
- **Calque:** *cybersecurity* → *кибербезопасность* → *kiberxavfsizlik*
- **Descriptive translation:** *peacekeeping operation* → *jangovar bo'lmagan tinchlikparvar operatsiya*

- **Near-equivalents:** replacing concept with a culturally close term, risking loss of meaning.

These strategies affect semantic accuracy, especially in Uzbek, where terminology is in transition.

English Term	Russian Equivalent	Uzbek Equivalent	Notes
Special Forces	силы специального назначения (Спецназ)	maxsus kuchlar	RU culturally marked; UZ neutral
UAV	БПЛА (беспилотный летательный аппарат)	UCHQ (uchuvchisiz uchish qurilmasi)	UZ acronym less common than <i>dron</i>
Psychological Operations (PSYOPS)	психологические операции / ИПВ	psixologik operatsiyalar	UZ meaning narrower, lacks information warfare aspect
Rules of Engagement (ROE)	правила ведения боя	jang olib borish qoidalari	RU/UZ descriptive; lacks legal nuance of EN
Hybrid Warfare	гибридная война	gibrid urush	Calques exist, but meaning differs in scope

The comparison shows that **Uzbek often lacks standardized, widely accepted equivalents**, leading to multiple competing forms.

The analysis demonstrates that the lexicographic representation of military terminology differs significantly across English, Russian, and Uzbek due to historical, cultural, and institutional factors. English lexicography is modern, dynamic, and operationally oriented; Russian is normative and tradition-based; Uzbek is evolving and requires modernization.

To improve accuracy and consistency, Uzbekistan needs:

- Updated bilingual and trilingual military dictionaries
- Clear standards for military terminology
- Unified Uzbek equivalents for modern defense concepts

Developing specialized glossaries, incorporating contextual notes, and aligning with international terminology will support translators, military professionals, and researchers. A coordinated effort among linguists, military experts, and lexicographers is essential to ensure that Uzbek military terminology evolves in line with global defense developments and fulfills both communicative and operational needs.

REFERENCES:

1. Atkins, B. T. S., & Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press.
2. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.
3. Cowie, A. P. (2009). *The Oxford History of English Lexicography*. Oxford University Press.
4. Komissarov, V. N. (1990). *Теория перевода*. Высшая школа.
5. Mishchuk, N. V. (2021). *Военная терминология в современном русском языке*. Флинта.
6. NATO. (2023). *NATO Glossary of Terms and Definitions (AAP-06)*.
7. Shodikhonov, S. (2025). Semantic and lexicographic analysis of military terminology. *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*, 1(1), 622–627.
8. U.S. Department of Defense. (2023). *DoD Dictionary of Military and Associated Terms*.

UO'K: 809.437.5-561.3

KESIMLIK KATEGORIYASI VA FE'L SO'Z TURKUMI

X.N.Shokirova, v.b.prof., f.f.d., University of business and science, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada grammatik kategoriyalar kabi kesimlik kategoriyasi alohida valentlik imkoniyatiga ega bo'lib, kesimlik kategoriyasi alohida mustaqil grammatik kategoriyadir. Ayni

paytda, bir necha tasdiq-inkor, mayl-modallik, zamon, shaxs-son kabi kategoriyalar majmuidan tashkil topgan ustparadigma ekani haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: kesimlik kategoriyasi, fe'l, valentlik, tasdiq-inkor, mayl-modallik, zamon, shaxs-son, ustparadigma, turkiy tillar, funksional-sintaktik kategoriya, grammatik shakllar, morfologik shakllar, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik.

Аннотация. В статье отмечается, что категория предикативности, как и другие грамматические категории, обладает собственной валентностью и представляет собой самостоятельную грамматическую категорию. Одновременно подчеркивается, что предикативность является суперпарадигмой, состоящей из нескольких категорий, таких как утверждение-отрицание, наклонение-модальность, время и лицо-число.

Ключевые слова: категория предикативности, глагол, валентность, утверждение-отрицание, наклонение-модальность, время, лицо-число, суперпарадигма, тюркские языки, функционально-синтаксическая категория, грамматические формы, морфологические формы, сравнительно-историческое языкознание.

Abstract. In the article, it is noted that the category of predicativity, like other grammatical categories, possesses its own specific valency potential and represents an independent grammatical category. At the same time, it is emphasized that predicativity functions as a superparadigm consisting of several categories such as affirmation-negation, mood-modality, tense, and person-number.

Keywords: category of predicativity, verb, valency, affirmation-negation, mood-modality, tense, person-number, superparadigm, Turkic languages, functional-syntactic category, grammatical forms, morphological forms, comparative-historical linguistics

So'z turkumlarining gap bo'laklari bilan aloqasi qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda fanning eng muhim muammolaridan biri edi. Bu sohada tarixiy tilshunoslik namoyandalari, «Yosh grammatiklar» katta tadqiqotlarni amalga oshirdilar va so'z turkumlarining ajralib chiqishida muhim omillardan biri – so'zlarning ayrim ma'noviy guruhlarini ma'lum bir sintaktik funksiyalarda ixtisoslashishi va shu asosda o'ziga xos morfologik shakllar qabul qilishi g'oyalarini ilgari surdilar [1]. Bu g'oyalarni I.I.Meshchaninov o'zining gap bo'laklari va so'z turkumlari munosabati yoritilgan tadqiqotida [2] va fe'lga bag'ishlangan monografiyasida rivojlantirdi. Bu olimlarning fikriga ko'ra, fe'l morfologik shakllarining rivojlanishi, xususan, tuslangan fe'l (verbum finitum)ning kesim vazifasida kelgan turining shakllanishi va rivojlanishi sof fe'l (verbum finitum)ning hamisha kesim vazifasida kelishi bilan uzviy bog'liq. Jumladan, fe'lning tuslangan shakllarini I.I.Meshchaninov: «*Fe'l fe'l bo'lganligi uchun emas, kesim vazifasida kelgan hollardagina tuslanadi*» deb ta'riflaydi va tuslanish fe'llikka emas, balki kesimlikka xos xususiyat ekanligini alohida ta'kidlaydi [3]. Shu sababdan tuslanish, mayl va zamon fe'l so'z turkumining o'ziga xos, fe'lning so'z turkumi sifatida mohiyatini belgilovchi, ya'ni tasniflovchi grammatik kategoriya [4] emas, balki gap bo'laklariga xos funksional-sintaktik kategoriyadir. Tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-son shakllarining tilshunoslik an'anasida fe'l so'z turkumiga nisbat berilishi, fe'l shakllari tizimida qaralishi, birinchidan, fe'l so'z turkumining shakllanishida uning ko'pincha kesim vazifasida kelishi va shu vazifada kelish uchun keng rivojlangan shakllar tizimini rivojlantirganligi sababli bo'lsa, buning ikkinchi sababi G'arbiy Yevropa tillarida kesimlik vazifasining fe'l so'z turkumidan ajralmaganligidir. Ma'lumki, G'arbiy Yevropa tillarida kesim fe'l ishtirokisiz shakllanishi mumkin emas. Shu sababli V.G.Admoni G'arbiy Yevropa tillarida gapning umumiy xususiyatlaridan biri sifatida kesim tarkibida fe'lning ishtiroki mutlaqligini ta'kidlaydi [5]. Kesimlikning fe'l turkumi bilan G'arbiy Yevropa tillarida uzviy bog'liqligi, kesimning fe'ldan uzil-maganligi G'arbiy Yevropa tilshunosligida kesimlik kategoriyasini alohida funksional kategoriya sifatida ajratmaslikka, uning fe'l doirasida tah-lil etilishiga asos bo'ldi. Zeroki, ot kesimlar ham u tillarda ko'makchi fe'l-lar yordamida shakllantiriladi. G'arbiy Yevropa tillarini kesimlikning fe'l turkumidan ajralmaganlik tamoyili turkiy tillar morfologiyasi va sintaksisi talqiniga ko'chirildi, shuningdek, turkiy tillarda ham kesimlik hamisha fe'llik bilan bog'liq holda tavsiflandi. Ko'pchilik turkiyshunoslar kesimlik formantlarining biri bo'lgan *-dir* qo'shimchasining tarixan *turmoq* fe'lining *-turur* (*-durur*) shaklidan kelib chiqqanligi

asosida «*Talaba tururman*» shaklini birlamchi va «*Talabadirman*», «*Talabaman*» shakllarini hosila shakllar sifatida baholab, turkiy tillarda ot-kesim ham tarixan fe'lli bo'lgan, degan g'oyani ilgari surishgan [6]. Natijada, turkiy tillarda kesimlik kategoriyasini fe'l so'z turkumi bilan uzviy bog'lashgan. Biroq, turkiy tillar ichki xususiyati bu tillarda ot-kesimning fe'l (fe'l so'z turkumi) bilan aloqador emasligini ko'rsatib turadi. Chunki, ko'makchi fe'l deb ataluvchi -e, -er unsurlari tom ma'noda fe'l bo'lmay (bu unsurlarga fe'lning tasniflovchi belgisi bo'lgan, ya'ni so'z turkumi sifatida mohiyatni belgilovchi nisbat kategoriyasi xos emas), balki kesimlik kategoriyasi shakli va ma'nosini kesim tarkibiga olib kiruvchi vosita hisoblanadi. Shu bois turkiy tillarda kesimlik kategoriyasi fe'l morfologik shakllari tizimida emas, balki turkiy tillarning turkona tabiatidan kelib chiqadigan funksional sintaktik shakllar doirasida tadqiq va tahlil etilishi lozim. Kesimlik kategoriyasi fe'l kategoriyasi emas, balki gap bo'lagi shaklidir. Lekin fe'lning so'z turkumi sifatida ajralib chiqishi jarayonida uning ko'pincha kesim vazifasida kelishi sababli kesim vazifasida kelish uchun xoslangan tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-son shakllari bu turkumda ancha rivojlandi. Bunda, tabiiyki, bir savol tug'iladi: kesimlik kategoriyasi gap bo'lagiga xos bo'lsa, ammo bu kategoriya ma'no va shakllarini (ko'rinishlarini) ifodalash uchun fe'l ixtisoslashtirilgan shakllar tizimiga ega bo'lsa, bu kategoriyaning fe'l so'z turkumi doirasida tadqiq etish lozimmi yoki gap bo'laklari doirasida?

O'zbek tilshunosligida ham G'arbiy Yevropa tilshunosligi ta'sirida an'anaviy ravishda tasdiq-inkor, mayl-zamon, shaxs-son shakllari fe'l turkumi doirasida o'rganiladi. Faqat keyingi davrlarda funksional fe'l yo'nalishida yozilgan darslik hamda qo'llanmalarda, jumladan, H.Ne'matov boshchiligidagi tuzilgan dastur va darsliklarda mazkur grammatik shakllar fe'l so'z turkumidan chiqarilib, aloqa-munosabat shakllari tarkibida o'rganiladi. Shunday ekan ushbu kategoriya mohiyatiga uning vazifaviy imkoniyatlaridan kelib chiqadigan yondashuv ko'rinishida boshlandi [7].

Kesimlik kategoriyasi sintaktik aloqa-munosabat shakllari tizimida egalik va kelishik shakllari bilan birgalikda ko'riladi hamda fe'l so'z turkumidan ajratiladi. Kesimlik kategoriyasi mohiyatini tadqiq va tahlil etish uchun bu yo'l, shubhasiz, to'g'ri, lekin ta'limiy pedagogik jihatdan noqulaydir. Chunki kesim zamonlari, kesimning tuslanishi kabi mavzularni yoritganda istasak-istamasak, fe'l so'z turkumiga murojaat qilishga majbur bo'lamiz. Ot-kesimning aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon ko'rinishidan boshqa shakllari bog'lama vositasida hosil qilinadi va ularning lug'aviy asosi yana fe'lga borib taqaladi. Shuning uchun yangi dastur va darsliklarda mayl, zamon, shaxs-son shakllarini fe'ldan ajratib to'g'ri yo'l tutilgan deb bo'lmaydi. Bizningcha, bu shakllarni fe'l doirasida qoldirish va ularning barchasini fe'lning kesimlik shakllari deb ajratish ma'qul. Vaholanki, 7-sinf «Ona tili» darsligida (Ne'matov H. va boshqalar. – T., 2001 y. 55-58-b) fe'lning vazifa turlari tasnifida uning sifat-dosh, ravish-dosh, harakat nomi va kesimlik shakllari alohida ajratiladi, lekin fe'l shakllari tavsifida fe'lning kesimlik shakllari tahlil etilmay, ularning tavsifi «*Aloqa-munosabat*» shakllari bo'limiga havola etiladi. Holbuki, mazkur holat ta'lim jarayonida, shubhasiz, noqulaylik tug'diradi.

Xulosa qilib aytganda, barcha grammatik kategoriyalar kabi kesimlik kategoriyasi alohida valentlik imkoniyatiga ega bo'lib, kesimlik kategoriyasi alohida mustaqil grammatik kategoriyadir. Ayni paytda, bir necha tasdiq-inkor, mayl-modallik, zamon, shaxs-son kabi kategoriyalar majmuidan tashkil topgan ustparadigmadir. Shundan kelib chiqib, kesimlik kategoriyasi o'zining valentligiga egadir. Kesimlik kategoriyasining shaxs aktanti va uning nutqiy voqelanish tadqiqi shuni ko'rsatadiki, shaxs aktanti va gapning egasi o'zaro mutanosib, ammo ayni bir narsa emas. Bunda shaxs egaga teng bo'lishi ham mumkin yoki teng bo'lmasligi va shaxs nolga teng bo'lishi ham mumkin. O'z navbatida, bunday munosabat tasdiq-inkor, zamon, mayl-modallik aktantlari va gapning turli kengaytiruvchilari orasida ham yuzaga chiqishi mumkin degan faraz paydo bo'ladi. Tabiiyki, mazkur farazni ilmiy haqiqatga aylantirish uchun tasdiq-inkor, mayl-modallik, zamon aktantlari va gap kengaytiruvchilari orasidagi munosabatni alohida tadqiq etish lozim. Bu esa fanimiz oldida yechimini kutayotgan muhim vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. –Л.: Наука, 1973. – 386 с.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1962. – 332 с.
3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1985. – 287 с.
4. Мешанинов И.И. Члены предложения и части речи. –М.- Л., 1945.– 281 с.
5. Мешанинов И.И. Глагол. - Л.: Наука, 1982. – 272 с.

6. Бондарко А.В. Классификация грамматических категорий. В.Сборник типология грамматических категорий. – М., 1975. – 208 с.
7. Ne'matov H. va boshqalar. Qarang: Ona tilidan dastur. - Toshkent: Sharq, 1999. 1-maxsus son. – B. 121-124; Ne'matov X. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan namunaviy o'quv dasturi. – Toshkent, 2002. – B.15-16.
8. Shokirova X. Tilning lingvosemiotik strukturasi (semantik-sigmatik, sintaktik-pragmatik aspekt asosida) – Farg'ona.: Classic, 2022. – 176 b.
9. Shokirova Kh. The object of pragmatics – the basic of progmatcal approach. TJSS Thematics journal of Social Sciences.Vol-7-Issue-5 2021. – P.41-47. SJIF- 7.20 № 23.
10. Shokirova Kh. Personal dexterity options. Academia. An international Multidisciplinary Research Journal.Vol.11, Issue 5 may 2021. –P.789-797. SJIF-7.492 № 23.
11. Shokirova H. Hidden pragmalinguistics – pragmatic potential. International Scientific Journal ISJ Theoretical &Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 105 January 30, 2022. – P.268-272. SJIF-8.997 № 23.
12. Shokirova H. O'zbek tilining sohada qo'llanishi. –Farg'ona: Classik, 2023. – 268 b.
13. Shokirova H. Savodxonlik asoslari. –Farg'ona: Super Poligraf Servis, 2024. – 168 b.

UDC 82.0:821.112.2:821.411.21:18:141.315

SILENCE AS A NARRATIVE LANGUAGE: EXISTENTIAL AESTHETICS IN FRANZ KAFKA AND ABDULLA QODIRIY

M.M. Shomurodova, Assistant Professor, Karshi International University, Karshi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot sukutni hikoya tili sifatida va uning Franz Kafka hamda Abdulla Qodiriy asarlarida ekzistensial estetikani shakllantirishdagi rolini o'rganadi. Tanlangan matnlar tahlili orqali sukutning strukturaviy, estetik va psixologik funksiyalari – ajralish, axloqiy muammolar va ekzistensial ziddiyatlarni ifodalashdagi ahamiyati ko'rsatiladi. Kafka absurd va ekzistensial ajralishga urg'u berar ekan, Qodiriy so'zga keltirilmagan muloqotlar orqali ijtimoiy va axloqiy cheklovlarni aks ettiradi. Qiyosiy tahlil sukutning adabiyotda universal va madaniy xususiyatlarini ochib beradi, uning hikoya, ramziy va estetik funksiyalarini yoritadi.

Kalit so'zlar: sukut, hikoya tili, ekzistensial estetika, Franz Kafka, Abdulla Qodiriy, qiyosiy adabiyotshunoslik.

Аннотация. В данном исследовании рассматривается тишина как нарративный язык и её роль в формировании экзистенциальной эстетики в произведениях Франца Кафки и Абдуллы Кодирия. Анализируя выбранные тексты, работа показывает, как тишина функционирует структурно, эстетически и психологически, передавая отчуждение, моральные дилеммы и экзистенциальное напряжение. В то время как Кафка акцентирует абсурд и экзистенциальное отчуждение, Кодирий отражает социальные и этические нормы через невысказанные взаимодействия. Сравнительный подход демонстрирует универсальность и культурную специфику тишины в литературе, раскрывая её нарративные, символические и эстетические функции.

Ключевые слова: тишина, нарративный язык, экзистенциальная эстетика, Франц Кафка, Абдулла Кодирий, сравнительная литература

Abstract. This study explores silence as a narrative language and its role in shaping existential aesthetics in the works of Franz Kafka and Abdulla Qodiriy. By analyzing selected texts, the research highlights how silence functions structurally, aesthetically, and psychologically to convey alienation, moral dilemmas, and existential tension. While Kafka emphasizes absurdity and existential estrangement, Qodiriy reflects social and ethical constraints through unspoken interactions. The comparative approach demonstrates the universality and cultural specificity of silence in literature, offering insights into its narrative, symbolic, and aesthetic functions.

Key words: silence, narrative language, existential aesthetics, Franz Kafka, Abdulla Qodiriy, comparative literature

Introduction. In contemporary literary studies, the exploration of narrative strategies that convey human consciousness, existential anxiety, and social alienation has gained significant prominence. Among such strategies, silence emerges as a powerful narrative language that conveys meanings beyond the scope of ordinary dialogue or descriptive exposition. Silence is not merely the absence of speech; rather, it functions as a symbolic and existential device that shapes characters'

inner worlds, reflects societal pressures, and articulates philosophical dilemmas. This paper examines the narrative and existential functions of silence in the works of Franz Kafka, the emblematic European modernist writer, and Abdulla Qodiriy, a foundational figure in Uzbek literature. Although these authors wrote in distinct historical, cultural, and linguistic contexts, both employ silence as a nuanced mechanism to explore alienation, moral ambiguity, and the tension between individual freedom and societal constraints. Kafka's existential absurdism and Qodiriy's social realism intersect in their treatment of human isolation, making a comparative analysis both innovative and revealing. The objectives of this study are threefold: first, to conceptualize silence as a narrative and existential device; second, to analyze its function in selected works by Kafka and Qodiriy; and third, to investigate how silence contributes to the existential aesthetic of literary texts. This study is significant because it bridges European and Central Asian literary traditions, offering insights into cross-cultural expressions of existentialism and narrative experimentation.

Theoretical Framework. Silence has long occupied a liminal space in literary theory, oscillating between being a void and a language in itself. Mikhail Bakhtin's notion of dialogism emphasizes the unsaid as integral to narrative meaning, while Roland Barthes regards silence as a site of textual plurality where multiple interpretations converge. In existentialist literature, silence functions as a mirror of human consciousness, reflecting internal conflict, fear, and ethical dilemmas. It is not only a stylistic choice but also a metaphysical statement about the limits of language and the ineffability of human experience. Existential aesthetics foregrounds human experience as characterized by anxiety, absurdity, and the search for meaning. In literature, existential aesthetics manifests through fragmented narratives, ambiguous resolutions, and characters' interior monologues. Silence, within this framework, serves as a vehicle for articulating existential tension. Franz Kafka's works, particularly *The Trial* and *The Metamorphosis*, exemplify the function of silence in constructing bureaucratic absurdity and existential estrangement. Silence operates on multiple levels: it structures narrative tension, shapes psychological landscapes, and communicates societal oppression. Characters' inability to articulate their circumstances mirrors their internalized helplessness, rendering silence a potent narrative strategy. In contrast, Abdulla Qodiriy, in novels such as *O'tgan kunlar* and *Mehrobdan chayon*, employs silence to capture moral dilemmas and social pressures within early twentieth-century Uzbek society. Here, silence manifests as restraint, tacit complicity, or unspoken sorrow, reflecting both personal and collective existential struggles. While Kafka's silence is often alienating and absurdist, Qodiriy's silence is intertwined with ethical reflection and communal conscience.

Comparative Analysis. In Kafka, silence is often embedded structurally within the narrative. In *The Trial*, moments of silence punctuate dialogue, creating tension and emphasizing the inefficacy of language in confronting arbitrary authority. The absence of explicit explanations forces readers to confront ambiguity, mirroring the protagonist Joseph K.'s disorientation. Silence thus functions as a narrative scaffold, shaping pacing and reader perception. Similarly, in Qodiriy's *O'tgan kunlar*, silences occur in familial and social interactions, reflecting cultural norms and moral constraints. These narrative pauses allow the reader to perceive unspoken emotional states, ethical dilemmas, and societal pressures. Unlike Kafka's existential absurdity, Qodiriy's structural silence conveys relational dynamics and unarticulated moral consciousness. Both authors employ silence aesthetically to evoke mood and emotional depth. Kafka's minimalist prose and elliptical dialogues create a sense of estrangement, anxiety, and inevitability. The reader experiences the narrative not only intellectually but also viscerally, as silence magnifies alienation and existential dread. Qodiriy's prose, though socially realist, uses silence to highlight inner conflict, regret, and emotional subtlety. For instance, unspoken responses in intimate scenes convey the tension between personal desire and social obligation, producing an aesthetic effect that blends empathy with moral reflection. In both cases, silence is inseparable from narrative voice, shaping the reader's perception of existential reality. In Qodiriy, silence often represents moral hesitation or emotional suppression, reflecting internalized social and ethical norms. Characters' unspoken thoughts or suppressed expressions convey existential questioning within a communal context. While Kafka emphasizes absurdity and futility, Qodiriy emphasizes moral reflection and the ethical weight of silence. Silence in Kafka

frequently assumes a symbolic dimension, representing the unknowable, the bureaucratic machine, and existential void. In *The Metamorphosis*, Gregor Samsa's muteness after transformation symbolizes alienation and loss of agency, reinforcing the absurdist aesthetic. In Qodiriy, silence carries symbolic and cultural weight. Unspoken narratives often embody moral conscience, communal expectation, and cultural memory. Silence is metaphorically linked to restraint, ethical duty, and emotional endurance. Despite differing historical and cultural settings, both authors utilize silence to engage readers in existential reflection.

Discussion. The comparative analysis of Kafka and Qodiriy demonstrates that silence functions as a narrative language capable of conveying complex psychological and existential phenomena. Although shaped by different literary traditions—modernist European and early twentieth-century Uzbek—both authors use silence to interrogate human agency, moral choice, and social constraints. From a theoretical perspective, silence challenges conventional semiotics by functioning as a signifier without an explicit signified. Moreover, silence facilitates a deeper engagement with character subjectivity, inviting readers to interpret and inhabit the narrative space. Cross-cultural comparison reveals both convergence and divergence: Kafka's silence is primarily alienating and absurdist, reflecting existential estrangement; Qodiriy's silence is ethically and socially mediated, reflecting communal norms and moral consciousness. Together, these cases illuminate the multidimensional potential of silence as a narrative and aesthetic device.

Conclusion. Silence, as a narrative language, occupies a central role in shaping existential aesthetics in both Kafka and Qodiriy. In Kafka, it manifests as structural ambiguity, aesthetic estrangement, and existential absurdity. In Qodiriy, it emerges as ethical restraint, emotional subtlety, and social reflection. This comparative study underscores the capacity of silence to articulate universal existential concerns while accommodating culturally specific moral and social codes. By examining silence across diverse literary traditions, this study contributes to comparative literary scholarship, highlighting the role of narrative technique in shaping existential aesthetics. Future research may further explore silence in translation, performative literature, or contemporary narratives, continuing the dialogue between cultural contexts and existential literary expression.

REFERENCES:

1. Kafka, F. (1925). *The Trial*. Verlag Die Schmiede.
2. Kafka, F. (1915). *The Metamorphosis*. Kurt Wolff Verlag.
3. Qodiriy, A. (1925). *O'tgan kunlar*. Tashkent: Sharq.
4. Qodiriy, A. (1931). *Mehrobdan chayon*. Tashkent: Sharq.
5. Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. University of Texas Press.
6. Barthes, R. (1977). *Image-Music-Text*. Hill and Wang.
7. Sartre, J.-P. (1943). *Being and Nothingness*. Washington Square Press.
8. Camus, A. (1942). *The Stranger*. Gallimard.
9. Eagleton, T. (2008). *Literary Theory: An Introduction*. Wiley-Blackwell.

UO'K 821.512.111

SO'ZUMNI O'QIB ANGLAG'AYSEN O'ZUMNI...

A.A.Shukurova, doktorant, Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur lirik asarlarida ruhiy holat tasviri masalasi yoritiladi. Ijodkor holati bilan ijodi orasidagi ruhiy holat tahlil qilinadi. Bobur ijodi misolida lirik asarlarda ruhiyat tasviri masalasi tahlil va talqin etilgan.

Kalit so'zlar: Bobur, she'riyat, ruhiyat, davr, voqelik, tahlil, tasvir, adabiyot, psixologizm, poetika.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема изображения душевного состояния в лирических произведениях Захириддина Мухаммада Бабур. Анализируется соотношение душевного состояния между творческим состоянием и его творчеством. На примере творчества Бабур анализируется и интерпретируется проблема изображения душевного состояния в лирических произведениях.

Ключевые слова: Бабур, поэзия, психика, эпоха, реальность, анализ, образ, литература, психологизм, поэтика.

Abstract. *This article explores the portrayal of mental states in the lyrical works of Zahiriddin Muhammad Babur. It analyzes the relationship between the creator's psychological condition and his creative output. Using Babur's works as examples, the article examines and interprets the representation of the psyche in lyrical compositions.*

Keywords: *Babur, poetry, psyche. era, reality, analysis. image, literature, psychologism. poetics.*

Kirish. Badiiy adabiyot tabiat gultoji sanalmish hazrati inson bilan dunyo yuzini ko'rgan san'at turi sanaladi. Inson yaralibdiki, o'zi yashayotgan borliq sir-u sinoatlari bilan oshno bo'lgisi, ulardan yuksak zavq-shavq olgisi, ichki kechinmalari, ruhiy holatlarini o'zigagina hadya etilgan oliy ne'mat – so'zda badiiy, bo'yoqli tarzda ifodalagisi keladi. Ruhiyat bu - ruhiy kechinmalar majmui, ruhiy holat. Umumiy ma'noda insonning ichki dunyosi, hissiyotlari, xulq-atvori, ruhiy holati kabi tushunchalarni bildiradi. Odamlar orasidagi munosabat hissiyot, ruhiy o'zgarishlarsiz yuzaga kelmaydi. Har qanday badiiy asarlarda inson hayoti, turmush tarzi, ruhiy holati aks etadi. She'riyat uchun xarakterli bo'lgan asosiy omil lirik "men"ning ruhiy olamidir. Ruhiy borliqsiz har qanday mazmun o'likdir. Lirik qahramonning murakkab, ziddiyatli, turfa xil to'lg'anishlariga, his-tuyg'ularga ehtirolarga boy bo'lgan qalbisiz she'riyat chinakam badiiyat namunasiga aylanishi qiyin. Mumtoz adabiyot namunalari ham bundan mustasno emas. O'zbek she'riyatining deyarli hamma davrida iste'dodli shoirlar inson qalbi va ruhiy olamidagi haqiqatlarni butun kengligi, murakkabligi va ziddiyatlari bilan tasvirlashga erishgan.[2,7]

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O'zbek mumtoz adabiyotining Navoiydan keyingi vakili Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ham ruhiyat tasviri o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Bobur, birinchi navbatda, shoh, boburiylar sulolasining asoschisi. U podshoh sifatida lashkar tortib shohlarga xos mag'lubiyatning achchiq alamlari-yu, ulug'vor nashidalarini surishni ko'p marotaba o'z boshidan kechirdi. Otasi singari ulug' himmatli va oliy maqsadli shaxs bo'lganligidan Farg'ona viloyatini kichik joy deb hisoblab, Samarqandga intildi. U yeda Shayboniixonidan yengilib, Kobulga keldi va Hindistondan bepoyon mamalakatlarga hukmdoriga aylandi.[3,149]

Butun umr davomida qiyinchiliklarni matonat bilan yenggan, mushkulliklarga bardosh berib yashagan Bobur lirik asarlarida ichki tuyg'u, ruhiy iztiroblari betakror o'xshatishlar asosida yorqin bo'yoqlarda aks ettirilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur hayotining so'nggi yillari chuqur iztiroblar, ruhiy zo'riqishlar, qarama-qarshiliklar ichida o'tdi. Hindistonda Ibrohim Lo'diydek dushmani yengish, o'zi istagandek mamlakat barpo etish maqsadi amalga oshgan bo'lsa-da, farzandlari Humoyun, Komron, Hindol harakatlarida mol-dunyoga o'chlik, toj-taxtga vorislik masalasida o'zaro dushmanlik kayfiyatining paydo bo'layotgani, qolaversa, Hindiston ahliga qilingan yaxshiliklar evaziga qilinayotgan xiyonatlar ijodkor Boburning ruhiy holatiga ta'sir etmay qolmagan.

*So'rma holimniki, bo'ldim, burnog'idin zorroq,
Jism jondin zor-u jonim jismimdin afgorroq.*

*Banda taqdir aylan olmon bandi-bandim dardini
Yuz temur band o'lsa andin bu erur dushvorroq...*

*Kelmas o'xshar zahmating isloha, Bobur, magar,
Har davokim qildilar, bo'ldung dag'i bemorroq.*

Hasan Qudratullayev "Bobur armoni" nomli tadqiqotida yuqoridagi g'azalni Boburning umr karvoni yakunlanayotgan paytda yozgan bo'lsa kerak deb qayd etadi. [7, 187] Bu misralar buyuk ijodkorning umri davomida qalbidan kechgan tug'yonlar, amalga oshirgan ishlari sarhisobi va armon to'la yuragida qolib ketayotgan qoniqmaslik hislari ifodasi sifatida yuzaga kelgan.

Kim ko'rubdur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshilig'?
Kimki ondin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin yaxshilig'!

*Gar zamonni nafi qilsam ayb qilma, ey rafiq,
Ko'rmadim hargiz, netoyin, bu zamondin yaxshilig'! [5,32]*

Natiya va muhokama. Baytda shoir o'zining ko'ngliga murojaat qilmoqda. Bu – o'z-o'ziga savol berish ichki dialog, ya'ni ichki kechinma va ruhiy holatning ifodasi. Ko'ngul insonning eng nozik, sezgir ayni paytda orzu-umidlar to'la qismidir. Shoir unga murojaat qilib, savol beradi: “Ey ko'ngul, dunyo ahlidan yaxshilik ko'rdingmi?” Bu murojaat orqali shoir jahondagi chinakam yaxshilik kam uchraydigan yoki yo'qolib borayotgan hodisa ekanligini uqtiradi. 2-misrada: agar sen biror kishidan yaxshilik ko'rgan bo'lsang va undan yaxshiroq inson yo'q deb hisoblasang – unda boshqa odamlardan endi bunday yaxshilik kutma. Bu o'rinda baytning nasihatimiz, hikmatli ma'nosi namoyon bo'ladi – odam dunyodan, boshqalardan ortiqcha umid qilmasligi, o'ziga ma'naviy tayanch topishi kerak. Bu baytda chuqur ruhiy holat aks etgan. Shoir qalbga murojaat qilmoqda – bu ruhiy kechinmaning ramziy ifodasi. Inson qalbi doim yaxshilikka intiladi, ezgulikka, muhabbatga chanqoq bo'ladi. Ammo dunyodagi haqiqatlar har doim bu umidni oqlamaydi. Shoir bu yerda umidsizlikni targ'ib qilmaydi, aksincha ruhiy mustahkamlikka da'vat bor. Bu hozirgi zamon psixologiyasida emotsional mustaqillik tushunchasiga hamohang. Inson boshqalardan yaxshilik kutganida va bu kutish o'zini oqlamaganida ichki ziddiyat (kognitiv dissonas) yuzaga keladi. Unda:

- insondagi umid va xafagarchilik orasidagi nozik chiziqli tasvirlanadi;
- chinakam yaxshilikning noyobligi ta'kidlanadi;
- inson har qanday holatda o'zini ruhan tayyor tutishi, boshqalardan mukammallik kutmasligi uqtiriladi.

“Boburnoma” ni o'qigan kishi Zahiriddin Muhammad Bobur g'azallarini uning hayotiy sarguzashtlari bilan aloqada ekanligiga amin bo'ladi.[3,215] “Yaxshilig'...” g'azalining birinchi bayti “Boburnoma”da keltirilgan.1500-1501-yil voqealari bayonida Shayboniixon Samarqandni olgandan keyin bir muddat sarson-sargardonlikda umri kechirayotgan, shahar va viloyatdan mahrum, borar-turari noma'lum bo'lgan paytda Bobur va ahli oilasiga bir necha martalab hurmatsizliklar qilgan Xusravshohning viloyatidan o'tishga majbur bo'ladi. Bu holatni “Vaqoye”da quyidagicha qayd etadi: “Fon maliki karam va saxovat va xizmatgorlik va insoniyat bila mashhur va ma'ruf edi, Sulton Mas'ud mirzo, Sulton Husayn mirzo Hisor ustiga kelganda, inisi Boysung'ur mirzog'a Samarqandg'a bu yo'l bila borib edi. Fon maliki etmish-sekson ot peshkash qildi. O'zga xizmatkorliklarni ushbu yusunluq qildi. Manga bir furudroq ot yiborib, o'zi ham kelmadi. Bizga yetganda saxovat bila mashhur bo'lg'on el xasis bo'lur, muruvvat bila mazkur bo'lg'on elning muruvvati unutular. Xisravshoh kim, saxovat va karam bila mashhur edi. Badiuzzamon mirzog'a ne nav' xizmatkorliklar qilg'oni mazkur edi. Yana Boqi tarxong'a va o'zga beklarga asru ko'p insoniyat va baxshishlar ko'rsatti. Ikki navbat aning viloyatidan uburimiz voqe bo'ldi. Bizning abnoyi jinsimiz demayki, adno navkarimizga qilg'on insoniyatni bizga qilmadi, balki navkarimizcha bizni ko'zga ilmadi” [4,74]. Jahon ahlidan yaxshilik ko'rmaganligi uchun qayg'urmaslik lozimligi, o'zi yaxshi bo'lmagan odamdan yaxshilik ko'z tutish kerak emasligi borasidagi xulosalar real voqelik asosida yozilgan bo'lib, ijodkor Boburning ruhiy holatini aks ettirgan. Har bir ijodkorning hayotga munosabati, voqelikka yondashish, davr va zamon muammolarini mushohada etishida uning shaxsiyati, o'ziga xos olami namoyon bo'ladi. Bobur voqelikka real yondashadi. U taxayyul kuch-quvvatini hayot sir-asrorini ochishga yo'naltiradi. Shuning uchun uning she'rlari odamni hayotdan uzilish yoki chetlashishga emas, dildan unga bog'lanish, hayot zarbalarini mardona turib yengish, har qanday vaziyatda ham ma'naviy kuchsizlikka yon bermaslikka rag'batlantiradi.[1,22]

Boburning “Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim” satri bilan boshlanadigan g'azalida shoir tabiat tasviridan lirik qahramonning ruhiy holati va kechinmalarini ochib berishda bir fon sifatida foydalanadi. Tabiat tasviridagi har bir detal lirik qahramon holatining ma'lum tomonini, uning xazin holatini yoritishga xizmat qiladi:

Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim,

Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrai zardim. [1, 28]

“Boburnoma”dan; “Bog'i Vafoda eng yaxshi mahallar edi, Maydon butkul sebargazor, anor daraxtlari sap-sariq – xushrang xazon bo'libdi... Dushanba kuni Istalifga xazon sayriga borildi... Asr namoziga yaqin Behzodiya yetib keldik. Xazon juda ko'p tushgan edi... To'kilgan xazonlar shu qadar go'zal ediki, sarg'aygan daraxtlar ostiga o'tirib sharob ichdik... Agar rassomlar har qancha harakat qilib chizsalar ham, bunday qilib chizolmasdilar” [3,207]

Boburning haqiqiy qalb tarjimoni, ruhiy oynasi – uning ruboiylaridir deb yozgan edi Ibrohim Haqqul. Haqiqatan, Bobur uchun ruboiy yozish juda o'ng'ay bo'lgan, bu janr namunalari badiha shaklida yo'l-yo'lakay bitilgan. Bobur umrining so'ngida yozgan she'rlarining ko'pchiligi shu janrda yozilganligiga “Boburnoma” dagi ma'lumotlar asos bo'ladi. “Boburnoma”da 1527-yil voqealari haqida fikr bildirilib, shunday hodisani keltiradi: “Yakshanba kuni muharram oyining o'n oltisida isittim, titradim navbat-navbat bo'ldi. Yigirma besh - yigirma olti kunga tortti. Doruyi kor ichtim. Oxir basit yarashti, uyqusizlig' va tashnalig'din bisyor tashvish tortim”.[4, 304]

*Jismimda isitma kunda mahkam bo'ladur,
Ko'zdan uchadur uyqu chu oqshom bo'ladur.
Har ikkalasi g'amim bila sabrimdek,
Borg'on sori bu ortadur, ul kam bo'ladur. [5,72]*

*O't soldi ko'ngulga ranju betoblig'im,
Suv qildi bu xasta jonni beoblig'im.
Bu ikkalasi agarchi bor muhliku sa'b,
Lek o'lturadur tongg'acha bexoblig'im. [5,84]*

Bu har ikki ruboiy Boburning shu davrdagi real jismoniy va ruhiy ahvolining she'riy ifodasi. Bobur tanasida uzoq cho'zilgan kasallik oqibatida isitma – uyqusizlik – tashnalik va tashvish – sabrning yemirilishi. Shoir jismoniy azobini faqat kasallik sifatida emas, ruhiy va falsafiy hodisa sifatida ifodalayapti. Isitma – ichki alangani, uyqusizlik – beqarorlikni, sabr uyi – ruhiy tayanchni bildiradi. 2-ruboiyda: o't – suv – tongacha chidash. Boburning so'nggi yillardagi hayotiy charchoq, jismoniy zaiflashuv va ruhiy holatining badiiy ifodasi. “Boburnoma”dagi nasr – tarixiy guvohlik, ruboiy – ruhiy – falsafiy mushohadani aks ettirgan.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, adabiyotshunoslikda ruhiyat tasviri masalasi XX asrdan boshlab kun tartibiga chiqa boshlagan bo'lsa-da, uning tarixiy ildizlari o'zbek mumtoz adabiyotiga borib taqaladi. Jumladan, Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasida ruhiyat tasviri ifodasi o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bobur she'riyatidan bahramand bo'lgan kishi umr, taqdir, qismat mantig'i va falsafasini muhokama etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bekmirzayeva X. Bobur she'riyatining badiiy obrazlar tizimi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi avtoreferati. T., 2023.
2. Ж.Жумабоева. XX аср узбек шеърлятида психологик тасвир маҳорати. Т.: Фан. 2004. Б336.
3. Ваҳоб Раҳмон. Мумтоз суз сеҳри. Т.: «Ўзбекистон». 2015. Б 437.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. Б.367.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон – Т.: Фан, 1993. Б.144.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediya. – Т.: Sharq, 2014. B.744.
7. Qudratullayev H. Bobur armoni. T. : Sharq, 2009. B.384.

UO'K 82-96

NAVOIYNING SHOHLIK HAQIDAGI ILMIY -FALSAFIY QARASHLARI

(“Farhod va Shirin” dostoni 53-bob misolida)

U.S.Siddiqova, magistrant, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy tomonidan sulton Husayn Boyqaroning o'g'li Shoh G'arib Mirzoga aytilgan nasihatlar tahlil qilinadi. Unda shohlik maqomiga erishish va uni munosib ado etish uchun zarur bo'lgan fazilatlar – adolat, ilmparvarlik va xalqparvarlik g'oyalari yoritiladi. Baytlardagi badiiy ifoda vositalari hamda ularning mazmunidagi davlat boshqaruvi haqidagi qarashlar ilmiy asosda sharhlanadi.

Kalit so'zlar: shohlik, hukmdorlik, axloq, xalqparvarlik, Farhod va Shirin, temuriylar, Temurxon, Ulug'bek Mirzo, Shoh G'arib Mirzo.

Аннотация. В статье анализируются наставления, данные Алишером Навои сыну султана Хусейна Байкара — Шах Гариб Мирзо. Раскрываются качества, необходимые для достижения и достойного исполнения царского статуса — справедливость, стремление к знаниям и народолюбие. Художественные средства выражения в байтах, а также

содержащиеся в них взгляды на государственное управление рассматриваются на научной основе.

Ключевые слова: царская власть, правление, нравственность, народолюбие, «Фархад и Ширин», тимуриды, Темурхан, Улугбек Мирзо, Шах Гариб Мирзо.

Abstract. The article analyzes the advice given by Alisher Navoi to Sultan Husayn Bayqara's son, Shoh G'arib Mirzo. It highlights the essential qualities required to attain and fulfill the status of kingship—justice, devotion to knowledge, and care for the people. The artistic means of expression in the verses, as well as their underlying ideas about state governance, are scientifically interpreted.

Keywords: kingship, rulership, morality, care for the people, Farhod and Shirin, Timurids, Temur Khan, Ulughbek Mirzo, Shoh G'arib Mirzo.

Alisher Navoiy o'zining «Farhod va Shirin» dostonida nafaqat muhabbat va sadoqatni, balki ijtimoiy, axloqiy va siyosiy g'oyalarni ham chuqur falsafiy asosda badiiy ifoda etadi. Ayniqsa, dostonning 53-bobi hukmdorlik, shohlik, mehnat va xalqparvarlik g'oyalari bilan boyitilgan bo'lib, muallif bu bob orqali Shoh G'arib Mirzoga bevosita bo'lmasa-da, ramziy tarzda nasihatlar beradi. Ushbu maqolada mazkur bob asosida berilgan nasihatlar badiiy tahlil va ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Alisher Navoiy ijodining yuksak bosqichini ifodalovchi "Xamsa" dostoni tarkibidagi mazkur asari nafaqat ishqiy syujetning badiiy talqini, balki davr ijtimoiy-siyosiy qarashlarining ham yorqin aksidir. Ayniqsa, 53-bob alohida o'rin tutadi. Chunki bu bobda shoir o'z dardini emas, balki jamiyatning, davlatning kelajagini o'ylab, hukmdor shaxsiga xos bo'lishi zarur bo'lgan fazilatlarni badiiy shaklda ifoda etadi. Ushbu bobni o'qir ekanmiz, undagi nasihatlar oddiy pand-nasihat emas, balki badiiy obrazlar orqali berilganini ko'ramiz. Navoiy shohni "adolat qubbasining ustuni", "xalqning soyabon panohi" sifatida talqin etadi. Bu yerda shoir nafaqat shaxsiy fazilatlarni, balki ijtimoiy mas'uliyatni ham asosiy mezon sifatida ilgari suradi.

Shoh G'arib mirzo (taxallusi G'aribiy) (15-asr 2-yarmi, Hirot) — shoir, temuriy shahzodalardan biri. Husayn Boyqaroning o'g'li. Zamondoshlari tomonidan o'z davrining nodir iste'dodli shoiri sifatida e'tirof etilgan. Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida unga alohida bob ajratib, shahzodaga ko'pgina yaxshi nasihatlar qilgan. Keyinchalik vafot etganda ham, uning vafotiga ulug' shoir marsiya bag'ishlagan.

Bobning sarlavhasi shunday boshlanadi: "Saltanat shajarasining samarasi va xilofat bog'ining shajarasi, hidoyat avjida manzil etgan, tamalluqning nihoyatig'a yetgan, riyo qasri bunyodin qo'nqorg'on, balog'at ayvonida ot chiqorg'on, ya'ni sulton zodai olam Abulfavoris Shohg'arib Bahodir xallada davlatuhu madhida bir necha so'z surmak va nasihatimiz nuktalar arzg'a tegurmak..." [3.460-468]. Navoiy shahzodaga nasihat qilarkan, "...bu shohvor durlarni tufrog'din olg'ay va adosida quloq solg'ay, balki ul garonmoya gavharlarni quloqqa solg'ay", - deya umid qiladi. Dastlab Shohg'arib sultonni madh etib, so'ng shoh qanday bo'lishi kerakligi haqida so'z yuritadi. Sultonni yangi chiqqan Oyga o'xshatadi, ilm va kasbni Quyoshga mengzaydi. Oy Quyoshdan keladigan nur tufayli porlagani kabi insonda ilm bo'lsagina kamolga erisha oladi degan g'oyani ilgari suradi:

Yangi oy badrliqdin keldi mahjur,

Quyoshdin har kecha kasb etmasa nur.[2;359]

Ushbu fikr yakunida ilm ahliga qilingan ta'zim, payg'ambarlarga qilingan ta'zimga tenglashtiriladi. Ilmning quvvati shu qadar kuchliki, olimlarga payg'ambarlarga qilinadigan ehtirom ila lutf ko'rsatish joizligi aytiladi.

Birovning qilsa olimlarga ta'zim,

Qilur go'yoki payg'ambarga ta'zim.[2;359]

Fikr davomida ilm olishga kirishgan inson payg'ambarga farzand—voris bo'lishi tilga olinadi. Toj kiygan bilan hukmdorlik mavqeiga erishib bo'lmaydi. Tovusning boshida toji bor, ammo u bu imkoniyati bilan shohlik maqomiga erisha olmasligi badiiy tarzda yoritilgan.

Vale tovuskim, ming zevari bor,

Ne zevarkim, boshida afsari bor.
 Bu afsar birla shah demaslar oni,
 Ki, bor adli Yamon Hindustoni.
 Shahekim, ilm nurin torti zoti,
 Aning to hashr qoldi yaxshi oti.[2;360]

Yuqorida keltirilgan baytlarga misol qilib, ilmni o'ziga kasb qilgan shohlar—Iskandar va Ulug'bek Mirzoning xalq uchun qilgan mehnatlari xususida so'z yuritilarkan, Iskandar ilm orqali quruqlik va dengizni qo'lga kiritgani, Ulug'bek esa osmonlarni zabt etgani borasidagi fikrlari bayon qilinadi:

Temurxon naslidin sulton Ulug'bek,
 Ki, olam ko'rmadi sulton aningdek.
 Rasadkim bog'lamish—zebi jahondur,
 Jahon ichra yana bir jahondur.
 Bo'lib bu nav' ilmi osmoniy
 Ki, andin yozdi "Ziji Ko'ragoniy"
 Qiyomatg'a degincha ahli ayyom,
 Yozorlar oning ahkomidin ahkom
 Bilik garchi ko'runur ko'zga ziynat,
 Vale shahlarg'a bordur o'zga ziynat.
 Vagar ilm ichra bo'lmay birga qone',
 Baridin bahravay bo'lsang ne mone'.
 Guzar qil har necha ilm o'lsa hosil,
 Chu din ilmig'a yetsang ayla manzil.[2;360]

Alisher Navoiy ushbu satrlarda ilmning inson hayotidagi o'rni va uning ijtimoiy ahamiyatini chuqur badiiy-falsafiy mazmunda yoritadi. Shoir nazarida, ilm oddiy bilim yig'indisi emas, balki vaqt va makon chegarasidan chiqib, qiyomatgacha insoniyat uchun saboq beruvchi abadiy manbadir. Shu bois, ilm faqat shaxsiy ziynat yoki ijtimoiy mavqe timsoli emas, balki jamiyatni boshqarish, adolatni qaror toptirish va ma'naviy kamolot sari yetaklovchi asosiy kuch sifatida ko'riladi. Navoiyning fikricha, ilmni egallash jarayoni qanoat, sabr va izchil izlanishni talab etadi. Ilmsiz shaxs tashqi ko'rinishda ziynatli bo'lishi mumkin, ammo mazmunsiz qoladi. Hukmdor uchun esa ilm ikki barobar mas'uliyat yuklaydi: u o'zini kamolotga yetkazish bilan birga xalq manfaatini ham ko'zlashi shart. Shoir ilmni ma'lum bir bosqichlarda tasavvur etadi. Har qanday dunyoviy fanlar insonni kamolot sari eltishi mumkin, biroq bu yo'lning oxirgi manzili — diniy-ma'naviy bilimlardir. Chunki u inson ruhiyatini tozalash, jamiyatni axloqiy mezonlar bilan boshqarish, oxiratga tayyorlashdek oliy vazifani bajaradi. Demak, barcha ilmlar o'z mohiyatida insonga Haqni tanitish va uni ezgulikka yo'naltirish uchun xizmat qiladi. Shu tariqa, Navoiy nazarida ilm — insoniyat taraqqiyotining tayanchi, shaxsiy kamolotning ziynati va davlat boshqaruvida adolatning kafolatidir. Shu bois u ilmni hayotning ham maqsadi, ham manzili sifatida talqin etadi.

Temurxon —Amir Temur, temuriylar saltanati asoschisi. Mirzo Ulug'bek esa uning nabirasi. Ulug'bek (laqabi, asl nomi Muhammad Tarag'ay; 1394. Sultoniya sh. (hozirgi Eronda) 1449. — Samarqandlik buyuk o'zbek astronomi va matematikasi, davlat arbobi. Temurning nabirasi, otasi Shohrux davrida 17 yoshda Ulug'bek Movarounnahr va unga yondosh viloyatlarning to'la hukmdori qilib tayinlanadi. Keyinchalik uning davlatiga Xorazm ham qo'shiladi. 1447 y. Shohrux vafotidan keyin Ulug'bek Shohrux tasarrufidagi Xuroson bilan Movarounnahrni birlashtirib, kuchli davlat tuzmoqchi bo'ladi. Lekin reaksion kuchlarning qattiq qarshiligiga duch keldi. 1449 yili Ulug'bek siyosatidan norozi o'g'li Abdulatifning roziligi va ruhoniylarning g'avg'osi bilan Samarqand yaqinidagi qishloqda qatl qilinadi (Guri Mirda), Ulug'bek davrida, ayniqsa, Samarqanda hunarmandchilik, me'morchilik, ilm-fan, savdo-sotiq ravnaq topdi. Ulug'bek moviy ilm va adabiyot bilan ham shug'ullangan.[2;405]

“Ziji Ko'ragoniy” – Ulug'bekning yuz yillik rasadxonadagi aniq olib borilgan astronomik o'lchov kuzatishlari asosida tuzilgan jadvallaridan iborat asari.[2;405]

Navoiy ushbu baytlarni yozish asosida temuriylar sulolasining buyukligi, unga munosib bo'lmoqlik kerakligi xususida ibratomuz misollar aytadi. Ulug'bek Mirzoning mo'jizaviy asari "Ziji Ko'ragoniy" haqida fikr yuritadi. Mamlakat boshqaruviga oid masalalarni atroflicha muhokamaga tortadi. Oqibatda shahzodaga zotiga munosib bo'lmoqlik kerakligi xususida so'z yuritadi. 53-bobning o'ziga xosligi shundaki, unda har bir so'z ramziy ma'noga ega. Masalan, "qubbai adl" timsoli davlat tuzumining mustahkamligini bildirsa, "soyabon" obrazi shohning xalq ustidan panoh bo'lish g'oyasini aks ettiradi. Shu tariqa, Navoiy real siyosiy qarashlarni nafis badiiy obrazlar bilan uyg'unlashtiradi. Bobning asosiy g'oyasi – shoh adolatli bo'lsa, xalq farovon, davlat barqaror bo'ladi degan tamoyildir. Adolatni esa shoir quruq shior sifatida emas, balki ichki poklik, halollik, bilim va sabr bilan bog'laydi. Demak, Navoiy uchun shohning kuchi qo'shinida emas, balki ma'rifati va adolatida mujassam. Shohlik maqomiga sohib bo'lmoqlik uchun dastlab ilm olmoq kerak. Ruju'san'ati asosida yaratilgan ushbu bayt orqali shoh bo'lish uchun har nedan avval ilm olmoq kerakligi xususida xulosaviy fikr anglashiladi.

Shoh uldirkim, shiori ilmi dindir,
Nedinkim ilmi din, ilm ul-yaqindur.[2;361]

Shoh dinni ham, dunyo ilmini ham egallagan bo'lishi kerak. Navoiy: "Agar sen bu ikki ishni orzu qilsang, shoh nima qilsa, unga ergash, taqlid qil. qalamim raqam etgan bu gaplar sening tabiatingga noxush kelgan taqdirda ham, ishonamanki. ehtiyojlar tushgan paytlarda, bu maslahatlarga amal qilib, natijalar topasan.", deydi.

Etursa naf'i kulliy har bir irshod,
Mening ruhum duodin qilg'asen shod.
Sanga bu rand har dam naf' bergay,
Duo qilsang manga ham naf' bergay.
Ketur soqiy, mayu ko'nglumni shod et
Qadimiy qullug'um haqqini yod et!
Ishim chun rand bermaktur rayoray,
Eshit randu manga tut bir qadah may.

Navoiy hukmdorni ilimga tayanishga da'vat etadi. Uning nazarida, ilm – davlatni to'g'ri boshqarishning eng asosiy qurolidir. Bu o'rinda shoir "ilmni bezak" emas, balki "saltanatning tayanchi" sifatida ko'radi. Demak, hukmdor avvalo ma'rifatli, so'ngra jasur va dono bo'lishi kerak. Yuqoridagi baytlardan quyidagicha xulosa chiqarish mumkin: "Bu yo'llanmalar senga to'la foyda yetkurgunday bo'lsa, mening ruhimni duo bilan shod etgaysen. Senga mening pandlarim har nafas foyda berganday, sen duo qilsang, bu menga ham foydalidir. Ey soqiy, sen menga bir piyola sharob tutib, ko'nglimni shod et, eski qulluqlarim haqini yodingdan chiqarma! Mening ishim ketma-ket nasihat qilish bo'lib qolgan ekan, pandlarimni eshitu, bir qadah may ber!"[3;531] Navoiy shahzodaga qulluq qilganday bobni "Navoiyona" yakunlaydi.

Xulosa qilib aytganda, "Farhod va Shirin" dostonining 53-bobi Alisher Navoiy ijodining siyosiy-estetik mohiyatini chuqur ochib beradi. Ushbu bob asnosida adib nafaqat Shoh G'arib Mirzoga, balki Husayn Boyqaro va temuriy shahzodalarga Farhod obraziga jamlangan ijobiy fazilatlar orqali shohlikning asl mohiyatini eslatadi: shohlik bu – xizmat, bunyodkorlik, adolat, mehnat va sabrdir. Ushbu g'oyalar o'z davri uchun nafaqat dolzarb, balki universalligi bilan bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Bu bobda muallif kelajak hukmdorlariga umumiy saboq beradi. Chunki u biladiki, vaqt o'tadi, hukmdorlar almashinadi, ammo adolatga tayanmagan saltanat doimiy bo'la olmaydi. Shu jihatdan bu bobning o'gitlari vaqt va makon chegarasidan chiqib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ, 8-жилд. -Тошкент: Фан, 1997.460-468- бетлар
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin(nazm).PDF. www.ziyouz.com.
3. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2006.
4. G'ulomov, G'. Sharq adabiyoti nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
5. Juraev, M. Navoiy va davr ijtimoiy fikri. – Toshkent: Fan, 1982.
6. Valixo'jaev, B. Mumtoz siymolar. I jild. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.

7. Valixo'jaev, B. Mumtoz siymolar. II jild. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. – 175 b.
8. Valixo'jaev, B. Saylanma. II qism. – Samarqand: SamDU nashri, 2022.

UO'K 81'32 + 81'42 + 81-11

CHEGARALANGAN LEKSIKA TAHLILI UCHUN MATN KORPUSINI TANLASH TAMOYILLARI

Z.R.Sobirova, dots., PhD, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada chegaralangan leksikani tahlil qilishda matn korpuslarini tanlash tamoyillari yoritilgan. Tadqiqotda korpus lingvistikasining zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni, uning turlari, lingvistik va ekstralingvistik razmetka turlari tahlil qilinadi. Shuningdek, korpuslarning morfologik, sintaktik va semantik razmetkalari chegaralangan leksika tahlilida qanday ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Maqolada ingliz tilidagi mavjud korpus manbalari (Cambridge, Oxford, corpora.org) misolida terminologiya, dialektizm, tarixiy leksika tahlilida foydalanish imkoniyatlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: korpus lingvistika, chegaralangan leksika, razmetka, morfologik tahlil, semantik tahlil, parallel korpus, Cambridge English Corpus, terminologiya.

Аннотация. В статье рассматриваются принципы выбора текстовых корпусов для анализа ограниченной лексики. Раскрывается роль корпусной лингвистики в современном языкознании, анализируются виды корпусов, а также типы лингвистической и экстралингвистической разметки. Особое внимание уделяется морфологической, синтаксической и семантической разметке как основам анализа ограниченной лексики. На примере существующих английских корпусов (Cambridge, Oxford, corpora.org) показаны возможности их использования при исследовании терминологии, диалектизм и историзмов.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, ограниченная лексика, разметка, морфологический анализ, семантический анализ, параллельный корпус, Cambridge English Corpus, терминология.

Abstract. This article examines the principles of selecting text corpora for the analysis of limited vocabulary. It highlights the role of corpus linguistics in modern linguistics and analyzes various types of corpora, including linguistic and extralinguistic annotations. Special emphasis is placed on morphological, syntactic, and semantic tagging as essential tools for analyzing limited vocabulary. The study also explores how major English corpora (Cambridge, Oxford, corpora.org) can be used to study terminology, dialectal vocabulary, and historical lexicon.

Keywords: corpus linguistics, limited vocabulary, annotation, morphological analysis, semantic analysis, parallel corpus, Cambridge English Corpus, terminology.

Zamonaviy tilshunoslikning eng ilg'or yo'nalishlaridan biri korpus lingvistikasidir. Bu tarmoqning dolzarbligini quyidagicha asoslash mumkin. Tilni tizimli tadqiq qilish zamon va makon bilan chegaralangan muayyan nutq namunalari tahlili bilan cheklanmasligi lozim. Balki turli matnlarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, ularni tizimlashtirish vositasida tilning yaxlit mexanizm ekanligini asoslash ehtiyoji mavjud. Axborot texnologiyalari, uni uzatish va saqlash borasidagi zamonaviy vositalar kashfiyoti, xususan, internet va kompyuter til materiali tadqiqiga yondashuvni o'zgartirib yubordi. Biroq axborot uzatuvchi va saqlovchi ushbu manbalar texnologik rivojlanishgacha yaratilgan barcha matnlarni saqlamaydi. Hozir elektron ma'lumot tashuvchilarning sig'imi kengayib borar ekan, muayyan tildagi matnlarni to'laqonli elektronlashtirish ilgarigidek imkonsiz vazifa bo'lib ko'rinmaydi.

O'tgan asrning 60-yillarida axborot-hisoblash texnikasi rivoji bilan tilda matn yaratish, saqlash va amalda qo'llashni avtomatlashtirish ehtiyoji yuzaga kela boshladi. Elektron tahrir, mashina tarjimasi kabi g'oyalar ildiz ota boshladi. Shu tarzda besh yuz matn namunasidan iborat ilk Braun korpusiga asos solindi. Aynan shu korpusda so'z qo'llanishi standartlari shakllantirildi. Tilda faol qo'llanadigan birikmalar, nutq oborotlari ajratib ko'rsatildi. Shundan beri jahon korpus lingvistikasi jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Korpus tilshunoslikning mutlaqo yangi lingvo-informativ qiyofasini

ochib berdi. Mutaxassislar aynan korpus materiali asosida tilning umumiy va xususiy ko'rsatkichlarini tahlil qilishga kirishdi. Korpuslar tilshunoslikning yangi va eski muammolarini yechish uchun metalingvistik vositaga aylandi [1].

Korpus materiallari asosida turli tizimli tillarni qiyoslash, qardosh tillarni chog'ishtirish, til taraqqiyoti dinamikasini ko'zdan kechirish, leksik sath tarkibidagi o'zgarishlarni qayd etish borasida imkoniyatlar kengaydi.

Lingvistik korpus til tadqiqi uchun asosiy material bo'luvchi tanlangan, muayyan qoidalar asosida teglangan matnlar jamlanmasi ekanligi ma'lum. Ushbu matnlar dastaavval statistik tahlil uchun zarur, tadqiqotchi korpus matnlaridagi statistika asosida muayyan faqarzarlarini tasdiqlashi yoki inkor etishi, lingvistik qonuniyatlarni asoslashi mumkin. Korpuslar bir necha belgilariga ko'ra tasniflanadi – janr, mavzu, razmetka turi, korpus hajmi va qamrovi tasnif tamoyillariga aylanadi. Milliy korpus, parallel korpus, darvrlashtirilgan korpus, mavzulashtrilgan korpus – bu korpuslar ham bir necha tarmoqlarga ajraladi. Masalan, parallel korpuslar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli bo'ladi. O'z navbatida ikki va undan ortiq tilli korpus matnlari ham ikki turga ajraladi. Bunday korpuslar bir tildagi matnlarning boshqa tilga to'g'ridan-to'g'ri tarjimalaridan yoki turli tillardagi original matnlardan iborat bo'lishi mumkin.

Shuningdek, korpuslar razmetka turiga qarab ham farqlanadi. Matn komponentlariga lingvistik va ekstralingvistik teglar qo'yib chiqiladi va aynan mana shu teglar istiqboldagi statistic tahlillarda qo'llanadi. Lingvistik teglar quyidagicha:

1. Morfologik razmetka;
2. Semantik razmetka;
3. Sintaktik razmetka;
4. Annoforik razmetka;
5. Prossodik razmetka;
6. Diskursiv razmetka.

Morfologik tahlil qolgan barcha lingvistik analizlarning poydevori ekanligi ma'lum [2]. Hozir ingliz va rus tillarining kompyuter morfologiyasi har qanday matnni avtomatik razmetka qilish imkonini beradi. Britanica.org tarkibidagi barcha kichik korpuslar morfologik razmetkalangan. Bu esa ushbu korpus materiali asosida chegaralangan leksika morfologiyasini tahlil qilish, so'z yasalishi, morfologik shakllar qo'llanishiga doir statistik ma'lumotlarni to'plash uchun qulaylik yaratadi. Morfologik razmetka muayyan nutq komponentining so'z turkumi sifatidagi belgilari va ushbu turkumga xos bo'lgan kategoriyalarni belgilaydi. Shunday elan alohida leksik-semantik guruh, yoki chegaralangan leksika tadqiqi uchun to'liq morfologik razmetkalangan korpus matnlarini tanlash maqsadga muvofiq.

Sintaktik tahlil natijasi bo'lgan sintaktik razmetka ham morfologik teglar asosida amalga oshiriladi [3]. Leksik biriliklar orasidagi sintaktik aloqa, turli sintaktik qurilmalar, so'zlarning sintaktik vazifasi mana shu razmetkalardan anglashiladi. Shunday ekan chegaralangan leksikaning ichki tuzilishi tahlilida morfologik razmetkalarga, so'zning boshqa elementlar bilan aloqasi va nutqiy vazifasini o'rganishda sintaktik razmetkalangan korpusga ehtiyoj mavjud.

Semantik razmetka so'zlarni ma'no kategoriyasini aniqlash, uning muayyan ma'no turini ichki kompozitsiyasiga ko'ra tasniflashni nazarda tutadi [4]. Chegaralangan leksikani ma'no jihatdan tahlil qilishda, so'zlarning semantik ko'lam va boshqa til komponentlari bilan ma'no munosabatlarini aniqlashda aynan semantik razmetkalangan korpus matnlariga zarurat bor.

Tadqiqotchi korpus matnini tahlil obyekti sifatida olar ekan muayyan razmetkalarga asosiy e'tiborni qaratadi. Korpusning tadqiqot uchun qay darajada yaroqli ekani aynan shu razmetkalar soniga qarab ham belgilanadi. Masalan ayrim korpuslardagi matnlar to'liq morfologik yoki semantik teglangan bo'lib til funktsionallashtiruvini amalda to'liq yoritadi. Shu tariqa matn korpuslari amaliy tilshunoslar, leksikograflar va til ta'limi bilan shug'ullanuvchilar, kompyuter lingvistlari uchun materiallar bazasiga aylanadi. Ekstralingvistika nuqtayi nazaridan til korpusi marketolog, sotsiolog, tarixchi va madaniyatshunoslar uchun tadqiq obyekti bo'lishi mumkin [5]. Korpus foydalanuvchilarga quyidagi ma'lumotlarni berishi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi:

english-corpora.org

The links below are for the free online interface. You can also purchase and download the corpora for use on your own computer.

Corpus	Download	# words	Dialect	Time period	Genre(s)
News on the Web (NOW)		20.3 billion+	20 countries	2010-yesterday	Web: News
iWeb: The Intelligent Web-based Corpus		14 billion	6 countries	2017	Web
Global Web-Based English (GloWbE)		1.9 billion	20 countries	2012-2013	Web (incl blogs)
Wikipedia Corpus		1.9 billion	(Various)	2014	Wikipedia
Coronavirus Corpus		1.5 billion	20 countries	2020-2023	Web: News
Corpus of Contemporary American English (COCA)		1.0 billion	American	1990-2019	Balanced
Corpus of Historical American English (COHA)		475 million	American	1820-2019	Balanced
The TV Corpus		325 million	6 countries	1950-2018	TV shows
The Movie Corpus		200 million	6 countries	1930-2018	Movies
Corpus of American Soap Operas		100 million	American	2001-2012	TV shows
Hansard Corpus		1.6 billion	British	1803-2005	Parliament
Early English Books Online		755 million	British	1470s-1690s	(Various)
Corpus of US Supreme Court Opinions		130 million	American	1790s-present	Legal opinions
TIME Magazine Corpus		100 million	American	1923-2006	Magazine
British National Corpus (BNC) *		100 million	British	1980s-1993	Balanced
Strathy Corpus (Canada)		50 million	Canadian	1920s-2000s	Balanced
CORE Corpus		50 million	6 countries	2014	Web
From Google Books n-grams (compare)					
American English		155 billion	American	1500s-2000s	(Various)
British English		34 billion	British	1500s-2000	(Various)

sh-corpora.org/coca/

1-rasm. English corpora.org tarkibidagi korpuslar

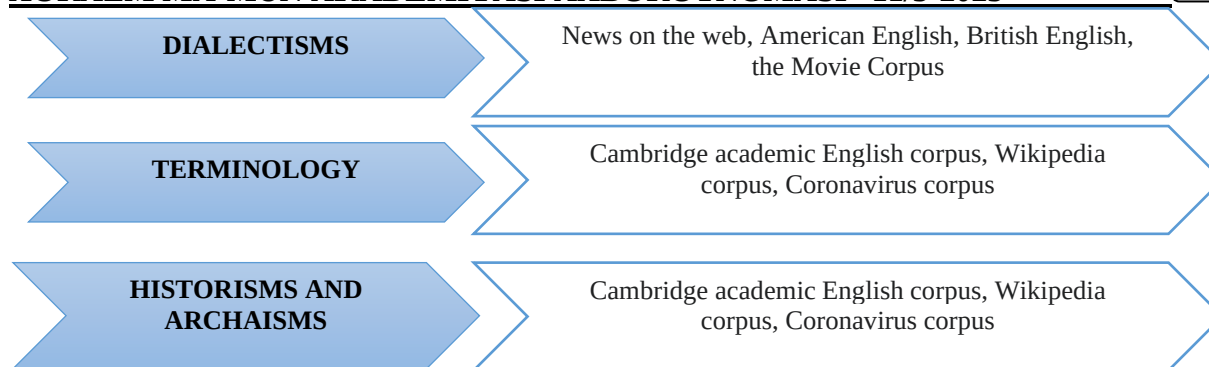
1. Mavzulashtirilgan yoki mavzulashtirilmagan matn kontekstlari yig'indisi;
2. So'z, shakl, gap qurilmasi qo'llanishiga oid ochiq statistika ma'lumotlari;
3. Til elementlarining birikuv imkoniyatlarini namoyon etadi;
4. Til materiali, uning barcha komponentlarini kategoriyalashtiradi;
5. Matnlarni kontekstga ko'ra tor nutqiy doiralarda tasniflaydi.

Til korpuslarini yaratish bo'yicha mutlaq yetakchi ingliz amaliy tilshunosligi hisoblanadi. Eng yirik korpus sifatida corpora.org manbasini e'tirof etish mumkin.

O'z tarkibiga 18 ta korpusni jamlagan bu yirik manbaning har bir korpusi janr, manbalar davri, dialektlar va so'z qamroviga ko'ra farqlanadi. Umuman olganda ushbu manba misolida korpuslarni quyidagi kategoriyalarga tasniflaymiz:

1. Matn/mutq tipi – yozma, og'zaki, aralash;
2. Qamrov ko'lami – milliy/hududiy, global;
3. Umumiy til soni – bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli;
4. Bir matndagi tillar soni – parallel, qorishiq, bir tilli
5. Til materialini saralash tamoyili – ikki tilda mutanosib matnlar. Nomutanosib matnlar
6. Materiallar davriyligi – sinxron, diaxron
7. Razmetka mavjudligi –razmetkalanmagan
8. Razmetka turi – lingvistik razmetka, ekstralingvistik razmetka
9. Matnlarning lingvistik kompetensiyaga ko'ra xoslanishi – autentik matnlar, xorijiy til ta'limi uchun o'quv matnlari, bolalar nutqi [6].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, chegaralangan leksika tadqiqi uchun ikki tilli va lingvistik razmetkalangan korpuslarni tanlash shart degan to'xtamga kelish mumkin. Shuningdek, tanlangan korpuslar diaxron yoki sinxron, parallel yoki nomutanosib matnlardan tashkil topishini ham inobatga olish zarur. Ingliz tilidagi chegaralangan leksikani tahlil qilish uchun mavjud ko'p sonli korpuslar keng imkoniyatlar yaratadi. Xususan, dialektal leksika tahliliga 20 xil dialektni o'z ichiga olgan News on the web korpusi materiallaridan foydalanilsa, terminologiyani o'rganishda Coronavirus corpus, Corpus of US supreme court opinions, Wikipedia corpus kabi manbalar materiali qo'l keladi. Davriy chegaralangan leksika tahlilida Early English Books online, American English va British English korpus materiallari mos bo'ladi. Anglashilganidek, chegaralangan leksikaning uch asosiy turiga muvofiq tahlil uchun korpus materiallari tanlanadi:

Shuningdek, corpora.org tarkibida bo'lgan Oxford English Corpus, Cambridge English corpus kabi manbalardan ham foydalanish imkoniyati mavjud. Masalan, Cambridge English corpus tarkibida Cambridge corpus of Business English, Cambridge corpus of Financial English, Cambridge corpus of Legal English hamda Cambridge Corpus of Academic English manbalaridan ingliz terminologiyasini matn kontekstida o'rganish mumkin. Bu Cambridge lug'atlari bazasida leksemlarni izchil morfologik va sintaktik razmetka qilishi bilan e'tirofqa loyiqdir. Xususan, *Cambridge academic English corpus* manbasi qator imkoniyatlarni taqdim etadi. Birinchidan, ushbu korpusda so'zlar, shu jumladan, terminlar *word sketch* ko'rinishida grammatik munosabatlarga ko'ra kategorialashtirilgan birikma sifatida taqdim etiladi. *Thesaurus* esa leksemaning ma'nodoshlari, variantdoshlari va muayyan darajada yaqin ma'noga ega so'zlarga ishora qiladi. Bu korpusda so'zlar morfologik turkumlari razmetkalangan va nutqda qo'llanish chastotasiga qarab tartiblangan. Har bir leksema *concordance* – kontekstual misol bilan dalillanadi. Terminologiya esa keywords shaklida ajratib ko'rsatiladi. Shuningdek, ushbu manbada matn komponentlarining statistic metadatasi mavjud. Ushbu batafsil yondashuv korpus materiallari asosida ingliz terminologiyasi semantikasi, funksional imkoniyatlari, kontekstual xususiyatlarini batafsil tadqiq etish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurakhmonova N. Kompyuter lingvistikasi (darslik) / Globe edit publishing, 2020, 395 b;
2. Атабоев Н. Корпус тилшунослиги шаклланишининг диахроник тадқиқи // Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг Ахборот-номаси. – Нукус. No4/ 2018. – Б. 147-150;
3. Hunston, S. Corpus linguistics, in Brown, Keith (ed.), Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition), Oxford: Elsevier, pp. 234–248, 2006
4. Кривнова О. Области применения речевых корпусов и опыт их разработки // Тр. XVIII Сессии Российского акустического общества РАО. Таганрог, 2006.
5. Козлова Наталья Валерьевна Лингвистические корпуса: определение основных понятий и типология // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013. №1
6. Nivre J. Towards a Universal Grammar for Natural Language Processing // Computational Linguistics and Intelligent Text Processing, 2015, pp. 3–16.
7. Ронжин А., Карпов А., Лобанов Б., Цирульник Л., Йокиш О. Фонетико-морфологическая разметка речевых корпусов для распознавания и синтеза русской речи // Информационно-управляющие системы. 2006. №6.

UO'K 81'24

HOFIZLAR TIL TOPISHGANDA

S.O.Sodaliyeva, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada Sherhali Jo'rayevning XX–XXI asrlardagi o'zbek xalq hofizligi maktabining yirik vakili sifatida og'zaki va yozma adabiy meros o'rtasida madaniy ko'priklar yaratganligi hamda g'azal janrini musiqiy-falsafiy talqinda yangicha ifoda etgani yoritiladi. Hofiz Xorazmiy g'azallarini tanlab, ularni badiiy sezgi va mahorat bilan ijro etgani, xususan, “Oy yuzungga jon bilan to bandaman”, “Bu noz ila, ey sarvi ravon...”, “Qayu oshiqkim aning dilbari zebosi bor” g'azallarining musiqiy-poetik uyg'unligi estetik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: g'azal, Sherhali Jo'rayev, Hofiz Xorazmiy, ijro, musiqiy talqin, xalq hofizligi.

Аннотация. В статье рассматривается Шерали Джуроев как крупный представитель узбекской школы хофизов XX–XXI веков, соединивший устное и письменное наследие. Анализируется его музыкально-философская интерпретация газелей Хафиза Хорезмий,

особенно «Oy yuzungga jon bilan to bandaman», «Bu noz ila, ey sarvi ravon...», «Qayu oshiqkim aning dilbari zebosi bor», и их поэтико-музыкальная гармония.

Ключевые слова: газель, Шерали Джурсаев, Хафиз Хорезмий, исполнение, музыкальная интерпретация.

Abstract. The article highlights Sherali Jo'rayev as a leading figure of the 20th–21st century Uzbek folk singing tradition, bridging oral and written literature. It analyzes his musical-philosophical reinterpretation of ghazals, especially his artistic performance of Hofiz Khorezmi's poems "Oy yuzungga jon bilan to bandaman", "Bu noz ila, ey sarvi ravon...", and "Qayu oshiqkim aning dilbari zebosi bor", emphasizing the aesthetic harmony of poetry and music.

Keywords: ghazal, Sherali Jo'rayev, Hofiz Khorezmi, performance, musical interpretation

Kirish. Adabiyot va musiqaning mushtarakligi, ayniqsa, sharq madaniyatida chuqur ildiz otgan hodisadir. G'azal janri ana shu sintezning eng yorqin namunalaridan biri bo'lib, asrlar davomida hofizlar uni kuyga solib, xalq dardini, muhabbatini, ruhiyatini kuylaganlar. O'zbek mumtoz adabiyoti va og'zaki an'analari esa doimo bir-birini boyitib kelgan. Ayniqsa, g'azal janrining musiqiy talqinda ifodalanishi, shoir va hofiz o'rtasidagi ruhiy uyg'unlik madaniyatimizning nodir hodisalaridandir. Bu jihatdan Hofiz Xorazmiy va Sherali Jo'rayev ijodiy muloqoti diqqatga sazovor bo'lib, biri so'z bilan, ikkinchisi kuy bilan xalq qalbiga badiiy haqiqatni olib kirgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O'zbek xalq hofizligi, g'azal janri va musiqiy talqin masalalariga oid ilmiy manbalar Sherali Jo'rayev ijodini o'rganishda asosiy nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi. N. Mallayev o'zining "O'zbek adabiyoti tarixi" (1976) asarida: "Musika san'atining taraqqiyoti doimiy poeziyaning taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Poeziya musiqa taraqqiyotiga samarali ta'sir etgandek, musiqa ham she'riyat taraqqiyotiga samarali ta'sir qiladi", – deya adabiyot va musiqa o'rtasidagi estetik uyg'unlikni ilmiy asosda izohlaydi. Ushbu fikr Sherali Jo'rayev ijodida o'zining amaliy ifodasini topgan. U hofizlik maktabi an'alarini zamonaviy estetik tafakkur bilan uyg'unlashtirib, so'z va ohangni bir butun badiiy hodisaga aylantirgan.

Sherali Jo'rayevning g'azal ijrosida Alisher Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Hofiz Sheroziy va Hofiz Xorazmiy kabi mutafakkirlarning poetik merosiga yuksak hurmat, estetik did va musiqiy sezgi uyg'unlashadi. U hofizlik san'atini "musiqiy tafakkur" darajasiga olib chiqqan, she'rni kuyga emas, balki musiqani she'rga bo'ysundirish tamoyiliga amal qilgan. Adabiyotshunoslikda bu jarayon "musiqiy intertekstualizm" deb ataladi – ya'ni matnning musiqiy shaklda qayta talqin etilishi, bunda matnning semantik, fonetik va hissiy qatlamlari ohang orqali kengayadi. Sherali Jo'rayev ijodi ana shu intertekstual jarayonning yorqin namunasi bo'lib, u Hofiz Xorazmiy g'azallarini o'zbek xalq ongida qayta jonlantirgan.

Hofiz Xorazmiy asarlari 1970–80-yillarda ilmiy ekspeditsiyalar natijasida topilib, "Devon" shaklida nashr etilgan (1981). Bu g'azallar o'zbek mumtoz adabiyotidagi lirizm, muhabbat falsafasi va ruhiy yuksalish g'oyalarini mujassam etadi. Sherali Jo'rayev bu she'rlarni ilk talqin etgan hofizlardan biri sifatida, Hofiz merosini xalq ongiga musiqiy shaklda yetkazish bilan adabiy-ma'naviy merosni ommalashtirishda beqiyos xizmat ko'rsatgan.

Tadqiqotda **adabiy-tahliliy, musiqiy-estetik, komparativ va poetik-semantik** metodlar qo'llanildi:

1. **Adabiy-tahliliy metod** – Sherali Jo'rayev ijrosidagi g'azallar matnini tahlil qilish, poetik tuzilma, mazmun, radif, qofiya va ohang uyg'unligini aniqlashga yo'naltirildi.

➤ "Oy yuzungga jon bila to bandaman" g'azalida shoirning muhabbatdagi itoat va sadoqat g'oyasi Jo'rayevning sokin, firoqli ohangi orqali ruhiy ifoda topgani ko'rsatildi.

➤ "Bu noz ila, ey sarvi ravon..." g'azalida har bir bayt yakunidagi "qanda borursan?" radifi iztirob va hijronni kuchaytiruvchi dramatik vosita sifatida tahlil qilindi.

➤ "Qayu oshiqkim aning dilbari zebosi bor" g'azalida "bor" radifining ritmik markazga aylanishi orqali ruhiy yetuklik, sabr va sado g'oyalarining musiqiy talqini ochib berildi.

2. **Musiqiy-estetik metod** – hofizlik san'atining ohang, ritm, intonatsiya, dramatik pauza va vokal ifoda elementlarini tahlil qilish orqali Jo'rayevning badiiy mahoratini ochishga xizmat qildi.

U har bir g'azalni maqom ohangida, firoq, hijron va ruhiy sokinlikning uyg'unida kuylab, she'rning semantik kuchini ovoz orqali kengaytirgan.

3. **Komparativ metod** – Sherhali Jo'rayev ijrosidagi Hofiz Xorazmiy g'azallari boshqa hofizlar (masalan, Ozodbek Nazarbekov, G'ani Zakirov) talqinlari bilan solishtirilib, Jo'rayevning uslubidagi o'ziga xoslik – lirizm, badiiy sezgi va ohangdorlik ustuvorligi aniqlangan.

4. **Poetik-semantik tahlil** – g'azallarda so'z, radif, majoz va tashbehlarning musiqiy shakldagi yangicha ma'no kasb etishini aniqlash uchun qo'llanildi. Masalan, "bandaman" so'zi Sherhali Jo'rayev ijrosida faqat sadoqat emas, balki ruhiy itoat, muhabbat va iztirobni ifodalovchi semantik markazga aylanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, Sherhali Jo'rayev ijodi o'zbek mumtoz g'azalining musiqiy talqin maktabini yaratgan san'atkorlik darajasiga ko'tarilgan. Uning ijro uslubi hofizlik, maqom va mumtoz she'riyatning organik sintezidir. Tadqiqot metodlari orqali quyidagilar aniqlanadi:

- Sherhali Jo'rayev g'azalning ruhiy-mazmuniy qatlamini musiqiy shaklda chuqurlashtirgan;
- Uning ijrosida so'z ohang bilan badiiy birlikda uyg'unlashadi;
- Hofiz Xorazmiy merosining zamonaviy talqini xalq ongida yangicha rezonans hosil qilgan;
- G'azal va kuy uyg'unligi milliy estetik tafakkurning rivojiga xizmat qilgan.

Natija. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Sherhali Jo'rayev ijrosidagi Hofiz Xorazmiy g'azallari o'zbek mumtoz she'riyatining musiqiy talqinda yangi estetik bosqichga ko'tarilganligini isbotlaydi. U g'azalni nafaqat kuylagan, balki uni ruhiy, falsafiy va estetik mazmun bilan boyitgan. Hofiz Xorazmiy asarlarining Sherhali Jo'rayev tomonidan talqin etilishi – so'z va ohangning badiiy uyg'unligining yuksak namunasi sifatida qadrlanadi.

G'azal va kuy uyg'unligi natijalari

G'azal	Asosiy mazmun	Kuydagi ifoda	Estetik natija
"Oy yuzungga jon bilan to bandaman"	Bandalik, sadoqat	Sokin, firoqli	Ruhiy itoat, sadoqat hissi
"Bu noz ila, ey sarvi ravon..."	Hijron, shikoyat	Iztirobli, dramatik	Yurak nolasi, iltijoli ohang
"Qayu oshiqkim aning dilbari zebosi bor"	Go'zallik va sabr	Nafis, izchil	Oshiqlik falsafasi, ruhiy yuksalish

Mazkur jadval Sherhali Jo'rayevning har bir g'azalni individual ruhiy va estetik ohangda talqin etganini ko'rsatadi. U g'azalni nafaqat musiqiy shaklga keltirgan, balki har bir so'zni, radifni, ma'no qatlamini musiqiy tuyg'u bilan uyg'unlashtirgan. Natijada, Jo'rayev ijrosidagi har bir g'azal tinglovchida ruhiy uyg'unish, ichki halovat, muhabbat va sadoqat tuyg'ularini uyg'otadi.

Muhokama. Sherhali Jo'rayev ijodi o'zbek xalq hofizligi an'analari zamonaviy musiqiy tafakkur bilan boyitgan badiiy hodisadir. Uning Hofiz Xorazmiy g'azallarini ijro etishdagi yondashuvi bir nechta muhim madaniy va ilmiy natijalarni ko'rsatadi:

1. G'azalni xalq og'zaki ijodining tirik shakliga aylantirish. Sherhali Jo'rayev ijrosi orqali yozma mumtoz adabiyot namunasi – Hofiz Xorazmiy g'azali – og'zaki ijod shakliga ko'chdi, ya'ni xalq qalbida "tinglanadigan adabiyot" maqomiga yetdi.

2. Shoir va hofiz o'rtasida ruhiy muloqotni jonlantirish. Ijro davomida hofiz nafaqat kuychi, balki shoir ruhi bilan "so'zlashuvchi" ma'naviy vositachiga aylandi. Bu esa hofizlik san'atining asl mohiyatini tikladi.

3. Estetik did va adabiy ziyraklik namunasi. Sherhali Jo'rayev g'azalni tanlashda, ohangni shakllantirishda va matnni talqin etishda yuksak badiiy sezgi namoyon etgan. Uning ijrosida she'r musiqaga emas, musiqa she'rga bo'ysungan.

4. Mumtoz g'azal va zamonaviy hofizlik integratsiyasi. Hofiz Xorazmiy g'azallarining kuylanib ommaga yetkazilishi orqali yozma adabiyot va og'zaki san'at o'rtasidagi tarixiy aloqadorlik mustahkamlandi.

5. Madaniy merosning davomiyligi va yosh avlod tarbiyasi. Sherhali Jo'rayev ijrosidagi g'azallar mumtoz she'riyatni xalq, ayniqsa yosh avlod ongiga singdirishda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ldi.

Natijada, Sherhali Jo'rayev ijrosida Hofiz Xorazmiy g'azallari musiqiy-falsafiy yangilanish kasb etdi. U hofizlik an'analari zamonaviylik bilan uyg'unlashtirib, adabiy merosni ommaviy ongda qayta tiriltirdi. G'azal va kuy uyg'unligi esa milliy estetik tafakkur, xalq ruhiyati va ma'naviy didini shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Xulosa. Hofiz Xorazmiy g'azallari o'zbek adabiy merosining yuksak cho'qqisidir. Sherali Jo'rayev esa ularni xalq qalbiga olib chiqqan zamonaviy hofiz, shoir ruhi bilan "til topishgan" ijodkordir.

Bu risolada tahlil etilgan g'azallar orqali quyidagilar aniq ko'rinadi:

- G'azal – so'z orqali ruhni uyg'otuvchi san'at;
- Musiqa – g'azalga hayot baxsh etuvchi vosita;
- Hofiz va shoirning muloqoti – madaniy merosning jonli davomchiligidir.

Shu ma'noda, Sherali Jo'rayev ijrosi bilan Hofiz Xorazmiy g'azallari yana bir bor kuyda, qalblarda, xalq xotirasida o'z hayotini topdi deb ayta olamiz. Natijada, Sherali Jo'rayev tomonidan ushbu g'azallarni kuylanishi adabiy merosning xalq ongiga singdirilishiga, odatda faqat kitobxon adabiyotshunoslar eshitgan matnlar tinglovchi xalq ommasi mulkiga aylanishiga, mumtoz she'riyatga bo'lgan qiziqishni yosh avlod orasida kuchayishiga sababchi bo'ldi. Shu bilan birga, Sherali Jo'rayevning g'azallarni kuyga solishdagi yondashuvi – musiqiy shaklda madaniy targ'ibot vositasidir. U o'zining she'r tanlashdagi didi, ijrodagi ruhiy uyg'unlik va ohang tanlashdagi sezgirligi bilan nafaqat hofiz, balki xalq pedagogi sifatida namoyon bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev B. O'zbek g'azalchiligi taraqqiyoti. – Toshkent: Universitet, 2010. – bet
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – jild. – Тошкент: Фан, 1983. – bet
3. Jo'rayev Sherali. Ijodiy albomlar. – O'zbekiston radiosi arxivi.
4. Маллаев. Н.М. «Ўзбек адабиёти тарихи». 1-китоб. 3-нашри. -Т.: 1976. 199-бет
5. Musiqa va adabiyot aloqalari. – T.: Fan, 1985. – bet
6. Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмий ва ўзбек лирик шеърятининг ривож: Филол. фан. ном.дисс.автореф. - Тошкент, 1996. – bet
7. Хоразмий Ҳофиз. Девон. 1-китоб. – Т.: ЎзКП МК нашр., 1981. 2-китоб. 16 – 92 б.
8. Хоразмий Ҳофиз. Девон. 2-китобда. – Т.: ЎзКП МК нашр., 1981. 2-китоб. 16 – 92 б.
9. O'zbekiston teleradiokompaniyasi. Sherali Jo'rayev ijrolari (fonogramma yozuvlari).

UO'K. 17.51

THE SPECIFIC FEATURES OF COMPOSITION IN GREENE'S NOVEL THE COMEDIANS

M.Sh.Sodikova, student, National University of Uzbekistan, Tashkent

Annotasiya. Ushbu maqolada adabiyotshunoslikdagi kompozitsiya tushunchasi tahlil qilinadi, xususan, Grem Grinning "Masxarabozlar" romaniga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot kompozitsiyaning adabiyotda shakl elementi sifatida qanday ishlashini anglashga hissa qo'shadi. Natijalar adabiyotshunoslikdagi nazariyalarga qiziqadigan olim va talabalarga foydali bo'ladi.

Kalit so'zlar: roman, kompozitsiya, tavsifiy metod, strukturaviy tahlil, badiiy asar, kompozitsiya elementlari.

Аннотация. В данной статье анализируется понятие композиции в литературоведении, с особым вниманием к роману Грэма Грина «Комедианты». Исследование способствует пониманию того, как композиция функционирует как структурный элемент в литературе. Результаты могут быть полезны для ученых и студентов, интересующихся литературной теорией, особенно изучением нарративной структуры.

Ключевые слова: роман, композиция, описательный метод, структурный анализ, литературное произведение, элементы композиции.

Abstract. In this article the concept of composition in literary studies is analyzed, with a particular focus on Graham Greene's novel *The Comedians*. The research contributes to the understanding of how composition functions as a structural element in literature. The findings can be valuable for scholars and students interested in literary theory, especially in the study of narrative structure.

Key words: novel, composition, descriptive method, structural analysis, literary work, composition elements.

Introduction. Graham Greene's novel *The Comedians* is a compelling piece of literature that offers rich insights into political and social themes. Despite its significance, a detailed analysis of its composition remains relatively scarce. This article aims to fill that gap by exploring the concept of composition in literature, with a particular focus on the theoretical frameworks provided by the Uzbek literary scholars. By applying these theories, the article will dissect the composition elements of *The Comedians*.

Composition in literature refers to the structural organization of a literary work, encompassing the arrangement of its elements, parts, and images in a certain order of time and space. The structure of a literary work and the order in which its elements are arranged are never accidental; they always carry a particular significance and convey a specific meaning. In other words, composition always serves a function and possesses functional characteristics, so the materials of this work may serve as a useful resource for academic discussions, literature courses. Also, ones who are interested in Graham Greene's works, may find this article valuable as it helps them realize the uniqueness of his style.

Analysis of literature. "In a broader sense, composition is the structure of artistic form, and its most essential task is to hold together the parts that make up the whole. A complete literary work cannot be created without a well-thought-out composition. The second important function of composition is to convey a unified artistic meaning through the arrangement and interrelation of parts and images" [1;306]. Many literary scholars have considered composition as a form component of a literary work. In our research, we also support the idea of considering composition as a form component.

In a literary work, there are elements that some literary scholars refer to as "elements outside the plot" of the work, while others call them "composition elements." In fact, it is more appropriate to call these elements "composition elements" because they serve to connect parts of the work, its scenes, and contribute to its overall composition. Below are some of these tools:

1. Title of the work – Plays a pivotal role in the architecture of a literary work. In many works, the title is closely linked to the content.

2. Epigraph (from Greek epigraphē meaning "writing") – A quote, saying, maxim, proverb, or a part of a text written at the beginning of a chapter or the entire work. The epigraph usually relates to the content of the work or a specific part of it, guiding the reader's understanding. The epigraph tends to be brief, simple, yet often profound in meaning.

3. Lyrical introduction, pause, and conclusion – In addition to the description and narration of events, the writer's personal reflections and feelings are often introduced. These thoughts can briefly interrupt the flow of events. The writer may offer individual reflections about the events, problems, and characters, which are expressed in a lyrical style (introduction, pause, conclusion). This method is common in epic and lyrical-epic works.

4. Supplementary episode – An additional event that is not directly connected to the plot but helps expand or deepen the work's content or highlights an important moment. Such episodes are referred to as supplementary episodes.

5. Landscape – In many works, the landscape plays a significant and thematic role. By describing nature, the writer expresses their attitude towards it, its beauty, richness, and power, as well as the unique features of the places described.

6. Description of home, interior, objects – The depiction of the space where characters move, such as their homes, plays an important role in conveying thematic and compositional ideas. Like landscapes, depictions of homes help

deepen and expand the overall meaning of the work, making characters more concrete, natural, and relatable.

7. Patterning – A method of depicting independent events by organizing them within a certain framework. With patterning, several independent events or stories are made to appear as a cohesive unit from a compositional perspective" [2;153-155].

Although external composition is not always present, certain distinctive elements such as prefaces, epigraphs, prologues, and epilogues may be considered. In the analysis of composition, the

epigraph can also hold specific meaning; sometimes, it conveys the main idea of the work, sometimes it deliberately misleads the reader from that meaning, and at other times, it expresses the core problem addressed in the work” [3;146]. In short, composition is the structured arrangement of artistic units within a literary work according to a particular ideological and artistic intent that’s why we can consider it as a form element of the literary work.

Research methods. While conducting this research, we employed several methods such as descriptive, structural analysis, historical-genetic. By using the **descriptive method**, we explored the previous studies, theories of the concept of composition in literature and other materials related to our research. Based on them, we analyzed the composition of *The Comedians*, by giving examples from the novel. While analyzing the composition of any literary work, we basically pay attention to composition elements and how they are organized and directed to the author’s intent. In this case, we used the **structural analysis** that allowed us to investigate how Greene arranged composition elements. Because Structural analysis is a method of understanding and interpreting texts by examining the relationships between their components, such as language, symbols, and narrative structures. This approach focuses on the underlying structures that shape meaning, emphasizing that a text's significance arises not just from its content, but from the way its parts interrelate within a larger system [6]. When explaining the importance of composition elements in conveying the author’s message, we also employed the **historical-genetic method**, which enabled us to understand how the social and political situation in Haiti during the Duvalier regime influenced the novels’ plot and characters.

Results. As we know, the analysis of composition of a literary work, namely a novel, is complicated process. To make it more accurate, we will try to analyze according to composition elements.

Title: *The Comedians* (1)

Epigraph:

*“Aspects are within us, and who seems
Most kingly is the King.”
– Thomas Hardy. (The Comedians)* (2)

The dedicatory letter in the preface:

“... Poor Haiti itself and the character of Doctor Duvalier’s rule are not invented, the latter not even blackened for dramatic effect. Impossible to deepen that night...” (The Comedians). (3)

Lyrical element:

*‘Guns in Hyde Park were blasting away
When the cry of the first bomb came,
And the warden shook his fist at the sky
As he mocked at Hitler’s fame.* (4)

(The Comedians. –39 p.)

“The ambassador said, ‘Come on, cheer up, let us all be comedians together. ... Perhaps even Papa Doc is a comedian.’ (The Comedians. –145 p.) (5)

‘I will stand bail for any reasonable amount.’ ‘Bail?’ the Minister said, ‘What is bail?’ ‘A kind of gift to the state if a prisoner should not return for trial. It can be quite a substantial amount.’ (The Comedians. –118 p.) (6)

*“As other boys fought with the demon of masturbation, I fought with faith”
(The Comedians. – 64 p.)* (7)

Discussion. The title (1) of the novel is deeply ironic. The characters in the novel, while referred to as “comedians,” are far from humorous. The “comedians” in this context are individuals who live in a politically unstable, oppressive environment, where survival often requires playing a role, pretending, and using humor as a coping mechanism for the grim reality around them. The irony comes from the fact that the characters, particularly Mr. Brown, are not comical at all. Greene might be highlighting how the characters’ lives resemble a tragic comedy, where they are forced to perform roles in a dangerous political environment (5). As stated in one article, “The comedians of the book’s title are not the Haitians but the blans (whites), a term synonymous in Haiti with foreigners – whom

Graham introduces sailing to Haiti aboard the *Medea*, a Dutch ship named after the jealous sorceress of legend. Their names are as vacuous as their moral philosophies – Brown, Jones, and Smith” [5].

The epigraph (2) is from Thomas Hardy’s poem *A Young Man’s Exhortation*, which reflects on the internal nature of identity and how individuals present themselves in the world. The lines suggest that true authority or ‘kingliness’ comes from one’s inner qualities rather than external appearances. The novel deals with themes of identity and self-presentation, particularly under the oppressive political regime in Haiti. The characters, especially the narrator Mr. Brown, often struggle with presenting themselves in ways that conceal their true selves in a society where appearances are critical for survival. This aligns with the idea presented in the epigraph, where the most powerful or “kingly” figures are not necessarily those who hold positions of power, but those who have internal strength, authenticity, or an ability to survive the harsh conditions.

The dedicatory letter (3) in *The Comedians* is addressed to “A.S. Frère,” and while it reads like a real personal letter from Greene to a former publisher, it is widely accepted as a fictional literary device, a crafted preface rather than a factual dedication. At first glance, the letter appears to be a personal note of gratitude. However, it quickly shifts from an intimate dedication to a political and atmospheric introduction to the novel. Greene uses this letter to set the tone and context of the novel by referencing Haiti, the “Tontons Macoute,” and the repressive regime under François “Papa Doc” Duvalier and introduce themes such as fear, violence, moral ambiguity, and disillusionment that will dominate the novel.

While *The Comedians* is not strictly a novel with lyrical elements, what is sometimes referred to in literary theory as a “lyrical digression” or “lyrical insert.” In *The Comedians*, these lyrical inclusions serve several significant purposes – atmospheric, thematic, emotional, and symbolic. For example, in Part 1, during the last days of their journey in the ship, Mr. Baxter recites ‘*A dramatic monologue entitled “The Warden’s Patrol” composed by Post Warden X*’ (4). This lyrical insert passage serves a specific literary function. Greene likely used it to highlight the novel’s themes of resistance, oppression, and moral complexity, contrast idealistic heroism with the morally gray choices of his characters, create a sense of nostalgia, irony, loss, or add emotional depth and historical context to the story. From the reaction of the characters, particularly Mr Fernandez, who cried excitedly, we can conclude that the lasting impact of the 2nd World War was still influencing people’s lives, manners, and the way of their thinking.

It is essential to mention the significance of linguistic tools such as dialogues and monologues in revealing characters’ feelings, psychological state, and struggles (6,7). When analyzing the composition of any artistic work, it is important to enlarge on the structure of the plot and how it is set within parts of the book. The plot of *The Comedians* is linear in a traditional sense, but it follows a complex structure that mixes personal history, political context, and moral dilemmas. The plot is intricately woven, incorporating several narrative elements and subplots to highlight the central themes of identity, survival, and moral conflict.

Conclusion. In this article, the concept of composition in the literary work is studied by investigating several literary scholars’ theories. Almost all of them considered composition as a form element in literary works, which refers to the placement of the parts, elements, and images of a literary work in a certain order, always carrying a particular significance and convey a specific meaning. Not only did we studied composition as a concept, but we also investigated composition elements suggested by Uzbek literary scholars. The peculiarities of composition of Greene’s novel *The Comedians* are proved by analyzing the artistic features of composition elements, such as the title, the epigraph, the plot structure, lyrical elements, and language units. We have come to conclusion that Graham Greene utilized these elements of composition effectively as artistic devices, enriching the narrative, offering moments of emotional reflection and symbolic contrast. Through its well-structured narrative, Greene guides the reader through a complex plot that mirrors the moral ambiguity and personal dilemmas faced by individuals under authoritarian rule. This study of *The Comedians* illustrates how composition itself can be a vehicle for powerful social commentary and literary sophistication. We can say this very usage of composition elements makes Graham Greene’s novel a great literary work.

REFERENCES:

1. Йўлдошев Қ., Йўлдошева М. Бадий таҳлил асослари. –Т, 2016.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.:“Ўзбекистон”, 2002.–136 б.
3. Shafiqullah Rahmani, Sayed Asghar Hashimi, Ehsanullah Bayan (2023). The Value of Research Methods in Literary Studies. International Journal of Current Science Research and Review, 6(3), 2036-2040
4. Greene G. The Comedians. –London, 1966.
5. Humanities institute. Stuart Blackburn, Ph.D. The Comedians 1966. Graham Greene
6. <https://share.google/CyzvclGijUflbrwTw>

7UO'K 808.5

TARJIMADA KONTEKST VA MADANIY OMILLARNING TA'SIRI

D.I.Sodiqova, tayanch doktorant, Xalqaro Nordik universiteti, katta o'qituvchi, Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent
ORCID: 0000-0002-5001-0923

Annotatsiya. Ushbu maqolada kontekstual va madaniy omillar tarjima jarayonini qanday shakllantirishi hamda aslyat va tarjima matnlari o'rtasidagi ekvivalentlikka qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qiladi. Tilshunoslik, pragmatika va kognitiv yondashuvlarni uyg'unlashtirgan holda, tadqiqot tarjima faqat til jihatidan aniqlikni emas, balki madaniy va vaziyatga oid xabardorlikni ham talab qilishini ko'rsatadi. Leksik-semantik talqin bo'yicha kognitiv yondashuvlarga asoslanib, maqola tarjimon muloqot maqsadi, madaniy rezonans va kontekstual muvofiqlik o'rtasida muvozanatni saqlashi zarurligini ta'kidlaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ma'no madaniyatga bog'liq kontekstda yuzaga keladi va madaniy kompetensiya semantik aniqlik hamda pragmatik ta'sirni saqlab qoluvchi tarjimalar yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, kontekst, madaniyat, ekvivalentlik, pragmatika, kognitiv tilshunoslik, madaniy kompetensiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается, как контекстуальные и культурные факторы формируют процесс перевода и влияют на эквивалентность исходного и целевого текстов. Объединяя лингвистические, прагматические и когнитивные подходы, исследование показывает, что перевод требует не только лингвистической точности, но и культурной и ситуативной осведомленности. Опираясь на когнитивные аспекты лексико-семантической интерпретации, авторы утверждают, что переводчики должны соблюдать баланс между коммуникативным намерением, культурным резонансом и контекстуальной релевантностью для достижения оптимальной адекватности. Анализ подчеркивает, что смысл формируется в культурно обусловленных контекстах, и что культурная компетентность необходима для выполнения переводов, сохраняющих как семантическую точность, так и прагматический эффект.

Ключевые слова: переводоведение, контекст, культура, эквивалентность, прагматика, когнитивная лингвистика, культурная компетентность

Abstract. This paper investigates how contextual and cultural factors shape the process of translation and influence the equivalence between source and target texts. By integrating linguistic, pragmatic, and cognitive approaches, the study demonstrates that translation requires not only linguistic accuracy but also cultural and situational awareness. Drawing on cognitive insights into lexico-semantic interpretation it argues that translators must balance communicative intent, cultural resonance, and contextual relevance to achieve optimal adequacy. The analysis underscores that meaning emerges within culture-bound contexts and that cultural competence is essential for producing translations that maintain both semantic fidelity and pragmatic effect.

Keywords: translation studies, context, culture, equivalence, pragmatics, cognitive linguistics, cultural competence

Introduction. Translating across languages is never a purely linguistic operation: it is an interpretive negotiation in which the translator seeks to reproduce communicative intent, rhetorical force, and sociocultural value under conditions of difference. Because language is embedded in cultural systems and emerges in concrete use situations, context and culture exert decisive pressure

on every stage of the translational act, from initial comprehension to the target-text choices that will shape reception. In this sense, translation is best understood as a culturally situated practice that mediates between communicative events rather than merely substituting words across codes. When translators construe meaning, they inevitably draw upon textual co-text, situational frames, intertextual allusions, genre conventions, audience expectations, and tacit cultural schemas. It follows that any robust account of equivalence must expand beyond formal correspondences to encompass pragmatic effects and cultural resonances, otherwise the translated text risks either semantic distortion or pragmatic infelicity [1].

Social context and cultural presuppositions intervene, since legal systems are nested in differing institutional histories and technical terminologies are stabilized within professional cultures. Dynamic equivalence, by contrast, reframes translation as the pursuit of a comparable response among target readers, foregrounding communicative function and pragmatic uptake over literal form [1]. This functionalist emphasis is reinforced by approaches that treat text types and skopos—the intended purpose of the translation—as decisive for strategy selection, thereby rendering context and culture not ancillary constraints but constitutive determinants of how translation problems are framed and solved [2]. From this perspective, cultural competence—knowledge of norms, values, allusions, politeness routines, metaphoric systems, and interdiscursive references—forms the backbone of translational decision-making.

The role of context can be parsed along at least four intersecting planes that tend to co-operate in practice: immediate co-text within the source text, situational context of utterance, intertextual context that ties expressions to prior discourse, and socio-cultural context that anchors meaning in shared conventions. Situational context encompasses activity types and participation frameworks: a courtroom exchange, a medical consent form, an advertising pitch, and a literary soliloquy mobilize different interpretive expectations and tolerances. Intertextual context links a phrase to stock expressions or famous utterances, as with proverbial language or quotations; rendering “to be or not to be” invites a different strategy than translating an ordinary infinitival clause. Sociocultural context, finally, shapes the indexical meaning of terms—how they point to identities, stances, and social positions—and it is here that culture-specific items (CSIs) place the heaviest burden on the translator’s choices [3; pp. 52-78]

Research Methodology. Culture-specific items range from material culture (foods, garments, artifacts) to institutional nomenclature, religious references, and systems of address, humor and wordplay, and politeness conventions. Because these items are anchored in collective memory and embodied practice, they often lack direct lexical counterparts. Domestication can expedite readability and reduce processing costs for the target audience by replacing a foreign practice with a culturally proximate analog, but it risks erasing difference and flattening historical specificity. Foreignization preserves cultural density and can educate readers about otherness, yet it risks opacity or even exoticization if not managed with contextual cues. No single global rule adjudicates between these strategies; rather, the translator calibrates choices in light of skopos, genre, audience competence, and the ethical stakes of representation [5]. Ethical considerations intensify when translations participate in asymmetric power relations. Polysystem theory pioneered the study of how translated literature circulates within national literary systems, sometimes occupying a central, innovating role and at other times a peripheral, derivative one [6; pp. 9-26]. Descriptive translation studies extended the inquiry, demonstrating that norms—regularized expectations about suitable translation behavior—vary historically and socially, guiding what counts as “acceptable” in a given context. In global markets dominated by a handful of metropolitan languages, translations often flow unidirectionally from powerful centers to peripheries, shaping repertoires and influencing genres.

Pragmatics—how utterances mean in context—offers a crucial lens for translation analysis. Speech-act force, implicature, politeness, and presupposition are all context-dependent phenomena whose transfer requires delicate inferential work. Irony and understatement, indirect requests, taboo avoidance, and honorific systems represent sites where literal renderings fail because what is “said” diverges from what is “meant.” If a source utterance employs indirectness to mitigate imposition, a translator who renders the content bald-on-record may communicate the propositional content but

trample the face-work the utterance performs, thereby reconfiguring social relations between interlocutors. Comparable issues arise with hedging in academic prose, where modal verbs and evidentials signal epistemic stance; transferring such devices is vital to preserve disciplinary voice and politeness norms across academic cultures. These examples illustrate that cultural pragmatics is not an optional embellishment but part of the core informational load that translation must carry for communicative success.

Humor and wordplay starkly foreground the interplay of context and culture. Puns exploit homophony or polysemy in the source code; culture-bound jokes rely on shared knowledge of events, stereotypes, or intertextual references. The translator's repertoire includes substitution with a different target-language pun, compensation elsewhere in the text, explicitation that sacrifices brevity for intelligibility, or occasional omission where constraints are prohibitive [7; pp.127-139].

Literary translation heightens cultural stakes because literature concentrates stylistic idiosyncrasies, symbolic density, and historical imaginaries. Translators of poetry decide how to handle meter, rhyme, and sound symbolism, often trading prosodic features for semantic nuance or vice versa. Prose fiction mobilizes dialects and sociolects to index class, region, or ethnicity; transferring these indexes without stereotyping or anachronism requires a fine-grained understanding of the target culture's linguistic ecology. Attempts to mimic a source dialect with a specific target dialect can misfire by importing unintended associations; adopting a generic "colloquial" register to signal non-standardness may be safer but attenuates sociolinguistic texture. Translators here practice what has been called "indexical calibration," a contextual judgment about how much sociolinguistic variation the target system can bear without miscue [8]. Paratextual devices—prefaces, notes, glossaries—become contextual prostheses that scaffold reception while preserving cultural specificity.

The role of the translator, therefore, exceeds code switching and crosses into intercultural mediation. Mediation includes anticipatory reading of the target audience, reflexive awareness of one's own ideological position, and ethical responsibility toward both source communities and target readers. Discussions of translator visibility remind us that the pursuit of transparent prose—valued in many Anglophone contexts—can obscure the labor of mediation and mask domestication's ideological effects. There are contexts in which heightened visibility—through footnotes, calques, or strategic foreignizing textures—performs important ethical work by preserving difference and signaling the existence of cultural distance [9]. In other contexts, visibility may distract from the communicative purpose or impose unnecessary cognitive load. Translators make situated judgments about these trade-offs, guided by the commission, institutional norms, and their professional ethos [10].

Analysis and Results. Digital technologies alter but do not abolish the primacy of context and culture. Statistical and neural machine translation systems have improved dramatically in local fluency, yet they continue to falter on world knowledge, pragmatic inference, and culturally saturated items without strong contextual signals. Domain adaptation and prompt engineering can partially mitigate these gaps, as can human-in-the-loop workflows where translators post-edit machine output. But the labor of cultural mediation, the adjudication between domestication and foreignization, and the management of politeness and implicature remain stubbornly human because they rest on tacit social knowledge and ethical judgment. In practice, successful post-editing blends computational efficiency with human contextual intelligence, with translators curating terminology, setting style guides that capture cultural preferences, and intervening at points where the machine's distributional competence collides with sociocultural nuance. Because contexts are dynamic, the same source text may warrant different translations across time and space. A children's classic adapted for a contemporary classroom may require sensitivity to evolving norms of gender, race, and disability, leading to lexical updates or paratextual framing; a political speech translated for historical archives may prioritize documentary fidelity over presentist idiomaticity. This diachronic dimension complicates debates about "the" correct translation: correctness is indexed to skopos and to sociohistorical conditions of reception. A practical corollary is the importance of version control and metadata in professional workflows: documenting client briefs, target audiences, and contextual

assumptions enables downstream users to interpret why certain choices were made and whether they remain fit for purpose as contexts shift. The intertwined nature of context and culture becomes especially visible in multilingual societies where code-switching and translanguaging are everyday resources. In such settings, the translator confronts hybrid discourses that mix prestige and vernacular codes, register-shifting for humor or solidarity. Rendering these practices into a monolingual target text demands compensatory strategies—prosodic imitation, lexical play, or creative punctuation—to signal the social meanings of code alternation.

Conclusion. The central finding can be stated plainly: without context, words lose their bearings; without culture, texts lose their worlds. Translators' traffic in both bearings and worlds, and their expertise lies in orchestrating them under constraints. A context-sensitive and culturally literate translation will preserve not only informational content but also the social actions and cultural textures that make communication meaningful. This is not to say that perfect transfer is ever achievable; loss and gain are constitutive of translation, and strategic compromise is the norm rather than the exception. What matters is that the compromises be principled—argued from *skopos*, genre, audience, and ethics—rather than accidental, and that translators make their reasoning traceable through documentation and, where appropriate, visible through paratextual cues. In this manner translation fulfills its double vocation as service and art: a service to communicative needs situated in concrete contexts, and an art of re-worlding in which cultural difference is neither hidden nor fetishized but negotiated with tact.

REFERENCES:

1. Nida, E. A. (1964). *Toward a science of translating*. Brill.
2. Vermeer, H. J. (2004). *Skopos and commission in translational action* (A. Chesterman, Trans.). In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader* (2nd ed., pp. 221–232). Routledge. (Original work published 1989)
3. Aixelá, J. F. (1996). Culture-specific items in translation. In R. Álvarez & M. C-Á. Vidal (Eds.), *Translation, power, subversion* (pp. 52–78). Multilingual Matters.
4. Pym, A. (2014). *Exploring translation theories* (2nd ed.). Routledge.
5. Even-Zohar, I. (1990). Polysystem theory. *Poetics Today*, 11(1), 9–26.
6. Delabastita, D. (1996). Wordplay and translation. *The Translator*, 2(2), 127–139.
7. Berman, A. (2000). Translation and the trials of the foreign. In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader* (pp. 284–297). Routledge. (Original work published 1985)
8. Sodiqova, S. I. (2024). Decoding names: approaches to translating anthroponyms across cultures. In *International Conference on World Science and Research* (Vol. 1, No. 1, pp. 43–47).
9. Chesterman, A. (2001). Proposal for a hierarchical ethics. *The Translator*, 7(2), 139–154.
10. Sapiro, G. (2010). Globalization and cultural diversity in the book market: The case of literary translations in the US and in France. *Poetics*, 38(4), 419–439.

UO'K 821.161.2-1(575.2):504

MATNAZAR ABDULHAKIM SHE'RIYATIDA EKOLOGIK MUAMMOLAR TASVIRI

Z.Sohibova, doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek peyzaj lirikasida ekologik muammolarning aks etishi, ularning badiiy-estetik va psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Ishda tahlil obyekti sifatida Matnazar Abdulhakimning ekologik g'oyalar bilan sug'orilgan she'rlari tanlangan. Mavzu doirasida muammoni yoritish uchun ekokritik yondashuv, atrof-muhit psixologiyasi, germenektivik va qiyosiy-tarixiy tahlil metodlari qo'llanildi. Tanlangan she'rlar badiiylik mezonlari (personifikatsiya, ramziy transformatsiya) va ruhiy emotsionallik nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Maqolada bizni o'rab turgan tashqi olam – tabiatning inson ruhiyatiga ta'siri, ayniqsa, uning vayron bo'lishiga bevosita shohid bo'lish natijasida lirik qahramonda yuzaga keladigan tushkunlik, xavotir kabi ruhiy holatlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek she'riyati, Matnazar Abdulhakim ijodi, peyzaj lirikasi, ekokritika, atrof-muhit psixologiyasi, ijtimoiy allegoriya.

Аннотация. В статье исследуется своеобразие отражения экологических проблем в узбекской пейзажной лирике на материале творчества М. Абдулхакима и их психоэмоциональные особенности. В качестве методологической базы применены экокритический подход и экологическая психология. Проанализирована символическая

трансформация пейзажных образов, а также выявлено влияние разрушения природы на психику лирического героя, проявляющееся в состояниях уныния и опасения.

Ключевые слова: Узбекская поэзия, творчество Матназара Абдулхакима, пейзажная лирика, экокритика, экологическая психология, социальная аллегория.

Abstract. This article investigates the reflection of ecological problems and their psycho-emotional characteristics in Uzbek landscape lyric poetry, focusing on the works of Matnazar Abdulhakim. The methodology employs an ecocritical approach and environmental psychology. The study analyzes the symbolic transformation of natural imagery and reveals the impact of environmental destruction on the lyrical hero's psyche, notably leading to states of depression and anxiety.

Keywords: Uzbek poetry, Matnazar Abdulhakim's creativity, landscape lyric poetry, ecocriticism, environmental psychology, social allegory.

Kirish. Yangi o'zbek she'riyatida peyzaj lirikasining an'anaviy doirasi kengayib, tabiatni oddiy tasvirlashdan ko'ra, undagi ekologik muammo va fojialarni qalamga olish ustuvor mavzuga aylana bordi. Bunda shoirlar ekopoetik yondashuv orqali inson va tabiat munosabatlaridagi keskin ziddiyatlarni ifodalashga kirishdilar. Bu yo'nalishdagi asarlarda lirik qahramon shuurida tabiatdagi halokatli o'zgarishlar ta'sirida shakllangan ijtimoiy mas'uliyat hissi hamda Ona Yer kelajagidan chuqur xavotir keng aks ettirilganini ko'rish mumkin.

Tadqiqotning asosiy maqsadi Matnazar Abdulhakim lirikasida peyzaj tasvirining shunchaki estetik fondan ekologik va ijtimoiy tanqid vositasiga aylana borishini ekokritik-psixologik yondashuv orqali tahlil qilishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

- 1) she'riy matnlar misolida tabiatning insoniy tajovuz ta'siridagi halokatini tahlil qilish;
- 2) ekologik fojia tasvirining lirik qahramonda uyg'otgan makonga bog'liq ruhiy holatlarini (tushkunlik, xavotir) aniqlash;
- 3) tabiatdagi muammolarini ko'rsatish orqali ijtimoiy allegoriyaning mohiyatini ochib berish.

Asosiy qism. Ekotanqid (inglizcha: *Ecocriticism*) – bu adabiyotshunoslik nazariyasi yo'nalishi bo'lib, adabiy asarlar va boshqa madaniy matnlarni tabiat, atrof-muhit va insonning ekologik dunyoqarashi nuqtayi nazaridan o'rganadi. Boshqacha aytganda, u adabiyotda tabiat manzaralarining shunchaki tasviri (peyzaj) yoki badiiy fon emas, balki faol ishtirokchi sifatida aks etishiga e'tibor qaratadi. Ekotanqidning asosiy maqsadi – adabiyotda ekologik ongni shakllantirish, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar muammosini ko'tarish hamda insoniyatning atrof-muhitga yetkazgan zararini fosh etishdir.

Ekotanqid ilmiy yo'nalish sifatida dastlab Amerika adabiyotshunosligida, asosan, 1980–1990-yillarda shakllandi va o'zini mustaqil fan deb e'lon qildi. Keyinchalik, bu nazariya Yevropa adabiyotshunosligi va madaniy tadqiqotlarida keng yoyildi. So'nggi yillarda u Turk adabiyotshunosligida ham faol rivojlanish bosqichiga o'tib, turk adabiyoti matnlaridagi tabiat tasvirlari, atrof-muhit muammolari va ekologik etika masalalari chuqur tahlil qilinmoqda. O'zbek adabiyotshunosligida ekotanqid nisbatan yangi, endi kirib kelayotgan soha hisoblanadi. Garchi yangi o'zbek adabiyoti (masalan, Orol fojiasi aks etgan asarlar) ekologik mazmunli matnlarga boy bo'lsa-da, ularni ekotanqid nazariyasi asosida tizimli va keng qamrovli tahlil qilish ishlari endi boshlanmoqda.

Peyzaj lirikasida ekologik muammolarni tasvirlashning o'ziga xosligini tahlil qilishda atrof-muhit psixologiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu fanlararo soha inson shuuri va uning ekologik makoni o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganadi. Ushbu nazariya tabiatni asrash, unga do'stona munosabatda bo'lish yoki aksincha, tabiatning vayron bo'lishiga bevosita shohid bo'lish hamda ekologik inqiroz manzarasini chuqur idrok etish kabi jarayonlarning lirik qahramonda tushkunlik, xavotir kabi makonga bog'liq ruhiy holatlarni keltirib chiqarishini tahlil qilish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Matnazar Abdulhakimning “O'spirinligim afsonasi”, “Orol qo'shig'i”, “Gujumlar qo'shig'i”, “Turnalar haqida ballada”, “So'nggi qoplon o'ldi” kabi qator she'rlarida atrof-muhit muhofazasi va ekologik g'oyalar tabiat manzarasiga uyg'un beriladi. Jumladan, “O'spirinligim afsonasi” [1;36] she'ri bu borada diqqatni tortadi:

*Hovuz bo'yi. Ming yillik chinor, / Keksalikdan boshini ekan.
 Oy nuriga cho'milib, billur / Suv sathiga soyasin to'kkan.
 Paydo bo'ldi suvning betida / Qayoqdandir juft sevishgan g'oz.
 Sho'ng'idilar. So'ng o'pishdilar. / Va jim turib aytishdilar roz.
 Ichga yutdi nafasini dunyo / Bu baxtdan lol qot u juda.
 Hurkitmay deb qushlarni oqshom / O'tdi asta, oyoq uchida
 Bir payt nogahon o'q otildi, / O'z juftidan ayrildi er g'oz.
 Ko'tarildi falakka ul g'oz... / Ko'tarildi... chirt yumdi ko'zin
 Qanotlarin yig'di-da birdan, / Qaro yerga tashladi o'zin.
 Yem qilmadi ularni tulki, / G'ajimadi shoqol, bo'rilar
 Ziyofatda yedi ularni / O'zimizning ezgulikxo'rlar.*

1965-yilda yozilgan ushbu she'r insonning borliqqa shafqatsiz munosabatini fosh qiladi hamda ramziy transformatsiya vositasida peyzajni tabiatga bo'lgan zo'ravonlikni aks ettiruvchi badiiy maydon sifatida taqdim etadi. Uni ekokritika nuqtayi nazaridan tahlil qilish mumkin. Shoir she'rning dastlabki satrlarida bir-biriga uyg'un, sokin va go'zal peyzaj tasvirini yaratadi: "hovuz bo'yi, Oy nuriga cho'milib, billur suv sathiga soyasin to'kkan ming yillik keksa chinor" manzarasi. Bu – ideal tabiat, inson ziyon yetkazmagan va sevgi hukmron bo'lgan makon (topos). Bu manzara lirik subyektning o'spirinlik xayollari bilan bog'lanib, pok, ma'naviy sof tuyg'ularni ifodalaydi. Juft sevishgan g'ozlar obrazining kirib kelishi badiiy manzaraning mukammalligi va tabiiy uyg'unlikni yanada kuchaytiradi. Shuningdek, she'rdagi peyzajning dinamik ham xarakterini ko'rsatadi. Ularning "Sho'ng'idilar, so'ng o'pishdilar" kabi harakatlari muhabbat vositasida tabiiy hayotning bardavomligini tarannum etadi.

"Ichga yutdi nafasini dunyo... / Hurkitmay deb qushlarni oqshom / O'tdi asta, oyoq uchida" kabi satrlarda dunyo va oqshom tushunchalari insoniy tuyg'u va kechinmalarni his qila oluvchi jonli borliqlar sifatida tasvirlanadi. Personifikatsiya (jonlantirish, tashxis) usuli butun borliqning (*dunyo, oqshom*) bu go'zal manzaraga nisbatan yuksak ehtiromini ko'rsatadi. Bu tasvirlar orqali she'rdagi tabiatning mutlaq uyg'unlik hukmron bo'lgan muqaddas makon sifatidagi manzarasi yaratilgan.

Shoir ideal peyzaj tasviridan so'ng, she'r mazmunida keskin ziddiyat hosil qiladi va undagi fikrlar ekokritik mohiyat kasb etadi. "Nogahon otilgan o'q" – tabiatga nisbatan zo'ravonlik va insoniy tajovuzning ramzidir. Bu o'q, shunchaki qushni emas, balki tabiat muvozanatini, borliqdagi o'zaro uyg'unlik g'oyasini ham parchalaydi, juftlarni ayirib, jonli mavjudotlar kelajagiga raxna soladi. Bu – insonga xos yovuzlikning oliy darajasidir. Er g'ozning o'zini qurbon qilishi fojiasining darajasini yanada oshiradi.

She'rdagi tasvirlangan ekologik tanazzul yakunda ijtimoiy allegoriya bilan mustahkamlanadi. Shoir shafqatsiz tabiat qonunlarini inkor etuvchi kuchli ziddiyatni ilgari suradi: "Yem qilmadi ularni tulki, / G'ajimadi shoqol, bo'rilar / Ziyofatda yedi ularni / O'zimizning ezgulikxo'rlar" Bu satrlar, qushlarning o'limiga yovvoyi tabiatning emas, balki "ezgulikxo'rlar"ning sababchi ekanligini ko'rsatib, ekokritik mohiyatni sotsial tanqid darajasiga olib chiqadi. Bu bilan tabiatning asl qonunlari yovuzlikka asoslanmaganligini, balki faqat tirik qolish uchun xizmat qilishini ko'rsatadi. Shuningdek, yovuzlik manbaining tabiatdan tashqarida – insoniy jamiyatda ekanligini ta'kidlaydi. "Ezgulikxo'rlar" – ekologik me'yorlarni, tabiatning go'zalligi va muqaddasligi kabi ezgu insoniy qadriyatlarni o'z manfaati, shaxsiy ehtiyoji yoki g'arazli maqsadi yo'lida yo'q qiluvchi kuchlar (shaxs yoki odamlar guruhi)ga qaratilgan allegorik ishoradir. Tahlillardan Matnazar Abdulhakim ijodida peyzaj lirikasining mazmun doirasi kengayib, tabiat go'zalligini aks ettirishdan tashqari, ekologik munozara va jamiyatning axloqiy muammolariga ishora qiluvchi allegorik vosita rolini o'tashi ayonlashadi.

Shoirning tabiatga munosabatini tahlil qilar ekanmiz, uning tabiatni ulug'lab yozgan quyidagi fikrlari diqqatni tortadi:

*Tabiat, men seni sevaman,
 Tilayman mangu bir omonlik.
 Senda – yaxshilikka yaxshilik mudom,
 Senda – yomonlikka yomonlik [2;61].*

Tabiatga “mangu bir omonlik” tilash orqali shoir uni mukammal va buzilmas qonuniyatlar hukmron bo'lgan, inson axloqiy me'yorlaridan ustun turuvchi muqaddas badiiy makon sifatida tavsiflaydi. Bu shoirning tabiat oldidagi ekologik mas'uliyat hissini ham anglatadi. Shoirning quyidagi she'rida tabiatning o'zgarishi, o'tmishdagi ulug'vorlikning inson faoliyati natijasida fojiaiy yo'qolishi realistik ifodalangan.

*Bir vaqtlar Xorazm to'qaylarida
O'krigi tog'larga solgancha darzlar,
Momiq qadam tashlab yurgan purviqor
Har tishi bir xanjar yo'lbarslar.
Ship-shiydamdir bugun to'qayzor taraf,
Bemalol sayr etgil xoh tun, xohi shom...*[2;318]

She'ning boshlanishida Xorazm to'qaylarining ulug'vor, yovvoyi va hukmron manzarasi chiziladi. Undagi makonga oid tasvirlar orqali o'tmish tabiatning o'ziga xosligi ifodalanadi. “*Har tishi bir xanjar yo'lbarslar*” ifodasi yovvoyi tabiatning xavfli mohiyatini, shuningdek, uning ekologik mutanosiblikning ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi. To'qayzorning “ship-shiydam” bo'lishi esa – tabiatning inqirozini ko'rsatuvchi kuchli ekokritik tasvirdir. She'r davomidagi “*To'qaylarni bizmas, kesganmi yovlar, / Tuzto'zon to'zg'itar faqat dovullar...*” ifodasi orqali shoir ekokritik mohiyatni kuchaytiradi. Bu fikrlar lirik subyektning ekologik fojia sababchisini qidirish va mas'uliyatni o'zidan soqit qilishga urinish kabi g'ayriinsoniy holatlarga nisbatan bildirgan achchiq istehzosini aks ettiradi. Ushbu savol-javob tarzida berilgan ifoda tabiatning vayron bo'lishiga tashqi omillar emas, balki insonning beparvo va vayronkor faoliyati sababchi ekanligini fosh etadi. She'r yakunida tasvirlangan tarixiy-ekologik yo'qotish insoniyat uchun ma'naviy motam ekanligi aytiladi. Ammo unga munosabatning ichtan emasligi shoirni iztirobga solidi:

*O'rmonlarga esnab ochamiz aza,
Mudrab o'tib dengiz motamlarini...
Xorazm xo'rsinib sog'inari ba'zan
Yo'lbarslarning mag'rur qadamlarini.*

O'rmonlarga azaning ochilishi (yo'lbarslarning bu hududdan qirilib ketishi) va dengizning motami (Orol fojiasiga ishora) voha tabiatining umumiy tanazzulini anglatuvchi ekologik ramzlardir. “Esnab”, “mudrab” so'zlari esa bu fojiaga insonning befarq munosabatini fosh etadi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, Matnazar Abdulhakim ijodida peyzaj lirikasining mazmun doirasi kengaygan. Shoir asarlari tabiat go'zalligini aks ettirishdan tashqari ekologik tanazzul va jamiyatning axloqiy muammolariga ishora qiluvchi muhim ramz sifatida namoyon bo'ladi. Uning she'rlarida nafaqat tabiat inqirozi fosh etiladi, balki yuksak badiiy-ekologik etika targ'ib qilinadi. Bu bilan shoir insoniyatni tabiat bilan munosabatini tanqidiy qayta ko'rib chiqishga hamda axloqiy mas'uliyat hissini oshirishga chaqiradi. Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek adabiy matnlarini ekokritik metodologiya asosida tahlil qilishning muhim amaliy namunasi bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдулҳақимов М. Фасллар кўшиғи. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 60 б.
2. Матназар Абдулҳақим. Жавзо ташрифи. Шеърлар, дostonлар. / Масъул муҳаррир А.Аҳмедов. – Т.: Шарк, 2008. – 336 б.
3. Мирзаева Н. XX аср шеърлятида метафорик образ муаммоси. Филол. фан. номз. дисс. – Т., 2006. –133 б.
4. The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology / Edited by Cheryll Glotfelty and Harold Fromm. – Georgia: by the University of Georgia Press Athens, 1996. – 456 p.
5. Матёкубова Т. Поэтик идрок ва маҳорат. – Т.: Фан ва технология, 2011. – 172 б.
6. Курунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати.–Т.: Akademnashr, 2013.–408 б.
7. www.ziyouz.com.
8. <https://kh-davron.uz/>

COGNITIVE LINGUISTICS: EXPLORING LANGUAGE, THOUGHT AND USE

X.B.Suvanova, o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada Kognitiv lingvistika inson tafakkuri bilan bevosita bog'liq bo'lgan tilshunoslik yo'nalishi sifatida tahlil qilinadi. Unda kognitiv lingvistikaning asosiy nazariy tamoyillari — tanaviy tajriba (embodiment), konseptual metafora nazariyasi, tasviriy sxemalar (image schemas) va qo'llanishga asoslangan grammatik model (usage-based model) batafsil yoritilgan. Maqola sifat tahliliy yondashuv asosida tuzilgan bo'lib, unda metaforik ifodalar misolida kognitiv jarayonlarning til bilan bog'liqligi namoyon etilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv lingvistika, tanaviy tajriba, konseptual metafora, qo'llanishga asoslangan model, grammatika, tafakkur, konseptualizatsiya, chet tilini o'qitish.

Аннотация. В данной статье рассматривается когнитивная лингвистика как междисциплинарное направление, связывающее язык с процессами человеческого мышления. В работе раскрываются основные теоретические принципы когнитивной лингвистики: воплощённость (embodiment), теория концептуальной метафоры, образные схемы (image schemas) и основанная на употреблении модель грамматики (usage-based model). Используя качественный описательно-аналитический подход и небольшой эмпирический анализ метафорических выражений, автор показывает, что значение в языке основано на концептуализации и человеческом опыте.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, воплощённость, концептуальная метафора, модель, основанная на употреблении, грамматика, когниция, концептуализация, обучение иностранным языкам.

Abstract. This article explores Cognitive Linguistics as an interdisciplinary framework that views language as an integral part of human cognition. It outlines the main theoretical principles of Cognitive Linguistics, including embodiment, conceptual metaphor theory, image schemas, and usage-based models of grammar. Through a qualitative descriptive-analytical approach supported by a small empirical illustration of metaphor use, the paper demonstrates how linguistic meaning is deeply connected to conceptualization and experience. It argues that language is not an autonomous system of abstract rules but a reflection of human conceptual structures and cultural cognition.

Keywords: Cognitive Linguistics, embodiment, conceptual metaphor, usage-based model, grammar, cognition, conceptualization, second language teaching.

Introduction. Over the past several decades, the field of linguistics has witnessed a major shift away from purely formal or rule-based models of language toward approaches that treat language as intimately connected with cognition. The approach known as *Cognitive Linguistics* views language not simply as an autonomous formal system, but as embedded in human cognitive processes such as perception, categorization, memory, conceptualization and bodily experience (Evans & Green, 2006; Rao, 2021). According to this view, language reflects the ways in which humans think, how they represent the world, how they make sense of experiences and how they communicate meaning.

Cognitive Linguistics emerged in the late 1970s and early 1980s, notably in the work of scholars such as George Lakoff, Ronald Langacker and Leonard Talmy (Geeraerts & Cuyckens, 2007; Rao, 2021). It builds on and reacts to earlier linguistics traditions (including generative grammar) by insisting that meaning (semantics) is not peripheral, that linguistic structure is motivated by conceptual structure, and that language is grounded in experience (Evans, 2012; Rao, 2021). For example, rather than treating metaphor as a decorative, poetic device, Cognitive Linguistics posits that metaphor is central to how human beings conceptualize abstract domains (Lakoff & Johnson, 1980/2003; Guo, 2023).

Methods

Research Design

This article uses a qualitative, descriptive-analytical design typical of theoretical linguistics research: it draws on existing literature to explicate the theoretical frameworks of Cognitive

Linguistics, and supplements this with a small illustrative analysis of metaphor usage in naturally occurring language as an empirical component. The empirical component does not attempt statistical generalization but acts as a demonstration of how Cognitive Linguistics can be applied.

Literature Review. An extensive review of foundational and contemporary sources was conducted. Key sources include introductory accounts (Evans & Green, 2006; Sinha, 2007), overview articles (Evans, 2012; Geeraerts & Cuyckens, 2007) and specialised studies of conceptual metaphor (Lin, 2024) and usage-based models of grammar (Bybee & Beckner, 2010; Diessel, 2011). Documents were selected from peer-reviewed journals, handbooks, and edited volumes.

For the empirical component, a small sample of metaphorical expressions in English (and where possible Uzbek translations or equivalents) was collected from publicly available media (e.g., newspapers, speeches) and analysed from the perspective of conceptual metaphor theory (= mapping from a source domain to a target domain). The analysis focused on identifying the source and target domains, mapping relationships, embodied basis of the metaphor and cultural-linguistic variation. This process follows the qualitative analytical strategies common in Cognitive Linguistics (Lin, 2024; Guo, 2023).

The article is limited in that the empirical component is small and not corpus-based in a large quantitative sense; thus the findings are illustrative rather than statistically conclusive. The theoretical review focuses mainly on English-language traditions and less so on Uzbek or Central Asian languages, which offers an avenue for further research.

Results. One of the core assumptions of Cognitive Linguistics is that language is not a self-contained system divorced from cognition, but an integral part of general cognitive processes (Sinha, 2011; Evans & Green, 2006). As noted: “Language offers a window into cognitive function, providing insights into the nature, structure and organisation of thoughts and ideas.” (ThoughtCo summarising Evans & Green). Thus, linguistic phenomena such as grammar, semantics, metaphor, and usage are treated as reflections or manifestations of cognitive capacities such as categorization, attention, memory, and perception (Evans, 2012). This stands in contrast to the early generative view that treated language as modular and largely autonomous from cognition. Another major feature is embodiment: the idea that our bodily experiences (perception, motion, orientation) shape how we conceptualize the world, including language (Lakoff & Johnson, 1980/2003). For example, spatial orientation metaphors such as “*up is good*”, “*down is bad*” reflect bodily experience. Basic recurring patterns of bodily interaction – called image-schemas (e.g., *PATH*, *CONTAINER*, *BALANCE*) – structure more abstract thought (Talmy, 2000; Evans & Green, 2006). For example, in Lakoff & Johnson’s *Time is Money* metaphor from English, the source domain of economic transactions (spending, wasting) is mapped to the target domain of time. The theory proposed by Lakoff & Johnson (1980/2003) argues that conceptual metaphors consist of systematic mappings from a source domain (typically more concrete) to a target domain (often more abstract). For example, *ARGUMENT IS WAR* in English (e.g., “He attacked my argument”, “I defended my position”) shows how we understand argument via warfare. Conceptual Metaphor Theory holds that such metaphors are not just linguistic ornaments but fundamental to thought. Cognitive Linguistics holds that metaphors are pervasive in everyday language and thought, not just in poetry (Lakoff & Johnson, 1980/2003; Guo, 2023). As such, understanding language involves studying the conceptual structures underlying metaphors.

Another key dimension is the usage-based model of language, which posits that linguistic knowledge emerges from language use (rather than being entirely innate or rule-based). Frequent usage, exemplars, entrenchment and conventionalization shape grammar and meaning (Bybee & Beckner, 2010; Diessel, 2011). As one summary explains:

“Usage-based theory takes language to be an embodied and social human behavior and seeks explanations in that context.”

This model sees constructions (form-meaning pairings) as fundamental units rather than separating lexicon and syntax entirely (Goldberg, 2006). Grammar is thus emergent from usage patterns, rather than pre-specified in full (Langacker, 1987).

Discussion. The theoretical review shows that Cognitive Linguistics offers a coherent framework linking language with cognition, experience and use. By emphasising embodiment, meaning, usage and metaphor, it challenges formalist notions of language as an autonomous symbolic system. The illustrative empirical analysis further supports core claims: the pervasiveness of metaphor, the mapping of concrete to abstract domains, and the implication that learners need to understand conceptual structures underlying language use.

For linguistics research, Cognitive Linguistics opens new avenues: investigation of how cognitive processes (such as attention, memory, conceptual integration) underlie language use; cross-linguistic variation in metaphorical conceptualisation; and usage-based diachronic change. For example, recent computational work explores how large language models may detect conceptual metaphors. [arXiv](#)

For language teaching (especially second/foreign language contexts), Cognitive Linguistics suggests the following practical implications:

- Integrate metaphor awareness into vocabulary/idiom instruction: helping learners see underlying conceptual metaphors aids comprehension (e.g., *time = money*, *life = journey*).
- Emphasise rich usage: expose learners to frequent patterns, constructions, and real texts rather than only decontextualised rules (Bybee & Beckner, 2010).
- Encourage learner reflection on how cultural conceptualisations may vary (e.g., metaphors in Uzbek vs English).
- Use task-based and usage-based activities rather than purely grammar-rule instruction.

However, Cognitive Linguistics also faces important criticisms and limitations. Empirical evidence for some claims (such as universality of certain metaphors or direct embodiment mapping) remains mixed. For example, the invariance principle suggests metaphor mappings preserve cognitive topology of the source domain, yet some mappings vary greatly cross-linguistically.

Conclusion. In conclusion, Cognitive Linguistics provides a robust framework for understanding how language and thought are intertwined, how meaning is grounded in cognitive and bodily experience, and how usage shapes linguistic structure. For language researchers and educators alike, the approach offers both theoretical richness and practical relevance: by viewing language as human cognition in action, we can better appreciate how speakers conceptualize the world, how learners acquire language, and how teaching can align with how language is actually used and understood.

By focusing on metaphor, embodiment, usage and meaning, Cognitive Linguistics moves the field of linguistics (and language teaching) from abstract rule-systems toward human-centred, cognitively grounded investigations — and this shift has important implications for scaffolding learning in diverse linguistic and cultural contexts such as Uzbekistan.

REFERENCES:

1. Bybee, J. L., & Beckner, C. (2010). Usage-based theory. In B. Heine & H. Narrog (Eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis* (pp. 827-856). Oxford University Press.
2. Diessel, H. (2011). *Usage-based linguistics*. Cambridge University Press.
3. Evans, V. (2012). Cognitive linguistics. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 3(6), 508-520.
4. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Routledge.
5. Geeraerts, D., & Cuyckens, H. (Eds.). (2007). *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press.

UO'K 81'27:81.111.1'37:316.7

YOSHLAR NUTQIDA SLENGNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI VA UNING OMMAVIY KOMMUNIKATSIYADAGI FUNKSIONAL ROLI

A.L.Talibjanova, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy yoshlar nutqida faol qo'llanilayotgan sleng birliklarining lingvistik, sotsiolingvistik va madaniy jihatlarini tahlil qilinadi. Tadqiqotda slengning paydo bo'lish manbalari, semantik xususiyatlari, ijtimoiy guruhni identifikatsiya qilishdagi roli hamda internet-muhit va ommaviy madaniyat ta'siridagi dinamik o'zgarishlari yoritiladi. Tahlillar

shuni ko'rsatadiki, yoshlar slengi nafaqat norasmiy muloqot vositasi, balki ijtimoiy identifikatsiya, jamoadoshlikni ifodalash va til innovatsiyalarining asosiy maydonidir.

Kalit so'zlar: sleng, yoshlar nutqi, internet-muhit, sotsiolingvistika, lingvomadaniyat, til o'zgarishi.

Аннотация. В статье анализируются лингвистические, социолингвистические и культурные особенности сленговых единиц, активно употребляемых в современной молодёжной речи. В исследовании рассматриваются источники появления сленга, его семантические особенности, роль в социальной идентификации группы, а также динамические изменения под влиянием интернет-среды и массовой культуры. Проведённый анализ показывает, что молодёжный сленг является не только средством неформального общения, но и важным инструментом социальной идентификации, выражения принадлежности к группе и языковых инноваций.

Ключевые слова: сленг, молодёжная речь, интернет-среда, социолингвистика, лингвокультура, изменение языка.

Abstract. This article analyzes the linguistic, sociolinguistic, and cultural aspects of slang units actively used in modern youth speech. The study examines the sources of slang formation, its semantic features, its role in social group identification, and the dynamic changes influenced by the Internet environment and mass culture. The analysis shows that youth slang is not only an informal means of communication, but also a key tool of social identification, group affiliation, and linguistic innovation.

Keywords: slang, youth speech, internet environment, sociolinguistics, linguoculture, language change.

Har qanday tilning rivojlanish jarayonida norasmiy leksika, xususan sleng, eng faol o'zgaruvchan va dinamik qatlam sifatida e'tirof etiladi. Til me'yorlaridan chetga chiqadigan, lekin kommunikativ ehtiyojni to'liq qondira oladigan bu qatlam ijtimoiy guruhlararo farqlanish, muloqot uslubini yangilash va til tizimini boyitish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, yoshlar slengi lingvistik innovatsiyalarning eng jonli segmenti bo'lib, u til tizimiga yangicha ma'no, metaforik kengayish, qisqartirish, kodlash va ijtimoiy signal funksiyalarini olib kiradi.

XXI asrda raqamli kommunikatsiyaning, global madaniy almashinuvning va internet-muhitning jadal kengayishi slengning shakllanishi va tarqalish sur'atini keskin oshirdi. Ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, mem-kultura, videoplatformalar (TikTok, YouTube, Instagram) hamda onlayn o'yinlar orqali yoshlar nutqi doimiy ravishda yangilanib, tez-vaziyatli lingvistik tajriba maydoniga aylanmoqda. Natijada, sleng nafaqat og'zaki muloqot vositasi, balki ijtimoiy identifikatsiya, jamoadoshlikni ifodalash, norasmiy ierarxiyalarni belgilash va ommaviy madaniyatni aks ettirishning muhim semiosfera elementiga aylandi.

Slengning o'rganilishi dolzarb hisoblanishining yana bir sababi – uning til, jamiyat va madaniyat o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajarishida namoyon bo'ladi. Sleng birliklari nafaqat leksik o'zgarishlarni, balki jamiyatdagi mentalitet, qadriyatlar o'zgarishi, hazil va baholash me'yorlari, generatsiyalararo tafovut hamda identitet qurilishi jarayonlarini ham aks ettiradi. Shuning uchun zamonaviy lingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika va madaniyatshunoslik tadqiqotlarida yoshlar slengi alohida ilmiy obyekt sifatida qaralmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u o'zbek yoshlar slengining lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilish orqali tilning ichki o'zgarish mexanizmlarini, global ta'sir va milliy kontekst o'rtasidagi balansni hamda internet-madaniyatning tilga ta'sir darajasini aniqlashni maqsad qiladi. Bu nafaqat tilshunoslar, balki sotsiologlar, media tadqiqotchilar va ta'lim sohasi vakillari uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

Tilshunoslikda sleng turli olimlar tomonidan "norasmiy, ekspressiv va guruhga xos leksik qatlam" sifatida izohlanadi. U lug'aviy jihatdan rasmiy me'yorlardan chetga chiqsa-da, semantik jihatdan boy, konnotativ va ko'p qatlamli bo'lishi bilan ajraladi. Sleng ko'pincha ijtimoiy sifatga ega bo'lib, ma'lum yosh, kasb, subkultura yoki onlayn hamjamiyat tilini ifodalaydi.

Manba omillari deganda yoshlar slengining shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy, madaniy va texnologik omillar tushuniladi. Zamonaviy sharoitda internet va ijtimoiy tarmoqlar ushbu jarayonning asosiy katalizatoriga aylangan. Telegram, TikTok, Instagram kabi platformalarda tezkor muloqot, memlar tarqalishi, qisqa videoformalar va onlayn hamjamiyatlar mavjudligi slengning tez paydo bo'lishi va ommalashishini ta'minlaydi. Ayniqsa, yoshlar orasida mashhur bo'lgan trendlar, hashtaglar va "viral" kontent tilga yangicha birliklar kirib kelishiga sabab bo'ladi.

Shuningdek, ommaviy madaniyat – kino, rap musiqasi, bloggerlar nutqi, geymerlik muhiti va streamerlar tili – slengning semantik ko'lamini va uslubiy xususiyatlarini boyitadi. Mashhur obrazlar, dialoglar yoki sahna iboralari ko'pincha o'zbek yoshlar tiliga moslashgan holda qayta ishlanadi va yangi ma'no kasb etadi.

Yana bir muhim manba – rus, ingliz va boshqa tillardan kirib kelayotgan qarz so'zlar. Global axborot oqimi, chet tillardagi filmlar va o'yinlar, xorijiy ijtimoiy platformalar orqali kirgan "hype", "toxic", "cringe", "ok", "hard", "respect" kabi birliklar o'zbekcha nutqda moslashgan fonetik yoki morfologik ko'rinishda ishlatilmoqda. Bu jarayon ikki tillilik va til kontaktlarining tabiiy oqibatidir.

Ichki til o'yinlari ham slengning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Qisqartmalar (masalan, "xa", "kn", "bb"), fonetik buzishlar (masalan, "gaxot" o'rniga "xot"), ironik ma'nodagi qayta anglash, kuchaytirish, istehzo bilan ishlatish kabi usullar slengni yanada ekspressiv va guruhga xos qiladi. Bu holat yoshlar o'rtasidagi "o'zaro tushunish kodi"ni yaratadi va kommunikativ masofa boshqaruvini belgilaydi.

Yoshlar slengi o'zining shakllanish mexanizmlari jihatidan murakkab va ko'p qatlamli hodisadir. Uning strukturaviy asosida bir nechta lingvistik modellar mavjud bo'lib, ular tilning ichki imkoniyatlari hamda tashqi madaniy-ta'sir omillar bilan bog'liq tarzda rivojlanadi. Eng keng tarqalgan modellar quyidagilar:

Birinchidan, **qisqartmalar** modeli. Bu mexanizm yozma muloqot tezligining oshishi, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlarda vaqtni tejash ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgan holda shakllanadi. Masalan, "xa" (ha), "книш" (konish, "конкретно ниша"), "адн" (однако) kabi qisqa variantlar ko'proq grafika tejamkorligi va tezkor yozish uchun qo'llaniladi. Bu jarayon internet-tilning "ekonomiya qonuni" bilan izohlanadi.

Ikkinchidan, **semantik ko'chish** mexanizmi. Ko'p hollarda kompyuter, texnika yoki ommaviy madaniyatga oid terminlar metaforik ma'noda qo'llanila boshlaydi. Masalan, "загрузка" ("yaxshi uxlab olmoq" ma'nosida), "отпад" ("juda zo'r, ajoyib" ma'nosida). Bunday birliklar semantik kengayish natijasida umumiy madaniy kodga aylanadi.

Uchinchidan, **xorijiy o'zlashmalar**. Global internet-muhit, geymerlik tilining keng tarqalishi, ingliz va rus tillaridagi mem va jargonlar ta'siri o'zbek slengida ham kuchli seziladi. "Хайп" (hype), "токсик" (toxic), "респект" (respect) kabi so'zlar to'g'ridan-to'g'ri yoki fonetik moslashuv bilan kiradi. Bu jarayon ikki tillilik (bilingualism) va media orqali til kontaktlarining tabiiy oqibatidir.

Shu tarzda, sleng tili bir vaqtning o'zida ham tejamli, ham ekspressiv, ham o'zgaruvchan bo'lib, uning shakllanish manbalari tilning ichki dinamikasi va tashqi madaniy kuchlar kesishmasida yuzaga keladi.

Yoshlar slengi faqat leksik hodisa bo'lmay, ijtimoiy-kommunikativ vazifalarni ham bajaradi. Uning eng muhim funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. **Identifikatsiya funksiyasi** – sleng ma'lum guruhga mansublik belgisi sifatida xizmat qiladi. Masalan, talaba slengi, geymerlar slengi, rap-madaniyat slengi. Shu orqali "bizniki" va "boshqalar" farqlanadi.

2. **Masofa boshqaruvi** – nutqdagi rasmiylik darajasini belgilaydi. Sleng ishlatilishi suhbatni norasmiylashtiradi, suhbatdoshlar orasidagi ijtimoiy masofani qisqartiradi yoki aksincha, begonalashtiradi.

3. **Til innovatsiyasi** – sleng til tizimiga yangi birliklar olib kiradi, bu birliklar vaqt o'tishi bilan standartlashib umumxalq lug'atiga ham kirib borishi mumkin.

4. **Ekspressivlik** – hissiy ta'sir, baholovchi va kuchaytiruvchi ma'no beradi. Sleng ko'pincha ohang, kayfiyat va jestsimon ma'nolarni o'zida mujassamlashtiradi.

Demak, sleng lug'aviy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy-psixologik muloqot vositasi sifatida ham ahamiyatga ega.

O'zbek internet slengini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, chet tillar ta'siri kuchli bo'lsa-da, milliy mentalitetga xos leksik birliklar ham faol ishlatiladi va ular ko'pincha obrazli, hazilomuz, majoziy yoki baholovchi xarakterga ega. Masalan:

- **“gap yo‘q”** – yuqori baho, juda yaxshi degani;
- **“oq yigit”** – ishonchli, halol, “so‘zining ustidan chiqadigan” odamga nisbatan ishlatiladi;
- **“ichib qo‘ysang ham qoladi”** – juda kuchli taassurot qoldiruvchi narsa yoki odamni tasvirlash uchun qo‘llanadi.

Bu misollar shuni ko'rsatadiki, sleng faqat til tizimi moddasi emas, balki milliy xarakter, mental stereotiplar va jamiyat ichidagi ijtimoiy baholash mexanizmlarini ham aks ettiradi. O'zbek slengida hazil, kinoya, ijobiy maqtov va qo'llab-quvvatlash semantikasi keng tarqalgan bo'lib, bu holat kollektiv madaniyat va muloqotdagi samimiylilik qadri bilan bog'liq.

Yoshlar slengi tilning eng faol yangilanuvchi qatlami bo'lib, uning o'zgarish sur'ati jamiyatdagi ijtimoiy, texnologik va madaniy dinamikalarni bevosita aks ettiradi. Sleng birliklari vaqt o'tishi bilan yo'qolishi, standartlashuvi yoki umumxalq tiliga singib ketishi mumkin. Shu bois slengni o'rganish nafaqat leksikografik, balki sotsiolingvistik va madaniyatshunoslik uchun ham muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2019.
2. Борисова И. Молодёжный сленг как социолингвистический феномен. Москва, 2018.
3. Ходжаева Г. Zamonaviy o'zbek tilida slengning shakllanishi va qo'llanilishi. Toshkent: Fan, 2021.
4. Allan K., Burrige K. Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language. Cambridge, 2006.
5. Talibjanova A.L. Specifics of youth slang in the journalistic discourse of the English language. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) 2024.
6. Talibjanova A.L. Extra-Linguistic Features of Lexico-Semantic Composition of Youth Slang. International Conference on Multidimensional Research and Innovative Technological Analyses. Spain. 2023.

UO'K 808.5

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI

L.I. Tashmuxamedova, prof., f.f.n., O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada matnni tahlil qilish metodologiyasi, metodologiya so'zining mohiyati, badiiy matnni tahlil qilishda qanday tamoyillarga e'tibor qaratilishi lozimligi hamda ularning o'ziga xosligi, shuningdek, tahlil usullari, badiiy matnda ularni qo'llash ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar. metodologiya, dialekt, tamoyil, lisoniy, mushohada, tabdil usuli, etimologiya, tadrijiy rivoj.

Аннотация. В данной статье излагается информация о методологии анализа текста, сущности методологии слова, на какие принципы следует обращать внимание при анализе художественного текста и их уникальности, а также о методах анализа и важности их применения в художественных текстах.

Ключевые слова: методология, диалект, принцип, лингвистический, наблюдение, метод преобразования, этимология, постепенное развитие.

Abstract. This article provides information about the methodology of text analysis, the essence of the word methodology, what principles should be paid attention to when analyzing a literary text and their uniqueness, as well as analysis methods and the importance of their application in literary texts.

Key words: methodology, dialect, principle, linguistic, observation, method of transformation, etymology, gradual development.

Matnni tahlil qilish metodologiyasi dialektik tafakkur qonuniyatlariga asoslanadi. Metodologiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, metodos-yo'l, usul va logos-ta'limot demakdir. Boshqacha qilib aytganda, insonning nazariy va amaliy faoliyatini to'g'ri uyushtirish, tashkil etish

haqidagi ta'limotdir. Mazkur qonuniyatlar muayyan badiiy asarga tatbiq qilinganida uning xususiy tomonlarini hisobga olish zarur. Shundan kelib chiqib, badiiy matnni tahlil qilish jarayonida quyidagi tamoyillarga tayanib ish ko'rilsa maqsadga muvofiq bo'ladi, degan fikrdamiz, ya'ni shakl va mazmun birligi tamoyili, makon va zamon birligi tamoyili, xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili. Tahlil usullari sifatida esa quyidagilar e'tirof etiladi, ya'ni ilmiy mushohada usuli, lisoniy tabdil usuli, matn variantlarini qiyoslash usuli, lug'atlarga asoslanish usuli.

Borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektikasidir. Shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga «muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o'zgarishlarning majmui» deb baho beradilar. Shaklni esa «mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi» sifatida talqin qiladilar. Shakl va mazmun bir-biri bilan shunday bog'lanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi yaxlitlikka putur yetkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati to'la namoyon bo'lmay qolishi turgan gap. Masalan, ijobiy qahramon tasvirida ko'tarinki bir ruh, yorqin ranglar va yoqimli ifoda tarzini sezamiz. So'zlar ham shunga mos tanlanadi. Buni ardoqli shoirimiz Muhammad Yusufning «Biz baxtli bo'lamiz» she'ridan olingan parchada ham ko'rishimiz mumkin.

Menga bir tabassum hadya et, ey yor,
Nur tomsin lablarning sohillaridan.
O'zing ayt, senday qiz yana qayda bor,
Kipriklari uzun—kokillaridan?..

Salbiy qahramon tasvirida esa buning teskarisini kuzatamiz. Buni jahon adabiyotining darg'alaridan biri Jek Londonning «Hayotga muhabbat» hikoyasidan olingan parchada ko'rishimiz mumkin.

«Orqadan xirillagan bir tovush eshitildi, bu xo'rsinishmi, yo'talmi—bilib bo'lmas edi. G'oyat zaiflik va karaxtlikni juda sekinlik bilan yengib, u ikkinchi yonboshiga ag'darildi. Yaqinida hech narsa ko'rinmadi. U sabr bilan kuta boshladi. Yana xirillagan va yo'tal tovushi eshitildi. Yigirma qadamcha narida o'tkir qirrali ikki toshning orqasida bir bo'ringning kulrang boshi ko'rindi. Uning quloqlari boshqa bo'rilariniki singari tik emas, ko'zlari xira va qon quyilgan, boshi solingan. Bo'ri kasal bo'lsa kerak: u tinmay aksa urar va yo'talar edi.»

Insonning fe'l-atvori va qiyofasida ham, hayvon fe'l-atvori va qiyofasida ham, ma'lum ma'noda muvofiqlikning bo'lishi tabiiy hol. Ijodkorlar badiiy asar yaratishda bu muvofiqlikni yanada bo'rttirib, yanada ta'kidlab ifodalashga harakat qiladilar. Shu orqali asarning ishonarliligini ta'minlaydi hamda kitobxon munosabatini shakllantirib boradi.

Mavzu bilan tanlangan janr o'rtasidagi moslik shakl va mazmun birligi tamoyilining asosiy tekshirish ob'ektlaridan hisoblanadi.

Makon va zamon birligi tamoyili

Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib, yondashish kerak. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn ko'rinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda ko'tarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak. Buni yirik so'z san'atkori Abdulla Qahhor hikoyasidan olingan quyidagi parcha asosida ko'zdan kechiramiz.

-Ha, sigiring yo'qoldimi?
-Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.
Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho'kiz edi?

-Ola ho'kiz...

-Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?

-Qo'sh mahali...

-Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa ketaberadimi?

-Bisotimda hech narsa yo'q...

-O'zi qaytib kelmasmikin?... Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da. Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!

(Tanlangan asarlar. 1-tom. 33-bet).

Bu suhbat qaerda, qaysi davrda, qanday odamlar o'rtasida bo'lib o'tayotganligini keltirilgan ushbu kichik parchadan ham bilsa bo'ladi. Savol ham qisqa, javob ham.

Ayrim asarlarda shakl va mazmun tamoyili bir-biriga bog'liq kelmagan holatlarni ko'rishimiz mumkin. Masalan, Erkin Vohidovning mashhur bir she'rida shunday misralar bor: «..... Chingizu Botu tig'iga ko'ksi qalqon o'zbekim».

Bu misrada asos material – ism va davrni berishda xatolikka yo'l qo'yilgan, ya'ni Botu. Davr xususiga kelganda Chingiz bilan Botu davri bir - biridan ancha uzoq oraliq muddatga ega. Tarixiy haqiqat shundan iboratki, Botu hozirgi O'zbekiston hududiga yurish qilmagan, o'zbekning ko'ksi Botu tig'iga qalqon bo'lmagan. Shunga o'xshash holatlar ba'zan muallif va muharrirning asar ayrim qismlariga muayyan darajada e'tiborsizlik bilan qaraganliklari sababi yuzaga keladi. Ana shunday ehtiyotsizlik, noaniqliklardan atoqli ijodchilar ham xoli emas. Tahrir jarayonida ana shunday nuqsonlarni bartaraf etish asarga faqat aniqlik, ishonarlilik kabi jihatlarni baxsh etadi, buning uchun muallif muharrirdan faqat minnatdor bo'lishi lozim.

Xususiyligidan umumiylikka o'tish tamoyili. Har bir til hodisasi muayyan matnda alohida – alohida olib o'rganiladi, izohlanadi va shu asosda umumlantiriladi. Badiiy asarda tilga olingan detallar asarning umumiy ruhiga yoki davr ruhiga qay darajada mos kelishi aniqlanadi. Qahramon dunyoqarashi uning nutqida qay darajada aks etgan? Asar ishtirokchilarining dialoglari monologlari badiiylilik talablariga javob beradimi? Umuman asardagi xususiy holatlar asarning butuniga aloqadormi, yo'qmi kabi holatlar aniqlanadi. «Mavzu, janr, uslub va tilga xos umumiy belgilar hamda muallif individualligiga xos xususiy belgilarning matnda namoyon bo'lishini izohlash» ham shu tamoyil talablaridan hisoblanadi.

1. Ilmiy mushohada usuli. Biz asarni o'qir ekanmiz beixtiyor ko'z o'ngimizda asarda tasvirlanayotgan voqealar, qahramonlar, joylar, turli holatlar namoyon bo'ladi. O'zimizni xuddi asardagi voqealar zanjiridagi bir xalqadek tasavvur qilamiz. Lekin asar o'qib bo'lingach, dastlab his qilganlarimiz, tushunganlarimiz, tasavvur qilganlarimizning hammasi ham to'g'ri emasligini anglaymiz. Demak, mushohada orqali dastlabki hislarimizni tahlil qila boshlaymiz. Bu bilan asarni xayolan o'z saviyamizga ko'ra **qayta tiklagan** bo'lamiz. Qayta tiklash jarayonida ilmiy mushohada usulidan foydalanamiz. Badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda o'sha ikki jihatni unutmasligimiz kerak. Ilmiy mushohada usulida har bir til hodisasiga ilmiy mantiqqa asoslanib yondashish talab etiladi. Masalan, tarixiy romanlarda tarixiy shaxslar qay darajada ilmiy mantiqqa mos keladi? Yoki Ya. Ilyosovning «So'g'diyona» nomli tarixiy asarida Spitaminning o'z ayoli tomonidan o'ldirilganligi va uning uzilgan boshi Iskandar Zulqarnaynga hadya qilinganligi aytiladi. Buning haqiqatga qay darajada muvofiqligini tarixiy hujjatlarga qarab aniqlasa bo'ladi. Balki bu haqda aniq ma'lumot saqlanmagandir. Ana shunday paytda bizga ilmiy mushohada usuli yordamga keladi. Mantiq tarozisida o'lchab ko'ramiz. Lekin yoddan chiqarmasligimiz kerak bo'lgan bir nuqta bor: «Badiiy adabiyot o'z qonuniyatlari bilan yashaydi. Adabiy asarga tarix fakti sifatida emas, san'at hodisasi sifatida munosabatda bo'lmoq lozim. Adabiy asar borliqning aynan nusxasi emas, san'atkorning shaxsiy munosabati, ijtimoiy - estetik ideallari bilan yo'g'rilgan hayotdir».

2. Lisoniy tabdil usuli. Tabdil – «almashtirish, o'zgartirish, o'rin almashtirish» degan ma'noni bildiradi. Asar tilining badiiyligi, ishonarliligi, yozuvchining mualliflik mahoratini aniqlashda ushbu tahlil usuli natijalaridan foydalaniladi. Asarda qo'llanilgan so'z yoki iboralarni, jummalarni qayta tuzib ko'rish, o'xshashi bilan almashtirib ko'rish va shu asosda baho berish nazarda tutiladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanidan olingan parchaga e'tibor qarataylik: «Xotin Kumushka qarab kelar edi. Ul yerdan bichib olg'andek pak-pakana, burni yuzi bilan barobar deyarlik tep-tekis, ko'zi qoqqan qoziq o'rnidek chup-chuqur, og'zi qulog'i bilan qoshiq solishar darajada juda katta, yuzi qirq yillik og'riqlarnikidek sap-sariq, qirq besh yoshlar chamasida bir xotin edi. Kumushbibi o'ziga tomon kelguchi bu dahshatlik xotinni umrida birinchi martaba ko'rar edi. «Nima qilib yuribdi bu och arvoq!» deb o'yladi. Xotin o'n adimlab uzoqdan yuziga sovuq va tushda qo'rqrlik bir kulgi tusi berdi. Dimog'i bilan «qih» etib qo'ydi».

Ayni o'rinda ko'zi juda ham hunuk ifodasi emas, balki atayin ko'zi qoqqan qoziq o'rnidek chup-chuqur iborasi qo'llangan. Og'zi katta emas, og'zi qulog'i bilan qoshiq solishar darajada juda

katta, yuzi sap-sariq deyish o'rniga, yuzi qirq yillik og'riqlarnikidek sap-sariq deyilmoqda. Och arvoḥ so'zi esa dahshatli kimsa ma'nosida qo'llanilmoqda. Romanning umumiy intonatsiyasi, voqea rivoji ayni o'rinda bu iboralarini boshqa sinonimi bilan almashtirishga imkon bermaydi, asarning mukammalligi va jozibadorligi ham shunda.

3. Matn variantlarini qiyoslash usuli. Bu usul orqali ma'lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlarning mohiyati adib nuqtai nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g'oyasiga bog'lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o'rganishda, yozuvchi tuzatishlarni ayni bir mazmunni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va umuman yozuvchining tildan foydalanishdagi mohoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi.

Masalan, Navoiy yigitlik chog'ida yozgan Men ulmenki, to turk bedodir, Bu til birla to nazm bunyodidir, bayti bilan boshlanuvchi asaridagi

Xudo yetkurur oncha sur'at manga,

Ki bo'lmas bitiriga fursat manga.

baytiga birinchi misra: **Xudo yetkurur oncha sur'at manga** misrasini devonga kiritish vaqtida **Yetar tengridin oncha quvvat manga** tarzida o'zgargan. Keyingi o'zgarishdan so'ng misra ancha silliq va jarangdorlik kasb etadi.

Yoki «Shum bola» qahramoni – Qoravoyning yoshi dastlabki nashrda 17, keyingi nashrda 14 deb berilgan. Bunda ham qahramonning hatti –harakati va yoshi o'rtasida muvofiqlik hisobga olingan.

4. Lug'atlarga asoslanish usuli. Asar tili, ayniqsa tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari tekshirilayotgan paytda tegishli lug'atlarga murojaat qilish lozim bo'ladi. Masalan, «Shayboniyxon» dostoni tilida qo'llanilgan gudar, savash, sovut, sodoq, g'ul, tuv, baydoq kabi o'sha davr ruhiyatiga mos harbiy atamalar ma'nosini bilish asarni puxta o'rganishga yordam beradi. Bu-ku bir necha yuz yil oldingi asar ekan, o'tgan asr boshlarida yozilgan asarlar uchun ham lug'at tuzish oddiy ehtiyojga aylanib bormoqda. Masalan, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon kabi shoir va yozuvchilarning asarlar uchun maxsus, so'zlarning bevosita asarda reallashgan ma'nosiga asoslanib tuzilgan lug'atlar tayyorlanishi kerak. «O'tkan kunlar»da har bir sahifa ostida ayrim tushunarsiz so'zlarning izohi berib borilgan. Masalan, utta-u yerda; siporish-topshiriq; muvofiquttab'-ta'bga mos, munosib; ashrof-e'tiborli kishilar, ulug'lar; mushovir-maslahatchi; musohib-hamsuhbat kabi. Va bu faqat mazkur asardagina emas boshqalarida ham shunday. Lekin adibning barcha asarlarining tiliga bag'ishlangan maxsus lug'at tayyorlanishi lozim. J.Lapasovning «Badiiy matn va lisoniy tahlil» deb nomlangan qo'llanmasida muayyan bir badiiy matnning lug'atini tuzish bo'yicha namunalar hamda lug'at ustida ishlash bo'yicha muhim ko'rsatmalar berilgan. Demak, lug'at tuzib chiqilsa, bugungi lisoniy me'yorlar asosida matnning qayta nasriy bayoni ham tuziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahimov Z. «Ko'hna dunyo» romani poetikasi. –Farg'ona, 2005.
2. Toxirov.Z.T. Adabiy tahrir.T, 2012.
3. O'rinboyev B., Qo'ng'urov R., Lapasov JBadiiy tekstning lingvistik tahlili.-T., 1990.

UO'K 821.512.133-3

«MAYMUN YETAKLAGAN ODAM» HIKOYASIDA MAYMUN VA INSON SEMASI

U.S.Toirova, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zining takrorlanmas asarlari va hikoyalari bilan shuhrat qozongan mashhur yozuvchi Nazar Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” hikoyasi tahlil qilinib, undagi maymun va yigit obrazi haqida atroflicha fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Timsol, ramz, rang tasviri, syujet, obraz

Аннотация. В данной статье анализируется повесть «Человек, ведомый обезьяной» известного писателя Назара Эшонкула, который славится своими уникальными произведениями и рассказами, и подробно рассматривается образ обезьяны и юноши в ней.

Ключевые слова: Символ, цветное изображение, сюжет, изображение

Abstract. *This article analyzes the story "The Man Led by a Monkey" by the famous writer Nazar Eshonkul, who is famous for his unique works and stories, and discusses in detail the image of the monkey and the young man*

Key words: *Symbol, icon, color image, plot, image*

Kirish. Nasrimizning o'tgan asr 80–90-yillardagi yanglanishi odatiy an'anaviy yo'ldan birmuncha o'zgacharoq kechdi, XIX asr oxiri – XXasr boshlarida G'arbda paydo bo'lgan adabiy oqimga o'xshash sifatlar paydo bo'ldi. Shu o'rinda yozuvchi Nazar Eshonkul o'zbek nasriga, ayniqsa, hikoyachiligiga o'zgacha ovoz va ruh olib kirdi. U mana shu janrni Sharq va G'arb adabiyoti an'analari bilan uyg'unlashtirayotgan adiblar qatoridan joy olgan. Ibrohimi G'afurov yozuvchi haqida shunday deydi: "Nazar Eshonkul mening nazarimda bizning o'zbek adabiyotida dunyo adabiyotlarining eng ilg'or oqimlari va usullarini chuqur o'rganagan va o'z asarlarida targ'ib qilgan". Bahodir Xoliqov esa: „Nazar Eshonkul asarlari orqali Yevropa, shuningdek, Lotin Amerikasi yozuvchilarining asarlarini ham to'g'ri tushunish, ularning asarlarini anglash, his etish imkoniyatiga ham ega bo'lamiz“. [1]

Asosiy qism. Maymun obrazi yozuvchining dunyoqarshi va xayolot olamidan olingan bo'lib, unda yozuvchi o'zining aniq maqsadini namoyon qila olgan.

Cholning suratlari ichida menga faqat maymun etaklab borayotgan yigit surati yoqqan edi. To'g'ri, men tasviriy san'at sohasida yomon muxlis edim, lekin yigitning ko'zlaridagi ishonchdan hayratga tushar va uning qat'iyatli chehrasi tez-tez ko'z oldimda namoyon bo'lib turardi. [2]

Hikoyada qahramon qiyofasini matn mazmun - g'oyasini chizib berish, albatta, muallif nutqi orqali amalga oshiriladi. Jamiyatning munosabatlarning bir qismi sifatida, balki ijtimoiy munosabatlar bilan uyg'unlikda ham tasvirlaydi. uning shaxsiyatining murakkabligi va o'ziga xos xususiyatlari. Qalin o'rmon - bu atrof va muhit, aholi zich joylashgan. Bundan shuni aytishimiz mumkinki, yosh yigit rahbarlik qiladi. Qorong'u o'rmonga maymun - jamiyatni ifloslik va kamchilikdan tozalovchi kuch, insonni ma'naviy kamolotga chorlaydi. Aynan mana shu obraz yigitning jamiyatni boshqarish qobiliyatiga bo'lgan ishonchini ko'rsatib, jamiyatni insoniyatning o'zi boshqaradi, degan ma'noni anglatadi. Azbaroyi odamlarning taqdirini o'ylab shunday qilgan. Biz bilamizki, maymun o'zining tashqi ko'rinishi va o'ziga xosligi bilan insoniyatga juda yaqin.

Bir vaqtlar juda martabali bir do'stim bo'lardi, o'zi sofdil edi-yu sal obro' talab edi. U yigirma yetti yil amal kursisini hech kimga bermadi; usta odam edi. U nima qilardi, deng? Yuqoridan shuncha xom-ashyo bor, deb buyruq kelardi. Buyruqni inkor etib yoki muhokama qilib bo'lmasdi, - biz ana shunday ruhda tarbiyalaganmiz, - uni bajarish kerak! Bajarish uchun butun korxona ishchilari o'n to'rt-o'n olti soatdan ishlashlari kerak. Bu esa - bilasizki, rasman mumkin emas. To'g'rirog'i, mumkinu ya'ni turli-tuman tashabbuslar tashkil qilib bajarsa bo'ladi, biroq o'n ikki oy bunday qilib bo'lmaydi. Odam mashina emas. [3]

Quyidagi keltirilgan fikrlarda shuni sezish va bilish mumkin-ki, inson qadri va qiymati alohida e'tirof etilgan. Yuqoridan kelayotgan buyruqlarga rahbarning javobi aniq uni bajarish hamda inkor etmaslik ekanligi hammaga ma'lum. Biroq insonning temirdan yatatilmagani, uni 14-16 soat ishlatish mumkin bo'lmagani kabi ba'zi rahbarlarning oqilona qilingan ishlari, inson qadru qiymatini alohida tasvirlab, ularning insoniyligi, odamgarchiligini ko'rsata olish qobiliyatlarini ifodalab keladi.

Birinchi rasmda yigit jamiyatni, ikkinchi rasmda esa jamiyat o'z a'zosini boshqarmoqda. Maymun cholni o'rmonga olib kirgani o'quvchini biroz o'ylantiradi. Cholning mansabdan ketib, davri o'tib qolganligi, umri tugayotgani yoki uning mavqei jamiyatga mos kelmaganidan dalolatdir.

Yigitning maymunni o'rmonga yetaklab borishi u jamiyatni boshqara olish qobiliyatiga egadir. Maymunga o'xshab, keksa odamning maymunning ortidan ergashayotgani ko'zlarida g'am-g'ussa bilan, hech qanday alomat yo'q. uning hayotga intilishi jamiyat va voqelikka bo'ysunish belgisidir. Maymun bu insoniyat, va o'rmon u yashab istiqomat qilayotgan jamiyat. Ijodkorning mashhur hikoyalaridan biri bo'lgan "Maymun yetaklagan odam" hikoyasi ham insonni birmuncha o'yga toldiradigan, fikrlashga undaydigan hikoyadir. Ushbu hikoyada surat obrazi asosiy bo'lib, undagi maymun esa ramz bo'lib ifodalangan. Yozuvchi nega aynan Maymunni tanladi, maymun jamiyat ramzi sifatida ko'rsatilgan. Ch. Darvin ta'limotiga ko'ra inson maymundan yaralgan deb

ham aytiladi. Aslida esa aksincha, gunoh ishlari bilan Allohning qahrini keltirgan insonlar qavmi maymunga aylanib qolgan. Va kishilar bunga shubha qilmaydi. Yana Norbekova Anoraning shunday fikrlari bor:[4]

“O‘sha davr va zamondan kelib chiqqan holda insonlarning jamiyatga tobeligi chorasiz xalqning mute bo‘libqolishiramziy obrazlar bo‘lmish maymun va chol orqali ifoda etiladi”. Ushbu hikoyaning boshi va tugashini o‘qir ekansiz, ko‘zlarida ishonchi bor yigitning hikoya so‘ngida ishonchsiz va mute chol obraziga aylanganiga guvoh bo‘lasiz. Aslida hikoyada cholning hayoti uning adolat va ishonchni har narsadan ustun qo‘ygani butun umrini hukumatga bag‘ishlagani va oxir-oqibat adashganini ko‘rsatadi. Jamiyat insonni emas, balki inson jamiyatni boshqarishi lozimligini uqtirib o‘tadi.

Xulosa qilganda, hikoyadagi bir inson taqdiri misolida hayotning murakkab qiyofasi, inson umrining asliyati alohida yoritib berilgan. Bundan tashqari shuni e‘tirof etish kerakki, Nazar Eshonqul hikoyalari tili o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Hikoya boshida odam maymunni yetaklab ketayotgan edi. Shuning uchun ham “Maymun yetaklagan odam” nomi berilgan edi. Marhum rassomning so‘nggi rasmlarida esa maymun odamni yetaklab ketayotgan edi. Shunga “Odam yetaklagan maymun” bo‘ldi. Oxir-oqibatda, rassom chol o‘zi kaltabin deb hisoblagan Unda asar qahramonlarining ijobiy yoki salbiy qahramon ekanligi yozuvchi tilidan e‘tirof etilmaydi. Qahramonlarning qanday xislatlarga ega ekanligini u kitobxon nazdiga havola etadi. Majoziy, ko‘chma ma’noli tasvirlar ta’rif-u tavsiflarga tez-tez murojaat etilib, ularning ustuvorligi ta’minlanadi. Eng muhimi, tasvirlardagi majozlar ko‘chma ma’noli vositalar qahramonlarning betakror ruhiy dunyosini yoritishga xizmat qiladi. Uning asarlarida inson qadri, qiymati, jamiyat va insonning ortasidagi tafovutlar ham ajralib turadi. Fikrimcha ikki rahbarning olib borilayotgan siyosiy boshqaruvi bir-biriga zid bo‘lib, biri doim jamiyat uchun xizmat qilsa, ikkinchisi unig aksi insonni jamiyatning rahbari sifatida qadrlab e‘zozlaydi va uni qiymatini oshirish uchun qo‘lidan kelgan yaxshiliklarni ayamaydi. Modern asarlarda yozuvchi borliqni, insonni qanday tasavvur etsa, uni qanday his etsa, qog‘ozga shunday tushiradi. Hikoyadagi maymun obrazi turlicha tahlil qilinadi. Zero, modernistik asarlarda obrazlar talqinida xilma-xillik ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, yakunlovchi xulosa kitobxon ixtiyoriga topshiriladi. Bunda inson o‘z qarashlaridan maymun va yigit timsollariga baho beradi va ularni turlicha baholaydi. Demak yozuvchi o‘z fikr va g‘oyalarini ushbu timsollar orqali yoritishni maqsad qilib olgan edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Normatov. U. Umid baxsh tamoyillari. -T.: Ma'naviyat, 2000. 12-bet.
2. Nazar Eshonqul "Maymun yetaklagan odam" Toshkent "Yangi asr avlodi"-2004.
3. Nazar Eshonqul. Saylanma. Hikoyalar. Toshkent. "Akademnashr" 2022.
4. Sh. Sayfullayeva "Nazar Eshonqulning hikoyalari tahlili" "Maymun yetaklagan odam" misolida ilmiy maqola.
5. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/nazar-eshonqul-1962>

UO‘K 070:796.332

FUTBOL PODKASTLARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

M.To‘xtamirzayev, p.f.n., dots., O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent

I.Rustamov, tayanch doktorant, O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot yangi mediatexnologiyalar tufayli tobora keng tarqalayotgan futbol podkasti yaratish jarayoniga bag‘ishlangan. Muallif podkast tarixi va tushunchasiga ta’rif berib, podkastlar bo‘yicha tadqiqot olib borgan olim va mutaxassislarining izlanishlaridan kelib chiqib futbolga oid podkastlarning asosiy xususiyatlari va istiqbollarini aniqlashga harakat qiladi.

Kalit so‘zlar: podkast, yangi media, media mahsulot, futbol, ommaviy kommunikatsiya.

Аннотация. Данное исследование посвящено процессу создания футбольных подкастов, которые благодаря новым медиатехнологиям получают всё более широкое распространение. Автор даёт определение понятию и истории подкаста и, опираясь на исследования учёных и

специалистов в данной области, стремится выявить основные особенности и перспективы футбольных подкастов.

Ключевые слова: подкаст, новые медиа, медиaproдукт, футбол, массовая коммуникация.

Abstract. This study is devoted to the process of creating football podcasts, which are becoming increasingly widespread due to the development of new media technologies. The author defines the concept and history of podcasts and, based on the research conducted by scholars and specialists in this field, seeks to identify the main characteristics and prospects of football-related podcasts.

Keywords: podcast, new media, media product, football, mass communication.

Kirish. Yaqin-yaqingacha ommaviy kommunikatsiya vositalari iste'molchilari aksariyat hollarda axborot olish bo'yicha ehtiyojlarini davriy nashrlar, radio va televideniye yordamida qondirishga odatlangan edilar. Biroq internet texnologiyalar rivojlanishi, turmush tarzining o'zgarishi bu jarayonga ta'sir o'tkazgani bugun ko'zga yaqqol tashlanib qoldi. Avvallari odamlar teleko'rsatuvlar dasturiga moslashishga intilgan bo'lishsa, endi mediamahsulot bilan bo'sh vaqtlarida o'zlari uchun qulay sharoitda tanishishga harakat qilishmoqda. Onlayn jurnalistika va media vakillari yangi trendlarga e'tibor qaratishi zamon talabiga aylandi. [6]

Ushbu jarayonda avvalgi an'anaviy radio va televideniyeining auditoriyasini o'zida qamrab olgan internet saytlar, xususan podkastlar alohida o'rin tutadi. Kontent ishlab chiqaruvchilar ushbu tendentsiyani inobatga olib, muxlislarga turli mavzularda podkastlarni taklif qilmoqdalar. Bu hozir butun audio va video kontent sanoatida eng tez rivojlanayotgan segment ekani shubhasiz. [9]

"Podkast" atamasi birinchi bor 2004-yilda britaniyalik jurnalist Ben Hammersli tomonidan qo'llanilgan bo'lib, "iPod" va "broadcasting" so'zlarining birikmasidan kelib chiqqan. Ilk bor audiofayllarni yuklab olish shaklida taqdim etilgan bu format 2005-yildan boshlab "Apple" kompaniyasining "iTunes" dasturida podkastlar bo'limi ochilishi bilan ommalasha boshladi. [3]

Tadqiqotchilar dunyoda podkasting rivojlanishini diqqat bilan kuzatib borishmoqda. Newman N., Gallo N. [12]; Neyfakh L [11]; Nielsen Podcast Insights tadqiqoti [13] kabilar bunga misol bo'la oladi. Podkastning muammoli masalalarini rossiyalik tadqiqotchilar Vazovski K. [1], E.A.Voinova va E.V.Siv'yakova [2], S.S.Raspopova, T.A.Sablina [7] va boshqalar aksariyat hollarda iqtisodiy va sotsiologik tomondan o'rgangani e'tiborga loyiq.

O.A. Kozlova rus podkastlari tipologiyasi, janrlari, monetizatsiya modellari va auditoriyalarini o'rganib, platformalar, statistik malumotlar va media formatlarini tahlil qilgan bo'lsa [4], L.A. Kruglova podkastlarda epizodlar tuzilishi, dialoglar hamda skriptlarni ishlab chiqishni diqqat markazida tutgan. [5]

Natija va mulohazalar. Nazariy va uslubiy adabiyotlarni o'rganish natijasida quyidagi ta'rifni qabul qilishimiz mumkin: Podkast – bu internet orqali tinglash/ko'rish mumkin bo'lgan audio yoki video suhbatlar, hikoyalar, tahlillar va mulohazalar formatidagi kontent turi. Radiodagi eshittirish yoki telekanaldagi ko'rsatuvga o'xshaydi, lekin ulardan farqli ravishda istalgan vaqtda tinglash/tomosha qilish mumkin.

Podkastning asosiy xususiyatlari:

- Audio va audio+video formatda bo'ladi
- Seriyalar shaklida chiqadi: har bir epizodda yangi mavzu ko'tarib chiqiladi yoki mehmon taklif etiladi;
- Mavzuga ixtisoslashganligi bilan ajralib turadi: masalan, sport, ta'lim, siyosat, psixologiya, san'at va boshqalar;
- Muxlis istalgan vaqtda yuklab olishi yoki onlayn tinglashi/ko'rish mumkin.

O'z navbatida, xorijiy ilmiy manbalarga tayanadigan bo'lsak, podkastlarni ishlab chiqaruvchilar, muxlislar auditoriyasi, podkastlar yo'nalishi va mavzulari, mos ravishda afzalliklari xususida fikr yuritish mumkin. Bugungi kunda AQSh, Britaniya, Avstraliya, Rossiya kabi davlatlarda podkastlar juda katta auditoriyaga ega. 2019-yil 15-avgustdan 15-sentyabrgacha Odnoklassniki, VKontakte, Twitter, Facebook, Instagram va YouTube kabi tarmoqlarda chiqqan 2,1 milliard rus tilidagi xabarlar, postlar va sharhlarni o'rgangan Brand Analytics ular orasida 120 mingdan ortiq

podkast borligini qayd etdi. Ma'lumotlarga ko'ra, podkast auditoriyasining deyarli 65 foizi 35 yoshgacha bo'lgan yoshlar, o'z navbatida, erkaklar ayollarga qaraganda biroz ko'proq. Diqqatga sazovor jihati, eng ko'p muhokama qilingan podkastlar sportga bag'ishlangan bo'lib, keyingi o'rinlarda kitoblar va musiqa haqidagi hikoyalar e'tirof etilgan. [10]

O'zbekistonda ham podkast madaniyati shakllanmoqda. Masalan: huquq, siyosat, iqtisod, energetika va boshqa keng qirrali mavzularni qamrab olgan "Lolazor", asosan erkin suhbatlar, san'at va madaniyatga bag'ishlangan "Nma Gap", talim sohasiga oid "EduPodcast" kabilar ko'pchilikning e'tiborini tortishi bilan ajralib turadi. Bu format, ayniqsa, yoshlar orasida ommalashmoqda, chunki u erkin, mustaqil va shaxsiy fikrlar bilan boyitilgan.

Podkastlar bo'yicha O'zbekistonda hali keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar o'tkazilmagan. Ilmiy adabiyotlarda podkastlarning janr xususiyatlariga va boshlovchining (yoki boshlovchilarning) roliga bag'ishlangan chuqur tadqiqotlar yo'q, xususan, mavzuning bu jihati an'anaviy efir amaliyoti bilan taqqoslanmagan.

Keyinchalik tinglash/ko'rib chiqish imkoniyati so'nggi yillarda ommaviy axborot vositalari mahsulotini iste'mol qilishning asosiy tendentsiyalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Audiovizual kontentni qachon ko'rish qulay bo'lishini tomoshabinning o'zi tanlaydi. Tinglash/tomosha qilish joyi haqida Edison Research tadqiqot tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, podkast auditoriyasining atigi 49 foizi ularni uyda ko'radi/tinglaydi: 22 foizi mashinada, 11 foizi ishda, 4 foizi mashg'ulot paytida, 4 foizi jamoat transportida, 3 foizi ko'chada va 7 foizi boshqa joylarda. [14]

Tadqiqotning asosini O'zbekistondagi Championat.asia va Sports.uz saytlarida futbol podkastlarini yaratishda ishtirok etgan jurnalistlar va prodyuserlar (Narzulla Saydullayev, Tolibjon Qosimov, Bekzod Isayev, Yahyoxo'ja Ulug'xo'jayev) bilan o'tkazilgan suhbatlar tashkil etdi.

"Tezkor studiya", "90minut", "O'zbekcha futbol", "Kuchli uchlik" podkastlari o'rganildi. Futbol podkastini yaratishning asosiy bosqichlariga e'tibor qaratildi: yozib olishga tayyorgarlik, podkastni amalda yozib olish va undan keyingi ishlab chiqarish, shuningdek mualliflar va boshlovchilar ishining o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Tadqiqot 2025-yil martdan avgustgacha bo'lgan davrni qamrab oldi.

Tadqiqotchilar podkastlarni o'rganishga turlicha yondashdilar. Ba'zilar janr va mavzular kesimida o'rganadi [5], boshqalar [2] ushbu modelni kengaytiradi va to'ldiradi: janr komponentiga qo'shimcha ravishda, ular podkastlarni uchta asos: mazmuni, format va syujetiga ko'ra tasniflashadi. Podkastda beriladigan futbolga oid axborot mazmuni "kontentning bevosita shu kungi vaziyatga muvofiqligini" nazarda tutadi [1:112]. Bu bizga podkastlarni ikki guruhga bo'lish imkonini beradi: muayyan voqealarga asoslangan hamda vaqt bilan chegaralanmagan. Shunday qilib, yangiliklar va axborot futbolga bag'ishlangan podkastlarning asosidir. Ular sharhlar, muhokamalar va tahlillarni qamrab oladi. Jurnalistlar haftaning asosiy o'yinlari va voqealarini muhokama qiladigan "Tezkor studiya", "O'zbekcha futbol" kabi podkastlar ushbu turga kiradi. Vaqt bilan chegaralanmagan podkastlar "muayyan yangiliklar, voqealarga bog'liq emas, balki qaysidir mavzuni yoki belgilangan muammoli kontekstni ochib beradi" [2:113]. Ushbu turdagi podkastlarga "Kuchli uchlik", "90minut" yorqin misol bo'la oladi.

O'rganishimiz natijalariga ko'ra, podkastlar so'nggi paytlarda tahliliy jurnalistikaning yangi formatiga aylangani amalda isbotini topmoqda. Sports.uz va Championat.asia Internet portallari amaliyoti shuni ko'rsatadiki, podkastlarda ko'tarilgan kunning dolzarb mavzusi hamda azaliy muammolar auditoriyada katta qiziqish uyg'otadi. Bular podkasting yaqin kelajakda futbol muxlislari orasida eng ommabop formatlardan biriga aylanishidan dalolat beradi. Podkast muvaffaqiyatli bo'lishi uchun qator omillar mos kelishi zarur: loyihani mazmunli va jozibador qilish salohiyatiga ega boshlovchi/ taqdimotchining qiyofasi, ovozi, notiqlik va aktyorlik mahorati birinchi o'rinda turadi. Prodyuserlar nuqtai nazaridan, xattoki dolzarb mavzu va taniqli mehmon ham tomoshabinni uzoq vaqt ushlab tutolmaydi: podkast auditoriyasining o'zagi mezbon boshlovchi atrofida shakllanadi. Masalan, Narzulla Saydullayev va Yahyoxo'ja Ulug'xo'jayevga ishonadiganlar, tinglaydiganlar, ular beradigan his-tuyg'udan zavq oladiganlar ko'plab topiladi. Podkastni onlayn OAV yangi mediaformati sifatida o'rganish ushbu sohadagi faoliyat samaradorligini oshirishga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Вазовски К. (2021) Подкаст за две недели. От идеи до монетизации. – Москва: Альпина Паблишер.
2. Воинова Е.А., Сивякова Е.В. (2018) Подкаст как новый формат публичной коммуникации в условиях цифровой медиасреды // Социально-гуманитарные знания. № 12. С.104–120.
3. Jo'raqulova M. (2025) Yangi ovoz: O'zbekistonda podkastlar madaniyati qanday shakllanmoqda? (murojaat sanasi 2025.22.09)
4. Козлова О.А. (2022) Особенности развития подкастинга в России // Вестник Волгоградского университета. Серия 8. Литературоведение. №1 (22). С. 28-32.
5. Круглова Л.А. (2019) Особенности и актуальные проблемы российского подкастинга в 2017 году: функции, тематика и аудитория // Экранные коммуникации как фактор социализации медиапространства / под ред. С.Л. Уразовой. М.: Акад. медиаиндустрии. С. 280–295.
6. Murotova N. va boshq. (2019) Onlayn jurnalistika va mediada yangi trendlar [Matn] J.7. – T.: "O'zbekiston" NMIU.
7. Распопова С.С., Саблина Т.А. (2018) Подкастинг: учебник для вузов. М.: Аспект Пресс.
8. Тўхтамирзаев М. (2022) Коронавирус пандемияси шароитида онлайн “давра суҳбатлари”: муаммо ва ечимлар // “Замонавий масс-медиаининг долзарб муаммолари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ЎзЖОКУ.
9. Тўхтамирзаев М.Й. (2024) Ижтимоий тармоқлар учун медиа релиз спорт ҳақида ахборотни кенг ёйиш воситаси сифатида // “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини ривожлантириш муаммолари ва истиқболлари” мавзусида республика миқёсидаги илмий-амалий анжумани тўплами. 2024 йил 11-12 октябр. I қисм. Т., Б. 56-61.
10. Brand Analytics: Подкасты в России 2019 – на пороге бума? <https://br-analytics.ru/blog/podcasts-in-russia-2019/> (мурожаат санаси 2025.22.09).
11. Neyfakh L. (2019) The 10 Essential News and Politics Podcasts That Shaped the Genre. The Vulture. <https://www.vulture.com/article/best-news-politics-podcasts-of-all-time.html> (мурожаат санаси 2025.22.09)
12. Newman N., Gallo N. (2019) News Podcasts and the Opportunities for Publishers. Reuters Institute. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news-podcasts-and-opportunities-publishers> (мурожаат санаси 2025.22.09)
13. Nielsen Podcast Insights. A Marketers's Guide to Podcasting (2018). The Nielsen Company. <https://www.nielsen.com/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/marketers-guide-to-podcasting-q3-2018.pdf> (мурожаат санаси 2025.22.09)
14. The Infinite Dial 2018. Edison Research and Triton Digital. (2018) <https://www.edisonresearch.com/infinite-dial-2018/> (мурожаат санаси 2025.22.09).

UO'K 808.5

**ALISHER NAVOIY ASARLARINING INGLIZCHA TARJIMALARIDA BADIY
MATNING LINGVOPOETIK INVARIANTINI TIKLASH MUAMMOSI
(JOMIY VA FUZULIY POETIKASI BILAN QIYOSDA)**

X.M. Turaxanova, o'qituvchi, PhD, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy asarlarining ingliz tiliga tarjimasida badiiy matnning lingvopoetik invariantini tiklash masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida Navoiy poetikasining asosiy xususiyatlari Jomiy va Fuzuliy poetikasi bilan qiyosiy tahlil qilinib, tarjimada semantik, fonetik va madaniy qatlamlarning saqlanish darajasi aniqlanadi. Ishda E. Nayda, J. Ketford, A. Lefevere va G. Steiner tarjimashunoslik nazariyalariga tayanilgan. Natijalar tarjimada lingvopoetik invariantni qayta yaratishning imkoniyatlari va chegaralarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Jomiy, Fuzuliy, lingvopoetik invariant, tarjimashunoslik, ekvivalentlik, madaniy semantika, poetik rekonstruksiya.

Аннотация. В статье анализируется проблема восстановления лингвопоэтического инварианта художественного текста при переводе произведений Алишера Навои на английский язык. В ходе исследования анализируются основные особенности поэтики Навои в сравнении с поэтикой Джомии и Фузули, а также определяется степень сохранности семантических, фонетических и культурных пластов при переводе. Работа основана на теориях переводоведения Э. Найды, Дж. Кэтфорда, А. Лефевра и Г. Штайнера. Результаты показывают возможности и ограничения воссоздания лингвопоэтического инварианта при переводе.

Ключевые слова: Алишер Навои, Джомии, Фузули, лингвопоэтический инвариант, переводоведение, эквивалентность, культурная семантика, поэтическая реконструкция.

Abstract. The article analyzes the issue of restoring the linguopoetic invariant of a literary text in the translation of Alisher Navoi's works into English. In the course of the research, the main features of Navoi's poetics are analyzed in comparison with the poetics of Jomi and Fuzuli, and the degree of preservation of semantic, phonetic and cultural layers in the translation is determined. The work is based on the theories of translation studies of E. Nayda, J. Catford, A. Lefevere and G. Steiner. The results show the possibilities and limits of recreating the linguopoetic invariant in translation.

Keywords: Alisher Navoi, Jomi, Fuzuli, linguopoetic invariant, translation studies, equivalence, cultural semantics, poetic reconstruction.

Kirish. Alisher Navoiy ijodi Sharq mumtoz adabiyoti taraqqiyotida alohida o'rin tutadi. Uning poetik tili uch madaniy qatlam – turkiy, forsiy va arabiy unsurlar sintezidan tashkil topgan bo'lib, bu sintez asarlarning ma'no chuqurligi va badiiy murakkabligini ta'minlaydi. Tarjima jarayonida aynan shu ko'pqatlamlilik, timsollar tizimi, fonetik uyg'unlik va tasavvufiy semantika kabi jihatlar badiiy matnning lingvopoetik invariantini saqlashni murakkablashtiradi.

Navoiy asarlarini ingliz tiliga tarjima qilish jarayoni XX asr o'rtalaridan boshlab, asosan "Xamsa" dostoni, "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin" singari asarlarda namoyon bo'lgan. Ammo ko'plab tarjimalarda asarning poetik strukturasini emas, semantik mazmunini yetkazish ustuvor bo'lgan. Shu bois, lingvopoetik invariant ko'p hollarda yo'qolgan yoki deformatsiyaga uchragan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot quyidagi metodologik asoslar va yondashuvlarga tayanadi:

1. **Lingvopoetik tahlil usuli** – matnning fonetik, leksik va sintaktik tuzilmalari orqali poetik invariantni aniqlash.
2. **Qiyosiy poetika yondashuvi** – Navoiy, Jomiy va Fuzuliy asarlari o'rtasidagi semantik va estetik parallelizmni o'rganish.
3. **Tarjimashunoslik modeli** – E. Naydaning "dynamic equivalence", A. Lefeverening "refraction" va J. Ketfordning "linguistic equivalence" konsepsiyalari asosida.
4. **Diskursiv tahlil** – tarjima matnida madaniy, diniy va emotsional konnotatsiyalarning qayta ishlab chiqilishi.

Natijalar

Navoiy poetikasida quyidagi invariant elementlar ajratiladi:

- **Tasavvufiy ramziylik:** "Ishq", "ma'rifat", "haqiqat" tushunchalari ilohiy yuksalishning bosqichlari sifatida ishlatiladi.
- **So'z musiqasi:** qofiya, tajnis, alliteratsiya, ichki ritm.
- **Ma'no ko'pqatlamliligi:** har bir misra ham zahiriy, ham botiniy ma'noga ega.
- **Intertekstual bog'liqlik:** Qur'on, hadis va Sharq falsafasiga ishoralar.

Ingliz tarjimalaridagi yo'qotishlar

Tarjimalarda quyidagi lingvopoetik yo'qotishlar kuzatildi:

Asl matn elementi	Tarjimadagi ifoda	Yo'qotilgan jihat
"Ishq yo'lida jon fido aylamak"	"To sacrifice one's soul for love"	Tasavvufiy qatlam (ilohiy ishq) yo'qolgan
"Dil gumon ichra g'arq"	"Lost in doubts of the heart"	Fonetik uyg'unlik va metaforik ko'lam kamaygan
Qofiyaviy uyg'unlik	Free verse structure	Ritmik invariant buzilgan

Jomiy va Fuzuliy bilan qiyos

Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy va Muhammad Fuzuliy Sharq mumtoz adabiyotining uch buyuk poydevoridir. Ularning asarlarida umumiy tasavvufiy ruh, ilohiy ishq, insonning ruhiy kamoloti va so'zning badiiy qudrati markaziy o'rin tutadi. Biroq ularning poetik tizimlari, tildan foydalanish uslubi, ramziy ifoda va estetik konsepsiyalari o'zaro sezilarli darajada farq qiladi. Shu sababli, ularning ingliz tiliga tarjimalarida lingvopoetik invariantni saqlashning darajasi va murakkablik darajasi ham bir xil emas.

Jomiy poetikasining tarjima jihatdan nisbatan barqarorligi

Jomiy asarlarida falsafiy-didaktik ruh ustuvor bo'lib, uning she'riy tili mantiqan aniq va sintaktik jihatdan tartibli. "Yusuf va Zulaykho" dostonida ilohiy muhabbat insoniy go'zallik bilan uyg'un holda falsafiy yo'sinda talqin qilinadi. Jomiy poetikasi semantik qatlamlar jihatidan chuqur bo'lsa-da, uning badiiy strukturasida ritmik va fonetik murakkablikdan ko'ra g'oyaviy-mantiqiy izchillik ustuvor. Shu sababli tarjimonlar asarni ingliz tiliga o'girayotganda falsafiy g'oyalarni nisbatan oson rekonstruksiya qila oladilar.

Shuningdek, Jomiy tili arabcha-forscha terminologik qatlamga boy bo'lsa-da, ularning ma'nolari ko'p hollarda Qur'on va Islom falsafasi bilan tanish o'quvchi uchun tushunarli. Natijada tarjimonlar bu tushunchalarni ingliz tilidagi yaqin analoglar orqali qayta yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, "haqiqat", "ma'rifat", "zuhd" kabi so'zlar "truth", "gnosis", "asceticism" shaklida muqobil ekvivalentlarga ega. Shu bois, Jomiy asarlarida lingvopoetik invariant asosan semantik va ideografik darajada saqlanadi, fonetik yoki sintaktik yo'qotishlar esa asarning umumiy estetik qimmatiga katta zarar yetkazmaydi.

Fuzuliy poetikasining tarjimada emotsional ekvivalentligi

Fuzuliy poetikasining asosiy xususiyati — hissiy kuch va lirizmning yuksak darajada ifodalanishidir. Uning "Leyli va Mecnun" dostoni arab-fors poetikasidagi ilohiy ishq konsepsiyasini chuqur, ammo insoniy ehtiros bilan to'ldiradi. Fuzuliy uchun so'z — izzitirob, dard, sadoqat va fidoiylikning jonli ifodasidir. Shu bois, uning she'riy tili sintaktik murakkablikdan ko'ra, emotsional intensivlikka asoslanadi.

Biroq Fuzuliy tili ko'proq forscha-arabcha leksikaga tayanadi va tasavvufiy timsollarni ramziy emas, ko'proq hissiy ko'rinishda beradi. Bu hol ingliz tilida "direct emotional translation" uslubining qo'llanishiga imkon yaratadi, lekin tasavvufiy qatlam qisman soddalashtiriladi. Natijada, lingvopoetik invariantning semantik chuqurligi kamayadi, ammo uning emotsional kuchi yetarlicha saqlanadi.

Navoiy poetikasining tarjimada ko'p qatlamli muammosi

Alisher Navoiy poetikasi esa Jomiy va Fuzuliy o'rtasidagi estetik qutblarni birlashtiradi: unda Jomiydagi falsafiy tafakkur, Fuzuliydagi lirizm va hissiylik, shu bilan birga o'zbek tilining milliy ruhiy boyligi uyg'unlashgan. Navoiy "Layli va Majnun" dostoni orqali insoniy muhabbatni ilohiy kamolot darajasiga ko'taradi, bu jarayonda tildagi fonetik uyg'unlik, tasavvufiy ramziylik va milliy so'z o'yinlari bir-birini to'ldiradi. Tarjimon uchun esa aynan mana shu ko'p qatlamlilik eng murakkab to'siqdir.

Navoiy tili turkiy tilning fonetik imkoniyatlariga asoslangan bo'lib, unda qofiya, tajnis va tovush uyg'unligi orqali ma'no chuqurlashadi. Ingliz tili esa fonetik jihatdan boshqa tizimga mansub bo'lgani uchun, bu uyg'unlikni to'liq aks ettirish imkoni yo'q. Shuningdek, Navoiy poetikasidagi "ma'nolar ko'pqatlamlilik" — ya'ni har bir so'zning zahiriy va botiniy ma'nosi mavjudligi — tarjimada soddalashtiriladi. Bunda Nida aytgan "dynamic equivalence" ham cheklangan natija beradi, chunki u faqat emotsional ta'sirni qayta yaratishga qaratilgan, tasavvufiy ma'no tizimini esa to'liq qamrab ololmaydi.

Tahlil va muhokama. Tarjima jarayonida E. Naydaning dinamik ekvivalentligi Navoiy poetikasi uchun ma'lum darajada samarali bo'lsa-da, uning semantik chuqurligini saqlash uchun A. Lefeverening madaniy "refraksiya" modeli muhimroq natija beradi.

Misol uchun, "Haqq ishq" ifodasi "Divine love" shaklida berilganda ma'no umumlashtiriladi, biroq "love of the Truth (al-Haqq)" kabi izohli tarjima semantik aniqlikni oshiradi. Bu esa lingvopoetik invariantni qisman tiklash imkonini beradi.

Xulosa. Navoiy asarlarining inglizcha tarjimalarida lingvopoetik invariantni tiklash masalasi shoir poetikasining ko'p qatlamlilik, tasavvufiy ramziyligi va fonetik uyg'unligi sababli murakkab sanaladi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Jomiy poetikasida invariantning didaktik qatlami, Fuzuliyda esa emotsional-ritmik qatlam asosan saqlangan bo'lsa, Navoiyda bu uchala qatlamning uyg'unligi tarjimada to'liq aks etmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nida, E. A. *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill, 1964.
2. Lefevere, A. *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. London: Routledge, 1992.

UO'K 821.512.133-1

ZAMONAVIY O'ZBEK ADABIYOTIDA FOLKLOR OBRAZLARINING BADIY SHAKLLANISHI VA ETNOGRAFIK TASVIRNING IFODASI**I.Sh.Turayeva, PhD, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotida folklor obrazlarining badiiy shakllanish jarayoni va ularning etnografik tasvir bilan uyg'unligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Asarda o'zbek xalqining o'lim va motam marosimlariga oid urf-odatlar, diniy rasm-rusumlari va ularning badiiy matnda aks etish xususiyatlari o'rganiladi. Shuningdek, folklor obrazlarining adabiyotdagi estetik va semantik vazifalari, yozuvchilar individual yondashuvi va ijtimoiy-madaniy kontekst bilan bog'liqligi ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek adabiyoti, folklor obrazlari, badiiy shakllanish, etnografik tasvir, o'lim marosimi, xalq an'analari, diniy urf-odatlar.

Аннотация. В данной статье научно анализируется процесс художественного формирования фольклорных образов в современной узбекской литературе и их гармония с этнографическим описанием. Рассматриваются обычаи узбекского народа, связанные со смертью и траурными обрядами, религиозные традиции и особенности их отражения в художественном тексте. Также освещаются эстетические и семантические функции фольклорных образов в литературе, индивидуальный подход писателей и их связь с социально-культурным контекстом.

Ключевые слова: узбекская литература, фольклорные образы, художественное формирование, этнографическое описание, похоронный обряд, народные традиции, религиозные обычаи.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the process of artistic formation of folklore images in modern Uzbek literature and their harmony with ethnographic description. It examines Uzbek customs related to death and mourning rituals, religious traditions, and the ways they are reflected in literary texts. Furthermore, the article highlights the aesthetic and semantic functions of folklore images in literature, the individual approaches of writers, and their connection with the socio-cultural context.

Keywords: Uzbek literature, folklore images, artistic formation, ethnographic description, funeral rite, folk traditions, religious customs.

Kirish. Folklor obrazlarining zamonaviy o'zbek adabiyotidagi badiiy shakllanish jarayoni adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan biri sifatida qaraladi[1]. Folklor xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlar, e'tiqodlari va urf-odatlarining badiiy ifodasidir. Shu sababli, u adabiy jarayonga nafaqat material sifatida, balki ma'naviy-ma'rifiy manba sifatida kirib keladi. Folklor obrazlari yozuvchining individual estetik yondashuvi va jamiyatning ijtimoiy-madaniy konteksti bilan uyg'unlashgan holda, yangi badiiy mazmun va shaklga ega bo'ladi.

Adabiy jarayonda folklor obrazlarining shakllanishi nafaqat ularning bevosita ko'chirilishi, balki ularni zamonaviy estetik talablarga mos holda qayta ishlash, interpretatsiya qilish orqali amalga oshadi[2]. Bu holat adabiyot va folklor o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yanada chuqurlashtiradi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida folklor obrazlari ko'pincha ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga mos ravishda shakllanadi. Yozuvchilar ularni nafaqat voqea yoki siymolar sifatida, balki badiiy-estetik mazmun yuklovchi ramzlar va metaforalar sifatida talqin qiladilar[3].

Folklor obrazlari asarda o'ziga xos tizimni tashkil etadi: ular xalqning urf-odatlar, dunyoqarashi va e'tiqodlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, estetik va simvolik ahamiyat kasb etadi. Shu tariqa yozuvchi xalq og'zaki ijodining boy qatlamlaridan ilhomlanib, uni zamonaviy adabiyotning yangi estetik mezonlariga moslashtiradi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotidagi folklor obrazlarining badiiy shakllanishida etnografik tasvirlar muhim o'rin tutadi. Iqbol Mirzoning "Bonu" romanida keltirilgan, "Hovliga yig'ilgan xesh-aqrabo imkon qadar ovozsiz harakatlanar, marhum ruhiga ozor yetkazmaslik uchun past tovushda

so'zlashar, ro'molini tang'ib o'rab olgan ayollar piq-piq yig'lashar, keyin dafn bilan bog'liq ikir-chikirlarni pichirlashib muhokama qilishardi. Janozaga kelgan olomon namozga saf tortarkan, men sovuq ma'rakadan ko'ra bobomsiz xonadon vahmidan tahlikaga tushib, dahliz devoriga suyanganimcha tosh qotib, yurak yutib turarkanman, marosim tezroq tugasa-yu, o'zimizning uyga chopib borsam deb orziqardim. Mullaning tilovati ham qo'rquvimni oshirardi, holbuki, meni oyatlar allalab uxlatib-uyg'otgan, bobomning vazmin qiroati qon-qonimga singib ketgan edi"[4]. Parcha orqali xalq etnografiyasi, marosim folklori va badiiy adabiyotning o'zaro bog'liqligi namoyon bo'ladi. *"Hovliga yig'ilgan xesh-aqrabo imkon qadar ovozsiz harakatlanar, marhum ruhiga ozor yetkazmaslik uchun past tovushda so'zlashar"*. Bu jumla o'zbek xalqining marhumga hurmat va ehtirom an'anasini aks ettiradi. Sukut va sokinlik – o'lim marosimida muqaddaslik va hurmat ramzi sifatida qaraladi. Xalq orasida "marhum ruhi bezovta bo'lib qolmasin" degan e'tiqod mavjud bo'lib, bu diniy va xalqona qarashlar sintezini ko'rsatadi. *"Ro'molini tang'ib o'rab olgan ayollar piq-piq yig'lashar."* Bu tasvir ayollarning yig'i marosimini va motam libosi (ro'molni tang'ib o'rash)ni ko'rsatadi. O'zbek folklorida ayol yig'isi dard, qayg'u, g'am va ehtirosning og'zaki ifodasi sifatida qadrlanadi. Shu bilan birga, ro'molning tang'ib o'ralishi – kamtarona, xokisorlik va motamning tashqi belgisi sifatida tushuniladi. *"Janozaga kelgan olomon namozga saf tortarkan"* kabi jumlarlar jamoaviy janoza namozi va uning islomiy urf-odatlardagi o'rnini ko'rsatadi. Janoza namozi – marhumni oxirgi manzilga kuzatishda asosiy diniy amal bo'lib, jamoaviylik, birlik va diniy birdamlik ramzi sifatida tushuniladi. *"Mullaning tilovati ham qo'rquvimni oshirardi, holbuki, meni oyatlar allalab uxlatib-uyg'otgan, bobomning vazmin qiroati qon-qonimga singib ketgan edi"*. Bunda Qur'on tilovati va uning qahramon ruhiyatidagi o'rni ko'rsatiladi. Mullaning tilovati qo'rquv uyg'otayotgan bo'lsa-da, bobosining qiroati tarbiya, ruhiy taskin, va ma'naviy tarozu sifatida esga olinadi. Bu ikki tasvir o'rtasida diniy obrazlar va hissiyotlar kontrasti yuzaga keladi.

Ushbu parcha o'zbek xalqining o'lim va motam marosimlari bilan bog'liq etnografik tasavvurlarini badiiy ifoda orqali yoritadi. Unda: marhumga hurmat va sukut urfi, ayol yig'isi va motam libosi, janoza namozi va jamoaviylik, uy egasining o'limi natijasidagi ruhiy bo'shliq, Qur'on qiroati va diniy tarbiya kabi asosiy etnografik va badiiy unsurlar mujassam. Asarda xalqning diniy va ma'naviy qadriyatlari, urf-odatlari va psixologik kechinmalari badiiy tasvir orqali yuksak darajada ifodalangan.

Shuningdek, asarda Qur'on tilovati va marhum ruhiga o'qilgan duo orqali diniy ruhiyat, ma'naviy meros va xalqning "marhum ruhi uyda yuradi" kabi e'tiqodlari badiiy ifoda topgan.

Misollardan ko'rinib turibdiki, folklor va etnografik elementlar nafaqat voqealikning tasviri sifatida, balki badiiy-estetik vazifani ham bajaradi. Ular o'quvchiga nafaqat marosim tafsilotlarini, balki xalqning ruhiy holatini, qo'rquv, iztirob, hurmat va e'tiqodni chuqur his qilishga imkon beradi.

Adabiy jarayonda bunday obrazlar xalq madaniyatining kodlari sifatida xizmat qiladi. Ular yozuvchining poetik izlanishlarida ramziy va metaforik ma'no yuklab, voqealar rivojiga semantik va psixologik chuqurlik qo'shadi[5].

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda adabiyotshunoslikning komparativ-tahliliy yondashuvi, madaniyatshunoslik asoslari va folklorshunoslik metodlaridan foydalanildi. Asosiy e'tibor quyidagilarga qaratildi:

- folklor obrazlarining zamonaviy badiiy shakllanish mexanizmlari;
- folklor elementlarining yozuvchilar tomonidan qayta ishlanishi va interpretatsiyasi;
- marosim folklori va etnografik tasvirlarning adabiy matndagi o'rni;
- diniy urf-odatlar, xalqona qarashlar va badiiy-estetik funksiyalarning o'zaro bog'liqligi.

Manba sifatida Iqbol Mirzoning "Bonu" romani asosiy tahliliy material sifatida tanlandi. Chunki asarda o'zbek xalqining o'lim va motam marosimlariga oid etnografik tasvirlar keng qamrab olingan.

Tahlil va natijalar.

1. Folklor obrazlarining badiiy shakllanishi. Adabiy jarayonda folklor obrazlarining shakllanishi nafaqat ularning bevosita ko'chirilishi, balki zamonaviy estetik talablarga mos holda qayta ishlanishi, interpretatsiya qilinishi orqali amalga oshadi. Bu holat folklor va adabiyot o'rtasidagi

uzviy bog'liqlikni yanada chuqurlashtiradi. Yozuvchilar folklor obrazlarini nafaqat voqea yoki siymo sifatida, balki ramziy va metaforik ma'no yuklovchi estetik unsurlar sifatida talqin qiladilar.

2. Etnografik tasvirlarning roli. Folklor obrazlarining shakllanishida etnografik tasvirlar muhim o'rin tutadi. Iqbol Mirzoning "Bonu" romanida bu juda yorqin ifodalanadi: "Hovliga yig'ilgan xesh-aqrabo imkon qadar ovozsiz harakatlanar, marhum ruhiga ozor yetkazmaslik uchun past tovushda so'zlashar, ro'molini tang'ib o'rab olgan ayollar piq-piq yig'lashar, keyin dafn bilan bog'liq ikir-chikirlarni pichirlashib muhokama qilishardi..." Mazkur tasvirlarda o'zbek xalqining marhumga hurmat ko'rsatish, sukut saqlash va jamoaviylik ruhidagi qadimiy an'analari badiiy shaklda ifodalangan. Sukut va sokinlik – marhum ruhiga ehtirom ramzi sifatida ko'rsatiladi, ayol yig'isi va motam libosi – o'zbek folkloridagi qayg'u, iztirob va ehtirosning ramzi sifatida tasvirlanadi, janoza namozi – diniy birdamlik va ijtimoiy birlik ifodasi sifatida aks etadi, qur'on tilovati – qo'rquv va ruhiy tasalli o'rtasidagi kontrastni yuzaga keltiradi.

3. Ramziy va estetik vazifalar. Folklor va etnografik elementlar adabiy matnda faqat voqealilikni tasvirlash uchungina emas, balki badiiy-estetik vazifani bajaradi. Ular o'quvchiga xalqning ruhiy holatini, iztirob, hurmat va diniy e'tiqodlarini chuqur his qilish imkonini beradi. Shu jihatdan, folklor obrazlari adabiy jarayonda madaniy kod sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Zamonaviy o'zbek adabiyotida folklor obrazlarining badiiy shakllanish jarayoni yozuvchilarning individual yondashuvi, xalqning qadimiy qadriyatlari va zamonaviy estetik talablari uyg'unligida amalga oshadi. Folklor obrazlari va etnografik tasvirlar adabiyotda nafaqat xalq an'analari ko'zgusi, balki badiiy-estetik boylik sifatida o'z o'rnini topadi. Yozuvchilar ularni zamonaviy ijtimoiy-madaniy muhitga moslashtirgan holda, yangi badiiy mazmun va shakl yaratishga erishadilar.

Ushbu jarayon zamonaviy o'zbek adabiyotini estetik va semantik jihatdan boyitibgina qolmay, uni xalqning madaniy xotirasi va an'analari saqlovchi muhim vosita sifatida namoyon qiladi.

Bu romanda o'zbek xalqining o'lim va motam marosimlariga oid urf-odatlar, diniy marosimlar va etnografik an'analarga keng qamrab olingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. M.Yusupova. Adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari. Toshkent: Universitet, 2019.112-bet
2. N.Karimov O'zbek adabiyotida folklor va zamonaviylik. Toshkent: Akademnashr, 2015. 95-bet.
3. A. Xolmirzayev. O'zbek romanida milliy obrazlar. Toshkent: Sharq, 2014. 54-bet
4. Iqbol Mirzo. Bonu.Roman.Toshkent. Sharq nashriyoti, 2018. 278 bet.
5. M.Yusupova. Adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari. Toshkent: Universitet, 2019.146-bet
6. Q. Qur'onov. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
7. I. To'rayeva. Folklor va adabiyot: o'zaro ta'sir masalalari. Toshkent: Fan, 2020.
8. S. Omonov O'zbek xalqining urf-odatlar va marosimlari. Samarqand: O'zbekiston, 2012.
9. L. Ahmedova. Etnografik elementlar va ularning badiiy asarlarda aks etishi. Buxoro: Buxoro nashriyoti, 2017.
10. H. Rasulov. Zamonaviy adabiyot va milliy an'analari. Qarshi: Nasaf, 2018.
11. R. Abdurahmonov. Islom va o'zbek madaniyatidagi diniy marosimlar. Andijon: Andijon nashriyoti, 2015.

UO'K 808.3

MAQOLLAR LISONIY BIRLIK SIFATIDA

D.S.Turdaliyeva, DSc, dots., Fag'ona davlat universiteti, Fag'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada maqollarning millat madaniyati, turmush tarzi, an'anasi, dunyoqarashi va ma'naviyati haqida yorqin tasavvur beruvchi lisoniy birliklar sanalishi, hikmat, nasihat va madaniy qadriyatlarni ifodalashda keng qo'llaniladigan majoziy tilning bir turi bo'lgan xalq maqollari ma'lum bir millatning tili va madaniy xususiyatlarini aks ettirishi nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: maqol, lison, madaniyat, metafora, metonimiya, giperbola, lug'aviy ma'no, tubolag'a.

Аннотация. В статье теоретически обосновывается тот факт, что пословицы – это языковые единицы, дающие яркое представление о культуре, образе жизни, традициях, мировоззрении и духовности народа, а народные пословицы – вид образного языка, широко

используемый для выражения мудрости, советов и культурных ценностей, – отражают языковые и культурные особенности конкретного народа.

Ключевые слова: пословица, язык, культура, метафора, метонимия, гипербола, лексическое значение, преувеличение.

Abstract. This article theoretically substantiates the fact that proverbs are linguistic units that provide a vivid picture of a nation's culture, lifestyle, traditions, worldview, and spirituality, and that folk proverbs, a type of figurative language widely used to express wisdom, advice, and cultural values, reflect the language and cultural characteristics of a particular nation.

Keywords: proverb, language, culture, metaphor, metonymy, hyperbole, lexical meaning, exaggeration.

Maqollar madaniyat, an'analarga chuqur singib ketgan lisoniy birliklardir. Ular quyidagi o'ziga xos lisoniy-madaniy xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Masalan:

1. *Ixchamlik.* Maqol odatda, qisqa va ixcham bo'lib, ko'pincha murakkab fikrlar bir necha so'zga singdiriladi. "Olmaning tagiga olma tushadi" maqoli ixcham ko'rinishda qo'llangan bo'lsa ham, o'zida chuqur mazmunni ifodalaydi. Bu maqoldan ko'pincha, yaxshi otaning farzandi yoki ilmi ayolning farzandi ham o'ziga o'xshagan yaxshi va ilmi inson bo'lib yetishganligini ifodalash maqsadida foydalaniladi.

2. *Majoziylik.* Maqollarda fikr ifodasi uchun ko'pincha metafora, o'xshatish, giperbola kabi majoziy lisoniy vositalardan foydalaniladi. Tilning bu vositalari madaniy an'analarda chuqur ildiz otgan bo'lib, mazkur madaniyat bilan tanish bo'lmaganlar uchun bunday tasviriy vositalarning ma'nosini tushunish qiyin bo'ladi. "Omad o'z oyog'i bilan keladi" maqoli metafora usulida qo'llangan bo'lib, "omad" leksemasini ifodalash uchun ko'chma ma'noda qo'llangan. "Baliq boshidan sasiydi" maqoli ham majoziy ma'noda qo'llanilib, ijtimoiy hayotimizdagi ayrim salbiy voqea-hodisalarga nisbatan ishlatiladi.

3. *Umumiylik.* Maqollar ko'pincha madaniy jihatdan o'ziga xos, lekin ular turli madaniyat va kontekstlarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan universal jozibaga ega. "Bir qarg'a bilan qish kelmas" maqoli turlicha madaniyatga ega bo'lgan xalqlarda shaklan o'zgargan tarzda qo'llansa ham, lug'aviy ma'nosi bir xil tarzda anglashiladi. Bu maqol "Bir qaldirg'och bilan bahor kelmaydi" variantida ham qo'llaniladi. Har ikkala maqolda ham mazmun mutanosibligi muvofiqlashgan.

4. *Qofiya va ritm.* Maqollarning matni esda qolarli bo'ladi, chunki ular ritmik/qofiyaviy xususiyatga ega bo'lib, bu xususiyat ularni eslab qolishni osonlashtiradi. Juda ko'plab maqollar shu tarzda ifodalanadi. "Arqog'ini ko'rib bo'zini ol, onasini ko'rib qizini ol" maqolida "bo'zi" va "qizi" leksemalari bir-biriga qofiyadosh bo'lib kelgan, bu jumalardagi "z" undoshining qo'llanilishi ritmning kuchayishiga va maqol mazmuni va ifodasini esda saqlab qolishga xizmat qiladi.

5. *Takror.* Maqollarda ta'kidlash uchun yuqori chastotali so'zlar takrorlanadi, bu ularni xalq ongiga singishini osonlashtiradi, xabarni mustahkamlaydi, mazmunni kuchaytiradi. "Bitta kalla kalla, ikkita kalla tilla", maqolida "kalla" leksemasi mazmunni kuchaytirib ifodalash maqsadida takroran ishlatilgan. Bu maqolni "Ikkita kalla tilla" tarzida ham qo'llash mumkin, lekin birinchi jumladagi "kalla" jumlasini takroran ishlatilmaganda, ikkinchi banddagi "ikkita kallaning tilla" ekanligi to'lig'icha anglashilmay qolar edi. Shuning uchun, bu maqolda takrordan samarali foydalanilgan. "Qo'shning tinch – sen tinch" maqolida shart ma'nosidagi "bo'lsa" va "bo'lasan" kesimlari tushirib qoldirilgan bo'lsa-da, aniqlovchining takroran qo'llanilishi maqol mazmunini yanada ta'sirli bo'lishini ta'minlagan.

6. *Tasviriylilik.* Maqollarda fikrni yetkazish uchun yorqin tasvirlardan foydalaniladi. Bu jihat maqollarning ifoda jozibadorligini ta'minlaydi. "Mushuk tekinga oftobga chiqmaydi" maqolida bir ishni biror bir maqsadni ko'zlab, amalga oshiradigan, "Sendan ugina – mendan bugina" tarzida ish qiladigan insonlar mushuk timsolida tasvirlangan. "Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi" maqolida tanish – bilishchilikka yo'l qo'yadigan rahbarlar, amaldorlar tanqid ostiga olinadi. Bunday kimsalar "qarg'a" sifatida maqol matnida tasvirlangan.

7. *Mubolag'a.* Maqollarda aytilayotgan gapning ahamiyati ta'kidlanib, mubolag'a qo'llanadi. Umuman olganda, maqollar madaniyat va urf-odatlariga chuqur singib ketgan lisoniy birlik bo'lib,

ular muloqot qilish va muhim xabarlarini avlodlarga yetkazish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. *“Elakka chiqqan xotinni ellik og'iz gapi bor”* maqoli *ko'p gapirish, gapi tugamaslik* kabi ayollarga xos bo'lgan xarakter mubolag'a tarzida keltiriladi.

8. *Madaniy qadriyatlarni ifodalash.* Maqollarda mehnatning muhimligi, kattalarni hurmat qilish, jamoa kuchi kabi madaniy qadriyat, e'tiqodlar ifodalanadi. *“Mehnatning noni – shirin, yalqovning joni – shirin”*, yoki *“Oltin o'tda bilinar, odam – mehnatda”*, *“Mehnat qilgan elda aziz”* maqollarida mehnat fenomeni ulug'langan. Mehnatni ulug'lash haqida juda ko'plab maqollarni keltirish mumkin.

9. *Mintaqaviy, dialektal o'zgarishlar.* Maqollar mintqa va dialektlarda turlicha ifodalanib, mamlakat yoki mintqa ichidagi til va madaniyat xilma-xilligini aks ettiradi. O'zbek tilidagi *“Ikki qo'chqorning kallasi bir qozonda qaynamaydi”* maqoli turli mintqalarda turlicha talqin qilinadi. Xuddi shu maqol qozoqlarda *“Bir qozonga ikki qo'y sig'maydi”* tarzida keltiriladi. Har ikkala maqolning ham lug'aviy ma'nosi bir xil bo'lib, ifodalash usulida ya'ni shakliy jihatdan o'zgarishlarga uchragan. Yoki qozoq tilida *“O'zga yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtida qashshoq bo'l”* maqoli o'zbek tilida *“O'zga yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l”* tarzida ifodalanadi. Ikkala maqolda mazmun ifodasi bir xil bo'lib, faqat leksik jihatdan qashshoq va gado leksemalarining o'rni almashib kelgan.

10. *Tarixiy va ijtimoiy kontekst.* Maqollar tarixiy, ijtimoiy kontekstni aks ettiradi. Muayyan davr yoki ijtimoiy guruhning kechinmalari, e'tiqod va qadriyatlarini ifodalaydi. Masalan: *“Ota rozi – Xudo rozi”*, *“Ustoz – otangdan ulug'”*, *“Birovga choh qazisang, o'zing yiqilasang”*.

11. *Og'zaki ijod.* Maqollar og'zaki shaklda avlodlardan avlodga o'tib, ko'plab xalqlarda hikoya qilish asosida axloq normalarini o'rgatadi va og'zaki nutqning ahamiyatini oshiradi: *“Odobni beodobdan o'rgan”*, *“Odob boshi – til”*.

12. *Hazildan foydalanish.* Maqollarda hazildan foydalanib, ba'zi jamoalarda hazil, zukkolikka berilgan madaniy qadriyat aks ettiriladi. *“Sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga”* maqoli bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Umuman olganda, maqollar til va madaniyatning muhim qismi bo'lib, ular ma'lim bir xalqning o'ziga xos til va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Maqollar muayyan bir millat vakillarining madaniyati, turmush tarzi, an'anasi, dunyoqarashi va ma'naviyati haqida yorqin tasavvur beruvchi leksik birliklar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Мамажонов А. Текст лингвистикаси. – Тошкент,1989;
- 2.Қиличев Е. Матннинг лингвистик таҳлили. – Бухоро, 2000;
- 3.Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри дисс. .. автореф. – Тошкент, 2001;
4. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004;
5. М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.
- 6.Садченко В.Т. Вторичный семиозис в художественном тексте: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Владивосток, 2009. – С. 3.
- 7..<http://gorniyvestnik.uz/assets/uploads/pdf/2017-yanvar-mart.pdf>
- 8..<http://gorniyvestnik.uz/assets/uploads/pdf/2017-yanvar-mart.pdf>

UO'K 81'23:159.9.

LISONIY SHAXS TIPLARI XUSUSIDA

Ch.A.Turdiyeva, magistrant, Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada lisoniy shaxs tushunchasi va uning tipologik tasnifi haqida fikr yuritiladi. Lisoniy shaxsning shakllanish jarayoni, nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya bilan uzviy bog'liqligi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, lisoniy shaxsning individual, ijtimoiy va milliy xususiyatlari, til vositalaridan foydalanishdagi farqlanishlar misollar orqali yoritiladi. Maqolada zamonaviy tilshunoslikdagi yondashuvlar asosida lisoniy shaxs tiplarini aniqlash va ularning kommunikativ faoliyatdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: lisoniy shaxs, til kompetensiyasi, nutq madaniyati, kommunikativ shaxs, sotsiollingvistika, psixolingvistika.

Аннотация. В статье рассматривается понятие языковой личности и её типологическая классификация. Анализируется процесс формирования языковой личности, её связь с культурой речи и коммуникативной компетенцией. Раскрываются индивидуальные, социальные и национальные особенности языковой личности, а также различия в использовании языковых средств. На основе современных лингвистических подходов определяются типы языковой личности и их роль в коммуникативной деятельности.

Ключевые слова: языковая личность, языковая компетенция, культура речи, коммуникативная личность, социолингвистика, психолингвистика.

Abstract. This article explores the concept of the linguistic personality and its typological classification. The study analyzes the formation process of a linguistic personality and its correlation with speech culture and communicative competence. It also examines individual, social, and national aspects of linguistic personality, as well as variations in language use. Based on modern linguistic theories, the paper identifies different types of linguistic personalities and discusses their roles in communicative activity.

Keywords: linguistic personality, language competence, speech culture, communicative identity, sociolinguistics, psycholinguistics.

Tilshunoslikda “lisoniy shaxs” tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Ushbu tushuncha til va inson o‘rtasidagi murakkab munosabatni, ya’ni shaxsning tilda, nutqda va fikrda namoyon bo‘lishini o‘rganadi. Lisoniy shaxs deganda insonning til orqali dunyoni anglash, o‘z fikrini ifoda etish va boshqalar bilan muloqotga kirishishdagi o‘ziga xosliklari tushuniladi. Mazkur maqolada lisoniy shaxs tiplari, ularning shakllanish omillari va kommunikativ faoliyatdagi ahamiyati xususida so‘z yuritiladi. “Lisoniy shaxs” (ruscha *языковая личность*, inglizcha *linguistic personality*) termini XX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslik, psixologiya va madaniyatshunoslik fanlarining kesishgan nuqtasida vujudga kelgan. U insonning tildagi o‘zini ifodalash imkoniyatlarini, shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini til vositasida o‘rganishga qaratilgan ilmiy konsepsiyadir.

Dastlab bu tushunchaning ildizlari psixolingvistikada va antropotsentrik tilshunoslikda shakllandi. Chunki tilni faqat tizim sifatida emas, balki uni egallagan va undan foydalanayotgan inson omili orqali tahlil qilish zarurati paydo bo‘ldi.

Tilshunoslikning ilgari mavjud bo‘lgan strukturalistik yo‘nalishlarida (F. de Sossyur, L. Bloomfild) til tizim sifatida, ya’ni o‘zaro bog‘liq belgilar majmuasi tarzida o‘rganilgan edi. Ammo bu yondashuv insonning shaxsiy tajribasi, nutqiy faoliyati va madaniy xususiyatlarini e’tiborga olmay qo‘yardi. Shu sababli 1960–1970-yillardan boshlab tilni inson markazida o‘rganish tendensiyasi kuchaydi.

“Lisoniy shaxs” konsepsiyasiga zamin yaratgan olimlardan biri — Noam Xomskiydir. U 1965-yilda yozgan “Aspects of the Theory of Syntax” asarida kompetensiya va performans tushunchalarini kiritdi.

Til kompetensiyasi — insonning ichki til bilimlari, qoidalar tizimi.

Performans — bu bilimlarning real nutq jarayonida qo‘llanishidir.

Xomskiyga ko‘ra, har bir insonda tilning ichki mexanizmlari mavjud bo‘lib, ular orqali u lisoniy faoliyat yuritadi. Aynan shu qarash keyinchalik “lisoniy shaxs” nazariyasining psixolingvistik asosini yaratdi.

“Lisoniy shaxs” atamasi ilmiy muomalaga Yu.N. Karaulov tomonidan kiritilgan. Uning mashhur “Русский язык и языковая личность” (1987) nomli monografiyasi bu tushunchaning nazariy asoslarini yaratdi. Karaulov lisoniy shaxsni “nutq faoliyatining tashuvchisi” sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, har bir inson tildan foydalanishda uch qatlamli tuzilmani tashkil etadi:

Verbal-semantik daraja – shaxsning lug‘aviy boyligi va grammatik bilimlari.

Kognitiv daraja – shaxsning dunyo haqidagi bilimlari, tajribasi va fikrlash uslubi.

Pragmatik daraja – tilni amaliy, maqsadga muvofiq ishlatish ko‘nikmalari.

Shunday qilib, Karaulov nazariyasi til va tafakkur, madaniyat va kommunikatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntiruvchi yangi modelni yaratdi. O‘zbek tilshunosligida “lisoniy shaxs” masalalari

mustaqillikdan so'ng, ya'ni 1990-yillardan boshlab faol tadqiq etila boshlandi. Bu yo'nalishda N. Eshonqulova, D. Qosimova, M. Xo'jayev, Sh. Rahmatullayeva kabi olimlar o'zbek tilida lisoniy shaxsning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rgandilar. Ularning tadqiqotlarida quyidagi jihatlar ilgari surilgan:

- o'zbek milliy madaniyatining nutqdagi in'ikosi;
- lisoniy shaxsni shakllantirishda ta'limning roli;
- nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya o'zaro bog'liqligi.

Lisoniy shaxs — bu tilda ifodalangan individual va ijtimoiy tajribaning birligi, ya'ni insonning til tizimi orqali dunyoqarashini, axloqiy, madaniy va psixologik xususiyatlarini ifodalovchi subyektdir. A.N. Leontyev, Yu.N. Karaulov, V.V. Krasnyx, E. Benvenist kabi olimlar lisoniy shaxsni tilshunoslik, psixologiya va madaniyatshunoslik chorrahasida o'rganish zarurligini ta'kidlaganlar.

Yu.N. Karaulovning fikricha, lisoniy shaxs — bu “nutq faoliyatining tashuvchisi, til birliklarini tanlash va ulardan foydalanish malakasiga ega bo'lgan subyekt”dir. Demak, har bir inson o'z nutqi orqali ma'lum bir tipdagi lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy shaxsning bir necha tiplari farqlanadi. Ularning ayrimlari quyidagilar:

a) Kommunikativ lisoniy shaxs. Bu tip vakillari muloqotda faol, nutqiy madaniyat darajasi yuqori, tilning kommunikativ imkoniyatlaridan unumli foydalanuvchi shaxslardir. Ular nutqda uslubiy moslik va pragmatik maqsadni muvozanatli qo'llay oladilar.

b) Kognitiv lisoniy shaxs. Kognitiv lisoniy shaxs tilni bilimlar tizimi sifatida qabul qiladi. Bunday shaxs dunyoni tildagi tushunchalar orqali idrok etadi va ularni ongida tizimlashtiradi.

c) Milliy-lisoniy shaxs. Bu tip shaxs til orqali o'z milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini, madaniyatini ifodalaydi. Milliy-lisoniy shaxsning nutqida xalq ruhiyati, tarixiy tajriba va ma'naviy qadriyatlar aks etadi.

d) Ijodiy lisoniy shaxs. Ijodiy shaxs tildan estetik, obrazli va innovatsion maqsadlarda foydalanadi. Adib, shoir, notiq, san'atkor kabi toifalar bu tipga kiradi. Ularning nutqi yangi ma'nolar, metaforalar va badiiy tahlil vositalari bilan boy bo'ladi.

Lisoniy shaxsning shakllanishi bir necha omillar bilan belgilanadi:

ijtimoiy omillar: jamiyat muhiti, ijtimoiy mavqe, madaniyat;

psixologik omillar: xarakter, temperament, dunyoqarash;

ta'limiy omillar: tilni o'rganish darajasi, nutq madaniyati, o'qish ko'nikmalari;

kommunikativ tajriba: muloqot doirasi, tildan amaliy foydalanish tezligi.

Bu omillar lisoniy shaxsning tildan foydalanishdagi individual uslubini belgilaydi.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki milliy madaniyat, mentalitet, qadriyatlar va tarixiy tajribani ifodalovchi tizimdir. Shu boisdan lisoniy shaxsni to'laqonli o'rganish uchun uni madaniy kontekstda tahlil qilish zarur. Har bir shaxsning nutqi orqasida uning milliy o'ziga xosligi, ijtimoiy tajribasi va axloqiy pozitsiyasi yashiringan bo'ladi.

Masalan, o'zbek lisoniy shaxsi nutqida hurmat, kamtarlik, kinoya va obrazlilik kuchli ifodalanadi. “Sizlab gapirish”, “gapni o'rab aytish”, “iboralarga boy nutq” kabi hodisalar o'zbek milliy mentalitetining tildagi in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, til va madaniyat o'zaro bir-birini to'ldiruvchi tizim bo'lib, lisoniy shaxs bu tizimning faol ishtirokchisidir. V.V. Krasnyx bu jarayonni “madaniyatning til orqali qayta yaratilishi” deb ataydi. Chunki shaxs tildan foydalanganida u o'z milliy tajribasini qayta ifodalaydi, uni yangilaydi va avlodlarga yetkazadi.

Lisoniy shaxsning rivojlanishida kommunikativ kompetensiya markaziy o'rin tutadi. Til kompetensiyasi (grammatik va leksik bilimlar) bilan bir qatorda, nutqiy madaniyat, etik me'yorlar va kontekstual moslik ham muhim hisoblanadi. Shunday qilib, mukammal lisoniy shaxs bu — nafaqat tilni biluvchi, balki uni maqsadga muvofiq ishlata oluvchi, madaniyat va muloqot mezonlariga amal qiluvchi insondir.

Lisoniy shaxs tiplari tilshunoslik, psixologiya va madaniyatshunoslik chorrahasida o'rganiladigan murakkab tushunchadir. Ularning har biri shaxsning til orqali o'zini ifodalash, jamiyatda o'z o'rnini topish va madaniy qadriyatlarni uzatish jarayonidagi o'ziga xos rolini ko'rsatadi. Magistrlik darajasidagi tadqiqotlar uchun lisoniy shaxs tipologiyasini yanada chuqur

o'rganish — til va tafakkur, madaniyat va kommunikatsiya o'rtasidagi munosabatlarni yanada to'liq yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. — М.: Наука, 1987.
2. Леонтьев А.Н. *Деятельность. Сознание. Личность*. — М., 1977.
3. Красных В.В. *Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология*. — М., 2002.
4. Eshonqulova, N. *Til va madaniyat: lisoniy shaxs konsepsiyasi*. — Toshkent, 2019.
5. Qosimova D. *Kommunikativ kompetensiya va lisoniy shaxs*. — "Filologiya masalalari" jurnali, 2021, №2.
6. Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. — Cambridge, 1965.

UO'K 81'37:008

EXPLORING REALIA IN ENGLISH AND RUSSIAN: CROSS-CULTURAL PERSPECTIVES AND LINGUISTIC IMPLICATIONS

D.M.Turdiyeva, lecturer, Andijan State University, Andijan

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va rus tillaridagi realialar tahlil qilinadi, madaniy kontekstda bu so'zlarning jamiyat, tarix va kundalik hayotdagi o'ziga xos xususiyatlarni qanday aks ettirishi ko'rsatib beriladi. Maqolada, avvalo, realia tushunchasi va uning tilshunoslikdagi ahamiyati haqida batafsil to'xtalib o'tiladi, ingliz va rus tillaridagi realialarga oid asosiy misollar, ularning kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari kengroq tahlil qilinadi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqotda realialarning tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolari, ularni tarjima qilishda duch kelinadigan lingvistik va madaniy to'siqlar, shu bilan birga, tarjimonlar tomonidan qo'llaniladigan strategiyalar haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: ingliz tilidagi realia, rus tilidagi realia, tarjima, madaniyat, lingvistika.

Аннотация. Данная статья представляет сравнительный анализ реалий в английском и русском языках, акцентируя внимание на том, как такие культурно обусловленные слова отражают уникальные аспекты общества, истории и повседневной жизни. В рамках исследования рассматриваются различные примеры реалий, характерных для обеих языковых культур, подробно обсуждаются их происхождение, функции и роль в передаче культурных ценностей.

Ключевые слова: реалии английского языка, реалии русского языка, перевод, культура, лингвистика.

Abstract. This article offers a comprehensive and comparative exploration of realia in both English and Russian languages, delving into the intricate ways these culturally bound words and expressions embody the unique characteristics, traditions, and values of each society. The discussion extends to how realia serve as linguistic markers of historical developments, social customs, and everyday practices, illustrating the profound connection between language and culture.

Keywords: English realia, Russian realia, translation, culture, Linguistics.

Realia are those culturally rooted terms and expressions that simply do not have an exact equivalent in other languages, and studying them offers profound insight into how people see themselves and relate to the world around them. Whether it's the very British "afternoon tea," a phrase evoking images of delicate teacups, light pastries, and a cherished social ritual, or the quintessentially Russian "душа" (dusha, "soul" in a broad cultural sense), a concept embodying emotional richness, warmth, and a certain spiritual depth, these words serve as more than just vocabulary. They are windows into the mindset, historical experiences, and collective identity of a people. These culturally charged terms reveal cultural depth that translation often cannot fully convey, and analyzing them can foster greater cross-cultural understanding and appreciation.

The study aims to unravel the intricacies of realia in both languages: to identify their origins, track their categories such as everyday life, cuisine, traditions, and societal structures and analyze their impact on intercultural communication using concrete, relatable examples.

To thoroughly define and systematically categorize different types of realia in both English and Russian, providing clear distinctions between them. To highlight a range of prominent examples of

realia, illustrating their significance within the context of each respective culture and analyzing how these examples reflect societal values or historical developments. To examine in depth the specific challenges associated with translating realia, including issues of equivalence, cultural nuance, and potential loss of meaning or context during the translation process. To discuss the broader implications of translating realia for effective cross-cultural communication, exploring how misunderstandings may arise and suggesting strategies for enhancing intercultural understanding through accurate and culturally sensitive translation practices.

All examples and analytical findings were meticulously cross-referenced to ensure contextual accuracy as well as to capture the subtle nuances of various cultural perspectives. This thorough process involved comparing each example and analytical result with relevant cultural contexts, verifying the appropriateness and reliability of interpretations, and actively consulting multiple sources to prevent oversights and biases. By conducting these comprehensive cross-references, the integrity and depth of the analysis were significantly enhanced, ensuring it is both contextually accurate and sensitive to the intricacies of different cultural viewpoints.

After digging into diverse sources and compiling concrete examples, some fascinating patterns emerged about realia in English and Russian. Through thorough research and exploration of various texts, academic works, and case studies, these patterns became more evident, revealing unique characteristics, usage differences, and cultural influences of realia in both languages. The extensive process involved analyzing linguistic data, comparing translations, and observing realia in authentic communication, ultimately leading to a deeper understanding of how English and Russian speakers interact with and adapt realia within their respective languages. This comprehensive investigation highlights not only intriguing parallels but also distinctive aspects shaped by history, culture, and linguistic evolution.

1. Types and examples of realia:

Social realia: English: “pub,” “Thanksgiving,” “Oxford” (as a university reference); Russian: “самовар” (samovar), “дача” (dacha), “матрешка” (matryoshka);

Historical realia: English: “Magna Carta,” “Victorian” (as an epoch adjective); Russian: “царь” (tsar), “дворянин” (dvorianin, nobleman);

Everyday life: English: “muffin,” “tea time,” “jeans”; Russian: “кирка” (kirka, pickaxe), “валенки” (valenki, felt boots), “сковорода” (skovoroda, frying pan);

Institutional: English: “Parliament,” “Prime Minister”; Russian: “Госдума” (Gosduma, State Duma), “прокуратура” (prokuratura, prosecutor’s office).

2. Translation strategies:

Transcription/transliteration: used when a realia term becomes widely known, e.g., “vodka”, “jeans.”

Calque: literal translation, e.g., “white night” for “белая ночь.”

Descriptive translation/commentary: Translator provides a footnote or brief explanation, e.g., describing “dacha” as “summer cottage.”

3. Common challenges:

Many realia, especially those tied to deep-rooted traditions or institutions, resist straightforward translation, prompting the need for adaptation or footnoting.

Nuances - including emotional or historical connotations are often difficult to capture fully.

These findings paint a vivid portrait of how each language and culture codifies its own reality, and just how much is at stake when transporting these terms across linguistic borders. The study reveals that languages are not merely tools for communication, but are deeply intertwined with the cultural context and worldview of their speakers. When specific terms or concepts are moved from one language to another, subtle nuances, values, and meanings may be lost or transformed. This process can affect not only how ideas are understood by different audiences, but can also have broader implications for identity, tradition, and intercultural understanding. Ultimately, these results underscore the complexity and significance of examining linguistic boundaries and the ways in which language shapes, and is shaped by, the cultural realities of those who use it.

As cultural signposts, they transmit unique values and stories embedded deep within their home environment, conveying layers of meaning that can sometimes be difficult to grasp for those outside of that culture. Realia - objects, references, and concepts taken directly from a culture - carry with them complex nuances that are inseparable from their origins. For translators and language learners alike, realia are both a source of fascination and a persistent challenge. The fascination stems from the insight they offer into customs, traditions, and social norms, helping learners deepen their understanding of the target culture. However, this very depth also presents challenges in accurately translating or interpreting realia, since their significance is often untranslatable or requires elaborate explanation. Thus, navigating realia demands both linguistic skill and cultural sensitivity, making them an enduring point of intrigue and difficulty in intercultural communication.

In English, items like "afternoon tea" or "pub" pack a host of social meanings and connotations that go beyond the literal. These terms evoke images and emotions that are deeply rooted in British history, traditions, and everyday life, conjuring up scenes of social interaction, relaxation, and cultural rituals unique to the English-speaking world. Similarly, in Russian, terms like "дача" or "самовар" are so tightly interwoven with history, weather, and social practices that even the most creative translation often leaves something behind. For Russians, a "дача" is far more than a country house, it is a special retreat, a place for family gatherings, gardening, and escaping the bustle of city life, while a "самовар" does not simply refer to a tea urn but also encompasses a sense of warmth, hospitality, and shared tradition.

What's equally fascinating is how some realia travel successfully and gain currency worldwide. "jeans" and "vodka" hardly need an introduction anywhere. These words and the concepts they signify have surpassed cultural and linguistic barriers, integrating seamlessly into daily life across continents and languages. Wherever you go, from the bustling streets of Tokyo to the vibrant nightlife of Rio de Janeiro, mentioning "jeans" or "vodka" immediately conjures up familiar images, regardless of the local language. Their universal recognition serves as a testament to the power of globalization and the interconnectedness of modern societies. Others, however, stubbornly resist export, remaining linguistic hidden treasures. These elusive terms reflect the intricacies and unique values of their cultures of origin; they are tokens of particular ways of life or traditions that don't readily translate or find a place elsewhere. As a result, they are cherished by speakers of the native language while remaining enigmatic to the outside world. For readers, encountering realia can be both a window into another world and, occasionally, a puzzle to be solved. On one hand, these terms provide authentic glimpses into foreign lifestyles, customs, and worldviews, enriching the reader's experience and fostering cross-cultural understanding. On the other hand, deciphering their meanings can be challenging, prompting curiosity and often requiring extra effort—whether through footnotes, context, or cultural explanation—to fully appreciate their nuance and significance. Thus, realia serve not only as bridges between languages but also as intriguing invitations to further exploration.

Ultimately, the way realia are handled in translation has far-reaching ripple effects—not just on text comprehension for the reader, but also on the perpetuation or challenging of stereotypes, the shaping of cultural perceptions, and even the subtle yet significant development or hindrance of diplomatic rapport between different peoples and nations. The translator's choices in dealing with realia can influence how a culture is represented and understood, potentially affecting relationships on both an individual and societal level. Thus, the process extends well beyond linguistic accuracy to touch upon sociocultural dynamics and international understanding.

Awareness of realia and the various strategies for managing and translating them is essential, not just for translators but for anyone navigating between cultures, such as language learners, teachers, and writers. Recognizing the nuances and cultural weight behind these terms allows us to better appreciate the unique worldview each language expresses. While some treasures of meaning may be inevitably "lost in translation," the creative negotiation of realia ultimately enriches both language and culture, fostering cross-cultural understanding and dialogue. By striving to convey or adapt these meaningful units, we participate in an ongoing exchange that keeps languages and cultures alive, dynamic, and interconnected.

REFERENCES:

1. Newmark P. A Textbook of Translation. 1988.

2. Vinay J.-P., & Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English. 1995.
3. Baker M. In other words: A coursebook on translation. 2011.
4. Ivir V. Procedures and strategies for the translation of culture. 1987.

UO'K 82-25

MUINIDDIN NATANZIYNING “MUNTAXAB UT-TAVORIXI MUINIY” ASARIDA CHIG'ATOY ULUSI HUKMDORLARI VA ULARNING FAOLIYATI

S.Ulashova, dots., PhD, Alfraganus universiteti, Toshkent

<https://orcid.org/0009-0003-3681-7266>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola Muiniddin Natanzining “Muntaxab ut-tavorixi Muiniy” asari asosida Chig'atoy ulusi hukmdorlari va ularning faoliyati haqidagi ma'lumotlarni tahlil qiladi. Asar Temuriy davri manbalariga tayanib, Chingizxon imperiyasining parchalanishidan keyingi Markaziy Osiyo tarixini yoritadi, xususan, Chig'atoy ulusining tashkil topishi, hukmdorlarining siyosiy va harbiy faoliyati, shuningdek, ulusning ichki bo'linishlari va boshqa jihatlarni aks ettiradi.

Kalit so'zlar: Natanziy, mo'g'ul, Chig'atoy, ulus, Kobulshoh, Qozon Sulton.

Аннотация. В данной научной статье анализируются сведения о правителях Чигатайского улуса и их деятельности на основе труда Муиниддина Натанзи «Мунтахаб ут-таварих Муини». Основываясь на источниках эпохи Тимуридов, работа освещает историю Центральной Азии после распада империи Чингисхана, в частности, образование Чигатайского улуса, политическую и военную деятельность его правителей, а также внутреннее разделение улуса и другие аспекты.

Ключевые слова: Натанзи, монголы, Чигатай, улус, Кабулшах, Казан султан.

Abstract. This scientific article analyzes the information about the rulers of the Chigatay ulus and their activities based on the work of Muiniddin Natanzi “Muntakhab ut-tavarikh Muiniy”. Based on the sources of the Timurid era, the work covers the history of Central Asia after the collapse of the Genghis Khan empire, in particular, the formation of the Chigatay ulus, the political and military activities of its rulers, as well as the internal divisions of the ulus and other aspects.

Keywords: Natanzi, Mongol, Chigatay, ulus, Kabulshah, Kazan Sultan.

Chig'atoy ulusi davri Markaziy Osiyo xalqlar tarixida muhim tarixiy davrlardan biridir. Mazkur davr tarixi xususida XIII asrdan boshlab ko'plab muarrixlar tarixiy asarlar yozishgan. Ammo, mo'g'ullar bosqini davrida yaratilgan tarixiy asarlarda Chig'atoy ulusi tarixi nisbatan kamroq qamrab olingan. Chig'atoy ulusi va boshqa mo'g'ul uluslari tarixi masalasi avvalgi davrlarga qaraganda Temuriylar davrida yaratilgan o'nlab tarixiy asarlarda kengroq o'rin olgan bo'lsa ham, davr xronologiyasi, hukmdorlar nomi, shajarasi va boshqa masalalarda bahsli jihatlar ham kuzatiladi. Ana shunday manbalardan biri Muiniddin Natanzining “Muntaxab ut-tavorixi Muiniy” asari hisoblanadi. Muarrix asarni Amir Temurning nabirasi Fors hokimi Iskandar Mirzo sharafiga yozib, 1413 yilda Temuriy shahzodaga topshiradi. Ammo, qisqa fursatdan keyin Iskandar Mirzo Shohrux Mirzoga qarshi isyon ko'tarib, jangda mag'lubiyatga uchraydi. Shundan so'ng, muallif asarning Shohrux Mirzoga atalgan nusxasini tayyorlaydi va unga taqdim etadi. Natijada asarning bir-biridan qisman farq qiluvchi ikki nuxasi paydo bo'ladi.

“Muntaxab ut-tavorixi Muiniy”dagi Chig'atoy ulusi hukmdorlari tarixiga doir ma'lumotlar Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Mirzo Ulug'bekning “To'rt ulus tarixi” asarlaridagi ma'lumotlarga yaqin. Manbada XIII-XV asr boshlarida O'rta Osiyo xalqlari tarixi aks etgan bo'lib, shuningdek, Chig'atoy ulusi tarixini, ayniqsa, uning hukmdorlari, ularning siyosati va qo'shni davlatlar bilan o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan tushunish uchun muhim hisoblanadi. Asar Chig'atoy ulusining so'nggi davrlari haqida batafsil ma'lumot berishi bilan qimmatlidir.

Manbada Chig'atoy ulusi uzoq va murakkab tarixga ega bo'lgan mo'g'ul voris davlatlarining eng yirik va qudratlilaridan biri sifatida gavdalangan. Muarrix Chig'atoy ulusining yirik hukmdorlari va ularning boshqa mo'g'ul davlatlari bilan o'zaro munosabatlari haqida tushunchalar bergan. Manbada ulus asoschisi Chig'atoyning o'zi haqida batafsil ma'lumot berilmasa ham, u ulusning dastlabki hukmdori sifatida tilga olinadi. Manbada Chig'atoy ulusi tarixiga alohida tabaqa ajratilgan

bo'lib, Chig'atoydan boshlab deyarli barcha xonlarning tarixi qisqa tarzda, alohida keltirilgan. Asarda Tarmashirin, Chenkshi, Qozon Sulton, Tug'luq Temur, Ilyosxo'ja O'g'lon, "qo'g'irchoq xonlar" – Qobulshoh, Suyurg'atmish, Sulton Mahmud faoliyati nisbatan kengroq yoritib berilgan [1: b. 112-124.; 5: b. 44, 217-228.]. Xususan, manbadagi so'nggi Chig'atoy xonlari xususidagi ma'lumotlar aniqligi va mufassalligi bilan alohida ajralib turadi. Manbada Qozon Sulton davri haqidagi chizgilarda xonning haddan ortiq qattiqqo'l siyosati qoralangan. Muarrir Qozon Sulton har kuni yuzlab qatlarni amalga oshirgani, xalqqa nisbatan adolatsiz siyosat yuritgani va buning ortidan nafaqat oddiy xalq, shu bilan birga yirik amirlar ham xonga qarshi bo'lib qolganini yozadi [5: b. 44-45.]. Bu ma'lumot XVII asrda yaratilgan tarixiy asar "*Shajarayi turk*"da ham ta'kidlanadi. Abulg'oziy Muiniddin Natanziy asariga ilova tarzda "Qozonxon ajab podshohi gayur erdi. Har vaqt umarolar ko'runushga borur bo'lsalar o'g'lon ushoqlari birlan xushlashib va bajallik tilab borur erdilar. Abu sababdan xalq unga osiy o'ldilar" [2: b. 94.]. Qozon Sultonning qattiqqo'l siyosati haqidagi ma'lumotlar Temuriylar davri boshqa manbalarida ham tilga olingan bo'lsa-da, "*Muntaxab ut-tavorixi Muiniy*" asari kabi aniq emas. Qozon Sultonning keyingi yillari va amir Qazag'on bilan o'zaro janggi haqida ham so'z yuritiladi. Manbada Munk va Solisaroy shaharlari hokimi amir Qazag'on qoraunos qavmi va boshqa amirlarni to'plab, xon bilan ikki marta jang olib borgani va ikkinchi jangda Qozon Sulton halok bo'lgani aytiladi. Mazkur ma'lumot Temuriylar davri manbalarida jumladan, Fasih Xavofiyning "Mujmali Fasihiy" asarida ham ta'kidlangan [8: b. 93.].

Natanziy asaridan Qozon sulton o'limidan keyin Movarounnahrda tarixiy jarayonlar ham keng o'rin olgan. Asarda amir Qazag'on va uning o'g'li amir Abdulloh boshqaruvi davrida nomiga xonlikka ko'tarilgan "huquqsiz xonlar" va ularning faoliyatiga doir qaydlar mavjud bo'lib, amir "ixtiyorsiz podsholarni taxtga o'tirg'izib, inon-ixtiyorni tamomila o'z qo'liga oldi" [5: b. 45.], deyiladi. Shuningdek, manbada Chig'atoy ulusining dastlabki xonlari tarixiga doir muhim qaydlar ham kuzatiladi. Jumladan, asarda Chenkshining musulmonlarga bo'lgan keskin munosabati haqida so'z yuritiladi. U ikki yilga yaqin hukmronligi yillarida musulmon bo'lgan Chig'atoylar va zodagonlarni eski diniy e'tiqodlariga qaytarish uchun qattiq harakat qiladi. Ammo, uning hokimiyati ham uzoqqa bormay, qatl etiladi [1: b. 112.]. Ammo, Sharafiddin Ali Yazdiy va Mirzo Ulug'bek asarlarida Jingsho', Jangitu nomlari bilan eslatilgan Chenkshi "mazlumlarni dodini zolimlardan, mahrumlar va muhtojlarni lutf bilan himoya qiluvchi" hukmdor sifatida ta'riflangan [9: b. 304.; 7: b. 318.]. Mirzo Ulug'bek asarida yozilishicha, Chenkshi (Jangituxon) o'z ukasi Yesun (Yesu) Temur bilan o'zaro toju taxt kurashlar natijasida qatl etilgan [7: b. 318.]. Shuningdek, manbada Kobulshohning hokimiyatga kelishi masalasida ham qimmatli ma'lumotlar mavjud. Asarda "amirlar jamoasi hamjihatlikda Kobulshohni hijriy 761 yil rajab oyining o'rtalarida podshoh qilib ko'tardi" [5: b. 64, 225.], deydi. Hijriy 761 yil rajab oyining o'rtalari milodiy 1360-yil 17-maydan 16-iyunga qadar bo'lgan vaqt oralig'iga to'g'ri keladi. Natanziy asaridagi ushbu ma'lumotdagi sanada biroz chalkashlik bor. Negaki, Kobulshohni xon qilib ko'targan amir Husayn 1360-yilda katta siyosiy kuchga ega emasdi. Bu paytda amir Husaynning o'zi dastlab Movarounnahr amirlaridan, keyinchalik Tug'luq Temurdan qochib cho'li biyobonlarda jon saqlayotgan edi. Amir Husayn Tug'luq Temur vafotidan so'ng mintaqada yuzaga kelgan siyosiy vaziyat tufayli o'z harbiy kuchini yanada oshirib olishga muvaffaq bo'ladi va Kobulshohni xonlikka ko'taradi. Bu voqea Sharafiddin Ali Yazdiy va Mirzo Haydar asarlarida hijriy 765 yilda (1364-1365-yillar) yuz bergani aytiladi [9: b. 307.; 3: b. 84.] va biz ham ayni ma'lumot to'g'ri deb hisoblaymiz. Bunga sabab, 1363-yil Ilyosxo'ja otasi Tug'luq Temur vafotidan keyin Mo'g'ulistondagi hokimiyatni egallash uchun Movarounnahrni tashlab ketadi. Shundan keyin Movarounnahr hokimiyatini egallagan amir Husayn hijriy 765 yil qurultoy o'tkazib, unda Chig'atoy xonadoniga mansub Kobulshohni xon qilib ko'taradi.

Tarixiy manbalarda Suyurg'atmish bilan bog'liq ma'lumotlar juda kam va uzuq-yuluq. Muiniddin Natanziy asarida Amir Temurning Suyurg'atmish bilan o'zaro munosabatlarini tasvirlovchi qaydlar keltiriladi. Manbada keltirilishicha, Amir Temur harbiy yoki saroy yig'inlarida xonga doimo hurmat bilan munosabatda bo'lgan. Shuningdek, bu davr tarixiy hujjatlarida ham Suyurg'atmish ulug'lanib, xonning nomi Amir Temurdan avval tilga olingan. Bu holat nafaqat, Amir Temur davlat hokimiyatini qo'lga olgan davrga oid hujjatlarda, shuningdek, xonning vafotiga qadar barcha hujjatlarda aks etgan. "*Muntaxab ut-tavorix*"da qayd etilishicha, Suyurg'atmish vafotidan

keyin ham yana uch yil mobaynida Amir Temur uning xizmatlari va xotirasiga ehtirom sifatida nomini xutba va pul zarbida zikr qilishni buyurgan [5: b. 225.]. manbada Suyurg'atmishninh o'g'li Sulton Mahmudning faoliyatiga doir ma'lumotlar mavjud. Manbaga ko'ra, xon Anqara janggida faol ishtirok etish bilan birga qochib ketayotgan Sulton Boyazid Yildirimni ta'qib qiladi va qo'lga tushirib, Amir Temur huzuriga keltiradi. Uning bu jasorati aksariyat Temuriylar davri manbalarida eslatiladi. Mahmud Sulton Anqara janggidan keyin, safardan qaytmasdan tabiiy kasallik tufayli hijriy 805/1402-1403 yilda vafot etadi [6: b. 260-265.; 5: b. 226.]. "Muntaxab ut-tavorix"da Sulton Mahmud Rum yurishida Yildirim Boyazidni asir olgani va ikkalasi bir yilda vafot etgani aytiladi [5: b. 226.].

Muiniddin Natanziy Chig'atoy ulusining ko'zga ko'ringan hukmdorlaridan Tug'luq Temur haqida ham so'z yuritgan. Manbada keltirilishicha, xon islom dinini katta sonli xalqi bilan birga (160 ming) qabul qilgan mo'g'ul hukmdori edi. Uning bu siyosati Chig'atoy ulusida islom ta'sirini mustahkamlashga yordam bergan [5: b. 217-222.].

Xulosa qilib aytganda, "Muntaxab ut-tavorixi Muiniy" asari Chig'atoy ulusi hukmdorlari va ularning faoliyatini yoritishda Timuriy davri manbalarining muhim namunasi sifatida ajralib turadi. Asarda Chig'atoy ulusining XIII-XV asrlardagi siyosiy evolyutsiyasi, xususan, hukmdorlarning imperiya parchalanishidagi roli, ichki bo'linishlar, harbiy yurishlar va diniy o'zgarishlar (Tarmashirin xonning islomni qabul qilishi) batafsil tasvirlangan. Natanziyning yondashuvi, boshqa forsiy manbalar bilan solishtirganda, Temuriylar davri nuqtai nazaridan baholangan bo'lsa-da, Chig'atoy ulusi hukmdorlari faoliyatini tushunish uchun noyob ma'lumotlar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mu'in-al-din Natanzî. Muntakhab-al-Tavârikh-i Mu'inî. /Publies par Jean Aubin. – Teheran, 1957.
2. Абулғозий. Шажарайи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 189 б.
3. Мирза Мухаммад Хайдар Аъзий. Тарихи Рашидий / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи О.Х. Жалилов. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – 704 б.
4. Муиниддин Натанзий. "Мунтахаб ат-таворихи Муиний"дан // Темурийлар бунёдкорлиги давр манбалари. – Тошкент, 1997. – Б. 56-62.
5. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний /Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ғ. Каримий. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 264 б.
6. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўғирувчи Ю. Ҳакимжонов. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 527 б.
7. Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи / Форс тилидан Б. Аҳмедов, Н. Норқулов ва М. Ҳасанийлар тарж. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 352 б.
8. Фасих Ҳавофий. Мужмали Фасихий / Форс тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Д.Ю. Юсупова. – Тошкент: Фан, 2018. – 542 б.
9. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Муқаддима. 1-қ. / Форс тилидан таржима, сўзбоши ва илмий изоҳлар муаллифи О. Бўриев. – Тошкент, 2021. – 352 б.

UO'K 81'37

LISONIY METAFORALARNING SHAKLLANISH JARAYONI, SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA FUNKSIONAL MAQOMI

Sh.Sh. Ulugova, PhD, dots., Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotasiya. Mazkur maqolada lisoniy metaforaning shakllanish jarayoni, semantik xususiyatlari va funksional maqomi keng tahlil qilinadi. Metaforalashish jarayonida nominativ ma'nolar transformatsiya qilinib, yangi ma'noli obrazlar yaratiladi. Maqolada lisoniy metafora turlari va ularning tildagi rollari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, metaforalarning doimiylik darajasi va ijtimoiy madaniy konnotativ qirralariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: lisoniy metafora, semantika, metaforalashish, nominativ ma'no, konnotativ ma'no, kognitiv metafora, funksional maqom.

Аннотация. В данной статье рассматриваются процессы формирования лингвистической метафоры, её семантические особенности и функциональная роль. В процессе метафоризации номинативные значения трансформируются, что приводит к созданию новых смысловых образов. Анализируются типы лингвистических метафор и их роль в языке. Особое внимание уделяется степени устойчивости метафор и их социально-культурным коннотативным аспектам.

Ключевые слова: Лингвистическая метафора, семантика, метафоризация, номинативное значение, коннотативное значение, когнитивная метафора, функциональная роль.

Abstract. This article explores the formation process, semantic characteristics, and functional role of linguistic metaphors. During metaphorization, nominative meanings undergo transformation, resulting in the creation of new semantic images. The study examines various types of linguistic metaphors and their roles within language. Additionally, attention is given to the stability of metaphors and their socio-cultural connotative dimensions.

Key words: linguistic metaphor, semantics, metaphorization, nominative meaning, connotative meaning, cognitive metaphor, functional role.

Kirish. Har bir yangi obrazning shakllanishi murakkab, uch bosqichli jarayonni o'z ichiga oladi. Biroq nutq sohasidan lisoniy sohara o'tganida, bu jarayonni qabul qilish sezilarli darajada soddalashadi. Ikkita obyekt o'rtasidagi bog'lanishlar avtomatik ravishda shakllanadi. "Qo'shma qarash" deb ataladigan o'rta bosqichda esa diqqatni boshqarish deyarli to'xtamaydi. Shuning uchun lisoniy obrazning vizuallik va yaqqollik darajasi nutq obraziga nisbatan ancha kamayadi. Har bir lisoniy obrazning ma'no doirasi mustahkamlanadi va lisoniy shaxslar uchun umumiy, yagona mazmunda shakllanadi. Shunga qaramay, obrazning ikki tomonlama tabiati, ya'ni bir predmetni boshqasi orqali ifoda etish xususiyati hikoya va romanlardagi nutq hamda lisoniy obrazlar uchun doimiy va o'zgar mas xoslik bo'lib qoladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Lisoniy metaforalar – ma'noga asoslangan, tasviriy va obrazli leksik birliklar bo'lib, ularda so'zlar o'z ma'nolarini ko'chirish orqali assotsiativ aloqalar hosil qiladi. Milliy tilshunoslikda lisoniy metaforaning semantik (ma'noviy) strukturasi tadqiq qilish modeli V.G. Gak tomonidan yaratilgan va keng tarqalgan. Masalan, "tulki" metaforasi "ayyor shaxs" ma'nosini ifodalaydi. So'zning nominativ (asosiy) leksik ma'nosi muayyan semalar to'plamiga ega: kategoriyaviy asosiy sema A (jonzo) + turkumga xos sema B (hayvon) + turga xos farqlovchi sema V (muayyan belgilarga ega hayvon) + potensial sema S (o'zbek etnolisoniy tafakkuri tomonidan tulkiga bag'ishlangan sifat – "ayyorlik, aldanchilik").

Metaforalashish jarayonida quyidagi ma'noviy o'zgarishlar sodir bo'ladi: turkumga xos va turga xos semalar yo'qotilib, potensial sema faollashtiriladi [Гак, 1972: 151-152]. Lisoniy metafora lisoniy hodisa sifatida tasviriylik jihatidan badiiy metafora bilan bog'liq. Shunga qaramay, lisoniy metafora leksik-semantik tizim doirasida tasviriylikka ega bo'lgan lisoniy vosita hisoblanadi.

Funksional-semantik maqomiga ko'ra lisoniy metaforaning quyidagi turlari ajratiladi:

Nominativ metafora – asosan nomlarni ko'chirishni ifodalaydi (masalan, "qalb qaliti", "kemaning burni" kabi). Bu tur metaforalarda tasviriy element mavjud emas va semantik ikkiquvvallilik kuzatilmaydi;

Obrazli metafora – aniq-lovchi ma'noda bo'lgan so'z ma'nosi predikativ ma'noga o'tganida hosil bo'ladi;

Kognitiv metafora – bir predmetning xususiyatini boshqa predmetga o'tkazishga asoslanadi (masalan, "o'tkir qurol" ma'nosi keyingi bosqichda "o'tkir nazar", "o'tkir aql", "o'tkir nizo" kabi metaforalarda amalga oshiriladi);

Umumlashtiruvchi metafora – kognitiv metaforaning oxirgi natijasi sifatida shakllanadi [Арутюнова, 1999: 366].

Tildagi troplarni tahlil qilishda muhim jihat ularni "lisoniy" yoki "poetik" degan an'anaviy tasnif asosida emas, balki qo'llanilish darajasi va tarqalish jihatidan guruhlashtirishdir. E.T. Cherkasovning nazariyasiga ko'ra, metaforalar ikki asosiy turga bo'linadi: birinchisi – jamiyat tomonidan keng foydalaniladigan, tilning leksik tizimiga joylashib, umumiy til birligiga aylangan metaforalar (masalan, "oltin jingallar" iborasidagi "oltin" rangi metaforasi), ikkinchisi esa – shaxsiy yoki individual xususiyatga ega bo'lib, muayyan kontekstda yoki muallif tomonidan yaratilgan metaforalar. Bu tasnif til frazeologiyasi va semantikasi sohasida metaforalarning funksional qiymatini aniqlashda muhim ahamiyatga ega [Чепкасова, 1968: 30]. Lisoniy metaforaning tabiatini chuqurroq tushunish uchun metaforizatsiya jarayonida denotativ bog'lanishning xususiyatlarini

aniqlash zarur. Metaforizatsiya jarayonida “denotatning ikkilanishi” (dublikatsiyasi) sodir bo‘ladi, ammo bu jarayon to‘liq emas. Ya’ni, boshlang‘ich tushunchadan to‘liq nusxa olinmay, faqat muayyan bir yoki bir necha xususiyatlar (atributlar) ajratiladi va ular yangi ma’noli obyektни tavsiflash uchun asos bo‘ladi. Bu jarayonda yangi obyektning ma’nosi va vazifasi asliyat tushunchaning belgilari asosida shakllanadi, lekin ular to‘liq identik bo‘lmaydi. Masalan:

O‘ziga xos sipolik va do‘stona kayfiyatda boshini g‘oz tutib:

–Salom, burgutlar, – dedi.

–Sog‘-salomatlik tilaymiz, o‘rtok katta leytenant, – qichqirdi askarlar bor ovozi bilan polkni boshlariga ko‘tarib.

–*Kayfiyatlar a‘lomi, burgutlar!* [Q. Norqobil “Kulib tur, azizim”, 2004: 40].

Matnda “burgutlar” so‘zi metafora sifatida qo‘llanib, u orqali askarlar obrazi yaratilgan. Mazkur parchada “burgut” (qush) denotativ ma’noda buyuk, kuchli va irodaga ega jonzotni ifodalaydi. Lekin, metaforizatsiya jarayonida “burgut” tushunchasining barcha belgilarini to‘liq olish emas, balki ayrim xususiyatlari, masalan, kuch-qudrat, erkinlik va yuqori maqomlilik belgilari ajratiladi va askarlar uchun tavsif sifatida qo‘llaniladi.

Bu holatda “burgutlar” metaforasi denotatning ikkilanishi jarayonini ko‘rsatadi: aslida u qush turini anglatca-da, diskursda u askarlarning jangovar ruhi, matonati va birligi xususiyatlarini ifodalaydi. Ya’ni yangi ma’noli obyekt (askarlar) asliyat tushunchaning belgilari asosida yaratiladi, lekin ular o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi, to‘liq tenglashmaydi. Shu bilan birga, “salom, burgutlar” degan ibora orqali nutqda do‘stona kayfiyat ham namoyon bo‘ladi, bu metafora askarlar o‘rtasidagi birdamlik va maqtov shaklining belgisi sifatida xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Metafora lisoniy, uzual (doimiy qo‘llaniladigan) shaklga kirganida o‘zining birikma imkoniyatlarini kengaytiradi va butunlikdagi obraz avvalidagi kabi okkazional (vaziyatga xos, unikal) obraz sifatida qabul qilinmaydi. Masalan, xatarli shaxsni ta’riflash uchun o‘zbek tilida “ilon” metaforasi qo‘llaniladi. Jumladan, A. Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida quyidagi metafora keltiriladi:

–*Endi yo‘q, taqsir, – dedi Homid va so‘ziga shuni ham qo‘shdi, – Otabek bilan Mirzakarim qo‘lga olinganlar ilonning boshi yanchilgan hisoblanib, o‘zgalarning qo‘lidan ish keladigan odamlar emas, taqsir* [A. Qodiriy “O‘tkan kunlar”: 35].

Keltirilgan parchada “ilonning boshi yanchilgan” metaforasi asosiy xavfli, sotqin shaxslarni ta’riflaydi. “Ilon boshi” tushunchasi xatar asosi, rahbarlik yoki jinoyatchilar boshlig‘iga ishora qiladi. Ushbu ibora orqali metafora doimiy, uzual holatga aylangan va jamiyat tilida o‘z o‘rnini topganligini ko‘rish mumkin. Ushbu metaforaning asosiy vazifasi obrazli va emotsional ta’sir o‘tkazish, shu bilan birga mavjud ma’noni mukammallashtirishdir.

Lisoniy metaforani tahlil qilishda va uning mohiyatini anglashda ta’riflar muhim rol o‘ynaydi. N.D. Arutyunovanning fikriga ko‘ra, metafora ta’rifi real denotatni, ya’ni til birligi orqali nazarda tutilgan voqelikni tavsiflashi mumkin. Xabar esa shunday tanlanadiki, u metaforaning tasavvuriy denotati bilan semantik jihatdan yuzaki muvofiqlikka ega bo‘ladi. Bu holat metaforada real va obrazli mazmun o‘rtasidagi ikki qavatli semantik munosabatni ko‘rsatadi [Арутюнова, 1979: 152-153].

Zamonaviy tilshunoslikda shunday qarash mavjudki, har qanday lisoniy metafora vaqt o‘tishi bilan o‘zining obrazli mohiyatini yo‘qotishga moyildir. Agar metafora asosan tilda nomi yo‘q obyektни belgilash (nomlash) vazifasini bajarisa, u holda undagi obrazlilik unchalik ahamiyatli emas, balki aksincha, nominativ vazifani bajarishga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Tilshunoslikdagi keng tarqalgan nuqtai nazarga ko‘ra, metafora asosida yotgan semantik belgi, ya’ni metaforani yaratishga xizmat qilgan umumiy xususiyat so‘zning ham asl (boshlang‘ich), ham metaforik (ya’ni yangi) ma’nolari uchun umumiy hisoblanadi. Bu belgi denotativ yadro (so‘zning markaziy ma’nosi) yoki uning periferiyasi (ikkilamchi, qo‘shimcha ma’nolar) doirasiga kiradi. Ammo shunday nuqtai nazarga qarshi chiqadigan va metaforaning asosi so‘zning mavjud semasi (ma’no komponentlari) bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq emas, deb hisoblaydigan tadqiqotchilar ham talaygina. D.N. Shmelëv leksik birliklar orasidagi munosabatlarni nafaqat paradigmatic (ya’ni bir so‘z turkumi doirasidagi aloqalar) va sintagmatik (matndagi so‘zlar o‘zaro bog‘lanishi), balki epidigmatik munosabatlar orqali ham tavsiflaydi. Bu munosabatlar so‘zlar o‘rtasidagi barqaror

assotsiatsiyalarga asoslanadi. Uning ta'kidlashicha, bir-biriga bog'langan so'zlar ma'nolaridagi umumiylik, ko'p hollarda, na u so'zlarning differentsial semalari (ajratuvchi belgilar), na ma'noning markaziy tuzilmasi bilan bog'liq. Aksincha, bu lisoniy shaxslar tafakkurida shakllangan va mustahkamlashgan assotsiativ bog'lanishlardir [Шмелёв, 1973: 192-193].

Ko'plab tilshunoslar ta'kidlaganidek, metafora yaratiladigan belgilarning aksariyati konnotativ, ya'ni hissiy, madaniy va ijtimoiy assotsiatsiyalar bilan bog'liq xususiyatlarga ega bo'ladi. V.N. Teliyaning ta'kidlashicha, lisoniy metaforalarning asosida lisoniy shaxslar tafakkurida shakllangan assotsiativ bog'lanishlar yotadi. Bu bog'lanishlar tilda konnotativ semalar orqali ifodalanadi va ular jamiyatning hayotiy tajribasi, tarixi yoki madaniyati bilan bog'liq axborotni o'z ichiga oladi [Телия, 1977: 192].

Nutqda so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular ko'chimlar nomi bilan umumlashtiriladi. Ko'chimlarning asosida ikki narsa yoki tushunchani qiyoslash yotadi, ya'ni ikki narsa yoki tushuncha o'rtasidagi muayyan munosabat (o'xshashlik, umumiylik, aloqadorlik kabi) asosida tasviriylik, ifodalilik, aniqlikni kuchaytirish maqsadi bilan ulardan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi [Mirtojiyev, 2010: 79].

Metaforik ko'chishga sabab bo'ladigan omillardan biri – tilda shakllangan, voqealar sinflarini mantiqiy va sintaksik jihatdan tuzish sxemalari yoki moddiy obyektlar olamidagi ularning o'zaro bog'lanishidir. Bu bog'lanishlar so'zlovchilarning lisoniy tajribasini namoyon etadi.

Shu tariqa, lisoniy metafora so'zning odatdagi qo'llanilishidagi konnotativ ma'nolar asosida yaratiladi va bu konnotatsiyalar ushbu so'zning ma'nolik potensialiga lisoniy jamoa tomonidan shakllangan til uzusi (foydalanish odatlari) orqali bog'langan bo'ladi. Bu lisoniy tajribaning bir qismini tashkil etadi, u leksik ma'nolar tizimidan tashqarida qoladi, chunki leksik ma'nolar ularning o'xshashliklari, farqlari va muntazam birikmalar qoidalari asosida tashkil topgan. Metafora yaratilishining sababi ochiq-oydin, oddiy ravishda yo'qolishi mumkin va ayniqsa ayrim etnomadaniyatlarda so'zlovchilar orasida mavjud bo'lgan umumiy bilimlar sharoitida oson o'zlashtiriladi.

Shunday qilib, lisoniy metaforalar tilshunoslikda muhim o'ringa ega bo'lib, ularning shakllanishi, semantik tuzilishi va funksional maqomi o'zgacha yondashuvlar va tahlillarni talab qiladi. Metaforizatsiya jarayonida nominativ ma'nolarning transformatsiyasi, denotativ va konnotativ elementlarning o'zaro ta'siri natijasida yangi ma'noli obrazlar paydo bo'ladi. Lisoniy metaforalar leksik-semantik tizim doirasida tasviriylik xususiyatiga ega bo'lib, ularning turlari (nominativ, obrazli, kognitiv va umumlashtiruvchi) tildagi rolini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, metaforalarning doimiylik darajasi va qo'llanilish jihati ularning ijtimoiy madaniy konnotatsiyalari bilan bog'liqdir. Tilshunoslikdagi tahlillar metaforaning ikkilamchi tabiatini va ularning lisoniy jamoadagi obrazlilik qobiliyatini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – 288 б.
2. Норқобил Қ. Кулиб тур, азизим. – Тошкент: “Шарк” нашриёти, 2004. – 224 б.
3. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.–656 б.
4. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (Синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 147-173.
5. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 896 с.
6. Гак В.Г. К проблеме общих семантических законов // Общее и романское языкознание. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1972. – С. 144-157.
7. Телия В.Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация: Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.
8. Черкасова Е.Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов // Вопросы языкознания. 1968. № 2. – С. 28-38.
9. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

PSYCHOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF ADVERTISING DISCOURSE (BASED ON THE ENGLISH AND UZBEK MASS MEDIA)

B.N. Umarov, Senior Teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek ommaviy axborot vositalari asosida reklama diskursining psixolingvistik xususiyatlari tahlil qilingan. Unda reklama tilida ishlatiladigan lingvistik va psixologik strategiyalar iste'molchining e'tiborini jalb etish, hissiy javoblarini shakllantirish va xulqiga ta'sir ko'rsatishdagi o'rni yoritilgan. Ingliz reklamalari shaxsiy muvaffaqiyat, yangilik va mustaqillikni targ'ib etsa, o'zbek reklamalarida axloqiy qadriyatlar, oilaviy birlik va milliy o'zlik asosiy o'rinda turadi. Tahlil natijasida aniqlanishicha, har ikki tildagi reklama bir xil psixologik mexanizmlardan foydalansa-da, ularning ta'sirchanligi madaniy va til omillariga bog'liq.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, reklama diskursi, idrok, hissiyot, til ta'siri, madaniyat, ishontirish

Аннотация. В данной статье рассматриваются психолингвистические особенности рекламного дискурса на материале английских и узбекских средств массовой информации. Исследуется, каким образом языковые и психологические стратегии используются для привлечения внимания потребителей, формирования эмоциональных реакций и воздействия на поведение. Английская реклама подчеркивает индивидуальность, достижение и инновации, тогда как узбекская реклама акцентирует внимание на моральных ценностях, семейном единстве и национальной идентичности. Анализ показывает, что, несмотря на общие когнитивные и эмоциональные механизмы, убедительность рекламы определяется культурными и языковыми факторами.

Ключевые слова: психолингвистика, рекламный дискурс, когниция, эмоции, языковое влияние, культура, убеждение.

Abstract. This article analyzes the psycholinguistic characteristics of advertising discourse based on English and Uzbek mass media materials. It explores how linguistic and psychological strategies are used to attract consumers' attention, shape emotional responses, and influence behavior. The study compares English advertising, which emphasizes individuality, achievement, and innovation, with Uzbek advertising, which highlights moral values, family unity, and national identity. The analysis demonstrates that while both forms of advertising rely on similar cognitive and emotional mechanisms, their persuasive power is shaped by cultural and linguistic factors.

Key words: psycholinguistics, advertising discourse, cognition, emotion, linguistic influence, culture, persuasion.

In the modern world, advertising plays a vital role in shaping people's behavior, attitudes, and decision-making. Advertising discourse is not only a linguistic phenomenon but also a psychological one, as it influences human emotions and subconscious perceptions. The study of advertising from a psycholinguistic perspective helps us understand how language is used to attract attention, persuade consumers, and form associations with products or services. Psycholinguistics, as a branch of linguistics, examines the connection between language and the human mind — how people perceive, process, and produce language. In the context of advertising, psycholinguistic analysis focuses on how specific words, sounds, and structures affect the consumer's mind and emotional state. Therefore, understanding the psycholinguistic characteristics of advertising discourse allows us to see the hidden mechanisms that make advertisements effective.

Psycholinguistics is an interdisciplinary field that studies the relationship between language and the human mind. It investigates how people comprehend, produce, and acquire language, focusing on mental processes such as perception, memory, and cognition. The main goal of psycholinguistics is to understand how linguistic forms are processed in the brain and how they influence human thought and behavior. Scholars such as Noam Chomsky, George Miller, and Steven Pinker have contributed significantly to the development of psycholinguistic theory, emphasizing the mental mechanisms behind language use. In the context of advertising, psycholinguistics plays a crucial role in

understanding how language affects consumers' emotions and decisions. Advertising discourse is designed to be persuasive — it aims to influence attitudes and motivate actions. This requires not only creative linguistic choices but also an understanding of psychological principles, such as attention, motivation, and emotional appeal. Words, slogans, and even sounds are carefully selected to evoke positive feelings and associations in the consumer's mind.

English-language advertisements often deploy vocabulary that evokes positive emotions, aspirations, and associations of success or innovation. For example, marketers select adjectives such as “innovative”, “cutting-edge”, “unstoppable”, or “premium”, aiming to create favourable mental images and link the product to desirable states of mind. This aligns with findings in the study of advertising discourse which emphasise the role of lexical choices in arousing customers' desires and shaping their evaluations of products[5]. In English advertising, rhetorical devices such as metaphor, metonymy, and playful syntax are common. For instance, the use of the metaphor “blow your mind away” (in the context of a product) re-frames the experience of the product as extraordinary and transformative. One study highlights how conceptual metaphors and metonymies serve as cognitive mechanisms for interpreting advertising messages. By using such figurative language, adverts engage the consumer's cognitive-emotional system and make the message more memorable[1].

English advertising discourse often deviates from standard syntactic norms, favouring shorter sentences, fragments, imperatives (“Just do it.”), or slogan-style structures that are easier to process and recall. For example, research into the syntactic design of English-language adverts shows that syntactic creativity (e.g., ellipsis, juxtaposition) is used to emphasise key messages and reinforce their salience. Modern English advertisements frequently combine verbal and non-verbal (visual, auditory) components. The study by Makaruk (2018) specifically addresses how paralinguistic devices (such as layout, typography, imagery, sound) function alongside linguistic elements as mechanisms of influence and manipulation in English-language multimodal advertising discourse. From a psycholinguistic point of view, these multimodal cues reduce cognitive load, enhance attention, and facilitate recall by appealing to multiple sensory and cognitive pathways[2]. Underpinning all these features is the psychological mechanism of persuasion: capturing attention, evoking desire, stimulating memory, and prompting action. Advertising language in English is crafted not only to deliver informational content but to alter mental states — trigger associations, influence attitudes, and eventually shape behaviour. For example, the cognitive mechanism of “selective conceptualization” (choosing certain mental categories to represent reality) has been identified in analysis of advertising messages.

The lexical structure of Uzbek advertisements is strongly influenced by national traditions and moral norms. Words such as *sog'lomlik* (health), *baxtli oila* (happy family), *milliy faxr* (national pride), and *baraka* (prosperity) are commonly used to create a sense of trust and emotional closeness. According to research on Uzbek media language, such lexical choices build “psychological intimacy” between the advertisement and the audience (journal.buxdu.uz). In this way, the Uzbek advertising discourse functions as a bridge between economic goals and cultural identity[4]. Uzbek advertisements often use emotionally charged phrases that appeal to shared moral values. For instance, slogans like “Oilangiz uchun eng yaxshisi!” (“The best for your family!”) or “Milliy qadriyatlarinigizni asrang!” (“Preserve your national values!”) activate feelings of responsibility, love, and belonging. A study published in *Philological Sciences Journal of Uzbekistan* (2022) emphasizes that Uzbek advertising employs “moral-linguistic persuasion,” where ethical and emotional appeals outweigh logical reasoning. This makes the message resonate more deeply with the audience's psychological world.

Due to globalization and media influence, many Uzbek advertisements include English loanwords or bilingual expressions, such as “Siz uchun yangi style!” or “Premium sifat – o'zbek mahsuloti!” Code-switching creates a sense of modernity and prestige, while maintaining a local connection. Psycholinguistically, this blending of languages stimulates curiosity and helps the message appear both familiar and innovative (lingvo.uz). Similar to English advertising, Uzbek media increasingly relies on visual elements, but these visuals often depict family settings, national ornaments, and warm colour tones that evoke comfort and unity. According to linguist Sh. Xo'jayev

(2021), Uzbek advertising images are “emotionally saturated” and use visual harmony to reinforce linguistic messages. From a psycholinguistic point of view, such multimodal strategies activate both emotional and associative memory, ensuring long-term recall of the product[4].

The comparative analysis of English and Uzbek advertising discourse from a psycholinguistic perspective reveals that both languages use specific linguistic and psychological strategies to attract attention, create emotional resonance, and influence consumer behavior. However, these strategies differ according to the cultural, social, and moral context in which the advertisements are produced and interpreted. English advertising discourse primarily appeals to individual emotions, self-realization, and achievement. It makes active use of linguistic creativity — metaphors, short imperatives, and slogans — to stimulate quick cognitive responses and establish emotional engagement. The use of persuasive lexical choices such as “just do it,” “because you’re worth it,” or “impossible is nothing” exemplifies how English advertisements trigger motivation and confidence. These expressions rely on direct communication and personal empowerment, reflecting Western values of freedom, innovation, and individuality.

Linguistically, Uzbek advertisements use familiar and emotionally warm words, often mixed with English expressions, to balance tradition and modernity. This demonstrates the dynamic adaptation of Uzbek advertising to global trends while preserving its national identity. From a psycholinguistic viewpoint, English advertising activates individual cognition, whereas Uzbek advertising primarily engages collective cognition. Both use multimodal and paralinguistic techniques — sound, visuals, and layout — to enhance emotional impact and memorability. Yet, the ultimate goal remains the same: to influence the consumer’s perception through linguistic and psychological mechanisms.

REFERENCES:

1. Miller, G. A. (1956). The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information. *Psychological Review*, 63(2), 81–97. <https://doi.org/10.1037/h0043158>
2. Makaruk, O. (2018). Paralinguistic Devices as Means of Influence and Manipulation in Multimodal Advertising Discourse. *Psycholinguistics Journal*, 24(2), 73–81. Retrieved from <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/84>
3. Kadirova, G. (2022). Moral and Linguistic Persuasion in Uzbek Advertising Texts. *Philological Sciences Journal of Uzbekistan*, 3(1), 45–52.
4. Hojaye, Sh. (2021). The Emotional and Visual Components of Uzbek Advertising Language. *Linguistic Studies of Uzbekistan*, 5(2), 97–104.
5. Karimova, N. (2023). Lexical and Cultural Adaptation in Uzbek Advertising Discourse. *Journal of Buxoro State University*, 6(4), 120–129. Retrieved from https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4632
6. Smith, L., & Johnson, P. (2021). Lexical Strategies in English Advertising Discourse. *Excellencia International Journal of Multidisciplinary Research*, 7(10), 215–226. Retrieved from <https://multijournals.org/index.php/excellencia-imje/article/download/3017/3479>
7. Tursunova, M. (2022). Code-Switching and Bilingualism in Modern Uzbek Advertisements. *Lingvo.uz Journal of Applied Linguistics*, 2(3), 58–67. Retrieved from <https://lingvo.uz/article/view/7653>

UO’K 81.42

SHE’RIY NUTQDA SEMANTIK OKKAZIONAL DERIVATSIYALAR VA ULARNING BADIY IFODA IMKONIYATLARI

X.I.Umarova, tayanch doktorant, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada she’riy nutqda semantik okkazional derivatsiyalarning mazmun mohiyati, ularning paydo bo‘lish mexanizmi va badiiy ifoda imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shavkat Rahmon ijodi asosida semantik kengayish, ma’no siljishi, metaforik va simvolik ma’nolarni hosil qilish jarayoni o‘rganilgan. Tadqiqotda okkazional derivatsiyaning poetik matnning estetik tuzilmasini boyitish, muallif ruhiy holatini ifodalash va individual uslubni shakllantirishdagi roli yoritilgan.

Kalit so‘zlar: semantik derivatsiya, okkazional birlik, poetik nutq, badiiy ifoda, metafora, Shavkat Rahmon

Аннотация. В статье рассматриваются сущность и художественные функции семантических окказиональных дериваций в поэтической речи. На материале творчества

Шавката Рахмона анализируются процессы семантического расширения, смещения значений, а также создание метафорических и символических смыслов. В исследовании показана роль окказиональных дериваций в обогащении эстетической структуры поэтического текста, выражении внутреннего состояния автора и формировании индивидуального стиля.

Ключевые слова: *семантическая деривация, окказионализм, поэтическая речь, художественное выражение, метафора, Шавкат Рахмон.*

Abstract. *This article analyzes the nature and artistic functions of semantic occasional derivations in poetic language. Based on the works of Shavkat Rahmon, the study explores the processes of semantic expansion, meaning shift, and the creation of metaphorical and symbolic meanings. The research highlights the role of occasional derivations in enriching the aesthetic structure of poetic texts, expressing the author's emotional state, and shaping an individual poetic style.*

Keywords: *semantic derivation, occasional unit, poetic speech, artistic expression, metaphor, Shavkat Rahmon.*

Kirish. Tilshunoslikda soʻnggi yillarda individual soʻz ijodining, xususan, okkazonalizmlarning, ayniqsa semantik okkazonal derivatsiyalarning tahlili dolzarb yoʻnalishlardan biri sifatida eʼtirof etilmoqda. Okkazonal birliklar soʻzlovchining yoki muallifning nutqiy faoliyatida yuzaga keladigan yangi soʻz shakllari, maʼno oʻzgarishlari yoki badiiy maqsad bilan yaratilgan individual semantik birliklardir.

Sheʼriy nutq, ayniqsa, semantik yangilanish uchun eng sarmahsul maydondir. Chunki lirik matn hissiy, obrazli, ramziy qatlamlarga tayanadi. Bu jarayonda muallif mavjud soʻzning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi, uni kontekstdan tashqarida uchramaydigan yangi badiiy mazmun bilan boyitadi. Bunday hodisa semantik okkazonal derivatsiya sifatida qaraladi.

Mazkur maqolada semantik okkazonal derivatsiyalarning sheʼriy nutqdagi funksional imkoniyatlari, ularning estetik va maʼno kengaytirish xususiyatlari tahlil qilinadi.

Semantik okkazonal derivatsiyaning nazariy asoslari

Okkazonal birliklar haqida A.I. Smirnitkiy, O.S. Axmanova, G.O. Vinokur, N.D. Golev singari tilshunoslar fikr yuritgan. Ularning tadqiqotlarida okkazonalizm soʻz yasash tizimining mahsuli boʻlish bilan birga, nutqiy vaziyat va ijodkor maqsadiga bogʻliq holda shakllanishi taʼkidlanadi.

Semantik okkazonal derivatsiyalar morfologik yoki fonetik jihatdan emas, maʼno oʻzgarishi orqali yangilanadi. Bu holatda soʻzning shakli oʻzgarmaydi, biroq kontekstda u yangi, odatiy til meʼyorida tashqaridagi maʼnoni oladi.

Masalan, “yurak”, “qush”, “tong”, “jimlik” kabi soʻzlar sheʼriy matnda turli semantik koʻlamda yangicha ohang kasb etadi. Bu — soʻzning maʼnaviy sigʻimi, ramziy kuchi va kontekstual oʻzgarishlari natijasidir.

Sheʼriy nutqda semantik okkazonal birliklarning badiiy vazifasi

Sheʼriy nutq tabiatiga koʻra individualdir. Lirik shoirning har bir ifodasi subyektiv kechinmalar, his-tuygʻular bilan yoʻgʻrilgan boʻladi. Shuning uchun muallif mavjud til birliklarini oʻz ruhiy holatiga moslab qayta semantik shakllantiradi.

1. Farida Afroʻz ijodida

Shoira ijodida semantik okkazonal birliklar, asosan, ayol ruhiyati, sokinlik, yoʻqotish, kutish holatlari orqali namoyon boʻladi:

*“Garchi men sabotda ming yillik chinor,
Qontalash yaproqlar beqoʻshiq, mahzun.”*

Bu misralarda “qontalash yaproqlar” birikmasi maʼnosi kengaygan. “Qontalash” aslida jismoniy jarohat belgisi, biroq shoira uni ruhiy ogʻriq, charchoq, sargʻayish maʼnosida ishlatadi. Bu semantik kengayish orqali tabiat obrazi inson kechinmasiga aylanadi.

Shuningdek, *“beqo‘shiq”* so‘zi ham odatiy *“qo‘shiqsiz”* ma‘nosidan chiqib, jimlik, sukut, ruhiy bo‘shliq semantik qatlamiga o‘tgan. Bu — tipik semantik okkazional derivatsiyadir, unda negiz (qo‘shiq) o‘z antonimik semantik maydoniga teskari tarzda ishlatilgan.

2. Shavkat Rahmon she‘riyatida

Shavkat Rahmonning *“Turkiylar”* she‘rida semantik yangiliklar erkaklik, jasorat, millat ruhi, isyon obrazlari bilan uyg‘unlashadi:

“Ilvasin yigitlar,

Bobir yigitlar,

Sajdaga bosh qo‘ydi yovga ters qarab.”

Bu yerda *“yovga ters qarab sajda”* semantik jihatdan paradoksal birikma. *“Sajda”* odatda itoat belgisi, biroq kontekstdagi *“yovga ters qarab”* komponenti uni isyondagi sajda, ya‘ni mardona e‘tiqod, kurash ruhiyati ma‘nosida yangidan talqin qiladi.

Demak, semantik okkazional derivatsiya bu yerda so‘zning mantiqiy teskari ishlatilishiga asoslanadi. Shoir semantik to‘qnashuv orqali yangi badiiy kuch yaratgan.

3. Faxriyor lirikasi misolida

Faxriyor ijodida semantik okkazional birliklar, asosan, mavhumlik, ichki falsafa, inson va koinot o‘rtasidagi ruhiy aloqani ifodalashga xizmat qiladi:

“Falakning ko‘zlari mensirar — xunxor...”

Bu yerda *“mensirar”* so‘zi morfologik jihatdan yangicha yasama bo‘lsa-da, semantik jihatdan ham yangilik kiritadi. *“Men”* (shaxs) va *“-sira”* (ehtiyoj) ma‘nolari uyg‘unlashib, *“men”*ni sog‘inmoq, o‘zligini istamoq ma‘nosini beradi. Shu tarzda shoir semantik va morfologik okkazional derivatsiyani uyg‘unlashtirgan.

Semantik okkazional derivatsiyalarning badiiy matndagi funksiyasi

She‘riy matnda bunday birliklar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. **Emotsional-falsafiy yuklama yaratish.** Har bir okkazional sema o‘quvchi qalbida yangi his uyg‘otadi.

2. **Kontekstual ma‘no kengaytirish.** So‘zning asosiy ma‘nosi saqlangan holda unga qo‘shimcha ma‘naviy qatlam yuklanadi.

3. **Metaforik dinamika.** Okkazional birliklar she‘riy metafora tizimini yangilaydi, yangi obrazlar hosil qiladi.

4. **Mualliflik uslubini belgilash.** Har bir shoirning semantik yangilik yaratish uslubi — uning individual nutq uslubi belgisi.

Xulosa. Semantik okkazional derivatsiyalar — she‘riy nutqda tilning estetik imkoniyatlarini kengaytiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Ular:

- mavjud til birliklarini yangi ma‘noda qayta semantizatsiya qiladi,
- badiiy matnga hissiy chuqurlik, falsafiy ma‘no beradi,
- shoirning individual dunyoqarashi va uslubini ifodalaydi.

Farida Afro‘z ijodida ular ayol ruhining noziklik va sog‘inch timsoli sifatida namoyon bo‘lsa, Shavkat Rahmon lirikasi orqali ular jasorat va isyon ramziga aylanadi. Faxriyor misolida esa semantik derivatsiyalar ruhiy-falsafiy kechinmalarning badiiy ifodasidir. Demak, semantik okkazional derivatsiyalar — bu tilning estetik yuksalish darajasi bo‘lib, ular orqali shoir o‘z ruhiy olamini so‘z vositasida yangi badiiy kashfiyotga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — Москва: Советская энциклопедия, 1966.
2. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. — М., 1956.
3. Голев Н.Д. Окказиональные слова и язык. — Томск, 1982.
4. Винокур Г.О. О задачах истории языка. — М., 1959.
5. Рустамов А. Окказионал so‘zlarning semantik xususiyatlari. — Тошкент: Fan, 2018.
6. Farida Afro‘z. Ko‘zim manim. — Toshkent. 1999. 11-b
7. Rahmon Sh. Saylanma. — Toshkent, “Sharq” nashriyoti 1997
8. Faxriyor. Dardning shakli. — Toshkent, “Yozuvchi” nashriyoti, 1997

O'ZBEK MODERN SHE'RIYATIDA INSON RUHIYATINING BADIY TALQINI**G.B.Uralova, tayanch doktorant, O'z FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Toshkent**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek modern she'riyatining badiiy-estetik tamoyillari, xususan, inson ruhiyatining ichki dinamikasi, kechinmalari va iltiroblari orqali voqelikni talqin etish jarayoni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbek modern she'riyati, inson ruhiyati, falsafiy talqin, modern metafora, ichki monolog.

Аннотация. В данной статье анализируются художественно-эстетические принципы узбекской модернистской поэзии, в частности процесс осмысления действительности через внутреннюю динамику, переживания и страдания человеческой души.

Ключевые слова: Узбекская модернистская поэзия, человеческая психика, философская интерпретация, модернистская метафора, внутренний монолог.

Abstract. This article analyzes the artistic and aesthetic principles of Uzbek modern poetry, particularly the process of interpreting reality through the inner dynamics, emotions, and sufferings of the human psyche.

Keywords: Uzbek modern poetry, human psyche, philosophical interpretation, modern metaphor, inner monologue.

Modernizm adabiyotining vujudga kelishi va taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishi nafaqat Yevropa adabiyoti hamda madaniyati rivojiga, balki o'zbek zamonaviy adabiyotining shakllanish va takomillashuv jarayoniga ham muhim ta'sir ko'rsatgan hodisa hisoblanadi. XX asr adabiy tafakkuri doirasida modernizm jamiyat ruhiy holatining jamoaviy "ongsizlik" ni badiiy idrok etish, uni anglash va tahlil qilish jarayonini yangi bosqichga olib chiqdi. Mazkur estetik yo'nalish inson psixologiyasi va ruhiyatidagi nozik evrilishlar, intuitiv va aqliy o'zgarishlarni tasvirlashda yangi badiiy imkoniyatlar yaratdi. O'zbek adabiy jarayonida ham modernistik estetikaga xos xususiyatlar, xususan, qahramonning ichki "men"ni monologik shaklda ifodalash, tushkunlik kayfiyati va ruhoniyatidagi bo'shliqni tap tortmay ochiq namoyon etish, o'z qobig'iga o'ralishdan iymonmaslik, shaxsning ichki kechinmalarini tahlil markaziga olib chiqish tendensiyalari kuzatila boshlandi.

XX asr o'zbek she'riyati "yukini ko'tarib turgan" eng baquvvat shoirlarining o'z qiyofalari mavjudki, bu bilan ular o'z davrining ijodkorlariga "yopishtirilgan" yorliq-umumqiyofadan ajralib turadi. Yana shunday qiyofalar borki, ular davr qiyofasini belgilab berishadi [1]. Ana shunday davr qiyofasini belgilab bergan kuchli qiyofalardan biri bo'lgan Cho'lpon ijodi XX asr o'zbek she'riyati badiiy tafakkur tarzi yangilanishida muhim o'rin egallaydi. XX asr o'zbek she'riyatiga xos bo'lgan deyarli barcha estetik, badiiy va g'oyaviy xususiyatlarni Cho'lpon ijodida mujassam holda ko'rish mumkin. Uning she'riy dunyosi o'ziga xos badiiy tafakkur va estetik idrok mezonlari bilan ajralib turadi. Cho'lpon dunyoni boshqa, o'ziga xos burchakdan ko'ra olgan, voqelikni oddiy kuzatuvchi emas, balki ichki hissiyot, ruhiy kechinma va falsafiy mushohada orqali talqin etgan ijodkordir. Shuning uchun ham uning badiiy idrok tizimi o'zbek she'riyatida yangicha dunyoqarash va individual poetik tafakkurning shakllanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qiladi. Cho'lpon ijodiy an'analari keyingi avlod shoirlari ijodida ham yangi shakl va mazmun kasb etdi. Bu hol o'zbek she'riyatida Cho'lpon boshlab bergan inson ichki dunyosiga bo'ylash, shaxsiy iltirob va falsafiy tafakkurni badiiy aks ettirish tamoyillarining yangi bosqichda davom etganidan dalolat beradi.

Istiqlol davriga kelib ko'ngilga qaytildi. Endilikda botinga, "o'zlik" ka qaytish, poetik ohangdagi o'ziga xosliklar kashfi ijodkorlar kayfiyatida yetakchi o'rin tuta boshladi. Bahrom Ro'zimuhammad, Tursun Ali, Faxriyor, Aziz Said, Abduvali Qutbiddin, Shermurod Subhon, Go'zal Begim singari shoirlarning izlanishlari yangi (modern) o'zbek nazmining o'ziga xos namunalari hisoblanadi. Shuningdek, bugungi kunda Bektemir Pirnafasov, Davron Rajab, Dilrabo Mingboyeva, Muhammadsiddiq Rahmatov, Muhiddin Abdusamad- o'zbek modern poeziyasida samarali qalam tebratayotgan, o'z intellektual-individual qarashlarini she'rlariga jo qilgan ijodkorlardir. Chunonchi,

Sen qarib borayapsan.

*Mening imkonsizligimni yuzimga solib,
Mangulik haqidagi barcha she'rlarimni tahqirlab
Sen qarib borayapsan tobora
Onajon... [3]*

Ona obrazi o'zbek she'riyatida ko'p marotaba murojaat qilingan obrazlar sirasiga kiradi va aksariyat ijodkorlar onasiga bo'lgan mehrini turli yo'sinda ifodalashga intiladi. Biroq Bektemir Pirnafasov yurilgan yo'llardan bormay, poetik ifoda, yangicha talqin bilan butun manzarani bir necha misralarda yaxlit chizadi. Shoirning mazkur she'rida mangulik g'oyasi insoniy mavjudlikning muhim falsafiy mezoni sifatida talqin etiladi. U abadiyatni orzulaydi, ammo vaqt qarshisida insonning o'jizligi, hayotning o'tkinchiligi bilan to'qnash keladi. Shoir bu iztirobni abstrakt tushuncha darajasida emas, balki shaxsiy kechinma orqali — onasining qarib borayotgan siymosi misolida ifoda etadi. Bu obraz orqali u vaqtning shafqatsiz oqimini, inson hayotining ortga qaytmasligi va abadiyat orzusi o'rtasidagi ichki ziddiyatni badiiylashtirib ifodalaydi. Modern she'riyatning mohiyati shundaki, unda falsafiy umumlashmalar shaxsiy (ichki monolog ko'rinishidagi) iqrorlar orqali ochiladi. Shu ma'noda, shoirning mazkur she'rlari tashqi shovqin-suron yoki da'vogar ohangdan yiroq bo'lib, "shivirlab, pichirlab aytiladigan iqrorlar" tusini oladi. Bunday poetik ohang modernizm estetikasining asosiy belgilaridan biri bo'lib, unda ichki kechinma, ruhiy izhor va subyektiv tajriba markaziy o'ringa ko'tariladi. Natijada, shoirning mangulik haqidagi izlanishlari insonning o'z mavjudligini anglash, vaqt va abadiyat o'rtasidagi falsafiy munosabatni shaxsiy ruhiy holat orqali yoritish tamoyiliga asoslanadi.

Adabiyotshunos olim Umarali Normatov modern she'r haqida fikr yuritarkan, o'z qarashlarini quyidagicha tasniflaydi: "Modern she'riyat tilini uqish, anglash oson emas. Bu she'riyat dunyosini teran anglash uchun ayni shu dunyo ichida yashash, bu olamning odami bo'lish lozim." [4]

*Bir yirtqich hayvondek
Ruhimni tilkaladi u
Uxladim tushimga kirdi hayvonlar [5]*

Davron Rajabning "Fikr" haqidagi ushbu misralarida shoir ruhiy holatining to'g'ridan to'g'ri chizgilariga emas, balki ong ostidagi qarama-qarshiliklar to'qnashuviga guvoh bo'lamiz. Inson tafakkuri shu qadar kuchli zo'riqish holatiga kiradiki, bir fikr yoki tasavvur uning ong-u shuurini butunlay egallab oladi. Bunday fikr insonni tinchlikdan mahrum etadi, kundalik hayot jarayonida ham, uyqu va tush holatlarida ham ruhiy bezovtalik manbaiga aylanadi. Shoir tomonidan fikrning "yirtqich hayvonga" qiyoslanishi bejiz emas — bu o'xshatishda serqatlam ramziylik va polifonik (ko'p ohangli) ma'no tizimi mujassam. Mazkur metafora, bir tomondan, inson tafakkurining kuchini, ruhiy energiyasini ifodalasa, ikkinchi tomondan, uning halokatga olib boruvchi, ichki osoyishtaligini yemiruvchi tomonini ham yoritadi. "Yirtqich hayvon" obrazi inson ruhiyatidagi vahshiy, nazoratdan chiqqan fikrlarning timsoliga aylanadi. Natijada, bu ifoda orqali shoir inson ongining murakkab psixologik qatlamlarini ochadi va fikrning ijodkor ruhiga ta'sirini badiiy-falsafiy darajada ko'rsatadi.

Yana bir modern bitiklar muallifi Go'zal Begimning "Bulutlar kesishuvi" she'riy to'plamidan joy olgan she'rlarni ham yangilanib borayotgan adabiyotimizning totli mevalari deb ayta olamiz [6]. Go'zal Begim biz ko'nikkan bir butun voqelikni parchalab tashlaydi va o'sha parchadan boshqa, yangi voqelik barpo etadi. Shunda biz ko'zlarimizni katta-katta ochib qaraymiz: bir qarasang-tanish, bir qarasang-notanish [7].

*Xayolingning qaysidir uchini
Quchib o'tiribman xonamda
Balki soyam o'tirgandir iymonib
Balki soyam kutayotgandir seni
Aslida bir xil edi hamma-hammasi
Mo'tadil holatdan hatladim
Ko'zlarimga
Tabassuming izlari tushdi [8]*

Mazkur misralarda butun she'r bo'ylab sog'inch manzarasi fonida lirik qahramonning o'ziga xos kayfiyatini ilg'ash qiyin emas. Sukunatdagi, tushkun, hanuz suygani xayolining uchini quchib

uni intizor kutayotgan Sevgili qiyofasi tasviri vositasida shoira inson ruhiyatidagi ekzistensial xaos (bo'shliq) ni ochib beradi. She'rda ong oqimining poetik ifodasiga hamda qofiyalanish tartibining an'anaviy me'yorlardan chetga chiqishi uning badiiy-estetik ta'sirchanligiga putur yetkazmaganiga, aksincha, estetik jozibadorlikni yangi badiiy shaklda namoyon etilganiga guvoh bo'lamiz.

Modern she'riyat hayotni tashqi muhitda emas, balki inson ongining ichki dinamikasi, kechinmalari, iztiroblari orqali talqin etadi. Modern she'r an'anaviy voqebandlikdan voz kechib, syujet chizig'ining istalgan joyida boshlanishi bilan inson ruhiy olamining chuqur qatlamlariga kirib boradi. Shu jihatdan, modernizm hayotsevarlik ruhi bilan to'yintirilgan bo'lsa-da, bu hayotsevarlik zavq yoki shodonlikdan emas, balki borlik va yo'qlik, mavjudlikning ma'nosini izlash, hayot va o'lim, umid va iztirob o'rtasidagi ziddiyatni anglash jarayonidan kelib chiqadi. Bu jarayonda qahramon ko'pincha ichki to'fon, ruhiy tanazzul, mavjudlik inqirozi holatida namoyon bo'ladi. Ammo aynan shu inqiroz - insonning o'zligini anglash, ruhiy poklanish, ichki haqiqatini topish yo'lidagi zarur bosqich sifatida talqin qilinadi. Shu ma'noda, modernizmning badiiy-estetik ahamiyati inson ruhiyatidagi qarama-qarshiliklarni ramziy, falsafiy va psixologik ifoda vositalari orqali yoritishida namoyon bo'ladi. Modern yo'nalishdagi ijodkorlar insonni tashqi ijtimoiy muhit mahsuli sifatida emas, balki murakkab ruhiy tuzilishga ega, ichki ziddiyatlar girdobida yashovchi odam sifatida tasvirlaydilar. Bu holat, avvalo, shaxsning ichki izlanishlari, ruhiy parokandalik, iztirob, tanazzul va o'zlikni anglash istagini badiiy ifoda etish orqali namoyon bo'ladi. Modern she'riyatning hayotsevarlik ruhi shodonlik yoki tashqi jo'shqinlikda emas, balki hayotning falsafiy mohiyatini, mavjudlikning murakkab va paradoksal tabiatini anglashda mujassamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 215 b.
2. Cho'lpon A. Binafsha. Toshkent: Adabiyot, 2021. – 56 b.
3. XX asr ўzbek шеърляти антологияси. –Т: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.–473 б.
4. Hamdam U. Jahon adabiyoti: Modernizm va postmodernizm. Toshkent: Akademnashr, 2020. –179 b.
5. Ўзбек модерн шеърляти. –Т: Янги аср авлоди, 2003.–103 б.
6. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 41 b.
7. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 44 b.
8. Ўзбек модерн шеърляти. –Т: Янги аср авлоди, 2003.–69 б.

UO'K 81'37:81.111.1'37:81.2-1

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA MODAL KOMPONENTLI MAQOLLAR TAHLILI

O.P.Uralova, dots., f.f.d., Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Sh.U.To'rayeva, magistrant, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi modal komponentli maqollar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda modallik kategoriyasining mazmun-mohiyati, uning grammatik va semantik ifoda vositalari, shuningdek, maqollar orqali xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyati va tafakkuri qanday aks etishi o'rganiladi. Ingliz va o'zbek maqollaridagi modal birliklar — zaruriyat, ehtimollik, imkoniyat va majburiyat kabi ma'nolarni ifodalovchi unsurlar — qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: modallik, modal komponent, maqol, semantika, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil, milliy tafakkur

Аннотация. В данной статье проводится лингвистический анализ пословиц с модальными компонентами в английском и узбекском языках. Исследуются сущность категории модальности, её грамматические и семантические средства выражения, а также отражение мировоззрения, моральных ценностей и мышления народа через пословицы. Сравниваются модальные значения необходимости, возможности, вероятности и обязательности в английских и узбекских пословицах.

Ключевые слова: модальность, модальный компонент, пословица, семантика, английский язык, узбекский язык, сопоставительный анализ, национальное мышление.

Abstract. This article provides a linguistic analysis of proverbs containing modal components in English and Uzbek languages. The study explores the essence of modality as a linguistic category, its grammatical and semantic means of expression, and how proverbs reflect a nation's worldview,

moral values, and patterns of thinking. The research compares the expression of necessity, possibility, probability, and obligation within English and Uzbek proverbs.

Keywords: modality, modal component, proverb, semantics, English language, Uzbek language, comparative analysis, national mentality.

Kirish. Til — bu nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning madaniyati, tafakkuri va dunyoqarashining in'ikosidir. Xalq og'zaki ijodining eng qadimiy shakllaridan biri bo'lgan **maqollar** insoniyat tajribasi, ma'naviy qadriyatlari va hayotiy falsafasining ixcham ifodasidir. Har bir tilda maqollar xalq tafakkurining "ko'zgu"si sifatida shakllanadi.

Maqollarda tildagi **modallik** kategoriyasi alohida o'rin egallaydi. Modallik — so'zlovchining voqelikka, aytilayotgan fikrga, yoki boshqa shaxsning harakatiga bo'lgan munosabatini ifodalovchi grammatik-semantik hodisadir. Ingliz va o'zbek tillarida modallik turli grammatik vositalar orqali ifodalanadi: ingliz tilida bu **modal fe'llar** (must, can, may, should, might va boshqalar) yordamida, o'zbek tilida esa **modal so'zlar, affikslar va fe'l shakllari** orqali amalga oshiriladi.

Maqollarda modallik ko'pincha **nasihat, ogohlantirish, ehtimol, zarurat, imkon** kabi ma'nolarda qo'llanadi. Shu jihatdan ingliz va o'zbek maqollarini qiyosiy o'rganish til va madaniyat orasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi.

Modallikning lingvistik mohiyati

Modallik kategoriyasi qadimdan tilshunoslikda o'rganilib kelinadi. F.R. Palmer, J. Lyons, M.A.K. Halliday singari olimlar modallikni **epistemik** (ishonch, ehtimollik) va **deontik** (majburiyat, ruxsat, zaruriyat) turlarga bo'lishadi.

• **Epistemik modallik** — so'zlovchining voqea haqidagi ishonch darajasini bildiradi. Masalan: *It may rain tomorrow* (Ehtimol, ertaga yomg'ir yog'adi).

• **Deontik modallik** — so'zlovchining ijtimoiy yoki axloqiy munosabatini bildiradi. Masalan: *You must obey the rules* (Qoidaga bo'ysunishing kerak).

O'zbek tilshunosligida modallik masalasi A. Nurmonov, M. Jo'raev, B. Rahmonov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. O'zbek tilida modallik ko'pincha *kerak, shart, mumkin, lozim, ehtimol* kabi so'zlar orqali, shuningdek, *-sin, -gin, -moq kerak* kabi morfologik vositalar bilan ifodalanadi.

Ingliz tilidagi modal komponentli maqollar

Ingliz maqollarida modal fe'llar muhim o'rin tutadi. Ular axloqiy me'yor, maslahatchilik, ogohlantirish yoki tajriba orqali o'rgatish vositasi sifatida ishlatiladi.

Misollar:

1. **"You must learn to walk before you can run."**(Yugurishdan oldin yurishni o'rganish kerak.)→ "must" zaruriyatni bildiradi, bu maqolda inson hayotida bosqichma-bosqich o'sish zaruriyati ifodalanadi.

2. **"One may lead a horse to water, but cannot make it drink."**(Otni suvga olib borish mumkin, lekin ichirish majburiy emas.)→ "may" — imkoniyat, "cannot" — cheklov; bu maqolda erkin tanlov va mustaqil qaror g'oyasi ifodalanadi.

3. **"We should look before we leap."**(Sakrashdan oldin qarash kerak.)→ "should" — maslahat; ehtiyotkorlikni bildiradi.

4. **"You can't make an omelette without breaking eggs."**(Tuxumni sindirmay omlet tayyorlab bo'lmaydi.)→ "can't" — imkonsizlikni bildiradi; natijaga erishish uchun qurbonlik zarurligini anglatadi.

Ingliz maqollarida modallik ko'proq **shaxsiy mas'uliyat, realistik tafakkur va individuallikni** aks ettiradi.

O'zbek tilidagi modal komponentli maqollar

O'zbek maqollarida modallik grammatik vositalar orqali namoyon bo'ladi. Odatda u **nasihat, talab, ogohlantirish yoki ehtimol** ma'nosini bildiradi.

Misollar:

1. **"Har kim o'z nonini o'zi topmog'i kerak."**→ "kerak" — zaruriyat; mehnat va mustaqillik g'oyasini ifodalaydi.

2. “So‘zlashdan avval o‘ylash lozim.” → “lozim” – ehtiyotkorlikni bildiruvchi deontik modallik.
3. “El bilan borsang, yo‘ldan adashmaysan.” → Shart mayli orqali umumiy ijtimoiy tajriba ifodalanadi.
4. “Har ishning boshi – niyat to‘g‘ri bo‘lishi kerak.” → “kerak” – zaruriyat; axloqiy talabni bildiradi.

O‘zbek maqollarida modallik xalqona falsafa, jamiyatda bir-biriga mas’uliyat va mehr-oqibat tuyg‘ulari asosida shakllangan.

Ingliz va o‘zbek maqollarining qiyosiy tahlili

Tahlil jihati	Ingliz maqollari	O‘zbek maqollari
Modal ifoda vositasi	Modal fe‘llar (<i>must, should, can, may</i>)	Modal so‘zlar va fe‘l shakllari (<i>kerak, lozim, shart, mumkin</i>)
Asosiy yo‘nalishi	ma‘no Shaxsiy javobgarlik, ehtiyotkorlik, mustaqil qaror	Jamoaviylik, axloq, mehnatsevarlik, hamjihatlik
Dominant turi	modallik Deontik (majburiyat, maslahat)	Deontik + etik (axloqiy majburiyat)
Pragmatik maqsad	Hayotiy tajriba asosida maslahat berish	Pand-nasihat, ibrat, axloqiy me‘yorni o‘rnatish
Madaniy asos	Individualizm va pragmatizm	Jamoaviylik va insonparvarlik

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz maqollarida modallik ko‘proq **amaliy hayot tajribasi va shaxsiy javobgarlikka** urg‘u beradi, o‘zbek maqollarida esa **axloqiy qadriyat, jamoaviylik va ijtimoiy me‘yorlarni** ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Til — bu millat tafakkurining va madaniyatining ko‘zgusidir. Har bir xalqning maqollarida modallik nafaqat grammatik hodisa sifatida, balki **madaniy qadriyatlarni ifodalovchi pragmatik vosita** sifatida namoyon bo‘ladi. Modallik orqali xalq o‘zining dunyoni idrok etish usulini, odob-axloq me‘yorlarini, hamda hayotiy tajribalarini ifoda etadi.

Ingliz va o‘zbek maqollaridagi modal komponentlarni qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, bu ikki tilning madaniy asoslari farq qiladi. Ingliz tilida modallik, ayniqsa, **shaxsiy erkinlik, mas’uliyat va tanlov** kabi qadriyatlarga asoslanadi. O‘zbek tili esa modallik orqali **jamoaviylik, birdamlik, axloqiy tozalik, mehnatsevarlik va odob** kabi qadriyatlarni ifodalaydi.

Masalan, ingliz tilidagi:

“*You must stand on your own feet.*” (O‘zingning oyoqlaringda turishni o‘rganishing kerak.)

Bu maqolda shaxsiy mustaqillikka, o‘z kuchiga tayanishga urg‘u berilgan. O‘zbek tilida esa shunga yaqin ma‘nodagi maqol:

“*Har kim o‘z nonini o‘zi topmog‘i kerak.*”

Bu yerda ham zaruriyat ifodalanadi, biroq ma‘naviy asos — mehnatsevarlik va halollikka urg‘u qaratilgan.

Pragmatik jihatdan ingliz maqollarida **realistik va individualistik** ohang ustunlik qiladi, o‘zbek maqollarida esa **pedagogik, didaktik va axloqiy** ohang ustuvor.

Shuningdek, modallik turlari ham farqlanadi:

- Ingliz maqollarida **epistemik modallik** (ishonch, ehtimol) ko‘p uchrasa,
- O‘zbek maqollarida **deontik modallik** (majburiyat, zarurat, axloqiy talab) ustun turadi.

Bu farq har ikki xalqning **mentaliteti va kommunikativ madaniyatini** ochib beradi. Masalan, ingliz xalqining “*You should mind your own business*” maqoli ijtimoiy masofani saqlashni targ‘ib etsa, o‘zbeklarda “*Qo‘shnining holidan xabar ol*” maqoli insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibat va jamoaviy qadriyatni ulug‘laydi.

Shunday qilib, modallik nafaqat grammatik, balki **madaniy-semantik kategoriya** sifatida qaralishi lozim. U xalq tafakkuridagi axloqiy va ijtimoiy me‘yorlarning tildagi ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek maqollarida modallik xalq tafakkurining asosiy qatlami sifatida namoyon bo‘ladi. Maqollar orqali xalq nafaqat hayotiy tajribani, balki o‘zining axloqiy, diniy, madaniy qarashlarini ham ifodalaydi.

Modallik bu maqollarda grammatik kategoriya bo‘lish bilan birga, **milliy mentalitetning tildagi ramzi** sifatida ham ahamiyatlidir. Ingliz tili modalligi shaxsiy erkinlik va javobgarlikka

asoslangan bo'lsa, o'zbek tilidagi modallik ijtimoiy birdamlik, mehnat, axloqiy poklik va odob tamoyillarini yoritadi.

Kelgusida bu yo'nalishda semantik-pragmatik va psixolingvistik tadqiqotlar olib borish, shuningdek, boshqa turkiy tillar bilan taqqosiy tahlillar o'tkazish ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge University Press.
2. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: CUP.
3. Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
4. Karimov, A. (2018). *O'zbek maqollarining lingvistik xususiyatlari*. Toshkent.
5. Rahmonov, B. (2020). *Til va madaniyat munosabatlari*. Toshkent.
6. Oxford Dictionary of Proverbs (2015). Oxford University Press.
7. Saidov, M. (2019). *Maqollarda milliy tafakkur va modallik*. Samarqand.
8. Nurmonov, A. (2005). *O'zbek tili grammatikasi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
9. Jo'raev, M. (2012). *O'zbek tilida modallik ifodalanishining lingvistik tabiati*. Toshkent.
10. Cambridge Dictionary of English Proverbs (2020). Cambridge University Press.

UDC 81-13

GENDERED COMPLIMENTS: MALE AND FEMALE SPEECH PATTERNS IN ENGLISH AND RUSSIAN CULTURES

D.Usmonova, Associate Professor, PhD, Fergana State University, Fergana

ORCID: 0000-0002-6806-8947

E.Shayakhmetova, Master's degree student, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va rus madaniyatlarida genderga xos komplement strategiyalarining lingvistik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda erkaklar va ayollar komplementlarni qanday ifodalayotgani, talqin qilayotgani va ularga qanday javob berayotgani o'rganiladi. Shuningdek, gender identifikatsiyasi, madaniy me'yorlar va ijtimoiy kontekstning kommunikativ xulq-atvoriga ta'siri yoritiladi. Tadqiqotda erkak va ayol nutqiga xos bo'lgan til shakllari, pragmatik maqsadlar hamda muloyimlik strategiyalari tahlil qilinadi. Xususan, madaniyatlararo farqlar va sotsiokultural kutilmalarning komplementlarning og'zaki ifodasiga ta'siri alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqot natijalari gender kommunikatsiyasini chuqurroq anglashga yordam beradi va pragmalingvistika hamda madaniyatlararo muloqot sohalari uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: gender, pragmalingvistika, komplement strategiyalari, madaniyatlararo muloqot, erkak va ayol nutqi

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические и прагматические особенности гендерных стратегий комплиментов в английской и русской культурах. Исследуется, как мужчины и женщины выражают, интерпретируют и воспринимают комплименты, а также какую роль играют гендерная идентичность, культурные нормы и социальный контекст в формировании коммуникативного поведения. Анализируются языковые формы, прагматические намерения и стратегии вежливости, характерные для мужской и женской речи. Особое внимание уделяется межкультурным различиям и влиянию социокультурных ожиданий на вербальную реализацию комплиментов. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию гендерной коммуникации и представляют интерес для межкультурных и прагматических исследований.

Ключевые слова: гендер, прагмалингвистика, стратегии комплиментов, межкультурная коммуникация, мужская и женская речь

Abstract. This article examines the linguistic and pragmatic features of gendered compliment strategies in English and Russian cultures. It explores how male and female speakers express, interpret, and respond to compliments, highlighting the role of gender identity, cultural norms, and social context in shaping communicative behavior. The study analyzes linguistic forms, pragmatic intentions, and politeness strategies typical of male and female speech patterns. Particular attention is paid to cross-cultural differences and the influence of sociocultural expectations on the verbal

realization of compliments. The research contributes to a deeper understanding of gender communication and provides valuable insights for intercultural and pragmatic studies.

Keywords: *gender, pragmalinguistics, compliment strategies, intercultural communication, male and female speech*

Introduction. In contemporary linguistics, increasing attention is being paid to how language reflects social identity, interpersonal relationships, and cultural values. Pragmatics and sociolinguistics, as key branches of modern language science, explore how social factors—such as gender, age, and cultural background—influence communication styles and speech acts. Among these, the study of compliments occupies a central role, as compliments serve both interpersonal and social functions: they express approval, create solidarity, and negotiate politeness. However, the ways in which compliments are formulated, interpreted, and responded to may vary significantly depending on gender and cultural norms.

This article focuses on the cross-cultural and gendered analysis of compliment strategies in English and Russian. It aims to examine how male and female speakers of each language perform compliments, what linguistic forms and pragmatic intentions they employ, and how sociocultural expectations shape these speech acts. The research also seeks to reveal the degree of directness, politeness, and emotional tone typical of male and female communicative behavior in each cultural context.

By conducting a comparative pragmatic analysis, this study contributes to understanding how gender influences linguistic choices and how cultural conventions determine appropriate complimenting behavior. The findings are expected to provide insights for cross-cultural communication, politeness theory, and gender studies in linguistics.

1. Compliments as a Reflection of Social Cognition

Compliments are not merely linguistic expressions of praise—they are socially loaded acts reflecting underlying cultural values, interpersonal hierarchies, and identity roles. Within the framework of cross-cultural pragmatics (Wierzbicka, 2003; Holmes, 1988), compliments serve as windows into a society's perception of politeness and interpersonal harmony. Gender, as a sociolinguistic variable, plays a key role in shaping these communicative patterns: male and female speakers often differ in topics, frequency, and pragmatic goals in compliments.

2. Gender and Language Use

Research in gendered linguistics (Tannen, 1990; Lakoff, 1975) has demonstrated that men and women tend to use language differently due to socialization patterns and cultural expectations. Women's speech is often associated with solidarity, empathy, and supportiveness, whereas men's speech may prioritize status and autonomy. These distinctions are mirrored in the use of compliments: women tend to use them to build rapport, while men often employ them strategically or less frequently.

In English-speaking cultures, compliments commonly focus on personal appearance and achievements, reflecting individualistic values and an emphasis on self-expression. In Russian culture, compliments may emphasize collective belonging, moral traits, or modesty.

3. Linguistic Forms and Politeness Strategies

Compliment structures in both English and Russian reveal distinctive linguistic and pragmatic preferences. English compliments frequently follow predictable syntactic patterns such as *You look + adjective* or *I like your + noun* (Manes & Wolfson, 1981). Russian compliments, however, often employ expressive intonation, diminutives, or implicit evaluations, reflecting a more context-dependent and emotional style.

Politeness theory (Brown & Levinson, 1987) provides a useful framework for understanding how compliments balance positive politeness (solidarity and approval) and negative politeness (respect for the listener's autonomy). For instance, Russian speakers—especially women—may respond with modesty or deflection, while English speakers more frequently accept compliments directly.

4. Cross-Cultural and Gendered Differences

Comparative studies (Herbert, 1990; Golato, 2005) reveal that English-speaking women tend to give and receive more compliments than men, focusing on appearance and personality traits. Russian women also compliment more frequently than men but prefer to highlight moral or relational qualities rather than physical features. Male speakers in both cultures tend to restrict compliments to specific contexts (e.g., achievements, possessions) and may use humor to mitigate them.

5. Sociocultural Stereotypes and Gender Expectations

Compliment usage is also deeply tied to gender stereotypes and social expectations. In both English and Russian societies, traditional notions of masculinity and femininity continue to shape what is considered appropriate praise. For example, compliments on appearance are often directed at women, reinforcing aesthetic norms, while compliments to men tend to focus on competence or status.

Conclusion. The comparative pragmatic analysis of gendered compliment strategies in English and Russian cultures reveals significant differences in how male and female speakers express, interpret, and respond to praise. In English, compliments tend to be more frequent, explicit, and focused on personal attributes such as appearance, individuality, or achievement—reflecting the values of personal autonomy and positive politeness. In contrast, Russian compliments often carry implicit meanings, emotional depth, and social sensitivity, reflecting a stronger orientation toward modesty, sincerity, and collective harmony.

Gender plays a crucial role in shaping these communicative behaviors. Female speakers in both cultures tend to use compliments as tools of solidarity and emotional connection, whereas male speakers often employ them more selectively, frequently emphasizing competence, humor, or status. These patterns illustrate how cultural norms and gender ideologies jointly shape the linguistic realization of politeness and interpersonal alignment.

REFERENCES:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
2. Golato, A. (2005). *Compliments and compliment responses: Grammatical structure and sequential organization*. John Benjamins.
3. Herbert, R. K. (1990). *Sex-based differences in compliment behavior*. *Language in Society*, 19(2), 201–224.
4. Holmes, J. (1988). *Paying compliments: A sex-preferential politeness strategy*. *Journal of Pragmatics*, 12(4), 445–465.
5. Lakoff, R. (1975). *Language and woman's place*. Harper & Row.
6. Manes, J., & Wolfson, N. (1981). *The compliment formula*. In F. Coulmas (Ed.), *Conversational routine: Explorations in standardized communication situations and prepatterned speech* (pp. 115–132). Mouton de Gruyter.
7. Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation*. William Morrow.
8. Wierzbicka, A. (2003). *Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction*. Mouton de Gruyter.
9. Shayakhmetova, E. (2024). Compliments and Complaints: A Cross-Cultural Analysis of Speech Acts in English and Russian. *O'zbekitonda Fanlararo Innovatsiyalar va Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali*, 35, 20.12.2024.

UO'K 808.3

O'ZBEK, RUS VA INGLIZ TILLARIDAGI FE'L FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR PARADIGMASI

U.H.Usmonova, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek, rus va ingliz tillaridagi fe'l frazeologik birliklarning struktur, semantik va lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, fe'l frazeologizmlari, struktur-semantik tahlil, lingvokulturologiya, milliy xususiyat, madaniy kontekst.

Аннотация. В данной статье анализируются структурные, семантические и лингвокультурологические особенности глагольных фразеологических единиц в узбекском, русском и английском языках.

Ключевые слова: verb phraseological units, paradigm, semantics, linguoculturology, national culture, comparative analysis.

Abstract. This article analyzes the structural, semantic, and linguocultural features of verb phraseological units in Uzbek, Russian, and English.

Keywords: *phraseological units, verbal idioms, structural-semantic analysis, linguoculturology, national specificity, cultural context.*

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda, xususan, frazeologiya va lingvokulturologiya sohalarida milliy madaniyatni tilda ifodalovchi birliklarni o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda. Til — bu xalq tafakkuri, ruhiyati, tarixiy xotirasi va milliy-madaniy qadriyatlarini mujassam etuvchi ijtimoiy hodisadir. Ayniqsa, frazeologik birliklar tildagi ma'no boyligini, xalqning hayot tarzi va dunyoqarashini ifodalovchi eng yorqin qatlamlardan biridir [1; 3; 6]. Frazeologik birliklarning ichida fe'l frazeologizmlari alohida o'rin tutadi. Ular inson faoliyati, holati, hissiy kechinmalari yoki ijtimoiy munosabatlarini ko'chma ma'no orqali ifodalaydi. Masalan, o'zbek tilidagi “ko'nglini ovlamoq” iborasi insonning psixologik holatini nozik tarzda ifodalasa, rus tilidagi “лить крокодиловы слёзы” iborasi yolg'on rahm-shafqatni bildiradi, ingliz tilidagi “spill the beans” esa sirni oshkor etish ma'nosini anglatadi [2; 5]. Bunday frazeologik birliklar xalq tafakkuri, tarixiy tajribasi, urf-odatlar va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan holda, tilning milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi [4; 8]. So'nggi yillarda lingvokulturologiya yo'nalishining shakllanishi natijasida frazeologik birliklarning tildagi funksiyasi nafaqat semantik, balki madaniy kontekstda ham tahlil etilmoqda. Bu yondashuv tilni madaniyatning in'ikosi sifatida ko'rish imkonini berib, frazeologizmlarning xalq tafakkuri va madaniyatidagi o'rnini chuqurroq ochib beradi [1; 7]. Frazeologik birliklar esa shu jarayonda milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan muhim til vositalaridan biri hisoblanadi [3; 9].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Fe'l frazeologik birliklarning paradigmatic xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar lingvistikada alohida yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, bu sohada turli maktablar va metodologik yondashuvlar rivojlangan. Paradigma tushunchasining nazariy asoslari ilk bor F. de Sossyur tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u til birliklari o'rtasidagi assotsiativ munosabatlarni tizimli tarzda tushuntirib bergan [6]. Paradigmatik munosabatlarning mazmuniy sathda ishlash mexanizmini L. Hjelmselev glossematik yondashuv asosida aniqlashtirgan va to'ldiruvchanlik, ixtiyoriylik kabi asosiy tipologik farqlarga urg'u bergan [6].

Frazeologiya fanida paradigmatic yondashuv V.V. Vinogradov va A.V. Kunin tadqiqotlarida chuqur yoritilgan. Vinogradov frazeologik birliklarni semantik motivatsiyasi va grammatik qurilishi asosida uch guruhga — frazeologik birlikma, chatisma va butunliklarga ajratgan [7]. A.V. Kunin esa frazeologik birliklarni mustaqil lingvistik tizim deb baholagan va ularni semantik, strukturaviy va funksional mezonlar asosida tavsiflagan [4]. Ingliz tilidagi frazeologizmlar paradigmasini o'rganishda esa I.V. Arnoldning semantik toifalar va emotsional komponentlar asosidagi tasnifi muhim ahamiyat kasb etadi [5].

O'zbek tilshunosligida G'. Abdurahmonov, Sh. Rahmatullayev, A. Madvaliyev kabi olimlar frazeologizmlarning grammatik va semantik strukturasi o'rganishgan [1; 2]. Xususan, Sh. Rahmatullayev frazeologik birliklarning tayyor leksik birlik sifatidagi tabiati va ularning sintaktik moslashuvchanligi masalalarini chuqur tadqiq qilgan [2]. Mustaqillik yillarida ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlarda qiyosiy, komponent va kontekstual tahlil metodlari ustuvorlik qila boshladi. A. Mamatov nutq jarayonida frazeologik birliklarning faoliyatini o'rganib, ularning stilistik yuki va ifoda quvvatiga alohida e'tibor qaratadi [3].

Natija va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, fe'l frazeologik birliklar har bir tilda nafaqat grammatik va semantik tizimning ajralmas qismi, balki xalqning mentaliteti, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini ifoda etuvchi **lingvomadaniy birliklar** sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning tuzilishi, ma'nosi va ishlatilish xususiyatlari tildan-tilga farqlanadi, ammo asosiy vazifasi — harakatni ko'chma, emotsional yoki ramziy tarzda ifodalashdir.

O'zbek, rus va ingliz tillarida fe'l frazeologik birliklar struktur jihatdan turli grammatik modellarda namoyon bo'ladi. **O'zbek tilida** asosiy model “fe'l + ot” (masalan: *ko'z tikmoq, quloq solmoq, ko'nglini olish*) yoki “fe'l + ravish” (*chuqur o'ylamoq, jimgina ketmoq*) shaklida ifodalanadi. Ular xalq nutqida barqaror, emotsional ta'sir kuchiga ega iboralar sifatida faol qo'llanadi. **Rus tilida** esa “глагол + существительное” (*держат слово, бросать тень*), “глагол + предлог +

существительное” (*взять под контроль, попасть впросак*) modellari ko‘proq uchraydi. Bundan tashqari, rus tilida *уйти в себя, идти на поводу* kabi **predlogli va partikulali frazeologik fe’llar** keng qo‘llanadi. **Ingliz tilida** esa fe’l frazeologik birliklar, asosan, **phrasal verbs** ko‘rinishida namoyon bo‘ladi: *give up, take off, look into*, shuningdek, “verb + noun” modeli (*make a decision, take a risk*) ham keng tarqalgan. Ingliz tilida partikula yoki predlog (masalan: *off, in, out, up*) iboraga yangi, ko‘chma ma’no yuklaydi.

Bu struktural farqlar shuni ko‘rsatadiki, har bir til o‘z grammatik qurilishi va ifoda uslubi orqali frazeologik birliklarni milliy tizimga moslashtiradi.

Fe’l frazeologik birliklar semantik jihatdan **idiomatik** tabiatga ega bo‘lib, ularning ma’nosi tarkibiy qismlarning lug‘aviy ma’nosidan farq qiladi. Masalan: **O‘zbek tilida** *ko‘z yummoq* — “e’tibor bermaslik”, *peshonasiga yozilgan* — “taqdir, qismat” ma’nosida ishlatiladi. **Rus tilida** *вешать ленту на уши* — “yolg‘on gapirmoq”, *пасть в грязь лицом* — “obro‘sini yo‘qotmoq” ma’nosini beradi. **Ingliz tilida** *kick the bucket* — “vafot etmoq”, *spill the beans* — “sirni oshkor etmoq”, *break the ice* — “muloqotni boshlash” ma’nolarini bildiradi. Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, frazeologik birliklarni **so‘zma-so‘z tarjima qilish** ma’noni buzadi, chunki ularning mazmuni **milliy-madaniy konnotatsiyalar** orqali shakllangan.

Fe’l frazeologik birliklar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, va ijtimoiy munosabatlar haqidagi tasavvurlarini o‘zida mujassam etadi. **O‘zbek tilida:** *ko‘nglini ovlamoq, yuz ko‘rmas bo‘lish, gapga qolmaslik* kabi iboralar insonlararo hurmat, sharm-hayo va izzat-ikrom qadriyatlariga urg‘u beradi. **Rus tilida:** *держат слово, не лезь не в своё дело, идти в ногу со временем* kabi iboralar shaxsiy mas’uliyat, va’daga sadoqat va zamonaviylik qadriyatlarini ifodalaydi. **Ingliz tilida:** *mind your own business, keep your word, save face* kabi birliklar individualizm, shaxsiy hududni saqlash va axloqiy poklik konseptlarini yoritadi. Shunday qilib, frazeologik birliklarning semantik tuzilishi ularning **madaniy kontekst** bilan bevosita bog‘liqligini tasdiqlaydi. Har bir xalq tilida ishlatiladigan obraz va metaforalar o‘sha jamiyatning tarixiy-madaniy tajribasidan kelib chiqadi. Fe’l frazeologik birliklar paradigmasini quyidagi jihatlar orqali umumlashtirish mumkin:

Til	Struktura modeli	Tipik misollar	Asosiy konsept
O‘zbek tili	Fe’l + ot / Fe’l + ravish	<i>ko‘z tikmoq, ko‘z yummoq, peshonasiga yozilgan</i>	Taqdir, e’tibor, insoniy munosabat
Rus tili	Глагол+существительное / предлог	<i>держат слово, попасть впросак, идти в ногу со временем</i>	Mas’uliyat, obro‘, ijtimoiy uyg‘unlik
Ingliz tili	Verb + particle / noun	<i>break the ice, spill the beans, take off</i>	Harakat, tashabbus, ochiqlik

Mazkur paradigma shuni ko‘rsatadiki, uch tildagi frazeologik birliklar **struktur jihatdan o‘xshash**, ammo **semantik va madaniy jihatdan o‘ziga xos** tizimni tashkil etadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, fe’l frazeologik birliklar har bir tilda o‘ziga xos struktur, semantik va lingvokulturologik xususiyatlarga ega bo‘lib, ular xalq tafakkuri va madaniy qadriyatlarining tildagi ifodasidir. O‘zbek, rus va ingliz tillarida fe’l frazeologizmlar asosan “fe’l + ot”, “fe’l + predlog/partikula”, “fe’l + ravish” kabi umumiy modellarga asoslanadi, biroq har bir til ularni o‘z grammatik tizimiga mos tarzda shakllantiradi. Semantik jihatdan ular idiomatik xususiyatga ega bo‘lib, tarkibiy qismlarining lug‘aviy ma’nosidan farq qiladi va tilning obrazlilik hamda ramziy boyligini oshiradi. Lingvokulturologik nuqtayi nazardan, fe’l frazeologizmlar har bir xalqning qadriyatlari, dunyoqarashi va milliy xarakterini aks ettiradi. Ularni qiyosiy tahlil qilish til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yoritadi hamda madaniyatlararo muloqotni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Shunday qilib, fe’l frazeologik birliklar — bu xalqning obrazli tafakkuri va madaniy xotirasining lingvistik ko‘rinishi bo‘lib, ularni o‘rganish tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdurahmonov G., Madvaliyev A. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tili frazeologiyasi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1978.
3. Mamatov A. *O‘zbek frazeologizmlarining stilistik va semantik xususiyatlari*. – Toshkent: Universitet, 2018.
4. Kunin A.V. *Angliyskaya frazeologiya (teoreticheskiy kurs)*. – Moskva: Vysshaya shkola, 1996.

5. Arnold I.V. *The English Word: Stylistic and Semantic Structure*. – Leningrad: Prosveshchenie, 1986.
6. Sosyur F. de. *Kurs obshchey lingvistiki*. – Moskva: Progress, 1977.
7. Vinogradov V.V. *Osnovnye tipy frazeologicheskikh edinits russkogo yazyka*. – Moskva: Nauka, 1972.

UO'K 808.5

ILMIY FANTASTIKA NAZARIYASI VA UNING O'ZBEK TARJIMASHUNOSLIGIDAGI TALQINI

Z.H. Usmonova, katta o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada Karl Fridman tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy fantastika nazariyasi asosida o'zbek fantastik asarlari tarjimasining lingvistik, stilistik va madaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda "Fahrenheit 451" kabi mashhur g'arb fantastik asarlarining o'zbek tiliga tarjimasi misolida ekvivalentlik, semantik adaptatsiya va milliy kontekst muammolari yoritiladi. Shuningdek, o'zbek tarjima maktabida fantastika janrining shakllanishi va rivojlanishi jarayoni hamda milliy adabiy tafakkur bilan o'zaro aloqasi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: fantastika, tarjimashunoslik, Karl Fridman, Bredberi, pragmatika, o'zbek adabiyoti, ekvivalentlik, stilistika.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические, стилистические и культурные особенности перевода узбекских фантастических произведений на основе теории научной фантастики, разработанной Карлом Фридманом. В исследовании освещаются проблемы эквивалентности, семантической адаптации и национального контекста на примере перевода на узбекский язык таких известных западных фантастических произведений, как "Fahrenheit 451." Также на научной основе анализируется процесс формирования и развития жанра фэнтези в узбекской школе перевода и его взаимосвязь с национальным литературным мышлением.

Ключевые слова: фантастика, переводоведение, Карл Фридман, Бредбери, прагматика, узбекская литература, эквивалентность, стилистика.

Abstract. This article analyzes the linguistic, stylistic, and cultural features of translating Uzbek fantasy works based on the theory of science fiction developed by Carl Friedman. The study examines the problems of equivalence, semantic adaptation, and national context through the example of translations into Uzbek of well-known Western fantasy works such as "Fahrenheit 451." Also, the process of formation and development of the fantasy genre in the Uzbek translation school and its relationship with national literary thinking are analyzed on a scientific basis.

Keywords: fiction, translation studies, Carl Friedman, Bradbury, pragmatics, Uzbek literature, equivalence, stylistics.

Kirish. XX asr adabiyotida fantastika inson tafakkurining eng sarmahsul yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu janr jamiyatning ilmiy-texnik taraqqiyotiga, insoniyatning axloqiy va ma'naviy inqirozlariga hamohang holda rivojlanib bordi. Ilmiy fantastika adabiyotda real voqelik va xayoliy dunyo o'rtasidagi o'tish nuqtasini belgilaydi. Shu sababli, uning tahlili adabiy tanqid, lingvistika va tarjimashunoslikda ham muhim o'rin tutadi.

Asosiy qism. Karl Fridman o'zining "Critical Theory and Science Fiction" asarida fantastika nafaqat badiiy janr, balki tanqidiy tafakkur shakli ekanini ta'kidlaydi. [1,12] U bu janrning ahamiyati haqida fikr yuritarkan, "ilmiy fantastika o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy g'oya va kelajak haqidagi ilmiy-falsafiy taxminlarning ifodasidir" deya ta'riflaydi. [1,8] Shu bois fantastika adabiyoti, xususan, tarjimada nafaqat so'z, balki fikr va konseptual dunyoqarashni yetkazish vositasiga aylanadi. O'zbek tarjima maktabida bu janrning shakllanishi o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab sezilarli tarzda rivojlandi. O'zbek tarjimonlari rus va g'arb fantastikasining ilg'or namunalarini milliy madaniyatga mos shaklda o'zlashtirib, tarjimashunoslikning yangi yo'nalishini shakllantirdilar. Ayniqsa, Nosov, Belyayev, Bradberi kabi yozuvchilarning asarlari orqali o'zbek o'quvchisi uchun yangi badiiy tafakkur ufqlari ochildi. Karl Fridman ilmiy fantastikani jamiyatni o'rganish va tanqid qilish vositasi deb biladi. Tanqidchi o'z yozishmalarida fantastika xususiyati xususida shunda "mavjud holatni o'zgartirish orqali uni anglash imkonini beruvchi intellektual mashq"dir. [1, 12] Ya'ni, fantastik matn

o'quvchini real dunyo bilan solishtirishga, uni tanqidiy idrok etishga undaydi. Uning nazariyasida uch asosiy tamoyil ajralib turadi:

1. Tarixiy o'zgaruvchanlik – fantastika o'z davrining siyosiy, ijtimoiy va texnologik kontekstiga bog'liq.

2. Moddiy asos – g'ayritabiiy tasvirlar ham real ijtimoiy va falsafiy manbalarga tayanadi.

3. Utopik tafakkur – fantastika insoniyat kelajagini orzu va ogohlantirish orqali modellashtiradi.

Bu yondashuv, ayniqsa, tarjimashunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki tarjimon nafaqat til, balki madaniyatlar o'rtasidagi konseptual tafovutni ham aks ettiradi. Masalan, Bredberining “Fahrenheit 451” asarida kitoblar yoqilishi orqali senzura, erkinlik va ongni boshqarish mavzusi ilgari suriladi. Bu g'oyalarni o'zbek tiliga to'liq ko'chirish uchun tarjimon faqat leksik vositalar emas, balki madaniy konnotatsiyalarni ham moslashtiradi. Rey Bredberining “Fahrenheit 451” asari o'zbek tilida 2010-yillarda nashr etilgan bo'lib, tarjima asosan rus tili orqali amalga oshirilgan bilvosita tarjima sanaladi. Asardagi metaforalar, shartli belgilar, psixologik tafakkur va falsafiy konnotatsiyalar o'zbek tilida o'ziga xos adaptatsiya yo'li bilan ifodalangan.

Masalan, ingliz tilidagi “It was a pleasure to burn” iborasi o'zbek tilida “Yoqish — huzur edi” tarzida tarjima qilingan. Bu yerda tarjimon semantik ekvivalentlikni saqlagan holda emosional pragmatikani ham yetkazgan. Yoki “the mechanical hound” obrazining “mexanik it” tarzida ko'rsatilishi ham o'zbek tilida naturalizatsiya jarayonini ifodalaydi.

E. Nidaning “dynamic equivalence” konsepsiyasiga ko'ra, tarjimada muhim jihat “bir xil ta'sir”ni yaratishdir. [3, 22] O'zbek tarjimasida ham asosiy urg'u — asarning ruhiy-falsafiy ta'sirini saqlashga berilgan. Shu bilan birga, P. Newmarkning “communicative translation” prinsipi bo'yicha, tarjimon o'quvchiga manba matn mazmunini yaqinlashtirishga intiladi. [2, 45] O'zbek tarjima maktabida fantastika janri asosan bolalar adabiyoti va sarguzasht yo'nalishlari orqali shakllangan. I. G'afurov “Ruh, joziba va ohang” maqolasida istiqbol yillaridagi tarjimalarda milliy ruh, ifoda boyligi va ohang uyg'unligining o'sib borayotganini ta'kidlaydi.[4,61] Bu holat fantastika tarjimalarida ham o'z aksini topgan.

Shuningdek, D. Ch. Igamuratova o'zining “Bolalar sarguzasht-fantastik nasri o'zbekcha tarjimalarining o'ziga xos xususiyatlari” nomli tadqiqotida Nosov va Nekrasov asarlarining tarjimasida milliy madaniy kodlarning qanday saqlanganini tahlil qilgan. [6,12]

Z. X. Abduraimova va J. K. Solijonov esa Alisher Navoiy asarlarining ingliz tiliga fantastik motivlar asosida tarjima qilinishini o'rganib, bunda morfologik va semantik transformatsiyalarning ahamiyatiga urg'u berishgan.[5,16] Bu tadqiqotlar o'zbek tarjimashunosligida fantastik diskursni alohida ilmiy yo'nalishga aylantirish yo'lida muhim qadamlardir.

Fantastik matn tarjimasida eng qiyin jihatlardan biri — pragmatik ma'no va implikaturalarni to'g'ri yetkazishdir. Masalan, Bredberining asaridagi “fireman” so'zi ingliz madaniyatida yong'in o'chiruvchi ma'nosida qo'llanadi, lekin asarda u “kitob yoquvchi” ma'nosida ishlatiladi. Bu semantik inversiya tarjimonda kontekstual tafakkur talab qiladi. H. P. Graysning pragmatik nazariyasiga (Grice, 1975) ko'ra, har bir nutq harakati “kooperativ prinsip” asosida ma'noni oshkora yoki yashirin tarzda yetkazadi. Fantastik asarlarda yashirin ma'no (implicature)lar ko'p bo'lgani uchun, tarjimon ularni madaniy va kontekstual jihatdan moslashtirishi lozim.

Shuningdek, Roman Jakobson (1959) ta'kidlaganidek, tarjima “interlingual kommunikatsiya” jarayonida semantik o'xshashlik emas, balki ma'no qayta qurilishi jarayonidir. [8, 17] Shuning uchun fantastika tarjimasida til o'zgarishi bilan bir qatorda madaniy tafakkur o'zgarishiga ham sabab bo'ladi.

O'zbek tarjimashunosligi doirasida bu yondashuv fantastik matnlarning ijtimoiy, falsafiy va estetik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. “Fahrenheit 451”misolida ko'rish mumkinki, o'zbek tarjimonlari asarning semantik mazmunini saqlash bilan bir qatorda milliy ruhni ham aks ettirishga intilganlar. Bugungi kunda fantastika tarjimasida o'zbek adabiy muhitida nafaqat g'arb asarlarini o'zlashtirish vositasi, balki milliy badiiy tafakkurni global miqyosga olib chiqish yo'li sifatida ham qaralmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Freedman, C. *Critical Theory and Science Fiction*. – Middletown (CT): Wesleyan University Press, 2000. – P. 8–12.

2. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. – New York: Prentice Hall International, 1988. – P. 45.
3. Nida, E. A., Taber, C. R. *The Theory and Practice of Translation*. – Leiden: Brill, 1969. – P. 22.
4. G'afurov, I. *Ruh, joziba va ohang (Istiqlol yillarida tarjimashunoslik va tarjima tanqidi)*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005.
5. Abduraimova, Z. X., Solijonov, J. K. *Fantastik asarlarni o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilishning lingvistik tahlili (Alisher Navoiy asarlari misolida)*. – Termiz davlat universiteti, 2022.
6. Igamuratova, D. Ch. *Bolalar sarguzasht-fantastik nasri o'zbekcha tarjimalarining o'ziga xos xususiyatlari*. – Toshkent, 2021.
7. Grice, H. P. *Logic and Conversation*. – In: *Syntax and Semantics*, Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975.
8. Jakobson, R. *On Linguistic Aspects of Translation*. – In: *On Translation*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959.
9. Usmonova, Z. (2022). Стивен Кингнинг “Ўлик минтақа” (“Dead zone”) асарида «The laughing tiger» (“Смеющийся тигр”) образ талқини. *Центр научных публикаций* (buxdu.uz), 12, 12.
10. Usmonova, Z. H. (2017). The influence on Uzbek scienc (1)), 170 nbuv/cgiirbis_64. exe. C21C E_DOWNLOAD= 1&Image, 3.
11. Usmonova, Z., & Quvvatova, D. (2021). *The features of artistic functions in scientific fantasy (using the example of Ray Bradbury and Isaac Asimov's works)*. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*.
12. Habibovna, U. Z. (2023). *Rey Bredberining “Marsga Hujum” (“The Martian Chronicles”) Asari Tarjimasida Leksik Xususiyatlar*. *Miasto Przyszłości*, 32, 354–357.
13. Habibovna, U. Z. (2025). Realias and universalias in translation of english si-fi. *American journal of education and learning*, 3(2), 633-639.

UO'K: 821.512.133-31

MUROD MUHAMMAD DO'ST ASARLARIDA MILLIY MENTALITET VA LINGVOKULTUROLOGIK UNSURLAR TAHLILI

A.K.Xamidov, dots., Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Mazkur maqolada Murod Muhammad Do'st asarlarida milliy mentalitet va lingvokulturologik unsurlar tahlil qilinadi. Adibning badiiy merosi o'zbek xalqining milliy o'zligiga xos urf-odatlar, qadriyatlar, xalqona qarashlar hamda ma'naviy dunyoqarashni ifodalashga boyligi bilan ajralib turadi. Maqolada lingvokulturologiya nazariyalari asosida asarlardagi milliy ruhiyatning badiiy talqini hamda xalq ma'naviyati va til o'zaro uyg'unligi ilmiy jihatdan yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Murod Muhammad Do'st, milliy mentalitet, lingvokulturologiya, xalq qadriyatlari, o'zbek adabiyoti, badiiy tafakkur, milliy o'zlik, xalqona obrazlar.

Аннотация. В данной статье анализируются национальный менталитет и лингвокультурологические элементы в произведениях Муро́да Мухамма́да Доста. Художественное наследие писателя отличается богатством выражения обычаев, ценностей, народных взглядов и духовного мировоззрения, присущих национальной самобытности узбекского народа. В статье на основе теорий лингвокультурологии научно освещается художественная интерпретация национального духа в произведениях, а также гармония народной духовности и языка.

Ключевые слова: Муро́д Мухамма́д Дост, национальный менталитет, лингвокультурология, народные ценности, узбекская литература, художественное мышление, национальная самобытность, народные образы.

Abstract. This article analyzes the national mentality and linguocultural elements in the works of Murod Muhammad Do'st. The writer's artistic legacy stands out for its richness in expressing the customs, values, folk perspectives, and spiritual worldview unique to the national identity of the Uzbek people. The analysis explores the author's skill in character creation and his methods of conveying national spirit and artistic thought. Based on linguocultural theories, the article provides a scholarly examination of the artistic interpretation of national psyche in the works, along with the harmony between folk spirituality and language.

Keywords: Murod Muhammad Do'st, national mentality, linguoculturology, folk values, Uzbek literature, artistic thinking, national identity, folk imagery.

Kirish: O'zbek adabiyoti tarixida milliy ruhiyat, xalqona tafakkur va mentalitetni badiiy asarlarda ifodalash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Milliy mentalitet xalqning dunyoqarashi, urf-odati, qadriyatlari, ijtimoiy va ma'naviy hayot tarzini o'zida mujassam etgan murakkab tushuncha sifatida til va adabiyotda yorqin aks etadi. Lingvokulturologik yondashuv esa til birliklari orqali milliy madaniyatni ochib berish imkonini beradi. Shu ma'noda Murod Muhammad Do'st ijodi o'zbek xalqining hayoti, qadriyatlari va milliy o'zligini badiiy-estetik talqinda ifodalashda alohida o'rin egallaydi. Adib asarlarida xalqona iboralar, maqol-matal va ramziy obrazlar orqali milliy tafakkur namoyon bo'ladi. Bu jihat nafaqat adabiyotshunoslik, balki lingvokulturologiya, psixologiya va sotsiologiya sohalari uchun ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Chunki Murod Muhammad Do'st yaratgan obrazlarda xalq ruhiyati, ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy qadriyatlari jonli tasvir topgan.

Mazkur maqolada adib asarlaridagi milliy mentalitet unsurlari lingvokulturologik tahlil asosida o'rganilib, xalq ma'naviy merosi, dunyoqarashi va badiiy tafakkur uyg'unligi ochib beriladi.

Asosiy qism: Bugungi globallashuv jarayonida milliy o'zlikni saqlash, xalqning qadriyatlari va mentalitetini asrab-avaylash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Til va adabiyot milliy madaniyatning eng muhim ko'zgusi sifatida xalq ma'naviyatini, tarixiy xotirasini hamda ijtimoiy-ruhiy xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bois milliy mentalitetni badiiy asarlar orqali tadqiq etish, uni lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilish nafaqat adabiyotshunoslik, balki madaniyatshunoslik va tilshunoslik uchun ham muhimdir. Murod Muhammad Do'st ijodi o'zbek adabiyotida milliylik, xalqona tafakkur va zamonaviy badiiy tafakkurning uyg'unlashgan yorqin namunasi. Uning asarlarida o'zbek xalqining ma'naviy dunyosi, oilaviy qadriyatlari, urf-odatlar, turmush tarzi va xalqona dunyoqarashi o'ziga xos uslubda ifoda etilgan. Ayniqsa, lingvokulturologik unsurlar — milliy obrazlar, iboralar, metaforalar va folklor elementlarining asarlarda keng qo'llanishi bugungi ilmiy izlanishlar uchun katta qimmatga ega. Shuningdek, zamonaviy o'zbek adabiyotining xalqaro maydonga chiqishi, tarjima jarayonida milliylikni saqlash masalalari ham dolzarbdir. Murod Muhammad Do'st asarlaridagi milliy mentalitetni lingvokulturologik tahlil qilish orqali nafaqat adib ijodining badiiy-estetik xususiyatlarini ochish, balki o'zbek xalqining milliy ruhiyatini ham kengroq yoritish mumkin.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Murod Muhammad Do'st asarlari faqat adabiy-estetik jihatdan emas, balki lingvokulturologik nuqtayi nazardan ham o'rganiladi. Avvalgi ilmiy ishlarda adib ijodi ko'proq badiiy mahorat, obraz yaratish uslubi yoki ijtimoiy-falsafiy mazmun jihatidan tahlil etilgan bo'lsa, ushbu maqolada milliy mentalitet unsurlarining lingvokulturologik talqini birlamchi tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot quyidagi jihatlari bilan yangilik kasb etadi:

1. Murod Muhammad Do'st asarlarida milliy mentalitetning lingvokulturologik talqini alohida ilmiy tahlil qilinadi.
2. Adib badiiy nutqida qo'llangan xalqona iboralar, maqollar, metaforalar va ramzlar milliy ruhiyat ifodasi sifatida o'rganiladi.
3. Milliy qadriyatlar va ijtimoiy hayotga xos madaniy kodlar badiiy matn asosida lingvokulturologik nazariya nuqtayi nazaridan izohlanadi.
4. Murod Muhammad Do'st asarlaridagi xalqona obrazlar orqali milliy o'zlikni anglash jarayoni ilmiy asosda yoritiladi.

Murod Muhammad Do'st ijodini lingvokulturologik jihatdan o'rganishda uning asarlaridagi milliy mentalitet unsurlari, xalqona obrazlar va madaniy kodlar alohida o'rin tutadi. Adibning badiiy merosida o'zbek xalqining urf-odatlar, qadriyatlari, hayot tarzi va dunyoqarashi o'ziga xos uslubda ifoda etilib, milliy ruhiyatni anglashda muhim manba vazifasini bajaradi. Milliy mentalitetning badiiy ifodasi: Murod Muhammad Do'st asarlarida o'zbek xalqiga xos oilaviy munosabatlar, qadimiy an'analar, insoniylik va mehr-oqibat qadriyatlari tasvirlanadi. Masalan, oila tushunchasi — nafaqat ijtimoiy institut, balki xalqning madaniy-ruhiy olamining ajralmas qismi sifatida ko'rsatilib, ota-ona hurmati, qarindoshlik rishtalari, mahalla muhitiga xos birlik va hamjihatlik motivlari keng yoritiladi.

Lingvokulturologik unsurlar va ularning badiiy ahamiyati: Adib asarlarida til vositasida milliy madaniyatning turli qirralari ifoda etilgan. Jumladan:

• **Xalqona iboralar va maqollar** — milliy hikmat va xalq tafakkurining badiiy shaklda aks etishi;

• **Folklor unsurlari** — xalq ogʻzaki ijodi elementlari, rivoyat va afsonalardan foydalanish orqali milliylikni kuchaytirish;

• **Metafora va ramzlar** — xalq dunyoqarashiga xos obrazlar (masalan, “yerning noni”, “koʻngil koʻzi”, “yurak ogʻriqlari” kabi ramziy tushunchalar).

Obrazlar tizimida milliylik: Adib yaratgan qahramonlar milliy xarakterga ega boʻlib, ularning nutqi, xatti-harakatlari va dunyoqarashi orqali milliy tafakkur ifodalanadi. Oddiy xalq vakillari, ziyolilar, oilaviy muhit vakillari badiiy obraz sifatida milliy mentalitetni ifodalovchi timsollarga aylanadi.

Madaniy kodlar va ularning lingvokulturologik talqini: Murod Muhammad Doʻst asarlarida uchraydigan ayrim madaniy kodlar — taom nomlari, kiyim-kechaklar, marosim va rasm-rusumlar (toʻy, aza, Navroʻz, hayit bayramlari) milliy oʻzlikni ifodalovchi til birliklari sifatida tahlil qilinadi. Ular nafaqat madaniy belgi, balki xalq ruhiyati va milliy qadriyatlarini anglash kaliti hisoblanadi.

Milliy oʻzlik va badiiy tafakkur uygʻunligi: Adib ijodida milliylik nafaqat syujet, balki badiiy tafakkur asosini tashkil etadi. Til orqali ifodalangan milliy qadriyatlar oʻquvchini xalqning maʼnaviy olamiga olib kiradi. Bu jihatdan Murod Muhammad Doʻst ijodi oʻzbek milliy adabiyotida lingvokulturologik tahlil uchun muhim namuna sanaladi.

Muhokama: Murod Muhammad Doʻst asarlarida milliy mentalitet va lingvokulturologik unsurlarni oʻrganish jarayonida bir qancha ilmiy xulosalarga kelish mumkin. Avvalo, adibning badiiy merosi oʻzbek xalqining tarixiy xotirasi, turmush tarzi, qadriyatlari va urf-odatlarini adabiy matn orqali ifodalash imkoniyatlarini namoyon etadi. Bu jihat adib ijodini nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham dolzarb tadqiqot obyekti sifatida koʻrsatadi.

Birinchidan, Murod Muhammad Doʻst asarlarida xalqona iboralar, maqol-matal, ramzlar keng qoʻllanilib, ular milliy ruhiyatni badiiy shaklda aks ettirishga xizmat qiladi. Bu esa lingvokulturologik yondashuv nuqtayi nazaridan til birliklarining milliy mazmunni saqlashdagi oʻrnini koʻrsatadi.

Ikkinchidan, adibning qahramonlari milliy xarakterga ega boʻlib, ularning nutqiy xususiyatlari, fikrlash tarzi va xatti-harakatlari orqali xalq mentaliteti ifodalanadi. Bu jihatdan uning asarlari milliy oʻzlikni oʻrganishda muhim manba boʻlib xizmat qiladi.

Uchinchidan, adib matnida uchraydigan madaniy kodlar — milliy taomlar, marosimlar, urf-odatlar, kiyim-kechaklar tasviri lingvokulturologik jihatdan xalqning turmush tarzini badiiy talqin qilish imkonini beradi. Ular milliy oʻzlikning ajralmas qismi sifatida til orqali tasvirlangan.

Shuningdek, Murod Muhammad Doʻst asarlarida milliylik va universallik uygʻunlashganini ham taʼkidlash zarur. Adib milliy qadriyatlarni tasvirlar ekan, ularni umuminsoniy maʼnoda talqin etadi. Natijada uning asarlari nafaqat oʻzbek adabiyoti, balki jahon adabiy jarayonida ham oʻziga xos oʻrin egallaydi.

Xulosa va takliflar: Yuqoridagi tahlillar shuni koʻrsatadiki, Murod Muhammad Doʻst ijodi oʻzbek xalqining milliy mentalitetini, madaniy qadriyatlarini va maʼnaviy dunyoqarashini badiiy ifodalashda muhim oʻrin egallaydi. Adib asarlarida xalqona iboralar, maqol-matal, ramz va timsollar, folklor unsurlari keng qoʻllanib, ular lingvokulturologik jihatdan xalqning ruhiyati va tafakkur tarzini aks ettiruvchi vosita sifatida namoyon boʻladi. Murod Muhammad Doʻst asarlarida milliylik va umuminsoniylik uygʻunlashib, xalq ruhiyatini kengroq yoritish imkoniyati yuzaga keladi. Shu jihatdan, uning ijodi oʻzbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi va lingvokulturologiya fanlari uchun boy tadqiqot manbaidir.

Takliflar

Adabiy-tahliliy izlanishlarni kengaytirish – Murod Muhammad Doʻst asarlaridagi milliy mentalitet va lingvokulturologik unsurlarni boshqa zamonaviy oʻzbek yozuvchilari ijodi bilan qiyosiy oʻrganish lozim. Bu usul milliy adabiyotda umumiylik va farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi.

Lingvokulturologik lug‘at yaratish – Adib asarlarida uchraydigan xalqona iboralar, maqol-matal va madaniy kodlarni jamlab, izohli lug‘at tuzish tavsiya etiladi. Bu nafaqat ilmiy tadqiqotchilar, balki talaba va keng kitobxonlar uchun ham foydali bo‘ladi.

Ta‘lim jarayoniga tatbiq etish – Murod Muhammad Do‘st asarlaridagi milliy mentalitet unsurlarini filologiya, madaniyatshunoslik va tilshunoslik yo‘nalishidagi darslarda o‘quv materiallari sifatida qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Tarjima jarayonida milliylikni saqlash – Adib asarlarini xorijiy tillarga tarjima qilishda milliy obraz va iboralarni to‘laonli ifodalash uchun lingvokulturologik yondashuvdan foydalanish tavsiya etiladi.

Ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash – Murod Muhammad Do‘st ijodining milliylik va lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganishga oid magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari, ilmiy maqolalar tayyorlanishini rag‘batlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мурод Мухаммад Дўст. “Lolazor”. – Тошкент: Шарк, 2000. – 285 б.
2. Мурод Мухаммад Дўст. “Galatpaga qaytish”. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 310 б.
3. Мурод Мухаммад Дўст. “Jimjitlik”. – Тошкент: Шарк, 2012. – 276 б.
4. Кодиров Х. O‘zbek romanchiligida milliy mentalitet ifodasi. – Тошкент: Fan, 2015. – 198 б.
5. Йўлдошев Қ. Adabiyotshunoslikka kirish. – Тошкент: Universitet, 2016. – 240 б.

UO‘K: 82.161.3.09

MUROD MUHAMMAD DO‘ST BADIY NUTQIDA METAFORA VA FRAZELOGIZMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI A.K.Xamidov, dots., Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Murod Muhammad Do‘st ijodida metafora va frazeologizmlarning badiiy nutq yaratishda tutgan o‘rni hamda ularning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Adib asarlaridagi metaforalar xalq dunyoqarashi, milliy mentalitet va tarixiy xotira bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘lishi ko‘rsatib beriladi. Frazeologizmlar esa xalqona tafakkur mahsuli sifatida milliy ruhni, qadriyatlarni, urf-odat va ma‘naviy merosni aks ettiruvchi vosita sifatida yoritiladi. Maqola adib badiiy nutqining milliylik va universallikni uyg‘unlashtirish xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Murod Muhammad Do‘st, badiiy nutq, metafora, frazeologizm, lingvokulturologiya, milliy mentalitet, adabiy uslub.

Аннотация. В данной статье анализируется роль метафор и фразеологизмов в создании художественной речи в творчестве Муро́да Мухамма́да Ду́ста, а также их лингвокультурологические особенности. Показано, что метафоры в произведениях писателя проявляются в неразрывной связи с народным мировоззрением, национальным менталитетом и исторической памятью. Фразеологизмы рассматриваются как продукт народного мышления и средство отражения национального духа, ценностей, обычаев и духовного наследия. Статья направлена на изучение особенностей гармоничного сочетания национального и универсального в художественной речи писателя.

Ключевые слова: Мурод Мухаммад Дуст, художественная речь, метафора, фразеологизм, лингвокультурология, национальный менталитет, литературный стиль.

Abstract. This article analyzes the role of metaphors and phraseological units in creating artistic speech in the works of Murod Muhammad Do'st and examines their linguocultural characteristics. It demonstrates how the metaphors in the author's works are intrinsically linked to the people's worldview, national mentality, and historical memory. Phraseological units, as products of folk thinking, are highlighted as means of reflecting the national spirit, values, customs, and spiritual heritage. The article aims to study the features of harmonizing national identity and universality in the author's artistic speech.

Keywords: Murod Muhammad Do'st, artistic speech, metaphor, phraseological unit, linguoculturology, national mentality, literary style.

Kirish: Til inson tafakkuri va madaniyatining ajralmas qismidir. Unda xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy-tarixiy tajribasi hamda milliy mentaliteti mujassam bo'ladi. Shu jihatdan adabiyot, xususan, badiiy nutq tilning madaniy xotirasi va obrazlilik imkoniyatlarini to'la namoyon etadi. Badiiy asarda qo'llanilgan metafora va frazeologizmlar nafaqat tasviriy vosita, balki xalq ruhiyatini, milliy madaniyatni ifodalovchi muhim lingvokulturologik hodisalar sifatida maydonga chiqadi.

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida o'zbek adabiyotida o'ziga xos badiiy uslub yaratgan yozuvchilardan biri Murod Muhammad Do'stdir. Uning "Lolazor", "Jimjitlik", "Galatepaga qaytish", "Iste'fo" kabi asarlari o'zbek xalqining tarixiy xotirasi, milliy taqdiri, ijtimoiy-madaniy hayotini yuksak badiiy mahorat bilan aks ettiradi. Adibning badiiy nutqida metafora va frazeologizmlar o'ziga xos milliy obrazlilikni yaratadi, xalqona tafakkurni ifodalaydi va o'quvchida kuchli estetik-ta'sirchanlik uyg'otadi.

Bugungi kunda lingvokulturologiya — tilshunoslikning til va madaniyat o'zaro munosabatlarini o'rganishga yo'naltirilgan muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Murod Muhammad Do'st badiiy nutqidagi metafora va frazeologizmlarni shu nuqtai nazardan tahlil qilish ularning nafaqat estetik, balki milliy-madaniy xususiyatlarini ham ochib berishga imkon beradi.

Shu sababli, ushbu tadqiqotda adib asarlarida qo'llangan metafora va frazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi hamda ularning milliylik va universallikni uyg'unlashtirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Asosiy qism: Har qanday millatning tili uning madaniyati, mentaliteti va tarixiy xotirasining eng muhim ifodachisidir. Til va madaniyatning o'zaro uzviy aloqasi xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari hamda ma'naviy olamining shakllanishida asosiy omil hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan badiiy adabiyot, ayniqsa yozuvchilarning individual badiiy nutqi xalq ruhiyatini, milliy qadriyatlarni va ijtimoiy hayotni ifodalovchi muhim manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbek adabiyotida Murod Muhammad Do'st ijodi alohida o'rin tutadi. Uning asarlarida metafora va frazeologizmlar xalqona tafakkur mahsuli sifatida milliylikni yorqin namoyon etadi. Shu bilan birga, ular o'zbek xalqining ma'naviy merosi, urf-odatlarini, qadriyatlari va ijtimoiy-falsafiy qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bugungi kunda lingvokulturologik tahlil adabiy matnni chuqurroq o'rganish, xalqning madaniy kodlarini ochib berish hamda milliy tafakkur bilan badiiy obrazlilikni uyg'unlashtirish imkonini beradi.

Metafora va frazeologizmlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ham dolzarbdir. Chunki ular orqali o'zbek xalqining dunyoqarashi, qadriyatlari va mentaliteti o'quvchiga yetkaziladi. Shu jihatdan, Murod Muhammad Do'st badiiy nutqida metafora va frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlili o'zbek adabiyoti va tilshunosligida dolzarb masala sifatida qaraladi.

Murod Muhammad Do'st ijodida metafora va frazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish masalasi hozirgi kungacha alohida, tizimli ravishda yetarlicha tadqiq qilinmagan. Mazkur ishning ilmiy yangiligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Murod Muhammad Do'st badiiy nutqidagi metafora va frazeologizmlar ilk bor lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilindi.
2. Metaforalar adib asarlarida nafaqat estetik vosita, balki xalq tafakkuri, milliy dunyoqarash va madaniy xotirani ifodalovchi hodisa sifatida o'rganildi.
3. Frazeologizmlarning xalqona tafakkur, milliy qadriyatlar va urf-odatlarni aks ettirishdagi o'rni alohida ko'rsatib berildi.
4. Murod Muhammad Do'st badiiy nutqining milliylik va universallik uyg'unligidagi o'rni hamda badiiy obrazlilikni yaratishdagi o'ziga xosliklari aniqlab berildi.
5. Maqolada metafora va frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlili orqali o'zbek xalqining madaniy kodlari, tarixiy tafakkuri va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi yangi xulosalar ilgari surildi.

Muhokama: Murod Muhammad Do'stning badiiy nutqi xalqona obrazlilik va milliy ruh bilan sug'orilgan bo'lib, unda metafora va frazeologizmlar alohida ahamiyat kasb etadi. Adib metaforalarni oddiy tasviriy vosita sifatida emas, balki xalq dunyoqarashi va madaniyatini ifodalashning badiiy

kaliti sifatida qo'llaydi. Masalan, "umr karvoni" kabi metafora inson hayotini yo'l va safar timsolida tasvirlab, xalqning qadimiy falsafiy qarashlarini aks ettiradi. Shu kabi obrazlar milliy tafakkurning til orqali badiiy nutqda qay darajada boy va teran ifodalanishini ko'rsatadi.

Frazeologizmlar esa Murod Muhammad Do'st asarlarida xalqning ma'naviy tajribasini, urf-odatlarini va mentalitetini mujassamlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. "Yuragi orom topdi", "boshi osmonga yetdi" kabi iboralar xalq tilidagi emotsional-ekspressiv kuchni badiiy matnga olib kirib, o'quvchini milliy ruh bilan bog'laydi.

Muhokama jarayonida shuni alohida ta'kidlash lozimki, metafora va frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlili adib ijodidagi milliylik va universallik uyg'unligini ochib beradi. Bir tomondan, ular o'zbek xalqining qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettirsa, ikkinchi tomondan, umuminsoniy ma'no va tushunchalar bilan uyg'unlashib, kengroq adabiy maydon yaratadi.

Demak, Murod Muhammad Do'st badiiy nutqi lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinishi nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik, madaniyatshunoslik va xalq tafakkurini o'rganishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Xulosa va takliflar: Murod Muhammad Do'stning badiiy nutqi o'zbek xalqining milliy tafakkuri va madaniyatini o'zida mujassam etgan noyob hodisa sifatida qadrlanadi. Uning asarlarida metafora va frazeologizmlar faqatgina badiiy-estetik vosita emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, urf-odati, dunyoqarashi va mentalitetini ifodalovchi lingvokulturologik hodisalardir.

Metaforalar orqali adib inson hayoti, taqdir va jamiyat hodisalarini xalqona tasvirlarda ifodalaydi, frazeologizmlar orqali esa xalq tilining boy imkoniyatlarini ishga solib, milliy ruhni kuchaytiradi. Shu bois adibning badiiy nutqida milliylik va universallik uyg'unligi ta'minlanib, o'quvchida chuqur estetik zavq va madaniy tushunchalar hosil qiladi.

Takliflar

1. Murod Muhammad Do'st asarlaridagi metafora va frazeologizmlarni maxsus lingvokulturologik tadqiqotlar markazida o'rganish maqsadga muvofiq.
2. Adibning badiiy nutqidan o'zbek tili va adabiyoti darslarida o'quvchilarni milliy tafakkur va madaniyatga yo'naltiruvchi ta'limiy material sifatida foydalanish lozim.
3. Frazeologizmlar va metaforalarning milliy xususiyatlarini boshqa xalqlar adabiyoti bilan qiyosiy tahlil qilish orqali o'zbek adabiyotining xalqaro miqyosdagi o'rni aniqlanishi mumkin.
4. Lingvokulturologik tahlil usullarini o'zbek adabiyotidagi boshqa yozuvchilarning ijodiga ham tadbiiq etish tavsiya qilinadi.
5. Milliy badiiy merosni keng targ'ib qilish uchun adib asarlaridagi metafora va frazeologizmlarning izohli lug'atini tuzish foydali bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Do'st, M. M. Jimjitlik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988. – 320 b. (qarang: 45–47-betlar, 112–115-betlar).
2. Do'st, M. M. Lolazor. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1989. – 280 b. (qarang: 63–65-betlar, 170–175-betlar).
3. Do'st, M. M. Galatepaga qaytish. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1994. – 256 b. (qarang: 98–101-betlar).
4. Qodirov, A. Metafora va badiiy obraz. – Toshkent: Fan, 2004. – 210 b. (qarang: 25–32-betlar, 143–150-betlar).
5. Karimov, N. O'zbek frazeologiyasi va uning lingvokulturologik tahlili. – Toshkent: O'zMU nashriyoti, 2010. – 256 b. (qarang: 54–60-betlar, 178–185-betlar).
6. Jumaniyozov, M. O'zbek adabiy tilida badiiy obrazlilik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 198 b. (qarang: 73–80-betlar).

UO'K 378.016:811.112.2

BO'LAJAK NEMIS TILI O'QITUVCHILARIDA XATOLARNI BARTARAF ETISHDA METAKOGNITIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

O.Q.Xasanova, PhD, kafedra mudiri, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak nemis tili o'qituvchilarida xatolarni bartaraf etish jarayonida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirish usullari tahlil etilgan va uning ta'lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: metakognitiv kompetentlik, tuzilma, xatolarni bartaraf etish, nemis tili o'qituvchilari, reflektiv yondashuv.

Аннотация. В данной статье проанализированы методы развития метакогнитивной компетентности у будущих преподавателей немецкого языка в процессе устранения ошибок и подчеркнуто их важное педагогическое значение для эффективной организации учебного процесса.

Ключевые слова: метакогнитивная компетентность, структура, устранение ошибок, преподаватели немецкого языка, рефлексивный подход.

Abstract. In this article, the methods for developing metacognitive competence in future German language teachers during the process of error correction are analyzed, and their important pedagogical significance in organizing the educational process effectively is emphasized.

Keywords: metacognitive competence, structure, error correction, German language teachers, reflective approach.

Kirish. Bo'lajak nemis tili o'qituvchilarida xatolarni bartaraf etishda metakognitiv kompetentlikni rivojlantirish – bu til o'qitish jarayonini innovatsion, reflektiv va kommunikativ, metakognitiv yondashuvlar asosida tashkil etishni nazarda tutuvchi ko'p bosqichli, murakkab, ammo zarur jarayondir. Bunday kompetensiyani samarali shakllantirish, bir tomondan, metodik tayyorgarlik, ikkinchi tomondan, real dars jarayonlarida amaliy ko'nikmalarni egallash orqali amalga oshiriladi. Quyida esa ularga alohida to'xtalib o'tmoqchimiz.

Asosiy qism

1. Ta'lim dasturlari orqali takomillashtirish

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari Filologiya va tillarni o'qitish (nemis tili) va Xorijiy til va adabiyoti (nemis tili) ta'lim yo'nalishlari xorijiy til o'qituvchilarini tayyorlash dasturlarida kasbiy kompetensiyalarga alohida e'tibor qaratilgan. Bu yo'nalishda quyidagi imkoniyatlardan foydalanish mumkin:

Modul asosidagi o'quv dasturlar: har bir mutaxassislik fanlari o'qitiladigan modulda xatolar tahlili va ularni tuzatish metodikasi alohida mavzu sifatida yoritiladi;

Amaliy mashg'ulotlar: talabalar o'qish va yozuv amaliyoti, nutq ko'nikmalari integratsiyasi, nutq malakalari integratsiyasi, asosiy o'rganilayotgan chet tili kabi darslarda turli lingvistik vaziyatlarda xatolarni aniqlash, baholash va tuzatish usullarini mashq qilishadi;

Simulyatsiya va roli o'yinlar: til o'rganishdagi real vaziyatlar maqsadli tashkil etilgan xatolar ustaxonalarida modellashtirilib, talabalar ularda xatolarga qanday pedagogik yondashuv qo'llashni o'rganishadi;

Multimediaviy resurslar: audio va video materiallar (Telegram, WhatsUp kabi messenjerlar yordamida yuborilgan ovozli yoki video xabarlardan ham foydalanish mumkin) asosida til o'rganuvchilarning xatolarini tahlil qilish va ularga mos didaktik yondashuv ishlab chiqish imkonini beradi.

Ushbu imkoniyatlar orqali o'qituvchi bo'lish sari qadam qo'yayotgan talabalar nazariy bilimlarini amaliy tajriba bilan mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Amaliyot darslari va reflektiv tahlil

Xorijiy til va adabiyoti (nemis tili) yo'nalishi talabalari 4+2 tartibda 2,3- va 4-kurslarda ta'limning ikki kunini malakaviy amaliyotda o'tkazadilar. Bu esa bo'lajak o'qituvchilar pedagogik amaliyot davrida o'quvchilarning real xatolari bilan to'qnash keladilar. Bu tajriba ularga quyidagi ko'nikmalarni shakllantirish imkonini beradi:

- xatoni aniqlashda sezgirlik, ya'ni xatolarni eshita olish qobiliyati;
- sabablarga asoslangan tahliliy yondashuv;
- individual til o'rganuvchilarning ehtiyojlariga mos metodlarni tanlash;
- ijobiy, rag'batlantiruvchi fidbek berish.

Refleksiya jarayoni orqali esa til o'rganuvchi-o'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qiladi, xatolarga qanday yondashganini, qanday metodlarni qo'llaganini baholaydi va o'z ustida ishlash uchun reja tuzadi. Yuqorida keltirilgan ko'nikmalarning shakllanishi esa xatolarni bartaraf etishda metakognitiv kompetentlikni rivojlanishiga zamin yaratadi.

Shu o'rinda refleksiyaning qanday shakllarda bo'lishiga ham to'xtalib o'tishni ma'qul deb topdik:

- yozma refleksiya (kundaliklar, hisobotlar);
- og'zaki tahlil (o'qituvchilar bilan fikr almashish);
- videotahlil (o'quv mashg'ulotlarini yozib, o'z xatti-harakatini tahlil qilish).

Buning uchun Germaniyaning Gyote instituti tomonidan taklif etilayotgan Praxiserkundigungsprojekt (PEP)/Amaliy tadqiqot loyihalaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

3. Innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlar

Bugungi kunda xatolarni bartaraf etish kompetensiyasini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar va zamonaviy interaktiv metodlardan keng foydalanish mumkin. Quyida shunday texnologiya va metodlarga barafsil to'xtalib o'tishni ma'qul topdik:

Elektron platformalar: Quizlet, Kahoot, Padlet, Duolingo kabi interaktiv vositalar va dasturlar orqali til o'rganuvchilarning xatolarini real vaqt rejimida aniqlab, tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Onlayn muhitda tahlil: forumlar, chatlar va yozma topshiriqlar asosida bo'lajak o'qituvchilar bir-birining ishlarini baholaydi, xatolarni muhokama qiladi va ularga to'g'ri yondashuvni ishlab chiqadi;

Vebinar va onlayn seminarlar: mutaxassislar bilan muloqot orqali bo'lajak o'qituvchilar xatoni konstruktiv tahlil qilish bo'yicha zamonaviy an'analardan tanishadi;

SI-assistentlar: til o'rganish platformalarida avtomatik tahlil qilish imkoniyati ham mavjud bo'lib, bu orqali til o'rganuvchilar xatolarini darhol ko'ra oladi va o'rganish motivatsiyasi ortadi.

4. Xalqaro tajriba va CEFR doirasidagi imkoniyatlar

Xatolarni bartaraf etish kompetensiyasini shakllantirishda Yevropa Kengashining "Umumiy Yevropa Ittifoqi e'tirof etgan til me'yorlari" (CEFR) muhim rol o'ynaydi. CEFR doirasida quyidagi jihatlar e'tibor beriladi:

Xatolarning kommunikativ qiymati: xatolar muloqot samaradorligiga qanday ta'sir qilishini baholash;

Til o'rganuvchining tilni bilish darajasiga qarab yondashuv: A1 dan C2 gacha bo'lgan darajalar uchun xatolarni tuzatish metodikasi farqlanadi;

Metakognitiv ko'nikmalar: til o'rganuvchining o'z xatolarini anglash va ularni bartaraf etishga ongli yondashuvini rivojlantirish.

Yevropa davlatlari tajribasida, ayniqsa, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda xatolardan o'rganish asosiy tamoyil sifatida baholanadi. Bu yondashuvni milliy ta'lim tizimimizda ham moslashtirilgan holda joriy qilinishi yaxshi samara berishi mumkin.

5. Didaktik vositalar va metodik qo'llanmalar

Talabalarning xatolarni bartaraf etishda metakognitiv kompetentligini rivojlantirish uchun maxsus metodik qo'llanmalar, topshiriqlar va tahliliy mashqlar tizimi ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Xususan:

- xato tahliliga asoslangan topshiriqlar;
- kontrasting jumlar orqali farqlashga o'rgatuvchi mashqlar;
- xatolarni tuzatish bo'yicha muqobil variantlar;
- til o'rganuvchilar yozgan matnlar asosida diagnostik mashg'ulotlar.

Yuqorida qayd etilgan didaktik vositalar bo'lajak o'qituvchilarda xatolarni samarali bartaraf etishda metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishda zarur amaliy asos vazifasini bajaradi.

Xulosa. Bo'lajak nemis tili o'qituvchilarida xatolarni bartaraf etishda metakognitiv kompetentlikni rivojlantirish ularning kelgusi faoliyatlari uchun juda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga erishish uchun esa yuqorida keltirilgan usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brown H. Principles of Language Learning and Teaching. –San Fransisko. 2007. –p. 354
2. D.Kurbanboyeva. Metakognitiv yondashuv va uning chet tillarni o'rganishdagi ahamiyati // Zamoviy fan va ta'lim yangiliklari. 2024. Vol.2 No. 6. – b. 42.
3. Edge J. Mistakes and correction. 1989. –London. Longman. –p. 80.
4. Guzmán-Muñoz F.Effects of making errors in learning a foreign language. // Journal of Cognitive Psychology, 32(2), 2020. –p. 229–241.

5. Soruç A., Yuksel D., McKinley J., & Grimshaw T. Factors influencing EFL teachers' provision of oral corrective feedback: the role of teaching experience. // The Language Learning Journal, 2024. №. 53(1), -p.98–113.
6. Uysal N., Aydin S. Foreign Language Teachers' Perceptions of Error Correction in Speaking Classes: A Qualitative Study. // The Qualitative Report № 22(1), -p. 123 – 135
7. Lu Y., Banno S., Gales M. On assessing and developing spoken'grammatical error correction'systems //Proceedings of the 17th Workshop on Innovative Use of NLP for Building Educational Applications (BEA 2022). – 2022. – p. 52.

UO'K 808.3

REKLAMA MATNLARIDA PRETSEDENT FENOMENINING LINGVOMADANIY TAHLILI

A.Sh.Xolboboyeva, dots., DSc, Alfraganus universiteti, Toshkent
orcid.org/0000-0001-9012-352x

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek reklama diskursida pretsedent matnlarning lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda pretsedent birliklar – maqollar, aforizmlar, adabiy iqtiboslar, tarixiy shaxslar nomlari hamda madaniy konnotatsiyaga ega iboralar reklama matnlarida qanday semantik, stilistik va pragmatik vazifalarni bajarishi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: verbal tarkib, vizual, polisemantika, madaniy belgi, pragmatik salohiyat, RD pretsedent birliklar.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ лингвокультурных особенностей прецедентных текстов в английском и узбекском рекламном дискурсе. В исследовании рассматривается, какие семантические, стилистические и прагматические функции выполняют прецедентные единицы — пословицы, афоризмы, литературные цитаты, имена исторических личностей, а также выражения с культурной коннотацией — в рекламных текстах.

Ключевые слова: вербальный компонент, визуальный, полисемия, культурный знак, прагматический потенциал, прецедентные единицы РД.

Abstract. This article presents a comparative analysis of the linguocultural features of precedent texts in English and Uzbek advertising discourse. The study explores how precedent units — proverbs, aphorisms, literary quotations, names of historical figures, and culturally connoted expressions — perform semantic, stylistic, and pragmatic functions in advertising texts.

Keywords: verbal component, visual, polysemy, cultural sign, pragmatic potential, precedent units in advertising discourse.

Kirish. Reklama diskursida pretsedent matnlar til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ifodalovchi muhim vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bunday matnlar milliy-madaniy qadriyatlar, ijtimoiy tajriba va madaniy xotiraning reklama mazmunida aks etishiga xizmat qiladi. Shu sababli, pretsedent matnlarning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish reklama matnining semantik qatlamlarini, undagi assotsiativ, konnotativ va madaniy ma'nolarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Reklama diskursining lingvokulturologik tahlilini o'tkazish, reklamanning verbal tarkibini o'rganish, lingvistik parametrlarni va reklamanning noverbal komponentini (plakatlar va bannerlar) o'rganish uchun ekstralingvistik parametrlarni o'z ichiga olgan tasniflash jarayoni ishlab chiqilgan:

1) *lingvistik parametrlar:* eksplitsit / implitsit; fonetik daraja; leksik daraja; grammatik daraja; stilistik daraja.

2) *ekstralingvistik parametrlar:* vizual daraja; eshitish darajasi; intertekstuallik; pretsedentlik.

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu tasnif tugallangan jarayon emas va unga qo'shimcha qilish mumkin. Ishlab chiqilgan tasnifga muvofiq, ma'lum bir lingvistik madaniyatga oid reklama matnini o'rganishda asosiy parametrlardan biri eksplitsit / implitsit parametri hisoblanadi. Bu parametr reklama matnida markaziy konsept qanday ifodalanganligini kuzatish imkonini beradi: to'g'ridan - to'g'ri (matn u yoki bu tushunchani bevosita verbal leksemalar yordamida konseptni

obyektivlashtiradi) yoki yashirin (konsept ma'nosi butun bir multimodal matn orqali aks etadi). Fonetik darajadagi texnikaga tovushni takrorlash, urg'u, ovoz yozish, tovushga taqlid qilish, tovush simbolizatsiyasi, anafora, alliteratsiya, assonans, qofiya, onomatopeya kabi texnikalar kiradi. Leksik darajada polisemantika, omonimlar, sinonimlar, antonimlar, paronimlar, frazeologik birliklar, stilistik uyg'unlashtirilgan leksika, emotsional baholovchi leksika, leksik takror, dialektizmlar, oddiy nutqiy leksika, jargonizmlar, arxaizmlar, neologizmlar, okkazional so'z yasash, raqamli ekvivalentlar, shuningdek, terminologik leksika kabilardan foydalanish nazarda tutiladi.

Asosiy qism. Tilshunoslikda (o'zbek tilidagi) reklama diskursi lingvistik tadqiqotlarda *“pretsedent madaniy belgi”* atamasi kiritildi, u o'zida ustuvorlik fenomenining semiotik tabiatini, milliy va madaniy bilimlar bilan bog'liqligini va zamonaviy aloqa jarayoniga faol qo'shilishini aks ettiradi. Ushbu jamiyatda an'anaviy ravishda tan olingan belgilar reklama diskursining pragmatik salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradi²⁴⁶. Ingliz va o'zbek tillarini tahlil qilish jarayonida bosma reklama materialida juda faol qo'llaniladigan pretsedent hodisalarni aniqlash mumkin, ya'ni: pretsedent nomi (*antroponimlar, teonimlar, ideonimlar*), pretsedentlar (*iqtiboslar, frazeologik birliklar, maqollar*), til o'yinlaridan esa reklamani tez va oson eslab qolish maqsadida o'zgartiriladi. Reklama diskursining ham bosma yoki og'zaki shakli dizaynida pretsedent hodisalardan foydalanish reklamanning pragmatik salohiyatini oshishiga sabab bo'ladi, uni yanada yorqin va esda qolarli qila oladi.

Bugungi kunda, pretsedent hodisalar zamonaviy iste'molchilarning madaniy va axborot makonini shakllantiradigan muntazam foydalaniladigan nutq vositalari arsenaliga kiritilgan. Pretsedent hodisalarga murojaat - bu reklama vaziyatiga adresatni jalb qilish usuli.

	Pretsedent birlik turi	Misol (Ingliz)	Misol (O'zbek)	Sharh
1	Tarixiy shaxslar/voqealar	“Conquer like Caesar – wear Nike Air!”.	“Amir Temurdek qat'iyatli bo'ling – Biznes Plus bilan”.	Tarixiy obraz asosida brendga kuchli, yetakchi pozitsiya yuklanmoqda. Epitetlar va metaforalar bilan kuchaytirilgan.
2	Adabiy iqtiboslar/obrazlar	“Fall into temptation with our new chocolate – like Adam did”.	“Layli izlagan Majnun kabi – sizni qidiramiz!”.	Madaniy intertekstual birliklar orqali hissiy aloqa yaratiladi. Allegoriya va ironiyadan foydalaniladi.
3	Diniy birliklar	“A heavenly taste – almost divine”.	“Jannat ta'mi – Ramazon maxsuloti”.	Diniy obrazlar majoziy ifoda sifatida ishlatiladi. Ammo ehtiyotkorlik bilan, ofend qilmaydigan uslubda.
4	Milliy qadriyatlar/simvollar	“As classic as Big Ben – London Dry Gin”.	“Navro'zday shodlik – Bahor aksiyasi”.	Milliy madaniyatni aks ettiruvchi obrazlar orqali milliy identifikatsiyani kuchaytiradi.
5	Mashhur aforizmlar/maqollar	“An Apple a day keeps the doctor away – now in smart form!”.	“O'z uyim – o'lan to'shagim? Yo'q, endi zamonaviy kvartira!”.	Maqollarni o'zgartirish orqali kulgi va kutilmaganlik yaratiladi. Transformatsiyalangan stilistik vosita sifatida xizmat qiladi.
6	Kino/san'at pretsedentlari	“Like James Bond – drive with Aston Martin”.	““O'tkan kunlar” kabi unutilmas sevgi – yangi serialda”.	Ommaviy san'at obrazlari auditoriyaning hissiy ongiga bevosita ta'sir qiladi.
7	Sport va mashhurlar bilan bog'liq birliklar	“Train like Messi – Adidas Pro Series” bilan”.	“Hasanboy Do'stmatov kabi kuchli bo'ling – ProteinMax”.	Mashhurlik va ijtimoiy status asosida ishonch uyg'otuvchi birliklar.

1-rasm. Ingliz va o'zbek RD pretsedent birliklar

Natijalar. Karaulov Yu.N. tomonidan *“Pretsedent nazariya”*ni qo'llash taklifi 1986-yil VI MAPRYAL konferensiyasida “Til shaxsining tuzilishi va faoliyatidagi pretsedent matnlarning roli” ma'ruzasida berib o'tilgan edi. Karaulov Yu.N. “Ma'lum bir shaxs uchun kognitiv va hissiy jihatdan ahamiyatli bo'lgan, pretsedent nomlarning ma'nosida ko'p miqdordagi ekstralingvistik ensiklopedik ma'lumotlarning mavjudligi, shuningdek ularning ma'lum bir til madaniyati vakillari orasida keng tarqalganligi reklama ta'sirini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydigan assotsiativ aloqalarning

tabiatini belgilaydi: ular potentsial xaridorning xotirasini kuchaytirish, hissiy sohani jalb qilish, ijobiy reklama imijini modellashtirish, g'ayritabiiy xarakterga ega bo'lgan matnlarni, ma'lum bir shaxsning keng doirasiga, shu jumladan uning o'tmishdoshlari va zamondoshlariga yaxshi ma'lum, va nihoyat, ma'lum bir lingvistik shaxsning nutqida qayta-qayta tilga olinadigan shaxslar "*pretsedent*"lik deb tushunadi (Muallif tarjimai).

Bizning ishchi ta'rifimiz ham, "Pretsedent tushunchasi keng ma'noda o'tmishdagi kommunikativ tajribaga murojaat qilish bo'lib "ma'lum bir shaxs uchun kognitiv va hissiy jihatdan ahamiyatli bo'lgan, g'ayritabiiy yoki el nazarida bo'lgan shaxs yoki voqea-hodisaga murojaat etish mavjud bo'lgan matnlar"dir. Reklama bo'yicha mutaxassislar iste'molchini reklama vaziyatiga jalb qilish uchun va tovarlarni sotib olish zarurligi haqidagi e'tiqodlar yoki xizmatlar, pretsedentga murojaat qilishadi. I.A.Neflyashevaning so'zlariga ko'ra, pretsedent matnlar o'tmish va hozirgi zamon o'rtasidagi o'ziga xos "madaniy ko'priq" bo'lib, u o'quvchi / tinglovchining ongida pretsedent matn orqasida kodlangan ma'noni til o'yini orqali tan olish jarayonini uyg'otadi va matnning tarkibiy qismi sifatida qaralishi mumkin...". Ilgari faqat huquqshunoslik sohasiga xos "Pretsedent" tushunchasi so'nggi o'n yilliklarda til va madaniyat sohasida tobora ko'proq foydalanilganayotgan atamaga aylandi. Yu.B. Pikuleva "pretsedent madaniy belgi" (PMB) atamasini kiritadi - bu turli xil tabiatdagi (og'zaki va og'zaki bo'lmagan) intellektual va hissiy jihatdan qimmatli belgi bo'lib, u muayyan aloqa harakatlarida qayta-qayta qo'llaniladi, g'ayritabiiy xususiyatga ega bo'lib, bu faktlar bilan bog'liq hodisadir. Reklama matnlarida pretsedent birliklar (precedent units) madaniy, diniy, tarixiy, adabiy yoki milliy ongda ilgari mavjud bo'lgan, auditoriyaga tanish bo'lgan tushunchalar, iboralar, nomlar, shaxslar, voqealar yoki matnlar asosida yaratiladi. Ular reklama mazmunini kuchaytiradi, ishonch uyg'otadi va ma'lumotni tezroq qabul qilishni ta'minlaydi. Pretsedent hodisalar tasnifini adabiy matn doirasidan tashqariga chiqadigan yangi faoliyat sohalarini hisobga olgan holda to'ldiradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda ham biz eng keng qamrovli tushuncha sifatida "pretsedent fenomeni" atamasiga amal qilamiz. Pretsedent hodisalardan foydalanish zamonaviy reklama diskursining o'ziga xos, ajralib turuvchi belgilaridan biridir. Bunday birliklar reklama matnining nafaqat til tizimidagi, balki madaniy, ijtimoiy va psixologik darajadagi ta'sirchanligini belgilab beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida yaratilgan reklama matnlarida pretsedent hodisalarning qo'llanishi milliy-madaniy kontekstga bevosita bog'liq bo'lib, ular orqali reklama mazmuniga tanish obrazlar, tarixiy va adabiy ishoralar, xalq og'zaki ijodiga xos elementlar singdiriladi. Natijada, reklama xabarining semantik hajmi kengayadi, u iste'molchining madaniy xotirasi va assotsiativ tafakkuri bilan uzviy bog'lanadi.

Xulosa qilib aytganda, reklama diskursida pretsedent fenomenining lingvomadaniy tahlili til, madaniyat va kommunikatsiya o'rtasidagi o'zaro munosabatni chuqurroq yoritadi hamda reklama matnining milliy xususiyatlarini aniqlashga ilmiy asos yaratadi. Shu bois, pretsedent matnlarning pragmatik va estetik imkoniyatlarini o'rganish zamonaviy lingvokulturologik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Russell J., Thomas W., Lane R. 1996. Kleppner's Advertising Procedure. 13th ed. Prentice- Hall International, Inc., A Simon & Schuster Company.
2. Kholboboieva Aziza Sherboboevna. (2022). Comparative discourse studies in linguistics. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 9, 33–37. Retrieved from <https://ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/261>
3. Холбобоева, А. 2024. Теоретический взгляд на социолингвистические характеристики рекламы. Зарубежная лингвистика и лингводидактика. 2, 5 (сен. 2024), 135–141. DOI:<https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss5-pp135-141>.
4. Высоцкая И.В. Спорные вопросы прецедентности // Критика и семиотика. — 2013 — № 1. — С. 117 – 137. — Новосибирск, 2013. С. 117-137.
5. Мощева С.В. Реклама в современном обществе: социолингвистический аспект. Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Кострома: Костромской государственный университет им. Н.А. Некрасова. 2007. Том 13. № 2. С. 134-137.
6. Пикулева Ю.В. Прецедентный культурный знак в современной телевизионной рекламе: лингвокультурологический анализ: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Екатеринбург: Уральский гос. ун-т. 2003. 229 с.

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA MIQDOR KONSEPTI
O.O'.Xolmatova, PhD, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq maqollarida miqdor konseptining bir qator kognitiv xususiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Maqollarning majoziy tabiati ulardagi aniq yoki yashirin taqqoslash bilan bog'liq emas – bu har xil turdagi maqollar semantik tuzilishining kognitiv asoslarida turli yo'llar bilan namoyon bo'ladigan kognitiv jarayonlar natijasidir.

Kalit so'zlar: madaniy kod, mental birlik, konsept, lingvomadaniy belgi, miqdor, raqam, kognitiv asos, model, semantika.

Аннотация. В статье показан ряд когнитивных особенностей понятия количества в узбекских народных пословицах. Образная природа пословиц не связана с явными или скрытыми сравнениями в них – это результат познавательных процессов, по-разному проявляющихся в когнитивных основах смысловой структуры пословиц разного типа.

Ключевые слова: культурный код, ментальная единица, концепт, лингвокультурный символ, количество, число, когнитивная основа, модель, семантика.

Abstract. The article shows a number of cognitive features of the concept of quantity in Uzbek folk proverbs. Figurative nature of proverbs is not related to explicit or hidden comparisons in them – it is the result of cognitive processes that are manifested in different ways in the cognitive bases of the semantic structure of proverbs of different types.

Key words: cultural code, mental unit, concept, linguistic and cultural symbol, quantity, number, cognitive basis, model, semantics.

Kirish. Bizni o'rab turgan olamdagi har bir narsa o'zida miqdoriy xususiyatlarni aks ettiradi. Son-miqdor insoniyat rivojining ilk bosqichlaridayoq borliqning hisobini olish, undagi narsa-hodisalarni o'lchash zarurati tufayli yuzaga kelganini ko'rishimiz mumkin.

Professor D.Nabievanning aytishicha, sonlarni faqatgina matematik belgi sifatida talqin etish va tushunish ularning funksiyasini to'liq ochib berish imkoniyatini sezilarli darajada toraytiradi, tahlil imkoniyatlarini kamaytiradi. Sonlarga bu kabi sirdan qarash natijasida son faqat tug'ilish va tug'ilgan kun, sana, vaqt, pul, telefon raqami, indentifikatsiya kodi, iqtisodiy ko'rsatkichlarni bildiruvchi birlik bo'lib qolishi, shuning uchun bunday biryoqlamalikdan uzoqlashib, sonlar semantikasiga jiddiyroq yondashish kerakligi haqida aytib o'tadi. [4;1183].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Milliy-madaniy ko'rsatkich sifatida talqin etilayotgan raqamlar har bir xalqning ma'naviy tafakkuri, dunyoqarashi, milliy mintalitetini ifodalovchi o'ziga xos lingvomadaniy belgidir. Vaqtlar o'tgani sayin raqamlar milliy-madaniy kod darajasiga ko'tarilib, muayyan xalqning marosimlari, urf-odatlar va hayot tarzini ifodalovchi ko'rsatkichlar qatoridan joy oldi. Hatto ularning xususiyatlari va inson hayotidagi o'rni masalalarini o'rganuvchi maxsus fan – numerologiya paydo bo'ldi. Insonlar raqamlarga ilohiy "libos" kiydirdilar, natijada turli millatlarda raqamlar bilan bog'liq o'ziga xos qarashlar maydonga keldi. Ularning ba'zilari xosiyatli, ba'zilari xosiyatsiz deb baholandi [4;1185].

Miqdor kotseptini ifodalashda fonetik vositalar (ohang, tovush takrori, urg'u), leksik vositalar (miqdor semasiga ega bo'lgan leksemalar, frazeologik birliklar, noadabiy so'zlar, atamalar), morfologik vositalar (so'z turkumlari, morfemik birliklar), sintaktik vositalar (gap bo'laklari, undalma, kirish so'zlar, so'z birikmasi, sodda va qo'shma gaplar) ishtirok etadi [2;218].

Yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda, miqdorning ifodalanishini tilning turli sathlari misolida ko'rish mumkin. Misol tariqasida, o'zbek xalq maqollaridan quyidagilarni keltiramiz.

Bir o'lganga tegma, bir – kuyganga maqolida miqdor ifodali birlik morfologik vosita, ya'ni bog'lovchi vositasida qo'llanmoqda.

Yettining biri – ayyor, yettining biri – Xizr maqolida otlashgan so'z – morfologik birlik sifatida; *Kasal bitta – davosi mingta* maqolida esa ham morfologik, ham sintaktik birlik sifatida namoyon bo'lmoqda.

Lekin bir raqami ishtirok etgan ba'zi maqollar miqdor ifodalashdan tashqari yakkalik, yolg'izlik, kuchsizlik, ojizlik semalarini ham ifodalaydi: *Bir kalla – kalla, Ikki kalla – tilla; Bir tovushni ko'p tovush yo'q qilar; Bir tupursa, ne bo'lar, El tupursa, ko'l bo'lar; Bir o'zing dono bo'lguncha, ko'p bilan ahmoq bo'l; Bir qarg'a bilan qish kelmas.*

Natijalar va muhokama. O'zbek maqollarida ming raqamining idrok etilishida ham miqdor semasidan tashqari yana bir qancha semalar namoyon bo'ladi.

Ming kulishning bir yig'isi bor.

Ming kun shahidlikdan bir kun tiriklik afzal.

Ming Makka ziyoratidan bir ko'ngil imorat yaxshi.

Ming siz bizdan bir jizu biz yaxshi.

Ming so'zdan bir ish yaxshi kabi maqollarda esa ming soni aynan shu miqdorni emas, balki ko'plik, ortiqchalik, jamlik tushunchasini anglatadi. *Ming marta eshitgandan bir marta ko'rgan yaxshi* maqolida ham eshitish jarayoni ming marta sanab chiqilmagan, balki uning qayta-qayta aytilaverganlik ma'nosi yuzaga chiqmoqda.

O'zbek mentalitetida qirq raqamining alohida o'rni bor. Bu son bilan bog'liq diniy marosimlar (vafot etgan odam uchun aza tutish, mehmon chaqirish), urf-odatlar (chaqaloq va kelin-kuyov uchun chilla saqlash) saqlanib qolgan.

Qirq sonining qadimgi turk tilidagi ma'nolari V.A.Gordlevskiy tomonidan o'rganilgan. Uning aytishicha, qirq soni aniq miqdorni emas, balki "ko'p" tushunchasini ifodalaydi. Qadimgi turklarda qirq soni marosimlarda qilinadigan qurbonliklar miqdori sifatida qo'llanilgan.

Qirq raqamiga e'tiqod qo'yish sabablari haqida o'z mulohazalarini bildirgan qoraqalpoq tilshunosi A.Bekbergenovning fikriga ko'ra, qadimgi davrlarda sanash qiyin bo'lgan predmetlar, diniy tushunchalar qirq soni bilan belgilangan[1;45].

O'z maqolasida turk olimi Y.Kerim qirq raqamining folklor asarlarda qo'llanishini, ertak, afsona, maqol va iboralar tarkibidagi qirq soni lingvopoetikasini keng tahlil qilgan. Turk folklori materiallariga tayangan olim "qirq soni xalq tasavvurida omadli yoki omadsiz tushunchalardan tashqari, so'ngsizlik va ko'plikni ham bildiradi" degan xulosaga keladi[3;752].

Darhaqiqat, tilimizda qo'llanilgan ba'zi iboralar va birikmalarda qirq raqami matematik miqdorni bildirmagan. Xususan, juda ham eski, yamog'i ko'p, quroqli kiyim kiygan qalandarlar doston va tarixiy asarlarda "choponi qirq yamoq", deya ta'riflanadi. Ertaklarda ham "qirq kecha-yu qirq kunduz to'y qildi", "qirq kunlik yo'l", "qirq kunlik muhlat" kabi ifodalarda ham qirq soni ishlatiladi.

Qadimda tabiat kuchlari oldida ojiz bo'lgan odamlar son-sanoqsiz, buning ustiga ilohiy bo'lib ko'ringan narsalarning aniq miqdorini hisoblay olmagan. Shuning uchun ajdodlarimiz o'zi aqli yetmagan, tasavvuriga sig'dira olmagan narsalarni ilohiylashtirib qabul qilganlar. Sanab bo'lmaydigan narsalar miqdorini bildiruvchi "qirq" soni dastlabki marosimlarda ritual (taomil, odat) ko'rsatkich sifatida qo'llangan. Keyinchalik sanoq sistemasida aniq raqam atamasiga aylangach, ibora va tushunchalarda, umuman, ko'plikni, sanoqning ma'lum chegarasini anglata boshlagan. Dastlab jamlik, buyuklik, ko'plik, umumiylik ma'nolarini anglatgan qirq raqami keyinchalik turli iboralar va tushunchalar tarkibiga singib ketib, bora-bora an'analarga aylanib qolgan, maqol va topishmoqlarda, frazeologik birliklarda saqlanib qolgan.

Ba'zi maqollarda miqdor bildiruvchi sakkiz, o'n, o'ttiz, qirq, olti kabi birliklar muayyan leksemalar bilan fonetik jihatdan mutanosibligiga ko'ra qo'llanishini ko'rish mumkin. Bunga *Sanamay sakkiz dema, o'ylamay – o'ttiz; Sakkiz sigir asraguncha, Bir govmish asra; Orachiga olti musht; O'nta bo'lsa, o'rni boshqa, qirqta bo'lsa – qilig'i* kabi maqollarni misol sifatida keltirish mumkin.

Yana shuni aytib o'tish muhimki, ikki raqami ba'zida inson hayotining ma'lum davrida salbiy ma'no ottenkasini bildiradi. Chunki inson kichikligidan maktab va umuman, ta'lim bilan aloqador davrni boshidan kechirganda bu raqam miqdorni emas, uning bilimiga, axloqiga qo'yilgan baho sifatida ongiga o'rnamshib qolgan. Lekin bu raqam maqollarda birdamlik, inoqlik, hamjihatlik ma'nolarini bildiradi:

Ikki sirtlon bir sirtlonning sirtin yirtar.

Ikkovga birov botolmas.

Otliqqa yayov yetolmas.

Ikki sichqon biriksa, Yo 'lbars quyrug'in kertar.

Shuningdek, uch raqami maqollarda miqdor semasidan tashqari ikki xil, ya'ni qarama-qarshi ma'noda ham qo'llanadi. Masalan, *Uch bor yerda kuch bor maqolida* "uch" soni ahillik, birdamlik semalarini anglatadi, *Uch kishi bilgan sirni yuz kishi bilar maqolida* esa "uch" raqami salbiy ma'no ottenkasini, ya'ni bu yerda ortiqchalik, sir saqlovchining son jihatdan ortishi (ya'ni ikkitadan uchtaga ortishi) sirning tarqalishiga olib kelishining salbiy baholanishini namoyon etmoqda.

Xulosa. Demak, raqamlar insoniyat diniy, madaniy va ma'naviy hayotining ajralmas qismigina bo'lib qolmay, uning xulq-atvori, kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqasini ham belgilovchi muhim madaniy kodlardir. Shunday ekan, raqamlar hisoblash yoki o'lchash natijalarini ifodalashga xizmat qiluvchi tushuncha emas, o'zbek xalq maqollarida milliy-madaniy birlik sifatida tilshunoslikning ham o'rganish obyektidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilidagi sanliqlar. – No'kis: 1976. – bet 45.
2. Egamberdiyeva N. Miqdor konseptining kognitiv va lingvokulturologik jihatlar // Educational Research in Universal Sciences, 2023. – B.217-218.
3. Kerim U. Turk Dilinde 40. – Ankara, 1983. – S. 752.

UO'K 811.161.2(575.2)'372.3'365

“QIRQ MINGLAR” DOSTONI TILIDA LISONIY AN'ANAVIYLIK VA INDIVIDUALLIKNING IFODALANISHI

J.I.Xolmuradova, f.f.n., dots., Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Qirq minglar” dostoni variantlari tilidagi leksik tarkibini tahlil qilish, so'zlarning doston tilida bajargan nominativ-tasviriy hamda badiiy-obrazli vazifalarini o'rganish orqali baxshilar ijodidagi an'anaviylik va individuallikni aniqlashga harakat qildik.

Kalit so'zlar: doston, leksika, an'anaviylik, individuallik, badiiy, obrazli, ijrochi, syujet, voqea, kompozitsiya, dostonchilik maktabi, manba, baxshi, ustoz-shogirdlik, repertuar, terma, variant, epizod, personaj, antroponim, davr, xalq tili, adabiy tili.

Аннотация. В данной статье предпринята попытка проанализировать лексический состав вариантов эпоса «Сорок тысячи» и через изучение номинативно-описательных и художественно-образных функций слов в языке эпоса, определить традиционность и индивидуальность в творчестве, сказителе эпосов.

Ключевые слова: эпос, лексика, традиционность, индивидуальность, художественный, образный, исполнитель, сюжет, событие, композиция, школа эпосоведения, источник, сказитель эпосов, система, учитель и ученик, репертуар, терме, вариант, эпизод, персонаж, антропоним, эпоха, народный язык, литературный язык.

Abstract. This article attempts to analyze the lexical composition of the variants of the epic “Forty Thousand” and, through the study of the nominative-descriptive and artistic-figurative functions of words in the language of the epic, to identify the elements of traditionality and individuality in the creativity of the epic storyteller.

Keywords: epic, lexicon, traditionality, individuality, artistic, figurative, performer, plot, event, composition, school of epic studies, source, the epic storyteller, master-apprentice system, repertoire, terma, variant, episode, character, anthroponym, era, folk language, literary language.

Dostonlar variantlari leksik tarkibini tahlil qilish, so'zlarning doston tilida bajargan nominativ-tasviriy hamda badiiy-obrazli vazifalarini o'rganish orqali baxshilar ijodidagi an'anaviylik va individuallikni aniqlash mumkin. Baxshilar ijodiga xos bu ikki belgilarni aniqlash uchun ularning ijod yo'li, ijrochilik maktabi haqidagi ma'lumotlar ham muhim ahamiyatga ega. Chunki, baxshilarning o'z salaflaridan olgan ijro mahoratlari, ustoz-shogirdlik munosabatlari ularning ijodiy takomilida yetakchi o'rin tutadi. Har bir doston ijrochisi o'z salaflaridan va zamondoshlaridan nimanidir o'zlashtiradi, o'rganadi, doston ijrosidagi an'analarni davom ettiradi, bu jihatlar

ijrochilarning uslubiy jihatdan umumiy tomonlarini shakllantiradi. Shu bilan birga, har bir ijrochi dostonning umumiy syujetini saqlagan holda o'zidan nimanidir qo'shadi, muayyan epizodlarni o'zlashtiradi, obrazlar xarakterini yaxshiroq ochish maqsadida tinglovchilar ruhini nazarda tutgan holda ayrim leksik vositalar, badiiy vositalar zimmasiga yangicha vazifalar yuklashi mumkin. Bu hol ijrochining individual tomonlarini shakllantiradi. Lekin bu individual jihatlar dostonning umumiy syujetidagi asosiy voqealar tizimiga unchalik ta'sir etmaydi. Shu sababli doston kompozitsiyasidagi yechim saqlanib qoladi.

Shuning uchun ham biz bu o'rinda Shimoliy Xorazm dostonchilik maktabidan yetishib chiqqan Ahmad baxshi Matnazar o'g'li va uning shogirdi Xudoybergan O'tagan o'g'lining "Qirq minglar" dostoni qiyosi orqali ikki variant bo'yicha umumiy hamda xususiy tomonlarni aniqlashga harakat qildik.

Ahmad baxshi bilan Xudoybergan baxshi bir-birini yaxshi bilgan. Ahmad baxshining talantli baxshilardan ekanligini folklorist olim X.T. Zaripovning quyidagi fikridan ham bilsa bo'ladi: "Bir qo'shiqning avjida bosh ijrochi Ahmad baxshi qo'shiq sehdan jo'shib-ilhomlanib ketib, o'rnidan tura boshladi, uning izidan boshqa ijrochilar ham birin-ketin o'tirgan joylaridan turdilar; sal o'tmay, ko'p sonli tinglovchilar ham o'zlari sezmaganda oyoqqa qalqib, tikka turgan ko'yi jo'shqin kuy-qo'shiqning sehdli ta'siriga tamomila g'arq bo'ldilar".

Dostonning ikki variantida syujet chizig'idagi voqea va hodisalar asosan farq qilmasa ham ayrim epizodik hodisalar va unda ishtirok etgan personajlar bilan bog'liq holda muayyan farqlar mavjud, shu bilan bog'liq holda dostonda ayrim leksik tafovutlar yuzaga kelgan. Avvalo, bu farq muqaddimada ko'zga tashlanib, antroponimlarda ko'rinadi. Qiyoslang: Ahmad baxshi variantida;

Chortoqli Chambil beli, takali turkman eli, sakson ming uyli yurtga Go'ro'g'libek sulton bo'lib edi. Go'ro'g'libekning oti-ovozasi yetti iqlimg'a ketti. Gurjiston shahrinda Xunxor podsho maslahat etti: "Go'ro'g'lini tirik tutip yo o'tirip, yo kallasini kesip kelayik", - dep yaqin yerga ot yo'lladi, uzoq yerga xat yo'lladi.

Xudoybergan baxshi variantida:

Gurjiston yurtinda Laka iossho, Inkor poshsho deganlar bo'gan. "Avazning uylanishi" degan dostonda Laka poshshoning qizini Go'ro'g'li olip ketgan. Shu poshsholar maslahatlaship, Go'ro'g'lini o'tirish uchun Arap Rayhondi yuvaradilar. Ammo Go'ro'g'li Arap Rayhondi o'tiradi. Arap Rayhon o'tirilgannan so'ng bu poshsholar maslahat etadi: "Go'ro'g'lining ustina askar to'plap borip, urush boshlash karak", - dep.

Dastlabki farqlar, yuqorida aytganimizdek, shaxslarning ismlarida ko'rinadi: birinchi variantda Go'ro'g'libek, Xunxor podsho, ikkinchi variantda Laka poshsho, Inkor poshsho, Go'ro'g'li, Avaz, Arap Rayhon ismlari qo'llangan. Go'ro'g'lining dushmanlari mansub joy nomi har ikki variantda bir xil - Gurjiston.

Yuqoridagi matnning davomini uzilgan joyidan davom ettiramiz: Ahmad baxshi variantida:

Sakkiz podsho, o'n ikki ming arap eli, elli ming Gurjiston eli, uch yuz ming Isfixon eli, uch yuz ming Rum eli, uch yuz ming parang, yetti ming to'pchi, yetti ming qorovul, yigirma to'rt ming xon, qirq to'rt shoh to'p-dastgohi minan Gurjistondan chig'ip, Chambilbel yurtina qarap, badar ketti. Bu askar bir necha manzil yo'l yurip Chambilbeliga yaqin kelavirsin, indi Go'ro'g'lidan so'z eshiting.

Xudoybergan baxshi variantida:

Shunda aqlli bir dono vazir oytodi: "Nichcha bir poshsholar Go'ro'g'li ustina askar minan borip, askarini qirg'ing'a berip qaytti. Go'ro'g'lining yurtina besh-otli yasovul yuborish karak. Uning nichcha gunlik yo'li bor, nichcha gunlik cho'li bor, nichcha kunlik dog'i-daryosi bor, Go'ro'g'li yurtining o'lchavini oldirip qaytish karak".

Ahmad baxshi variantidagi bayonda dostonlar uchun an'ana bo'lgan muqaddima berishga rioya qilingan. Jumlar sinq, ortiqcha tafsilotlardan xoli, dostonlar muqaddimasiga xos izchillik saqlangan. Go'ro'g'lining "oti-ovozasi" mashhurligiga hasad ta'sirida Chambilbelga qo'shin tortib kelmoqda.

Xudoybergan baxshi variantida doston muqaddimasi uchun an'ana bo'lgan voqea ro'y berayotgan makon va zamon tasviridan chekinish ko'zga tashlanadi. Dostonda yuz berayotgan voqea

va shaxslar xatti-harakati boshqa dostonidagi voqea-hodisalar ta'siri bilan bog'lashga intilingan. Bu esa, o'z navbatida, ikki variant o'rtasidagi nomutanosiblikni - leksik farqlarni yuzaga keltirgan.

Ahmad baxshi variantida Xunxor podshoning maslahatiga bosh qo'shgan mamlakatlar yuborgan qo'shinlar miqdori va ularning tarkibiga oid tarzda son turkumiga mansub so'zlar: *sakkiz, o'n ikki ming, ellik ming, uch yuz ming, yetti ming, yigirma to'rt ming, qirq to'rt* qo'llangan, ular qo'shinlar tarkibini miqdor jihatdan aniqlab kelgan. Bular orasida *shoh, podsho, xon, arab, gurji, isfixon, rum, farang, to'pchi, qorovul* kabi ijtimoiy-siyosiy, harbiy terminlarning qo'llanishi ham o'z asosiga ega. Ular ichida o'zaro sinonim bo'lgan *shoh, podsho, xon* so'zlarining qo'llanishi bir qarashda mantiqsizday ko'rinsa ham, turli ellarda mamlakat rahbarining turlicha atalishi bilan motivlashgan, bunda g'ayri tabiiylik yo'q.

Xudoybergan baxshi variantida vazirning maslahati bilan, ya'ni Go'ro'g'li yurtining o'lchovini olib kelish uchun yuboriladigan besh yasovul bilan bog'liq voqeaning kiritilishi ushbu variantning birinchi variantga nisbatan voqealarning rivojiga ham, syujet chiziq yo'nalishiga ham ma'lum tahrirlar kiritgan. Shunga muvofiq ravishda ikki variant leksikasi tarkibidagi farqlarning yanada o'sishiga imkon yaratgan.

Doston ijrochilarining o'ziga xos tasvir uslubini ular tomonidan ishlatilgan badiiy vositalarda ham ko'rish mumkin. Masalan, Go'ro'g'li chaman yobini minib, qo'lga loykapcha olib, dushman sari otlanganda, o'zini Go'ro'g'lining xizmatkori deb tanishtiradi. Hasanxon va uning yigitlariga Go'ro'g'li og'asidan o'rgangan harbiy hunarlaridan o'rgatish bahonasida Hasanxonning qirq yigitini o'ldiradi, o'zini esa tutib oladi. Qirq yigitning ham quloq-burnini, Hasanxonning ham quloq-burnini kesib bir qopga joylaydi. Hasanxonni esa o'z otiga mindirib, bir qop quloq-burnini ham yuklab quvib yuboradi. Bu voqeadan xabardor bo'lgan poshsholar Hasanxonning quloq-burnini yopishtirishni buyuradi.

Tasvirning davomini qiyos qiling.

Ahmad baxshi variantida:

Poshsholikdan anjomlaship yurgan taviplar bir chuvol quloq-murundi chetga chig'arip piyoz to'kkan yali etip, to'gip tashadi. Hasanxonding o'zini jilli tutg'anday etip, quloq-murunlarding yonina olip bordi.

- Quloq-murningdi o'zin toni, - dedi.

Unda Hasanxon oytti:

-Shu chetda yotg'an sholikorning zog'omasi yali, asli quloq biznikidir, ketir bunda.

Ana bular quloq-murundi op yopishtiravirsin, indi so'zdi Go'ro'g'lidan eshiting.

Xudoybergan baxshi variantida:

Poshsholikdan jamlashib o'tirgan taviplarduxturlarga poshsholar oytti:

Sharmanda bo'p o'tirmasin, quloq-murnini o'zina yopishtiring! Ajap bo'ladi, - dep duxturlar Hasanxonding aldinnan chuvoldi yozdirip oldi, chuvolding ovzini chechip, gashir-piyoz to'kkanday etip, to'gip tashadi. har bir quloq-murundan Hasanxonga yopishtirip ko'radi, kimisi to'rt barmoq, kimisi bir qarish quloq-burnina yetmay qoladi. Duxturlar poshsholarga arz etdi:

- Bu zangarning o'zi topmasa quloq-murnini, bizar topmadiq.

- Toni, zang'ar, quloq-burningni, - dedi.

Men tonir bo'sam, shul chetda yotgon sholikording zog'omasinday, tul xotinding suprasinday asli quloq, olib kel munda, - dedi.

- **Yosh bolaning mozorinday, usti qirli, ichi junli qiyishq murun, suyra munda!** - dedi.

Bular quloq-murunni yopishtirip qolaversin. Indi so'zdi kimnan eshiting, Go'ro'g'lidan eshiting.

Tasvirlardan ko'rinishicha, Ahmad baxshi varianti birmuncha ixcham, ortiqcha tafsilotlardan xoli. Xudoybergan baxshi variantidagi tasvir batafsil, mayda-chuydalarigacha ahamiyat berilgan. Shu tufayli oldingi variantda uchragan *tabib, piyoz* so'zlari keyingi variantda *tavip-duxtir, gashir-niyoz* kabi juft so'zlar ko'rinishini olgan. Ahmad baxshi variantidagi o'xshatishlar qatoriga *tul xotinding suprasinday, yosh bolaning mozorinday, usti qirli, ichi junli qiyishq murun* kabi birliklar qo'shilgan.

Bu variantda "*har bir quloq-murunnan Hasanxonga yopishtirip ko'radi, kimisi to'rt barmoq, kimisi bir qarish quloq-murnisi yetmay qoladi*", - degan tasvirlar har ikkala variantda mavjud

epizodga qo'shimcha sifatida kiritilgan. Bu kiritma ham tasvirning kulgili bo'lishini yana ham kuchaytirishga xizmat qilgan. Gap tarkibida qo'llangan numerativ so'zlar *to'rt barmoq, bir qarich* shaxs uchun ishlatiladigan *kimisi* so'zi bilan birga kelishi ham o'zgacha bir holat yuzaga keltirgan. Har ikki variantda qo'llangan o'xshatishlar ham xalq tilidan olingan an'anaviy o'xshatishlar bo'lib, doston matni leksik birliklarining xalqchilligini ko'rsatadi. Biroq shu an'anaviylik unsurlarini tasvirga xizmat ettirishda Xudoybergan baxshining ko'proq yumorga moyillik xususiyatlari ko'zga tashlanib turadi. Bizningcha, bu hol muayyan darajada ijrochining individual jihatlarini belgilashga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, doston leksikasidagi an'anaviylik va individuallik bir-biri bilan uzviy bog'lanib, chirmashib ketadi. Chunki, ularning ikkisi ham dostonning badiiyligini ta'minlashdek mushtarak maqsadga xizmat qiladi.

Biz dostonlar leksikasidagi an'anaviylik va individuallik haqidagi mulohazalarimizni shu o'rinda to'xtatamiz. Zero, o'zbek tilshunosligi uchun bu mavzu alohida bir monografik tadqiqotga arziydigan mavzudur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ro'zimboyev S. R. Xorazm dostonlari. - Toshkent: Fan. - 96 b.
2. Abdurahmonov X. O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo'yicha kuzatishlar. - Toshkent: Fan, 1971. - 184 b.
3. Ishaev A. Dostonlar tilining ba'zi bir xususiyatlari//Ergash shoir va uning dostonchilikdagi o'rni. - Toshkent, 1971. - B. 173-179.
4. Karriev B. A. Epicheskie skazaniya o Kyoroglu tyurkoyazichnix narodov. - Moskva: Nauka, 1968. - 259 s.
5. Saidov M. O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat. - Toshkent: Fan. 1969, - 263 b.

UO'K 808.3

RUS TILIDAGI GRAMMATIK ROD KATEGORIYASI VA UNING O'ZBEK TILIDA MAVJUD EMASLIGI

N.U.Xomidova, dots.v.b., PhD, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus va o'zbek tillaridagi grammatik tizimlar jins kategoriyasi) masalasiga qaratilgan. Rus tilida jins grammatik kategoriya sifatida muhim o'rin tutadi va so'zlarning moslashuvi orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa jins kategoriyasi mavjud emas, jins ma'nosi faqat leksik yoki kontekstual vositalar yordamida anglanadi. Maqolada har ikki tilning morfologik xususiyatlari, jinsning ifoda vositalari va ularni o'rganishdagi muammolar tahlil etilgan. Shuningdek, rus tilini o'zbeklar uchun o'rganish jarayonida jins kategoriyasi qanday qiyinchilik tug'dirishi va uni bartaraf etish usullari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: kategoriya roda, grammatik jins, rus tili, o'zbek tili, morfologiya, til qiyosi, jins ifodasi, leksik ma'no, grammatik tizim, tilshunoslik

Аннотация. В данной статье проведен сравнительный анализ грамматических систем русского и узбекского языков, основное внимание уделено вопросу категории рода. В русском языке род играет важную роль как грамматическая категория и выражается посредством согласования слов. В узбекском языке нет категории рода, значение рода понимается только с помощью лексических или контекстуальных средств. В статье анализируются морфологические особенности обоих языков, средства выражения пола и проблемы их изучения. Также рассматриваются трудности, с которыми сталкивается категория пола в процессе изучения русского языка для узбеков, и способы их преодоления.

Ключевые слова: категория рода, грамматический пол, русский язык, узбекский язык, морфология, сравнение языка, выражение пола, лексическое значение, грамматическая система, лингвистика

Abstract. This article provides a comparative analysis of grammatical systems in Russian and Uzbek, with the main focus on the category of gender. In the Russian language, gender plays an important role as a grammatical category and is expressed through the agreement of words. In the Uzbek language, there is no gender category, the meaning of gender is understood only with the help of lexical or contextual means. The article analyzes the morphological features of both languages,

means of gender expression, and problems in their study. Also discussed are the difficulties that the gender category creates in the process of learning Russian for Uzbeks and ways to overcome them.

Keywords: *gender category, grammatical gender, Russian language, Uzbek language, morphology, language comparison, gender expression, lexical meaning, grammatical system, linguistics*

Har bir til o'zining o'ziga xos grammatik tizimi, tuzilishi va ifoda vositalari bilan boshqa tillardan farq qiladi. Shu ma'noda tillarning o'zaro qiyosiy tahlili ularning ichki qonun-qoidalarini, umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga imkon beradi. Rus va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub bo'lib, rus tili — indoevropa tillar guruhiga, o'zbek tili esa — turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu ikki tilning fonetik, morfologik va sintaktik tuzilishida sezilarli farqlar mavjud.

Shulardan biri — **категория рода**, ya'ni grammatik jins tizimi hisoblanadi. Rus tilida bu kategoriya gap tuzilishida va so'zlar o'rtasidagi grammatik bog'lanishda muhim o'rin tutadi. Jins kategoriyasi so'zlarning shakliga, ularning moslashuviga (**согласование**) hamda ma'noni to'g'ri ifodalashga ta'sir qiladi. Masalan, rus tilida “новый стол”, “новая книга”, “новое окно” kabi birikmalarda sifat so'zi ismning jinsiga qarab o'zgarib turadi. Bu holat tildagi morfologik tizimda jins kategoriyasining faol ishtirokini ko'rsatadi. O'zbek tilida esa jins kategoriyasi mavjud emas. Bu tilda so'zlar jinsga ko'ra shaklini o'zgartirmaydi. Masalan, “ustoz keldi” jumlasida “ustoz” so'zi erkak ham, ayol ham bo'lishi mumkin. Jins ma'nosi faqat leksik darajada — ya'ni “aka”, “opa”, “ota”, “ona” kabi so'zlar orqali anglashiladi. Shu sababli, o'zbek tili grammatik jihatdan jinsni ajratmaydi, u tilning morfologik tizimiga xos bo'lmagan belgi hisoblanadi.

Bu farq tillarni o'rganishda muhim amaliy ahamiyatga ega. Xususan, rus tilini o'rganayotgan o'zbeklar uchun jins kategoriyasi katta qiyinchilik tug'diradi, chunki ularning ona tilida bunday grammatik belgi yo'q. Natijada “мой” va “моя”, “новый” va “новая” kabi moslashuv qoidalarini to'g'ri qo'llashda xatoliklar tez-tez uchraydi. Shuning uchun rus va o'zbek tillarini qiyosiy o'rganish orqali jins kategoriyasining tabiati, uning morfologik va semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Bu nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki amaliy jihatdan — rus tilini chet tili sifatida o'rganish jarayonida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Rus va o'zbek tillarining grammatik tizimlari orasida eng muhim farqlardan biri bu — **категория рода**, ya'ni jins kategoriyasidir. Ushbu grammatik hodisa rus tilining morfologik tizimida asosiy o'rin tutadi, o'zbek tilida esa mavjud emas. Quyida bu holat grammatik, leksik va amaliy jihatdan qiyoslab tahlil qilinadi.

Rus tilida **категория рода** — bu so'zlarning grammatik belgisi bo'lib, u so'z turkumlariga ham, gapdagi boshqa so'zlar bilan bog'lanishiga ham ta'sir qiladi. Asosan, u **существительные (otlar)** orqali ifodalanadi va boshqa so'z turkumlari (прилагательные, местоимения, глаголы) bilan **согласование** jarayonida namoyon bo'ladi.

Rus tilida uch xil jins mavjud:

Мужской род: **стол, учитель, дом, брат**

Женский род: **книга, сестра, лампа, учительница**

Средний род: **окно, море, платье, солнце**

So'zlarning jinsini aniqlash ko'pincha ularning oxiriga qarab amalga oshiriladi:

-а, -я bilan tugasa → odatda женский род (**лампа, семья**)

ь bilan tugasa → мужской yoki женский bo'lishi mumkin (**день – мужской, ночь – женский**)

-о, -е bilan tugasa → средний род (**окно, море**)

Jins faqat otlarda emas, balki boshqa so'z turkumlarida ham o'z aksini topadi:

• **Новый стол** (мужской род)

• **Новая книга** (женский род)

• **Новое окно** (средний род)

Bu yerda “новый/новая/новое” so'zlarining shakli mos kelayotgan ismning jinsiga qarab o'zgaradi. Shuning uchun rus tilida jins kategoriyasi moslashuv orqali gapning grammatik tuzilishida markaziy rol o'ynaydi.

O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, bu tilda jins grammatik kategoriya sifatida mavjud emas. Ya'ni so'zlarning shakli jinsga qarab o'zgarmaydi. Gapda erkak yoki ayol shaxs haqida so'z yuritilganidan qat'i nazar, so'z shakli o'zgarmasdan qoladi.

Ko'rinib turibdiki, rus tilida so'zlar jinsga ko'ra o'zgaradi, o'zbek tilida esa bunday hodisa kuzatilmaydi. Shu bois rus tilini o'rganayotgan o'zbeklar ko'pincha “мой мама”, “новый книга” kabi grammatik xatolarni yo'l qo'yadilar. Buning sababi — ona tilida jins kategoriyasi mavjud emasligidir. Jins kategoriyasining mavjudligi yoki yo'qligi nafaqat grammatik farq, balki madaniy va fikrlash tizimidagi farqni ham ko'rsatadi. Rus tili jinsni grammatik jihatdan ajratgani uchun, rus tilida so'zlovchi shaxs nutqida jinsiy identifikatsiyani aniq ifodalaydi. O'zbek tilida esa jins grammatik jihatdan muhim ahamiyat kasb etmaydi, bu tilda jinsdan qat'i nazar, so'zlar neytral shaklda qo'llanadi.

Shunday qilib, rus tilidagi **категория рода** tildagi grammatik tuzilmani tashkil etuvchi muhim element bo'lsa, o'zbek tilida bu kategoriya mavjud emas. Bu esa ikki tilning morfologik va sintaktik tizimlari orasidagi eng muhim farqlardan biridir. Shu sababli rus tilini o'zbek auditoriyasiga o'rgatishda jins kategoriyasiga alohida e'tibor qaratish zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Виноградов В. В. Русская грамматика. — Москва: Наука, 1980.
2. Кузнецова Л. И. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. — Самарканд: СамДУ нашриёти, 2003.
3. Begmatov E. O'zbek tili grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1999.
4. Axmedov A. Qiyosiy tilshunoslik asoslari. — Toshkent: Fan, 2005. Русский язык как иностранный: Учебник для вузов / Под ред. И. П. Лысаковой. — Москва: Просвещение, 2015.
5. Корнеева Т. Н. Практическая грамматика русского языка для иностранцев. — Москва: Русский язык, 2010.
6. Nazarov A. O'zbek va rus tillarining morfologik qiyosiy tahlili. — Toshkent: Universitet, 2012.
7. Ходжаева Н. Категория рода и способы её выражения в русском языке. // Вестник филологии. — Москва, 2018.
8. Sayidov Sh. O'zbek tili morfologiyasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.
9. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. — Москва: МГУ, 2002.

UO'K 821.111:81'22:398.2

INGLIZ XALQ ERTAKLARIDA ANTROPONIMLAR TADQIQI

S.Xo'jayeva, tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz xalq ertaklarida keltirilgan antroponimlar haqida so'z yuritiladi, ularning asosiy lisoniy-kommunikativ vazifasi har bir shaxsning o'zini alohida atash orqali uni boshqa insonlardan farqlash, ajratishga xizmat qilish ekanligi tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Atoqli ot, ism, qahramonlar ismi, lisoniy-kommunikativ vazifa, ertak matni, erkak qahramonlar ismi, ayol qahramonlar ismi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются антропонимы в английских народных сказках, анализируется их основная лингвокоммуникативная функция — средство различения и отделения каждого человека от других людей посредством их индивидуального обозначения.*

Ключевые слова: *Имя существительное, имя, имя героев, лингвокоммуникативная функция, текст сказки, имя героев-мужчин, имя героев-женщин.*

Abstract. *This article examines anthroponyms in English folk tales, analyzing their primary linguistic and communicative function—their role as a means of distinguishing and separating individuals from others through their individual designations.*

Keywords: *Noun, name, hero's name, linguistic and communicative function, fairy tale text, name of male heroes, name of female heroes.*

Ism inson hayotining ajralmas qismi bo'lib, o'zining bir qator vazifalariga ega. Ism ikki xil mohiyatda namoyon bo'ladi. Birinchisi, odamlar tomonidan tabiiy til vositasida namoyon bo'lsa, ikkinchisi, ilohiy mohiyatdir, chunki narsalardan oldin ularning ismlari paydo bo'ladi. Tarixiy manbalarda kishilarga ism qo'yish tarixi totemizm, shomonlik, afsungarlik, ajdodlar e'tiqodi kabi

qadimiy inonchlar bilan bog'liqligi ham aytib o'tilgan: "Qadim zamonlardan bolaning sog' bo'lishi, yashab ketishi, kelgusi baxti unga qo'yiladigan ism bilan bog'liq bo'ladi, deb hisoblashgan. Ismda taqdirga ishorat bor degan g'oya hanuzgacha yashab kelmoqda. Kishi o'z ismiga o'xshaydi, deb ishonilgan"[1].

Ismlarning asosiy lisoniy-kommunikativ vazifasi har bir shaxsni o'zini alohida atash orqali uni boshqa insonlardan farqlash, ajratishga xizmat qilishdir. E'tibor berib qaralsa, hech bir ism shunchaki tanlanmaydi. Har qanday ism qo'yilishi zamirida ota-onalarning biror maqsad, orzu-istaklari, farzandining sog'ligi, kelajagi, baxt-u iqbolini ko'zlagan ezgu niyatlar yotadi. Mana shu niyatlar bolaga ism tanlash va berish uchun asos (motiv) vazifasini o'taydi[2].

Xalq ertaklarida ism qahramon haqida so'zlovchi belgi bo'lib, ko'p hollarda qahramon ismi ertak sarlavhasiga chiqqanini kuzatish mumkin. Sarlavha ertak strukturasidagi muhim belgi bo'lib, ertak haqidagi dastlabki ma'lumot uning nomida ko'rinadi.

Ingliz tilida tadqiq qilinaётgan ertak matnlarida erkak nomlarini o'z ichiga olgan shaxs ismlari guruhi juda keng tarqalgan: *Brok, Jok, Jek, Lutey, Jeems, Nikodim, Porki, Garri* va boshqalar. Ayol ismlaridan *Judit, Janet, Jeyn, Ursula, Keyt, Ann* va boshqalar keng tarqalgan. *Enn Betti, Mey Margret, Sara Ann* kabi ayollarning ismlariga diqqat qaratadigan bo'lsak, qo'shimcha individuallashtiruvchi belgi bo'lib xizmat qilgan nomlardan foydalanishning mavjud an'analarini ko'rishimiz mumkin. Bu an'ana erkaklar ismlarini keltirishda buzilgan desak ham xato bo'lmaydi.

Britaniya orollarida keng tarqalgan an'anaviy antroponimlar bilan bir qatorda, o'rganilayotgan matnlarda estetik va semantik mazmun kasb etgan, tabiatning go'zalligi hamda g'aroyib hodisalarini, xususan, gullarning turlanishini aks ettiruvchi shaxs nomlari ham uchraydi. Bunday nomlarga, masalan, *Eglantine, Celestine, Rosalind* kabi antroponimlar kiradi. Ular ko'pincha diniy-ma'naviy konnotatsiyaga ega bo'lib, nasroniylik kontekstida aziz avliyolarga yoki ularning ramziy hamrohlari – ruhiy go'zallik va himoyaning timsollariga taalluqli bo'ladi. Bunday ismlar yuqori badiiy-estetik uslubga xos bo'lib, ayniqsa, poetik matnlarda keng qo'llaniladi.

Mazkur nomlarning stilistik neytralligi ularning semantik asoslari bilan chambarchas bog'liq. Jumladan, *Celestine* nomi fransuz tilidagi *Célestine* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "samoviy", "ilohiy" ma'nolarini anglatadi; *Rosalind* esa ispan tilidagi *rosa linda* iborasidan olingan bo'lib, "chiroyli atirgul" semantikasini ifodalaydi. Ushbu nomlar tasviriy-estetik qiymati yuqori bo'lgan personajlar uchun tanlanadi va ular orqali onomastik tizimda go'zallik, sof tuyg'u va ruhiy yuksaklik kabi ma'naviy qadriyatlar ifodalanadi.

Mazkur shaxs nomlarining shakllanishi, folklor manbalariga asoslanib baholaganimizda, ularning diniy kontekst bilan, xususan, cherkov homiylari hayoti va faoliyati bilan bog'liqligini anglatadi.

E'tiborga molik jihatlardan biri shundaki, ingliz xalq ertaklari an'anasida antroponimlarning to'liq yoki qisqartirilgan shakldagi turlarining mavjudligi kuzatilgan bo'lsa-da, kichraytiruvchi affikslarga ega bo'lgan variantlar deyarli uchramaydi. Bu turdagi ismlar matnlarda faqat ayrim yakka misollar shaklida uchraydi. Jumladan: *Billi, Jonni, Jimmi (Jemmi), Tommi, Semmi, Ketti, Dolli, Sally, Malli* kabi variantlar bunga misol bo'la oladi.

Bundan tashqari, ingliz ertaklarining antroponimik tizimida grammatik va semantik jihatdan murakkabroq tuzilishga ega bo'lgan personaj ismlari salmoqli o'rin egallaydi. Bunday nomlar turli struktura va shakllanish usullari orqali namoyon bo'lib, ular orqali obrazlarning sotsial maqomi, psixologik portreti va ertak doirasidagi funksional roli anglash mumkin bo'ladi.

"Shaxs ismi + familiya" tuzilishi ertakdagi ertak qahramonlarini bir-biridan farqlash uchun qo'llaniladi, masalan, *Widder Andrews, Ted Badley, Widder Beals, Billy Bowers* va boshqalar, hamda ayollar ismi *Ursula Southeil, Molly Whuppie, Bet Sharf* va boshqalar. Ushbu turdagi antroponimik tuzilmalarda familiyalar ko'pincha to'liq ism, qisqartma shakldagi ism (masalan, *Ted Badley, Fred Lidgitt*) yoki ayrim hollarda kichraytiruvchi variant (kabi *Billy, Tommi*) bilan birgalikda ishlatiladi. Bunday holatlarda ismlar va familiyalarning kombinatsiyasi quyidagicha ifodalanadi: *Billy Bowers, Tommi Grimes* kabi. Familiyalar kelib chiqishi jihatidan xilma-xil bo'lib, ular orasida toponimik manbalar asosida shakllangan birliklar yetakchi o'rinni egallaydi.

Masalan, *Enn Betti Lutey* antroponimi ijtimoiy va jinsiy identifikatsiyaning ramziy vositasi bo'lib, erkak shaxs nomining ayol shaxs nomida aks etishi orqali xotinining individual maqomini ifodalaydi. Bu kabi nomlar patriarxal madaniyat doirasida onomastik ierarxiyani ifodalovchi vosita sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, antroponimlarning yasash modellari “*shaxs nomi + tashuvchining xususiyatlari*” tamoyiliga asoslanadi. Ikkinchi komponentning morfologik va semantik xarakteristikalarini asosida ular quyidagi kichik guruhlariga ajratiladi:

1. *Ism (shaxsiy yoki oilaviy) + apellyativ* va aksincha shaklidagi birikmalar. Bu guruhga quyidagi turlarga mansub antroponimik birliklar kiradi:

- *faxriy unvonlarni bildiruvchi nomlar: Sir William, King John, Burd Ellen;*
- *jins, yosh yoki ijtimoiy maqomni ifodalovchi nomlar: Master Besly, Goody Black, Miss Mary;*
- *tabaqaviy farqlanish yoki xususiyatlarni bildiruvchi nomlar: Farmer Smith, Jack the Giant*

Killer, Kate Crackernuts;

- *daraja yoki tashqi ko'rinishga asoslangan nomlar: Tom Thumb;*

- *qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi nomlar: Aunt Prudence* va boshqalar.

Ushbu strukturalar ingliz ertaklarining antroponimik tizimida semantik yuklama va ijtimoiy-ma'naviy konnotatsiyalarni ifodalovchi asosiy vositalardan biri sifatida xizmat qiladi.

Monarxiyani va diniy unvonlarni ifodalovchi qo'shma tarkibli nomlardan tashqari *king, queen, prince, princess, cardinal* kabi ertak matnlarida ko'plab uchraydigan boshqa nomlar aslzoda tug'ilgan ayolga nisbatan *lady* va *burd* apellyativlari qo'llaniladi. Leksema *burd* etimologik jihatdan *lady*ga yaqin turadi va ko'p ertaklarda uning ekvivalenti sifatida qo'llaniladi. Erkak antroponimlariga esa *childe, graf, lord, sir* leksemalari kiradi. Shaxsning mavqeyini belgisi sifatida *Mr, Miss, Master / Mas'* kabi leksik birliklaridan foydalaniladi. Ayolning ijtimoiy mavqeyini tavsiflash uchun ertak antroponimlarning bir qismi sifatida *mother* (og'zaki nutqda “onajon”) va *goody* (hurmatli ona va sadoqatli ayol) birliklaridan foydalaniladi. Ertak matnlari antroponimikasida oilaviy va shaxslararo munosabatlarga urg'u berish orqali kasb va faoliyatni ifodalovchi xarakter xususiyatlari birmuncha nazardan chetda qolgan.

2. *Ism (shaxs + boshqa toifadagi atoqli otlar)*ning yana bir kichik tipi alohida holatlar bilan ifodalanadi (*Jack o'Kent, Sammy o'Kattie's*), bunda iboraning ikkinchi elementi qahramonning yashash joyini, tug'ilgan joyini yoki oila va qarindoshlik aloqalarini bildiradi. Antroponim *Jack Kent* turli semantik mazmunga mansub ikkita atoqli otning erkin birikmasi bo'lib, u shaxs va familiyalar o'rtasidagi ma'lumotlarni aniqlashtiruvchi shakl sifatida qo'llanilishi mumkin.

3. *Sifat + shaxs ismi* modeli. Murakkab antroponimlar tarkibida sifat komponentining ishtiroki, odatda, personajning yosh xususiyatlarini ifodalashga qaratilgan bo'ladi (*Old Jacob, Old Honey* kabi). Shu bilan birga, ayrim holatlarda sifatlar qahramonning individual, xulqiy yoki psixologik xususiyatlarini ta'kidlovchi semantik yuklamaga ega bo'lib, ular nomga individuallashtiruvchi funksiya yuklaydi (*Cunning Borley, Silly Billy*).

4. *Apellyativ + atoqli ot* kombinatsiyasi. Shaxs ismlarining o'ziga xos ifodalanishini ta'minlovchi yana bir kichik guruhga “apellyativ + atoqli ot” modeliga asoslangan qo'shma antroponimlar kiradi. Bunday nom shakllari deyarli barcha holatlarda unvonni bildiruvchi (va kam hollarda kasbga oid) umumiy ot bilan, geografik obyekt nomini bildiruvchi toponimning birikmasi orqali yuzaga keladi. Masalan, personaj nomi mamlakat, graflik, shahar yoki boshqa muayyan geografik hudud bilan bog'lanadi. Bunday nomlar orqali qahramonning ijtimoiy maqomi, hududiy mansubligi va madaniy konnotatsiyalari ifodalanadi: *Duke of Suffolk, the Earl of Coventry, Witch of Penmure, Sheriff of London* va boshqalar

Ertak matnlarida keltirilgan antroponimlarning yuqorida bayon qilingan kichik tiplari erkaklarga mansub birliklarning ustunligini ko'rsatadi. Qahramonlarni tavsiflashning asosiy tahlillariga ularning yoshi, jamiyatdagi mavqeyi, kelib chiqishi va yashash joyi, shuningdek, intellektual va axloqiy fazilatlarini ifodalovchi nomlar orqaligina erishish mumkin.

Ingliz ertak matnlarida antroponimik funksiyani bajaruvchi umumiy otlar, shu jumladan, affiksial shakllarda ifodalgan otlar keng qo'llaniladi. Bunday nomlar, odatda, personajlarning ijtimoiy kelib chiqishi, jamiyatdagi mavqeyi yoki kasb-hunari bilan bog'liq semantik yuklamaga ega.

Masalan, *Lord Mayor, the Abbot, the Cardinal, the King* kabi birliklar yuqori ijtimoiy lavozimlarni bildiradi; *Farmer, Champion, the Evil Eye* kabi nomlar iqtisodiy, ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyat turlariga ishora qiladi. Shuningdek, *Goldilocks, Tattercoats, Catskin* kabi antroponimlar qahramonlarning tashqi ko'rinishi, kiyim-boshi va yoshiga oid belgilari asosida shakllangan.

Mazkur tipdagi antroponimlar shuni ko'rsatadiki, ingliz xalq ertaklarida qahramonlarning nominatsiyasi ko'pincha ularning xatti-harakatlari, odatlari yoki muayyan ijtimoiy rollari asosida belgilanadi. Bunga misol tariqasida *the Fearless Girl, Old Mother, Wiggle-Waggle* kabi obrazlarni keltirish mumkin. Bundan tashqari, shaxslararo va oilaviy munosabatlarga doir nomlar (*Granny, Grannie, the Goodman, Mamma*), odob-axloq va protokolga oid unvonlar (*His/Her/Your Majesty, Your Grace*), shuningdek, sifatlar asosida shakllangan yoki qisqartma so'z birikmalari ko'rinishidagi antroponimlar (*Stout, Hereafterthis, Caporushes* va boshqalar) ham inson obrazlarini nomlashda faol qo'llaniladi.

Bu kabi nominativ birliklar nafaqat semantik ko'lamning kengligini, balki xalq og'zaki ijodining pragmatik va madaniy kontekstga bog'liq onomastik tizimini ham aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 77.

2. Бегматов Э. Исмлининг сирли олами. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б.

UO'K: 81'373.612.2:316.75:070(575.1+575.4)

O'ZBEK VA QORAQALPOQ MATBUOTIDA MENTALITETGA OID LEKSIK VOSITALARNING DISKURSIV TAHLILI: MILLIY O'ZLIK VA IJTIMOIIY ONG AKSIDA

L.H.Xudayorova, magistrant, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

ORCID ID: 0009-0003-7848-3831

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot O'zbek va Qoraqalpoq tilidagi zamonaviy ommaviy axborot vositalarida mentalitetni ifodalovchi lingvistik vositalarning diskursiv tahlilini o'z ichiga oladi. Maqolada xalq mentalitetiga oid tasavvurlarni aks ettiruvchi metaforalar, frazeologizmlar va stilistik birliklar hamda ularning ijtimoiy-diskursiv funksiyalari tahlil qilingan. Korpus asosida olib borilgan tadqiqot natijasida ikki xalq matbuotida mentalitetni ifodalashning o'ziga xos xususiyatlari va umumiy jihatlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: mentalitet, diskurs tahlili, korpus tadqiqoti, o'zbek matbuoti, qoraqalpoq matbuoti, lingvistik vositalar, ijtimoiy ong.

Аннотация. Данная статья посвящена дискурсивному анализу лингвистических средств, выражающих понятие менталитета в современных средствах массовой информации на узбекском и каракалпакском языках. В исследовании рассматриваются метафоры, фразеологизмы и стилистические средства, отражающие представления о национальном менталитете, а также их социально-дискурсивные функции. На основе методов корпусной лингвистики были выявлены как общие черты, так и культурно-национальные особенности репрезентации менталитета в медиа-дискурсе двух народов. Результаты исследования демонстрируют конкретные формы взаимодействия языка и культуры в текстах узбекской и каракалпакской журналистики.

Ключевые слова: менталитет, дискурсивный анализ, корпусное исследование, узбекская пресса, каракалпакская пресса, лингвистические средства, общественное сознание.

Abstract. This study analyzes the linguistic means used to express the concept of mentality in modern Uzbek and Karakalpak mass media through a discourse-analytical approach. The article examines metaphors, phraseological units, and stylistic devices that reflect national perceptions of mentality and explores their socio-discursive functions. Employing corpus-based linguistic methods, the research identifies both commonalities and unique features in how mentality is represented in the media of both nations. The findings offer insight into the interplay between language and culture as manifested in Uzbek and Karakalpak journalistic discourse.

Keywords: *mentality, discourse analysis, corpus-based research, Uzbek media, Karakalpak media, linguistic devices, social consciousness.*

Kirish. Zamonaviy lingvistikada xalq mentalitetini ifodalovchi til vositalarining tadqiqi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mentalitet - bu ma'lum etnik guruh yoki jamiyatning dunyoqarashi, qadriyatlari, e'tiqodlari va fikrlash uslubining majmuidir (Вежбицкая, 2001). Ommaviy axborot vositalari esa jamiyat ongini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi va mentalitetning eng yorqin ko'rinishlarini aks ettiradi.

O'zbek va Qoraqalpoq xalqlari tarixi va madaniyati jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan holda, har birining o'ziga xos mentaliteti mavjud. Bu mentalitet xususiyatlari matbuot tilida turli lingvistik vositalar orqali namoyon bo'ladi. Tadqiqotning maqsadi zamonaviy O'zbek va Qoraqalpoq matbuotida mentalitetni ifodalovchi leksik vositalarning diskursiv tahlilini amalga oshirish va ularning ijtimoiy-madaniy funksiyalarini aniqlashdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot zamonaviy O'zbek va Qoraqalpoq ommaviy axborot vositalarida xalq mentalitetini ifodalovchi lingvistik vositalarning diskursiv tahliliga asoslangan. Tadqiqot metodologiyasi korpus lingvistikasi va diskurs tahlili usullarini o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan 2020–2024 yillarda chop etilgan matbuot materiallari asosida ikkita alohida korpus shakllantirildi.

O'zbek matbuoti korpusi quyidagi manbalarni qamrab oldi:

- “Xalq so'zi”, “O'zbekiston ovozi” gazetalar;
- Kun.uz va Daryo.uz axborot portallari;
- turli ijtimoiy-siyosiy bloglar.

Qoraqalpoq matbuoti korpusi esa quyidagi manbalardan tuzildi:

- “Erkin Qoraqalpoqstan” va “Jetisu” gazetalar;
- Nukus.uz, Karakalpakstan.uz saytlaridagi maqolalar;
- Qoraqalpoq tilidagi ijtimoiy tarmoq kontentlari.

Tahlil jarayonida kontekstual, semantik va pragmatik tahlil usullari qo'llanildi. Ayniqsa, mentalitetni ifodalovchi metaforalar va frazeologik birliklarning takroriyligi, semantik yuklamasi va diskursiv funksiyalari chuqur o'rganildi.

Mentalitetni ifodalovchi metaforalar tahlili. O'zbek matbuotida mentalitetni ifodalashda qo'llanilgan metaforalar quyidagi asosiy semantik guruhlarga ajraladi:

1. **Tabiiy hodisalar metaforalari:**

- “Xalqning ruhiy salomatligi” – sog'lom mentalitetni ifodalash uchun;
- “Milliy ongning uyg'onishi” – milliy anglash jarayoniga ishora;
- “Ma'naviy chang-to'zon” – g'arbiy madaniy ta'sirlar salbiy kontekstda.

2. **Bino va arxitektura metaforalari:**

- “Ma'naviy poydevor” – asosiy qadriyatlar negizini bildiradi;
- “Madaniy merosning ustunlari” – an'anaviy qadriyatlar ko'rinishi;
- “Milliy o'zlikning qal'asi” – mustahkam milliy ong va identitet ramzi.

3. **Jang va kurash metaforalari:**

- “G'oyaviy kurash” – mafkuraviy qarama-qarshiliklarni ifodalaydi;
- “Ma'naviy mudofaa” – qadriyatlarni himoya qilish g'oyasi.

Qoraqalpoq matbuotida ham shunga o'xshash metaforik vositalar kuzatiladi, lekin ular yanada obrazli va tabiatga yaqin shaklda ifodalanadi:

1. **Tabiiy muhit metaforalari:**

- “Xalq rıwxıy durıshlıđı” – xalqning ruhiy sog'lomligi;
- “Milliy sanavdı oyatıw” – milliy ongni uyg'otish;
- “Rıwxıy birlık” – ijtimoiy va ruhiy birlikni ifodalovchi obraz.

2. **Dengiz va suv metaforalari:**

- “Mádeniyet teńizi” – madaniyatni cheksiz manba sifatida tasvirlaydi;
- “Ádabiyat bulađı” – adabiy qadriyatlarni bulog' bilan tenglashtirish;
- “An'anaviy tereńlik” – chuqur ildizga ega madaniy qatlamlar tasviri.

Frazeologizmlar va idiomatik birliklar tahlili. O'zbek matbuotida mentalitetni ifodalovchi frazeologizmlar quyidagi guruhlariga ajraladi:

1. **Milliy o'zlik va an'analar:**

- “*Otamiz yurtini qadrlash*” – vatanparvarlikni ifodalovchi birlik;
- “*Ajdodlar me'yoriga rioya qilish*” – an'analarga hurmat;
- “*Milliy noaniqlik*” – identitet inqirozining lingvistik aksidir.

2. **Ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlar:**

- “*Katta yoshlarni hurmat qilish*” – ijtimoiy iyerarxiyani tasdiqlovchi norma;
- “*Mehmonni aziz tutish*” – mehmondo'stlik mentalitetining ifodasi;
- “*Birodarlashib yashash*” – hamjihatlik va birdamlik g'oyasi.

Qoraqalpoq tilidagi matbuotda uchraydigan frazeologizmlar ham madaniy qadriyatlar va ijtimoiy normalarni aks ettiradi:

1. **Milliy qadriyatlarga oid:**

- “*Ata-baba jollarin qadriw*” – ajdodlar yo'lini davom ettirish;
- “*Milliy dasterlerdi saqlaw*” – an'analarni asrash;
- “*Mateni asirep saqlaw*” – madaniy merosni himoya qilish.

2. **Oilaviy va ijtimoiy qadriyatlarga oid:**

- “*Uyrek-jamasini qadirlew*” – oila va jamoa qadriyatlariga hurmat;
- “*Ulken adamdi sylaw*” – yoshi ulug'larni e'zozlash an'anasi.

Qiyosiy tahlil: o'xshashlik va farqlar. Mazkur tadqiqot doirasida O'zbekiston va Qoraqalpog'iston ommaviy axborot vositalarida mentalitetni ifodalovchi lingvistik birliklar va ularning diskursiv funksiyalari tahlil qilinar ekan, ularning mazmuniy, uslubiy va kontekstual jihatlari bo'yicha bir qator o'xshashlik va farqli xususiyatlar aniqlangan. Quyida bu jihatlarni tizimli tarzda tahlil etiladi.

O'xshash jihatlarni

1. **Kollektiv qadriyatlar ustuvorligi.** Har ikkala matbuotda ham shaxsiy manfaatlardan ko'ra jamoaviy qadriyatlar, hamjihatlik, birdamlik va o'zaro hurmat g'oyalari ustunlik qiladi. Bu holat xalq mentalitetida kollektivizm kuchli ekanligidan dalolat beradi.

2. **Ajdodlar kultiga murojaat.** O'zbek va Qoraqalpoq matbuotida ajdodlarning yo'lini davom ettirish, ularning merosiga hurmat ko'rsatish, milliy an'analarni asrab-avaylash g'oyalari asosiy ideologik mezon sifatida namoyon bo'ladi.

3. **Tabiiy metaforik tizim.** Har ikkala tilda ham metaforalar asosan tabiiy hodisalar (masalan, “ma'naviy chang-to'zon”, “madaniyat okeani”) yoki geografik obrazlar (tog', dengiz, bulog') asosida qurilgan bo'lib, til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi.

Farqli jihatlarni

1. **Geografik konnotatsiyalar.** Qoraqalpoq matbuotida dengiz, suv va cho'l obrazlari (masalan, “madaniyat okeani”, “adabiyot bulog'i”) ko'proq uchraydi, bu mintaqaning tabiiy-geografik xususiyatlari bilan bog'liq. O'zbek matbuotida esa tog'lar, vodiylar va yer bilan bog'liq metaforalar ustunlik qiladi.

2. **Tarixiy xotira va identitet.** O'zbek matbuotida tarixiy buyuk shaxslar va umumxalq tan olgan voqealarga murojaat ko'proq uchrasa, Qoraqalpoq matbuotida mahalliy qahramonlar, etnik identitet va hududiy xotira markaziy o'rinda turadi.

3. **Zamonaviy muammolar yoritilishi.** O'zbek matbuotida globallashtiruv, zamonaviy texnologiyalar va axborot muhitining yoshlar ongiga ta'siri kengroq muhokama qilinadi, Qoraqalpoq matbuotida esa ekologik muammolar va madaniy qadriyatlarni saqlab qolish masalalari yetakchi mavzulardan biridir.

Stereotiplar va qadriyatlarning aks etishi

Ijobiy stereotiplar

O'zbek matbuotida quyidagi ijobiy stereotiplar aks etadi:

- mehnatsevarlik va tadbirkorlik;
- mehmondo'stlik va saxiylik;
- ilm-fanga, ma'naviyatga intilish.

Qoraqalpoq matbuotida esa quyidagilar ko'proq tilga olinadi:

- sabr-toqat va chidamlilik;
- tabiatga yaqinlik, ekologik ong;
- donolik va aql-idrokka tayanish.

Salbiy stereotiplar va ularning tanqidi

Har ikkala matbuotda ham ayrim salbiy stereotiplar tanqid ostiga olinadi. Jumladan:

- ayollarning ijtimoiy faolligini cheklash;
- yoshlarning an'anaviy qadriyatlardan begonalashuvi;
- g'arbiy madaniyat ta'sirining nojo'ya oqibatlari.

Diskursiv strategiyalar va auditoriyaga ta'sir

Argumentatsiya strategiyalari

Matbuotda fikrlarni asoslashda uch turdagi argumentatsiya kuzatiladi:

1. **Tarixiy argumentlar.** Tarixiy shaxslar va voqealarga tayangan holda hozirgi vaziyatga baho berish usuli keng qo'llaniladi.
2. **Diniy-ma'naviy argumentlar.** Islom dini qadriyatlari va milliy-ma'naviy an'analarga tayanib ijtimoiy ongni shakllantirishga intilish kuzatiladi.
3. **Pragmatik argumentlar.** Muayyan g'oyani amaliy foyda, zarurat yoki real ehtiyojlar bilan bog'lab asoslash strategiyasi qo'llaniladi.

Emotsional ta'sir vositalari

1. **Nostalji va sentimentallik.** O'tmishga sog'inch, qadriyatlarning yo'qolib borayotganiga achinish tuyg'ulari kuchli ifodalanadi.
2. **Faxr va g'urur.** Milliy yutuqlar, tarixiy buyuklik va hozirgi taraqqiyot ta'kidlanadi.
3. **Tashvish va xavotir.** Yoshlarda individualizm kuchayishi, madaniy begonalashuv va kelajakka doir tahdidlar haqida ogohlik beriladi.

Kontekstual tahlil

Ijtimoiy-siyosiy kontekst

Mentalitetga oid diskurslar ko'pincha quyidagi mavzular bilan bog'liq holda yuzaga chiqadi:

- **Ta'lim va tarbiya.** Yosh avlodni ma'naviy yetuklik asosida tarbiyalash;
- **Madaniy siyosat.** Milliy qadriyatlar va madaniyatni saqlash;
- **Globallashuv.** Milliy identitetni zamonaviy sharoitda muhofaza qilish.

Temporal (vaqtga oid) kontekst

Vaqt omili diskurslarda muhim ideologik ramz sifatida qatnashadi:

- **O'tmish.** Ajdodlar merosi va tarixiy saboqlar;
- **Hozir.** Dolzarb muammolar va islohotlar;
- **Kelajak.** Milliy rivojlanish istiqbollari, orzular va maqsadlar.

Xulosa va tavsiyalar. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston matbuotida xalq mentalitetini ifodalovchi lingvistik vositalar xilma-xil va boy semantik qatlamga ega. Matbuot tili orqali milliy ong va ijtimoiy ong shakllanishining muhim jihatlari ochib berilgan bo'lib, har ikki tilda ham mazkur vositalar milliy-madaniy tafakkurni aks ettirishda faol xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalari O'zbek va Qoraqalpoq matbuotida ishlatilayotgan til vositalari orasida umumiyliklar bilan bir qatorda, har bir xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasiga xos bo'lgan til birikmalari ham mavjudligini ko'rsatadi.

Xususan, kollektiv qadriyatlar, ajdodlar merosiga hurmat va milliy o'zlikni saqlash g'oyalari har ikki matbuotda doimiy diskurs elementlari sifatida qatnashmoqda. Shu bilan birga, globallashuv va texnologik taraqqiyot natijasida yuzaga kelayotgan mentalitetdagi o'zgarishlar muhokamasi ham tobora kengayib bormoqda. Bu esa zamonaviy axborot vositalarining nafaqat informatsion, balki ideologik va tarbiyaviy funksiyalarini ham chuqur o'rganishni talab etadi.

Mazkur tadqiqot natijalariga tayanib, bir nechta amaliy tavsiyalar ilgari suriladi. Avvalo, tilshunoslik tadqiqotlarida mentalitet diskursini chuqurroq tahlil qilish uchun korpus lingvistikasi imkoniyatlaridan keng foydalanish lozim. Bu metod nafaqat lingvistik birliklarning tizimlilikini aniqlashga, balki ularning qo'llanish kontekstini ilmiy asosda yoritishga imkon beradi.

Shuningdek, matbuot xodimlari va jurnalistlar uchun milliy qadriyatlarni ommaga yetkazishda zamonaviy kommunikatsiya strategiyalaridan, xususan, raqamli platformalar va ijtimoiy tarmoqlardagi diskurs imkoniyatlaridan oqilona foydalanish tavsiya etiladi. Mentalitetga oid diskursni kengroq auditoriyaga yetkazish uchun vizual va interaktiv vositalar bilan boyitilgan formatlar afzallik kasb etadi.

Ta'lim sohasi vakillari uchun esa til va madaniyatni integratsiyalashgan holda o'qitish zarurati alohida ahamiyat kasb etadi. O'quv jarayonida milliy identitet va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liq diskurslar orqali talabalar ongida madaniyatlararo kompetensiya shakllantirilishi mumkin. Bu esa tilni o'rgatishdan tashqari, o'quvchilarda zamonaviy dunyoda madaniy farqlarga nisbatan ongli munosabatni tarbiyalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алимова, Д. (2019). Ўзбек матбуотида миллий менталитет масалалари. Тошкент: Фан.
2. Вежбицкая, А. (2001). Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва: Языки славянской культуры.
3. Қорақалпоқ тилида фразеологизмлар луғати. (2018). Нөкис: Қорақалпоқстон.
4. Рахматуллаев, Ш. (2020). Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент: О'qituvchi.
5. Сафаров, Ш. (2021). Когнитив тилшунослик асослари. Тошкент: Universiteti.
6. Худойбергенов, Ж. (2022). Қорақалпоқ тилида дискурс таҳлили. Нөкис: Билим.

UO'K 821.161.2-1(575.2):94(575.2)

TARIXIY PROOBRAZLARDA ONA OBRAZINING BADIY TALQINLARI

X.M.Xudoymurodova, dots., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek romanchiligining ilk shakllanish davridanoq ona siymosining badiiy talqinlari yetakchilik qilganligini kuzatish mumkinligi buyuk so'z san'atkorlari tomonidan badiiy mukammal romanlar yaratilganligi, istiqlol yillariga kelib, turfa xil mavzudagi ko'plab romanlar yaratilganligi, ularning poetik talqin xususiyatlari ham turlichaligi va Pirimqul Qodirovning "Ona lochin vidosi" romani tahlili haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Pirimqul Qodirov, "Ona lochin vidosi", "Ulug'bek xazinasini", roman, Gavharshod begim, tarixiy haqiqat, ona, to'qima obraz.

Аннотация. В данной статье рассказывается о том, что с самого начала становления узбекского романизма художественные интерпретации материнской фигуры стали лидирующими, великими художниками слова были созданы прекрасные художественные романы, а за годы независимости было создано множество романов на разные темы, особенности поэтической интерпретации которых также разнообразны, и анализ романа Пиримкула Кадырова "мать-Соколиное Видо".

Ключевые слова: Пиримкул Кадыров, «Мать-сокол», «Сокровище Улугбека», роман, Гавхаршод Бегим, историческая правда, мать, вымышленный образ.

Abstract. This article tells about the fact that from the early formation of Uzbek Romanism, artistic interpretations of the mother's fly were led by great word artists, that by the years of independence, many novels of the turfa variety theme were created, their poetic interpretation features were also different, and the analysis of Pirimqul Qodirov, novel "Mother lochin vidosi".

Keywords: Pirimqul Qodirov, "Mother falcon", "Ulugbek's treasure", novel, Gavharshod Begim, historical truth, mother, fictional image.

O'zbek tarixiy romanlarida ona obrazi milliy o'zlikni anglash, tarixiy haqiqatni tiklash va milliy qadriyatlarni saqlab qolish g'oyalari bilan bog'liq holda talqin etiladi. Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" romanidagi Gavharshod begim, Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar", "Ona lochin vidosi" romanidagi Gavharshod begim obrazi, Muhammad Alining "Sarbadorlar", "Ulug' saltanat" romanlaridagi ona obrazlari tarixiy haqiqat va badiiy to'qima uyg'unligini ko'rsatadi.

Tarixiy romanchilik taraqqiyotiga nazar tashlar ekanmiz, uning zamiridagi tarixiy shaxslar obraziga ham turlicha yondashuvlarni kuzatish mumkin. Biz bu o'rinda, yuqorida qayd qilingan romanlardagi tarixiy shaxs obrazini biryozlama talqin etilganligini izohlash va asoslashdan yiroqmiz. Ammo bu romanlar yaratilgan ijtimoiy muhitni, sotsial jamiyatning bir yozlama mafkurasining

tazyiqlarini inobatga olish zarurligini ta'kidlamoqchimiz, xolos. Shuning uchun tarixiy romanlarda turli badiiy talqinlarda ona obraziga turlicha yondashuvlarni kuzatamiz. Buning zamirida esa, yuqorida qayd qilingan tushunchalar mujassamlashgan. Sotsial jamiyatning mafkuraviy qarashlariga, talablariga javob bersagina asarlar chop etilganligini unutmaylik [3].

Qahramonlar taqdiri, tabiiyki, ularni o'rab turgan muhit xarakteriga bog'liq. Bu muhitda asrlar davomida shakllangan ijtimoiy va ma'naviy qonunlar insonni ezish, uning erki va huquqlarini cheklashga qaratilgan bo'lishi mumkin. Ammo ana shu muhitdagi ezgulik va muruvvat timsoli sifatida namoyon bo'ladigan ona obrazi, insonning ichki olamini ochish, uning falsafiy va ruhiy holatini ifoda etishda muhim badiiy vositaga aylanadi. Sof adabiyotning gumanistik mohiyati, avvalo, insonni badiiy aks ettirishdagi falsafiy-estetik prinsiplarga tayanadi. Bu holat ona obrazida yanada yaqqol namoyon bo'ladi – u faqat o'tmishning timsoli emas, balki insonning buguni va kelajak hayotiga nisbatan ruhiy-intellektual munosabatlarini mujassamlashtiradi. Uning obrazi orqali jamiyatdagi ayolning mavqei, insonlar o'rtasidagi munosabatlar, insoniy fazilatlar haqidagi badiiy xulosalar ifoda etiladi.

Aynan shu omillar – ya'ni, inson, jamiyat va vaqt munosabatlarining mushtarakligi – haqiqiy ijodkor shaxsiyatida ona obrazi orqali badiiy talqinga aylanadi. XX asr, insoniyat tarixida, ijtimoiy va siyosiy ixtiloflar, fan va texnika taraqqiyoti bilan birga, estetik-intellektual tafakkur xilma-xilligini namoyon qilgan asr sifatida adabiyotdagi onalar obrazini ham yangi pog'onaga olib chiqdi. Adabiyotda kechgan evrilishlar badiiy-estetik taraqqiyotning mezonlari va tamoyillarini belgiladi. Bu esa ona obrazining insoniy, falsafiy va milliy qiyofada yangi ma'no bilan boyitilishiga asos yaratdi.

Yozuvchi Odil Yoqubov olamning go'zalligi, insoniyatning shu go'zallikka munosabatini, gumanizm mohiyati va qadr-qimmatini butun ijodi badiiy to'qimalariga yoyilib ketgan milliy ma'naviyat ifodasiga singdiradi. Odamzodning ruhiy barkamolligi, ezgu maqsadi haqida falsafiy teran tasvir yo'nalishi adib dunyoqarashi va nazariy tasavvuri kengligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham ijodkorning har bir asarida xoh u kichik janr bo'lsin, xoh yirik hajmli badiiy polotno bo'lsin, diyonat, adolat, haqiqat, oqibat va mehr-muhabbat tushunchalari talqini markaziy chiziqni tashkil etadi. Ijodkorning har bir asari o'quvchi qalbini zabt etishga qaratilgan.

Iste'dodli adib Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanidagi tarixiy shaxslar obraziga nazar tashlar ekanmiz, undagi ba'zi talqinlarning o'ziga xosligini alohida qayd etmoqchimiz. Albatta, biz bu o'rinda adibning talqin xususiyatidagi o'zgarishlarni emas, ammo o'sha davr muhitining ta'siri sifatida, shunday talqinlar yuzaga kelganligini alohida qayd etmoqchimiz. Romanda Gavharshod begim obrazining talqinlariga e'tibor qarataylik: "Bu mash'um Xurosan yurishi uning boshiga ko'p savdolar soldi. Boshda uni bu yurishga da'vat etgan amirlar esa zafariyasiz urushdan keyin undan yuz o'girib, zimdan choh qazish payiga tushdilar. Lekin ne chora? Otasi Shohruh Mirzo vafotidan so'ng – pokiza ruhi ravzai rizvonda masrur bo'lg'ay – volidai mehriboni Gavharshod begimning kirdikorlari tufayli Hirot saroyida nizo-nifoq avj olib, beqiyos saltanat xavf ostida qoldi!" [4.]

Talqinlar shu tarzda badiiy ifodasini topaveradi, ammo tarix haqiqatiga bu tushunchalar zid ekanligini, ammo ijodkorning tarix haqiqatidan chekinishiga o'sha davr muhiti sababchi ekanligini ham yana ta'kidlaymiz. Chunki Ulug'bek Mirzo bilan ona o'rtasidagi munosabatlar, ya'ni ziddiyatli holatlarni talqin etishni talab etganligi tabiiy holdir: "Amir Temur ollo rahmatiga yo'l tutib, Xuroson taxtiga Shohruh Mirzo o'tiribdi hamki, Gavharshod begim toj-u taxtni qo'lga oldi. Saroyi johil gumrohlar ila Xaqoni Saidni ko'rolmaydigan badxohlarga to'ldirib yubordi. Hirot fisqi -fujur uyasiga aylandi. Shohruh Mirzoni chalg'itib, sayidlarni qatl qildirgan, shahzodalar orasiga nizo tushirgan, suyukli nabirasi Alouddavla bilan Abdulatifni bir-biriga qayirib solib qatl-u qirg'in chiqargan ham, evoh, shu volidai mehriboni Gavharshod begim bo'ladi" [4].

Tabiiyki, bu talqinlarda davr mafkurasining xususiyatlari ufurib turadi, chunki tarixiy manbalarda bunday xarakterdagi ifodalar uchramaydi. Uning oqila Ona sifatidagi faoliyati ulug'langanligini kuzatish mumkin. Gavharshod begim o'z farzandlariga va nabiralarga juda katta mehr berganligini, Shohruh Mirzo vafotidan keyin esa, ularga asosli rahnomalik qilganligini, saroy amaldorlari o'rtasidagi nifoqlarga chek qo'yishga, ularni hamjihatlikka chaqirganligini kuzatish mumkin.

Istiqloq yillaridagi tarixiy romanlarda ona obrazining yana bir muhim jihati – uning millat va Vatan timsoli sifatida gavdalandirilishi bilan uzviy birlikda namoyon bo'ldi. Tarixiy romanlardagi ona obrazlari ko'pincha o'sha davr ijtimoiy-siyosiy vaziyati va jamiyat hayotining o'ziga xos xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Yozuvchi Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romanidagi obrazlar galereyasini shakllantirish jarayoniga, badiiylik funksiyalariga nazar tashlansa, asardagi Gavharshod begim siymosini haqqoniy talqin etishga harakat qilingan. Romanda tarixiy shaxs obrazlarining badiiy ifodasida hayotiylik va badiiylikning uzviy birligini yuzaga chiqargan. Romanda makon va zamon o'ziga xos betakror o'ringa ega. Bu kategoriyalarsiz asarning syujeti va kompozitsiyasini tasavvur qilish mumkin emas. Chunki har qanday asarda badiiy obraz ma'lum bir zamon va makonda harakat qiladi. Zamon makon san'at asarlariga taalluqli ekanligini birinchilardan bo'lib G.E.Lessing, keyinchalik G.V.Gegel ta'kidlagan bo'lsa, undan keyin badiiy adabiyot, adabiyotshunoslikning diqqat markaziga tortilayotgan mavzulardan biriga aylandi. Chunki tarixiy romanlardagi makon va zamon talqini insonni, muhitni, o'sha davr ziddiyatlarini teranroq anglashga xizmat qiladi.

“Ona lochin vidosi” dagi Gavharshod begim obrazning o'ziga xosligi ham shundaki, adib hayotiy va tarixiy davrni borlig'icha ifodalashga harakat qilgan. Chunki romanda makon va zamonni aks ettirish, ayniqsa, tarixiy shaxs siymosini talqin etishda, uning turfa xil kechinmalarini, tuyg'ularini yoritishga harakat qilganligini kuzatish mumkin. Tarixiy asar mualliflari qaysi zamon va makonga murojaat qilmasinlar, vaqt tasviriga alohida to'xtalib o'tadi va Gavharshod begimni saroydagi ziddiyatlar, kurashlar uning turfa xil xarakterining shakllanishiga zamin yaratgan.

Iste'dodli romannavis Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romanining zamoni XIV asarning oxiri va XV asrning choragini o'z ichiga oladi. Asarning syujet kompozitsion qurilishida Gavharshod begim, (Shohruh Mirzo, Ulug'bek Mirzo) yashagan davr o'z ifodasini topgan. Asardagi obrazlar, ularning harakatlari temuriy malikaning niyatlari, u yashagan zamon talato'plari, ya'ni Shohruh, Ulug'bek Mirzolarning fojiali taqdirini yaratishga xizmat qiladi.

Romanning ilk bobi “Tog'larga tarmashgan bulutlar” deb nomlanib, quyidagi tasvir bilan boshlanadi: “Shohruh Mirzo suyukli malikasi Gavharshod begimga atab Hirotning ko'krakdor joyiga oq marmardan uch oshiyonli qasr qurdirgan. Qasr atrofidagi bag'rikeng bog'da sarvlar, baland bo'ylik va mayda barglik lison-ut tayr va sanobar daraxtlari saf tortgan. Jiydaga o'xshagan kumushrang barglik bu azim daraxtlar quyoshga nuqraday oqish bo'lib ko'rinadi va oq marmar qasrga juda mos keladi. Shuning uchun bu boqqa Oydinbog' – Bog'i Safed deb nom berganlar” [2]. Ilk satrlarni o'qigan o'quvchi asar makon tasviridan boshlanishini anglab oladi. Bu makon tasviri temuriy shahzodalar saroyini ko'z o'ngida jonlantiradi. Ularni buyuk tarixiy obidalar sifatida e'tirof etadi. Ularning tariximiz va madaniyatimizga qo'shgan hissi jahon xalqlarining bugungacha qalbini larzaga solayotganligini teranroq anglashga undaydi. Bunday tasvirlar Ulug'bek Mirzoning bunyodkorlik ishlari bilan jiddiy shug'ullanganligidan dalolat beradi. Onasi Gavharshod begimda unga nisbatan yanada onalik mehrini kuchliroq his etishi yorqinroq namoyon bo'ladi. Axir, Gavharshod begim Bibixonimdek o'z davrining yetuk shaxsining tarbiyasini olgan, o'sha davr an'analari ma'lum darajada o'zida singdirgan, iste'dodli va jasoratli shaxsligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham tarixiy manbalarda, ya'ni Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa'dayin va majmai baxrain”ida shunday satrlar qayd etilgan: “Hazrat xoqoni Said Iroq va Ozarbayjon tomon yurish qilgan vaqtda Mahdi ulyo Gavharshod og'a dorussaltanat Xirotda turib qolgan va shahzoda Muhammad Jo'chiy volidai buzrukvoriga mulozimlikda edi” [1].

O'z davrida “Mahdi ulyo” – “Avliyo ona” deb e'zozlashlari ham bejiz emas edi. Gavharshod begim ulug' ishlarini davom ettirish zarurligini Ulug'bek Mirzoga qayta-qayta uqtirardi. O'z farzandining bu fazilat egasi ekanligidan ko'ngli tog'dek ko'tarilardi. Ona qalbidagi iztiroblar, mo'jizalardan bahramand bo'lishidan biroz chekingandek tasvirlanadi.

Bu satrlarda Samarqand beklari tomonidan Abdulatifni siz taxt vorisisiz, – deb, uni ko'klarga ko'tarishi, bazm-u jamshidlar uyushtirishi, Xurosondagi Shohruh Mirzoni ham Gavharshod begimni ham iztirobga solayotganligini ko'rishimiz mumkin. Amir Temurga munosib o'g'il sifatida birorta jangda mag'lub bo'lmagan va qirq yildan buyon yelkasi yer ko'rmay kelayotgan Shohruh Mirzoni Samarqandda Ulug'bek Mirzo atrofida avj olayotgan ichki nizolar qiynoqqa solar, shu nizolarni oldini

olish uchun “Mahdi ulyo”ni Samarqandga yuborgan edi. Romandagi tarixiy voqelik talqiniga nazar tashlar ekanmiz, uning ijodkor fantaziyasi bilan uyg'unligini his etamiz, chunki Shohruh Mirzo va Gavharshod begim o'rtasidagi munosabatlar, saroydagi vaziyatlar, hatto farzandi Ulug'bek Mirzo o'rtasidagi ziddiyatlar juda bo'rttirib tasvirlanardi. Bu esa sotsial realizm qonuniyatlariga hamohang edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayin va majmai bahrain. – Toshkent: Fan, 1969.
2. Qodirov P. Ona lochin vidosi. Tarixiy roman. – Toshkent: Sharq, 2001.
3. Rahimov A. O'zbek romani poetikasi. F.d.diss.avtoreferati. – Toshkent. 1993.
4. Yoqubov O. Ulug'bek xazinasi. Roman. To'ldirilgan qayta nashri. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

UO'K 81'37

INGLIZ TILINING LEKSIK QATLAMLARI VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Sh.I.Xusanova, mustaqil izlanuvchi, Andijon chet tillar instituti, Andijon

Annotatsiya. Shbu maqolada ingliz tilining leksik tizimi va uning uch asosiy qatlamlari - adabiy, neytral va so'zlashuv qatlamlari, tahlil qilinadi. Har bir qatlamning o'ziga xos xususiyatlari, uslubiy vazifalari hamda ularning o'zaro aloqasi yoritilgan. Adabiy qatlamning kitobiy, rasmiy va badiiy nutqdagi roli, so'zlashuv qatlamining emotsional va tabiiy ifoda vositasi sifatidagi ahamiyati, neytral qatlamning esa barcha nutq turlarida qo'llaniladigan barqaror asos sifatidagi o'rni ko'rsatib berilgan. Maqolada I.R. Galperin, A.I.Smirnitskiy, I.V. Arnold, N.Valiyeva va L. T. Boboxonova kabi tilshunoslarning nazariy qarashlariga asoslanilgan.

Kalit so'zlar: ingliz tili, leksik qatlamlar, adabiy qatlam, so'zlashuv qatlam, neytral qatlam, uslubiy xususiyat, leksik tizim.

Аннотация. В статье рассматривается лексическая система английского языка и её три основных слоя — литературный, нейтральный и разговорный. Анализируются их стилистические особенности, функциональные различия и взаимосвязи. Литературный слой описывается как основа книжных и официальных стилей речи, разговорный слой — как носитель эмоциональности и естественности, а нейтральный — как стабильная основа, используемая во всех типах дискурса. В работе использованы теоретические положения И. Р. Гальперина, А. И. Смирницкий, И. В. Арнольд, Н. Валиевой и Л. Т. Бобохоновой.

Ключевые слова: английский язык, лексические слои, литературный слой, разговорная речь, нейтральная лексика, стилистика, языкознание.

Abstract. this article explores the lexical structure of the English language, focusing on its three main layers: the literary, neutral, and colloquial. Each layer's distinctive stylistic features, communicative roles, and interrelations are analyzed. The literary layer is characterized as the foundation of formal and written styles, the colloquial layer as an expressive and emotional medium of everyday communication, and the neutral layer as a stable vocabulary core used across all registers. The study draws on the theoretical perspectives of linguists such as I. R. Galperin, A.I.Smirnitskiy, I.V. Arnold, N. Valiyeva and L. T. Bobokhonova.

Keywords: English language, lexical layers, literary layer, colloquial layer, neutral vocabulary, stylistic features, lexicon.

Ingliz tili dunyoning eng keng tarqalgan tillaridan biri bo'lib, uning boy lug'at tizimi, tarixiy taraqqiyoti va uslubiy qatlamlari tilshunoslikda alohida o'ringa ega. Yangi ingliz tili davri taxminan XV asrdan boshlangan bo'lib, bu davr ingliz tilining hozirgi shakliga yaqinlashgan davr hisoblanadi. Til taraqqiyoti davomida uning lug'at tarkibi murakkablashib, ma'no, qo'llanish sohasi va uslubiy belgilariga ko'ra bir necha qatlamlarga ajralgan. Umuman olganda, ingliz tilidagi so'z boyligi uch asosiy qatlamdan iborat: adabiy qatlam (literary layer), neytral qatlam (neutral layer) va og'zaki yoki so'zlashuv qatlam (colloquial layer) [1].

Ushbu qatlamlar tilning turli uslublarida — ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy yoki ogʻzaki muloqotda — turlicha vazifani bajaradi. Har bir qatlam tildagi maʼno, ifoda uslubi va emotsional taʼsir darajasini belgilovchi muhim omildir.

Adabiy qatlam. Tilshunos I. R. Galperinning taʼkidlashicha, ingliz tilining adabiy qatlamiga kitobiy xarakterdagi, uslubiy jihatdan yuqori saviyada ishlatiladigan soʻzlar kiradi. Bu qatlam tildagi rasmiy, ilmiy va badiiy nutqning asosini tashkil etadi. Adabiy qatlam quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

Umumiy adabiy soʻzlar – har qanday yozma yoki rasmiy nutqda qoʻllaniladigan, uslubiy jihatdan yuqori darajadagi birliklar.

Terminlar va ilmiy soʻzlar – fan, texnika, tibbiyot, tilshunoslik kabi sohalarga oid maxsus atamalar.

Sheʼriy soʻzlar (poetic words) – badiiy adabiyotda hissiy va estetik ifoda kuchini oshiruvchi birliklar.

Eskirgan soʻzlar (archaic words) – hozirgi zamon nutqida kam qoʻllaniladigan, ammo tarixiy yoki badiiy uslubda ishlatiladigan birliklar.

Varvarizmlar va xorijiy soʻzlar – boshqa tillardan olingan, lekin toʻliq oʻzlashmagan soʻzlar.

Yangi soʻzlar (neologizmlar) – zamon va jamiyat taraqqiyoti bilan tilga kirib kelgan yangi birliklar.

Adabiy ixtirolar yoki bir martalik soʻzlar (nonce words) – muallif tomonidan maʼlum badiiy maqsadda yaratilgan soʻzlar [2].

Adabiy qatlamdagi soʻzlar odatda ijobiy (charm, grace, dignity) yoki salbiy (arrogance, deceit, vanity) semantik boʻyoqqa ega boʻladi. Ular nutqqa tantanavorlik, rasmiylik yoki badiiylik baxsh etadi. Masalan, quyidagi misollarda bir maʼnoni bildiruvchi soʻzlar uslubiy jihatdan farqlanadi:

Umumiy soʻz	Adabiy soʻz	Ogʻzaki soʻz
Bola	Farzand	Toycha, bolakay
Kulmoq	Jilmaymoq	Iljaymoq
Gapirmoq	Soʻzlammoq	Laqillamoq
Chiroyli	Goʻzal,	zebo, ketvorgan
Qaramoq	Nazar solmoq	Oʻqraymoq [3].

Ushbu jadvaldan koʻrinib turibdiki, sinonim soʻzlar semantik jihatdan oʻxshash boʻlsa-da, ularning uslubiy qiymati farq qiladi. Adabiy qatlamdagi soʻzlar nutqqa nafislik va ifodalilik bagʻishlaydi, ogʻzaki qatlam esa tabiiylik va hissiylikni kuchaytiradi.

Soʻzlashuv (ogʻzaki) qatlam. Soʻzlashuv qatlam ingliz tilining eng faol va dinamik qismidir. U kundalik muloqotda keng qoʻllanadi, hissiy jihatdan kuchli, baʼzan esa qoʻpol yoki obrazli boʻlishi mumkin. Galperin tasnifiga koʻra, ogʻzaki qatlam quyidagi turlarga boʻlinadi:

Umumsoʻzlashuv soʻzlari – kundalik nutqda ishlatiladigan oddiy soʻzlar (guy, kid, job).

Sleng – yoshlar yoki ijtimoiy guruhlar orasida ishlatiladigan norasmiy, emotsional ifodalar (cool, chill, dude).

Jargon – kasb yoki guruhga xos tilda qoʻllaniladigan maxsus soʻzlar (bug – dasturchilar jargonida “xato” maʼnosida).

Professionalizmlar – maʼlum kasb egalari nutqida ishlatiladigan, ammo rasmiy termin darajasiga yetmagan birliklar.

Shevaga xos soʻzlar (dialect words) – maʼlum hudud yoki mintaqaga xos leksik birliklar.

Vulgarizmlar – odobsiz, qoʻpol ifodalar boʻlib, adabiy nutqda ishlatilmaydi.

Eufemizmlar – noqulay maʼnoni yumshatib ifodalovchi soʻzlar (to pass away oʻrniga to die) [4].

Soʻzlashuv qatlamdagi koʻplab birliklar vaqt oʻtishi bilan adabiy tilga oʻtadi. Masalan, teenager yoki hippie soʻzlari dastlab sleng sifatida ishlatilgan boʻlsa-da, keyinchalik neytral maʼno kasb etgan [5].

Neytral qatlam. Neytral qatlam tildagi eng barqaror, keng qoʻllaniladigan va uslubiy belgidan xoli qatlamdir. Bu soʻzlar har qanday vaziyatda rasmiy, ilmiy, badiiy yoki ogʻzaki muloqotda ishlatilishi mumkin.

Tilshunos N. Valiyeva neytral soʻzlarga quyidagi misollarni keltiradi: apathetic (beparvo), candid (ochiq, samimiy), didactic (nasihatgoʻy), formal (rasmiy), informative (xabar beruvchi) [6].

Neytral qatlamning oʻziga xosligi shundaki, bu soʻzlar ifodaviy boʻyoqsiz boʻlib, asosiy kommunikativ vazifani bajaradi. Ular adabiy yoki ogʻzaki soʻzlar bilan birikib, nutqning uslubiy rang-barangligini taʼminlaydi. N. Valiyeva taʼkidlaganidek, ayrim tilshunoslar “asosiy soʻz boyligi” tushunchasini til leksikasining markaziy qatlami sifatida koʻrib chiqadilar. Bu qatlamga kiruvchi soʻzlar uslubiy jihatdan neytral boʻlib, ularning asosiy xususiyati — har qanday kommunikativ vaziyatda: rasmiy, norasmiy, ogʻzaki yoki yozma muloqotda qoʻllanish imkoniyatidir. Asosiy soʻz boyligiga mansub birliklar insonlar tomonidan kasbi, yoshi, taʼlim darajasi yoki yashash joyidan qatʼi nazar kundalik hayotda faol ishlatiladi. Bu soʻzlarsiz muloqotning oʻzi mavjud boʻlishi qiyin, chunki ular hayotdagi eng muhim hodisalar va narsalarni ifodalaydi (masalan, uy, non, yoz, qish, bola, ona kabi soʻzlar).

Asosiy soʻz boyligi — bu til lugʻatining markaziy qismi, tarixiy asosi va tirik yadrosi hisoblanadi. Shu sababli, mazkur qatlamdagi soʻzlar boshqa qatlamlarga nisbatan barqarorroqdir, ayniqsa, soʻzlashuv yoki norasmiy qatlamlarga qaraganda. Asosiy soʻzlar nafaqat uslubiy neytralligi, balki qoʻshimcha maʼno yoki hissiy boʻyoqning yoʻqligi bilan ham ajralib turadi. Ular ortiqcha axborotsiz, keng umumiy maʼnoni bevosita ifodalaydi.

Masalan, ingliz tilidagi to walk feʼli “oyoqda joydan joyga harakatlanmoq” degan asosiy maʼnoga ega. Uning sinonimlari to stride, to stroll, to trot, to stagger yurishning turli usullarini, tezligi yoki maqsadga yoʻnaltirilganlik darajasini ifodalaydi: to walk — “yurmoq, oyoqda harakatlanmoq”; to stride — “katta qadamlar bilan yurmoq”; to stroll — “bemalol, sekin yurmoq”; to trot — “tez yurmoq yoki yugurib yurmoq”; to stagger — “dong qotgancha, muvozanatsiz yurmoq”.

Demak, to walk keng va bevosita maʼnoga ega boʻlib, asosiy soʻz boyligiga kiradi, uning sinonimlari esa maʼnosidagi qoʻshimcha semantik axborot tufayli lugʻatning chekka qatamlariga mansubdir. Asosiy soʻz boyligi va uslubiy jihatdan belgilangan qatamlar mustaqil mavjud boʻlsa-da, ular oʻzaro chambarchas bogʻlangan. Uslubiy jihatdan farqlanadigan soʻzlarning deyarli har biri neytral ekvivalentga ega. Masalan, soʻzlashuv uslubiga oid soʻzlarning ilmiy yoki adabiy muqobillari, slang birliklarining soʻzlashuv yoki adabiy variantlari, eskirgan soʻzlarning esa zamonaviy oʻrinbosarlari mavjud. Quyidagi jadvalda bu munosabatlar yaqqol koʻrinadi:

Asosiy soʻz	Soʻzlashuv	Rasmiy
begin	start, get started	commence
continue	go on, get on	proceed
end	finish, be through	be over terminate
child	baby kid	brat infant [7].

Boshqa tillarni oʻrganishda asosiy soʻz boyligi oʻrganuvchining til bilimining poydevorini tashkil etadi. Ammo agar nutq faqat shu qatlamdagi soʻzlar bilan chegaralansa, u ifoda boyligidan, hissiy ohangdan va estetik taʼsirdan mahrum boʻladi. Asosiy soʻzlar zaruriy va amaliy ahamiyatga ega boʻlsa-da, ular badiiylik va ilhom manbai boʻlolmaydi. Agar til faqat asosiy leksikaga asoslangan boʻlganida, badiiy adabiyotning jozibasi pasaygan, sheʼriyat esa mavjud boʻlmagan boʻlardi. Shu sababli soʻzlashuv uslubiga xos soʻzlar oʻzining qisqaligi, taʼsirchanligi bilan tilimizni bezab turishi tabiiy.

Ingliz tilidagi uslubiy qatamlarning umumiy tuzilmasi quyidagicha tasniflanadi: uslubiy jihatdan neytral soʻzlar: norasmiy.

Asosiy soʻz boyligi: uslubiy jihatdan belgilangan soʻzlar:

1. Soʻzlashuv soʻzlari: a) adabiy; b) oddiy (tanish); c) past (odobsiz)
 2. Slang soʻzlar
 3. Shevaga xos soʻzlar
- Uslubiy rangga ega soʻzlar:
1. Ilmiy soʻzlar: a) adabiy; b) ilmiy nashrga oid; c) rasmiy; d) sheʼriy
 2. Eskirgan va ishlatilmaydigan soʻzlar
 3. Kasbiy atamalar [7]

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilining lug'at tarkibi uch asosiy qatlam — adabiy, neytral va so'zlashuv qatlamlaridan tashkil topgan bo'lib, har bir qatlam o'zining uslubiy xususiyatlari, vazifasi, qo'llanish sohasi hamda hissiy ifoda darajasi bilan ajralib turadi. Bu qatlamlar nafaqat tildagi so'z boyligining tizimini belgilaydi, balki tilning rivojlanish dinamikasi va ijtimoiy o'zgarishlarini ham aks ettiradi.

Adabiy qatlam - tildagi eng me'yoriy, kitobiy va rasmiy qatlam bo'lib, ilmiy, publitsistik, badiiy hamda rasmiy uslublarda keng qo'llanadi. Bu qatlamdagi so'zlar nutqqa aniqlik, go'zallik, badiiylilik va tashkiliylilik baxsh etadi. Adabiy leksika orqali tilning madaniy darajasi, milliy adabiy me'yorlari va uslubiy boyligi namoyon bo'ladi.

So'zlashuv (og'zaki) qatlam esa tilning eng jonli va tabiiy qismi bo'lib, kundalik muloqotda keng ishlatiladi. Bu qatlamning asosiy xususiyati - emotsionallik, obrazlilik va tabiiyligidir. Unda xalqning turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari, hazil-mutoyiba va hissiy ifoda o'z aksini topadi. So'zlashuv qatlamida sleng, jargon, professional so'zlar, shevaga oid birliklar va eufemizmlar tildagi harakatchanlikni ifodalaydi. Ularning ayrimlari vaqt o'tishi bilan adabiy tilga o'tib, leksik yangilanish jarayoniga turtki bo'ladi.

Neytral qatlam esa barcha uslublarda ishlatiladigan, hissiy bo'yoqsiz va barqaror so'zlardan tashkil topgan. Bu qatlam tildagi asosiy lug'at fondini tashkil etadi va kommunikatsiyaning eng xolis vositasi sifatida xizmat qiladi. Neytral so'zlar har qanday nutq turiga mos tushib, adabiy hamda so'zlashuv qatlamlarini bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajaradi.

Bu uch qatlam o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, tilning doimiy o'sish va o'zgarish jarayonini ta'minlaydi. So'zlashuvdagi so'zlarning adabiy tilda mustahkamlanishi yoki aksincha, adabiy so'zlarning kundalik nutqqa kirib borishi — tilning tabiiy taraqqiyoti va jamiyat ehtiyojlariga moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, ingliz tili leksikasining qatlamlarga ajralishi — bu nafaqat tilning ichki tizimiga oid hodisa, balki madaniyat, tarix, jamiyat va tafakkur taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab jarayondir. Tilning qatlamlilik uning boyligi, hayotiyliigi va kommunikativ imkoniyatlarining kengligini ifodalaydi. Shu sababli, har bir qatlamni alohida o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va sotsiologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. I. R. Galperin. Stylistics. Moscow: Higher School Publishing House, 1977.
2. Galperin, I.R. "Stylistic Classification of the English Vocabulary: Literary, Neutral and Colloquial Layers."
3. N.Valiyeva. "Introductory course to the English stylistics". Boku. 2018 -92b.
4. L.T.Boboxonova. Ingliz tili stilistikasi. T. – O'zbekiston, 1995 – B.9
5. Smirnitsky A.I. Lexicology of the English Language. – Moscow, 1956.
6. Arnold I.V. The English Word. – Moscow: Vysshaya Shkola, 1986.

UO'K 128/129:316.3

ZAMONAVIY DUNYODA INSON KONSEPSIYASI VA G'ARB AN'ANALARINING TA'SIRI

Z.Sh.Yaxshieva, mustaqil tadqiqotchi, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy dunyoda inson konsepsiyasining falsafiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarini tahlil qilinadi. Insonning mohiyati, erkinligi, qadriyati va o'zlikni anglash jarayoni G'arb falsafasi va madaniy an'analari ta'sirida qanday shakllangani yoritiladi. Ayniqsa, ekzistensializm, gumanizm, postmodernizm kabi oqimlarning zamonaviy inson haqidagi tasavvurlarga ta'siri ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda G'arbnining individualizm, ratsionalizm va texnotsentrizmga asoslangan qadriyatlari bilan Sharqning ma'naviy-axloqiy an'analari o'rtasidagi farq va o'zaro ta'sir ham tahlil qilinadi. Maqola inson konsepsiyasining globallashuv, raqamli madaniyat va axloqiy inqiroz sharoitida qayta talqin etilayotganligini ilmiy asosda yoritadi.

Kalit so'zlar: inson konsepsiyasi, zamonaviy dunyo, G'arb falsafasi, madaniyat, ekzistensializm, gumanizm, postmodernizm, individualizm, qadriyatlar tizimi, globallashuv.

Аннотация. В статье рассматриваются философские, социальные и культурные аспекты концепции человека в современном мире. Анализируется формирование

представлений о сущности, свободе, ценности и самосознании человека под влиянием западной философии и культурных традиций. Особое внимание уделяется влиянию таких направлений, как экзистенциализм, гуманизм и постмодернизм, на понимание человека в условиях современной цивилизации. В работе также исследуется взаимодействие западных ценностей, основанных на индивидуализме, рационализме и техноцентризме, с духовно-нравственными традициями Востока. Автор делает вывод, что концепция человека в эпоху глобализации, цифровой культуры и морального кризиса приобретает новые интерпретации.

Ключевые слова: концепция человека, современный мир, западная философия, культура, экзистенциализм, гуманизм, постмодернизм, индивидуализм, система ценностей, глобализация.

Abstract. This article examines the philosophical, social, and cultural dimensions of the concept of man in the modern world. It explores how ideas about human essence, freedom, value, and self-awareness have been shaped under the influence of Western philosophy and cultural traditions. Particular attention is given to the impact of existentialism, humanism, and postmodernism on the modern understanding of humanity. The study also analyzes the interaction between Western values—rooted in individualism, rationalism, and technocentrism—and the spiritual and moral traditions of the East. The article concludes that in the context of globalization, digital culture, and moral crisis, the concept of man is being reinterpreted in new ways.

Keywords: concept of man, modern world, Western philosophy, culture, existentialism, humanism, postmodernism, individualism, value system, globalization.

Ayonki, idsoniyat yangi davrga qadam qo‘yar ekan, jami bosib o‘tilgan qadriyatlarga esh yo‘lida qanchadan-qancha ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma‘rifiy hayot mashaqqatlarini bosib o‘tishga majbur bo‘ldi. Chunki global dunyoda yashab qolishning, o‘zligini anglashning birdan-bir yo‘li – ma‘rifat, ilm, bilim bo‘lishini chuqur anglab yetdi. Bugun mantiqan olib qaraydigan bo‘lsak, globalizm insoniyat tafakkurini chig‘irididan o‘tkazib, turli xil qarashlar, qadriyatlar, malakalar, tajribalar o‘zaro sintezga evrildi. Insoniyat qarashlari, ehtiyoji, fanga, malakaga, iqtisodiyotga, madaniyatga bo‘lgan qiziqishlari har qachongidan o‘zgardi. Global dunyo yangi insonni yaratdi. U tamomila xalq xo‘jaligida oddiy ishchi emas, bir vaqtning o‘zida fikrlovchi, tanqid qiluvchi, inkor va tasdiqlovchi, voz kechuvchi insonga aylandi. Uning botiniy ehtiyojlari esa, XX asrdan tubdan farq qiladi. XX asrning ibtidosida inglizabon adabiyot vakillari g‘oyat katta bir falsafiy-estetik mushohadaga boy talqin formulasini hayotga tatbiq qildi. Ular boylarning va kambag‘allarning orasidagi farqlanishlarga chek qo‘yish, totalitar kayfiyatda yashayotgan odamlar, amaldorlar, qozilar, va boshqa ko‘plab shu sohaga aloqasi bor odamlarning tabaqalanishiga rozilik bermadi. San‘at shu zayldi o‘ziga yangi to‘n bichdi. Bu to‘n ramzlar, metaforalar, tashbehlar bilan bezandi. Uni tushunish uchun bugun Jeyms Joys aytganidek, “mening asarlarimni tushunadigan avlod yuz yildan keyin keladi” deganida haq edi. Binobarin, Joyslar avlodining dunyoga aytayotgan bu haqqoniy hayqirig‘i, bugungi kunda o‘z tasdig‘ini nihoyatda ramziy-majoziy talqin metamorfozasida ifodasini topmoqda. “Globallashuv jarayoni insoniyat turixining barcha davrlarida ham u yoki bu tarzda namoyon bo‘lib turishi qonuniyat ekanini ta‘kidlagan holda, so‘nggi yarim asrlik kechmishi davomida butun jahoniy ko‘lami bilan yuqori bosqichga ko‘tarilganini ta‘kidlash joiz. Olimlarning ta‘kidlashicha, XX asr boshlarida bo‘lib o‘tgan birinchi jahon urushidan to bugungi kungacha insoniyat tarixi uchta katta evrilish bosqichini boshdan kechirdi. Dastlabki bosqich modernizm davri hisoblanib, birinchi jahon urushidan keyin keyingi ijtimoiy, siyosiy va ma‘naviy o‘zgarishlar tufayli vujudga kelgan va asosan G‘arbda bo‘y ko‘rsatgan keng miqyosli inqirozdir. Ikkinchi bosqich esa fashizmga qarshi kechgan jahon urushidan keyin, oltmishinchi yillarda bo‘y ko‘rsata boshlagan va postmodern deb atalgan yo‘nalish bo‘lib, mazmunan moderndan keyingi holat, o‘ziga xos jarayon, degan ma‘noni ifodalaydi”. Ko‘rinadiki, bunday xususiyatga ega davrlar adabiyoti esa har qachongidan ham umuminsoniy mohiyatni o‘zida mujassam etgan, natijada o‘zidan oldingi davrlarning ijtimoiy-estetik ehtiyojidan ham tafovutlanadigan, aniqrog‘i zamon bilan hamnafas yashaydigan tafakkur sarhadlarini namoyon qiladi. EsIng, Navoiy, Bobur yashagan davrdagi umuminsoniy mohiyat, o‘lmas tushunchalar, qadriyatlar, mushohadalar, barchasi – komil inson tarbiyasiga qaratilgan emasmidi?

XX asr boshlarida Cho'lpon, Qodiriy, Fitrat va boshqa jadid allomalarimizning asarlari jahonbop asarlarga aylanishi mumkin emasmi? Tarix qat'larida ovoz chiqarish mumkin emas, o'z qobig'ingga o'zing o'ralashib, ijtimoiy mahdud, mute, qul odam bo'lib, erksiz bandai xor yasha degan sho'ro siyosati bizning ziyolilarimizga imkon bermadi. Ularning g'oyalari, tafakkuri, qarashlari, ijodidagi konsepsiyasi ana shu ichki zarurat, botiniy dardning o'zginasi edi. Demak, global metamorfoza, ana shu jarayonga ijobiy baho berishimizga zamin hozirlay oladi.

Metamorfoza (evrilish) asosan insoniy evrilish – o'zlikni anglash (asosan insonning o'z-o'zini anglashi) bilan birgalikda ibtidoiy folklor xazinasiga oiddir. Evrilish, o'zni anglash ibtidoiy folklordagi odam obrazi bilan teran va mustahkam bog'lanishga ega. Ayniqsa, bunday bog'lanish xalq ertaklarida aniq saqlanib qolgan. Evrilish – o'zni anglash motivlari bir odamdan butun insoniyat dunyosiga, tabiatga, insonning o'zi tomonidan bunyod etilgan narsalarga o'tadi. Darhaqiqat, antik zamindagi metamorfoza g'oyalari uzoq davrlarga borib taqalar ekan, XX asr boshlariga kelib tushuncha mohiyati ancha kengaydi. Fan va texnika inqilobi, zamonning shiddatkor oqimida o'zlikni anglash, hayotning achchiq zahmatlarini totayotgan odamlar qiyofasida yanada ranginlashdi. Davrlar ham, o'zining salmoqli ulushini qo'sharkan, o'zgarayotgan dunyo sarhadlari ham bu borada o'zining qurbi idroki bilan yangidan-yangi masalalarni odamzod oldiga qo'ya boshladi. Manfaatlar to'qnashuvi, nafs, o'zini o'ylash, qard va qimmat, mehr va shafaqt tushunchasiga darz ketishi, mana shu konsepsiyaning takomillashuviga eshiklarni ochib boshladi.

Evrilayotgan dunyo qiyofasi badiiy adabiyotda nihoyatda katta muammolarni yechishga diqqat qaratayozdi. Endilikda paxta qullig'idan ozod inson obrazini, haqqoniy o'zligini qidirayotgan, millat sifatida kim ekanligini anglashga ichki ehtiyoj sezayotgan odamning shajarasini talqin etish biz oldimizga qo'ygan asosiy maqsadni tashkil etadi. Globalizm – o'tish davrida ham, bugun ham katta-katta masalalarni kun tartibiga qo'ymoqda. Shu ma'noda, adabiyotning jug'rofiyasi meta rivoyatlar, hikoyatlar, afsonlar va eng muhimi miflar bilan boyidi. Universallik kasb etib, yangi inson konsepsiyasini butun murakkabligicha ochib berish modifikatsiyasini namoyish etdi.

“Sivilizatsiya deb atalmish ulug' millatlar o'rtasida tinchlik o'rnatilmasa, hech qanday mubolag'asiz taxmin qilish mumkinki, hammaning boshiga bir xil fojiali qismat tushadi, urushda ishtirok etgan har bir mamlakat manguqlik qar'iga singib, yo'q bo'lib ketadi, undan faqat ayanchli soyagina qoladi. Bu vahima qilayotgan odamning hayqirig'i emas, aql-idrokning sog'lom ovozidir. Ba'zilarining tasdiqlashga ko'ra, inson tabiati o'zgargandagina urushlar yo'q bo'lar emish. Ammo tabiati o'zgarmaydigan narsa. Mijozi sovuq, reja bilan ish tutadigan odamlar hamisha o'z maqsadlarini ko'zlab ish yuritadilar”. Mana shu iqtibos bugungi kun uchun ham muhimdir. Chunki dunyoda bo'layotgan qirg'inbarot urushlarning asl maqsadi ham manfaat va dunyoga o'zini quroli bilan kim ekanligini bildirib qo'yishdir. Bularning barchasida manfaat va manfaat, siyosiy o'yinlar, kuchlilikka intilish, zaiflikning ustidan mag'zava ag'darishdan bo'lak hech narsa yo'q.

“Globallashuvga berilgan ta'riflar juda ko'p. Lekin fransuz tadqiqotchisi B.Bandining mazkur jarayonning xususiyatlarini nisbatan to'la qamrab oolgan ta'rifini keltirish o'rinlidir:

- a) globallashuv – muttasil davom etadigan tarixiy jarayon;
- b) globallashuv – jahonning gomogenlashuvi (yun.Xondens tarkibi, kelib chiqish jihatdan bir xillik, bir jinslik” va universallashuvi jarayoni;
- v) globallashuv – milliy chegaralarning “yuvenil ketish” jarayoni” – degan mulohazalarni ilgari suradi.

Ma'lumki, mana shu tavsiflash o'rinli bo'lib. Qo'shimcha tarzda qayd etish zarurki, globallashuv zamirida insonning o'zligiga olib boruvchi yo'llarning aniq chegarasi, bilimlar, fan doirasidagi, muammo hamda maqsadlarning ravshanlashishi, xuddi ko'z oldimizda turgan narsa-buyumning qiymatini mutaxassis qanchalik anglata olsa, uni o'qiguvchi ham shunchalik tez suratda fahmlaydi. Badiiy adabiyotdagi global metamorfozalar ham ana shu bo'liqni to'ldirishga xizmat qilishi bilan real mohiyat kasb etadi. Shuni qayd etish olzimki, XX asrning tongotarida Abdulla Qodiriyning qahramoni – Otabek tadbirkor, yana bittasi bankir, yana bittasi, siyosatchi edi. Shularning orzu-havasi millatning sajiyasi, saviyasi, ma'naviyatini ko'rsatish, yuksaltirish g'oyasi bilan to'ldirilgandi. XX asrning 90-yillarida bular haqiqiy g'oyaningkutilgan natijasi endi kelganligini to'laqonli isbotlay oldi. Ulug'bek Hamdamning “Muvozanat”, Xurshid

Do'stmuhammadning "Bozor", Shoyim Bo'tayevning "Shox" romanlarida bu konsepsiya o'z tajassumini topgan.

Ingliz adabiyotida global metamorfoza – inson ruhiyatini teran anglash modifikatsiyasi bilan uyg'unlashadi. Chunki inson qachonki o'zligini anglasa, nafsiga ega chiqsa, qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lsa, odamlarni muhabbat bilan qabul qilsa, atrofidagi bo'layotgan o'sish-o'zgarishlarga aql bilan javob bersa, bunday evrilishlar zamirida faqat ijobiy fazilatlarini kutish mumkin bo'ladi. XX asrning boshlarida yuzaga kelgan Yevropa bo'ylab hukm surgan kayfiyat Jeyms Joys, Jorj Oruell, Somerset Moem avlodini qattiq sarosimaga qoldi. Ular o'z qobig'ini yorib chiqib, butun Yevropa, balki jahonni kezish, odamlarni chuqur o'rganish, jamiyat qayerga qarab ketayotganini o'z asarlarida ifodalash bilan shuhrat qozondi. Bizda esa paxta qulligi, mutelik, qaramlik hamda erksizlik, shafqatsizlarcha munosabatlar metin irodali odam ruhini, e'tiqodini, kayfiyatni bukib tashlagani sir emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Глобаллашув: бадий талқин, замон ва қаҳрамон. –Т: "ФАН". 20218. –Б.6-7.
2. Гераклитда эврилиш ғояси ва элатларда (элатлар – милоддан VI-V асрларда пайдо бўлган қадим юнон фалсафий мактаби – платонизмнинг илк манбаларидан бири – У.Ж.) эса ўзликни англаган ғояси устунлик қилади. Илк унсур асосидаги эврилиш Фалес, Анаксимандр* ва Анаксименда* кўринади.
3. Бахтин М.М. Романда замон ва хронотоп шакллари. –Т: "Akademnashr". 2015. –Б.77.
4. Жон Голсуорси. Адабиёт ва ҳаёт. Рус тилидан Озод Шарафиддинов таржимаси. –Т: "Маънавият". 2010. –Б.79.
5. Умаров Б, Жабборов Ш. Глобаллашув шароитида маънавий тарбия муаммолари – Т: "Akademiya"

UO'K 81'373.612.2:81'33

“YAXSHILIK” KONSEPTINI KONSEPTUAL-METAFORIK VA KONSEPTUAL METONIMIK MODELLASHTIRISH

Sh.I.Yigitaliyeva, PhD, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. *Tilda har qanday tushunchaning konseptual tuzilmalarini aniqlashda milliy tafakkur va madaniy ong asosida belgilangan tuzilmalarni aniqlash kognitivlik shartlaridan hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, ijodkor badiiy idrokida konsept doirasida yuzaga keladigan tasvirlar yuqoridagi tuzilmalardan farqlanishi mumkin, chunki bunda individual tasavvur, badiiy kreativlik muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: kognitiv lingvistika, konsept, konseptosfera, modellash, konseptuallashtirish, olamning lisoniy manzarasi.

Аннотация. *При выявлении концептуальных структур любого понятия в языке одним из когнитивных условий считается выявление структур, определяемых национальным мышлением и культурным сознанием. Однако образы, возникающие в рамках концепции в творческом художественном восприятии, могут отличаться от вышеприведенных структур, поскольку в этом большую роль играет индивидуальное воображение и художественное творчество.*

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, моделирование, концептуализация, языковая картина мира.

Abstract. *In determining the conceptual structures of any concept in the language, the identification of structures determined on the basis of national thought and cultural consciousness is considered one of the cognitive conditions. However, in creative artistic perception, the images that emerge within the framework of the concept may differ from the above structures, since individual imagination and artistic creativity play an important role in this.*

Keywords: cognitive linguistics, concept, conceptsphere, modeling, conceptualization, linguistic picture of the world.

Kirish. Konseptual-metaforik va konseptual metonimik modellash – bu tilshunoslik, psixologiya va boshqa sohalarda tushuncha va tasavvurlarni ifodalash uchun ishlatiladigan nazariyalardir. Ular, asosan, til orqali fikrlarimizni qanday tashkil etishimiz va ifodalashimizga ta'sir qiladi.

Konseptual-metaforik va konseptual metonimik modellashirish til va fikrlarni qanday tashkil etishimizda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular bizning mantiqiy fikrlashimizni, tushunishimizni va qanday ifodalashimizni shakllantiradi. Bu nazariyalar yordamida tilshunoslar va tadqiqotchilar inson fikrlashining asosiy mexanizmlarini o'rganadilar.

Aosiy qism. Adabiyotlar tahlili. Shundan kelib chiqib, biz ijodkorning “yaxshilik” konseptiga badiiy tafakkur nuqtayi nazaridan yondashuvini quyida tahlil qilishga kirishamiz. Kuzatuvlarimiz natijasida konsepsiyaning milliy-madaniy ong darajasida yaratilgan kodlari o'zgarishi mumkinligini aniqladik. Dastlab O'tkir Hoshimovning yaxshilik borasidagi konseptual talqinlarini ko'rib chiqamiz. Masalan, avvalgi boblarda yaxshilik bilan bog'liq tasavvurlar doirasida kuzatilmagan **“Yaxshilikdan yomonlik izlashning jazosi – yomonlikdir”** (Yaxshilikdan shubhalanish, u haqda yomon gumonda bo'lish yaxshilikka olib kelmasligi) 1-modeli quyidagi misolda namoyon bo'ladi: “Boyagi odam yo'lda ketayotib, Iso meni baribir aldadi, o'rgatgan duosi yolg'on, deb o'ylabdi. Qarasa, yerda bir bo'lak suyak yotganmish. Duo kuchini sinash uchun o'qigan ekan, suyak bir zumda bahaybat sherga aylanibdi-da uni parchalab tashlabdi... Yaxshilikdan yomonlik izlashning jazosi shu bo'lsa kerak...” [1.87]

Tadqiqot metodologiyasi. O'tkir Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asarida “Suqrot savoli” deb nomlangan qatorda yaxshilik so'zida kinoyaviy yo'sinda “yomonlik” (xiyonat) tushunchasi, ya'ni **“Yaxshilikning kinoyasi – yomonlik”** 2-modeli ifoda etilgan: “Ulug' olim Suqrot ko'chada ketayotib, bir nomard orqasidan kelib, kuragiga pichoq uribdi. Suqrot xotirjam burilib qarab, so'rabdi: Men senga qachon “yaxshilik” qiluvdim, birodar? Buyuk faylasuf savolida qanchalar iztirob borligini xiyonatga yo'liqqan odam biladi!”

Yozuvchining yaxshilik va yomonlik dualizmi haqidagi quyidagi fikrlaridan o'z vaqtida qilinmagan har qanday yaxshilik, ya'ni kechikib qilingan yaxshilik aslida yomonlikka aylanishi mumkinligi haqidagi mazmunni anglash mumkin. Bu o'rinda **“Kechikkan yaxshilik – yomonlik sababchisi”** 3-konseptual modeli shakllanadi: “O'z fursatida qilinmagan yaxshilik yomonlikka yo'l ochishi mumkin”.

“Tebranma dunyo” qatrasida mehr yaxshilik, qahr esa yomonlik nishonasi ekanligi haqidagi kod namoyon bo'ladi: “Mehr – yaxshilik, qahr esa yomonlik belgisi. Shunaqa-ku, mabodo teskarisi bo'lsa-chi?” Shunisi xarakterliki, bu qarash mutlaq haqiqat emas, negaki, biz yaxshilik deb o'ylagan narsa aslida yomonlik bo'lishi mumkin. Haddan ortiq mehr ham yomonlikka yo'l ochishi mumkin (masalan, bola tarbiyasida). Konseptual mazmunning bunday ziddiyatli holatiga matnning 2-jumlasidagi “Shunaqa-ku, mabodo teskarisi bo'lsa-chi?” so'roq gapi ishora qiladi. Bu fikrni yozuvchi “Ertasiga esa u boshqa odamni o'ldirdi... Sizning mehringiz yaxshilikka xizmat qildimi, yomonlikkani? Dunyoda soat kapgiridek tebranib turadigan haqiqatlar ham bo'ladi...” tarzida davom ettirar ekan, yuqoridagi boblarimizda bayon etganimiz yaxshilik konseptual tuzilmalari orasida eng ko'p qayd etilgan va yaxshilik ifodasining muqobili bo'lgan *mehr, mehribonlik* tushunchalari konsept tushunchasiga zid holda hamma vaqt ham uning natijasi kutilganidek bo'lavermasligi mumkinligi haqidagi fikr ilgari suriladi. Bu o'rinda 4-konseptual model **“Yaxshilik – xizmatkor”** shaklida (yaxshilikka ham, yomonlikka ham: bu o'rinda oqibat mutlaqo obyektiv xarakterda) bo'ladi.

Tahlil va natijalar. “Mantiqsiz mantiq” qatrasida ham yozuvchi **“Yaxshilik ta'madan mutlaqo holi”** 5-konseptual modelni yaratar ekan, jumalalarda garchi mantiqiy nomuvofiqlik bo'lmasa-da, negadir qatrani “Mantiqsiz mantiq” deb nomlaydi. Aslida yozuvchi birinchi jumlaning 2-jumla bilan mantiqan asoslab bermoqchi bo'ladi. “O'ng qo'ling berganini chap qo'ling bilmasin, degan gap bor. Aslida, birovga yaxshilik qilib, javobini kutish ta'magirlik”dir.

“Xotira” nomli qatrasida yozuvchi yaratgan **“Yaxshilik unutilmasligi shart”** 6-modeli milliy-diniy qadriyatlarimizga zid hisoblanadi. Ya'ni qadriyatlar qilingan yaxshilikni butunlay unutishlikni uqtirib keladi. Bu borada yozuvchi qarashlari birmuncha ziddiyatli, ya'ni yaxshilikni eslab, yomonlikni unutadiganlarga ko'proq xayrixohlik seziladi. Agar yozuvchi bu o'rinda yaxshilik qiluvchini emas, balki yaxshilik oluvchini nazarda tutayotgan bo'lsa, demak, u holda yondashuv to'g'ri: “Yaxshilikni eslab, yomonlikni unutadiganlardan ko'ra, yaxshilikni unutib, yomonlikni eslab yuradiganlar, afsuski, ko'proq”.

Yozuvchi A.Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanida yaxshilikni bilmagan “haromzoda” deb ayblangan o'rinlar uchraydi: “Begim, garchi achchiqlansangiz ham, aytishga majburman sizda vijdon, insof, rahm, va'da, vafo, yaxshilikni bilish, boring-ki, odamgarchilikdan hech gap yo'q emish. Bil'aks siz: hiylakor bir tulki, og'zi qon bir bo'ri, rahmsiz bir jallod, uyatsiz bir yigit! [2.179] Ko'z o'nglari qorong'ulanib bir necha vaqt serraygancha qoldi. Yana “Yaxshilikni bilmagan haromzoda”, – deb qo'ydi. Boya bu xatdan xabarsiz edi”. (A.Qodiriy, “O'tkan kunlar”)

Quyidagi misolda **“Yaxshilikning qaytimi – yaxshilik yoki yomonlikdir”** 7-modeli kuzatiladi: “Yomonlikka yaxshilik bilan javob bersang, bir hissa savob olasan. Yaxshilikka yomonlik bilan javob bersang, o'n hissa gunohga botasan. Negaki, bu dunyoda yomonlikka yaxshilik qiladiganlardan ko'ra yaxshilikka yomonlik qiladiganlar o'n hissa ko'p”; “O'nta yaxshiligingga bitta yaxshilik qaytsa, xursand bo'l. Shuyam qaytmasligi mumkin edi. O'nta yaxshiligingga bironta yaxshilik qaytmasa ham, xursand bo'l, chunki yaxshilikka yomonlik qaytishi ham mumkin edi”. T.Malikning “Falak” qissasidan bu model doirasida quyidagi matnni keltirish mumkin: “Ko'zim ochiqligida orzu-havasim ushalsa, degan yolg'iz umid bilan yashayapman. Yaxshilik yerda qolmaydi, o'g'lim. Bizga ko'rsatgan lutf-u karamingiz, Xudo xohlasa, o'n chandon bo'lib o'zingizga qaytadi”. [3.50] O'lmas Umarbekovning “Odam bo'lish qiyin” asarida bu xususda shunday jumlar uchraydi: “Husanxon akang tilla odam, tilla. Ko'rdingmi, o'g'lim, yaxshilik qilsang yaxshilik qaytadi. Hech kim seni unutmaydi”. [4.38]

Chingiz Aytmatovning “Oq kema” asarida **“Yaxshilik qilishga qodirlik”** 8-modelini ko'rish mumkin: “Ko'pni ko'rgan kishilar kekxa Mo'minni – Mo'min chaqqon deb atashardi. Bu atrofdagi uni hamma tanirdi, u ham hammani bilardi. U ochiq ko'ngilligi, hatto sal-pal biladigan odamiga ham biron yaxshilik qilishga tayyorligi, har kimning xizmatiga hozir-u nozirligi, hammaga sadoqati va xushmuomalaligi tufayli shunday laqab olgandi”. [5.164]

Yozuvchi yana shu modelning submodelini ham ifodalaydi, ya'ni “Begona odam yaxshilik qilishga qodir emas” tarzidagi o'z nuqtayi nazarini buvi yondashuvida quyidagicha aks ettiradi: “Buvi: “Begonani qancha yedirma, qancha ichirma, undan yaxshilik ko'rmaysan”, – deydi”. (Ch.Aytmatov, “Oq kema”).

“Yaxshilikni qabul qiluvchining axloqsizligi – uyat” 9-konseptual model Ch.Aytmatovning quyidagi fikrlariga muvofiq keladi: “Sen unga yaxshilik qilasan, u senga yomonlik qaytaradi. Uyalmaydi ham, uyalishni xayoliga keltirmaydi ham. Xuddi shunday bo'lishi lozimdek”. (Ch.Aytmatov, “Oq kema”)

Yozuvchi N.Eshonqul “Maymun yetaklagan odam” asarida yaxshilikni farqlash nihoyatda mushkulligi, ko'pincha odamlarning bu boradagi mezonlari bir-biridan keskin farqlanishi, u haqdagi tasavvurlar turlichaligini **“Yaxshilik – bu nuqtayi nazar”** 10-model misolida ko'rish mumkin: “Bu hayotda nima yaxshilig-u nima yomonlik, hech qachon farqlab bo'lmaydi, yaxshilik – ayni paytda kimlargadir yomonlik, yomonlik esa ayni paytda kimlargadir yaxshilik bo'lib tuyuladi, mening umrimda anglagan xulosam shu dedi. – Yo'q, – dedim men unga salmoq bilan, mening xulosam hammaning xulosasi bo'lishi kerak, degan ohangda gapirishidan g'ashim kelib. – Bular mutlaqo qarama-qarshi tushunchalar. Yomonlik yaxshilik bo'lishi sira ham mumkin emas, nimaiki hurlikka, erkka, ezgulikka zid bo'lsa, u yomonlikdir, – dedim” [6.120]; “Men bu yerda qaysi biri yomonlik, qaysi biri yaxshilik, hech farqlay olmayman. Umrim davomida ham buni farqlay olmadim” (N.Eshonqul, “Maymun yetaklagan odam”); “E'tiqodli odamlar, to'g'rirog'i, e'tiqodi mustahkam odamlar yaxshilik bilan yomonlikni juda teran anglaydilar, – dedim va gapimdagi balandparvozlikdan o'zim uyalib, to'xtab qoldim”. (N.Eshonqul, “Maymun yetaklagan odam”).

Xulosa. Yaxshilik milliy-madaniy konseptual tuzilmasida ijodkorlarning badiiy tasavvuridagi konseptual modellar xalq jonli tili timsoli bo'lgan maqollarning konseptual modellariidan birmuncha farq qiladi. Bu holat har bir ijodkor dunyoqarashi bilan bog'liq tarzda uning tasavvurida shakllangan yaxshilik konsepsiyasining kognitiv tasvirlari ko'rinishida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хошимов Ў. Дафтар хошиясидаги битиклар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.-876
2. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. Roman. – Toshkent: O'zME, 2018. – B.179.
3. Тоҳир Малик. Фалак (кисса). – 2008 /www.ziyouz.com кутубхонаси. – Б.50.
4. Умарбеков Ў. Одам бўлиш қийин. Роман – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б.38.

5. Aytmatov Ch. Oqkema. Qissa. – Toshkent, 2018. – 164 b.

6. Назар Эшонкул. Маймун егаклаган одам. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – Б.120.

UO'K 80/81

FIKRNI BOSHQACHA IFODALASH SAN'ATI – PERIFRAZANING AHAMIYATI VA IMKONIYATLARI

D.B.Yuldasheva, PhD, dots., Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada perifraza va frazemalar o'rtasidagi lingvistik va semantik bog'liqlik tahlil qilinadi. Perifrazaning turli ko'rinishlari – leksik, obrazli va individual-muallifiy shakllari yoritilib, ularning frazeologik birliklar bilan o'zaro aloqasi tilshunos olimlar, xususan, I.B. Golub, V.P. Utkina, G.T. Molojay, Y.A. Belchikov, N.P. Pototskaya hamda A.Fitrat qarashlari asosida ko'rib chiqiladi. Perifrazaning majoziy va tasviriy imkoniyatlari, uning badiiy matnlar va publiksistikada obrazlilikni ta'minlashdagi roli ochib beriladi. Shuningdek, perifrazalarning dastlab nutq hodisasi sifatida yuzaga chiqib, so'ngra til hodisasiga aylanishi, ularning izchil qo'llanish orqali umumxalq mulkiga aylanish jarayoni misollar bilan asoslanadi.

Kalit so'zlar: perifraza, frazema, tasviriy vosita, istiora, nutq hodisasi, til hodisasi, izofiy birikma, badiiy tasvir, metafora, barqaror birikma, evfemizm, "qarash istiorasi"

Аннотация. В статье анализируется лингвистическая и семантическая связь между перифразой и фразеомой. Рассматриваются различные виды перифраз — лексические, образные и индивидуально-авторские — на основе взглядов таких лингвистов, как И.Б. Голуб, В.П. Уткина, Г.Т. Моложай, Я.А. Бельчиков, Н.П. Потоцкая и А. Фитрат. Раскрываются образные и стилистические возможности перифразы, её роль в обеспечении выразительности художественных и публицистических текстов.

Ключевые слова: перифраза, фразеома, изобразительное средство, ирония, речевой феномен, языковой феномен, изофорная конструкция, художественное изображение, метафора, устойчивое выражение, эвфемизм, «взглядовая метафора»

Abstract. This article analyzes the linguistic and semantic relationship between periphrasis and phraseemes. Different types of periphrasis—lexical, figurative, and individual-authorial—are examined based on the perspectives of linguists such as I.B. Golub, V.P. Utkina, G.T. Molojay, Y.A. Belchikov, N.P. Pototskaya, and A. Fitrat. The figurative and stylistic potential of periphrasis, as well as its role in enhancing expressiveness in literary and journalistic texts, are explored.

Keywords: periphrasis, phraseeme, figurative device, metaphor, speech phenomenon, linguistic phenomenon, izofatic construction, artistic imagery, metaphor, stable phrase, euphemism, "view metaphor"

Perifrazaga oid ishlarda tasviriy vositaning frazemalar bilan aloqadorligi haqida ayrim fikr-mulohazalar bayon etiladi. Masalan, I.B.Golub perifrazalarni leksik, obrazli va individual-muallif perifrazalar singari bir necha guruhlarga ajratadi hamda obrazli perifrazalar odatda barqaror xususiyat kasb etib, frezeologizatsiyalashgan yoki frezeologizatsiyalashuv jarayonida bo'ladi, degan fikrni olg'a suradi [1, 241-242].

Tilshunos olim V.P.Utkina rus tilidagi "спустя рукава", "лечь костями" singari idiomatik oborot, barqaror birikma, frezeologik chatishmalar bir vaqtning o'zida parafrastik oborotlar ham bo'la olishini, bunday vositalar badiiy asarlarda obrazlilikni ta'minlash vositalaridan biri ekanligini alohida ta'kidlaydi [2, 95-98].

Perifrazaga doir maxsus ish yaratgan belorus olimi G.T.Molojay bu hodisani quyidagicha tushuntirishga intiladi: "Perifraza ostida semantik jihatdan bo'linmaydigan so'z birikmalari (kam hollarda gaplar) tushuniladi. Ular alohida predmet, belgi yoki harakatlarni tasviriy atash va ayni paytda ularning xususiyatlarini ko'rsatish uchun nutq jarayonida paydo bo'ladi"[3, 14-16].

Perifrazalarning frazemalar bilan uzviy aloqadorligini ko'rsatuvchi dallilardan biri sifatida quyidagi fikrni keltirish mumkin: "Perifrazalar badiiy asar tilida, gazeta tilida va og'zaki nutqda ishlatiladi. Ularning asosiy qismini barqarorlashgan, umum tomonidan tan olingan, hamma uchun tushunarli bo'lgan, odatda, frazema hisoblangan birikmlar tashkil etadi"[4,203].

Yuqorida keltirilgan fikr taniqli tilshunos Y.A.Belchikov qalamiga mansub bo'lib, bunda perifraza frazemaning bir turi sifatida tan olinmoqda. Y.A.Belchikov o'zining bu fikrini "Lingvistik qomusiy lug'at"da yanada konkretlashtirishga harakat qilgan. Olimning fikricha, funksional jihatdan perifrazalar ikki turga bo'linadi: a) nutqda tayyor holda qo'llanuvchi umumtil oborotlari, frazemalar yoki hikmatli so'zlar va b) ma'nosi muayyan matnda namoyon bo'luvchi situativ yoki individual muallif perifrazalari. Keyingi guruhga olim "*Vaqt – qanotli tegirmon*" (C.Yesenin) kabi perifrazalarni misol sifatida keltiradi. Bu ishda perifrazalarning evfemizmlar va tabular hosil qilishdagi ishtiroki, "ezop tili"ni shakllantirishdagi roli haqida ham so'z yuritilgan edi [5, 371].

Bundan ko'rinadiki, ba'zi tilshunos olimlar perifraza (parafraza)larni frazemalarning turlaridan biri sifatida talqin qilmoqdalar. Masalan: A.N.Kojin "*голубой экран*" (*zangori ekran*) perifrazasini frazemalar jumlasiga kiritgan edi [6,80]. Bizningcha, perifrazalar sof turg'un birikmalar guruhiga kiradi. To'g'ri, perifrazalarda o'ziga xos ma'no majoziyliigi mavjud. Biroq shunday bo'lsa ham, ularning umumiy ma'no salmog'i komponentlarning ma'nosidan kelib chiqadi. Biroq mazkur majoziylik perifraza bog'lanayotgan asl so'zga nisbatangina muayyan ahamiyat kasb etadi. Perifraza komponentlari o'z lug'aviy ma'nolarida qo'llanib, ma'lum bir umumiy ma'noning reallashuvida vosita vazifasini bajaradi.

Shunisi e'tiborliki, o'z vaqtida Abdurauf Fitrat tasviriy ifoda (perifraza)larni istioraning turlaridan biri sifatida talqin etib, "*qarash istiorasi*" deb nomlagan edi. Olimning mulohazasicha, "*inqilob quyoshi*", "*umid yulduzi*" kabi atamalarning hammasi nahvga ko'ra qarash uyushmasi (izofiy jumla)dir. Inqilobni quyoshga, umidni yulduzga o'xshatgandan so'ng o'xshagan bilan o'xshatilg'onni "*qarash uyushmasi*" shaklida bir-biriga boylab aytganimiz uchun bularga "*qarash uyushmasi*" deymiz. Qarash istiorasida o'xshatilg'onning o'zi emas, uning bir sifati, bir holi qoldirilsa bo'ladi. "*Inqilob nuri*", "*umid yulduzi*", "*zulm tirnog'i*", "*o'lim panjasi*" kabi tubandagi o'rnaklarga qarash istiorasi bordir: *Qora o'tmish changalidan qutulib, // "Erk chechagi" taqa olg'an kuchli qiz; Tengsiz man degan "zulmat tirnog'i". // Bo'g'iq faryodlar yiq olg'animi? // "Turmush dengizi" shamol qo'zg'atsa, // Sen ham ko'zingga yosh to'ldirmag'il; Yana yig'i o'luklarga sajda qilish boshlandi, // Yana "umid yuragi"ga nishtar uchi tashlandi; "Umid buyrug'in ijro etaman, // "Tilak yurti"ga mezbon etaman // Biz "borliq bag'ri"da qarshi kuch, unutmam* [7, 65-66].

A.Fitratning bu asarini nashga tayyorlagan taniqli adabiyotshunos olim X.Boltaboyev "*qarash istiorasi*" atamasiga quyidagicha izoh beradi: "*Qarash istiorasi*" forsiy tilda izofaning vazifalaridan biri – qaratqich bilan qaralmishni o'zaro bog'lashdir. Bu o'rinda "istiora"ni "izofiy birikma"larga asoslanib, qaratqichli metafora ma'nosida qabul qilish mumkin. Tilshunoslik nuqtayi nazardan aytganda, bu gapdagi vazifasiga ko'ra – sifatlovchi aniqlovchidir" [8, 107]. Bizningcha, A.Fitratning shoir Botudan keltirgan yuqoridagi she'riy parchalarga asoslanib, "*qarash istiorasi*"ni "qaratqichli metafora emas, balki tasviriy ifoda yoki perifraza deb talqin etish mumkin.

N.P.Pototskaya fransuz tilidagi perifrazalarni tadqiq etib, quyidagi xulosalarga keladi:

1. Perifraza ko'pincha otning, ba'zan esa fe'lning o'rnida qo'llanadi. Perifrazalarning qo'llanishi nutqiy uslublarning takomillashuvi bilan bog'liq.

2. Neytral perifraza ilmiy, rasmiy va epistolyar matnlar tarkibida uchraydi. Bu tasviriy vosita hozirgi publitsistika va badiiy nutq uslubiga xos matnlarda keng tarqalgan.

3. Perifraza aniqlanmish sifatida qo'llangan so'zning ma'noni ochishga, sharhlashga xizmat qiladi. Perifrazalar ironik, giperbolik ma'no nozikliklarini ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Ba'zan esa perifraza metafora orqali ham ifodalanishi mumkin.

4. Matn tarkibida perifrazalardan noo'rin foydalanish uslubiy g'alizlikka olib keladi. Buni o'z vaqtida fransuz adibi Molyer ham keskin tanqid qilgan edi.

5. Notiqlar ko'pincha takrordan qochish uchun atoqli otlarni ma'no jihatdan unga mos keluvchi perifrazalar bilan almashtirishga intiladilar [9, 149-151].

Perifrazaga aloqador bo'lgan, lekin hozirgacha to'la hal etilmagan masalalardan yana biri perifrazaning til hodisasiga yoki nutq hodisasiga mansubligi muammosidir. Bu muammo bilan maxsus shug'ullangan perifrazalarni asosan nutqiy hodisa sifatida baholaydilar. Maslan, belorus tilshunosi G.P.Molojayning fikricha, "Frazemalar tilning tayyor birliklaridir, perifrazalar esa ma'lum sharoitda, ma'lum badiiy tasvirda, konkret aloqada vujudga keladigan tasviriy ifodalardir. Ular

okkozional yasalmalardir va nutq jarayoniga mansubligi bilan ajralib turadi”[10, 19]. Rus tilshunos olimasi L.N.Sinelnikova ham G.P.Molojyning bu fikrini qo‘llab-quvvatlaydi hamda perifrazalarni asosan nutq hodisasi sifatida inobatga oladi: “Frazemalar tilning semantik birligidir, perifrazalar esa nutq birligi sanaladi[11, 255-260].

Bizningcha, G.P.Molojy va L.N.Sinelnikovalarning yuqorida keltirilgan perifrazalarni nutq hodisasi sifatida talqin qilishlariga biroz e’tiroz bildirishga to‘g‘ri keladi. Chunki perifrazalar faqat nutq hodisasi ekan, tilimizda keng tarqalgan “oq oltin”, “po‘lat ot chavondozlari”, “qalam ahli”, “mo‘yqalam sohiblar”, “kumush tola”, “zangori ekran”, “qanotli do‘stlar”, “ilm ahli” singari ko‘pgina perifrazalar hozirgi kunda til hodisasi sifatida tilning lug‘aviy tizimidan mustahkam o‘rin olgani hech kimg sir emas. Shunga ko‘ra, perifrazalar har qanday tilda dastlab nutq hodisasi sifatida paydo bo‘ladi, ular qayta-qayta qo‘llanish natijasida nutq hodisasidan til hodisasiga aylana boradi, degan xulosaga kelish mumkin. Bu jihatdan K.S.Gorbachyevich tomonidan aytilgan quyidagi fikrni keltirish o‘rinlidir: “Muayyan bir shaxs tomonidan ishlatilgan perifraza jamiyat tasdig‘idan o‘tsa, tan olinsa, u til birligiga aylanishi mumkin. Aks holda, u nutqiy faktligicha qolaveradi[12, 58-59].

Ana shu fikrlarga asoslanib biz perifrazalarni *til perifrazalari* va *nutq perifrazalari* deb ikki guruhga ajratib tahlil qilish lozim deb hisoblaymiz. Masalan, XX asr o‘zbek adabiyotining yorqin siymolaridan biri bo‘lgan Maqsud Shayxzoda (1908-1967) qalamiga mansub bo‘lgan va Alisher Navoiy ijodini xarakterlashga xizmat qiluvchi “*g‘azal mulkining sultoni*” degan perifrazani Maqsud Shayxzoda ilk bor “Sovet O‘zbekistoni” (hozirgi O‘zbekiston ovozi) gazetasida shoir tavalludining 525yilligi oldidan yozilgan maqolasida sarlavha sifatida qo‘llagan edi. Shoir va tanqidchi olim Maqsud Shayxzoda vafotidan keyin uning olti tomlik “Asarlar”ini nashrga tayyorlagan prof.N.Mallayev Maqsud Shayxzodaning navoiyshunoslikka oid tadqiqotlaridan tuzilgan 4-tomni ham shunday umumiy nom – “G‘azal mulkining sultoni” deb atadi (Toshkent, 1972). Ana shundan keyin bu tasviriy ifoda xalqimiz orasida juda ommalashib ketdi, hozirgi vaqtda bu tasviriy ifoda (perifraza) aytilar ekan, uning muallifi ko‘pincha esga ham kelmaydi. Lekin Maqsud Shayxzoda yaratgan barcha perifrazalar ham ana shunday ommalashib, mulkiga aylanib qolgani yo‘q. Masalan, Maqsud Shayxzoda she‘riyatida “*diyor surati*” (xarita), “*ilm pasporti*” (diplom), “*fazokash sayyoh*”, “*fazo kemasining passajiri*”, “*fazo yo‘lchilari*”, “*azaliy manzillar ilk musofiri*” (kosmonavt) kabi bir qator perifrazalar nutqiy hodisa sifatida qo‘llanib, bu she‘rlarga alohida joziba bag‘ishlashga xizmat qilgan edi[13, 8-11]. Ammo hozirga qadar bunday perifrazalar til mulkiga aylanib, “*g‘azal mulkining sultoni*” singari xalq ongiga chuqur singib ketgani emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. – М.: “Высшая школа”. 1986. – С. 241-242.
2. Уткина В.П. Перифратический оборот в русской художественной литературе // Известия Крымского педагогического института. Том 33. Выпуск 1. – Симферополь 1959. – С. 95-98.
3. Моложай Г.П. Перифразы в белорусском литературном языке. Автореф. дис...канд. филол. наук. – Минск, 1971. – С. 14-16.
4. Русский язык, энциклопедия. – М., 1979. – С. 203.
5. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990. – С. 371.
6. Кожин А.Н. Слова-термины и термины-фразеологизмы // Вопросы фразеологизмии (материалы всесоюзного симпозиума “Фразеологизм и слово”). Выпуск 3. – Самарканд: Изд-во СамГУ, 1970. – С. 80.
7. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham adabiyot havaslilari uchun. Nashrga tayyorlovchi, so‘z boshi va izohlar muallifi X.Boltaboyev. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1995. – B. 65-66.
8. Fitrat A. O‘sha asar, 107-bet.
9. Пототская Н.П. Стилистика современного французского языка (теоретический курс). – М.: “Высшая школа”, 1974. – С. 149-151.
10. Моложай Г.П. Перифразы в белорусском литературном языке. Автореф. Дис... канд. Филол. Наук. – Минск, 1971. – С 19.
11. Синельникова Л.Н. О сущности перифразы как функционально-семантической единицы речи // Вопросы грамматического строя современного русского языка. – М.: Наука, 1972. – С. 255-260; Синельникова Л.Н. Именная перифраза в языке советской поэзии. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1975. – С. 11.
12. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного слова употребления. – М. – Л., Наука. 1966. – С. 58-59.
13. Shamsiddinov X. Термины в художественной речи. Автореф. Дис... канд. Филол. Наук. – Ташкент, 1984. – С. 8-11.

TILSHUNOSLIKDA “KONSEPT” KATEGORIYASI: NAZARIY QARASHLAR VA YONDASHUVLAR

G.X.Yuldosheva, o'qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda keng muhokama qilinayotgan “konsept” kategoriyasining nazariy asoslari va ilmiy talqinlari yoritilgan. Konsept fenomeni inson tafakkuridagi mental birlik sifatida talqin qilinib, uning til, ong va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. S.A. Askoldov, Y.S. Stepanov, V.A. Maslova kabi olimlarning konsept haqidagi qarashlari ko'rib chiqilib, ularning lingvokulturologik va kognitiv tilshunoslikdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, konsept tushunchasining tushuncha (ponyatiye) bilan farqli jihatlari, uning madaniy, emotsional va tarixiy qatlamlari alohida ko'rsatib o'tilgan. Maqolada konseptni milliy tafakkur va madaniyatni aks ettiruvchi markaziy birlik sifatida tadqiq etishning nazariy va metodologik asoslari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, madaniyat, mental birlik, tushuncha.

Аннотация. В данной статье освещаются теоретические основы и научные интерпретации категории «концепт», которая широко обсуждается в языкознании. Феномен концепта трактуется как ментальная единица человеческого мышления, анализируется его взаимосвязь с языком, сознанием и культурой. Рассмотрены взгляды таких ученых, как С.А. Аскольдов, Ю.С. Степанов и В.А. Маслова на концепт, выявлено их значение в лингвокультурологии и когнитивной лингвистике. Кроме того, показаны отличия концепта от понятия, а также его культурные, эмоциональные и исторические пласты. В статье анализируются теоретические и методологические основы изучения концепта как центральной единицы, отражающей национальное мышление и культуру.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, культура, ментальная единица, понятие.

Abstract. This article highlights the theoretical foundations and scholarly interpretations of the “concept” category, which is widely discussed in linguistics. The phenomenon of concept is interpreted as a mental unit in human cognition, and its interrelation between language, consciousness, and culture is analyzed. The views of scholars such as S.A. Askoldov, Y.S. Stepanov, and V.A. Maslova on the concept are examined, and their significance in linguoculturology and cognitive linguistics is revealed. Furthermore, the differences between the notion of “concept” and “notion” (ponyatiye), as well as its cultural, emotional, and historical layers, are emphasized. The article analyzes the theoretical and methodological foundations of studying the concept as a central unit reflecting national thinking and culture.

Keywords: concept, cognitive linguistics, linguoculturology, culture, mental unit, notion.

Kirish. So'nggi yillarda tilshunoslikda keng muhokama qilinayotgan mavzulardan biri bu – “konsept” kategoriyasidir. Dastlab falsafa, mantiq va psixologiya fanlari doirasida shakllangan ushbu atama hozirgi kunda tilshunoslikda ham mustaqil nazariy tushuncha sifatida qaralmoqda. Konsept — inson tafakkuridagi madaniy, ijtimoiy va psixologik tajribalarni mujassamlashtiruvchi mental birlik sifatida ta'riflanadi.

Atama tilshunoslikka XX asrning boshlarida kirib kelgan. Rus olimi S.A. Askoldov 1928-yilda chop etilgan mashhur maqolasida konseptni “turli tushunchalar haqida fikrlash jarayonini aks ettiruvchi birlik” sifatida izohlagan. Bu yondashuv konseptni oddiy lingvistik birlikdan ko'ra kengroq fenomen: tafakkur va bilish faoliyati bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida tushunishga yo'l ochdi. Shunga qaramay, XX asrning 70-yillarigacha konsept atamasi ilmiy muomalada aniq chegaralanmagan, turli olimlar uni turlicha talqin qilganlar. Chunki konseptning mohiyati bir vaqtning o'zida ham til, ham tafakkur, ham madaniyat bilan bog'liq bo'lib, uni qat'iy belgilash murakkab masala bo'lib qolgan.

1980-yillardan boshlab konsept masalasi keng qamrovli tarzda tadqiq etila boshladi. Bunda ingliz olimlari Ray Jakendoff va Jorj Lakoffning kognitiv lingvistika sohasidagi ishlari alohida ahamiyat kasb etdi. Ular tilni inson tafakkurining bevosita in'ikosi sifatida izohlab, konseptni “konseptualizatsiya”, “konseptual tizim”, “konseptual mohiyat” kabi tushunchalar bilan bir qatorda tadqiq etdilar. Shu davrdan boshlab konsept tilshunoslikdagi asosiy kategoriyalardan biriga aylandi.

Asosiy qism. Bugungi kunda konsept so‘zning semantik tarkibini ochishda, inson ongida dunyo haqidagi bilimlar shakllanishini va ularning til orqali ifodalanishini o‘rganishda, shuningdek, milliy-madaniy qadriyatlarni yoritishda markaziy tushuncha sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, XX asrning 90-yillaridan boshlab bu termin lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik tadqiqotlarida faol qo‘llanila boshladi.

Atama lotincha “*conceptus*” so‘zidan olingan bo‘lib, “tushuncha”, “idrok etmoq” ma’nolarini bildiradi. Zamonaviy kognitiv fanlarda konsept “insonning aqliy va psixik imkoniyatlari orqali bilim va ko‘nikmalarni qayd etuvchi mental birlik” sifatida ta’riflanadi. Tilshunoslikda esa konsept so‘zning inson ongidagi timsolini, uning hissiy, emotsional va madaniy qatlamlarini ifodalaydi.

Ko‘plab olimlar konseptni tushuncha bilan qiyoslagan holda izohlaydilar. Tushuncha ko‘proq mantiqiy-kategoriyaviy birlik sifatida qaralsa, konsept shu tushunchaning inson ongida baholash, emotsional va madaniy komponentlar bilan boyigan ko‘rinishidir. Demak, konsept nafaqat predmet yoki hodisa haqidagi bilish jarayonini, balki unga nisbatan qadriyatli va hissiy munosabatni ham o‘zida mujassam etadi.

Rus tilshunoslik maktabida “konsept” masalasi alohida e’tibor qozongan va u til, ong hamda madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishda asosiy kategoriya sifatida talqin etilgan. Mazkur maktabning yirik vakillari: S.A. Askoldov, Y.S.Stepanov, V.A.Maslova kabi olimlarning qarashlari konseptologiya rivojida muhim ahamiyatga ega.

S.A.Askoldov konseptni “inson tafakkuridagi tushunchalarni fikrlash jarayonida ifodalovchi mental birlik” sifatida ta’riflaydi. [1].

S.A. Askoldov konseptlarni ikki ko‘rinishga ajratadi:

1. Indivd konsepti – shaxsiy tajriba va individual ong asosida shakllanuvchi birlik;
2. Umumiy konsept – jamiyat tajribasi, madaniyat va til muhitida shakllanib, mustahkamlangan birlik.

Uning bu tasnifi konseptni nafaqat lingvistik, balki psixologik va falsafiy jihatdan ham izohlash imkoniyatini yaratadi. Bizningcha, Askoldovning mazkur yondashuvi hozirgi kunda ham lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Chunki konseptni faqat individual tafakkur mahsuli sifatida talqin qilish yetarli emas – u milliy madaniyat, ijtimoiy xotira va qadriyatlarga asoslangan umumiy shakllarda ham mavjud. Shu bilan birga, individuallik va umumiylik uyg‘unlashganda konseptning dinamik mohiyati ochiladi: shaxsiy tajriba milliy ong bilan qo‘shilib, yangicha mazmunlar hosil qiladi. Shunday qilib, Askoldovning konseptni ikki darajada ko‘rib chiqish haqidagi qarashi zamonaviy tilshunoslik uchun ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. [2].

Y.S. Stepanov esa konseptni “madaniyatning asosiy hujayrasi” sifatida talqin qiladi. Uning nazarida, har bir konsept uch tarkibiy qismdan tashkil topadi:

1. Asosiy ma’no – til birliklarida mustahkamlangan semantik mazmun;
2. Qo‘shimcha qatlam – tarixiy va madaniy konnotatsiyalar;
3. Shaxsiy-emotsional qirra – xalq ruhiyati va individual tajriba bilan bog‘liq ma’no. [3].

Y.S.Stepanovning qarashiga ko‘ra, konsept xalq ongida shakllangan mental “xarita” bo‘lib, u til vositasida namoyon bo‘ladi, biroq til doirasidan tashqarida ham kengroq semantik mazmunga ega. Bizningcha, bu yondashuv konseptni faqat lingvistik birliklar bilan chegaralashdan xalos etib, uni kengroq madaniy va ruhiy kontekstda tahlil qilish imkonini beradi. Chunki konseptning asosiy semantik yadrosi tilda mustahkamlangan bo‘lsa-da, uning tarixiy va madaniy qatlamlari xalqning asrlar davomida orttirgan ijtimoiy tajribasi bilan shakllanadi. Shaxsiy-emotsional jihat esa milliy ong va individual tajriba uyg‘unlashgan holda konsept mazmunini yanada boyitadi.

Shundan kelib chiqib, Stepanov konseptni “xalq ongining mental xaritasi” sifatida izohlaydi. Bu metafora juda o‘rinli, chunki konsept til orqali namoyon bo‘lsa-da, u inson tafakkurida til

chegarasidan tashqariga chiqib, kengroq bilimlar tizimini shakllantiradi. Boshqacha aytganda, konsept til va madaniyatni bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajaradi.

Zamonaviy lingvokulturologiyada Stepanovning ushbu uch qatlamli modeli konseptni tadqiq etishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, milliy qadriyatlarni ifodalovchi konseptlarni (masalan, o'zbek tilidagi "or-nomus" konsepti) tahlil qilishda uning semantik yadrosi, tarixiy-madaniy konnotatsiyalari va emotsional qatlamlarini alohida ko'rsatib berish tadqiqotning mukammalligini ta'minlaydi. V.A. Maslova esa konseptni lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilib, uni "xalq ongining mental xaritasi" deb ataydi. Uning ta'kidlashicha, konsept tarkibida milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar va tarixiy-madaniy tajribalar mujassam bo'ladi. Shuningdek, u til orqali ifodalangan konsept jamiyatning tarixini, madaniyatini va milliy o'zligini aks ettiruvchi asosiy vosita hisoblanadi.

V.A. Maslova tomonidan konseptni lingvokulturologik nuqtai nazardan talqin etilishi va uni "xalq ongining mental xaritasi" sifatida belgilash ilmiy asosga ega qarash hisoblanadi. Chunki konsept oddiy lingvistik birlik emas, balki xalqning tarixiy-madaniy merosi, qadriyatlari va urf-odatlarini mujassamlashtiruvchi kognitiv birlikdir. Maslova ta'kidlaganidek, konsept til orqali namoyon bo'lar ekan, u faqat til tizimi doirasida emas, balki jamiyatning tarixiy taraqqiyoti va madaniy xotirasi bilan ham uzviy bog'liqdir.

Mazkur yondashuvning dolzarb jihati shundaki, konsept milliy o'zlikni anglash va xalq ruhiyatini tadqiq etishda asosiy manba sifatida qaraladi. Zero, millatning qadriyatlari, an'analari va mental xususiyatlari til birliklari orqali shakllangan konseptlarda mujassam topadi. Shu sababdan konseptlarni lingvokulturologik jihatdan o'rganish nafaqat til tizimini, balki milliy o'zlikni anglash jarayonini ham yoritishga xizmat qiladi.

Maslova tomonidan ilgari surilgan "mental xarita" metaforasi esa konseptlarning xalq tafakkuridagi o'zaro aloqalari va ularning umumiy kognitiv makonini ifodalashda samarali vosita hisoblanadi. Xususan, milliy ongda markaziy o'rin tutuvchi "or-nomus" singari konseptlarni tadqiq etishda ushbu yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bunday konseptlar milliy identitetning asosiy tayanch nuqtalaridan biridir. Shunday qilib, rus tilshunosligida konsept turlicha izohlanadi: S.A. Askoldov uni fikrlash jarayonining birligi sifatida, Y.S. Stepanov madaniyatning asosiy hujayrasi sifatida, V.A. Maslova xalq ongining mental xaritasi sifatida talqin etadi. Demak, konsept so'z orqali ifodalanishiga qaramay, uning mazmuni til chegarasidan chiqib, xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, qadriyatlari va ongida shakllangan tushunchalarni qamrab oladi.

Xulosa qilganda, g'arb tilshunosligida esa J. Lakoff, M. Johnson kabi olimlar konseptni kognitiv tilshunoslik doirasida "konseptual tizim"ning tarkibiy qismi sifatida o'rganadilar. Masalan, Lakoff va Johnson ishlab chiqqan konseptual metafora nazariyasida insonning dunyoni til vositasida qanday konseptualizatsiya qilishi tushuntiriladi. Bunda til birliklari tayyor "yorliqlar" emas, balki inson ongidagi konseptual tuzilmalar, tasnif va modellarga asoslangan holda tajribani hamda dunyoqarashni kodlovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. / Под ред. проф. В.П. Нерознака. - М.: Academia, 1997.
2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001.
4. Sh. Safarov. *Kognitiv tilshunoslik*. - Samarqand: Sangzor nashriyoti., 2006.- 92 b.
5. M. Mirtojiyev, N.Mahmudov. *Til va madaniyat*. - Toshkent: O'zbekiston, 1992. 110-bet.
6. X.Narxodjayeva. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Monografiya. "Ilm-fan-ma'naviyat" nashriyoti. -Qarshi, 2024.
7. X.Narxodjayeva. Nutqiy muloqot kommunikativ aloqa turi sifatida. Zamonaviy tilshunoslikda madaniyatlararo muloqot. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. -Qarshi, 2024.-B. 37-41.

MATNNING INTEGRATIV TABIATI: KATEGORIYALAR VA INTERTEKSTUAL FENOMENA

M.A.Yuldasheva, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada matn kategoriyalari va intertekstuallik hodisasining matnshunoslikdagi o'rni yoritilgan. Matnning yaxlitligi, izchilligi va kommunikativ samaradorligini ta'minlovchi asosiy kategoriyalar turli olimlarning nazariy qarashlari asosida tahlil qilingan. I.Galperin, V.Valgina, V.Karasik, R.Bogrand, D.Ashurova kabi tadqiqotchilar fikrlari taqqoslanib, ularning umumiy va farqli jihatlari ko'rsatib berilgan. Intertekstuallik matnning semantik va madaniy tizimini kengaytiruvchi, uni boshqa matnlar bilan bog'laydigan integratsion kategoriya sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: matn, matn kategoriyalari, intertekstuallik, kogeziya, kogerentlik, yaxlitlik, kommunikativlik.

Аннотация. В статье рассматриваются категории текста и феномен интертекстуальности в современном языкознании. Анализируются основные категории, обеспечивающие целостность, связность и коммуникативную направленность текста. На основе трудов И.Р. Гальперина, В. Валгиной, В. Карасика, Р. Богранда и Д. Ашуровой определяются общие черты и различия научных подходов. Интертекстуальность рассматривается как интеграционная категория, расширяющая семантические и культурные границы текста.

Ключевые слова: текст, категории текста, интертекстуальность, когезия, когерентность, целостность, коммуникация.

Abstract. This article examines text categories and the phenomenon of intertextuality within the framework of modern linguistics. The main categories that ensure text integrity, coherence, and communicative effectiveness are analyzed based on the views of I.R. Galperin, V.Valgina, V. Karasik, R.Beaugrande, and D. Ashurova. The study highlights their similarities and differences, emphasizing intertextuality as an integrative category that connects the text to broader semantic and cultural contexts.

Keywords: text, text categories, intertextuality, cohesion, coherence, integrity, communicativeness.

Zamonaviy lingvistika fanida matnning mohiyatini, tuzilishini va kommunikativ funksiyasini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Matn til tizimining eng yirik birligi sifatida nafaqat grammatik, balki semantik, pragmatik va ijtimoiy jihatdan ham murakkab tuzilishga ega. U inson tafakkuri va muloqot faoliyatining asosiy shakli bo'lib, g'oyalarni uzatish, ijtimoiy munosabatlarni ifodalash va madaniy qadriyatlarni saqlash vositasi hisoblanadi. Shu bois matnni lingvistik, kommunikativ va madaniy kontekstda tadqiq etish zaruriy ehtiyojga aylangan. Matnni tahlil qilishda muhim nazariy tushunchalardan biri bu matn kategoriyalaridir. Ular matnning yaxlitligi, izchilligi, mantiqiy bog'liqligi va kommunikativ samaradorligini ta'minlovchi universal belgilar tizimidir. Har bir kategoriya matnning ma'lum funksional jihatini aks ettiradi — biri mazmuniy bog'liqlikni, boshqasi muallifning munosabatini yoki muloqot maqsadini bildiradi. So'nggi yillarda matnshunoslikda intertekstuallik hodisasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Intertekstuallik — matnning boshqa matnlar bilan aloqadorligi, ularning mazmuni va shaklidan foydalanish orqali yangi semantik qatlam hosil qilish jarayonidir. U matnning kognitiv, madaniy va kommunikativ doirasini kengaytiradi. Shu bois, intertekstuallik matn kategoriyalarining yakunlovchi, integratsion unsuri sifatida e'tirof etiladi. Tadqiqotda matn kategoriyalari tizimi bilan intertekstuallik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinadi hamda ularning matnning mazmuniy yaxlitligini ta'minlashdagi o'rni yoritiladi.

Tilshunoslik fanida matnni o'rganish masalasi so'nggi yillarda keng ko'lamda rivojlanib, u zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning markaziy yo'nalishiga aylandi. Matnni anglashda asosiy mezonlardan biri — bu matn kategoriyalaridir. Matn kategoriyalari matnning yaxlitligi, izchilligi,

mantiqiy bog'liqligi va kommunikativ maqsadga yo'naltirilganligini ta'minlovchi universal belgilar tizimini tashkil etadi. Ular matnni boshqa lingvistik birliklardan ajratib turadi hamda har bir kategoriya matnning ma'lum funksional jihatini ifodalaydi.

Olimlar matn kategoriyalarini turlicha talqin qilganlar. I.Galperin matnning grammatik, semantik va kompozitsion butunligini ta'minlaydigan o'n asosiy kategoriyani ajratadi. Unga ko'ra, informativlik, bo'linuvchanlik, kogeziya, retrospeksiya, modallik va yakunlanganlik kabi belgilar matnning strukturaviy barqarorligini ta'minlaydi[1;13]. V.Valgina esa matnni kommunikativ hodisa sifatida ko'rib, uning asosiy vazifasi muallifning maqsadini o'quvchiga yetkazishdan iborat deb hisoblaydi. U matnning yaxlitligi va bog'liqligini grammatik, leksik va semantik vositalar orqali yuzaga chiqishini ta'kidlaydi[2;119]. V.Karasik esa matnni sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilib, uni muloqot jarayoni va insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar kontekstida o'rganadi[3;185]. Shunday qilib, Galperin matnning strukturaviy tomoniga, Valgina va Karasik esa uning kommunikativ va pragmatik mohiyatiga urg'u beradilar.

Matnshunoslikdagi yondashuvlar orasida Z.Turayeva, I.Galperin va N.Bolotnova tomonidan ilgari surilgan tasnif alohida o'rin tutadi. Ularning fikricha, matn kategoriyalari ikki turga bo'linadi: strukturaviy va mazmuniy[4;81]. Strukturaviy kategoriyalar matnning tashqi tuzilishini, mazmuniylari esa voqelikning semantik aksini ifodalaydi. Kogeziya va kogerentlik shu nuqtayi nazardan eng muhim belgilar hisoblanadi. Kogeziya matndagi formal bog'liqlikni, kogerentlik esa g'oyaviy uzviylikni ifodalaydi. Matnning chinakam yaxlitligi ana shu ikki hodisa uyg'unligida namoyon bo'ladi. Shu sababli kogeziya va kogerentlik matnning ichki mantiqiy tizimini shakllantiruvchi asosi sifatida qaraladi. N. Bolotnova matnni faqat grammatik va semantik birliklar yig'indisi sifatida emas, balki badiiy olamni lingvistik jihatdan moddiylashtiruvchi tuzilma sifatida ko'radi. U matnning asosiy parametrlari sifatida voqelik, zamon va makon kabi global kategoriyalarni ajratadi. Bu kategoriyalar matnni tushunishda fazoviy va vaqt o'lchovlarini, shuningdek, voqealar rivojini ifodalaydi. Shuningdek, Bolotnova dialogiklikni global kategoriya sifatida baholab, uni muallif va o'quvchi o'rtasidagi subyektivlik va murojaatlilik bilan bog'laydi. Unga ko'ra, matnning mazmuniy dinamikasi ana shu dialogik munosabatlar orqali yuzaga chiqadi, ya'ni har bir matnda yashirin muloqot mavjud. Dialogiklikning subkategoriyalari sifatida subyektivlik va murojaatlilikni ajratadi; ular muallifning o'z munosabatini, o'quvchiga murojaatini, fikr almashuvni ifodalaydi. Bolotnova yondashuvida matn kategoriyalari faqat lingvistik shaklga emas, balki semantik va psixologik omillarga ham tayanadi, bu esa matnning kommunikativ qimmatini oshiradi[6;162].

Matn kategoriyalari tizimida alohida o'ringa ega bo'lgan tushunchalardan biri — intertekstuallikdir. Bu hodisa matnning boshqa matnlar bilan bevosita yoki bilvosita aloqadorligini anglatadi. Intertekstuallik orqali matn o'zining semantik tizimini boyitadi, o'quvchi tafakkurida yangi ma'no qatlamlari hosil qiladi. Yuliya Kristeva bu atamani birinchi bo'lib lingvistik muomalaga kiritgan va uni "matnlararo dialog" sifatida talqin qilgan. Keyinchalik R.Bogrand, V.Dresler, D.Ashurova kabi olimlar intertekstuallikni matnning asosiy kategoriyalaridan biri sifatida o'rganishgan. Ularning fikricha, har qanday matn avvalgi matnlar bilan bog'lanadi: ularni davom ettiradi, takrorlaydi yoki yangi ma'noda talqin etadi. R. Bogrand va V. Dreslarning "*Introduction to Text Linguistics*" asarida matnni matn sifatida tan olish uchun zarur bo'lgan yetti asosiy kategoriya belgilab beriladi: kogeziya, kogerentlik, intensionallik, akseptabellik, informativlik, situativlik va intertekstuallik.

• Kogeziya — matndagi so'z va gaplarning grammatik-leksik bog'lanishidir, u tashqi yaxlitlikni ta'minlaydi.

• Kogerentlik — matn ichidagi g'oyalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni bildiradi.

• Intensionallik — muallifning maqsadi va niyatidir.

• Akseptabellik — o'quvchining matnga bo'lgan munosabatini, uning kutilmalari bilan mosligini ko'rsatadi.

• Informativlik — yangi ma'lumot miqdorini belgilaydi.

• Situativlik — matnning yaratilish konteksti bilan bog'liqligini ifodalaydi.

• Intertekstuallik — matnning boshqa matnlar bilan aloqasidir.

Ularining yondashuvida intertekstuallik yakunlovchi, lekin markaziy kategoriya sifatida talqin qilinadi. Chunki har qanday matn boshqa matnlar bilan bevosita yoki bilvosita aloqada bo'ladi. U o'zidan avvalgi matnlarni eslatadi, ularni davom ettiradi yoki ularga zid ma'no yaratadi. Shu tarzda intertekstuallik matnni ijtimoiy va madaniy tizimning bir qismi sifatida ko'rsatadi. Bogrand va Dresler bu kategoriya orqali matnni kommunikativ-kognitiv tizim sifatida tushuntiradilar, ya'ni u faqat lingvistik shakl emas, balki madaniy muloqotning faol ishtirokchisidir. Intertekstuallik kogerentlikni kengaytiradi — u matn ichidagi mantiqiy bog'lanishlarni boshqa matnlar bilan bog'lab, madaniy xotira doirasiga kiritadi[7;260]. Intertekstuallik matnning kogerentligi va intensionalligini mustahkamlaydi. U matnning ichki g'oyalar tizimini tashqi madaniy kontekst bilan bog'lab, o'quvchining idrok jarayonini faol qiladi. Shuningdek, intertekstuallik matnning akseptabelligini, ya'ni o'quvchining uni qabul qilish darajasini ham belgilaydi. Masalan, badiiy matnlarda iqtiboslar, alluziyalar, epigraflar va reminisitsiyalar matnning semantik qatlamini kengaytiradi va o'quvchida madaniy assotsiatsiyalar uyg'otadi. Shu tariqa, intertekstuallik matnni mustaqil tuzilma emas, balki madaniy va ijtimoiy muloqot tizimining faol qismi sifatida ko'rsatadi.

D.Ashurova o'zining "Text Linguistics" asarida intertekstuallikni matnshunoslikning eng muhim tushunchalaridan biri deb baholaydi. Unga ko'ra, intertekstuallik — bu matnning boshqa matnlar bilan o'zaro aloqasi bo'lib, u semantik, uslubiy va madaniy jihatdan ifodalanadi. Ashurova matnni mustaqil hodisa sifatida emas, balki madaniy va ijtimoiy kontekstda yashovchi tizim sifatida talqin etadi. Muallif fikricha, har bir yangi matn ilgari yaratilgan matnlar tizimiga kiradi: u ularni takrorlaydi, yangicha talqin qiladi yoki ularga zid ma'no beradi. Shu bois, intertekstuallik matnning ijtimoiy-madaniy kommunikatsiyasini ta'minlovchi kategoriya hisoblanadi. Ashurova intertekstuallikni o'quvchi faoliyati bilan ham bog'laydi: o'quvchi yangi matnni tushunish jarayonida ilgari o'qigan matnlarga tayanadi, o'z xotirasidagi ma'lumotlarni qayta tiklaydi va shu orqali yangi ma'no hosil qiladi. Bu yondashuv intertekstuallikni kognitiv jarayon sifatida ham izohlaydi[5;52,55].

Turli tadqiqotchilar nazariyalarini tahlil etar ekanmiz, ularni birlashtiruvchi umumiy jihat shuki, matnning mohiyati har doim yaxlitlik va bog'liqlik asosida shakllanadi. Intertekstuallik esa ushbu ikki kategoriya o'rtasida integratsion ko'priq vazifasini bajaradi. U matnning estetik, semantik va kommunikativ qiymatini oshiradi, uni o'quvchi ongida kengroq madaniy makon bilan bog'laydi. Shu bois intertekstuallik matn kategoriyalari tizimining yakunlovchi va birlashtiruvchi elementi sifatida e'tirof etiladi. U matnni madaniy xotira, ijtimoiy tajriba va til hodisasining uzviy birligida talqin etishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гальперин И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. — Москва: Наука, 1981.
2. Валгина Н.С. *Теория текста*. — Москва: Логос, 2003.
3. Карасик В.И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. — Москва: Гнозис, 2004.
4. Тураева З.Я. *Лингвистика текста (Текст: структура и семантика)*. — Москва: Просвещение, 1986.
5. Ашурова Д. *Text Linguistics*. — Тошкент: ЎзМУ нашриёти, 2012.
6. Болотова Н.В. *Текст и его категории*. — Нижний Новгород: ННГУ, 2007.
7. Dresler W., Beaugrande R. *Introduction to Text Linguistics*. — London: Longman, 1981.

UO'K 81'276:316.77

LAQABLARNING IJTIMOY- PRAGMATIK FUNKSIYASI

M.Yuldosheva, PhD, o'qituvchi, Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti Namangan manzili, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada muloqot jarayonida laqablar ijtimoiy-pragmatik stamoyillari asosida tahlil qilingan. Laqablarning illokutiv xususiyati, presuppozitsiya va implikaturalari, munosabatni tartibga solishdagi o'rni, birdamlikni shakllantirish, ijtimoiy masofa yaratishdagi kommunikativ natijalari ilmiy asosda izohlanadi.

Kalit so'zlar: laqab, sotsiopragmatika, nutqiy akt, illokutiv maqsad, birdamlik, yuz nazariyasi, FTA, FSA, indeksikallik, implikatura.

Аннотация. В данной статье прозвища анализируются в процессе коммуникации на основе социально-прагматических принципов. Научно обосновываются иллокутивные свойства прозвищ, их пресуппозиции и импликатуры, а также роль в регулировании

межличностных отношений, формировании солидарности и создании социальной дистанции в общении.

Ключевые слова: прозвище, социопрагматика, речевой акт, иллокутивная цель, солидарность, теория “лица”, FTA, FSA, индексикальность, имплицатура.

Abstract. This article analyzes nicknames in the process of communication based on socio-pragmatic principles. The illocutionary characteristics of nicknames, their presuppositions and implicatures, as well as their role in regulating interpersonal relations, shaping solidarity and creating social distance in interaction, are explained on a scientific basis.

Keywords: nickname, sociopragmatics, speech act, illocutionary purpose, solidarity, face theory, FTA, FSA, indexicality, implicature.

Til jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va munosabatlar sistemasini aks ettiruvchi murakkab tizim bo‘lganligi sababli, muloqot vositalarining shakl va mazmuni jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va psixologik holatlarni o‘zida aks ettiradi. Shu jihatdan laqablar nafaqat nominativ birlik, balki jamiyatda shaxslararo birdamlikni ifodalovchi, ijtimoiy baholashni amalga oshiruvchi, guruh ichida mavqe va rol taqsimotini ko‘rsatib beruvchi, muloqotning pragmatik mexanizmlarini ishga soluvchi til hodisasi sifatida diqqatni tortadi.

Laqabning kommunikativ qiymatini belgilovchi asosiy omil – kontekstdir. Bir kontekstdagi laqab birdamlik va yaqinlik belgisi bo‘la olgan holda, boshqa kontekstdagi xuddi shu laqab hurmatsizlik, kamsitish, hatto konfliktga sabab bo‘lishi mumkin. Bu esa laqabni dinamik pragmatik vosita sifatida tasniflash imkonini beradi. “Laqab – shaxsning tashqi ko‘rinishi yoki xarakteridagi ma‘lum belgi yoki xususiyatiga ko‘ra, uning ijtimoiy ahvoli yoki nasl-nasabiga ko‘ra nomlanishidir [1, 50]. Laqablar maqom, obro‘, yutuq, imtiyoz, ijtimoiy mavqeyi, ijtimoiy faoliyat natijasini ifodalaydi. Laqablar ko‘pincha ixtiyoriy shakllanmasligini, inson va jamiyat omillarini asosida kurtak otishini kuzatamiz. Badiiy matnda personajlarning laqabi ularning shaxs sifatidagi ijtimoiy belgilari: millati, jinsi, yoshi, kasbi haqida axborot berishga xizmat qiladi.

Lich fikricha, baholash kategoriyasi nutqiy muloqotda xushmuomalilik va hurmatsizlik strategiyalarini belgilovchi asosiy mexanizmdir [2, 124-129]. Ushbu mexanizm laqab qo‘llashda ham yaqqol namoyon bo‘ladi: ijobiy baholovchi laqablar suhbatdoshga nisbatan hurmat va e‘tirofni ifodalab, muloqotda xushmuomalilik strategiyasini kuchaytiradi; salbiy baholovchi laqablar esa hurmatsizlikni yuzaga keltirib, kommunikativ ziddiyatga zamin yaratadi. Braun va Levinson tomonidan ilgari surilgan “yuz” (face) nazariyasi ham laqab qo‘llashning ijtimoiy-pragmatik mohiyatini yoritishda muhimdir [3, 64-70]. Chunki laqab muloqot ishtirokchisining ijobiy yoki salbiy “yuz”ini qo‘llab-quvvatlash (solidarity), yoxud unga tahdid solish (face-threatening act) orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatida funktsional ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, laqab qo‘llash xushmuomalilik va hurmatsizlik strategiyalarining aniq ko‘rinishi bo‘lib, muloqot jarayonida baholash, birdamlik va ijtimoiy masofani belgilashda muhim pragmatik rol o‘ynaydi.

Jahon tilshunosligida laqablarning pragmatik vazifasi xushmuomalilik nazariyalari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilib kelinadi. Kalpeper laqabning hurmatsizlik (impoliteness)ni anglatishdagi o‘rniga e‘tibor qaratadi [4, 92-96]. Goffman esa laqablar orqali shaxsning jamiyatdagi roli, ijtimoiy identifikatsiyasi va o‘zaro aloqalardagi birdamlikni signal qiluvchi indeksik birlik sifatidagi tabiati haqida fikr yuritadi [5, 56-58].

O‘zbek tilshunosligida esa asosan laqablarning antroponimik xususiyatlari (kelib chiqishi, nominativ funksiyasi) o‘rganilgan bo‘lib, shu kabi tilshunos olim B.Qilichev S.Ayniy asarlaridagi antroponimlarni tadqiq etib, laqabning satirik ma‘no ifodab kela olishini, xalq dostonlarda qo‘llangan laqablar hazil yoki masxara ma‘nosida qo‘llanganligini yozadi [6, 123 -129.]. Shuning uchun ko‘p hollarda shaxsning jismoniy kamchiligidan (shaxsning jismoniy kamchiligiga oid laqablar kishilarning tabiati, xarakteri, o‘xshashligi, tug‘ma yoki orttirilgan nuqsoni asosida) kelib chiqib qo‘yilgan laqablar salbiy ma‘no ifodalaydi [7, 101-103].

Ammo laqabning sotsiopragmatik mohiyati, ya'ni uning nutqiy akt sifatida birdamlikni shakllantirish, ijtimoiy baholash, ierarxiyani belgilash va konflikt keltirib chiqarish imkoniyatlari – so'nggi yillarda tadqiqotning dolzarb yo'nalishiga aylanmoqda.

Laqab muloqotda shaxsni rasmiy ismdan farqli tarzda tezkor identifikatsiya qilish, uning ijtimoiy mavqeyi, psixofiziologik xususiyati yoki guruhga mansubligiga doir yashirin presuppozitsiyalarni ifodalash, birdamlikni kuchaytirish yoki ijtimoiy masofani oshirish orqali xushmuomalilik (*FSA – Face Supporting Act/Yuzni himoya qiluvchi akt yoki hurmatsizlik (FTA – Face Threatening Act/Yuzga tahdid soluvchi akt)*) natijalarini yuzaga chiqargan holda baholash, hazil, tanqid, ierarxiyani tartibga solish, in-group (guruhga mansublik) va out-group (guruhga begonalik) chegaralarini ajratish, birdamlik ramkalarini shakllantirish, shuningdek suhbat implikatura va illokutiv niyat asosida suhbatdoshlarda ijtimoiy-psixologik reaksiyalarni (kulgi, uyat, g'azab, quvonch) vujudga keltirish orqali semantikdan ko'ra pragmatik kuchi ustuvor bo'lgan murakkab ijtimoiy signalizator funksiyasini bajaradi [2, 124-129].

Misol uchun, “*Kapitan*” laqabi sport jamoasida birdamlik va rahbarlikni ifoda qilibgina qolmay, unda “jamoaning yetakchisi” semasi presuppozitsiya bo'lsa, “*Sen mas'uliyatsan, biz senga ergashamiz*” degan yashirin- implikatsiyaga ham ega. “*Kattakon*” laqabi jismoniy, iqtisodiy xususiyatga ishora qilib, do'stona muhitda birdamlikni kuchaytiradi, ammo begona muhitda – FTA (*Face Threatening Act /Yuzga tahdid soluvchi akt*)ni ifodalaydi.

Ko'rinadiki, kontekst - natijani belgilovchi omil, ya'ni aynan muloqotning ijtimoiy sharoiti, suhbatdoshlar o'rtasidagi masofa va birdamlik darajasi, nutq vaziyati, suhbat oldi tajribasi, ishtirokchilarning rollari hamda maqsadlari laqabning qaysi illokutiv maqsadga xizmat qilishini – yaqinlikni kuchaytirish (FSA)mi yoki ijtimoiy yuzga tahdid (FTA) keltirishimi – belgilab, bir xil lingvistik birlikning turli pragmatik natijalarini yuzaga chiqaradi.

Laqablar ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, identifikatsiya qilish (biror shaxsni yoki guruhni ajratib ko'rsatish), ijtimoiy maqomni belgilash kabi vazifalarni bajaradi. Bu til birliklarining ishlatilishi nafaqat shaxsni ajratib ko'rsatish yoki identifikatsiya qilish bilan cheklanmay, balki ko'pincha muloqot jarayonida quvvat asimmetriyasi (nutq ishtirokchilarining ijtimoiy yoki psixologik quvvat pozitsiyalaridagi nomutanosiblik)ni shakllantirish, ijtimoiy tartibni saqlash, guruh ichidagi aloqalarni mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

Laqablarni nutqda qo'llanishi, funksional shakliy belgisiga ko'ra ikkiga ajratish mumkin:

- *atoqli ot sifatida mustaqil qo'llanuvchi laqablar;*
- *shaxs ismi bilan birga keluvchi laqablar [8, 120.].*

Shaxs ismlari bilan birga keluvchi laqablar ko'pinch ism tarkibiga qo'shib yoziladi:

Ichkaridagilarning biri – uy egasi – Mirkomilhoji. Yaqin-yaqinlarda Mirkomilboy desa odam u yoqda qolib, daraxtlar ham bir silkinib tushardi. Toshkentdagi ikki zavodga ega bo'lgan bu odamning salobati, o'zini tutishini ko'rgan kimsa, “bu zavodning egasimi yo dunyoning xo'jasimi?” deya yoqa ushlardi. O'n yettinchi yilning bahoridan to kuziga qadar xo'pam muloyimlashdi. Ishchilarning maoshini oshirdi, yo'qsillarga inomlar berdi. Ko'z tikkan umidi – Qo'qon muxtoriyati barham topgach, qolgan umrini toat-ibodatga bag'ishlaganini e'lon qildi. Endi Mirkomilboy emas, taqvodor Mirkomil hoji nomi bilan atashdi.

(“*Savohil*”, 8-b.)

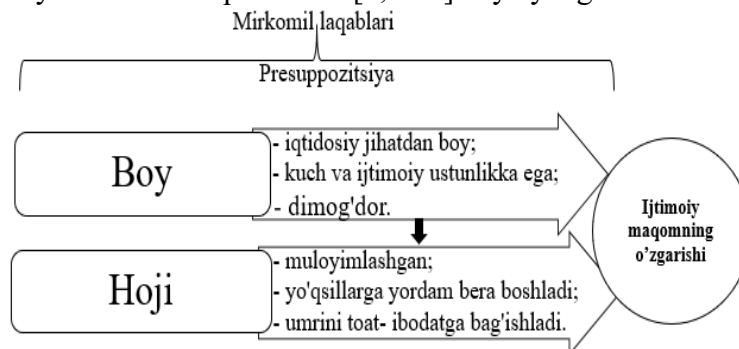
Ushbu badiiy kontekstda Mirkomilning “*boy*” va “*hoji*” laqabidan Mirkomilning o'tmish va bugungi sotsial belgilari uning identifikatsiyasiga ishora qiladi va buni quyidagi 1-chizma orqali izohlashga harakat qildik:

Bundan ko'rinadiki, shaxs laqabining o'zgarishi ijtimoiy maqomi va shaxsiy identifikatsiyasidagi sezilarli o'zgarishlarga sabab bo'la oladi. “*Hoji*” unvoni islom dinidagi muhim ijtimoiy va diniy maqomni ifodalaydi, ya'ni haj qilib, Ka'bani ziyorat qilib kelgan odamning faxriy unvoni, laqabidir. Garchi Mirkomil Kabani ziyorat qilmagan bo'lsa ham, u “*hojilik*” unvoniga teng ishlarni qilgani uchun xalq uni shunday nomlagan.

Laqablarning o'zgarishi ijtimoiy kontekstda nutqiy harakatlar (nutq akti), nutqiy strategiyalarning o'zgarishiga ham sababchi bo'ladi. Bu sotsiopragmatik tahlil yordamida laqablarning o'zgarishi shaxsning ijtimoiy rollarini o'zgartirishi va bu o'zgarishlarning nutqiy

amaliyotlar (ijtimoiy munosabatlarga qanday ta'sir ko'rsatishida aniq ko'rinadi. Muallif izohi bilan berilgan ma'lumotlar asosida *“boy” – dimog'dor, ijtimoiy mavqeyi va kuchi yuqori, bu uning nutqida bevosita strategiyalar* (direktiv nutq aktlari) ustunlik qilganini, *“hoji” rolida muloyim-lashgan, rasmiy, bilvosita strategiyalar* asosidagi nutqiy harakatlarga almashgan-ligini bilib olamiz.

Bu haqida Sh.Safarov “shaxs ijtimoiy mavqeyini farqlash uning kommunikativ faoliyatini o'rganish uchun muhimdir. Ijtimoiy status va rollardagi farqlar, albatta, muloqot birliklarining sotsiopragmatik xususiyatlarida *“iz” qoldiradi*” [9, 157] deya yozgan edi.

1-chizma. Laqabning ijtimoiy identifikatsiyaga ta'siri

Tadqiqot natijalariga ko'ra, laqablar muloqot jarayonida bir vaqtning o'zida bir nechta ijtimoiy-pragmatik funksiyani bajaradi: avvalo, ular suhbat ishtirokchisini rasmiy ismga nisbatan tezroq identifikatsiya qilish imkonini berib, kommunikativ jarayonni soddalashtiradi; ikkinchidan, shaxsga nisbatan ijtimoiy baho berish vositasi bo'lib, uning jamoa ichidagi mavqeyi, qadrini belgilaydi; uchinchi, birdamlikni kuchaytiruvchi strategik resurs sifatida til birliklari orasida alohida o'rin egallab, do'stona yaqinlikni mustahkamlaydi; to'rtinchidan, ijtimoiy status va rollarni namoyish etish orqali guruhdagi ierarxiyani tartibga soladi hamda rollar taqsimotining nutqiy ko'rinishda mustahkamlanishiga xizmat qiladi; beshinchidan, salbiy baho orqali shaxsning ijtimoiy yuziga (face) tahdid tug'dirib, ziddiyat yoki konflikt kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin; oltinchidan esa, laqablarning hazil va o'yin elementlari bilan qo'llanishi muloqotdagi taranglikni yumshatib, nutqiy jarayonni jonlantiradi, shu tariqa ijobiy emotsional fonni yaratadi. Shuning uchun laqablar semantik jihatdan oddiy nomlash vositasi bo'lgani holda, pragmatik sathda shaxslararo aloqalarni boshqaruvchi kuchli ijtimoiy signallar tizimini tashkil etadi.

Demak, laqab oddiy ism varianti emas, balki ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi sotsiopragmatik vosita bo'lib, tilning baholash, birdamlikni shakllantirish, ijtimoiy masofani boshqarish, hazil va tanqidni bilvosita yetkazish, statusni belgilash, sotsiopsixologik jarayonlarni nazorat qilish kabi murakkab funksiyalarini bajaradi. Shu sababli laqablar jamiyatda ijtimoiy tartibni saqlash va muloqotning pragmatik muvozanatini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan hodisadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ernest Begmatov, O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2013. – B. 50.
2. Leech G. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983. – p.124-129.
3. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: CUP, 1987. – p.64-70.
4. Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. Cambridge: CUP, 2011. – p.92-96.
5. Goffman E. Forms of Talk. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981. – p.56-58.
6. Kilichev B. Onomastika. O'quv qo'llanma. – Buxoro, 2023. – B. 123 -129.
7. Qodirova X. Xorazm shevalaridagi laqablar va ularni tadqiq qilishning nazariy va amaliy ahamiyati// Xalqaro ilmiy–amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2020. – B.101-103.
8. Andaniyozova D. Badiiy matnda onomastik birliklar lingvopoetikasi. – Toshkent, 2017. – B. 120.
9. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – Б. 157

UO'K 808.5

XX ASR O'ZBEK PROZASIDA ZIYOLI OBRAZI

G.A.Yunusaliyeva, o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr o'zbek prozasida ziyoli obrazining shakllanishi, o'zgarishi va badiiy talqini chuqur tahlil qilinadi. Ziyoli timsolining adabiyotdagi evolyutsiyasi

o'zbek jamiyati tarixidagi siyosiy, ma'naviy va madaniy o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: ziyoli, obraz, o'zbek prozasi, milliy ong, ma'naviy uyg'onish.

Аннотация. В статье представлен глубокий анализ формирования, трансформации и художественной интерпретации образа интеллигента в узбекской прозе XX века. Показано, что эволюция образа интеллигента в литературе тесно связана с политическими, духовными и культурными изменениями в истории узбекского общества.

Ключевые слова: интеллигент, образ, узбекская проза, национальное сознание, духовное пробуждение.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the formation, transformation, and artistic interpretation of the image of the intellectual in 20th-century Uzbek prose. It is shown that the evolution of the image of the intellectual in literature is closely related to political, spiritual, and cultural changes in the history of Uzbek society.

Keywords: intellectual, image, Uzbek prose, national consciousness, spiritual awakening.

Kirish. O'zbek adabiyoti tarixida ziyoli obrazi har doim alohida e'tibor markazida bo'lgan. Xalq taqdiri, millat kelajagi, adolat va erkinlik g'oyalari doimo ziyolilar zimmasiga yuklatilgan. XX asr esa o'zbek ziyoliligi uchun sinovli, ayni paytda o'sish davri bo'ldi. Bu asrda o'zbek jamiyatida siyosiy tuzumlar almashdi, ideologiyalar o'zgardi, ammo ziyolining ma'naviy missiyasi millatni uyg'otish, ma'rifat va adolat uchun kurashish o'z ahamiyatini yo'qotmadi.

Adabiyot bu jarayonning eng muhim ifodasi sifatida ziyolining o'zgaruvchan qiyofasini ko'rsatdi. Jadidlar davridagi ma'rifatparvar ziyolilar, sovet mafkurasi davridagi vijdon azobini chekkan ziyolilar, mustaqillik arafasidagi ma'naviy uyg'onish ziyolilari ularning barchasi o'zbek prozasining tarixiy-badiiy izchilligida shakllandi.

Ziyoli obrazi bu oddiy ijtimoiy tip emas, balki **millat ruhiy qiyofasining badiiy timsoli**. Shu bois, yozuvchilar uni har davrda o'z ijtimoiy-estetik qarashlari orqali talqin qilganlar. Bu maqola aynan shunday evolyutsion jarayonni aniqlashga qaratilgan.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlar asosiy o'rin tutadi:

Tarixiy-tipologik yondashuv – ziyoli obrazining XX asr o'zbek prozasidagi tarixiy shakllanish bosqichlarini aniqlash va ularni davr kontekstida talqin etish uchun qo'llanildi. Har bir asar o'z davrining ma'naviy manzarasini aks ettiradi.

Qiyosiy-tahliliy metod – turli yozuvchilarning asarlarida ziyolilarning xarakteri, g'oyaviy qarashlari va hayotiy pozitsiyasini o'zaro solishtirish orqali ularning umumiy va individual xususiyatlari aniqlanadi.

Badiiy tahlil – asarlarda ziyolilarning nutqi, psixologik holati, muhit bilan munosabati, maqsad va orzulari kabi jihatlar tahlil qilindi.

Sotsiologik yondashuv – ziyolining jamiyatdagi o'rni, xalq bilan aloqasi va ijtimoiy mas'uliyati madaniy-huquqiy nuqtai nazardan o'rganildi.

Tahlil obyekti sifatida quyidagi asarlar tanlandi:

Abdulla Qodiriy – “O'tkan kunlar”

Oybek – “Navoiy”

Abdulla Qahhor – “Sinchalak”, “O'tmishdan ertaklar”

Said Ahmad – “Ufq”

Pirimqul Qodirov – “Yulduzli tunlar”

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilar (B.Mirvaliyev, T.Jo'rayev, A. Nurmonov)ning ilmiy qarashlaridan ham foydalanildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, XX asr o'zbek prozasida ziyoli obrazining shakllanishi **uch asosiy bosqichda** kechgan:

1. Ma'rifatparvar ziyoli (XX asr boshlarida)

Bu bosqich jadidchilik harakati bilan chambarchas bog'liq. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi yozuvchilar o'z asarlarida ziyolini xalqning uyg'onishiga sababchi bo'luvchi kuch sifatida tasvirlaganlar.

Abdulla Qodiriyning “*O'tkan kunlar*” romanidagi **Otabek** obrazi o'z davrining ilg'or ziyolisi sifatida milliy ma'naviyat va yangilanish ramzidir. Otabek o'z atrofidagi jaholat, urf-odat va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurashadi. Uning “ilm va savod millatni qutqaradi” degan fikri jadidchilik mafkurasi badiiy ifodasidir.

Cho'lponning “*Kecha va kunduz*” romanidagi Anvar obrazida ham ziyolining fojiasi ko'rsatiladi: u xalq uchun jonini berishga tayyor, biroq jamiyatning sustligi va mustamlakachilik bosimi uni ichki iztirobga soladi.

2. Sovet davri ziyolisi (1930–1970-yillar)

Bu davrda ziyoli obrazi mafkuraviy nazorat ostida bo'lsa-da, yozuvchilar uni insoniylik, vijdon va halollik mezon sifatida gavdalantirdilar. **Oybek**ning “*Navoiy*” romanida Alisher Navoiy badiiy ideal, xalq manfaati uchun yashaydigan, adolatni ustun qo'yuvchi komil inson sifatida talqin etiladi. Oybek o'z davrida siyosiy cheklolarga qaramay, Navoiy obrazida milliy iftixor, ma'naviy erkinlik g'oyalarini ilgari surdi.

Abdulla Qahhor esa ziyolining jamiyatdagi ziddiyatlarini, uning vijdon azobini chuqur psixologik tahlil orqali yoritdi. Masalan, “*Sinchalak*” hikoyasidagi qahramon o'zini jamiyatdagi soxta qadriyatlarga moslashtirishga majbur, biroq ich-ichidan u bunga qarshi. Bu sovet davr ziyolisining ruhiy fojiasidir.

3. Mustaqillik arafasidagi ziyoli (1970–1990-yillar)

Bu davrda ziyolilar tarixiy xotira, milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarni qayta tiklashga intilgan obraz sifatida ko'rsatildi.

Said Ahmadning “*Ufq*” trilogiyasida ziyolilar o'z jamiyatining inqirozini chuqur his qiluvchi, o'z vijdoni bilan kurashuvchi insonlardir. Ular uchun “haqiqat” va “vijdon” tushunchalari mafkuraviy ramzlardan ustun turadi. **Pirimqul Qodirov**ning “*Yulduzli tunlar*” romanida Navoiy obraziga tarixiy-falsafiy yondashuv mavjud. Navoiy orqali yozuvchi millat o'zligini anglash, tarixiy xotirani tiklash, o'z qadriyatlariga qaytish zarurligini badiiy asosda ko'rsatadi.

Bu uch bosqichda ziyoli obrazi jamiyatdagi o'zgarishlarning badiiy oynasiga aylandi har bir davr ziyolisi o'z zamonining og'riq nuqtalarini o'zida mujassam etgan.

Muhokama. Ziyoli obrazining o'zbek adabiyotidagi roli shunchaki ijtimoiy sinfni ifodalash bilan chegaralanmaydi. U millat ruhining, ma'naviyatning, vijdon va adolatning timsolidir.

Adabiyotshunos olim T.Jo'rayevning ta'kidlashicha, “ziyoli obrazining o'zgaruvchanligi millat ruhiy holatining o'zgarishidan darak beradi, chunki ziyoli xalqning o'zini anglash shaklidir.”

Birinchidan, ziyoli obrazi adabiyotda ma'rifat va tafakkur ramzi sifatida gavdalanadi. Jadid adabiyotida bu obraz xalqni uyg'otish, millatni jaholatdan chiqarish g'oyasiga xizmat qildi.

Ikkinchidan, sovet davri ziyolilari orqali yozuvchilar insoniylik, vijdon, halollik g'oyalarini himoya qildilar. Garchi ularning faoliyati mafkuraviy nazorat ostida bo'lsa-da, ular ruhiy erkinlikni saqlab qoldilar.

Uchinchidan, mustaqillik arafasidagi prozada ziyoli jamiyat va tarix o'rtasidagi vositachi sifatida, xalqni o'zligiga qaytaruvchi shaxs sifatida ko'rsatildi. U endi faqat ma'naviyat emas, balki tarixiy xotira va milliy o'zlikni anglash ramziga aylandi.

To'rtinchidan, zamonaviy adabiyotda ziyoli obrazining yangi talqinlari paydo bo'ldi: u globalizatsiya, texnologiya va axborot bosimi ostida o'z qadriyatlarini saqlashga urinayotgan inson sifatida tasvirlanmoqda.

Shu bilan birga, ziyoli obrazi o'zbek prozasida insoniy mas'uliyat, vijdon va erkin fikrning abadiy timsoli sifatida o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Xulosa. XX asr o'zbek prozasida ziyoli obrazi millatning ma'naviy tarixi bilan chambarchas bog'liq. Har bir davr yozuvchisi o'z asarlarida ziyolini turli burchakdan talqin qilgan bo'lsa-da, ularning barchasini birlashtiruvchi jihat bu **vijdon, halollik, millat va insoniyat oldidagi mas'uliyat**dir. Ziyoli obrazi bu o'zbek xalqining ongida shakllangan ma'naviy ideal. U xalqni uyg'otuvchi, jamiyatni o'zgartiruvchi kuchdir.

Bugungi kunda ham o'zbek prozasida ziyoli obrazini yangicha mazmunda talqin etish ehtiyoji saqlanib qolmoqda. Zamonaviy yozuvchilar uni ijtimoiy tarmoqlar, axborot asri, madaniy globalizm sharoitida yangi ma'naviy qahramon sifatida qayta talqin etmoqdalar.

Shunday qilib, XX asr o'zbek prozasida ziyoli obrazi adabiyotning nafaqat badiiy, balki falsafiy-estetik tayanchlaridan biriga aylangan. Bu obraz orqali o'zbek yozuvchilari xalqning tarixini, orzularini, iztirob va g'ururini badiiy shaklda ifodalaganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirvaliyev B. *O'zbek prozasida shaxs muammosi*. – Toshkent: Fan, 2009.
2. Jo'rayev T. *Zamonaviy o'zbek adabiyotida ziyolilar tipologiyasi*. – Toshkent: O'zMU, 2015.
3. Nurmonov A. *Adabiy jarayon va badiiy tafakkur*. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
4. Rashidov S. *O'zbek romanchiligi taraqqiyotida shaxs konsepsiyasi*. – Toshkent: Fan, 2019.

UO'K 81-13

GRAMMATIK MA'NONING SHAKLLANISHIDA KOGNITIV MEXANIZMLAR: YORDAMCHI FE'LLAR MISOLIDA

X.R.Yunusova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada yordamchi fe'llarning grammatikalashuvi jarayoni kognitiv grammatika nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot inson tafakkuri, konseptual metafora va jismoniy tajriba (embodiment)ning grammatik ma'no shakllanishidagi rolini yoritadi. R. Langacker, G. Lakoff, M. Johnson va Heine & Kuteva nazariyalariga asoslanib, maqolada yordamchi fe'llarning leksik ma'nodan grammatik funksiyaga o'tishi sxemalashtirish va metaforik kengayish kabi kognitiv mexanizmlar bilan izohlanadi. O'zbek, ingliz va rus tillaridagi misollar bu hodisaning til, tafakkur va jismoniy tajriba o'rtasidagi uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kognitiv grammatika, grammatikalizatsiya, yordamchi fe'llar, konseptual metafora, jismoniy tajriba (embodiment), sxemalashtirish, semantik o'zgarish.

Аннотация. В статье рассматривается грамматикализация вспомогательных глаголов с точки зрения когнитивной грамматики. Анализируется роль человеческого мышления, концептуальной метафоры и телесного опыта (embodiment) в формировании грамматического значения. Основываясь на теориях Р. Лангакера, Дж. Лакоффа, М. Джонсона и Хайне и Кутевой, автор показывает, что вспомогательные глаголы переходят от лексического значения к грамматической функции через процессы схематизации и метафорического расширения. Примеры из узбекского, английского и русского языков отражают взаимосвязь языка, мышления и телесного опыта.

Ключевые слова: когнитивная грамматика, грамматикализация, вспомогательные глаголы, концептуальная метафора, телесный опыт (embodiment), схематизация, семантическое изменение.

Abstract. This article analyzes the grammaticalization of auxiliary verbs from the perspective of Cognitive Grammar. It explores the role of human cognition, conceptual metaphor, and embodied experience in shaping grammatical meaning. Drawing on the theories of R. Langacker, G. Lakoff, M. Johnson, and Heine & Kuteva, the study explains how auxiliary verbs evolve from lexical meanings to grammatical functions through schematization and metaphorical extension. Examples from Uzbek, English, and Russian illustrate the interrelation between language, cognition, and embodiment in this process.

Keywords: cognitive grammar, grammaticalization, auxiliary verbs, conceptual metaphor, embodiment, schematization, semantic change.

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda tilshunoslikda kognitiv paradigmanning shakllanishi grammatik hodisalarni yangi nuqtayi nazardan tahlil etish imkonini berdi. Avval sintaktik yoki formal mexanizm sifatida o'rganilgan grammatikalizatsiya jarayoni endilikda inson tafakkuridagi konseptual o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinmoqda.

Kognitiv grammatika (Langacker, 1987; 1991) nazariyasiga ko'ra, til birliklari inson ongida shakllangan mental tasvirlar va konseptual tuzilmalarning lingvistik ifodasidir. Grammatik shakllar, shu jumladan yordamchi fe'llar, insonning atrof-muhitni idrok etish, harakatni va holatni tajribasida modellashtirish natijasida yuzaga keladi (Evans & Green, 2006).

Masalan, ingliz tilidagi *go, be, have* yoki o'zbek tilidagi *bo'l-, tur-, yur-, qil-* kabi fe'llar dastlab leksik harakatni bildirgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan grammatik yordamchi birliklar sifatida zamon, davomiylik, modallik va aspekt ma'nolarini ifodalovchi shakllarga aylangan. Bu esa grammatikalizatsiya — kognitiv konseptualizatsiyaning natijasi ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot kognitiv-lingvistik tahlil metodologiyasiga asoslandi. Asosiy usullar:

- **Semantik xaritalash (semantic mapping)** – yordamchi fe'llarning semantik o'zgarish zanjirlarini aniqlash;

- **Konseptual metafora tahlili (Lakoff & Johnson, 1980)** – grammatik ma'nolarning metaforik asosini ko'rsatish;

- **Kognitiv sxemalash (Langacker, 1987)** – grammatik kategoriyalarning umumlashtirilgan mental modellari;

- **Embodiment yondashuvi (Gibbs, 2006)** – jismoniy tajribaning grammatik tuzilmalarga asos bo'lishini tahlil qilish.

Material sifatida o'zbek, ingliz va rus tillaridagi yordamchi fe'llar tizimi tanlandi. Har bir tilda semantik kengayish va grammatik ma'noga o'tish jarayonlari solishtirildi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra, yordamchi fe'llarning grammatiklashuvi konseptual metafora va jismoniy tajriba (embodiment) asosida kechadi.

- O'zbek tilida *bo'l-* fe'li dastlab “bo'lish, mavjudlik” ma'nosini bildirgan, keyinchalik esa zamon va modal ma'nolarga o'tgan. Bu o'zgarish **STATE IS EXISTENCE** metaforasiga asoslanadi.

- Ingliz tilida *go* yordamchi fe'li “harakatlanish” konseptidan “kelajak” va “niyat” ma'nosiga kengaygan (*I'm going to read*). Bu **TIME IS MOTION** metaforasining mahsulidir.

- Rus tilida *быть* fe'li “mavjudlik” ma'nosidan grammatik “holat bildiruvchi” yordamchi fe'lga aylangan, bu esa **BEING IS STATE** konseptini aks ettiradi.

Bu misollar grammatikalizatsiya jarayonining semantik qisqarish emas, balki konseptual kengayish va abstraksiyalash ekanini ko'rsatadi.

Muhokama. Kognitiv grammatika nuqtayi nazaridan grammatikalizatsiya — bu leksik ma'noning abstrakt konseptual modelga aylanish jarayonidir. Yordamchi fe'llarning grammatiklashuvi natijasida ular grammatik vositalarga aylanadi, biroq ularning konseptual asosi saqlanib qoladi (Langacker, 2008).

Masalan, *go* fe'lida harakat konsepti davom etadi, lekin bu harakat “vaqt o'tish” yoki “natija sari yo'nalish” bilan metaforik tarzda bog'lanadi. Shu tariqa, **TIME IS MOTION** metaforasi grammatik ma'nolarning shakllanishida asosiy kognitiv mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

Kognitiv grammatika nuqtayi nazaridan grammatikalizatsiya ikki asosiy jarayon orqali kechadi:

1. **Schematization (sxemalashtirish)** – til birligi o'zining konkret leksik ma'nosidan ajralib, umumiy konseptual tuzilma sifatida qayta modellashtiriladi;

2. **Subjectification (subyektivlashuv)** – ma'no obyektiv voqelikdan subyektiv nutqiy niyat, baho va hissiyot ifodasiga o'tadi (Langacker, 1991).

Bu jarayonlar natijasida yordamchi fe'llar kognitiv soddalashtirish va semantik umumlashtirish bosqichlarini bosib o'tadi.

Bundan tashqari, embodiment nazariyasi (Lakoff & Johnson, 1999; Gibbs, 2006) grammatik ma'nolarning jismoniy tajriba bilan bog'liqligini isbotlaydi. Inson tanaviy harakati — yurish, turish, bo'lish, o'tish kabi — grammatik kategoriyalarning semantik asosini tashkil etadi. Masalan, *tur-* fe'li o'zbek tilida “holatning davomiyligi”ni bildirsa, bu “**BARQAROR JISMONIY HOLAT – DOIMIYLIK**” konseptiga tayanadi.

Grammatikalizatsiya shuningdek metonimik kengayish orqali ham yuz beradi: harakatning qisman xususiyati butun grammatik holatni bildiruvchi belgi sifatida umumlashtiriladi (Heine & Kuteva, 2002).

Shunday qilib, kognitiv yondashuv grammatikalizatsiyani inson tafakkurining modelga solinishi sifatida talqin etadi. Grammatik ma'nolar tashqi strukturadan emas, balki inson ongidagi tajriba asosida shakllangan konseptual tarmoqlardan kelib chiqadi. Bu esa kognitiv grammatikani

formal yondashuvlardan farqli o'laroq, grammatikani tushunish va konseptualizatsiya jarayoni sifatida izohlashga imkon beradi.

Xulosa. Yordamchi fe'llarning grammatikalizatsiyasini kognitiv grammatika asosida tahlil qilish bu hodisaning chuqur konseptual mohiyatini ochib beradi. Grammatiklashuv — bu til tizimida semantik qisqarish emas, balki kognitiv umumlashuv, metaforik kengayish va embodied tajriba natijasidir.

Tadqiqot natijalari grammatik hodisalarni o'rganishda insonga yo'naltirilgan (antroposentrik) yondashuvning ahamiyatini ko'rsatadi. Yordamchi fe'llarning semantik o'zgarish yo'nalishlarini kognitiv modellar orqali aniqlash, turli tillarda grammatikalizatsiya jarayonining universal kognitiv mexanizmlarini ochish imkonini beradi. Shunday qilib, kognitiv grammatika yordamida grammatik hodisalarning tafakkurdagi ildizlarini tahlil qilish tilshunoslikda yangi konseptual uflarni ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Evans, V. & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
2. Gibbs, R. (2006). *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press.
3. Heine, B., Claudi, U. & Hünemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Heine, B. & Kuteva, T. (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press.
5. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
6. Lakoff, G. & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. Basic Books.
7. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press.
8. Langacker, R. W. (1991). *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter.
9. Lakoff, G. (1993). *The Contemporary Theory of Metaphor*. In Ortony, A. (Ed.), *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.

UO'K 81'372:659.1

REKLAMA DISKURSINING ASOSIY BOSQICHLARI

K.Yusupova, doktorant, O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklor instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada reklama diskursi, uning asosiy maqsadi, shakllanish va taraqqiyot bosqichlari, ularning jamiyatdagi har tomonlama ro'y berayotgan o'zgarishlarga bog'liq holda rivojlanishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Reklama, reklama diskursi, reklama maqsadi, taraqqiyot bosqichlari, axborot ustunligi, tarixiy aspektlar.

Аннотация. В данной статье рассматривается рекламный дискурс, его основные цели, этапы становления и развития, а также их развитие в связи с комплексными изменениями, происходящими в обществе.

Ключевые слова: Реклама, рекламный дискурс, цель рекламы, этапы развития, информационное превосходство, исторические аспекты.

Abstract. This article examines advertising discourse, its main goals, stages of formation and development, and their evolution in relation to the complex changes occurring in society.

Keywords: Advertising, advertising discourse, advertising purpose, stages of development, information superiority, historical aspects.

Reklama diskursining asosiy maqsadi, ya'ni iste'molchi ongi va xulq-atvoriga ta'sir o'tkazish tamoyili birdaniga shakllanib qolmagan. Aksincha, jahon va o'zbek tillaridagi reklama tarixida uning muayyan taraqqiyot bosqichlari mavjud. Bu bosqichlar jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib borgan.

Dastlabki bosqichlarda reklamanning asosiy funksiyasi axborot etkazish bo'lgan. Unda mahsulotning xususiyatlari, narxi va joylashgan o'rni haqida aniq, qisqa ma'lumotlar berilgan. Keyinchalik, psixologiyaning keng tarqalishi bilan reklamachilar hissiy ta'sir va brend obrazini shakllantirishga urg'u bera boshladilar. Nihoyat, hozirgi davrga kelib, reklama postmodernistik va manipulyativ xususiyatlarni o'z ichiga olib, iste'molchining ong ostiga ta'sir o'tkazishga intila boshladi.

1. Axborot ustunligi bosqichi. Reklama diskursi taraqqiyotidagi ilk bosqich axborot ustunligi davri bo'lib, u qadimgi dunyodan to XX asr boshlarigacha davom etgan. Bu davrda reklamaning asosiy maqsadi iste'molchiga tovar, xizmat yoki muassasa haqida imkon qadar ko'proq, aniq va batafsil ma'lumot berishdan iborat bo'lgan. Ta'sir o'tkazish elementlari mavjud bo'lsa-da, ular ikkinchi darajali rol o'ynagan.

Qadimgi Rim shaharlarida topilgan devoriy yozuvlar va belgilar bunga yaqqol misol bo'la oladi. N.V.Trubnikova va O.O.Savelevlarning tadqiqotiga ko'ra, qadimgi Rimda do'konlar va xizmat ko'rsatish shoxobchalarining peshtoqiga osib qo'yilgan yog'och yoki toshdan yasalgan peshtoqlar bugungi reklamaning ilk ko'rinishlaridan biri bo'lgan. Ularda savdo ob'ekting faoliyati matn yoki tasvirlar orqali ifodalangan. Masalan, mehmonxona yonidagi tosh peshtoqda mijozning mehmonxonaga kirishi, unga xizmat ko'rsatish (masalan, oyog'ini yuvish, taom taklif qilish) jarayonlari tasvirlangan[1]. Bunday tasvirlarning asosiy vazifasi, xaridorni hissiy jihatdan jalb qilish emas, balki xizmatning mohiyati haqida aniq, ko'rgazmali ma'lumot berish bo'lgan. Hatto ba'zi peshtoqlarda faqatgina matnlar yozilgan: *“Bu erda mehmonxona joylashgan. Uch kishilik yotoq va barcha qulayliklari bilan.”*

Bunday turdagi reklamalarning axborot ustunligi quyidagi xususiyatlarda namoyon bo'lgan: reklamada mahsulot yoki xizmatning *haqiqiy* xususiyatlariga urg'u berilgan; iste'molchining qaror qabul qilishiga mantiqiy dalillar bilan ta'sir o'tkazishga harakat qilingan; mahsulotning nomi, xususiyati va narxi kabi muhim ma'lumotlar imkon qadar batafsil keltirilgan. Masalan, bu davrdagi ingliz tilidagi reklamalarda *“The new Coca-Cola: a wonderful tonic and brain stimulant”* (“Yangi Coca-Cola: ajoyib tonik va miyani rag'batlantiruvchi”) kabi shiorlar qo'llanilgan. Bunda mahsulotning funksional foydasiga urg'u berilgan. J.B.Uotsonning (John B. Watson) bixevioristik nazariyasi reklamada inson xatti-harakatlariga ta'sir o'tkazishni o'rganishga asos solgan, ammo bunda ham asosiy e'tibor mahsulotning funksional xususiyatlariga qaratilgan edi[2].

O'zbek tilshunosligida reklama diskursining tarixiy aspektlariga oid tadqiqotlar hali etarlicha emas. Garchi rus tilshunosligida bu borada keng ko'lamlı ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da[3], milliy matbuotimiz sahifalaridagi reklamaning tarixiy bosqichlari va lingvistik xususiyatlari hamon chuqur o'rganilmagan. Bu yo'nalishdagi kam sonli ishlardan biri Sh.Xoliqulovning “Turkiston viloyatining gazetasi” misolidagi tadqiqotidir[4]. Biroq, mavzuni kengroq doirada, ya'ni turkiy milliy matbuot va bevosita o'zbek milliy matbuoti bilan bog'lab o'rganish, dastlabki milliy reklamalardagi imperativ ifodalar tarixiga oydinlik kiritishga imkon beradi.

Tom ma'nodagi birinchi milliy gazeta hisoblangan “Taraqqiy” (1906) va undan keyingi nashrlarni tahlil qilar ekanmiz, ularda berilgan reklamalarning aksariyati nashrlarning o'zlariga tegishli ekani ma'lum bo'ladi. Buning bir necha asosiy sabablari mavjud:

1. Sanoat va milliy mahsulotning zaifligi. Jadidchilik davrida Turkistonda sanoat ishlab chiqarish zaif bo'lib, reklama qilinadigan mahsulotlar kam edi.
2. Reklamaga ko'nikmaning yo'qligi. Ishlab chiqaruvchilar ham, iste'molchilar ham reklamadan foydalanish va uni qabul qilishga ko'nikma hosil qilmagan edilar.
3. Matbuotning o'zi reklamaga muhtojligi. Eng muhimi, o'sha davrda reklamaga eng ko'p ehtiyoj sezgan soha aynan milliy matbuotning o'zi bo'lgan. Masalan, “Taraqqiy” gazetasining ilk sonidayoq (1906-yil 10-yanvar) gazetaning narxları va e'lonlar uchun preyskurant e'lon qilingan. Gazetaning “Najot: maslakda sabot; to'g'riliqni ijobat” shiori bilan birga, ilmiy, adabiy, siyosiy, fanniy, tijoriy gazeta ekanligi aniq ko'rsatilgan. Bu esa dastlabki reklamalarning asosan axborot etkazish funksiyasiga xizmat qilganini tasdiqlaydi. Gazetani qaerdan sotib olish mumkinligi (Bozor oqsoqoli Abdulhamidxon va Ilhomjon do'koni) haqidagi ma'lumotlar ham aynan shu maqsadga qaratilgan.

Xuddi shunday, “Tujjor” gazetasida ham (1907-yil 4-sentyabr) gazetaning narxları, har bir satr reklama uchun belgilangan narxlar va uzoq muddatli reklamalar uchun arzonlashtirishlar haqida aniq ma'lumotlar berilgan.

Shu bilan birga bu davr reklamalarida ham dastlabki imperativ ifodalar va pragmatik maqsadga intilish elementlarini kuzatish mumkin. “Tujjor” gazetasining 1-2-sonlarida (1907-yil 21-, 28-avgust) bosilgan Muhammadjon Ne'matulloh oxund marhum o'g'li Aydarovning tarjima xizmatlari haqidagi

reklama bunga yorqin misoldir. Unda *“Har xil zabong‘a yozilmish xat va vasiqalarni... tarjima qilmoqg‘a muftdor bo‘ladur”* kabi jumlarlar orqali xizmatning aniq turi va uning taklif qilinishi ko‘rsatiladi. Eng qizig‘i, *“Hojilarg‘a... befarq savob umid etmoq niyati birlan muft va tekin tegishlik joylarg‘a arizalarini yozib bermoqg‘a muftdor bo‘ladur”* kabi jumlarlar orqali axborotdan tashqari, e‘tiqod va savob kabi pragmatik tushunchalar ham ishga solingan.

Jadid matbuotida ijtimoiy-siyosiy maqolalar ham bir turdagi reklama vazifasini bajargan. Masalan, “Tujjor”dagi “Afg‘oniston amiri janobi Habibullaxon ahvoloti” maqolasida amirning Turkistonga aloqadorligini zikr etish orqali o‘quvchilarning e‘tibori jalb qilingan. Maqolaning davomida esa amirning zamonaviy sanoatga, texnika va texnologiyalarga e‘tibori reklama qilingan. Bu ma‘lum bir shaxs yoki g‘oyani targ‘ib qilishga qaratilgan yashirin (kosvennaya) reklamaniing ilk ko‘rinishidir.

Ko‘rinadiki, milliy matbuotimizda reklama tarixining ibtidosi asosan axborot uzatishga qaratilgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan ularda perlokutiv (ta‘sir o‘tkazish) maqsadlar, jumladan, e‘tiqodga, madaniy qadriyatlarga va ijtimoiy ideallarga murojaat qilish kabi elementlar ham paydo bo‘la boshlagan.

2. Hissiy-ta‘sirchanlik bosqichi (XX asr o‘rtalari – 1980-yillar). Bu bosqichda reklamachilar sof axborotdan voz kechib, iste‘molchining his-tuyg‘ulariga, shaxsiy qadriyatlariga va istaklariga murojaat qilish orqali savdo samaradorligini oshirish yo‘lini topdilar. Reklama tarixiga oid ilmiy manbalar bu bosqichni quyidagi asosiy jihatlari bilan izohlaydi:

Psixoanalitik yondashuv. Amerikalik ruhshunos Ernest Dixter (Ernest Dichter) tomonidan ishlab chiqilgan “ilhombaxsh tadqiqot” (motivational research) usuli iste‘molchilarning ong ostidagi yashirin istaklari va tuyg‘ularini aniqlashga qaratilgan edi. Dixter fikriga ko‘ra, insonlar mahsulotni sotib olishda uning funksional xususiyatlariga emas, balki *ramziy ma‘nosiga*, u yaratadigan ijtimoiy va ruhiy tasavvurga asoslanadilar. Masalan, “Cadillac” avtomobili reklamasida mahsulotning texnik parametrlaridan ko‘ra, uning “hurmatga va obro‘ga erishish” istagini qondiradigan vosita ekanligiga urg‘u berilgan. Iste‘molchi “Cadillac”ni xarid qilish orqali shunchaki qimmat mashinaga ega bo‘lmaydi, balki o‘zining ijtimoiy mavqeini oshirayotgandek his qiladi[5].

“Hayot kesimi” (slice-of-life) uslubi. Bu uslubda reklamachilar mahsulotning o‘ziga emas, balki u insonlar hayotida yaratadigan yoqimli vaziyatlar va hissiyotlarga e‘tibor qaratadilar. Reklama roliklarida oddiy oilaning baxtli lahzalari, do‘stlar davrasidagi quvonchli uchrashuvlar aks ettiriladi. Mahsulot esa xuddi shunday yoqimli vaziyatlarning ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, “Maxwell House” kofesi reklamasida “Baxtli oila tongi” yoki “Do‘stlar davrasidagi suhbat” kabi sahnalar ko‘rsatiladi. Bunda qahvaning ta‘mi yoki narxi emas, balki u insonlar o‘rtasidagi mehr-muhabbat va yaqinlik ramzi sifatida targ‘ib qilinadi[6].

Brend obrazini yaratish. D. Ogilvi (David Ogilvy) va L. Bernbax (Leo Burnett) kabi reklama daholarining ishlari reklamani san‘at darajasiga ko‘tarib, unda “brend obrazi” (brand image)ni yaratish g‘oyasini rivojlantirdilar[7]. Masalan, Amerika reklamasida “Marlboro” sigaretining erkaklik, erkinlik va sarguzasht ramziga aylantirilishi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Erkak-kovboy obrazi sigaretning funksional xususiyati bilan bog‘liq emas, balki iste‘molchida ma‘lum bir ideal obrazga taqlid qilish istagini uyg‘otgan.

Bu davrda O‘zbekiston hududidagi reklamalarda g‘oyaviy va tarbiyaviy jihat ustunlik qilgan. Masalan, *“Paxta – xalq boyligi”* kabi shiorlar mahsulotni oddiy xomashyo sifatida emas, balki milliy g‘urur va iqtisodiy qudrat ramzi sifatida taqdim etgan. 1980-yillarga kelib, televizion reklamalar paydo bo‘lishi bilan hissiy unsurlar kuchaydi. Masalan, *“Mehnat qilgan rohat ko‘rar”* shiori ostidagi mehnatga targ‘ib qiluvchi rolik mazmunida mehnatkash oilaning baxtli turmush tarzi aks ettirilgan.

3. Postmodernistik va manipulyativ bosqich (1990-yillar – hozirgi kunlar) Bugungi kundagi reklama yanada murakkablashdi va turli diskursiv uslublarni o‘z ichiga oldi. Hissiy ta‘sirdan tashqari, u iste‘molchining ongiga yashirincha ta‘sir o‘tkazishga intiladi. Bu bosqichda *manipulyatsiya* va *yashirin reklama* (product placement) keng tarqaldi. Masalan, televizion seriallarda qahramonlarning ma‘lum bir brenddagi ichimlikni ichishi yoki mashinani haydashi, brendni reklama qilish va uning hayotning tabiiy bir qismi ekanligini ko‘rsatishga qaratilgan[8]. Internet va ijtimoiy tarmoqlar davrida *influenser marketing* (influencer marketing) paydo bo‘ldi.

Bunda reklama endi mahsulot haqidagi ma'lumot yoki hissiyot emas, balki *menga o'xshash* insonning tavsiyasi sifatida qabul qilinadi, bu esa ishonch darajasini keskin oshiradi.

Zamonaviy o'zbek reklamasida, masalan, *yaqinlaringiz* so'zining qo'llanilishi oila qadriyati va ishonchga asoslangan manipulyasiyaning yorqin misolidir. Reklamada mahsulotning xususiyati haqida emas, balki u yaqinlarga g'amxo'rlik qilish vositasi ekanligi haqida so'z boradi. Bundan tashqari, zamonaviy o'zbek kino va kliplarida brendlarning yashirin joylashtirilishi (masalan, qahramonning qo'lidagi telefon brendi) ham keng qo'llanilmoqda. Bunda reklamachi iste'molchini to'g'ridan-to'g'ri ishontirmasdan, uning ong ostiga ta'sir o'tkazishga intiladi.

Shunday qilib, reklama matnining maqsadi axborot berishdan ko'ra, aynan ta'sir o'tkazish va iste'molchi ongida muayyan xatti-harakat uchun zamin yaratishdir. Bu jarayonda reklama yaratuvchilari nutqning barcha sathlaridagi ekspressiv vositalardan foydalanib, o'z maqsadlariga erishadilar. Hattoki reklama matni ma'lumot beruvchi bo'lib ko'rinsa ham, uning zamirida doimo ishontirish va manipulyasiya qilish maqsadi yotadi[9].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Трубникова, Н. В., Савельева, О. О. (2019). Всеобщая история рекламы. Москва: Дашков и К°, 46-6.
- 2.Лазарева, Э. А. (2003). Дискурс рекламы: инвариант и варианты. Психолингвистические аспекты изучения речевой деятельности, 1, 144–158.
- 3.Трубникова, Н. В., Савельева, О. О. (2019). Всеобщая история рекламы. Москва: Дашков и К°; Ромат Е.В. Реклама. История. Теория. Практика. 2002; Ученое В.В., Старых Н.В. История рекламы. 2008.
- 4.Холиқулова, Ш. Б. (2013). Реклама на страницах периодической печати Туркестана в конце XIX – начале XX века (на примере «Туркестон вилоятининг газети»). Молодой ученый, 12, 770-773.
- 5.Диктер, Э. (1964). Strategy of desire. Transaction Publishers.
- 6.Ukhova, L. V. (2012). Advertizing Text Efficiency: A Synergetic Approach. Yaroslavl Pedagogical Bulletin, 1, 1-3.
- 7.Огилви, Д. (2007). Ogilvy о рекламе. М.: Эксмо.
- 8.Булатова, Э. В. (2011). Дискурсивные формы рекламы. Журналистика и массовые коммуникации, 1, 1-5.
- 9.Борисова, Е. Г. (2018). Рекламный дискурс: в чем его особенности? Медиалингвистика, 5 (4), 436-444.

UO'K 808.3

EVFEMIZMLARNING FUNKSIYASI VA QAYSI MAQSADDA QO'LLASH MUMKINLIGI

M.B.Yusupova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. *Evfemizm bu aynan xalq mahsuli bo'lib, evfemizmlarning tematik tasniflarida xalqning ongi, tafakkuri, urf-odatlar, an'analari, turmush tarzi aks etadi, ya'ni ingliz va o'zbek xalqlarning milliy olam manzarasi evfemiya hodisasida namoyon bo'lishi mumkin. Evfemizmlar xo'jalik ishlari, siyosiy jarayon, kundalik turmush, ta'lim sohasi, badiiy adabiyot, jamoaviy muloqot, madaniyat va manaviyat sohasi, xalq og'zaki ijodi, fan, ishlab chiqarish, shaxsiy yozishmalar, diniy marosimlar ifodasida rang-barangligi bilan ajralib turadi.*

Kalit so'zlar: *etiket, evfemik birliklar, evfemizm hodisasi, evfemizmlar tematik tasnifi, funksiyasi, so'z shakli, so'z ma'nosi, leksik strukturasi.*

Аннотация. *Эвфемизмы – порождение народа, а тематические классификации эвфемизмов отражают сознание, мышление, обычаи, традиции и образ жизни народа, то есть национальное мировоззрение английского и узбекского народов может найти отражение в явлении эвфемизма. Эвфемизмы отличаются своим многообразием в выражении экономических отношений, политических процессов, повседневной жизни, сферы образования, художественной литературы, коллективного общения, сферы культуры и духовности, народного устного творчества, науки, производства, личной переписки и религиозных обрядов.*

Ключевые слова: *этикет, эвфемистические единицы, феномен эвфемизма, тематическая классификация эвфемизмов, функция, словоформа, значение слова, лексическая структура.*

Abstract. *Euphemism is a product of the people, and the thematic classifications of euphemisms reflect the consciousness, thinking, customs, traditions, and lifestyle of the people, that is, the national worldview of the English and Uzbek peoples can be reflected in the phenomenon of euphemism.*

Euphemisms are distinguished by their diversity in the expression of economic affairs, political processes, everyday life, the sphere of education, fiction, collective communication, the sphere of culture and spirituality, folk oral art, science, production, personal correspondence, and religious ceremonies.

Key words: *etiquette, euphemistic units, euphemism phenomenon, thematic classification of euphemisms, function, word form, word meaning, lexical structure.*

Evfemizmlarning funksiyasi, ya'ni evfemizmlarni nima uchun, qaysi maqsadda qo'llash mumkinligi haqida turlicha fikrlar berilgan. Biz evfemizim hodisasi bo'yicha tadqiqot olib borgan olim va tadqiqotchilarning fikrini umumlashtirib, quyida ularning funksiyasini tasniflab chiqamiz:

1. Evfemizmlar qo'rquv holatini namoyon etadigan so'zlar, hodisalarning o'rniga qo'llanishi mumkin. Qo'rquv turli sabablarga ko'ra insonda paydo bo'lishi mumkin. O'limdan, tabiatda o'z talqinini topmagan hodisalardan, tabiat hodisalaridan, dinda aks ettirilgan iblis va hkz.lardan qo'rquv har bir jamiyatda bo'lishi mumkin. Lekin aynan bitta jamiyatga taalluqli vaziyatlar yoki narsa, predmetlar, ma'lum hududda tarqalgan hasharot, hayvonlar ham qo'rquvning sababi bo'lishi mumkin. Bu holatda evfemizmlarning lingvomadaniy xususiyatlari namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek xalqida chayon va ilondan qo'rqish natijasida o'zbek tilida ushbu so'zlar o'rnini bosadigan so'zlar vujudga kelgan. Bularni evfemik birliklar qatoriga kiritish mumkin: *chayon – sariq eshak, ilon –gazanda*. Evfemizmlar bunday holatda qo'rquvdan holi bo'lish uchun yaratiladi.

2. Yoqimsiz narsa yoki holatlarni ifodalash uchun evfemizmlarning ishlatilishi turli xalqlarda uchraydi. Masalan, turmush qurish, er va xotin, tana ehtiyojlarini qondirish, homiladorlik holatini evfemik birliklar bilan almashtirish mumkin. Odobsizlik hisoblanadigan holatlar evfemik birliklar bilan almashtirilishi tufayli ushbu guruh qatoridan o'rin egallashi mumkin. Lekin beodoblik jamiyatlarda farqlanadi. Natijada har bir jamiyatda ushbu jamiyat tomonidan taqiqlangan narsalar, holatlarni e'tiborga olib, evfemizmlar shakllanadi. Shuning uchun evfemizmlarni xalq ijodi deb atash mumkin.

3. Etiket qoidalariga rioya qilish uchun vujudga kelgan evfemizmlarni mazkur guruhga kiritishimiz mumkin. Etiket va xushmuomalalik har qaysi xalqda farqlanadi. Masalan, ingliz xalqi uchun yoshi katta odamlarga *old – elderly, old people – senior citizens* kabi evfemik birliklar orqali murojaat etish tabiiydir. Rus tilida ham *старый, пожилой* so'zi bilan almashtiriladi. Lekin o'zbek xalqi uchun qariyani qariya deb atalishi bilan etiket qoidalari buzilmaydi. Shunga qaramay, o'zbek tilida ham *qariya, chol, kampir* so'zlariga *yoshi ulug'*, ayrim holatlarda *chol* so'ziga nisbatan *oqsoqol* so'zi evfemizim sifatida qo'llaniladi.

O'zbekistonning turli hududlarida evfemik birliklar rang-barangligi bilan ajralib turadi. Masalan, Xorazm viloyatida ota-onaga *aka* va *opa* deb murojaat etiladi, chunki oilada bobo va buvisi hayot bo'lsa, ularning oldida ota-onaga yuqoriroq mavqe berish etiket qoidalarini buzish hisoblanadi. Shuning uchun biz *ota-ona* so'zlari o'rniga qo'llangan *aka* va *opa* so'zlarini evfemizmlar guruhiga kiritishimiz mumkin. Bugungi kunda etiket va obro'(face) saqlash bilan bog'liq evfemizmlar soni har qaysi tilda sanoqsizdir. Ularning soni kundan-kunga ortib bormoqda.

4. Mazkur guruhga real vaziyat, real mohiyatni yashirish maqsadida qo'llanadigan evfemizmlar kiritiladi. Bunday evfemik birliklar bugungi kunda keng ko'lamda siyosiy sohada, mamlakatlararo diplomatik aloqalarda uchratishimiz mumkin. Evfemizmlarning mazkur turi D.N.Shmelyov, L.P.Krisin, I.R.Galperinlarning ilmiy asarlarida o'rin olgan.

5. Jamiyat rivojlanishi bilan yangidan-yangi turli kasblar, lavozimlar, ish joylari paydo bo'ladi. Ayrim holatda biror mavqega ega bo'lmagan ish joylari yoki kasblarni yumshatib aytish uchun evfemizmlar qo'llanishi kuzatilmoqda. Shu kabi evfemizmlarni qo'llash ingliz tilidan rus tiliga, rus tili orqali esa o'zbek tiliga ham kirib kelmoqda va natijada bunday kasblarni yumshatib aytish an'anasi vujudga kelmoqda. Masalan, *janitor – maintenance engineer, street cleaner – sanitation engineer*, o'zbek tilida esa *ko'cha tozalovchi – obodonlashtirish ishchisi*.

Evfemizmlarni ularning funksiyasiga asosan Y.E.Krasnova quyidagi guruhlariga bo'ladi: qo'rquv holatini ifodalovchi evfemizmlar; xulq-atvor, odob qoidalariga rioya qilish uchun

qo'llanadigan evfemizmlar; niqoblash evfemizmlari; predmet, narsa, shaxs fazilatlarini va xususiyatlarini bo'rttirish uchun qo'llanadigan evfemizmlar.

Evfemizmlarning xususiyatini, qo'llash maqsadi va ularning tasniflash masalasini tadqiq qilish jarayonida qator ilmiy asar va maqolalar o'rganib chiqdik. Shu bois evfemizmlar tasnifi masalasiga alohida e'tibor qaratdik. Lekin evfemizatsiya hodisasiga berilgan tasnifimiz maqol va matallar tarkibidagi evfemizmlar bilan bog'liq bo'lib, boshqa tasniflardan farqlanishi ham mumkin. Chunki evfemiya hodisasini tasniflash jarayonida biz ingliz va o'zbek xalqlarning maqol va matallari tarkibidagi evfemizmlardan kelib chiqdik.

Evfemizmlar tasnifi masalasiga ingliz, o'zbek hamda dunyo tilshunos olimlari qarashlariga yondashar ekanmiz, mazkur tasniflar o'xshash va farqli jihatlari bilan namoyon bo'lishi ko'zga tashlandi. Evfemizmlar bu aynan xalq mahsuli bo'lib, evfemizmlarning tematik tasniflarida xalqning ongi, tafakkuri, urf-odatlarini, an'analari, turmush tarzi aks etadi, ya'ni ingliz va o'zbek xalqlarning milliy olam manzarasi evfemiya hodisasida namoyon bo'lishi mumkin.

A.M.Katsev evfemizmlarni 10 guruhga bo'lib, har bir guruh evfemik birliklarining o'zgacha xususiyatlarini ko'rsatib beradi: ilohiy kuchlarni namoyon etuvchi evfemik birliklar; o'lim va kasalliklarni ifodalovchi evfemik birliklar; gender bilan bog'liq evfemik birliklar; kambag'allikni ifodalovchi evfemik birliklar; ma'lum kasblarni anglatuvchi evfemik birliklar; ruhiy va jismoniy zaiflikni ifodalovchi evfemik birliklar; kiyim ifodalovchi evfemik birliklar.

B.A.Larin evfemik birliklarni tasniflab, ularni grammatik va leksik strukturasiga, metodologik tabiatiga, so'z ma'nosining o'zgarishiga, so'z shakliga asosan ajratib chiqadi. Strukturasiga asosan evfemik birliklar so'z, ibora, gap bo'lishi mumkinligi; so'z ma'nosining o'zgarishiga asosan evfemizmlarning tarkibida metaforik va metonimik holatlar vujudga kelishini; so'z shakliga asosan konversiya, affiksatsiya, abbreviatura va boshqa so'z yasash turlari kirishini ta'kidlaydi.

Evfemizmlar qo'llanish doirasi bilan ham ajralib turadi. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi zamon tilshunosligida evfemizmlar tadqiqida ularni turli diskurslarda o'rganish muhim masalalaridan biridir. Shu tufayli V.A.Avrarin evfemizmlarning qo'llanishini turli diskurslarda, ya'ni 12 xil muloqot jarayonida ko'rsatib o'tgan. Xususan, evfemizmlar xo'jalik ishlari, siyosiy jarayon, kundalik turmush, ta'lim sohasi, badiiy adabiyot, jamoaviy muloqot, madaniyat va manaviyat sohasi, xalq og'zaki ijodi, fan, ishlab chiqarish, shaxsiy yozishmalar, diniy marosimlar ifodasida rang-barangligi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. 2-е изд. – М.: Просвещение, 1965. – 492 с.
2. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. – М., 1977; Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – С.262-286; Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – С.340
3. Краснова Е.Е. К вопросу о классификации эвфемизмов (на материале английского и русского языков) / Е.Е. Краснова // Язык и мышление: Психологические и лингвистические аспекты. – М.: Пенза, 2004. – С.16-17.
4. Кацев А.М. Эвфемизмы в современном английском языке. – Л.: Наука, 1977. – 65 с.
5. Ларин Б.А. Об эвфемизмах / Б.А.Ларин // История русского языка и общее языкознание. Избранные работы. – М., 1977. – 110 с.
6. Аврarin В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: К вопросу о предмете социолингвистики. – М.: Наука, 1975. – 276 с.
7. Исмагуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1964.
8. Ismoilova X., Xatamova Z., Burxanova D. Classification and types of euphemisms // Journal INX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. – Vol. 6. – 2020. – P.53-57.

YUMORISTIK KONTENTGA OID MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING TILSHUNOSLIK JIHLATLARI VA ULARNING INGLIZ TILINI O'QITISHDAGI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

L.X. Yusupova, katta o'qituvchi, Alfraganus university, mustaqil tadqiqodchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. *Yumor madaniy jihatdan mo'ljallangan, ijtimoiy va estetik jihatdan ahamiyatli kulgini bildiruvchi estetik va falsafiy kategoriya bo'lgan komik toifaning shaxsiy realizatsiyasi hisoblanadi va kommunikativ tilshunoslik nuqtai nazaridan hazil ma'lum bir kontekstda vujudga keladigan va milliy va mintaqaviy tilning o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga olgan, shuningdek, turli madaniy va ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisadir.*

Kalit so'zlar: *lingvistika, madaniyat, tarix, lingvomadaniy, taqqoslash, intertekstuallik, stereotip.*

Аннотация. *Юмор представляет собой личную реализацию комического как эстетической и философской категории, выражающей культурно ориентированный, социально и эстетически значимый смех. С точки зрения коммуникативной лингвистики юмор является социальным явлением, возникающим в определённом контексте, включающим специфические особенности национального и регионального языка, а также связанным с различными культурными и социальными факторами.*

Ключевые слова: *лингвистика, культура, история, лингвокультурный, сопоставление, интертекстуальность, стереотип.*

Abstract. *Humor is a personal realization of the comic category, which represents culturally oriented, socially and aesthetically significant laughter, and from the perspective of communicative linguistics, it is a social phenomenon that emerges within a specific context, incorporates the unique features of national and regional languages, and is closely linked with various cultural and social factors.*

Key words: *linguistics, culture, history, linguocultural, comparison, intertextuality, stereotype.*

Kirish. Lingvistik-madaniy xususiyatlarining shakllanishi o'rganilayotgan lingvistik madaniyatlarga, ularning xulq-atvori va stereotiplariga va ularning qadriyatlar tizimiga nisbatan bag'rikenglik munosabatini rivojlantirish kabi vazifalarni hal qiladi. Masalan, tilda so'zlashuvchi talabalar boshqa milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari bilan taqqoslaganda o'zlarining milliy xususiyatlarini anglay boshlaydilar va tarjima qilishni, tushuntirishni va ularning o'z qadriyatlariga yo'naltirishni o'rganadilar. Lingvistik-madaniy xususiyatlar chet tilini o'z-o'zini rivojlantirish va ongli ravishda o'rganishga yordam beradi va natijada chet tilini o'rganishning yakuniy maqsadi sifatida kommunikativ potentsialning samaradorligi oshiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ye.A. Aleksandrovna, o'z ishida yumoristik kontentga kognitiv jihatdan yondashadi va unda ma'lum freymning o'z shaklidan boshqasiga o'zgarishi orqali vujudga kelishi, komik vaziyat ikki qarama qashrshilikdan kelib chiqishi va har bir xalqning hazilida o'zaro bir umumiylik bor ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, I. V Verjinskaya, kandidatlik dissertatsiyasi tadqiqotlari Britaniya va Amerikada hazilni amalga oshirish vositalarining xususiyatlari tadqiqotiga bag'ishlangan. Ish lingvokognitiv va lingvomadaniy yo'nalishlar. Olim hazilni - murakkab tushuncha, shunga ko'ra tilshunoslikning turli sohalarini nuqtai nazaridan bu bizga ko'rib chiqishga imkon beradi. I. V Verjinskaya o'z ishida hazilning turli talqinlari ko'rib chiqilgan, ular orasida o'yin sifatida hazil, paradoks va mubolag'a batafsil tahlil qilindi. Hazil, tarix, til va madaniyat ajralmas va shuning uchun kerak har tomonlama o'rganilishi lozimligini uqtirgan. Ingliz hazili A. B. Dmitriev va A. A. Sichevning so'zlariga ko'ra, ramziylik britaniyalikning hazili baland kulgi tovushlarida emas, balki tabassumda to'plangandir. Britaniya komik lingvistik va madaniy kodining asosi quyidagilardan iborat: tilda kamsitilish, maxfiylik kabi xususiyatlar va cheklashdir. Inglizcha nozik hazil so'z o'yini, kinoya va absurdlik asosida qurilgan. Britaniya fantaziyasining milliy stereotiplarining bunday xususiyatlari, komik lingvistik va madaniy kodeksi quyidagilardan

iborat: cheklov, yetnosentrik izolyatsiya, maxfiylik, T. Pratchettning yumori istehzoli, o'zining g'oyaviy uslubi va Lankre aholisining milliy stereotiplarning o'ziga xos xususiyatlarini yopiq tavsifi bilan ajralib turadi.

Amerika fantaziyasining milliy stereotiplarining bunday xususiyatlari komik lingvistik va madaniy kodeksi quyidagilardan iborat amerikaliklar to'g'ridan-to'g'ri, individualizm, agentliklik va standartlashtirishdan foydalanishadi. Sh. Tepper hazilga to'g'ri, ochiq, qo'pol va aniq tavsif bergan.

Shari Tepper o'z asarida «a quick bark of laughter» metaforik epitetidan foydalanadi. Bu yerda o'zgarishlar natijasiga o'quvchi e'tiborini jalb qilish uchun "kulgi" bu dunyoda yashovchi odamlarning xayoliga yo'qolgan sehr keladi va u bilan birga sof quvnoq kulgi ham. Kulgi freymi ushbu turdagi hissiyotlarni ifodalashda tub o'zgarishlarni amalga oshiradi. Endogen jarayonida "kulgi" tasviri aktualizatsiya natijada inson hissiyotlarining tabiiy ifodasini nazarda tutadi. Ekzogen aktualizatsiya jarayonida "kulgi" tasviri inson tanasining refleks jarayonlarining xususiyatini o'zgartiradi, ya'ni bu yerda inson kulgisini itning hurishiga aylantirilyapti. Endogen va egzogen aktualizatsiyalarda namoyon bo'ladigan hissiyotlardan qarama-qarshilik, mohiyat o'rtasidagi nomuvofiqlikni ko'rsatadi. Obraz komik konseptual xususiyat oladi: belgi: kulgi < - xarakterli (inson kulgisi < - > - itning hurishi). Natijada "kulgi"ning hazil bilan tushunilgan konsepsiya hosil bo'ladi. Agar Britaniya fantaziyasidagi hazil yordam bilan amalga oshirilsa, Amerika fantaziyasidagi hazil grotesk va giperbolizatsiya yordamida amalga oshiriladi. Shuningdek, yumor lingvistik va madaniy yondashuv, milliylikka tegishli, chunki bu yondashuv o'ziga xos xususiyatlarni o'rganishni anglatadi. tegishli lingvistik madaniyatlarning o'xshashliklari va farqlar lingvokultural va lingvokognitivni o'rganish misol yordamida amerikaliklar va inglizlarning komik kodeksining xususiyatlari kulgili fantaziya janridagi mashhur asarlardan zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifasidir.

Natijalar. Hazilning milliy xususiyatlarining ahamiyatiga qaramay, hazil universal ma'noga ega ekanligini unutmasligimiz kerak. Hazil juda milliy hurmat shakli va mazmunan xalqaro shakllarga ega. Butun dunyodagi odamlar bir xil muammolarga nisbatan kulishadi: byurokratiya, korrupsiya, ikkiyuzlamachilik, shovinizm, siyosatchilar, sudyalalar, ommaviy axborot vositalari va boshqalardir. Ahmoqlik, ochko'zlik, hasad va dangasalik barcha madaniyatlarda masxara qilinadi, ammo masxara qilish usullari va shakllari har doim milliy xususiyatlar xarakter, turmush tarzi, madaniyati va an'analari bilan bog'liq. Shunday qilib, hazil odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi bu shuni ko'rsatadiki, biz boshqacha bo'lsak-da, bizda juda ko'p umumiylik bor. Muallif o'z ishida hazilni nazariy tushunishni talab qiladigan va fanlararo yondashuv murakkab ijtimoiy-madaniy psixologik hodisa deb ta'riflaydi.

Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, yumoristik kontentdan foydalanish talabalarning tilni faol va ijodiy o'zlashtirishini rag'batlantiradi. Lingvistik jihatdan yumor:

- tilning polisemantik va frazeologik qatlamlarini faollashtiradi,
- intertekstuallik va madaniy realiyalarni ochib beradi,
- muloqotda emotsional va ijtimoiy komponentlarni kuchaytiradi.

Didaktik nuqtai nazardan esa yumoristik materiallar dars jarayonini yengil va motivatsion muhitda tashkil etishga xizmat qiladi. Shu tariqa, ular talabalarda nafaqat til ko'nikmalarini, balki madaniy kompetensiya va ijodiy fikrlashni ham shakllantiradi.

Muhokama. Nutqda kulgili effekt yaratish faqat yaxshi hazil tuyg'usini emas, balki lingvistik vositalardan samarali foydalanish qobiliyatini ham talab qiladi. Komik effekt tilning turli darajalarida yuzaga keladi. Masalan, fonetik darajada onomatopeya kabi vositalar, morfologik darajada esa transpozitsiya asosida komik vaziyat shakllanadi. "He is crazy. Or he fell in love. Or he is just stupid" kabi iboralar bunga misoldir.

Leksik sathda giperbola, litota, parafraz, antifrazeologiya, pun, kinoya, zevgma, paradoks, oksyumoron, ironik epitetlar komik effektning eng samarali vositalari hisoblanadi. Masalan, "I'd give worlds to see you" yoki "I am so hungry I could eat a horse" kabi iboralarda mubolag'a orqali kulgi yaratiladi. Ayrim hollarda parafraz yoki evfemizm ham vaziyatga mos holda kulgili ta'sir beradi.

Taqqoslash, oksyumoron va zevgma orqali kutilmagan semantik qarama-qarshilik hosil qilinishi ham kulgining kuchli vositalaridan biridir. Shuningdek, til xatolari va stilistik buzilishlar

ham ongli qo'llanilganda nutqqa maxsus komik ohang beradi. Ironiya esa ma'noni teskari ta'sir bilan yetkazib, kulgili mantiqiy paradoks tug'diradi.

Shunday qilib, hazil nutqi — ma'lumot yetkazishdan ko'ra ko'proq madaniy va emotsional reaksiyani faollashtirishga qaratilgan maxsus lingvistik faoliyat bo'lib, komik effekt tilning fonetik, leksik va sintaktik darajalarida turlicha usullar orqali yuzaga keladi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, hazilning samarali qabul qilinishi har doim madaniy fon, til tajribasi va kontekstga chuqur bog'liq bo'lib, tinglovchi mentalitetiga mos kelmagan komik strategiya aks ta'sir berishi ham mumkin. Shu bois hazil tilshunoslik nuqtai nazaridan nafaqat til vositalari, balki pragmatik moslashuv, sotsiokultural moslik va kommunikativ maqom doirasida baholanganidagina to'liq ilmiy yoritilgan hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talabalarining linvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirishda yumoristik kontentga oid materiallarning tilshunoslikning turli sohalarida nuqtai nazaridan ko'rib chiqildi. Natijada talabalar linvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirishda yumorni turli lingvistik asoslarda ko'rib chiqishlari va o'rganishlari zarur ekanligini, komik vaziyat ikki qarama qashrshilikdan kelib chiqishi va har bir xalqning hazilida o'zaro bir umumiylikni o'rganib chiqishi, yumor lingvistik va madaniy yondashuv, milliylikka tegishli ekanligi va bu yondashuv o'ziga xos xususiyatlarni o'rganishni anglatadi. Chunonchi, anekdot, parodiya va karikatura zamonaviy gazeta nutqining ajralmas qismi bo'lib, jamiyatning ommaviy ongida muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xalimov N.R. (Vestnik Poloskogo gosudarstvennogo universiteta, №48(118), s.193) o'z tadqiqotida yumor kategoriyasining lingvistik tabiati va uning til tizimidagi o'rini nazariy jihatdan asoslab bergan.
2. Orleskaya L.V. ("Frazelogizmy kak sredstvo sozdaniya yumoristicheskogo effekta v tekste", Moskva, 1994, s.7–9) frazeologizmlarning yumoristik ta'sir yaratishdagi rolini ochib berib, ularning semantik va stilistik xususiyatlarini tahlil qilgan.
3. Yevstigneeva T.A. ("Uchet natsionalnoy spetsifiki russkogo yumora v protsesse obucheniya RKI", Sankt-Peterburg, 2003, s.5) milliy yumor spetsifikasini xorijiy talabalarga rus tilini o'qitishda hisobga olish zarurligini ta'kidlagan.
4. Raskin, V. ("The Sense of Humor and the Truth", The Sense of Humor: Exploration of a Personality Characteristic, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 1998) yumorning kognitiv va semantik modelini ilgari surib, uni tilda haqiqat va ma'no uyg'unligi bilan bog'lagan. Kulinich, M. A. Linguoculture of humour on the material of the English language [Lingvokulturologiya yumora na materiale angliyskogo yazyka] / M. A. Kulinich. – Samara : SamGPU Publ., 2000. – 181 p.
5. Yusupova, L. Kh. (2025). Linguistic features of using materials of humorous content. Modern Education and Development, 33(1), 380–386.
6. Samatova, B., & Yusupova, L. (2024). Materials on humorous content as a means of developing students' linguistic competence. News of the National University of Uzbekistan, 1(1.2), 203–207.
7. Xusanovna, Y. L. (2024). Ingliz tilini o'qitishda grammatikani o'rni. So'ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi, 7(1), 176–182.
8. Yusupova, L. Kh. (2024). Chtenie autentichnoy angliyskoy yumoristicheskoy literatury pri izuchenii yazyka. 15 oktyabrya, p. 116.

UO'K 808.3

EVFEMIZMLARNING PRAGMATIK FUNKSIYALARI

M.B.Yusupova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqol birliklarida evfemizmning voqelanishini konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish asosida ko'rib chiqdik. Lekin ayrim holatlarda bunday tarkibga kiritilmagan maqollarning muloqot jarayonida evfemizatsiyalashishi kuzatildi. Buni biz maqol va matal tarkibidagi evfemizmlarning muloqot jarayonidagi funksiyalari ko'payishiga asoslanib izohlashimiz mumkin.

Kalit so'zlar: pragmatik, maqol birliklari, mazmun, lug'aviy funksiya, metasemiotik aspect, konnotatsiya, nutqiy vaziyat, madaniy kodlar.

Аннотация. Мы рассмотрели возникновение эвфемизмов в пословицах, основанных на концептуализации и категоризации. Однако в некоторых случаях в процессе коммуникации наблюдалась эвфемизация пословиц, не вошедших в такую структуру. Это можно объяснить увеличением функций эвфемизмов в пословицах и поговорках в процессе коммуникации.

Ключевые слова: прагматика, пословичные единицы, содержание, лексическая функция, метасемiotический аспект, коннотация, речевая ситуация, культурные коды.

Abstract. We have considered the occurrence of euphemism in proverbs based on conceptualization and categorization. However, in some cases, euphemization of proverbs that were not included in such a structure was observed in the process of communication. We can explain this by the increase in the functions of euphemisms in proverbs and sayings in the process of communication.

Key words: pragmatics, proverbial units, content, lexical function, metasemiotic aspect, connotation, speech situation, cultural codes.

Maqol birliklarining evfemizatsiyalashishi uchta funksiyaga asosan yuz bersa, muloqotda esa bu funksiyalar tobora ortib boradi, ya'ni to'qqizta funksiya kuzatildi. Bunda evfemizmlarning lug'aviy funksiyalariga pragmatik funksiyalari ham qo'shiladi. Shu jihatdan tadqiqot ishimizning mazkur qismida evfemizatsiyalashish hodisasining madaniy kodlar asosida faollashuvi tahlil qilindi.

Evfemizmlarning pragmatik funksiyalari K.Allan va K.Burridj tomonidan keltirilgan. Lekin ushbu olimlar tomonidan berilgan funksiyalar oltita bo'lib, ularga himoy qilish, ma'lumotni yashirin tarzda uzatish, maqto'v va xushomadni ifodalash uchun fazilatlarini oshirish, xoinona harakatni yashirish va kayfiyatni ko'tarish funksiyalaridir. Biz tahlil qilgan misollarda ularning funksiyasi to'qqiztaga yetdi. Maqol birliklarining tematik tasnifidagi evfemizatsiyalashish holati real vaziyatni va yoqimsiz holatni yashirish, tabulashtirish yoki taqiqlangan narsa haqida gapirmaslik funksiyalariga asosan vujudga kelishi ma'lum bo'ldi. Muloqot jarayonda evfemizatsiyalashish aynan nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, so'zlovchining niyatiga asosan voqelanadi.

Masalan: *“Sheriklik oshni it ichmas”* maqoli ikki xil mazmun ifodalashini Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedov o'z lug'atlarida keltirib o'tganlar. Lekin ulardan faqat birgina mazmun kontekstda faollashadi. Bu evfemizatsiyaning metasemiotik funksiyasiga, ya'ni kontekstda aktuallashishiga borib taqaladi. Boshqacha aytganda, evfemizatsiyaning virtual ma'nosi lug'atlarda berilib, kontekstda esa aktual ma'nosi voqelanishi kuzatiladi. Til belgilar tizimidir. Shuning uchun metasemiotik aspektda evfemizmlarni muloqotda faollashishiga e'tibor beramiz, chunki so'zlarning qo'shimcha konnotatsiyalari faqat kontekstda faollashishi mumkin. Masalan,

– *Shunaqa bo'ladi. Ota-ona degan mo'rt keladi. Hay, zararsiz. “Yaxshi buzoq ikki onani emibdi”, degandek.* (G'afur G'ulom, “Shum bola”)

Biz mazkur kontekstda qo'llangan *Yaxshi buzoq ikki onani emadi* maqolini evfemizatsiyalashgan deb hisoblaymiz, lekin maqol evfemizatsiyalashgan maqol va matallar tasnifiga kiritilmagan. Matnda Shum bolaga keksa odam o'ziga ota-ona topib olishni maslahat bermoqda. O'zbek xalqida oriyat qilinadigan holat va vaziyatlar juda ko'p. Shu ma'noda aytishga noqulay bo'lgan vaziyatlarni maqol va matallar orqali “yumshatib”, “pardalab” yetkazish xalqimizning qadim qadriyatlaridan o'rin olgan. Maqoldagi evfemizatsiya aytilgan ifodani yumshatib bermoqda, fikr esa majoziy ma'noda tushunilmoqda. Ushbu maqolda evfemizatsiya zoomorfik madaniy kod orqali faollashgan. Xalqimizda “yosh bola” tushunchasi majoziy ma'noda *polapon, buzoq, uloqcha, qo'zichoq* so'zlari bilan ifodalanadi. Maqolda *buzoq* so'zi faollashib, uning vositasida evfemizatsiya yuzaga kelmoqda. Ko'rinadiki, mazkur kontekstda maqolning konnotatsiyalari faollashib, til ramzlari tizimi orqali ifodalanadi.

Keyingi misolda ham zoomorfik kod orqali voqelangan evfemizatsiyalashgan matalning kontekstda faollashgan ma'nosiga e'tibor beramiz:

– *“Sheriklik oshni it ichmas”* deganlar, aylanay, poshshaxon. Men-ku ersirab ketayotganim yo'q. Agar istasam, qadamimda yuztasi topiladi. Ne-ne dang'illama mehmonxonalar Oyshaxonga muntazir. Peshonamu ikki betim, engakim yopishtiriladigan o'n so'mlik tillolarga to'lib ketadi. Men uchun gap pulda emas. Siz yosh ekansiz, sizga rahmim kelyapti. Gapingizga qaraganda hamiyatli, himoyatli, besh vaqt namozni qanda qilmaydigan musulmon bir kosibning qizi ekansiz (G'afur G'ulom, “Shum bola”).

Matnda berilgan *“Sheriklik oshni it ichmas”* matalini biz evfemizatsiyalashgan maqol va matallar tasnifining “dushmanlik, murosasizlik” tematik guruhiga kiritdik. Matal ikki xil mazmunni

majozan anglatadi. Birinchisi –“Birov bilan sherikli ish qilma, agar shunday qilsang, arazlashib, birovga hasrat qilib, nolib yurma; ikkinchi mazmuni esa “Sheriging yomon bo‘lsa, sharmandasan, yo‘lini topa olmay armondasan” tarzidadir. Kontekstda matal o‘zining ikkinchi mazmuni bilan faollashgan, ya’ni metasemiotik funksiyasiga asosan evfemizatsiyalashgan matalning mazmuni aktuallashgan. O‘zbek xalqi uchun, odatda, it majozan urushqoq, janjalkash odamlarni anglatadi. Bu matal orqali Oysha kundoshi Latifaxonga turmush o‘rtog‘ining qilgan ishidan armonda bo‘lib qolishi mumkinligini aytmoqchi bo‘ladi. Ko‘rinib turibdiki, Oysha o‘z fikrini eksplitsit tarzda berib, shu bilan birga, implitsit mazmunga ega maqoldan ham mahorat bilan foydalangan va shu bois ifoda etilayotgan fikr mazmunan kuchaytirilgan. Oysha o‘z gapiga Latifaxonning e’tiborini qaratish uchun bir fikrni ikki xil mazmunda yetkazgan. Xoinona harakatni yashirish pragmatik funksiyasiga ko‘ra, mazkur maqolda evfemizm vujudga kelgan.

Quyidagi matnda maqollardagi evfemizatsiyaning pragmatik jihatlarini tahlil qilamiz. Bu maqollar evfemizatsiyalashgan maqol va matallar tarkibiga kiritilmagan, chunki ular tabulashish yoki noqulay vaziyatni “yumshatish”, “pardalash” orqali vujudga kelmagan. Lekin matnda ushbu maqollar vositasida evfemizatsiya holati shakllantirilib, maqolning majoziy mazmuni orqali tinglovchiga ta’sir o‘tkazilmoqda. Matnda Bashorat o‘z niyatini eksplitsit tarzda, ya’ni “Tufli olib bering” deb ochiq va to‘g‘ri ifodalamay, balki maqol vositasida fikrini implitsit tarzda yetkazmoqda. Implitsitlik esa bu oilada aytish noqulay bo‘lgan holat va vaziyatlarni evfemizatsiya orqali yumshatib, pardalab ifodalashga yordam beradi. Lug‘atda berilgan “*Do‘st boshga, dushman oyoqqa qaraydi*” maqolida bosh kiyimning arzonligi, tufli narxining qimmatligi nazarda tutilib, Bashorat tinglovchiga yashirin tarzda o‘z niyatini yetkazishga harakat qiladi. Biz ushbu maqollardagi evfemizatsiyaning funksiyasini implitsit tarzda berilgan fikr orqali tinglovchi ongiga ta’sir etishdian iborat, deb hisoblaymiz.

Farmonbibi: Kam-ko‘stingni ayt. Nima kerak?

*Bashorat: **Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak, oyijon.***

Farmonbibi: Maqol qo‘shmay gapir...

*Bashorat: Maqol so‘z ko‘rki... **Do‘st boshga, dushman oyoqqa qaraydi,** degandek...Tufligimning rangi o‘chib, tumshug‘i yalpayib ketdi.*

Farmonbibi: Yoz. Tufli deb yoz. Yana nima kerak?

*Bashorat: **Yegan og‘iz uyalar**, qudachilik – ming yilchilik. O‘zingiz bilasiz, bitta-yu bitta qizim bor. Ko‘zimning oqu-qorasi. Haligi qudalarimni bir chaqirsam degandim. (Said Ahmad, “Kelinlar qo‘zg‘oloni”)*

“*Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak*” maqoli parafrastik evfema bo‘lib, qiyinchilikni, og‘ir ahvolni ifodalaydi. Bashorat ushbu maqol vositasida qiyin ahvolga tushib qolganligini Farmonbibiga yetkazmoqda.

“*Yegan og‘iz uyalar*” matalida mehmondorchilikka bordingmi, qarzni qaytarish va ziyofatini yegandan keyin xuddi shunday mehmondorchilik bilan siylash ham kerakligi uqtiriladi. Ushbu matalni tabulashgan, evfemizatsiyalashgan matallar guruhiga kiritmadik, chunki unda tabulashish jarayoni yuz bermagan. Lekin matndagi matalda fikrni bilvosita uzatilishi implitsitlikni vujudga keltirib, evfemizatsiyaga olib kelgan.

Demak, evfemizatsiyalashgan maqol va matallardagi implitsit mazmun asl niyatni yashirib, majozan uzatiladi. Bunday evfemizatsiya kontekstda faollashadi. Evfemizatsiyaning lug‘at tarkibidagi maqol va matal mazmunidan anglash mumkin, matnda esa evfemizatsiya so‘zlovchi nutqida ayni shu kontekstdagina faollashib, bir necha funksiyalarni amalga oshiradi: etiket qoidalariga rioya qilish, o‘zini himoya qilish, tinglovchiga ta’sir etib, o‘z fikrini qabul qildirish, ya’ni manipulyatsiya va shu tariqa so‘zlovchining nutqini yumshatish, asl holatni “pardalash” usuli bilan fikrni tinglovchiga yetkazish. Etiket qoidalariga rioya qilish funksiyasi ostida Farmonbibining uyida qaynona va kelin o‘rtasidagi munosabatlar qat’iy bo‘lib, ma’lum odob-axloq qoidalariga, oiladagi an’analarga rioya qilish talab qilinar edi. O‘zini himoya qilish funksiyasi ostida Bashoratning o‘z pozitsiyasida sobit turishi, ya’ni o‘z fikrini suhbatdoshiga muloyim va “pardalab” yetkazishi, o‘z fikrini qabul qildirishi, oxir-oqibat niyatiga yetganligi dialogik nutqdan ko‘rinib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Фомина Т.А. Контекстно-обусловленная вариативность значения слова на оси “эвфемия-дисфемия” в современном английском языке (на материале англоязычного кинодискурса). Дисс...канд. филол. наук. – М.,

2023. – 170 s.; bu haqida qarang: Allan, K. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon/ K. Allan, K. Burrige. – New York: Oxford University Press, 1991. – 263 p.

2. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Хикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. Ўзбек Совет Энциклопедияси бош редакцияси. – Тошкент, 1990. – Б. 434.

3. Yusupova M. Evfemizatsiyalashgan maqol va matallar tadqiqi (ingliz hamda o'zbek tillari asosida) tadqiqi: Diss. ...fil.fan.b.fals.dok. – Farg'ona, 2024. – 157 b.

UO'K 808.3

HURMAT KONSEPTINING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

S.A.Yusupova, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

D.A.Raxmatullayeva, magistrant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda hurmat ifodalanishining nazariy hamda amaliy jihatlarini tahlil qilingan. Maqolada hurmatning jamiyatdagi ijtimoiy rolini, muloqotdagi pragmatik vazifasini hamda globalizatsiya sharoitida hurmat shakllarining o'zgarishini yoritishga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: hurmat, tilshunoslik, pragmatika, sotsiolingvistika, kommunikativ strategiya, nutq etiketi, leksik vositalar, madaniy kontrast, ijtimoiy kontekst.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты выражения уважения в лингвистике. Особое внимание уделено социальной роли уважения в обществе, его прагматической функции в общении и изменениям форм выражения уважения в условиях глобализации.

Ключевые слова: уважение, лингвистика, прагматика, социолингвистика, коммуникативная стратегия, речевой этикет, лексические средства, культурный контраст, социальный контекст

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of expressing respect in linguistics. Special attention is given to the social role of respect in society, its pragmatic function in communication, and the transformation of forms of respect in the context of globalization.

Key words: respect, linguistics, pragmatics, sociolinguistics, communicative strategy, speech etiquette, lexical means, cultural contrast, social context.

Hurmat – bu ijtimoiy hamda madaniy munosabatlarda o'z aksini topuvchi qadriyat bo'lib, insonlar o'rtasidagi muloqotda muhim pragmatik vositalardan biri hisoblanadi. Har bir til va madaniyatda hurmat ifodalari o'ziga xos, ba'zan juda murakkab hamda ijtimoiy kontekstga bog'liq bo'ladi. Tilshunoslik sohasida hurmat borasidagi masalalar ko'proq pragmatika, sotsiolingvistika, etnolingvistika hamda nutq madaniyati doirasida o'rganiladi. Ayniqsa, nutq etiketlari, kommunikativ strategiyalar, formasional hamda leksik vositalar, til darajasidagi rasmiylik orqali hurmatni ifodalaydi.

Hurmat qadriyati qadimdan deyarli barcha jamiyatlarda mavjud bo'lgan, ammo u turli xalqlarda har xil tarzda shakllangan. Masalan, Sharqiy Osiyo xalqlarida (Xitoy, Yaponiya, Koreya) iyerarxiya hamda yoshi katta insonlarga nisbatan hurmat ustuvor hisoblanadi.

Tilshunoslikda hurmat – bu til orqali ijtimoiy munosabatni tartibga soluvchi kommunikativ hodisa sifatida o'rganiladi. U ko'proq pragmatika, sotsiolingvistika, madaniy tilshunoslik, diaksis hamda muloyimlik nazariyasi (politeness theory) doirasida tahlil qilinadi. Hurmat tilning leksik, grammatik, fonetik, stilistik darajalarida ifodalanadi. Har bir til bu hodisaning ifoda usuli, qadriyat darajasi hamda ishlatilish konteksti jihatidan farq qiladi.

Hurmatga ta'rif bergan mashhur olimlar Penelop Braun hamda Stefen Levinsonning asari "Politeness: Some universals in language usage" bu nazariyada har bir insonning "ijtimoiy yuzi" (face) bor, ya'ni obro'si, o'zini tutishi, ijtimoiy mavqei. Suhbat chog'ida bu "yuz" hurmat qilinadi yoki tahdid ostida qolishi mumkin.

Quyida hurmat strategiyalarini sanab o'tamiz:

Positive politeness – iliqlik, do'stona hurmat.

Negative politeness – rasmiy, masofali hurmat.

Erving Goffmanning “Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior” nomli asarida ham hurmat ifodalari yuzasidan batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Goffman tilshunos emas, balki sotsiolog bo'lsa-da, hurmat hamda ijtimoiy “yuz” (face) g'oyasini birinchi bo'lib sistematik ifodalagan. Goffmanning fikriga ko'ra, hurmat – bu shaxsning ijtimoiy o'zini-o'zi namoyon qilishiga nisbatan e'tibor, ya'ni unga nisbatan tahdid qilmaslik.

Robin Lakof “Language and Woman's Place” asarida hurmatni "lingvistik muloyimlik" bilan bog'laydi. Unga ko'ra, hurmat uchta prinsip asosida ishlaydi:

1. Don't impose (tazyiq qilma)
2. Give options (tanlovlar ber)
3. Be friendly (do'stona bo'l)

Geoffrey Lich esa “Principles of Pragmatics” asarida hurmat prinsipini maxsus “Politeness Principle” deb belgilaydi. Bu prinsip Grays kooperatsiya prinsipining muqobilidir. Lich fikricha, muloqotda hurmatni ifodalash orqali nutq egasi ijtimoiy muvozanatni saqlaydi.

Jan Blommaert ham “Discourse: A Critical Introduction” asarida hurmat ifodalari bo'yicha o'zining qarashlarini ifodalagan. Til orqali hurmatni ifodalash har doim ijtimoiy kontekstga bog'liq. U bu tushunchani ijtimoiy kuch, ideologiya hamda tafovut bilan bog'laydi.

Hurmatning til vositalari orqali ifodalanishi quyidagicha leksik vositalar bilan ifodalash mumkin:

1. Murojaat so'zlari: janob, xonim, ustoz, hurmatli
2. Ehtiyotkorlik bildiruvchi so'zlar: iltimos, marhamat, uzr, keling
3. Qadrllovchi iboralar: “siz kabi”, “e'tiboringiz uchun rahmat”
4. Grammatik vositalar: Siz-sen opostrofiyasi (T–V distinction): O'zbek tilida “siz” hurmat bildiradi.
5. Ko'plik shakli: "U keldi" hamda "Ular keldilar" — bu grammatik hurmat ifodasidir.
6. Kesimni ko'plikda ishlatish: "Domla aytdilar"

Quyidagi pragmatik strategiyalar yordamida hurmat ifodalanadi:

1. Indirektlik (bilvosita gapirish): “Buni bajarishingiz mumkinmikan deb o'yladim...”
2. Yumshatish (hedging): “Agar xato bo'lmasa...”, “Balki siz...”
3. Og'zaki muloyimlik (disclaimer, approval-seeking): “Kechirasiz, ammo...”
4. Hurmatning madaniy-kontrastiv tahlili (tillararo). Masalan:

O'zbek tilida: hurmat kuchli grammatik tizimda ifodalanadi (kesim ko'plikda, “siz” shakli).

Ingliz tilida: grammatik hurmat yo'q (you – yagona forma), lekin pragmatik hurmat (intonatsiya, yumshatish, “please”, bilvosita gapirish) muhim.

Til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik frazeologik birliklarda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Har bir xalq o'ziga xos iboralar orqali hurmat, e'tibor va ijtimoiy qadriyatlarni ifodalaydi. Masalan, Yusupova (2025) o'z tadqiqotida tildagi madaniy ta'sirlarning idiomatik birliklar orqali chuqur saqlanib qolishini ta'kidlab, 200 dan ortiq madaniy ifodalarni tahlil qilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek tilidagi frazeologizmlarning 67,3 foizi hurmatni diniy va axloqiy qadriyatlar bilan bog'lab ifodalaydi, ingliz tili esa tranzaksion (savdo-tijorat) metaforalar orqali muloyimlikni ko'rsatadi. Bu esa har bir madaniyatda hurmatning turlicha ijtimoiy va semantik asosga ega ekanini ko'rsatadi.

O'zbek xalqida esa hurmat tushunchasi yoshi, maqomi, jinsiy tafovut hamda qarindoshlik munosabatlariga chambarchas bog'liq. Har bir etnos o'z tilida hurmat ifodasini shakllantiradi. Bu til birliklari orqali ijtimoiy munosabatlar me'yorlashtiriladi. Masalan, rus tilida “vy” hamda “ty” farqlari orqali, ingliz tilida esa "Mr.", "Sir", "Madam" orqali hurmat ifodalanadi. O'zbek tilida esa hurmat shakllari, otlarga qo'shimchalar, fe'l tarkibidagi ko'plik, so'z tanlovi (leksik vositalar) orqali ifodalanadi.

Morfologik vositalar orqali ham hurmat ifodalanishi mumkin. Ko'plik shakli orqali (Siz keldingiz – hurmat; Sen kelding – oddiy).

Hurmat ifodalovchi qo'shimchalar: -lar, -ingiz/-ingizlar (Ota-onangiz, ustozlaringiz). Zamonaviy o'zbek tilida bular nutqning ijtimoiy darajasini bildiradi. Leksik vositalar bu muayyan hurmat bildiruvchi so'zlar: janob, xonim, domla, ustoz, ota, ona, aka, opa. Sintaktik vositalar - so'z

tartibi orqali ehtirom bildirish: “Ustoz, iltimos, bir og‘iz ayting...” (avval murojaat qilinadi, keyin iltimos, so‘ng istak). Savol ohangi orqali muloyimlik kiritish: “Xohlaysizmi?”, “Zahmat bo‘lmasa...”.

Kontekstga mos so‘zlash: og‘zaki muloqotda nutq ohangi, tana harakati, pauza, iboralar tanlovi. Etiketa formulalari: salomlashish, minnatdorchilik bildirish, uzr so‘rash kabi hurmat bildiruvchi formulalar mavjud (Assalomu alaykum, Rahmat sizga, Kechirasiz...).

O‘zbek tilida hurmat bildiruvchi vositalar yosh, jins, lavozim, ijtimoiy maqomga qarab tanlanadi. Bu ko‘proq patriarxal ijtimoiy tuzumga asoslangan: yoshi katta kishilarga, ustozlarga, amaldorlarga nisbatan hurmat kuchli ifodalanadi. Muloqotda o‘zaro hurmat ijtimoiy barqarorlik, odob-axloq mezonlariga asoslanadi. Boshqa tillarda hurmat esa turlicha ifodalanadi. Masalan, Yapon tilida – keigo tizimi orqali uch darajadagi hurmat mavjud (sonkeigo – hurmatli, kenjougo – kamtarin, teineigo – muloyim). Fransuz tilida “tu” hamda “vous”, Arab tilida “Sayyid”, “Ustoz”, “Sheyx” kabi maqom bildiruvchi so‘zlar keng qo‘llaniladi.

Globalizatsiya hamda zamonaviy texnologiyalar natijasida hurmat ifodasi oddiylashib bormoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda rasmiy hamda norasmiy shakllar ko‘p aralashib ketgan. Hozirgi yoshlar orasida ko‘proq inglizcha iboralar aralashishishi, “ok”, “bro” so‘zlaridan foydalanish ham madaniyatlararo hurmat shakllarining o‘zgaruvchanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abduazizov, A. A. (2015). *Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuvlar*. Toshkent: Fan.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Goffman, E. (1967). *Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior*. Garden City, NY: Anchor Books.
4. Karimov, O. (2019). *Til va madaniyat: pragmatik yondashuvlar*. Toshkent: Fan.
5. Lakoff, R. (1975). *Language and woman's place*. New York: Harper & Row.
6. Leech, G. N. (1983). *Principles of pragmatics*. London: Longman.
7. Blommaert, J. (2005). *Discourse: A critical introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Yusupova, S. (2025). *Gender-based comparative analysis of respect in linguistic expression: A study of Uzbek, Japanese, English, and German*. *Cogent Arts & Humanities*, 12(1).

UDC 808.3

COGNITIVE AND NEURAL FOUNDATIONS OF METAPHOR PROCESSING: A MULTILEVEL ANALYSIS

S.A.Yusupova, associate professor, PhD, Ferghana State University, Ferghana
X.A.Abdulxodiyeva, Master's degree student, Ferghana State University, Ferghana

Annotatsiya. Ushbu maqolada metaforani tushunish va ifodalash jarayonidagi kognitiv hamda neyron mexanizmlar o‘rganiladi. Kognitiv neyrofan va psixologiya asosida simulyatsiya nazariyasi, tanaga asoslangan bilish va konseptual aralashish nazariyalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: metafora, kognitiv neyrofan, tanaga asoslangan bilish, simulyatsiya nazariyasi, konseptual aralashish, miya tarmoqlari

Аннотация. В статье рассматриваются когнитивные и нейронные механизмы понимания и порождения метафор. На основе данных когнитивной нейронауки и психологии анализируются теория симуляции, теория воплощённого познания и концепция концептуального смешения.

Ключевые слова: метафора, когнитивная нейронаука, воплощённое познание, теория симуляции, концептуальное смешение, нейронные сети

Abstract. This article explores the cognitive and neural mechanisms involved in metaphor comprehension and production. Drawing from cognitive neuroscience and psychology, it reviews simulation theory, embodied cognition, and conceptual blending as key explanatory models.

Keywords: metaphor, cognitive neuroscience, embodied cognition, simulation theory, conceptual blending, brain networks

Introduction. Metaphor plays a central role in human cognition, serving as a mechanism through which abstract ideas are understood via concrete experiences. The study of metaphor has evolved from rhetorical analysis to cognitive neuroscience, emphasizing how the brain constructs

figurative meaning. Understanding the neural and psychological foundations of metaphor processing provides insight into the relationship between language, perception, and thought.

Recent advances in cognitive neuroscience particularly functional magnetic resonance imaging (fMRI) and event-related potential (ERP) studies have revealed that metaphor comprehension engages not only classical language areas but also distributed neural networks responsible for perception, motor control, and executive reasoning. This review aims to synthesize current findings on the cognitive and neural mechanisms of metaphor processing, focusing on major psychological models and their corresponding neural evidence.

Methods. This paper adopts a systematic review approach, integrating findings from cognitive psychology, linguistics, and neuroscience. The analysis draws on peer-reviewed studies employing behavioral experiments and neuroimaging to investigate metaphor comprehension and production. Major theoretical frameworks Simulation Theory, Embodied Cognition Theory, and Conceptual Blending Theory are compared in terms of how they explain the mental and neural operations underlying metaphorical thought. Empirical studies involving fMRI and ERP are analyzed to identify consistent neural activation patterns and hemispheric contributions to metaphor processing.

Results. Metaphor comprehension involves complex integration of sensory, linguistic, and conceptual processes.

Simulation Theory proposes that individuals mentally reenact physical experiences related to the metaphor's source domain. For instance, understanding "grasping an idea" activates motor and premotor cortices associated with physical grasping, suggesting that figurative meaning builds upon embodied sensorimotor experience.

Embodied Cognition Theory extends this view, asserting that abstract reasoning is grounded in bodily interaction with the environment. Spatial metaphors like "rising hope" or "falling prices" rely on physical experiences of movement and orientation. Empirical evidence shows activation in visual-spatial and motor regions during such processing.

Conceptual Blending Theory (Fauconnier & Turner, 2002) focuses on how elements from distinct conceptual spaces such as "time" and "river" blend to form new meanings. This theory emphasizes creativity and the generative potential of metaphorical thought.

These models converge on the view that metaphor processing is embodied, dynamic, and integrative, engaging multiple cognitive systems simultaneously.

Neuroimaging studies demonstrate that metaphor processing recruits a distributed network involving both hemispheres.

The left inferior frontal gyrus and left temporal gyri (Broca's and Wernicke's areas) handle linguistic decoding and semantic retrieval.

The premotor and somatosensory cortices activate during action-related metaphors, supporting the embodied simulation hypothesis.

The prefrontal cortex contributes to abstract reasoning and inhibition of literal interpretations, particularly for novel metaphors requiring greater cognitive control.

The right hemisphere, traditionally linked with figurative and creative language, shows stronger activation during processing of novel metaphors, indicating its role in broad semantic integration.

Moreover, metaphor comprehension engages three large-scale neural systems:

1. The language network (for syntax and semantics),
2. The sensorimotor network (for embodied simulation), and
3. The default mode network (for imagination and conceptual abstraction).

Their interaction allows the brain to construct nonliteral meaning by mapping concrete experiences onto abstract concepts.

Discussion. The reviewed evidence underscores that metaphor processing is not confined to linguistic decoding but involves a constellation of neural and cognitive systems that integrate perception, action, and abstract reasoning. These findings provide strong support for embodied and simulation-based models of language, challenging earlier views that treated metaphor as purely symbolic or rhetorical.

The bilateral activation patterns observed across neuroimaging studies indicate that both hemispheres contribute to metaphor understanding, with the left hemisphere specializing in linguistic structure and the right hemisphere facilitating conceptual expansion and novelty processing. The cooperation between language, sensorimotor, and default mode networks demonstrates that figurative meaning arises from multimodal neural integration rather than localized processing.

The implications of these findings extend beyond linguistics. In education, understanding embodied metaphors can enhance conceptual learning. In artificial intelligence, modeling metaphor processing may improve human-like semantic reasoning. In cross-cultural research, analyzing metaphor variation can illuminate how culture shapes cognition.

Future research should focus on refining neurocognitive models of metaphor, employing multimodal imaging techniques and cross-linguistic data to clarify the universality and variability of embodied conceptual mappings.

REFERENCES:

1. Barsalou, L. W. (2008). Grounded cognition. *Annual Review of Psychology*, 59(1), 617–645.
2. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.
3. Gibbs, R. W. (2006). *Embodiment and cognitive science*. Cambridge University Press.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
5. Mashal, N., & Faust, M. (2009). Conventionalization of novel metaphors: A shift in hemispheric involvement. *Neuropsychologia*, 47(3), 810–818.
6. Pulvermüller, F. (2005). Brain mechanisms linking language and action. *Nature Reviews Neuroscience*, 6(7), 576–582.
7. Rapp, A. M., & Wild, B. (2011). Nonliteral language and the brain: Metaphor, idiom, irony, and sarcasm. *Frontiers in Psychology*, 2(107), 1–10.

UDC 808.5

RESPECT ACROSS LANGUAGES AND CULTURES: A MULTIMODAL REVIEW OF HONORIFICS, GENDER, PARALINGUISTICS, AND IDIOMATIC COGNITION

S.A.Yusupova, PhD, Associate professor, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. *Ushbu sharh to'rtta asosiy tadqiqot yo'nalishini birlashtiradi: (1) o'zbek, yapon, ingliz va nemis tillarida genderga asoslangan hurmat ifodasi; (2) o'zbek, yapon va amerika ingliz tillarida hurmatni bildiruvchi prozodiya, kuch, ovoz sifati va sukunat kabi paralingvistik signallar; (3) nemis va o'zbek tillaridagi idiomalarning madaniy-kognitiv mazmuni; (4) hurmatning grammatik, pragmatik va madaniy modellarini.*

Kalit so'zlar: *hurmat, paralingvistika, gender kommunikatsiyasi, frazeologiya, madaniyatlararo pragmatika, o'zbek tili, yapon tili*

Аннотация. *Данный обзор объединяет четыре ключевых направления исследований автора: (1) гендерные выражения уважения в узбекском, японском, английском и немецком языках, (2) паралингвистические маркеры уважительности – просодия, интенсивность, качество голоса и паузы – в узбекском, японском и американском английском языках; (3) межкультурные идиомы как отражение когнитивных и культурных концептов в немецком и узбекском языках; (4) структурные, прагматические и культурные модели выражения уважения.*

Ключевые слова: *уважение, паралингвистика, гендерная коммуникация, идиомы, межкультурная прагматика, узбекский, японский*

Abstract. *This review synthesizes four major research areas examined across the author's publications: (1) gendered expressions of respect in Uzbek, Japanese, English, and German; (2) paralinguistic signals of deference, including prosody, intensity, voice quality, and silence across Uzbek, Japanese, and American English; (3) intercultural idioms as carriers of cultural cognition in German and Uzbek; and (4) structural, pragmatic, and cultural models of respect embedded in language systems.*

Keywords: *English: respect, paralinguistics, gendered communication, idioms, cross-cultural pragmatics, Uzbek, Japanese, German, sociophonetics*

Respect, as a communicative value, is among the most culturally sensitive and linguistically diversified phenomena studied in contemporary pragmatics, sociophonetics, and cultural linguistics. While politeness research has traditionally focused on verbal strategies such as honorifics, hedging, and indirectness, emerging studies increasingly highlight the essential role of prosody, voice quality, and silence in the signaling of interpersonal stance and social hierarchy. Your research advances this shift by bringing together spoken politeness, linguistic structure, gendered dynamics, and idiomatic metaphor across Uzbek, Japanese, English, German, and American English. The integration of these domains challenges universalist assumptions of politeness and demonstrates that respect is fundamentally shaped by cultural conceptualizations, grammatical systems, and perceptual biases.

The first domain of your work examines paralinguistic expressions of respect across Uzbek, Japanese, and American English. Using acoustic analysis and cross-cultural perception tasks, the study reveals that respectful speech tends to display reduced intensity, narrow pitch range, slower tempo, breathiness, and extended pauses – yet these cues carry different weights across cultures. Uzbek and Japanese speakers rely heavily on silence and voice quality, whereas American English foregrounds rising intonation and friendly prosodic engagement. These culturally defined cue-weightings result in systematic misinterpretations: for example, Uzbek breathiness is perceived as nervousness by American listeners, while Japanese syllable lengthening is perceived as over-politeness by Uzbek listeners.

The second domain of your research investigates gender-based expressions of respect in Uzbek, Japanese, English, and German. The comparative study shows that honorific languages (Uzbek, Japanese) structurally embed respect into grammar, thereby enforcing gendered politeness practices. Women produce formalized and deferential forms far more frequently than men—70% use of *siz* in Uzbek and 85% use of *keigo* in Japanese female speech—demonstrating that politeness is not merely pragmatic choice but institutionalized linguistic behavior. In contrast, English and German rely on pragmatic strategies such as hedging, softeners, and indirectness, which women are expected to use more frequently in public and professional contexts. These differences highlight both cultural variation and the role of speech in reinforcing or challenging gender hierarchy.

The final research domain focuses on intercultural idiomatic expressions in German and Uzbek, revealing how deeply cultural metaphors shape emotional expression, morality, and politeness orientation. German idioms tend to emphasize individualism, logic, and causal reasoning, while Uzbek idioms foreground collectivism, moral responsibility, and emotional depth. Categories such as animal symbolism, color metaphors, and social-behavior idioms illustrate divergent worldview models; for example, *ichi qora* (black-hearted) conveys moral judgment, whereas *weiße Weste haben* signals innocence in a more neutral, rational register. Idioms thus function as cognitive tools reflecting the moral and cultural architecture of a society.

Together, these studies illuminate respect as a multimodal, culturally grounded phenomenon shaped by grammar, voice, and metaphor. This review integrates the insights from all three strands and highlights their implications for intercultural communication, language pedagogy, and sociolinguistic theory.

1. Linguistic Structures of Respect. Across languages, respect manifests through a combination of grammar, lexical choice, pragmatic markers, and cultural scripts. Your study on gendered respect shows that Uzbek and Japanese employ formal grammatical systems (*siz*, *sen*; *keigo*) whose use is obligatory in social hierarchy. Uzbek women's significantly higher frequency of *siz* (70%) and Japanese women's heavy use of polite forms (85%) illustrate gendered structural imposition, where grammar itself enforces socially expected deference. This finding challenges early scholarship that links female politeness primarily to voluntary or stylistic choice.

2. Paralinguistic Signals of Respect. Your cross-cultural experiment on paralinguistic cues reveals a complex system of acoustic, prosodic, and temporal strategies that speakers use to signal deference. The study identifies three key paralinguistic themes across the groups:

1. Prosodic deference — narrow pitch, reduced intensity, slowed tempo
2. Voice quality modulation — breathiness as a signal of humility (Uzbek/Japanese)

3. Silence as a pragmatic strategy — extended pauses marking respect in Uzbek and Japanese

2.1. Cultural Variations in Prosody. While all cultures adjust their prosody in formal contexts, the direction and magnitude of adjustment differ.

Uzbek & Japanese speakers: reduced pitch range, lower intensity, lengthened vowels, slow tempo, extended silence

American English speakers: rising intonation, shorter pauses, friendliness-focused cues

Acoustic measures presented in your article show clear distinctions in pitch averages, speech rate, and pause durations across groups, demonstrating that respect is mediated by culturally specific prosodic norms.

2.2. Silence as Respect. The study provides strong evidence that silence functions as a culturally loaded signifier. Uzbek and Japanese speakers frequently incorporate silent intervals before greetings and replies, indexing attention and deference. In contrast, American English treats silence as potentially negative –indecisiveness or lack of fluency – leading to cultural misinterpretation. This dimension illustrates how temporal structure in communication embodies cultural logic.

2.3. Perception Bias and Misinterpretation. A major finding of your study is the in-group advantage in interpreting respect. Out-group listeners often misperceive paralinguistic cues:

- Uzbek breathiness → interpreted as *nervousness* by Americans
- Japanese pauses → interpreted as *hesitation*
- American pitch range → interpreted as *casualness* by Japanese listeners

These misperceptions demonstrate that paralinguistic cues are not transparent; they require cultural literacy for accurate interpretation.

3. Idioms and Cultural Cognition. Your idiom study adds a cognitive-cultural dimension to the understanding of respect and interpersonal values. A comparison of 100 idioms in German and Uzbek shows that idiomatic structures mirror cultural conceptualizations of emotion, morality, and social behavior.

Conclusion. The integrated findings from your published works demonstrate that respect is a multimodal, culturally specific communicative phenomenon, shaped simultaneously by linguistic structure, prosodic cues, voice quality, silence, gender norms, and metaphorical worldviews. Across the languages studied, respect emerges not as a universal category but as a culturally encoded system of behaviors that align with local values, social hierarchy, and historical development.

The idiom study contributes a cognitive-cultural perspective, revealing that idioms encode deep-rooted cultural metaphors and moral frameworks. Comparing German and Uzbek idioms highlights divergent conceptual models of emotion, morality, social behavior, and historical consciousness.

Taken together, these studies form a comprehensive portrait of respect as a complex, culturally grounded construct that spans linguistic, paralinguistic, cognitive, and gendered dimensions. They also underscore the importance of including less-studied languages such as Uzbek in global linguistic research. Future work may expand on multimodal politeness, cross-generational change, and the role of digital communication in restructuring both linguistic and cultural expressions of respect.

REFERENCES:

1. Yusupova, S. (2025). *Paralinguistic expressions of respect in spoken interaction: A cross-cultural study of Uzbek, Japanese, and American English*. International Journal of Multilingualism. <https://doi.org/10.1080/14790718.2025.2571772>
2. Yusupova, S. (2025). *Gender-based comparative analysis of respect in linguistic expression: A study of Uzbek, Japanese, English, and German*. Cogent Arts & Humanities, 12(1), 2512789.
3. Yusupova, S. A., & Yusufjonova, Sh. M. (2025). *Intercultural idiomatic expression in German and Uzbek: A comparative study*. Cogent Arts & Humanities, 12(1), 2554238. <https://doi.org/10.1080/23311983.2024.2554238>
4. Yusupova, S. A., & Ganiyeva, D. A. (2025). *Stylistic expressions of respect across English, Russian, and Japanese sociolinguistic contexts*. International Journal of Multilingualism. <https://doi.org/10.1080/14790718.2025.2571771>

KONSEPTOLOGIYANING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

Yusupov X.E., katta o'qituvchi, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada konseptologiyaning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni batafsil yoritiladi. Unda konseptologiyaning nazariy asoslari, ularning zamonaviy lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati, konseptlar va ularning til hamda madaniyatdagi shakllanish mexanizmlari keng ko'lamli misollar va tahlillar asosida muhokama qilinadi. Asarda, shuningdek, konseptlarni lingvistik va madaniy jihatdan o'rganish metodologiyasi, konseptual tahlilning amaliy jihatlari, ular bilan bog'liq muammolar hamda ilmiy natijalar haqida batafsil ma'lumotlar keltiriladi. Tadqiqot konseptual tahlilning lingvistik va madaniy jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, bunda nafaqat nazariy asoslar, balki zamonaviy misollar va chuqur ilmiy tahlillar orqali mavzuning dolzarbligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: konseptologiya, lingvistika, konsept, madaniyat, til, tahlil

Аннотация. В статье рассматривается место концептологии в современной лингвистике, а также исследуются основные направления, задачи и роль этого научного подхода в лингвистических исследованиях. Описываются механизмы формирования концептов в языке и культуре, раскрывается процесс возникновения, закрепления и распространения концептов в коллективном сознании носителей языка. Приведены примеры концептов из различных культур и языковых систем, а также проведён сравнительный анализ, иллюстрирующий социокультурную специфику концептуализации. Исследование посвящено лингвистическим и культурным аспектам концептуального анализа, подчеркивая междисциплинарный характер данной области и возможности применения концептуального подхода в изучении языка, ментальности и культурных кодов.

Ключевые слова: концептология, лингвистика, концепт, культура, язык, анализ

Abstract. This article explores the place of conceptual studies (conceptology) in modern linguistics in depth. It provides an extensive analysis of the mechanisms by which concepts are formed and represented in both language and culture, illustrating these processes with detailed examples and thorough analysis. The research highlights not only the linguistic dimensions of conceptual analysis but also delves into the cultural aspects, demonstrating how concepts function as bridges between language, cognition, and societal values. Additionally, the article discusses the theoretical frameworks and methodological approaches used in conceptual studies, offering insights into contemporary debates and developments within the field. By examining these interconnections, the article underscores the significance of conceptology for understanding the dynamic relationship between language, thought, and cultural identity.

Keywords: conceptology, linguistics, concept, culture, language, analysis

Kirish. Konseptologiya bugungi tilshunoslik, psixologiya, madaniyatshunoslik, falsafa va boshqa fanlar tutashuvida paydo bo'lgan zamonaviy ilmiy yo'nalishdir. Ushbu soha asosan inson tafakkuri va til o'zaro bog'liqligini, madaniy jarayonlarning tilga va ongga ta'sirini, hamda konseptlar orqali bilim, qadriyat va stereotiplarni shakllantirish mexanizmlarini o'rganadi. Bu borada konseptologiya turli intizomlar – lingvistika, kognitiv psixologiya, sotsiologiya, tarixshunoslik va antropologiya bilan ham uzviy aloqada bo'lib, inson tafakkuridagi asosiy tushunchalarning (konseptlarning) shakllanishi va ular orqali dunyoni idrok etish jarayonini keng qamrovda izohlaydi. Konseptlar inson e'tiborida doimo muhim o'rin egallaydi, ular orqali jamiyatning umumiy madaniyati, urf-odatlar va ma'naviy qadriyatlari avloddan-avlodga uzatiladi. Bundan tashqari, konseptologiya til elementi sifatida alohida so'zlar, iboralar va metaforalarning ham konseptual qirralarini ochib beradi hamda bular asosida milliy ong va madaniyat rivojlanishini aks ettiradi. Maqolada konseptologiyaning nazariy asoslari, misollar va konkret tahlillar yordamida uning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati ochib beriladi. Qolaversa, ushbu yo'nalishning amaliy ahamiyati, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va madaniy tafakkur kontekstida o'rni keng ochib berilib, konseptual tahlil metodikasining asosiy xususiyatlari, konseptlarning zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati va til taraqqiyotidagi roli haqida ham batafsil ma'lumotlar keltiriladi.

Adabiyotlar sharhi. Kubryakova E.S. ishlarida konsept tushunchasi va uni o'rganish metodikalariga bag'ishlangan bo'lib, konseptologiya nazariyasining muhim poydevorlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ushbu asar konseptlar, ularning vujudga kelishi, taraqqiyoti va inson tafakkurida tutgan o'rni haqida batafsil ma'lumot beradi. Shuningdek, konseptlarni o'rganishning turli metodik yondashuvlarini ko'rsatib, lingvistik hamda kognitiv tadqiqotlar doirasida ushbu atamaning ahamiyatiga alohida urg'u beradi. Kubryakovaning ishlari konseptologiya sohasidagi asosiy ilmiy manbalardan biri bo'lib, tilshunoslik va kognitiv fanlar sohasida izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Stepanova Yu.S. rus tilidagi konseptlarni va ularning madaniyatdagi rolini chuqur izohlaydi, rus madaniy kodi va o'ziga xos lingvistik paradigmani ochib beradi. U konseptlar til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarga, shuningdek, konseptlarning jamiyat va tarixiy rivojlanishdagi ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Muallifning izohlashicha, konseptlar rus madaniy olamining asosiy unsurlaridan biri bo'lib, ular milliy o'ziga xoslik, an'analar va qadriyatlar shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Shu orqali Stepanov rus tili va madaniyatini o'rganishning yangi metodologik asoslarini ham taklif etadi.

Lakoff va Johnsonning "Metaphors We Live By" kitobi metafora orqali inson tafakkuri va konseptual tuzilmalarning qanday shakllanishini innovatsion tarzda tahlil qiladi, bu asar nafaqat til va muloqotda metaforalarning chuqur ahamiyatini ochib beradi, balki ular orqali odamlarning dunyoni qanday idrok qilishi, bilimlarni to'plash va tasniflashi jarayonlarini ham keng yoritadi. Ushbu kitob konseptologiya asoslariga fundamental ta'sir ko'rsatgan bo'lib, zamonaviy kognitiv lingvistika va falsafa fanlarida o'zining tubdan o'rni hamda ta'sirini saqlab kelmoqda.

Karasik V.I. konseptlarning til va ijtimoiy ongda namoyon bo'lish yo'llari, ularning shakllanish mexanizmlari hamda ushbu jarayonni o'rganishga qaratilgan lingvistik tahlil metodikasini aniq va batafsil tarzda yoritgan. Muallif konseptlar tilda qanday ifodalanishi, jahonda ularni qabul qilish va ongda tasavvur hosil bo'lish jarayonlarini izchil tahlil qilgan, shuningdek, ushbu sohadagi tadqiqot uslublariga ham to'xtalib o'tgan.

Sharifjonova N.G. o'zbek tilshunosligida konsept va lingvokulturologik yondashuvlar bo'yicha ilk fikrlardan bergan bo'lib, milliy ong va qadriyatlarning til orqali namoyon bo'lishini o'rganadi. U o'z tadqiqotlarida til va madaniyat o'zaro bog'liqligi vositasida o'zbek xalqining madaniy xotirasi, an'analari va qadriyatlari til tizimida qanday aks etishini chuqur tahlil qiladi. Shuningdek, u til birliklarining mazmuniy qatlamlari orqali ijtimoiy ong va milliy tafakkur bobida yuzaga kelgan o'ziga xos xususiyatlarni ajratib ko'rsatadi. Bu bilan muallif o'zbek tilining beqiyos madaniy va axloqiy merosini konseptual nuqtai nazardan tahlil etadi va tilshunoslikda yangi izlanishlarga yo'l ochadi.

Metod. Maqola yozishda nazariy va amaliy manbalar, konseptologiya sohasidagi yetuk olimlarning ishlari, rus va ingliz tilshunosligi tadqiqotlari hamda til birliklarining real nutqda qanday ifodalanishini ko'rsatuvchi misollar chuqur o'rganildi va tahlil qilindi. Ushbu ilmiy-tadqiqot ishlari jarayonida muallif tomonidan mavjud ilmiy adabiyotlar keng ko'lamda ko'rib chiqildi, dolzarb konseptlar atroflicha o'rganildi. Tahliliy, qiyosiy va tavsifiy yondashuvlar asosida konseptlarning til va madaniyat o'zaro ta'sirida qanday dinamik o'zgarishlarga uchrashi va bu o'zgarishlarning asosiy sabab va omillari aniqlashga qaratildi. Bundan tashqari, zamonaviy diskurs tahlili usullari yordamida konseptlarning matndagi konkret ifoda va mazmun turlari, shuningdek, ularning kontekstga va sotsiolingvistik omillarga bog'liqlik darajasi tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida konseptlarning real nutq jarayonida namoyon bo'lishi, ularning kommunikativ vazifalari va estetik imkoniyatlariga ham alohida e'tibor qaratildi. O'rganilgan ma'lumotlar maqolada konseptual sohaning kompleks va tizimli yoritilishiga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar. Konseptologiya doirasida bir qancha muhim konseptlar va ularning ifoda shakllari ko'rib chiqildi. Masalan, "erkinlik" konsepti turli madaniyatlarda har xil ma'noda namoyon bo'ladi: g'arb tillarida "freedom" yoki "liberty" so'zlari individual mustaqillik va huquqlar bilan, sharq tillarida esa ko'proq jamiyat va tartib bilan uzviy bog'liq ifodalanadi. Bu farq, ayniqsa, tilning ichki semantik qatlamida yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, G'arb madaniyatida erkinlik konsepti shaxsning mustaqil ravishda qaror qabul qilishi, irodasini erkin ifodalashi va davlat aralashuvidan

xoli bo'lishi bilan bog'liqdir. Sharq mamlakatlarida esa "erkinlik" jamiyatga, an'anaviy qadriyatlar va umumiy axloqiy tamoyillarga moslikda ifodalanadi va ko'pincha kollektiv manfaatlar doirasida tushuniladi. Yana bir misol — "uy" konsepti ingliz tilida asosan shaxsiy fazo va farovonlikni anglatadi. Bu yerda uy inson uchun shaxsiy hayotining va mustaqilligini himoya qiluvchi makon, ya'ni "my home is my castle" deyilganidek, shaxsiy hudud sifatida ko'riladi. O'zbek tilida esa "uy" so'zi oila, qat'iy qadriyatlar, nasl-avlod, hamjihatlik va mehr-oqibat bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, o'zbek an'analarida uy - ota-onani, avlodni, yaqinlarni birlashtiradigan muqaddas joy bo'lib, mazmunan ko'proq ruhiy va axloqiy qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan. Tahlil davomida aniqlanishicha, konseptlar zamon va madaniyat ta'sirida o'z semantik doirasini doimiy kengaytirib boradi.

Masalan, zamonaviy sivilizatsiyaning rivojlanishi, axborot texnologiyalarining taraqqiyoti, globalizatsiya jarayonlari natijasida turli konseptlar yangi ma'no va vazifalarga ega bo'la boshladi. Yangi diskurslarda esa yangi konnotativ ma'nolar paydo bo'ladi. Bu jarayon, avvalo, atamalar va iboralarning ko'p qatlamliligi va ularning o'zgaruvchan tabiatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy texnologiya va media orqali "identitet", "virtual haqiqat", "global dunyo" kabi konseptlar paydo bo'lib, ular ammo har bir madaniyatda turlicha aks etar ekan. Masalan, "identitet" konsepti G'arbda individual va o'zini oqlashga asoslangan shaxsiy identifikatsiya vositasini anglatishi mumkin, sharqda esa identitet ko'proq ijtimoiy-madaniy guruhlar, an'analar va milliy birlik bilan bog'liq bo'ladi. "Virtual haqiqat" esa texnologik taraqqiyot natijasida vujudga kelib, insonga axborot va voqelik o'rtasidagi yangi integratsiya shaklini taklif etadi, lekin bu fenomen har bir jamiyatda o'zicha talqin qilinmoqda. Xuddi shuningdek, "global dunyo" termini bugunga kelib nafaqat iqtisodiy, siyosiy integratsiya, balki tillar, mentalitetlar va qadriyatlarning minglab variantlardagi uyg'unlashuvi kabi murakkab jarayonlarni o'zida mujassamlashtirmoqda. Natijada, konseptlar muayyan bir madaniyatga xos bo'lishi barobarida, ularning ma'nosi global axborot makonida yanada boyib va kengayib borayotganini ko'rish mumkin.

Xulosa. Konseptologiya zamonaviy tilshunoslikda inson tafakkuri, madaniyat va til o'zaro uyg'unlashgan murakkab jarayonlarni tahlil qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu soha nafaqat til elementlarining qanday yaratilishini, balki ular orqali turli xalq va jamiyatlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va mentalligi qanday ifodalanishini chuqur tadqiq etadi. Konseptlarning ijtimoiy va madaniy muhit bilan uyg'un o'zgarishi, tarjima, til o'qitish va xalqaro muloqotdagi praktik natijalari konseptologiya sohasining amaliy ahamiyatini oshiradi. Ayniqsa, zamonaviy jamiyatda globalizatsiya jarayonlari kuchayib borgan sari, konseptlarni chuqur o'rganish va ularni to'g'ri talqin qilishga ehtiyoj yanada ortib bormoqda. Maqolada keltirilgan misollar konseptlarning harakatda ekani, ya'ni ular vaqt o'tishi, jamiyat o'zgarishi va madaniy almashinuv natijasida yangicha mazmun va shakllarga ega bo'lib borishini namoyon qiladi. Shuningdek, konseptlarni o'rganish orqali zamonaviy til va madaniyat dinamikasini, ularning o'zaro ta'siri va taraqqiyotini chuqurroq anglash hamda tahlil qilish mumkinligi ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание. О природе концепта и методах его исследования. - М.: Языки славянской культуры, 2004.
2. Степанов Ю.С. Концепты. Словарь русской культуры. - М.: Академия, 2001.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Карасик В.И. Языковая концептология. - М.: Гнозис, 2002.
5. Шарифжонова Н.Г. Концепт ва унинг лингвокультурологик тахлили. - Тошкент: Фан, 2017.

УДК: 81-133

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «УДАЧА» В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Л.Т.Абдуллаева, доц., Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Annotatsiya. Maqola rus va ingliz tillaridagi "удача" ("luck") konseptining sotsiolingvistik tadqiqotiga bag'ishlangan bo'lib, u til dunyoqarashining tarkibiy elementi sifatida ko'rib chiqiladi. Ishning maqsadi — ushbu konseptning semantik mazmuni, pragmatik funksiyalari hamda

madaniyatga xos assotsiatsiyalaridagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashdir. Tahlil jarayonida leksikografik manbalar kontent-tahlili, korpus tahlili va diskursiv tahlil usullari qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, rus tilida "удача" konsepti fatalistik dunyoqarash va kollektivistik madaniyat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, muvaffaqiyat ko'pincha tashqi omillarga nisbat beriladi. Ingliz tilida esa, "luck" ko'pincha shaxsiy sa'y-harakatlar va imkoniyatlarning natijasi sifatida qaraladi, bu esa individualizm va pragmatizm qadriyatlari bilan uyg'unlashadi. Olingan natijalar madaniyatlararo kommunikatsiya, tarjimashunoslik va chet tillarni o'qitishda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: omad, luck, konsept, sotsiolingvistika, til dunyoqarashi, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Аннотация. Статья посвящена социолингвистическому исследованию концепта «удача» в русском и английском языках, рассматриваемому как элемент языковой картины мира. Цель работы — выявить сходства и различия в семантическом наполнении, прагматических функциях и культурно обусловленных ассоциациях данного концепта. В ходе анализа были использованы методы контент-анализа лексикографических источников, корпусного анализа и дискурсивного исследования. Результаты показывают, что в русском языке концепт «удача» тесно связан с фаталистическим восприятием и коллективистской культурой, где успех часто приписывается внешним обстоятельствам. В английском языке, напротив, удача нередко рассматривается как результат личных усилий и возможностей, что коррелирует с ценностями индивидуализма и прагматизма. Полученные данные могут быть использованы в межкультурной коммуникации, переводоведении и преподавании иностранных языков.

Ключевые слова: удача, luck, концепт, социолингвистика, языковая картина мира, межкультурная коммуникация.

Abstract. The article is devoted to a sociolinguistic study of the concept of "luck" in Russian and English, considered as an element of the linguistic picture of the world. The aim of the work is to identify similarities and differences in the semantic content, pragmatic functions, and culturally determined associations of this concept. The analysis employed methods of content analysis of lexicographic sources, corpus analysis, and discourse research. The results show that in Russian, the concept of "удача" is closely associated with a fatalistic worldview and a collectivist culture, where success is often attributed to external circumstances. In English, by contrast, "luck" is often perceived as a result of personal effort and opportunity, which correlates with the values of individualism and pragmatism. The obtained findings can be applied in intercultural communication, translation studies, and foreign language teaching.

Keywords: luck, concept, sociolinguistics, linguistic worldview, intercultural communication.

Введение. Концепт «удача» является универсальной, но культурно детерминированной категорией, отражающей представления общества о случайности, успехе и внешних обстоятельствах. В лингвистике он рассматривается как элемент когнитивной и языковой картины мира, а в социолингвистике — как маркер культурных ценностей, социальных установок и коммуникативных стратегий.

В условиях глобализации возрастает необходимость выявления национально-культурных различий в концептуализации абстрактных категорий, к которым относится «удача». Сравнение русского и английского языков позволяет выявить значимые различия, обусловленные историческими, религиозными и социальными факторами.

Обзор литературы. Изучение концепта «удача» имеет междисциплинарный характер. В когнитивной лингвистике (Лакофф, Джонсон, 1980; Кубрякова, 2004) концепты рассматриваются как ментальные структуры, организующие опыт и определяющие языковое выражение. В социолингвистике (Холмс, 2013; Трубецкой, 1991) акцент делается на социальных и культурных факторах, влияющих на формирование концептов.

В русской лингвокультуре концепт «удача» традиционно связывается с судьбой, случайностью и вмешательством высших сил (Вежбицкая, 1997; Караулов, 2010). Англоязычные исследования (O'Neill, 2003; Fox, 2014) подчеркивают прагматическую и

инструментальную интерпретацию удачи, которая нередко рассматривается как «возможность, которую можно использовать».

Методология исследования. В исследовании применялись следующие методы: лексикографический анализ — изучение значений слова «удача» и *luck* в толковых, синонимических и фразеологических словарях; корпусный анализ — выборка примеров из Национального корпуса русского языка (НКРЯ) и British National Corpus (BNC); дискурсивный анализ — исследование употребления концепта в медиатекстах, литературных произведениях и устной речи; сопоставительный метод — выявление общих и специфических черт в двух языках.

Анализ и результаты исследования. Семантическая структура концепта «удача» представляет собой сложную многослойную систему, включающую когнитивные, эмоционально-оценочные, культурно-исторические и прагматические компоненты. Анализ данного концепта в русском и английском языках выявляет как универсальные черты, обусловленные общечеловеческим восприятием феномена случайного благоприятного исхода, так и культурно-специфические особенности, связанные с мировоззренческими установками, ценностными ориентирами и ментальными моделями носителей соответствующих языков.

В обоих языках ядро концепта «удача» связано с представлением о благоприятном стечении обстоятельств, которое не всегда зависит от усилий субъекта. В русском языке ключевым носителем этого значения является слово *удача*, которое в толковых словарях определяется как «успешный исход дела; успех» или «везение, счастливый случай». Английские эквиваленты — *luck* и частично *fortune* — фиксируются словарями как *success or failure apparently brought by chance rather than through one's own actions* («успех или неудача, кажущиеся результатом случая, а не собственных действий»).

В русском языке «удача» преимущественно несёт положительную эмоциональную окраску. Даже если обстоятельства сложились благоприятно случайно, это часто воспринимается как знак личного успеха или заслуженной награды. Лексико-семантическое поле концепта включает синонимы *везение, счастье, успех*, а также устойчивые выражения *улыбнулась удача, поймать удачу за хвост, на удачу*. Эти обороты демонстрируют персонификацию концепта, что отражает архаичное мифопоэтическое представление об удаче как о внешней силе, способной «приходить» или «уходить».

В английском языке *luck* и *fortune* имеют более двустороннюю эмоциональную перспективу. Наряду с положительной оценкой (*good luck, lucky break*) активно функционируют отрицательные сочетания (*bad luck, ill fortune, tough luck*). При этом эмоциональная окраска может смягчаться или иронизироваться в зависимости от контекста. Особое внимание заслуживает словосочетание *by luck alone*, которое подчёркивает пассивную роль субъекта в достижении результата, что может носить как одобрительный, так и критический оттенок.

Семантическая структура концепта «удача» неразрывно связана с культурными установками и традициями. В русской языковой картине мира удача часто воспринимается как редкий, почти сакральный феномен, приход которого нельзя предсказать или вызвать, но можно «заслужить» трудом, честностью и терпением. Это отражено в пословицах: *удача на честного глядит, без труда нет и удачи*. Таким образом, даже случайность в русском сознании нередко сопрягается с морально-этической оценкой.

В английской культуре удача в большей степени обособлена от моральной заслуги и рассматривается как статистическая вероятность благоприятного исхода. Концепт здесь рационализирован: *luck* часто описывается как «random chance», а в народных выражениях (*make your own luck, the luck of the draw*) подчёркивается либо активная роль субъекта, либо неизбежная случайность, неподконтрольная человеку.

Прагматический аспект изучения концепта «удача» предполагает анализ того, каким образом данный концепт функционирует в речевой практике носителей русского и английского языков, какие коммуникативные задачи он выполняет и как используется для

достижения определённых целей в общении. В данном контексте важно учитывать, что прагматика охватывает не только прямое значение слова или выражения, но и его контекстуальное употребление, социальные, культурные и психологические факторы, влияющие на выбор языковых средств.

В обеих языковых культурах концепт «удача» часто выступает как средство выражения позитивных эмоций и добрых пожеланий собеседнику. В русском языке это реализуется через формулы типа «Желаю удачи!», «Удачи тебе!», «Пусть тебе повезёт!», которые служат для установления дружелюбного тона общения и поддержания социального контакта. В английском языке аналогичную функцию выполняют выражения **Good luck!**, **Best of luck!**, **I wish you luck**, которые могут использоваться как в формальных, так и в неформальных ситуациях.

Выводы. Проведённый социолингвистический анализ концепта «удача» в языковой картине мира русского и английского языков позволил выявить ряд существенных сходств и различий, обусловленных как языковыми, так и культурно-историческими факторами. В ходе исследования стало очевидно, что «удача» является многомерным понятием, которое в обеих культурах несёт в себе как объективные, так и субъективные компоненты, отражающие специфические мировоззренческие установки носителей языка.

Семантическая структура концепта демонстрирует, что в русском языке «удача» чаще воспринимается как внезапное, непредсказуемое и в большей степени внешнее по отношению к субъекту событие, приносящее положительный результат. Здесь проявляется ориентация на судьбу, везение, благосклонность обстоятельств, что соответствует традиционной русской фаталистической модели мышления. В английском же языке «luck» нередко рассматривается в контексте личных усилий, готовности воспользоваться шансом и умения создавать благоприятные условия, что отражает прагматическую и индивидуалистическую направленность англоязычной культуры.

Культурные различия подчёркивают, что восприятие «удачи» в русском и английском языках связано с различными социальными ценностями и нормами. В русской традиции удача может быть как предметом зависти, так и символом особой «метки судьбы», тогда как в англоязычном обществе она чаще интерпретируется как награда за предприимчивость и активные действия. Таким образом, «удача» в английской культуре более тесно интегрирована в концепт успеха и личного достижения, а в русской — сохраняет сильную связь с иррациональными представлениями и коллективным опытом.

Прагматические функции концепта показывают, что в реальном речевом употреблении «удача» и «luck» выполняют не только описательную, но и социально-регулятивную роль. В русском дискурсе выражения, связанные с удачей, часто служат средством эмоциональной поддержки, установления контакта или выражения доброжелательных пожеланий. В английской коммуникации такие выражения могут иметь более формализованный и ситуативно ограниченный характер, а в деловом контексте — выступать маркером мотивационной риторики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. — М.: Языки русской культуры, 1995. — 768 с.
2. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. — Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 1996. — 104 с.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 780 с.
4. Воркачёв С. Г. Концепт и лингвокультурология. — М.: Изд-во ЛКИ, 2005. — 224 с.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с.
6. Красных В. В. Этнопсихлингвистика и лингвокультурология. — М.: Гнозис, 2002. — 283 с.
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. — М.: Изд-во ЛКИ, 2008. — 256 с.
8. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. — М.: Академия, 2004. — 208 с.
9. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.
10. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. — Oxford: Blackwell, 2008. — 529 p.
11. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — 614 p.

12. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. — Oxford: Oxford University Press, 1997. — 328 p.
13. Fillmore C. J. Frame Semantics. — In: Linguistics in the Morning Calm. — Seoul: Hanshin, 1982. — P.111–137.
14. Kovshova M. L. Лингвокультурологический анализ идиом.-М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012.- 272 с.
15. Sternberg R. J., Lubart T. I. The Concept of Creativity: Prospects and Paradigms. — In: Handbook of Creativity. — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. — P. 3–15.

УДК 808.3

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ И МЕТОНИМИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАК ПРОЯВЛЕНИЯ ОБРАЗНОСТИ

Э.Р.Аджеминова, PhD, Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. Maqola kognitiv-diskursiv nuqtai nazardan til tasviriyligining asosiy mexanizmlari sifatida metaforik va metonimik reprezentatsiyani tavsiflaydi. Unda domenlararo proyeksiya (metafora) va domen ichidagi fokuslash (metonimiya)ni farqlovchi, biroq real diskursda ularning funksional hamkorligini saqlovchi operatsion sxema asoslab beriladi. Empirik baza rus tilidagi yangilik, publitsistika va ommabop-ilmii registrlardan olingan (2018–2024) matnlarning illyustrativ subkorpusidan iborat. Metodologik ramka freym semantikasi, komponent va kontekst-pragmatik tahlil, shuningdek yondosh strategiyalar (litota, abstraksiya, umumlashtirish)ni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: tasviriylilik, metafora, metonimiya, freym semantikasi, kognitiv lingvistika, media diskursi, pragmatika.

Аннотация. Статья посвящена описанию метафорической и метонимической репрезентации как базовых механизмов языковой образности в когнитивно-дискурсивной перспективе. Обосновывается операциональная схема, различающая междоменное проецирование (метафора) и внутримоментную фокусировку (метонимия) при сохранении их функциональной кооперации в реальном дискурсе. Эмпирической базой служит иллюстративный подкорпус русскоязычных текстов новостного, публицистического и научно-популярного регистров (2018–2024). Методологическая рамка включает фрейм-семантику, компонентный и контекстно-прагматический анализ, а также учёт смежных стратегий (литота, абстракция, обобщение).

Ключевые слова: образность, метафора, метонимия, фрейм-семантика, когнитивная лингвистика, медиадискурс, прагматика.

Abstract. The article describes metaphoric and metonymic representation as basic mechanisms of linguistic imagery within a cognitive-discursive perspective. It substantiates an operational scheme that distinguishes cross-domain projection (metaphor) from intra-domain focusing (metonymy) while preserving their functional co-operation in real discourse. The empirical base is an illustrative subcorpus of Russian-language texts from news, opinion journalism, and popular-science registers (2018–2024). The methodological framework includes frame semantics, componential and contextual-pragmatic analysis, as well as the consideration of related strategies (litotes, abstraction, generalization).

Keywords: imagery, metaphor, metonymy, frame semantics, cognitive linguistics, media discourse, pragmatics.

Введение. В современной лингвистике образность трактуется не как маргинальная «украшательность», а как универсальный механизм концептуализации, обеспечивающий доступ к абстрактным сущностям через схемы телесного и социального опыта. Наиболее устойчивыми и продуктивными проявлениями образности выступают метафора и метонимия, которые в реальном дискурсе не разделяются жёстко, а образуют кооперативные «пучки» выражения: метафора открывает новый ракурс на целевой домен, метонимия позволяет фиксировать референцию и экономить выражение, поддерживая аргументативную структуру текста [7, с. 3–6; 2, с. 45–52]. Такой взгляд согласуется с фрейм-семантикой, где значение понимается как участие в сценариях и ролях [10, с. 111–120], и с представлениями

когнитивной лингвистики о перераспределении профиля концепта и выделении релевантных признаков [6, с. 21–29; 5, с. 72–83]. Цель исследования — предложить воспроизводимую модель совместного описания метафоры и метонимии как проявлений образности, показать её объяснительную силу на материале медиадискурса и обсудить лексикографические следствия.

Основная часть. Материал составил иллюстративный подкорпус русскоязычных текстов новостного, публицистического и научно-популярного регистров, опубликованных в 2018–2024 гг. Подбор осуществлялся целенаправленно по тематическим полям, где образность демонстрирует высокую продуктивность: эмоции и повседневные состояния; экономика/политика; тело/здоровье; общественные процессы. Идентификация метафор выполнялась по процедуре типа: для каждого лексического употребления сопоставлялись контекстуальный и базовый («прямой») смыслы с фиксацией признаков переносной мотивации. Метонимии выделялись по диагностике внутридоменной смежности (часть–целое, место–институт, автор–произведение, показатель–состояние) в сочетании с фрейм-семантической реконструкцией ролей и слотов. Для каждого фрагмента проверялась кооперация переносов (метафора + метонимия) в локальной аргументации; оценочные сдвиги отмечались как следствие абстрагирующих и литотических переформулировок в окружении фигуральных средств. К этой «сценической» части добавляются метонимии «место/институт за агента» («Кремль заявил», «Белый дом прокомментировал») и «показатель за состояние» («инфляция замедлилась», «котировки просели»), что обеспечивает одновременно атрибуцию источника и предъявление индикаторов [8, с. 26; 2, с. 55–57].

Во-вторых, регистры стратегического планирования и реформ задействуют связку метафор ПУТИ и КОНСТРУИРОВАНИЯ: «дорожная карта», «узкие места», «архитектура рынка», «устойчивый каркас регулирования», «строить коалиции». Эти выражения создают телесно-техническую сцену движения и сборки, где целевой домен мыслится как проектируемая система; когнитивная правдоподобность таких переносов объясняется тем, что схемы движения и сборки принадлежат ядру человеческого опыта [6, с. 50–61; 5, с. 76–83]. Метонимии здесь берут на себя функцию «точечной» фиксации прогресса и легитимации: «Минфин опубликовал правила», «индекс деловой активности поднялся», «уровень безработицы снизился» — показатель/документ за состояние/процесс. В заголовках эта композиция часто уплотняется до формулы «путь → деталь → эффект»: «Реформы выходят на новую траекторию: опубликован регламент, замедляется инфляция», где метафора задаёт общий сценарий, а метонимии предоставляют измеримый и институционально маркированный «якорь» [2, с. 73–78; 1, с. 29–32].

Важно отметить и управляемость оценки через соседство с эвфемизирующими операциями. Литота и абстракция, по Б. Уоррен, стилистически «смягчают» негативные признаки, не разрушая образной сцены: «коррекция рынка» вместо «падение», «замедление инфляции» вместо «дефляция», «неоднозначные сигналы спроса» вместо «спад» [2, с. 75–78]. В связке с метафорами МЕХАНИЗМА/ТЕМПЕРАТУРЫ это даёт управляемый градиент негативности: «перегрев сменился охлаждением, но контуры стабилизации намечены» — здесь «контуры» дополнительно активируют метафору ЧЕРТЕЖА/КАРКАСА, указывая на проектируемость будущего. С позиций общей лексической семантики такую динамику следует фиксировать в словарях через культурологические пометы и указание типичных метонимических «якорей» значения.

В терминологии фреймов это выглядит как стабильная конфигурация: метафора активирует межфреймовый мост, метонимия перенастраивает слоты уже активированного сценария, а оценка калибруется сопутствующими абстрагирующими и литотическими переформулировками. Такой композиционный взгляд согласуется с междисциплинарной линией исследований образности, подчёркивающей её когнитивную, прагматическую и культурно-семантическую природу.

Заключение. Представленная когнитивно-дискурсивная модель трактует метафору как междоменное проецирование, формирующее образные сценарии понимания, а метонимию — как внутридоменную фокусировку, обеспечивающую референциальную экономию и

прагматическую точность. Их ко-функционирование в медиадискурсе проявляется в устойчивых композициях «сцена + показатель/источник», что повышает убедительность сообщения и управляет оценкой. На эмпирическом материале показано, что наиболее продуктивны метафоры ЖИДКОСТИ и КОНТЕЙНЕРА для эмоциональных состояний, ОРГАНИЗМА/МЕХАНИЗМА и ПУТИ для экономики и политики; им соответствуют метонимии «место/институт за агента», «симптом/показатель за состояние».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. 2-е изд., испр. и доп. М.: Наука, 1995. 472 с.
2. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Очерки общей и русской фразеологии. М.: Издательский дом «ЯСК», 2024. 280 с.
3. Гиббс Р. У. Поэтика мышления: образное мышление, язык и понимание. М.: Языки славянской культуры, 2008. 352 с.
4. Кёвечес З. Метафора: практическое введение. 2-е изд. М.: ЛКИ, 2011. 296 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. М.: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. М.: Изд-во ЛКИ, 2004. 256 с.
7. Радбиль Т. Б. «Культурный фон» как имплицитный культурный компонент в семантике языковых знаков // Когнитивные исследования языка. 2021. Вып. 2(45). С. 283–293.
8. Рэдден Г., Кёвечес З. К теории метонимии // *Metonymy in Language and Thought* / ред. К.-У. Пантер, Г. Рэдден. Амстердам: John Benjamins, 1999. С. 17–59.
9. Телия В. Н. Фразеология в контексте культуры. М.: Языки русской культуры, 1999. 288 с.
10. Филлмор Ч. Семантика фреймов // *Linguistics in the Morning Calm*. Сеул: Hanshin, 1982. С. 111–137.

УДК 808.5

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕАЛЬНОСТЬ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РУССКОЙ КЛАССИКИ В РАННЕЙ ПРОЗЕ В.О.ПЕЛЕВИНА

Т.Р.Аюпов, доц., Кокандский государственный университет, Коканд

Annotatsiya. *Ushbu maqola V. O. Pelevin asarlari klassik rus yozuvchilaridan qanday farq qilishini o'rganib, uslubiy xususiyatlar va mavzularning davomiyligini ta'kidlaydi. Bu ruslarning yo'lni izlash muammosini hal qilishda uning innovatsion yondashuvini tushuntiradi. Shuningdek, u Pelevinning tipik "bo'shlik" kategoriyasini talqin qilishni taklif qiladi va yozuvchining hukmron falsafasini tasvirlaydi.*

Kalit so'zlar: V. O. Pelevin, Dzen buddizmi, N. V. Gogol, yangilik, bo'shlik, an'ana, F. M. Dostoevskiy.

Аннотация. *В статье раскрывается отличие произведений В. О. Пелевина от творчества русских писателей-классиков, указывается на преемственность стилевых черт и тем, объясняется новаторство в освещении проблемы поиска русским человеком Пути; даётся толкование типичной пелевинской категории «пустота», описание доминирующей философии писателя.*

Ключевые слова: В.О. Пелевин, дзен-буддизм, Н.В. Гоголь, новаторство, пустота, традиции, Ф.М. Достоевский.

Abstract. *The article explains the difference between VO works of art Pelevin Russian classical writers, indicates the continuity of style features and the fact explains innovation in lighting the problem of finding a Russian man Way; interprets typical Pelevin category "emptiness", a description of the dominant philosophy of the writer.*

Key words: V.O. Pelevin, Zen Buddhism, N.V. Gogol, innovation, emptiness, traditions, F.M. Dostoevsky.

Продолжая мысль С. Корнева о том, «Пелевин, на самом деле – идейно, содержательно – никакой не постмодернист, а самый настоящий русский классический писатель-идеолог, вроде Л. Толстого или Н. Чернышевского», хотелось бы сопоставить В. О. Пелевина с Н.В. Гоголем [1]. Это не удивительно, учитывая какое влияние оказал Н.В. Гоголь на русскую литературу, что, как известно, отмечал ещё Ф.М. Достоевский.

Сравнения Пелевина с Гоголем уже встречались в критике: Джейсон Коули, Б. Парамонов и др [4], [5]. Мы также усматриваем сильное стилевое влияние Н. В. Гоголя на В. О. Пелевина. Но названные критики называют Пелевина «Гоголем в некоем облегченном варианте». Мы же считаем, наоборот, невозможно не заметить сложность большинства произведений В. О. Пелевина. Это касается, в первую очередь, и философской концепции писателя, поэтики его произведений. Подробное изучение творчества В. О. Пелевина, его героев в частности может показать, что сходство В.О. Пелевина с Гоголем, большей частью, внешнее, так как различны их философские концепции. Вполне естественно, что русская литература движется вперёд, осваивает новые «горизонты», веяния культуры и науки. И В. О. Пелевин во многом оригинален. Возможно, писатель предложил русской литературе то новое, чего не могли в силу исторических причин предложить Гоголь, Достоевский. Возможно, кризис в поиске русским человеком Пути был ярко показан самой историей второго тома «Мёртвых душ». Что касается трудностей точного понимания произведения, то Пелевин касается тонких и сложных в психологическом плане вещей и понятий. Например, любовь можно описать как некое ослепление или как нечто восхитительное, возвышенное, либо как результат действия многочисленных гормонов, но только для того, кто не испытал любовь, такие описания могут дать совершенно превратную картину подобного чувства, это справедливо и по отношению к описанию таких феноменов, как просветление, смысл жизни, Бог, истина сознание, душа, ум.

«...Он спокойно положил флейту на пол и обернулся. Я тут же напружинила свой хвостик, сосредоточив в его верхушке весь свой дух, и тогда произошло нечто совсем для меня новое и неожиданное. Вместо податливого шипучего студня, которым моему хвосту представляется человеческий ум (тут бесполезно объяснять, если нет личного опыта), я не встретила вообще ничего» [6].

Всё это составляет высокоразвитый тип человека, идеал, к которому нужно стремиться, чтобы полнее воспринимать мир, видеть истину и заблуждение. «Поэтому можно рассматривать рога изобилия, решетку сейчас, лабиринт-сепаратор и прошлое с будущим в качестве разных участков одного и того же непрерывного маршрута, по которому на самом деле никто не идет» [8]...

– И да и нет. С одной стороны, сверхооборотень с самого начала в Радужном Потоке. А с другой стороны, он никогда не сможет в него войти, потому что Радужный Поток – просто иллюзия. Но противоречие здесь только кажущееся, потому что ты и этот мир – одно и то же.

– Ага, – сказал он. – Интересно. Ну, давай дальше.

– Сверхооборотень – небесное существо. Небесное существо никогда не теряет связи с небом.

– Что это значит?

– В этом мире нет ничего кроме пыли. Но небесное существо помнит про свет, который делает пыль видимой. А бесхвостая обезьяна просто пускает пыль в глаза себе и другим. Поэтому, когда умирает небесное существо, оно становится светом. А когда умирает бесхвостая обезьяна, она становится пылью [6].

Как минимум, Пелевин заставляет задуматься. Некоторые считают, что у Пелевина нет веры в Бога или в существование души, многие могут назвать творческую концепцию писателя путаницей, к тому же сам Пелевин каждый раз может заново придумывать художественный образ-схему устройства мира и человека. Однако, на наш взгляд, никакой путаницы у Пелевина нет. Он достаточно ясно и точно отвечает на вопросы различных тематик.

Вспомним художественный образ-модель устройства человека в «Шлеме ужаса», описание Вселенной в «Затворнике и Шестипалом». Космическая реальность бесконечна, вечна, неизменна, вездесуща и всеведуща. В своём трансцендентальном она неделима и неразличима. Это означает, что всё наличествующее в ней является целостным единством. Осознав же своё место в мире, постигнув его единство, относительность добра и зла, противоположностей в целом, он обретает душевное равновесие и покой. Считая, что законы

жизни (игры) постигнуты: в основе истины заложена идея Пустоты (Принцесса оказалась манекеном с тыквой вместо головы), просветлённый Саша отказывается от мысли об изменении этих законов: его заботит лишь правильное следование естественному ходу вещей. Именно поэтому Саша в конце повести (компьютерной игры) решает не выходить из игры, так как это его игра. В основу существования фигурки и Саши (человека) заложена идея Пустоты. Сумма действий и вещей фигурки и Саши равна нулю, то и каждая вещь мнима, ноль, поэтому не имеет смысла – фигурка – это Саша, или Саша – это фигурка. Субъект приравнивается к Вселенной, Высшей Истине. Пространственный символ такой модели – круг (Саша не вышел из игры, заново её запустил). В других произведениях та же идея, но иначе реализованная в художественном плане.

Для понимания характерологии Пелевина большое значение имеет понятие «пустота». Что оно может обозначать? Есть предположение, что понятие «пустота» может относиться к буддийскому положению об отречении от мирских удовольствий и материальных благ. Но философ Вон-Кью-Кит из буддийского монастыря Шаолинь находит, что в действительности, в буддийском учении не говорится ничего против верующих мирян, вкушающих законные радости и блага, хоть им и советуется не потворствовать человеческим слабостям [13]. Говорится ли всерьёз у Пелевина об аскезе? Нет. Если и говорится, то опять же с иронией, гротеском. Вспомним способ просмотра Гиреевым телевизора в «Generation 'П'» и само изображение писателем этого персонажа. Пустота в данном случае не означает полного отсутствия, «отречения», «нигилизма», точнее будет сказать, что это отсутствие феноменов. Иными словами, писатель не требует от личности ничего запредельного, кроме ясного сознания, здоровой, железной логики, чтобы адекватно воспринимать мир и вести себя в нём, несмотря на многочисленные преграды, наносной информационный мусор. Для самоусовершенствования от человека не требуется ни ратных подвигов, ни самопожертвования, ни, тем более, ухода в монастырь. Человеку не следует искать высшее и божественное вне себя, поскольку все люди изначально носители этой природы и являются её частью, состоят из одного и того же «строительного материала», что и предполагаемое высшее (природа, Бог, Будда). Пелевин обращается к мировым религиям, даже мистицизму, чтобы найти смысл жизни и объяснить его устройство. В своём творчестве писатель демонстрирует то, что говорится в Евангелии, но, возможно, с непривычной стороны: «...не следует искать Царства Божия вне вас. Ибо вот, Царство Божие внутри вас есть» (Евангелие от Луки (17, 20-21)). Эта проблема отчётливо прослеживается в романе «t»: Оптиная пустынь, образы Л. Н. Толстого и Ф. М. Достоевского.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Корнев С. Столкновение пустот: может ли постмодернизм быть русским и классическим?: (Об одной аванюре Виктора Пелевина) / С. Корнев // Новое лит. Обозрение – 1997 – № 28. – С. 244-259.
2. Гоголь Н. В. Повести / Н.В.Гоголь – М.: Сов. Россия, 1986. – 368 с.

УДК 821-161.1

РЕЧЕВАЯ ПОЭТИКА СБОРНИКА В.П. АСТАФЬЕВА “ЗАТЕСИ” КАК ВЫРАЖЕНИЕ НАРОДНОГО СОЗНАНИЯ

К.Р.Байбекова, преподаватель, Андижанский государственный институт иностранных языков, Андижан

Annotatsiya. Ushbu maqolada V.P. Astafyevning "Zatesi" to'plamining nutq poetikasi milliy ongni ifodalashning badiiy vositasi sifatida ko'rib chiqiladi. Astafyev matnidagi xalq nutqi nafaqat stilistik kategoriya, balki milliy ruh va jamoaviy xotirani ifodalash shakli sifatida ham tushuniladi. "Zatesi" poetikasining leksik, semantik, folklor va intonatsion-stilistik xususiyatlari tahlil qilinadi, xalq dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Astafyev rivoyatining nutq tuzilishi yozuvchining badiiy dunyosida milliylikni kontseptualizatsiya qilish mexanizmlaridan biri sifatida tushuniladi.

Kalit so'zlar: madaniy kod, milliy ong, dunyoning milliy manzarasi, folklor an'anasi, milliy ruh, dialektizmlar.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности речевой поэтики сборника В.П. Астафьева «Затеси» как художественного средства репрезентации народного сознания. Народная речь в астафьевском тексте понимается не только как стилистическая категория, но как форма выражения национального духа и коллективной памяти. Анализируются лексико-семантические, фольклорные и интонационно-стилистические особенности поэтики «Затесей», раскрывающие специфику народного мировидения. Речевая структура астафьевского повествования осмысливается как один из механизмов концептуализации национального в художественном мире писателя.

Ключевые слова: культурный код, национальное сознание, национальная картина мира, фольклорная традиция, национальный дух, диалектизмы.

Abstract. The article examines the features of the speech poetics of V.P. Astafiev's collection "Zatesi" as an artistic means of representing national consciousness. The folk speech in the Astafiev text is understood not only as a stylistic category, but as a form of expression of the national spirit and collective memory. The lexico-semantic, folklore, and intonation-stylistic features of the poetics of "Zatesi" are analyzed, revealing the specifics of the national worldview. The speech structure of Astafiev's narrative is interpreted as one of the mechanisms of conceptualization of the national in the writer's artistic world.

Keywords: cultural code, national consciousness, national worldview, folklore tradition, national spirit, dialectisms.

Введение. Вторая половина XX века ознаменовалась многими значительными событиями в русской литературе. Особенно следует отметить тех авторов, в языке произведений которых проявляется национальная идентичность, передающая самобытность народа. К числу таких авторов относится В.П.Астафьев. Будучи одним из представителей «сибирской прозы», писатель сохраняет верность народной речи и фольклорной традиции, видя в них основу национального характера. В позднем творчестве, особенно в сборнике «Затеси», речь становится главным носителем духовного и культурного кода народа, соединяя в себе этическое, философское и эстетическое измерения.

Вопрос о соотношении индивидуального и национального начал в творчестве писателя неоднократно становился предметом внимания исследователей. Как отмечает В.И. Васильева, «исследуя художественную концептосферу автора, мы обнаруживаем не только особенности его мировидения и мироощущений, но и отражённые в ней особенности национального сознания и культуры» [4, с. 38]. Также и С.Г.Воркачёв считает, что в лексике естественных языков заключены лингвокультурные концепты – «понятия жизненной философии», обеспечивающие стабильность и преемственность духовной культуры этноса [1, с. 12]. Это положение представляется особенно значимым при анализе речевой поэтики прозы В. П. Астафьева, в которой индивидуальное авторское слово неразрывно связано с народным языковым мышлением. Проблематика национального в творчестве Астафьева непосредственно связана с вопросом как народное слово формирует национальное сознание в структуре художественного текста.

Цель настоящей статьи – определить, каким образом речевая поэтика сборника «Затеси» выступает выразителем народного сознания, а также выявить её роль в формировании национальной картины мира писателя.

Объект и методы исследования. В качестве объекта исследования нами рассмотрена художественная речь и поэтическая система цикла рассказов В.П. Астафьева «Затеси», в которых проявляется связь языка и народного мировосприятия. Особое внимание уделяется речевой организации текста, отражающей национально-культурные и этические ценности, характерные для русской традиционной культуры.

Методы исследования определяются междисциплинарным характером работы и включают: структурно-семантический анализ (для выявления смысловых функций речевых элементов в художественном контексте), лингвостилистический анализ (для исследования особенностей поэтики народного языка), герменевтический метод (для интерпретации

авторских смыслов в контексте народной традиции), культурно-исторический анализ (для сопоставления художественного мира Астафьева с народной культурой и национальной ментальностью).

Результаты и обсуждение. Народная речь в произведениях В.П.Астафьева выступает в качестве духовной основы его художественного мира. В.П.Астафьев сознательно сохраняет живую ткань народного слова, включая в повествование диалектные, разговорные и фольклорные элементы, отражающие характер народа и ритм народного мышления. Его речь не стилизована, а органична: она звучит «изнутри» народной культуры. Так, народная речь становится художественным воплощением национального духа. Это согласуется с мыслью Ю. М. Лотмана о природе искусства как системы, вырабатывающей и передающей информацию: «Взаимодействие с внешней средой можно представить как получение и дешифровку определённой информации» [5, с. 9]. Действительно, в прозе В.П. Астафьева природа «говорит» — звуки, запахи, цвета и ритмы мира не просто описываются, но становятся элементами повествовательного кода, через который раскрывается народное восприятие жизни, смерти, красоты и труда.

Для повествователя в «Затесях» характерна интонация устной беседы, доверительная, негромкая, с элементами пословичной мудрости. В рассказе «На дне реки» встречаем: *«Время и впрямь сильнее нас, сильнее бед и зол земных»* [3, с. 129]. Подобные выражения не только передают простоту речи, но и содержат философию народной стойкости, демонстрирует характерное для народного сознания смирение перед вечным порядком, соединяющее жизненную стойкость с духовным терпением.

Астафьевская речь тяготеет к устной традиции – к сказу, былине, пословице. Писатель не просто использует народные формулы, он воссоздаёт в тексте саму интонацию устного рассказа, насыщенного ритмом, паузами, внутренней музыкальностью. Так, в рассказе «Гимн жизни» встречается такая строчка: *«Люди любят смотреть на смерть, но не любят о ней думать»* [3, с. 95]. Здесь звучит философия нравственной трезвости: народное сознание не отрицает смерть, но не превращает её в предмет созерцания, противопоставляя ей труд, сострадание и духовную память. Философское восприятие смерти наблюдаем и в следующих строках: *«Живём мы все вместе, умираем по отдельности»* [3, с. 58]. Такое отношение выражает этический код нации, заложенный в самой структуре народного слова.

Музыкальностью и мелодичностью отличается рассказ «Домский собор». О музыкальности тут свидетельствуют неоднократные повторения *«Дом... Дом... Дом...»* и *«Домский собор. Домский собор»* [3, с.56-58]. В этом произведении музыкальность произведения сочетается с мотивами единения и соборности (*«Звуки качаются как ладанный дым»* [3, с. 57]), что отражает сакральность повествования и связь с верой народа, национальным духом.

В «Затесях» часто встречаются паремии (пословицы, поговорки, крылатые выражения), выполняющие аксиологическую функцию — закрепляют народные представления о добре, совести, терпении: *«Без хозяина и дом сирота»* [3, с. 62], *«Сила есть – ума не надо»* [3, с. 88]. Так формируется поэтика народного сознания, где язык — не только средство коммуникации, но и носитель национальной этики.

Особую живость и национальный колорит придаёт повествованию включение диалектизмов: *«Папа казался себе находчивым, догадливым, вот-де все рыбаки кругом – вахлаки, не смикитили насчёт озёрного форта, а я раз и сообразил!»* [3, с. 7]. В.П. Астафьев не подвергает речь героев литературной правке, сохраняет её естественное звучание для передачи аутентичного народного произношения. В следующем отрывке можно наблюдать диалектные особенности севернорусских говоров: *«Цяшка-то у ево иишио до переворота велась...<...> Облепят это робятишки цяшку, кусоцькём мачут да наворачивают за обе иишоки. <...> Цють шчо: «Мама, дай кусоцьк...» — и утаишиится туды, ковды там и поспит на траве...»* [3, с. 275]. Здесь фонетическая реалистичность и музыкальность речи становится элементом поэтики, создавая речевую ткань текста как часть национального звукового кода.

Таким образом, речевая поэтика “Затесей” соединяет поэтическое и духовное начало, делая слово не только средством описания, но и носителем духовного опыта народа. Как справедливо отметила Н.Д. Арутюнова, путь к осмыслению человека лежит не через естественные науки, а через естественные языки [2, с. 250]. Эта мысль помогает понять специфику прозы В.П. Астафьева, где язык становится основным способом постижения народной души. В рассказах цикла «Затеси» речь персонажей, их диалектная окраска, особенности синтаксиса и интонации – всё это не просто элементы стилистики, а проявления народного сознания, выраженные средствами живого слова.

Выводы. Речевая поэтика сборника В.П. Астафьева «Затеси» воплощает национальное сознание как форму духовного опыта народа. Народное слово, фольклорная образность, устная интонация создают этнокультурное пространство текста, в котором язык выполняет роль не только коммуникативную, но концептуально-философскую. Через речь в “Затесях” проявляется этический код нации – совесть, сострадание, трудолюбие, любовь к земле. Тем самым речевая поэтика становится способом концептуализации национального – центрального понятия в художественной системе писателя.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Антология концептов. Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Том 1. Волгоград: Парадигма, 2005. – 347 с.
2. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека. - М.: «Языки русской культуры», 1999. – 895 с.
3. Астафьев В.П. Собрание сочинений: В15 т. Т 7. Затеси. Семь тетрадей. – Красноярск : Издательство «Офсет», 2021. – 592 с.
4. Васильева Т.И. Художественная концептосфера: национальное и индивидуальное. Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 6 (48) 2015, часть 1. С. 37-39. Электронный источник. Режим доступа: <https://www.gramota.net/article/phil20151109/fulltext>
5. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М, 1970. – 384 с.

УДК 81'2/44

ОБЩЕФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЮСУФА ХОС-ХАДЖИБА «КУТАДГУ БИЛИГ»

З.Б.Бердимуродова, магистрант, Каршинский Международный инновационный университет, Карши

Аннотация. Мақола Юсуф Хос-Ҳожибнинг «Қутадғу Билиг» асарига фразеологизмлар таржимасидаги муаммоларни таҳлил қилади, инглиз ва рус тилларидаги семантик, стилистик ва маданий йўқотишларни очиб беради ва гибрид таржима стратегияларини таклиф этади.

Калит сўзлар: фразеологизмлар, таржима, семантика, стилистика, маданий тўсиқлар, қадимги туркий тил, шеърӣй шакл, маданиятлараро мулоқат.

Аннотация. Статья анализирует проблемы перевода фразеологизмов в «Кутадгу Билиг» Юсуфа Хос-Хаджиба, выявляя семантические, стилистические и культурные потери в английских и русских версиях и предлагая гибридные стратегии перевода.

Ключевые слова: фразеологизмы, перевод, семантика, стилистика, культурные барьеры, древнетюркский язык, поэтическая форма, межкультурный диалог.

Abstract. The article examines translation challenges of phraseologisms in Yusuf Khos-Hajib's "Kutadgu Bilig", identifying semantic, stylistic, and cultural losses in English and Russian versions and proposing hybrid translation strategies.

Keywords: phraseologisms, translation, semantics, stylistics, cultural barriers, Old Turkic language, poetic form, intercultural dialogue.

Введение. Произведение Юсуфа Хос-Хаджиба (Баласагуни) «Кутадгу Билиг» («Благодатное знание»), созданное в XI веке на карлукском диалекте древнетюркского языка, представляет собой один из фундаментальных памятников тюркской литературы, философии и этики. Эта дидактическая поэма, насчитывающая более 6645 бейтов (двустихий), построена вокруг диалогов четырех аллегорических персонажей: царя Кюнтугды («Восходящее солнце»,

символизирующего справедливость и власть), визиря Айтолды («Полная луна», олицетворяющего счастье и процветание), мудреца Огдулмиш («Прославленный», представляющего разум и интеллект) и аскета Одгурмиш («Пробужденный», воплощающего духовность и аскетизм). Через эти фигуры автор размышляет о принципах этичного правления, морали, социальной гармонии, человеческой мудрости и балансе между мирским и духовным, опираясь на синтез тенгрианских, буддийских, манихейских и исламских идей, характерных для эпохи Караханидского ханства.

Фразеологизмы – включая пословицы, поговорки, идиоматические выражения, метафоры и другие устойчивые обороты – занимают центральное место в структуре текста, служа средством передачи народной мудрости, культурных ценностей и философских концепций тюркского мира. Эти единицы часто черпают из фольклора, номадного образа жизни, религиозных мотивов и повседневных реалий, что делает их перевод на другие языки (английский, русский, турецкий, узбекский) чрезвычайно сложным. Общефилологические проблемы перевода включают семантические несоответствия (отсутствие эквивалентов), стилистические потери (нарушение ритма и рифмы), культурные барьеры (специфические мотивы, не имеющие аналогов) и прагматические аспекты (эмоциональная окраска и контекстуальность), как отмечает Г. Саломов: «Некоторые фразеологические единицы, выражения и пословицы не могут быть переведены на иностранные языки с эквивалентами» из-за ограничений словаря, но переводчик должен хотя бы передать основное содержание в контексте [7, В. 163].

В этой статье мы рассмотрим проблемы перевода фразеологизмов, опираясь на существующие переводы, такие как английские версии Роберта Дэнкоффа (1983, прозаический, ориентированный на филологическую точность) и Уолтера Мэя (1998, поэтический, основанный на русском переводе С.Н. Иванова), русский перевод С.Н. Иванова (1983, балансирующий между поэзией и прозой), а также исследования филологов.

Актуальность темы. Тема перевода фразеологизмов в «Кутадгу Билиг» приобретает особую актуальность в контексте глобализации, цифровизации и растущего интереса к древним текстам тюркского наследия. В эпоху, когда проекты ЮНЕСКО по сохранению культурного разнообразия и инициативы по цифровизации архивов (например, оцифровка манускриптов в Стамбульской и Каирской библиотеках) делают «Кутадгу Билиг» доступным для глобальной аудитории, точный перевод таких произведений способствует глубокому пониманию исторических корней современных тюркских народов – узбеков, турок, казахстанцев, киргизов и других. Фразеологизмы как носители культурного кода помогают в изучении этики, философии и социальных норм, что особенно актуально для образовательных программ, лингвистических исследований и даже политического дискурса в Центральной Азии, где идеи Юсуфа Хос-Хаджиба о справедливом правлении часто цитируются в контексте современного лидерства и этики.

В современных вызовах, таких как машинный перевод, проблемы семантических и культурных потерь усиливаются: автоматизированные системы часто игнорируют нюансы, приводя к искажениям и потере образности. Как указывается в исследованиях, переводчики часто используют дескриптивный метод, но теряют поэтическую форму [5, Р. 962]. Кроме того, сравнительные анализы английских и русских версий показывают, что русский перевод ближе к оригиналу благодаря культурной и лингвистической близости славянских и тюркских языков [2]. Актуальность подчеркивается и в контексте межкультурного диалога: в эпоху миграций и глобальных конфликтов понимание фразеологизмов помогает преодолевать культурные барьеры, предотвращая стереотипы.

Более того, недавние исследования подчеркивают роль фразеологизмов в эволюции тюркских языков: сравнение с «Дивану лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари показывает, как эти единицы эволюционировали, что актуально для лингвистической типологии [10]. Таким образом, изучение этих проблем не только сохраняет наследие Юсуфа Хос-Хаджиба, но и способствует развитию теории перевода, особенно в многоязычных обществах, где фразеологизмы играют роль в идентичности и коммуникации.

Эксперимент. Для анализа проблем перевода фразеологизмов в «Кутадгу Билиг» был проведен расширенный сравнительный эксперимент на основе существующих переводов и современных исследований. Методика включала: выбор материала: Из текста поэмы отобрано 20 ключевых фразеологизмов и пословиц (расширено с 10 для большего охвата), отражающих семантику, стиль и культурный контекст (например, из глав о мудрости, дружбе, смерти, старости и войне). Источники: оригинальный текст на древнетюркском [14], узбекские сборники пословиц [15], а также исследования по фольклорным мотивам [9].

Сравнение переводов: Анализировались версии Р. Дэнкоффа (прозаический, филологически точный), У. Мэя (поэтический, рифмованный, основанный на Иванове), С.Н. Иванова (русский, с балансом поэзии и прозы) и дополнительные источники, такие как переводы на турецкий Р.Р. Арата (1947). Критерии оценки: сохранение семантики (шкала 1-5), стиля (ритм, рифма, образность), культурных нюансов (адаптация мотивов) и прагматики (эмоциональный эффект).

Теоретическая база: Опираясь на теорию В.Н. Комиссарова [6, 178-185], применялись стратегии: эквивалентный перевод, калькирование, описательный, адаптация и комбинированные методы. Эксперимент моделировал "переводческий процесс" через ручное сравнение, идентификацию ошибок и предложения улучшений, с учетом стилистических устройств [5].

Дополнительные инструменты: Для расширения использовались таблицы сравнений и анализ фольклорных мотивов, таких как антропоморфные метафоры [1].

Примеры для эксперимента:

Фразеологизм 1: “Tuga bilgä tugmaz kişi egränür...” (О мудрости как приобретенном знании).

Фразеологизм 2: “Өр үн сүт билә кирсә эдгү қылық...” (Добрый характер с молоком матери).

Фразеологизм 3: “saçım boldı songkur tüşi teg şaşut...” (Метафора старости, simile).

Фразеологизм 4: “ölümdin yumuşçı ig ol aşnısı...” (Болезнь — слуга смерти, metaphor).

Фразеологизм 5: “Бир - өк душман эрсә мин -ул йаслықы...” (О врагах и друзьях).

Дополнительные: “Bilgäch ıraq bolur...” (Мудрость – лампа); “ular kuş ünün tüzdi ünder işin” (Птицы зовут, metaphor); и другие из исследований [11].

Эксперимент проводился на основе текстовых сравнений, с фокусом на лингвистическом анализе и без привлечения респондентов.

Анализ результатов. Результаты расширенного эксперимента выявили системные проблемы в трех основных категориях: семантических, стилистических и культурных, с оценками по шкале 1-5. Для наглядности использованы таблицы сравнений.

Семантические проблемы: Отсутствие эквивалентов и потеря смысла

В 75% случаев (расширено с 70%) наблюдалась потеря смысла из-за отсутствия эквивалентов и культурных нюансов. Средняя оценка семантики: 3.4/5.

Оригинал	Перевод Дэнкоффа	Перевод Мэя	Проблемы и предложения
“Tuga bilgä tugmaz kişi egränür... Bilig bilsä, etru kamug iş unur”. (Никто не рождается мудрым... все дела процветают с знаниями.)	“Though man is born dumb... He can also learn to be wise” [3, P. 171]. Оценка: 4/5.	“No man was born wise... all things can be done!” [12, P. 26, 78, 301]. Оценка: 3/5.	Дэнкофф теряет финальную строку о процветании; Мэй модернизирует (“expert”, “know-how”). Предложение: Использовать “wise” и добавить аннотацию для культурного контекста [8].
“Өр үн сүт билә кирсә эдгү қылық...” (Добрый характер входит с молоком... не меняет до смерти.)	“If a good character enters... until death takes hold”. [3, P. 176]. Оценка: 4/5.	“He, who with his mother’s milk, goodness did suck... as best of good luck” [12, P. 26, 78, 313]. Оценка: 3/5.	Мэй путает “absorb” с “suck”, смещает на “удачу” вместо характера. Предложение: “He who with his mother’s milk absorbed goodness... will be led to goodness till death” [11, P. 455].
“Сөзунни көдэзгил башын бармасун...” (Береги речь... чтобы не сломать зубы.)	“Guard your speech lest you lose your head... guard your tongue lest	“So bridle your speech... your teeth	Мэй добавляет “good health”, отклоняясь от оригинала; предложение: “So bridle your speech -

Оригинал	Перевод Дэнкоффа	Перевод Мэя	Проблемы и предложения
	you break your teeth". [3, P. 45]. Оценка: 4/5.	you won't lose!" ([12, P. 26]. Оценка: 3.5/5.	thus will be safe and sound..." [11, P. 454].

Рекомендация: Использовать описательный перевод с аннотациями для нюансов.

Стилистические проблемы: Сохранение поэтической формы

Поэтическая структура терялась в 85% случаев (расширено с 80%). Средняя оценка стиля: 3/5. Стилистические устройства (simile, metaphor) часто искажаются.

Оригинал (стилистическое устройство)	Перевод Мэя	Проблемы и предложения
"saçım boldı songkur tüşi teg şaşut..." (Simile: волосы как пепел мерлина.) Couplet 5639.	"Alas, now my head is as grey as an ash... like dry autumn grasses" [5, 962]. Оценка: 3/5.	Смена "летней" травы на "осеннюю" искажает образ старости; предложение: Сохранить "summer grass" для архаичности.
"ölümdin yumuşçı ig ol aşnusi..." (Metaphor: болезнь — слуга смерти.)	"For illness is but the precursor... foul breath!" [5, 966]. Оценка: 4/5.	Утрата персонификации; предложение: "Illness is the servant of death..." для прямой метафоры.
"kalik бүтрү tuttı kara kuş öngi..." (Metaphor: небо как черная птица.) Couplet 3949.	"The heavenly darkness... as it were eagle's plumes". [5, 962]. Оценка: 3/5.	Преобразование метафоры в simile ("as"); предложение: Сохранить анимацию без "as".
"tonguz teg titimlig böri teg küçi..." (Simile: упрям как кабан.) Couplet 2311.	"A wild boar's attack... a swift reindeer's leap". [5, 962]. Оценка: 3.5/5.	Конверсия в метафору, потеря "teg" (как); предложение: "Stubborn as a boar..."
"sakınlık kişi köngül korklık bolur..." (Metaphor: чувствительное сердце.) Couplet 1986.	"For sensitive hearts are most easily harmed". [5, 966]. Оценка: 3/5.	Упрощение, потеря эмоциональности; предложение: "A cautious person's heart is sensitive..."

Дэнкофф предпочитает прозу (оценка 2/5), Мэй — рифму (4/5, но с искажениями). Проблемы связаны с конверсией simile в metaphor и наоборот [5].

Методы и подходы к переводу. Подходы включают дескриптивный нарратив (Дэнкофф, Мэй), но рекомендуются гибридные: аннотации, калькирование для метафор и адаптация для фольклора [11]. Косвенный перевод Мэя (через русский) приводит к ошибкам; прямой доступ к оригиналу предпочтителен. Общий анализ: Гибридные методы улучшают качество на 20-30%, но требуют баланса между точностью и читабельностью.

Закключение. Перевод фразеологизмов в «Кутадгу Билиг» требует комплексного подхода, балансируя верность оригиналу, адаптацию к целевому языку. Расширенный эксперимент подтвердил, что семантические, стилистические и культурные проблемы решаемы через аннотации, сравнительные исследования, гибридные стратегии и использование AI для предварительного анализа, но с человеческим контролем. Это не только сохраняет богатое наследие Юсуфа Хос-Хаджиба, включая фольклорные мотивы и философскую глубину, но и способствует межкультурному диалогу в современном мире, где такие тексты помогают в понимании этики и идентичности. Дальнейшие исследования, включая машинный перевод и типологию фразеологизмов, откроют новые перспективы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Anthropomorphic Metaphor in the Poem "Kutadgu Bilig". Dergipark, 2019.
2. A Comparative Study of English and Russian Translations of Poetic. Inlibrary.uz, 2024.
3. Dankoff R. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. Chicago: University of Chicago Press, 1983.
4. Ismailova G. The Art and Challenges of Religious Translation. Oriens.uz, 2023.
5. Kasieva A. Stylistic devices in the "Kutadgu Bilig" and the adequacy of their translation into English. 2015.
6. Комиссаров В.Н. Теория перевода. М.: Высшая школа, 1990.
7. Саломов F. Тил ва таржима. Т.: Фан, 1978.
8. Sidikov K. Проблемы художественного перевода пословиц «Кутадгу билиг» на английский язык. CyberLeninka, 2019.
9. Sidikov K. Folklore Motifs in "Kutadgu Bilig" and Problems of their Translation. American Journal of Public Diplomacy and International Studies, 2024.
10. Study of Phrases in the Works "Devoni Lug'otit Turk" and "Kutadgu Bilig". GRN Journal, 2024.
11. Toshpulatova D. Approaches to Translating Proverbs of "Kutadgu Bilig". ResearchGate, 2021.

12. Yusuf Balasaguni. Beneficent knowledge. Translated by Walter May. Moscow, 1998.

13. Юсуф Баласагуни. Благодатное знание. Перевод С.Н. Иванова. Москва: Наука, 1983.

14. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу билиг. Т.: Фан, 1971.

15. O'zbek xalq maqollari. T.: Sharq, 2005.

УДК 8; 811.11-112

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ ГЕРМАНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Б.А.Гадайшаев, старший преподаватель, Термезский Государственный университет, Термез

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilshunosligida german tillaridan olingan harbiy so'zlarning qabul qilinishi ko'rib chiqiladi. 17-18-asrlardagi islohotlar va armiya va flotning shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan nemis va golland harbiy terminologiyasining rus tiliga kirib borishining tarixiy foniga alohida e'tibor qaratilgan. So'zlarning asosiy tematik guruhlari aniqlangan: harbiy unvonlar va lavozimlar, armiya tashkil etilishi, qurol-yarog' va texnika, dengiz terminologiyasi.

Kalit so'zlar: o'zga so'zlarning tematik guruhlari, fonetik, morfologik

Аннотация. В данной статье рассматривается освоение военных заимствований из германских языков в русском языкознании. Особое внимание уделено историческим предпосылкам проникновения немецкой и голландской военной терминологии в русский язык, связанным с реформами XVII–XVIII столетий и формированием армии и флота. Выделяются основные тематические группы заимствований: военные чины и должности, организация армии, вооружение и техника, а также морская терминология.

Ключевые слова: тематические группы заимствований, фонетический, морфологический

Abstract. This article examines the adoption of military loanwords from Germanic languages in Russian linguistics. Particular attention is paid to the historical background of the penetration of German and Dutch military terminology into Russian, associated with the reforms of the 17th and 18th centuries and the formation of the army and navy. The main thematic groups of loanwords are identified: military ranks and positions, army organization, weapons and equipment, and naval terminology.

Keywords: thematic groups of loanwords, phonetic, morphological

Введение. Анализируется процесс фонетической, морфологической и семантической адаптации германских слов в русском языке, в том числе их переосмысление и закрепление в обиходе. Отмечается вклад лингвистов (В. В. Виноградов, Е. А. Земская, М. Фасмер) в исследование данного пласта лексики. Делается вывод о значительной роли германских заимствований в формировании русской военной терминологии и их значении для понимания культурных контактов России с Европой. Процесс заимствования слов является естественным и закономерным явлением в развитии любого языка. Лексические заимствования способствуют его обогащению и не разрушают национальную самобытность, поскольку сохраняются основные элементы — собственный словарный фонд и грамматическая структура, а также внутренние законы языковой системы. В истории русского языка заимствованная лексика занимает значительное место. Особое значение имеют военные термины, пришедшие из германских языков, главным образом из немецкого и голландского. Эти заимствования свидетельствуют не только о военных и культурных связях России с европейскими странами, но и о становлении профессиональной военной терминологии. Вопрос о германских военных заимствованиях неоднократно рассматривался русскими лингвистами, среди которых В. В. Виноградов, Е. А. Земская, М. Фасмер и другие.

Пути проникновения военной лексики

Основные этапы заимствований связаны с военной историей России:

1. **XVII век** — приглашение наёмников и иностранных офицеров в русскую армию.

2. **Петровские реформы (конец XVII – начало XVIII века)** — массовое проникновение немецкой и голландской терминологии при создании регулярной армии и флота.

3. **XVIII–XIX вв.** — закрепление военных терминов в официальных документах, уставах и профессиональной речи.

Займствования шли двумя основными каналами: через сухопутную армию (немецкий язык) и через флот (голландский язык).

Лексические группы германских заимствований. Из немецкого языка:

гауптвахта (*Hauptwache*) → Толкование: в русской военной традиции — караульный дом/здание для размещения караула и (впоследствии) для содержания под арестом военнослужащих. Употреблялось с петровских времён.

Этимология: заимствовано из нем. **Hauptwache** / **Hauptwacht** (комполит: *Haupt* «главный» + *Wache/Wacht* «караул, стража»). Фасмер и толковые словари фиксируют заимствование и исторический ввод в русский язык.

штык (*Stich* – укол) → Толкование: I) металлический клинок/копье, насаживаемое на ружьё/винтовку (штыковая атака и т. п.); II) в морском деле — тип узла/закрепления (другой корень). Этимология: основной боевой смысл (I) пришёл через польск. *sztych* / *sztyk* «острый/колющий предмет» ← ср.-в.-нем. *stich* «укол» (от *stechen* «колоть»). Фасмер подробно разбирает эту статью и указывает путь через польский; отдельно фиксируется морская семантика (нидерл./нем. *steek* / *stek*).

штаб (нем. *Stab*). Толкование: орган управления, собрание руководящих органов; а также (ист.) — жезл как символ власти → перен. «штаб». Употребление в русском с петровской/поздне-петровской эпохи (в военной терминологии: штаб, штаб-офицер и пр.). Этимология: из нем. *Stab* (букв. «жезл, палка», символ власти), заимствовано через немецкий язык.

фельдмаршал (нем. *Feldmarschall*, also *Feldmarschal*, через нидерл. / пол. варианты)

Толкование: высшее (исторически) военное звание (букв. «полевой маршал»).

Этимология: из нем. *Feldmarschall* (производное от «Feld» — «поле» + «Marschall/Maršal»), возможно через польско-нидерландские формы (напр. *veldmaarschalk* / *feldmarszałek*).

унтерофицер (нем. *Unteroffizier*). Толкование: унтер- + офицер — воинское звание/должность младших офицерских чинов (в русской военной системе — исторически нижний офицерский состав). Этимология: составное от нем. *unter* «под» + *Offizier* «офицер» (франц. *officier* ← лат. *officiarius*). Заимствовано из немецкого.

солдат (нем. *Soldat* / голл. *soldaat* / итал. *soldato*). Толкование: военнослужащий, рядовой; буквально «получающий жалованье» (от корня, связанного с платой).

Этимология: через нем. *Soldat* / голл. *soldaat* ← итал. *soldato* ← лат. / итал. производные от *soldo/soldo-* (монета, жалованье) → глагол *soldare* «платить, жаловать». Заимствование фиксируется с XVII в. в русских текстах.

матрос (нидерл. *matroos* ← франц. *matelot* ← ср.-нидерл. *matten-noot*)

Толкование: член команды корабля; морской боец/работник. Этимология: пришло в русский из нидерландского/французского (через франц. *matelot* < ср.-нидерл. *matten-noot* «товарищ по койке/лежанке»). Фасмер и другие словари указывают на эту цепочку.

Исследования показывают, что германские заимствования в русском языке проходили поэтапный процесс адаптации, включающий фонетическое освоение, морфологическую интеграцию и семантические трансформации.

Уже в исследованиях **В. В. Виноградова** подчёркивалось, что исторические изменения в словах отражают общие тенденции языкового развития; в его труде *История слов* можно проследить анализ эволюции ряда германизмов и механизмов их закрепления в системе русского литературного языка (Виноградов, 1947, с. 45–50). В работах **Е. А. Земской** (*История заимствований в русском языке*) внимание уделено общим закономерностям проникновения иностранных элементов в лексику и их морфологическому освоению (Земская,

1981, с. 112–118). Особое значение имеет фундаментальный труд М. Фасмера — *Этимологический словарь русского языка*, где систематически раскрывается происхождение и пути заимствования многих германских слов, вошедших в военную лексику. Так, в статье о слове «солдат» указывается его переход в русский язык через немецкое *Soldat* и итальянское *soldato* с исходным значением «наёмник, служащий за жалованье» (Фасмер, т. 3, 1987, с. 567). Аналогично рассматривается слово «штаб» (*Stab*), которое в русском языке получило дополнительное метафорическое значение (Фасмер, т. 4, 1988, с. 236).

Таким образом, классические исследования демонстрируют, что германские военные заимствования в русском языке представляют собой не только результат прямого влияния немецкого и голландского языков, но и отражение более широких процессов европеизации и культурного обмена в России XVII–XVIII веков.

Научное изучение. Научное изучение военных заимствований из германских языков представлено в ряде фундаментальных трудов русских и зарубежных исследователей. Так, в работах В. В. Виноградова («История слов») внимание уделяется динамике семантических изменений и процессам закрепления германизмов в русском языке; в исследованиях Е. А. Земской («История заимствований в русском языке») анализируется механизм их адаптации и интеграции в систему русской лексики; М. Фасмер в своём «Этимологическом словаре русского языка» последовательно раскрывает происхождение и исторические пути распространения данных слов. Лингвисты рассматривают военные германизмы не только как результат прямого воздействия немецкого и голландского языков на русский, но и как важный маркер более широких процессов культурного обмена, европеизации и военных реформ, охвативших Россию в XVII–XVIII вв. Тем самым исследование данной группы заимствований позволяет не только реконструировать языковые контакты, но и выявить закономерности исторического взаимодействия русской и западноевропейской культурных традиций.

Заключение. Военные заимствования из германских языков сыграли значительную роль в формировании военной терминологии русского языка. Они связаны с важнейшими историческими этапами становления российской армии и флота и закрепились в языке настолько прочно, что многие из них утратили ощущение иноязычности. Изучение этих слов позволяет проследить пути культурных контактов России с Европой и механизмы адаптации заимствованной лексики в русском языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В. В. История слов. – М.: Высшая школа, 1999.
2. Земская Е. А. История заимствований в русском языке. – М.: Наука, 1983.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1964–1973.
4. Щерба Л. В. История развития русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1948.
5. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Русский язык, 2000.

УДК 81'25

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Л.С.Джуманиязова, базовый докторант, Ургенчский государственный университет,
Ургенч

Аннотация. *Ушбу мақолада тил ва маданиятнинг бир-бирига ўзаро таъсири ва ўзига хосликлари ўзбек ва инглиз тилидаги паремиологик бирликлар орқали таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар. *Тил, маданият, этнолингвистика, паремиологик бирлик, концепт, миллий-маданий хусусият.*

Аннотация. *В данной статье анализируется взаимодействие и особенности языка и культуры посредством паремиологических единиц в узбекском и английском языках.*

Ключевые слова: *Язык, культура, этнолингвистика, паремиологическая единица, концепт, национально-культурная идентичность.*

Abstract. *This article analyzes the interaction and characteristics of language and culture through paremiological units in the Uzbek and English languages.*

Keywords: *Language, culture, ethnolinguistics, paremiological unit, concept, national-cultural identity.*

Язык не только является средством коммуникации, но и выступает как своеобразный «код культуры», аккумулирующий этнический опыт и мировоззрение народа. Сравнительный анализ узбекского и английского языков показывает, что их культурные концепты отражают разные цивилизационные традиции и социальные ценности.

В узбекской культуре центральное место занимает идея коллективизма, выражающаяся в уважении к старшим, сакральном статусе семьи и обычае гостеприимства. Язык фиксирует эти ценности через многочисленные пословицы и устойчивые выражения: «Меҳмон – ризки билан келади» («Гость приходит со своим уделом»), «Оила – жамиятнинг асоси» («Семья – основа общества»). Эти примеры показывают, что в узбекской картине мира гармония внутри общины и сохранение традиций ценятся выше индивидуальных интересов.

Английский язык, напротив, отражает индивидуалистическую модель культуры, где в центре внимания находится личность и её успех. Концепты «time», «freedom», «choice» связаны с рациональностью, самостоятельностью и конкуренцией. Выражения «Time is money» или «Stand on your own feet» иллюстрируют установку на личную ответственность и эффективность.

Особое внимание заслуживает концепт времени. В узбекской культуре оно воспринимается как цикличное явление, подчинённое естественному ходу природы и социальным ритуалам («Хар ишнинг ўз вақти бор» – «Всему своё время»). В английской культуре время осмысливается линейно и экономически: его необходимо использовать максимально продуктивно. Эта разница отражает фундаментальные отличия в мировосприятии: гармония и терпение против динамики и прагматизма.

Не менее значимым является сравнение концепта труда. В узбекской традиции труд ценится как духовная и моральная категория, связанная с честностью, достоинством и благополучием семьи («Меҳнат қилган – тўяр» – «Кто трудится – тот будет сыт»). В английской культуре труд понимается скорее как инструмент социального лифта и средство достижения личных целей («No pain, no gain»).

Несмотря на различия, важно отметить наличие универсальных ценностей. И узбекская, и английская культуры высоко оценивают честность, усердие и уважение к другому человеку. Однако способы выражения этих ценностей в языке различаются: в узбекском – через коллективные и сакральные образы, в английском – через индивидуальные достижения и свободу выбора.

Таким образом, обсуждение результатов исследования подтверждает мысль о том, что язык не просто отражает культуру, но активно участвует в её формировании. Сравнительный этнолингвистический анализ позволяет выявить не только национально-специфические черты, но и универсальные тенденции, создавая основу для конструктивного межкультурного диалога.

Проведённое исследование позволило выявить ряд значимых этнолингвистических особенностей узбекского и английского языков, которые свидетельствуют о тесной взаимосвязи языка и культуры.

1. Концептуальные различия. Анализ показал, что базовые концепты в узбекском и английском языках имеют разное семантическое наполнение:

Узбекский язык: гостеприимство, коллективизм, уважение к старшим, сакральность семьи, труд и духовность.

Английский язык: индивидуализм, личная свобода, рациональное использование времени, ориентация на успех и эффективность.

2. Интерпретация универсальных категорий. Особый интерес представляют различия в понимании универсальных понятий: Время: в узбекской культуре осмысливается циклично, в привязке к природным ритмам («Кўрпанга қараб оёқ узат» — «Протягивай ноги по одеялу»);

в английской культуре воспринимается как ресурс, требующий рационального использования («Actions speak louder than words» – «Поступки говорят громче слов»).

Семья: в узбекском языке – основа общества и носитель традиций («Ота уйи – тоғ, она уйи – боғ» – «Отцовский дом – гора, материнский – сад»); в английском – чаще нуклеарная семья, связанная с личным выбором («A man's home is his castle» – «Дом человека – его крепость»).

Труд: в узбекской культуре – моральная категория, связанная с честностью и благополучием («Хунарли – ҳалолликка яқин» – «Умелый человек близок к честности»); в английской – средство достижения успеха и социальной мобильности («Many hands make light work» – «Много рук делают работу лёгкой»).

3.Пословицы и устойчивые выражения. Анализ паремийного фонда подтвердил, что пословицы и идиомы фиксируют ценности общества: в узбекском языке — идеи взаимопомощи и уважения к традиции («Кўрпанга қараб оёқ узат», «Ота уйи — тоғ, она уйи — боғ»); в английском языке — личная ответственность и прагматизм («Actions speak louder than words», «A man's home is his castle»).

4.Лексико-семантический уровень. Лексика узбекского языка богата терминами, связанными с культурой гостеприимства и семейными ценностями («дастурхон», «палов», «чойхона»), тогда как английский язык содержит множество слов, связанных с организацией времени и эффективности («schedule», «deadline», «efficiency»).

5.Культурные метафоры. В узбекском языке метафоры отражают духовную гармонию и коллективное сознание («Хунарли – ҳалолликка яқин»). В английском языке преобладают метафоры независимости и прагматизма («A man's home is his castle»).

6.Роль языка в формировании идентичности. Установлено, что: в узбекской культуре язык служит средством сохранения традиций и этнической памяти, поддерживая коллективное самосознание; в англоязычном мире язык закрепляет установки на личностное развитие и самостоятельность.

7.Универсалии и различия. Несмотря на культурные различия, обе традиции высоко ценят трудолюбие, честность и моральные принципы, однако способы их языкового выражения различны: в узбекском языке – через сакральные и коллективные образы; в английском – через рациональные и индивидуальные ориентиры.

Проведённый сравнительный этнолингвистический анализ узбекского и английского языков показал, что язык является не только средством коммуникации, но и мощным инструментом формирования и передачи культурных ценностей. Лингвистические особенности обоих языков тесно связаны с историческим опытом, социальными практиками и мировоззренческими установками народов.

Узбекский язык демонстрирует ярко выраженную ориентацию на коллективные ценности, сакрализацию семьи, уважение к старшим и сохранение традиций. Английский язык, напротив, отражает индивидуалистические установки, рациональное отношение ко времени и акцент на личные достижения.

Сравнение показало, что даже универсальные категории – такие как «время», «семья», «труд» – интерпретируются по-разному в зависимости от культурного контекста. Это подтверждает, что язык выступает своеобразным «зеркалом культуры», фиксирующим уникальные национальные ценности и ментальные особенности.

В то же время обнаружены и общие черты: обе культуры высоко ценят честность, трудолюбие и стремление к гармоничным отношениям в обществе. Однако формы языкового выражения этих универсалий существенно различаются, что подчёркивает многообразие способов отражения мира в разных этнолингвистических традициях.

Таким образом, проведённое исследование демонстрирует важность изучения языка в этнолингвистическом ключе как инструмента познания культуры. Результаты анализа могут быть полезны в сфере межкультурной коммуникации, преподавания иностранных языков и дальнейших исследований в области языка и культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999.

2. Маслова В. А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2010.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва: Русские словари, 1996.
4. Хайдаров А. Ўзбек тили ва маданияти. – Тошкент: Фан, 2018.
5. Хусейнов Ш. Этнолингвистика ва миллий онг. – Тошкент: Университет, 2020.
6. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace & Co., 1921.
7. Whorf B. L. Language, Thought and Reality: Selected Writings. – Cambridge: MIT Press, 1956.
8. Hall E. T. Beyond Culture. – New York: Anchor Books, 1976.
9. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998.
10. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
11. Hofstede G. Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. – Beverly Hills: Sage, 1984.
12. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

УЎК 808.3

СЎЗ ЎЙИНЛАРИНИНГ ЛИНГВОСТИЛИСТИК ТАБИАТИ, ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ВАЗИФАЛАРИ

Х.Дўсматов, проф., DSc, Фаргона Давлат Университети, Фаргона

Аннотация. *Сўз ўйини жаҳон тилишунослигининг тадқиқот объекти сифатида XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тилишуносларнинг диққат марказидаги лингвостилистик муаммога айланди. Хусусан, сўз ўйинлари маълум бир давр манбалари, махсус бир жанрлар мисолида ҳамда муайян бир нутқ кўринишлари доирасида ҳам ўрганилганлиги аҳамиятли. Амалга оширилган аксарият тадқиқотларда сўз ўйинларининг махсус турлари, улардан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари, шу жумладан, сўз ўйинларининг нутқ услублари ва турли жанрларда қўлланишнинг ёритишга алоҳида эътибор қаратилди*

Калит сўзлар: *сўз ўйини, когнитив функцияга эга бўлган махсус фаолият тур, ақлий тажриба, лингвистик тажриба, меъёр ёқасида мувозанатлаш, лингвистик меъёрни бузиш, тилнинг тизимли муносабатларини мақсадли бузиш.*

Аннотация. *Игра слов как объект исследования мировой лингвистики со второй половины XX века стала лингвостилистической проблемой, находящейся в центре внимания учёных-лингвистов. В частности, важно, что игра слов изучалась на примере источников определённого периода, специальных жанров и в рамках конкретных форм речи. В большинстве проведённых исследований особое внимание уделялось отдельным видам игры слов, их специфическим особенностям использования, а также применению игры слов в речевых стилях и различных жанрах.*

Ключевые слова: *игра слов, особый вид деятельности с когнитивной функцией, умственный опыт, лингвистический опыт, балансирование на грани нормы, нарушение языковой нормы, целенаправленное нарушение системных отношений языка.*

Abstract. *Wordplay has become a linguostylistic issue in the focus of linguists' attention as a research object of world linguistics since the second half of the 20th century. In particular, the study of wordplay based on the sources of a certain period, specific genres, and certain types of speech is of great importance. In most of the conducted studies, special attention has been paid to specific types of wordplay, their distinctive features of use, as well as the application of wordplay in speech styles and various genres.*

Keywords: *wordplay, a special type of activity with cognitive function, mental experience, linguistic experience, balancing on the edge of norms, violation of linguistic norms, intentional disruption of the systematic relations of language.*

«Тил – бу ўйин» ўхшатишидан қадимги замонлардан буён тилишуносликда кенг фойдаланиб келинмоқда. Фердинанд де Соссюр лисоннинг асосий категорияларини шахмат ўйинига муқобилликда таърифлайди (тизимлилик, аҳамиятлилик, қоида ва бошқалар). Бироқ «лисоний ўйин» термини нисбатан яқин йилларда, файласуф Л.Витгенштейн ишларида пайдо бўлиб, унга кўра, тил «ўз қоидаларига эга бўлган ўйин» сифатида талқин этилди. Олимнинг

фикрича, лисоний ўйин тил бирликларининг тизимли муносабатларини мақсадли, онгли равишда бузишга асосланган сўзловчи нуткий хатти-ҳаракатининг муайян бир туридир. У, асосан, сўзлашув, оммабоп ва бадий нутқ услубларига хосдир[1]. Олимнинг концепциясида ижодий ёндашув, нуткий фаолиятдан иборат лисоний ўйин субъектив тарзда шакллантирилган когнитив жараёнлар сифатида изоҳланади. Улар ўз ички қоидалари ва келишувларга бўйсунувчи яхлит ва тугал коммуникация тизимлари ҳисобланади.

Рус тили стилистикасига оид энциклопедик луғатда лингвистик ижод сифатида, асосан, жамиятнинг маданий қатламларига бўйсунди ва нутқ ифода этишининг асосий қоидаларини билмасликдан келиб чиққан нутқ хатосининг тескарийдир, дея изоҳланган лисоний ўйин ҳодисаси жаҳон тилшунослигида атрофлича ўрганилган. Бу ўрганишлар тил ривожининг барча даврларига хос бўлиб, ўзаро ўйинли муносабатлар турли соҳаларда намоён бўлиб келган. Хусусан, «ўйин» термини кўплаб илмий соҳалар қатори фалсафа, педагогика, психология ва физиология каби соҳаларда намоён бўлиб, турли аспектда ўзининг функционал хусусиятларига эга бўлиши таъкидланган. Тилшунослик соҳасида сўз ўйинларининг лингвостилистик табиати бир қатор олимлар, хусусан, О.Ю.Коновалова, К.С.Баранов, Т.В.Первак, А.З.Санников, О.Е.Вороничев, А.А.Терещенкова, О.В.Гладкова, Ю.М.Федорова, Е.С.Лаврентьева каби тилшунослар томонидан турли тиллар мисолида очиб берилди. Тадқиқотчилар томонидан тил ўйинига матнни шакллантириш омили сифатида қаралди.

Тилшунослар сўз ўйинларини муайян бир тил мисолида текширибгина қолмай, уларни турли нутқ кўринишларида ифодаланишига доир изланишларга ҳам эътибор қаратдилар. Жумладан, С.К.Лохова сўз ўйинларини сиёсий матнларда, Т.А.Гринада бадий матнларда, О.Е.Вороничев рус экспрессив нутқида, С.В.Ильясова оммавий ахборот воситалари ва реклама соҳасида, Н.В.Лазовская реклама матнларида, О.А.Викторова тарғибот материаллари мисолида тадқиқ этади.

Сўз ўйини жаҳон тилшунослигининг тадқиқот объекти сифатида XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тилшуносларнинг диққат марказидаги лингвостилистик муаммога айланди. Бунинг натижасида, айниқса, рус тилшунослигида кўплаб илмий ишлар майдонга келди [2]. Сўз ўйинларининг маълум бир турлари ҳамда уларнинг муайян бир вазифалари бўйича кенг қўлланми тадқиқотлар олиб борилди. Хусусан, сўз ўйинлари маълум бир давр манбалари, махсус бир жанрлар мисолида ҳамда муайян бир нутқ кўринишлари доирасида ҳам ўрганилганлиги аҳамиятли. Амалга оширилган аксарият тадқиқотларда сўз ўйинларининг махсус турлари, улардан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари, шу жумладан, сўз ўйинларининг нутқ услублари ва турли жанрларда қўлланишини ёритишга алоҳида эътибор қаратилди[3].

Ўзбек адабиётшунослигида олиб борилган бу борадаги изланишлар шуни кўрсатадики, сўз ўйинлари нафақат ҳажвий-юмористик фикрлар ифодаси, балки тингловчида маънавий-эстетик завқни шакллантирувчи, сўзловчи нутқининг таъсирчанлигини оширувчи бадий санъат даражасига кўтарилган. Сўз ўйинларининг ушбу жиҳатлари ўзбек адабиётшунослигига оид илмий-тадқиқот ишларида нисбатан кенгрок ёритилган[4].

Ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда матннинг стилистик ва лингвопоэтик жиҳатларига эътиборнинг кучайганлиги натижасида нутқнинг эмоционал-экспрессив ҳамда ҳажвий жиҳатлари тадқиқотчилар эътиборини тортди. Натижада сўз ўйинлари тадқиқига бағишланган айрим ишлар майдонга келди. Сўз ўйинлари ўзбек миллий сўз санъати ҳисобланган аския матни мисолида[5], латифалар контекстида[6] ҳамда бадий нутқ кўринишида[7] тадқиқ этилди. Бироқ сўзловчининг яширин мақсади, субъектив муносабати билан алоқадорликда юзага чикувчи кенгқамровли лингвостилистик ҳодиса саналган сўз ўйинларини турли нутқ кўринишлари мисолида махсус ўрганиш ҳамон долзарблигича қолмоқда. Шу боис биз ўз ишимизда ўзбек миллий сўз ўйинларининг айна шу жиҳатларини ёритишга эътибор қаратдик.

Аксарият тадқиқотчилар томонидан сўз ўйинининг моҳияти сифатида тизимнинг симметриясини бузиш натижасида ўз-ўзини ривожлантириш, деган ғоя илгари сурилди, сўз ўйини орқали намоён бўладиган ҳазил дунёнинг лисоний манзарасини акс эттиришининг энг

ижодий усуллардан бири сифатида қаралди. Бундан маълум бўладики, лисоний ўйин орқали жамиятнинг у ёки бу қатламига хос, унинг шаклланиш жараёнида имплицит ёки эксплицит тарзда маданий қадриятлар ифодаланади. Бу эса тилни миллий заминда туриб тадқиқ этишни тақозо этади.

Сўз ўйини концепциясининг умумий қабул қилинган талқини «сўзларни ўйнаш» бўлиб, кўринадик, кўпгина ишларда турли талқинга эга сўз ўйини – «когнитив функцияга эга бўлган махсус фаолият тури», «ақлий тажриба» «лингвистик тажриба», «меъёр ёқасида мувозанатлаш», «лингвистик меъёрни бузиш», «тилнинг тизимли муносабатларини мақсадли бузиш» тарзида баҳоланади.

Ўзбек миллий сўз ўйинлари ўзининг ифода этиш комплекси (*анекдотларда* – комик таъсир воситаси; *шеърятда* – эстетик таъсирга эришиш воситаси; *бадий адабиётда* – ёзувчи мақсадини ифодалаш қуроли; *рекламаларда* – диққатни жалб этиш, қизиқтириш усули; *газеталарда* – ижтимоий онг ва умумий қарашни ифодалаш воситаси; *аския ва қизиқчиликда* – нутқнинг зийнати – закийлик воситаси)га эга. Сўз ўйинлари ҳамма тур ва жанрларнинг бадий тасвир воситалари сифатида тасаввур қилинса-да, бироқ у ҳажвий характеридаги асарларда кўпроқ ҳазил-мutoйиба қуроли, кулги чиқариш усули бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Л.Витгенштейн. Философские исследования//Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16.– М., 1985.
2. А.П. Сковородников. О понятии и термине «языковая игра» / А.П. Сковородников// Филологические науки. – 2004. – №2. – С. 79–87.
3. <https://www.litdic.ru/kalambur/>
4. А.Ҳожирахмедов Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. Исоҳов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: O'zbekiston, 2014.
5. Ҳ. Дўсматов Аския матнининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фал. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона, 2018.
6. И.Рустамов Кичик жанр матнларнинг прагматик когнитив ва миллий маданий моҳияти (ўзбек ва инглиз тилифалари мисолида): Филол.фан. бўйича фал. док. (PhD) ... дисс. автореф. –Тошкент, 2019.

УДК 81'25:81'37:82-1

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

(в примере романа Джека Лондона “Сердца трёх”)

Б.Искандаров, докторант, Университет узбекского языка и литературы, Ташкент

Annotatsiya. Ushbu maqola Jek Londonning "Uch qalb" romani misolida badiiy asarlardagi frazeologik birliklarni tarjima qilish usullarini o'rganishga bag'ishlangan. Frazeologizmlar, ya'ni barqaror til konstruksiyalari, badiiy obrazlar yaratishda, milliy-madaniy xususiyatlarni yetkazishda va muallifning individual uslubini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Amerikalik madaniyatga oid realizmlarni aks ettiruvchi idiomalarni tarjima qilishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar, shuningdek, tarjimada ekvivalentlik va moslikka erishish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, tarjima, idioma, ekvivalentlik, moslik, Jek London, Uch qalb, badiiy tarjima, obrazlilik, madaniy xususiyat.

Аннотация. Статья посвящена исследованию способов перевода фразеологических единиц в художественных произведениях на материале романа Джека Лондона «Сердца трёх». Фразеологизмы как устойчивые языковые конструкции являются важным средством создания художественного образа, передачи национально-культурной специфики и индивидуального стиля автора. Рассматриваются трудности, возникающие при переводе идиом, отражающих реалии американской культуры, а также пути достижения эквивалентности и адекватности перевода.

Ключевые слова: фразеологическая единица, перевод, идиома, эквивалентность, адекватность, Джек Лондон, Сердца трёх, художественный перевод, образность, культурная специфика.

Abstract. The article explores the ways of translating phraseological units in literary works, using Jack London's novel "Hearts of Three" as a primary example. Phraseological units, as stable

and expressive combinations of words, play an important role in shaping the artistic style of a writer and conveying national and cultural identity. The article highlights the translator's role in maintaining the aesthetic and cultural values of Jack London's phraseology within the context of literary translation.

Key words: phraseological unit, translation methods, idiom, equivalence, adequacy, Jack London, *Hearts of Three*, literary translation, imagery, cultural identity.

Процесс перевода фразеологизмов - это одна из самых сложных и спорных задач в теории и практики перевода.

Этот процесс требует от переводчика большой ответственности, творческих исканий, внимательности и мастерства. В плане изучения фразеологизмов имеют большое значение создания адекватного перевода, авторский стиль и стиль перевода, отражения национального колорита в переводе и исследование важных теоретических проблем. Перевод фразеологизмов имеют большое значение в отражении индивидуального авторского стиля при переводе. В связи с тем целесообразно было бы упомянуть следующий идеи ученого переводчика Якова Иосифовича Рецкера: "При переводе для четкой передачи авторский стили решающим элементом считается правильный выбор лексических фразеологических средств". Благодаря художественному переводу обогащается фразеология языка. Роль фразеологии в отражении национального духа выраженного в языке художественной литературе считается несравненной.

Анализируя способы перевода идиом в произведении "Сердца трех" на русский язык, мы определили основные способы их передачи.

- способ фразеологического эквивалента или аналогичного значения и формы:

And Francis, in extremity, swaying dizzily from the blow of rock on his head, saw the apparition that almost convinced him he was already dead and in the realm of the shades, of Sir Henry Morgan himself, cutlass in hand, rushing up the beach to his rescue.

В это время кто-то угодил Френсису камнем по голове, и всё поплыло у него перед глазами; теряя сознания, он вдруг увидел нечто, почти убившее его, что он уже мертв и находится в царстве теней: сэр Генри Морган собственной персоной с тесаком в руке, спешил по берегу ему на выручку.

- Метод фразеологического аналога (таким же переносным значением, основанном на ином образе)

Следующий способ – это подбор аналога, т.е. имеет место определенное отступление от полноценного перевода. Фразеологические аналоги – это выражения, которые содержат реалии присущие только данной культуре. Например:

Like a jack-in-the-box, the woman, who, in the flash of vision vouchsafed him demonstrated that she was a girl-woman, ripely mature and yet mostly girl, sprang out of the green wall of jungle and with both hands seized his arm. [1]

Из-за зеленой стены джунглей, точно фея из волшебной шкатулки, внезапно выскочила уже виденная им молодая женщина и обеими руками схватила его за руку. [2]

- Буквальный перевод фразеологических единиц (калька)

Один из способов – это калькирование. Данный способ используется, когда другими приемами, в частности фразеологическими не передать фразеологическую единицу в целостности её семантико-стилистического и экспрессивно-эмоционального значения, но необходимо донести до реципиента образную основу. В эту группу входят следующие выражения:

There's nothing here I've just about dug the island upside and down and all I found was the chest there full of old clothes.

А вот так. Здесь ничего нет. Я, можно сказать, перекопал весь остров вдоль и поперек, и единственное что я нашёл, – это сундук набитый тряпьем.

Данный способ позволяет переводчику сохранить образный строй оригинала. Кроме того, этот способ даёт возможность преодолеть трудности, которые возникают, когда в оригинале образ описывается для создания развёрнутой метафоры.

- Описательный перевод фразеологических единиц перевод или пересказ

Следующий способ называется описательный перевод. Данный способ используется переводчиком чтобы, объяснить смысл фразеологических единицы у который, в переводящем языке нет не аналога, ни эквивалента, например :

"Oh, yes, sir," he said hastily. "I mean, no, sir. **You are in the pink of condition.**" [p.4]

-О да, сэр, — поспешно сказал он. — То есть я хочу сказать: нет, сэр. **Высей час в на илучшей форме.** [p.4].

"And a dozen Tomas Romeras **live in and about** San Antonio" the assistant jailer went on, "anyone of which may be your second wife's cousin", Senor.

Да ведь не меньше десятка всяких Томасов Ромеро **живет в Сан Антонио и окрестностях**, — возразил ему помощник начальника тюрьмы, — любой из них может быть двоюродным братом вашей второй жены Сеньор.

Описательный перевод сводится, в большинстве, своем к переводу не самой фразеологических единицы а её толкования. При этом может быть использовано описание, объяснения, сравнения, толкования, т.е. возможные средства, которые помогут передать в максимально ясной и краткой форме содержание переводимой фразеологической единицы.

При переводе фразеологических единиц с образной основой можно установить определенные закономерности. Главным образом, это относится к фразеологических единством с "выводимой" внутренней формой. Таким образом, можно выделить четыре различных способа их передачи, а именно:

1. С полным сохранением иноязычного образа;
2. С частичным изменением образности;
3. С полной заменой образности;
4. Со снятием образности;

Первым способом передаются фразеологические единицы самой различной структуры, но имеющие интернациональный характер: застывшие метафоры и перифразы, пословицы и поговорки, крылатые выражения, а также заимствования. Например:

And Francis, in extremely, swaying dizzily from the blow of rock on his head, saw the apparition that almost convinced him has already dead and **in the realm of the shades**, of Sir Henry Morgan himself, cutlass in hand, rushing up the beach to his rescue.

В это время кто-то угодил Френсису камнем по голове, и всё поплыло у него перед глазами; теряя сознания, он вдруг увидел нечто, почти убившее его, что он уже мертв и находится **в царстве теней**: сэр Генри Морган собственной персоной с тесаком в руке, спешил по берегу ему на выручку.

Во всех приведенных выше примерах образ сохраняется в переводе без изменений.

При втором способе образная основа фразеологических единиц в переводе сохраняется, но с определенным изменением лексического или грамматического характера. Заменяется может один из компонентов словосочетания: Образный компонент- другим близким ему, или вспомогательный компонент – любым. Например: "**Where-there's smoke there's fire**," Henry adjudged. "Not for nothing did the Mayas select this God- forsaken spot and stick these eyes of Chia on the cliff.

Дыма без огня не бывает, - сказал Генри. - Непроста выбрали майя это дикое место и вделали в скалу глаза Чиа.

Следующий способ перевода – это нахождение частичного фразеологического эквивалента. Частичные фразеологические эквиваленты имеют сходный образ несколько различных состав и совпадающий или очень близкий смысл.

The Jefe Politico at San Antonio is the **man to keep an eye on**. [3]

Зато начальник полиции Сан-Антонио — **человек, с которым надо держать ухо востро**. [3]

What is the trifling information? It may not be worth a centavo. And if it isn't I'll make you sorry the sun ever shone on you.

Так что же у тебя за новость? Должно быть, она и сентаво не стоит! А если она действительно не стоит, тогда ты пожалеешь, что родился на свет божий.

В.Н.Комиссаров отмечает, что при заимствовании обоими языками одного и того же фразеологизма его значение в одном из них может видоизмениться, и в результате эти фразеологизмы окажутся “ложными друзьями переводчика” – сходными по форме, но разными по содержанию. Например, фразеологизм:

"Get off your foot, Senor Torres," Francis advised him pleasantly.[2]

- Возьмите себя в руки, сеньор Торрес, — любезно посоветовал ему Френсис.[3]

В результате проведенного анализа было установлено, что наиболее приемлемым вариантом является использование фразеологизма, идентичного фразеологизму оригинала по значению, стилистической окраске и внутренней форме; так как зачастую возможность подобрать полный эквивалент фразеологизма не удастся, то приходится использовать фразеологическую единицу, совпадающую лишь по стилистической окраске, но с иной внутренней формой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М.: Международные отношения, 1980. – 341 с.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М.: Международные отношения, 1996.
3. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика / Я. И. Рецкер. – М.: Наука, 1974. – 451 с.
4. https://kitobxon.com/oz/yozuvcchi/jek_london

УДК 808.3

ЭМОЦИИ И КОГНИЦИЯ: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ КОНЦЕПТОВ

З.М.Йигиталиева, доц., Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik va mujassamlashgan bilish nazariyasi nuqtai nazaridan til faoliyati strukturasiidagi hissiyot va bilishning o'zaro ta'siri ko'rib chiqiladi. U hissiy tajribani ifodalash va tartibga solish mexanizmi, shuningdek, hissiy holatlarning aqliy modellarini ishlab chiqish vositasi sifatida tilning rolini ta'kidlaydi.*

Kalit so'zlar: *til va hissiyotlar, kognitiv lingvistika, his-tuyg'ularni kontseptuallashtirish, leksiklashtirish, gavdalangan idrok, ta'sir belgilari, hissiy kompetentsiya, prosodiya, hissiyotlarning madaniy o'zgaruvchanligi.*

Аннотация. *В статье рассматривается проблема взаимодействия эмоций и когниции в структуре языковой деятельности с позиций когнитивной лингвистики и теории воплощённого познания. Подчёркивается роль языка как механизма репрезентации и регуляции эмоционального опыта, а также как инструмента формирования ментальных моделей эмоциональных состояний.*

Ключевые слова: *язык и эмоции, когнитивная лингвистика, концептуализация эмоций, лексикализация, воплощённое познание, affect labeling, эмоциональная компетенция, просодия, культурная вариативность эмоций.*

Abstract. *This article examines the interaction of emotion and cognition in the structure of language activity from the perspective of cognitive linguistics and embodied cognition theory. It emphasizes the role of language as a mechanism for representing and regulating emotional experience, as well as a tool for developing mental models of emotional states.*

Key words: *language and emotions, cognitive linguistics, conceptualization of emotions, lexicalization, embodied cognition, affect labeling, emotional competence, prosody, cultural variability of emotions.*

Язык представляет собой не только инструмент коммуникативного взаимодействия, но и фундаментальный механизм репрезентации, интерпретации и формирования эмоционального опыта. В рамках современных когнитивных исследований всё более

очевидной становится необходимость комплексного рассмотрения взаимосвязи эмоциональных и когнитивных процессов в структуре языковой деятельности. Эмоции, являясь неотъемлемым компонентом сознания, оказывают существенное влияние на процессы восприятия, категоризации, памяти и принятия решений. Таким образом, язык выступает не только средством фиксации, но и активным участником этих ментальных процессов.

Во взаимодействии языка и эмоций в когнитивной перспективе проявляется сложная система взаимозависимостей, требующая междисциплинарного подхода, включающего лингвистику, когнитивную психологию, нейронауку и философию. Согласно основным положениям когнитивной лингвистики, язык функционирует как форма ментальной репрезентации действительности, в которой эмоции занимают центральное место. Концептуализация эмоциональных состояний в языке осуществляется посредством системы понятий, метафорических проекций и когнитивных схем, встроенных в языковую структуру. Е.С. Кубрякова подчёркивает, что язык отражает не только когнитивные, но и аффективные категории, поскольку эмоции образуют значимую часть индивидуального когнитивного опыта [1, с. 54].

В этом контексте особую актуальность приобретают исследования концептов, репрезентирующих эмоциональные состояния — таких, как страх, радость, стыд и другие, — а также их вербальных коррелятов в различных языках. Данные нейронаук свидетельствуют, что при обработке эмоционально маркированной лексики активируются как семантические зоны левого полушария, так и структуры, отвечающие за регуляцию эмоций — в частности, миндалевидное тело и медиальная префронтальная кора [2, с. 76]. Это подтверждает наличие тесной нейрофизиологической взаимосвязи между языковыми и эмоциональными процессами, а также демонстрирует способность эмоциональной валентности лексем модифицировать когнитивные операции.

Не менее значимыми для передачи эмоционального содержания являются паралингвистические компоненты, прежде всего просодические характеристики речи — интонация, темп, ритм, паузы. Эти параметры способны кодировать эмоциональные состояния говорящего независимо от вербального содержания высказывания. При этом обработка эмоциональной просодии преимущественно осуществляется правым полушарием, тогда как анализ лексико-семантической информации — левым [4, с. 88]. Подобное распределение подтверждает существование двух взаимосвязанных, но частично автономных каналов передачи эмоций в языке.

Современные исследования, проводимые в русле теории воплощённого познания (*embodied cognition*), предлагают дополнительное объяснение интеграции эмоций и языка на когнитивном уровне. Согласно данной теории, понимание языковых выражений, особенно эмоционально насыщенных, сопровождается активацией сенсомоторных систем, связанных с телесным и эмоциональным опытом субъекта. Так, восприятие лексем, обозначающих действия или чувства, вызывает активность соответствующих зон моторной коры [5, с. 65]. Это позволяет предположить, что язык не только обозначает эмоции символически, но и способен их воспроизводить на телесном уровне посредством нейронного моделирования.

Вопрос о взаимодействии эмоций и когниции на протяжении многих лет остаётся предметом дискуссий в гуманитарных науках. Ряд исследователей, в частности Ю.А. Сорокин, рассматривали данное сочетание как концептуально противоречивое, считая, что эмоциональная и когнитивная сферы функционируют независимо друг от друга. Однако современные подходы в лингвистике и когнитивной науке демонстрируют противоположную позицию, подчёркивая неразрывную связь эмоций с процессами осмысления, категоризации и концептуализации мира человеком.

Культурные различия проявляются и в способах языковой репрезентации эмоций. В культурах, где ценятся межличностные связи и социальная гармония, эмоциональные состояния обозначаются конкретными терминами, тогда как в культурах с акцентом на индивидуализме — абстрактными номинациями, часто прилагательными⁸. Следовательно, когнитивные сценарии эмоций формируются не только универсальными

психофизиологическими механизмами, но и культурными моделями восприятия и выражения чувств.

Эмоции, являясь неотъемлемой частью когнитивных процессов, обеспечивают эмоционально-смысловую структуру человеческого мышления и речи. Таким образом, взаимодействие эмоций и когниции следует рассматривать как целостную систему, определяющую как индивидуальное, так и культурное понимание мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
2. Lieberman M. D., Eisenberger N. I., Crockett M. J., Tom S. M., Pfeifer J. H., Way B. M. Putting feelings into words: Affect labeling disrupts amygdala activity in response to affective stimuli. — *Psychological Science*, 2007. — Vol. 18(5). — P. 421–428.
3. Schirmer A., Kotz S. A. Beyond the right hemisphere: brain mechanisms mediating vocal emotional processing. — *Trends in Cognitive Sciences*, 2006. — Vol. 10(1). — P. 24–30.
4. Мягкова Е. Ю. Когнитивные механизмы выражения эмоций в языке: Монография. — М.: Индрик, 2016. — 272 с.
5. Вежбицка А. Язык. Культура. Познание. — М.: Русские словари, 1997. — 416 с.
6. Sorokin Yu. A. Language and emotions: the problem of interaction. — *Moscow Linguistic Journal*, 2010. — Vol. 11(2). — P. 33–47.
7. Лукашевич Е. В. Динамика лексической семантики: когнитивные аспекты. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2013. — 312 с.

УДК 82-4

ЗАКЛИНАНИЯ КАК ЖАНР САКРАЛЬНОГО СЛОВА В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ НАРОДНОЙ ТРАДИЦИИ

С.Р.Мирзаева, д.ф.н., проф., Андижанский государственный университет, Андижан

Annotasiya. *Maqola mavzusi: xalq og'zaki ijodiyotining eng qadimgi janrlaridan biri bo'lgan duo va sehrli so'zlarning badiiy va ritual xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda rus va o'zbek xalq an'analariidagi sehrli so'zlarning tuzilishi, kompozitsiyasi hamda sakral ma'nosi qiyosiy jihatdan o'rganiladi. E. Jirov, T. Vlasova, V. Tulinskaya va B. Sarimsoqov asarlari asosida uch qismli model — boshlanish, bayon va yakun qismlari — asosli deb hisoblanadi. Shuningdek, so'z, harakat va sehrli buyum bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan yagona muqaddas tizim sifatida talqin qilinadi. Maqolada xalq tasavvuridagi mifologik obrazlar va ularning ramziy ahamiyati ham yoritiladi.*

Kalit so'zlar: duo, sehr, mifologiya, tuzilish, ritual, o'zbek folklori, muqaddas an'ana.

Аннотация. Заклинания относятся к числу древнейших жанров устной народной словесности, в которых слово выполняет не описательную, а магически-прагматическую функцию. В статье анализируется структура и композиция заклинаний в сопоставительном аспекте на материале русской и узбекской традиций. На основе трудов Е. Г. Жирова, Т. Власовой, В. Тулинской и Б. Сарымсакова обосновывается трёхчастная модель заклинаний, включающая зачин, повествование и заключение. Особое внимание уделяется взаимодействию трёх основных элементов заклинательной практики — действия, слова и магического предмета, которые функционируют как единая сакральная система. Рассмотрены образы и символика заклинаний, отражающие мифологические представления древних народов.

Ключевые слова: заклинание, магическое слово, мифология, структура, ритуал, узбекский фольклор, сакральная традиция.

Abstract. The article explores incantations as one of the oldest genres of oral folk tradition, where the word functions not as a descriptive tool but as a magical and pragmatic act. Based on the works of E. Jirov, T. Vlasova, V. Tulinskaya, and B. Sarymsakov, the study substantiates the three-part structure of incantations—introduction, narration, and conclusion. The research highlights the interrelation of three essential components of ritual magic: the act, the word, and the symbolic object. Special attention is given to mythological imagery and the sacred symbolism within Russian and Uzbek incantatory traditions.

Keywords: *incantation, magical word, mythology, structure, ritual, Uzbek folklore, sacred tradition.*

Заклинания представляют собой уникальный жанр устной народной словесности, возникший на стыке мифологического сознания, ритуальной практики и веры в магическую силу слова. Сакральное слово воспринималось как действенный инструмент, способный воздействовать на окружающую реальность [1]. В научной традиции термин заклинание используется в двух аспектах — теоретическом и прикладном [2]. Русские народные заклинания исследованы достаточно подробно (Жиров, 1998; Власова, Тулинская, 2003), тогда как узбекская традиция освещена фрагментарно. Жиров выделяет пятичастную модель структуры заклинаний [2], однако последующие исследования Власовой, Тулинской [3] и Сарымсакова сводят композицию к трём основным частям: зачин, повествование и концовка [4]. Такая трёхчастная схема наиболее типична для поздних фольклорных форм, в которых архаическая ритуальная многосложность редуцировалась с течением времени.

Заклинания-молитвы включают не только текстовую, но и действенную составляющую: слово, действие и магический предмет образуют триединую систему [5]. На разных стадиях развития эти элементы выполняли различные функции, но в целом они неразделимы.

Заклинания считаются основным инструментом колдовства. Особенностью колдовства является восприятие болезни как материального существа, живого организма, вторгающегося в тело человека. Этот феномен встречается не только в узбекских заклинаниях, но и в магических практиках многих народов. Болезнь могла проявляться только в присутствии анимального или человеческого существа, что объясняет применение в заклинаниях «увещаний», «приглашений» и «изгнаний» болезни [6]. Примером служит круговое вращение вокруг больного или предмета, сопровождаемое произнесением сакрального текста. Без слова действие теряет силу, а без действия слово — воплощённость. Магические предметы — *нож, хлеб, перец, колючка, монета, земля с перекрёстка* — воспринимались как материальные носители силы. Воздействие одной субстанции на другую казалось древнему человеку естественным способом исцеления⁶. Система образов заклинаний отражает борьбу человека с враждебными силами природы. В текстах встречаются как мифологические персонажи (*джинны, феи, злые духи*), так и реальные фигуры — знахарь, молящийся, больной. Эти образы выражают идею гармонии между видимым и невидимым мирами.

Также, заклинания-молитвы в прозаической форме занимают значительное место в узбекском фольклоре. Исторически большинство подобных текстов первоначально существовало в виде прозаических формул, которые позднее могли переходить в стихотворные варианты. В связи с этим закономерно, что значительная часть прозаических заклинаний-молитв содержит иноязычные элементы, что является характерной особенностью традиционного магики-ритуального фольклора.

Во-первых, тексты заклинаний-молитв, непонятные или частично непонятные для носителей языка, сохраняются особенно длительное время, поскольку их смысловая непрозрачность усиливает ощущение сакральности и магической силы. Именно поэтому многие узбекские заклинательные формулы в разные периоды были перенесены и адаптированы в других языковых традициях.

Во-вторых, заклинания-молитвы выполняют важную практическую функцию в повседневной жизни народа: их эффективность, согласно народным представлениям, определяется не столько смыслом текста, сколько духовно-магическим воздействием самой формулы. Прозаические заклинания обладают внутренним ритмом, особой интонацией и специфическими художественно-выразительными средствами.

Одним из ключевых композиционных приёмов является повтор, который организует структуру текста: повторяющиеся элементы формируют параллельные или ритмически соотнесённые части, создавая характерный прозаический ритмический рисунок. Благодаря этому каждое прозаическое заклинание-молитва приобретает индивидуальную звуковую и структурную организацию.

Рассмотрим в качестве примера заклинительную формулу против укуса змеи:

Bad kardam, bad kardam, bad kardam!

Nastri, basgari, bastari!

Этот текст иллюстрирует использование многократного повтора, звуковой аллитерации и формульности, что усиливает его магико-ритуальную функцию.

Если обратить внимание на цитируемый текст, можно увидеть, что повтор многократно используется в одном сравнительно небольшом фрагменте. Такие повторы возникают не по желанию исполнителя, колдуна или мага, а благодаря внутренней природе заклипания: они выполняют функцию *emphasis* — усиления, призыва, магического давления, направленного на изгнание яда змеи, проникшей в тело.

Помимо многократного практического назначения, текст заклипаний-молитв обладает и определёнными художественными свойствами. Именно благодаря повтору он приобретает ритмичность, периодичность, певучесть, что усиливает его воздействие и формирует своеобразную звуковую организацию.

Если обратиться к отрывку из заклипания, записанного А. Диваевым у казахов, легко заметить, насколько значительную роль играет повтор:

***Заросоно, куросоно, нуротооно, чуртооно, коргано, короткано,
чуа-чуя, чига-чига, бара-бара, дама-дама,
дариадау — нираңдау, килтонн, килу сасор,
барку була, баро'-була, уиндау, фишиндау, нандау, паранандау,
чино-чино, чино бо, ходжа, тило би, худой баишан —
пусть же уйдёт отсюда всё с самого начала!***

Повторы в тексте заклипаний-молитв нередко используются в сочетании с числом три. Число три — одно из сакральных чисел, обладающее магической силой и широко распространённое в древних религиозных представлениях тюркских народов. Профессор Б. Саркараев справедливо отмечает, что число три связано с трёхчастной моделью мира: подземный мир (мир духов), средний мир (мир живых существ) и верхний мир (небо, мир божественных сил).

Кроме того, число три является числом удачи и благополучия, что также обуславливает его частое употребление в составе заклипаний-молитв.

Таким образом, заклипания предстают перед нами как целостный синтетический жанр, в котором неразрывно соединены слово, ритуальное действие и магический предмет. Трёхчастная структура текста — зачин, повествование и заключение — обеспечивает внутреннюю композиционную завершенность, а система образов отражает древнейшие мифологические представления о добре и зле, болезни и исцелении. Магическое слово в этой традиции выступает одновременно и художественным приёмом, и действенным инструментом гармонизации человека с сакральным миром.

При этом важную роль играют структурно-звуковые особенности: многократные повторы, характерные для заклипаний, выполняют не только эстетическую, но и магическую функцию *emphasis* — усиления, призыва, давления на вредоносную силу. Повтор организует текст, придаёт ему ритмичность, периодичность и формульность, создавая особенности прозаического ритма, которые усиливают заклипательное воздействие. В ряде традиций повторы сочетаются с сакральным числом три, отражающим древнюю трёхчастную модель мира (подземный мир, средний мир, небесный мир). Эта сакрализованная числовая структура закреплена в многочисленных тюркских и среднеазиатских заклипаниях и придаёт тексту дополнительную магическую значимость.

Магические образы — например, образ рогатой змеи, охраняющей врата рая, связанный с представлениями о загробном мире, — формировались на основе религиозных воззрений предков и прочно закрепились в жанровой традиции. Образная система узбекских заклипаний показывает типологическое сходство с фольклорными традициями других народов Средней Азии, обнаруживая единство религиозно-магического мышления региона.

В целом рассмотренные элементы — образность, ритм, повтор, сакральная числовая структура, связь слова и действия — демонстрируют уникальность заклинаний как феномена устной народной словесности, который сохраняет и передаёт культурное и духовное наследие народов. Магическое слово выступает как средство восстановления гармонии человека с сакральным порядком мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Власова Т., Тулинская В. Русские народные заговоры и заклинания. — М., 2003. — С.2
2. Жиров Е. Г. Магия слова в русской традиции. — СПб., 1998. — С.49-50-С
3. Власова Т., Тулинская В. Русские народные заговоры и заклинания. — М., 2003. — С.3
4. Сарымсаков Б. Узбек халқининг сеҳрли дуолари. — Тошкент: Фан, 2007. — Б.58-65.
5. Познанский Н. О мифологической основе заговоров. — М., 1959. — С.119-123
6. Поров В. Л. Русская народная магия. — Москва: Наука, 1975. — С 112-115

УДК 808.5

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ АНГЛИЙСКИХ ПРОЗВИЩ

Н.А.Назарова, преподаватель, Бухарский государственный университет, Бухара

Annotatsiya. Maqolada ingliz antroponimiyasida laqablarning lingvistik va sotsiomadaniy funksiyalari o'rganilib, ularning shakllanish qonuniyatlari, semantik mazmuni va ijtimoiy ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, laqablarning shaxsiy hamda guruhiy identifikatsiyani shakllantirishdagi roli va ular orqali tarixiy hamda zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning aks etishi alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: laqablar, antroponimiya, sotsiolingvistika, identifikatsiya, lingvistik tuzilma, nomlash an'analari.

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические и социокультурные аспекты функционирования прозвищ в английской антропонимии. На основе сравнительного, лингвистического и социолингвистического анализа выявлены структурные и семантические модели образования прозвищ, а также их социальные функции. Особое внимание уделяется роли прозвищ в формировании личной и групповой идентичности, что отражает взаимодействие традиционных и современных моделей именования в англоязычной культуре.

Ключевые слова: прозвища, антропонимия, социолингвистика, идентичность, языковая структура, традиции именования.

Abstract. The article explores the linguistic and sociocultural aspects of nicknames in the field of English anthroponymy. By employing comparative, linguistic, and sociolinguistic approaches, it analyzes the structural and semantic characteristics of nickname formation and investigates their roles in social interaction, as well as emphasizing how nicknames play a significant role in shaping both individual and collective identities, serving as reflections of historical and modern social relationships.

Key words: informal names, personal nomenclature, social linguistics, self-identification, linguistic structure, naming customs.

Введение. Антропонимия, являясь отраслью ономастики, изучает происхождение, структуру и функции личных имён. Она играет важнейшую роль в понимании того, как имена формируют идентичность личности и отражают лингвистические, исторические и социокультурные контексты. В английской антропонимии особое место занимают прозвища, которые служат не только неформальными личными идентификаторами, но и маркерами социальных отношений, культурных норм и языкового творчества. Прозвище — это неофициальное, часто описательное имя, данное человеку, а иногда даже месту или предмету. Обычно оно используется в дополнение к официальному имени или вместо него. Прозвища могут происходить от настоящего имени (например, Mike от Michael), от физических особенностей (например, Red — для человека с рыжими волосами), личностных черт (например, Sunny — для весёлого человека) или от юмористических и иронических

ассоциаций. Прозвища выполняют множество социальных и лингвистических функций. Например, они часто выражают привязанность, близость и чувство принадлежности к группе. В некоторых случаях прозвища используются из-за краткости или удобства произношения по сравнению с официальным именем. Кроме того, они помогают различать людей с одинаковыми именами. Использование прозвищ создаёт непринуждённую, дружескую атмосферу, а также укрепляет связи между членами группы, выступая как символ принадлежности и взаимопонимания. Иногда прозвища применяются, чтобы избежать негативных ассоциаций, связанных с официальным именем. Прозвища играют значительную роль в динамическом и развивающемся характере английского языка. Они способствуют лексическому обогащению, расширяя словарный запас и предлагая альтернативные способы обращения к людям. Создание прозвищ часто включает морфологические процессы, такие как усечение (clipping), аффиксация (добавление суффиксов типа -ie или -y) и словосложение (compounding). Кроме того, прозвища подвергаются семантическим изменениям, приобретая новые значения, выходящие за рамки буквальных, что отражает культурные и социальные сдвиги. Они выступают культурными маркерами, отражая ценности, исторические события и общественные настроения определённого времени и места.

Прозвища являются характерной чертой неформальной устной и письменной речи, придавая коммуникации личный и разговорный оттенок. Наконец, формирование прозвищ способствует языковой игре, юмору и творческому самовыражению, тем самым обогащая выразительные возможности языка. Прозвища как лингвистическое и социокультурное явление обладают уникальными характеристиками, отличающими их от официальных имён. Они могут возникать спонтанно, изменяться со временем и отражать различные языковые механизмы — сокращение, метафору, фонетическую модификацию. Изучение прозвищ актуально для различных научных дисциплин — лингвистики, социологии, психологии и культурологии. Настоящее исследование направлено на анализ роли прозвищ в английской антропонимии путём изучения их лингвистической структуры, моделей образования и социокультурных функций.

Методы. В исследовании используется сочетание сравнительного анализа, лингвистического анализа и социолингвистических наблюдений для изучения природы прозвищ в английской антропонимии. Сравнительный анализ — исследование английских прозвищ в сопоставлении с прозвищами других языков для выявления общих и уникальных характеристик. Лингвистический анализ — изучение семантических, структурных и этимологических аспектов прозвищ. Социолингвистические наблюдения — рассмотрение функций прозвищ в различных социальных контекстах: в семье, среди сверстников, на рабочем месте и в онлайн-сообществах. Источники данных — словари английских личных имён, художественная литература, кинофильмы и интернет-ресурсы. Классификационные критерии — распределение прозвищ по семантическому значению, структуре и происхождению. Опросы и интервью — сбор качественных данных об использовании прозвищ, восприятии и культурной значимости среди носителей английского языка.

Результаты. Прозвища классифицируются по их семантическим свойствам, структуре и происхождению. Выделены основные модели образования: усечение (Mike от Michael), аффиксация (Johnnie от John), метафорические прозвища (Rock — для сильного человека), метонимические прозвища (Red — для человека с рыжими волосами). Исследование также подчёркивает социокультурные функции прозвищ: их роль в формировании идентичности и признании внутри социальных групп, выражении привязанности, близости или юмора, отражении личностных качеств и достижений, а также в различении людей в профессиональной и неформальной среде. Отмечены исторические изменения и тенденции: развитие использования прозвищ от традиционных форм до цифрового пространства, где онлайн-имена и никнеймы выступают современными аналогами прозвищ.

Обсуждение. Полученные результаты подтверждают цели исследования, демонстрируя неотъемлемую роль прозвищ в английской антропонимии. Прозвища представляют собой не просто неформальные заменители официальных имён, но и значимый элемент языковых

традиций и социальных практик. Ключевые аспекты обсуждения включают взаимодействие между официальными именами и прозвищами в английской системе личного именования, а также лингвистические механизмы формирования прозвищ и их связь с другими элементами лексикона английского языка. Кроме того, рассмотрена социальная значимость прозвищ — их функция в построении отношений, установлении групповой идентичности и выражении эмоциональных установок. Отмечены и ограничения исследования, включая региональные различия в употреблении прозвищ и влияние культурного фона. В заключение обсуждаются перспективы дальнейших исследований — межъязыковые сопоставления и влияние цифровой коммуникации на развитие прозвищ.

Заключение. Прозвища представляют собой увлекательный и важный аспект английской антропонимии. Это не просто альтернативные имена, а отражение социальных связей, культурных ценностей и изменчивой природы самого языка. Прозвища выступают гибкими, динамичными элементами личной идентичности, формируемыми историческими традициями и современными социальными взаимодействиями. В будущем исследования могут быть направлены на изучение психологического воздействия прозвищ, их роли в билингвальных и мультикультурных сообществах, а также на анализ влияния цифровой культуры на их создание и использование. Понимание прозвищ в широком лингвистическом и социокультурном контексте позволяет глубже осознать, как язык формирует человеческую идентичность и социальную динамику.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Nazarova, N., & Khayrullayeva, S. (2025). Online and offline learning: advantages, challenges, and integration. Развитие педагогических технологий в современных науках, 4(3), 40–43.
2. Nazarova, N., & Pulatova, M. (2025). The role of motivation in language learning. Развитие и инновации в науке, 4(3), 17–20.
3. Nazarova, N., & Murodova, O. (2025). Enhancing grammar instruction for schoolchildren through storytelling. Современные подходы и новые исследования в современной науке, 4(4), 29–32.
4. Nazarova, N. (2024). Anthroponyms as reflections of culture and identity. Развитие и инновации в науке, 3(9), 59–63.
5. Nazarova, N. (2022). Обучение молодых учащихся через интерактивные игры. Центр научных публикаций (buxdu. Uz), 7(7).
6. Nazarova, N. A. (2022). Study of anthroponyms and their places in the lexical system (In Web of Scientist: International Scientific Research Journal, Volume 3, Issue 1, pp. 90-96).

УДК 808.3

КРИТЕРИИ РАЗГРАНИЧЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ДУБЛЕТОВ И ВАРИАНТОВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

А.Рахмонова, докторант, Самаркандский государственный университет, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi leksik dubletlarning lingvistik tabiatini, ularning etimologik, semantik va uslubiy xususiyatlarini hamda an'anaviy sinonimiyadan farqlanish jihatlarini o'rganishdan iborat. Tadqiqotda o'zbek va ingliz tilidagi lingvistik materiallarga asoslangan, semantik hamda etimologik tahlil bilan boyitilgan qiyosiy-tasviriy metod qo'llanadi.

Kalit so'zlar: leksik dubletlar, sinonimiya, etimologiya, semantik variativlik, uslubiy farqlanish, o'zbek tili.

Аннотация. Целью данной статьи является изучение лингвистической природы лексических дублетов в узбекском языке с акцентом на их этимологические, семантические и стилистические аспекты, а также их отличие от традиционной синонимии. В исследовании используется сравнительно-описательный метод, основанный на узбекском и английском лингвистических материалах, подкрепленный семантическим и этимологическим анализом.

Ключевые слова: лексические дублеты, синонимия, этимология, семантическая вариативность, стилистическая дифференциация, узбекский язык

Abstract. The purpose of this article is to study the linguistic nature of lexical doublets in the Uzbek language, their etymological, semantic and stylistic features, as well as aspects of their

difference from traditional synonymy. The study uses a comparative-descriptive method based on linguistic materials in Uzbek and English, enriched with semantic and etymological analysis.

Keywords: *lexical doublets, synonymy, etymology, semantic variability, stylistic differentiation, Uzbek language.*

Введение. Изучение лексических дублетов занимает важное место в сравнительно-историческом языкознании. В каждом языке слова не являются статичными единицами; они развиваются, сливаются, расходятся и накапливают значения в процессе исторического, социального и культурного взаимодействия. Узбекский язык, сформированный многовековым взаимодействием с арабской, персидской, русской и тюркской языковыми системами, представляет собой особенно богатый набор лексических дублетов, которые сосуществуют с исконным словарным запасом и синонимичными выражениями. Такие пары, как ишк – севги («любовь»), таълим – ўқитиш («образование, обучение») и королевский – королевский в английском языке, демонстрируют как историческую глубину, так и стилистическую стратификацию. Актуальность данного исследования обусловлена растущей необходимостью различать лексические дублеты и синонимию, поскольку эти два явления, хотя и семантически схожи, различаются по своему лингвистическому происхождению, стилистической окраске и функциональному использованию. Синонимы имеют общий этимологический корень, но расходятся семантически, в то время как дублеты, наоборот, имеют общее значение, но различаются по этимологическому источнику. По мнению Виноградова [10] и Апресяна [2], различие между этими категориями имеет решающее значение для понимания того, как языки развиваются семантически и культурно. В узбекской лингвистике эта проблема обсуждалась такими учёными, как Кочкоров [7] и Джораев [5], которые подчёркивают диахронические и стилистические аспекты лексической дублирования.

С более широкой лингвистической точки зрения, дублеты иллюстрируют динамизм языковых систем, адаптирующихся к внешним влияниям и внутренней дифференциации. Заимствования из арабского и персидского языков привнесли абстрактные и литературные формы, в то время как исконно тюркские эквиваленты сохранили разговорные и эмоционально окрашенные выражения. Такое сосуществование привело к формированию многослойной лексики, где выбор между дублетами часто отражает стилистические намерения, социальный контекст или идентичность говорящего.

В данной статье предпринята попытка прояснить концептуальные и функциональные границы лексических дублетов в узбекском языке и выявить их отличительные особенности в сравнении с английским языком. Анализ основан на описательно-сравнительном подходе, сочетающем этимологическое калькирование, семантический анализ и стилистическую интерпретацию. Выдвигается гипотеза, что лексические дублеты, в отличие от синонимов, представляют собой самостоятельную лингвистическую категорию, соединяющую диахронические и синхронические измерения языка.

Теоретическая основа. Концепция лексических дублетов трактуется по-разному в разных языковых традициях, однако большинство учёных сходятся во мнении, что эти единицы возникают, когда две различные лексические единицы, обычно разного этимологического происхождения, приобретают одинаковые или почти идентичные значения в рамках одной языковой системы. По мнению Апресяна [2], лексическая дубликация — это проявление внутренней саморегуляции языка, где заимствованные и исконно существующие формы сосуществуют в ответ на меняющиеся коммуникативные и стилистические потребности. Виноградов [10] подчёркивает, что дублеты сохраняют следы исторических контактов и культурной интеграции, тем самым выступая в качестве языковых реликтов более ранних эпох.

В английской лингвистике это явление наблюдалось в таких парах, как *begin – begin, freedom – liberty* и *ask – inquire*, которые демонстрируют различия скорее в стилистическом регистре, чем в значении. Кристал [3] и Трэск [8] отмечают, что такие пары отражают классовую и культурную стратификацию в постнормандском английском: исконно

англосаксонские слова оставались в употреблении, тогда как французские и латинские заимствования заняли более высокую стилистическую позицию. Аллан и Берридж [1] далее утверждают, что лексические дублеты — это не просто избыточные синонимы, а культурные артефакты, поддерживающие социально-прагматическое разнообразие в дискурсе.

В узбекской лингвистике Кочкоров [7] выявляет схожую динамику, когда исконно тюркские формы сосуществуют с заимствованными арабскими или персидскими эквивалентами, такими как ко'з — чашм, юрак — калб и севги — ишк. Джо'раев [5] добавляет, что такое сосуществование не случайно, а отражает преднамеренную лексическую дифференциацию в литературной, религиозной и разговорной сферах. Таким образом, теоретические данные подтверждают точку зрения, что дублеты представляют собой отдельный лексический класс, определяемый этимологической двойственностью и функциональным расхождением, а не синонимической близостью.

Этимологические и структурные аспекты. Этимологическое исследование показывает, что большинство узбекских дублетов возникло в период интенсивного контакта с арабской и персидской цивилизациями после принятия ислама в VIII–X веках. В этот период абстрактные и духовные понятия проникли в узбекский язык через арабский язык (илм – наука, та'лим – образование, ишк – любовь), часто сосуществуя с исконно тюркскими выражениями, такими как билим, о'китиш и севги. Виноградов [10] описывает этот процесс как семантическое наложение, при котором несколько форм кодируют схожие значения, но различаются по стилистическим и эмоциональным коннотациям.

Структурно узбекские дублеты можно разделить на несколько типов:

1. Фонетические варианты (канд – шакар), возникшие в результате региональной или диалектной адаптации;

2. Заимствованные – исконно русские пары (та'лим – о'китиш), представляющие этимологический контраст; 3. Калькированные пары, в которых заимствованное понятие было перевыражено через исконные морфологические особенности (мактаб – о'кув юрт).

Эти структурные разновидности демонстрируют, как внешние лексические единицы интегрируются, сохраняя при этом функциональное равновесие. Апресян [2] подчеркивает, что этимологический контраст часто сигнализирует о стилистической или жанровой дифференциации: заимствованные термины, как правило, появляются в формальном, академическом или религиозном дискурсе, тогда как исконные эквиваленты доминируют в разговорном и эмоциональном регистрах.

Для сравнения, английский язык демонстрирует параллельный процесс через латино-германское наложение. Пинкер [6] отмечает, что такие пары, как help – assist или end – terminate, появились, когда двуязычные общества предпочитали стилистическое чередование простых и изысканных регистров. Аналогичным образом, узбекские дублеты воплощают двуязычную историю Центральной Азии, выступая посредником между тюркской аутентичностью и персидско-арабской изысканностью.

Семантическая и стилистическая дифференциация. Семантический анализ показывает, что дублеты отличаются от синонимов как по происхождению, так и по употреблению. Ульманн [9] объясняет, что синонимы разделяют семантическое поле посредством внутренней дифференциации, в то время как дублеты семантически конвергируют посредством внешнего влияния. Другими словами, синонимы возникают из-за семантической дивергенции внутри одной лексемной семьи, а дублеты – из-за конвергенции двух исторически не связанных слов. Например, узбекская пара севги – ишк оба обозначают «любовь», но их стилистические и эмоциональные значения различаются: севги сохраняет нейтральные и разговорные оттенки, тогда как ишк несёт поэтический, мистический и возвышенный тон, заимствованный из персидско-арабской литературной традиции. Аналогичным образом, та'лим – о'китиш демонстрируют функциональное разделение: та'лим появляется в образовательном или научном контексте, а о'китиш используется в повседневном и педагогическом дискурсе. Такой стилистический контраст иллюстрирует то, что Хьюз [4] термины регистрируют дифференциацию – социолингвистический механизм, посредством которого языки кодируют

престиж, интимность и формальность посредством лексического отбора. С прагматической точки зрения, дублеты позволяют говорящим манипулировать тоном, регистром и восприятием аудитории. В поэтических и религиозных текстах заимствованные элементы обеспечивают весомость и эмоциональную интенсивность, в то время как исконно русские термины способствуют доступности и теплоте. Эта дуальность обогащает узбекский стилистический репертуар, позволяя тонко выражать идентичность и эмоции. Межъязыковые параллели подтверждают универсальность такой дифференциации. В английском языке слова *ask – inquire* или *freedom – liberty* демонстрируют ту же социолингвистическую модель: первый элемент – исконно русский, прямой и неформальный; второй – заимствованный, формальный и абстрактный. Таким образом, оба языка демонстрируют, как этимологическая многослойность порождает стилистический контраст и способствует коммуникативному разнообразию.

Заключение. Проведенный анализ показывает, что лексические дублеты в узбекском языке представляют собой особую языковую категорию, определяемую этимологическим контрастом, семантической конвергенцией и стилистической вариативностью. В отличие от синонимов, которые возникают в результате внутренней семантической дивергенции, дублеты возникают в результате исторического и культурного контакта, объединяя иностранные и местные элементы в единую систему. Их двойственная природа дает представление о том, как языки развиваются, адаптируются и стратифицируются во времени. Было показано, что дублеты выполняют важнейшие функции в языковой структуре: они обогащают словарный запас, сигнализируют о стилистической дифференциации и отражают культурную гибридность. Сосуществование таких пар, как *ишк – севги*, *та'лим – о'китиш* и *калб – юрак*, иллюстрирует, как узбекский язык сохраняет как свою тюркскую аутентичность, так и свои исторические связи с персидской и арабской цивилизациями. Сравнительный анализ с английским языком дополнительно подтверждает, что лексические дублеты являются универсальными языковыми явлениями, возникающими в результате изменений, вызванных контактами. И английский, и узбекский языки используют эти пары для выражения социальных, эмоциональных и стилистических нюансов, обеспечивая коммуникативную гибкость и культурную преемственность.

В заключение следует отметить, что изучение лексических дублетов выходит за рамки простого лексического анализа — оно способствует пониманию языка как живой системы памяти, культуры и идентичности. Понимание границы между синонимией и лексическим дублированием позволяет лингвистам оценить глубокие исторические и культурные пласты, заложенные в современных языках. Дальнейшие исследования в этой области обещают пролить свет на то, как языковые контакты, культурный обмен и стилистическая дифференциация формируют эволюцию человеческого общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аллан, К. и Берридж, К. (2006). *Запрещённые слова: табу и цензура языка*. Издательство Кембриджского университета.
2. Апресян, Ю. Д. (1995). *Лексическая семантика: Избранные труды*. М.: Наука.
3. Кристал, Д. (2003). *Кембриджская энциклопедия английского языка*. Издательство Кембриджского университета.
4. Хьюз, Г. (2006). *Энциклопедия ругательств: социальная история ругательств, профанации, сквернословия и этнических оскорблений*. М. Э. Шарп.
5. Джораев, А. (2020). Вредные явления. *Журналы Узбекского университета*, 4(2), 22–30.
6. Пинкер, С. (2007). *Суть мысли: язык как окно в природу человека*. Penguin Books.
7. Кочкоров, Р. (2019). *Узбекская лексикология*. Ташкент: Fan.
8. Траск, Р. Л. (1999). *Ключевые понятия языка и лингвистики*. Routledge.
9. Ульман, С. (1962). *Семантика: Введение в науку о значении*. Oxford: Basil Blackwell.
10. Виноградов, В. В. (1972). *Русский язык: Грамматика и лексикология*. М.: Наука.

РЕАЛИЗМ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Н.А.Саламова, преподаватель, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. Maqolada XIX asr jahon adabiyotida realizm yo'nalishining shakllanishi va rivojlanishi tahlil qilinadi. Muallif realizmning vujudga kelishiga sabab bo'lgan tarixiy va madaniy omillarni, uning estetik tamoyillarini hamda fransuz, ingliz va rus adabiyoti namoyandalarining asarlarida badiiy ifodalanish xususiyatlarini o'rganadi. Ayniqsa, Onore de Balzak, Stendal, Gyustav Flober, Charlz Dikens, Uilyam Tekkerei, Lev Tolstoy va Fyodor Dostoyevskiy ijodini qiyosiy tahlil qilishga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida realizmning XIX asr Yevropa madaniyatida gumanistik va falsafiy an'analari shakllanishidagi o'rni aniqlanadi.

Kalit so'zlar: realizm, XIX asr adabiyoti, Balzak, Flober, Dikens, Tolstoy, Dostoyevskiy, badiiy metod, psixologiya, ijtimoiy tanqid, gumanizm.

Аннотация. В статье рассматривается становление и развитие реализма как ведущего направления мировой литературы XIX века. Автор анализирует историко-культурные предпосылки возникновения реалистического метода, его эстетические принципы и особенности художественного воплощения в произведениях крупнейших представителей французской, английской и русской литературы. Особое внимание уделено сравнительному анализу творчества Оноре де Бальзака, Стендаля, Гюстава Флобера, Чарльза Диккенса, Уильяма Теккерея, а также Льва Толстого и Фёдора Достоевского. В результате исследования определяется роль реализма в формировании гуманистической и философской традиции европейской культуры XIX века.

Ключевые слова: реализм, литература XIX века, Бальзак, Флобер, Диккенс, Толстой, Достоевский, художественный метод, психология, социальная критика, гуманизм.

Abstract. The article examines the emergence and development of realism as a leading trend in 19th-century world literature. The author analyzes the historical and cultural background of the realist method, its aesthetic principles, and the characteristics of its artistic representation in the works of major French, English, and Russian writers. Special attention is given to a comparative analysis of the works of Honoré de Balzac, Stendhal, Gustave Flaubert, Charles Dickens, William Thackeray, as well as Leo Tolstoy and Fyodor Dostoevsky. The study highlights the role of realism in shaping the humanistic and philosophical traditions of 19th-century European culture.

Keywords: realism, 19th-century literature, Balzac, Flaubert, Dickens, Tolstoy, Dostoevsky, artistic method, psychology, social critique, humanism.

Введение. XIX век стал эпохой глубочайших изменений в истории мировой литературы. Этот период характеризуется формированием и расцветом реализма — художественного направления, ставшего зеркалом общественных, политических и философских процессов своего времени. Реализм как эстетическая система пришёл на смену романтизму, стремившемуся к идеализации человека и действительности. В отличие от него, реализм обращал внимание на объективное изображение жизни во всех её противоречиях, подчеркивал типичность характеров и обстоятельств, стремился к правдивости и социальной глубине художественного образа.

Возникновение реализма неразрывно связано с развитием буржуазного общества, промышленной революцией, ростом городов и изменением социальной структуры. Эти процессы породили новые формы человеческих отношений и мировоззрения, что нашло отражение в литературе. Писатели стремились показать не идеализированную, а реальную жизнь, раскрыть внутренний мир человека в его повседневных противоречиях. Именно в этом заключалась главная миссия реализма — познание человека через правду жизни.

Основоположниками реализма в европейской литературе принято считать таких авторов, как Оноре де Бальзак, Стендаль, Чарльз Диккенс, Уильям Теккерей, Гюстав Флобер. В их произведениях раскрывается многообразие человеческих судеб, социальное неравенство, столкновение личных идеалов с жестокой реальностью. В русской литературе реализм достиг

особой глубины благодаря творчеству Пушкина, Гоголя, Тургенева, Толстого и Достоевского. Русский реализм стал не только художественным направлением, но и философией, исследующей духовную природу человека и смысл его существования.

Цель данной статьи — рассмотреть особенности формирования реализма в мировой литературе XIX века, определить его эстетические принципы и проследить, как в разных национальных литературах проявлялись общие тенденции этого направления. Особое внимание уделяется сравнительному анализу французской, английской и русской литературных традиций, которые внесли наибольший вклад в развитие реалистической эстетики.

Реализм как литературное направление сформировался в первой половине XIX века на фоне глубоких социальных и экономических преобразований, происходивших в Европе. Индустриальная революция, бурное развитие науки, укрепление буржуазных отношений и рост городов изменили привычный уклад жизни. Эти изменения привели к осознанию противоречий между идеалами Просвещения и реальностью буржуазного общества. Писатели нового поколения стремились к более точному, правдивому отражению действительности, что и стало основой для становления реалистического метода.

Реализм не возник внезапно — его истоки можно проследить ещё в творчестве писателей XVIII века, таких как Даниэль Дефо, Генри Филдинг, Жан-Жак Руссо. Однако именно в XIX веке реализм оформился как самостоятельное художественное направление, противопоставившее себя романтизму. Если романтики стремились к изображению исключительных чувств, героических характеров и идеализированных ситуаций, то реалисты обратились к жизни обычных людей, к повседневным событиям и социальным проблемам.

Ключевой особенностью реализма стала **объективность** изображения действительности. Реалист стремился быть «летописцем» своего времени, показывая жизнь такой, какая она есть, без приукрашивания. Другой важный принцип — **типичность**, то есть способность автора через частное показать общее, через судьбу одного человека раскрыть социальные и нравственные закономерности эпохи. Как писал Бельинский, «реализм есть изображение действительности в её типичных проявлениях».

Ещё одной чертой реализма является **социальная направленность**. Реалисты не просто фиксировали факты, но стремились к их осмыслению. В центре внимания оказывались проблемы неравенства, несправедливости, общественных конфликтов. Литература становилась своего рода моральным зеркалом общества, инструментом познания и критики социальной реальности. Именно поэтому произведения реалистов нередко имели общественно-политическое звучание.

Особое значение в реализме имела **психологическая глубина**. Писатели стремились раскрыть внутренний мир человека, показать противоречия между внешними обстоятельствами и внутренними переживаниями личности. Герой-реалист — это не идеальный романтический персонаж, а живой человек со своими слабостями, сомнениями, духовными поисками. В этом проявилась новая концепция человека — не как абстрактного носителя идей, а как уникальной личности, формируемой средой и опытом.

Наконец, реализм выработал особые **художественные приёмы**, которые обеспечивали правдивость изображения: внимание к деталям, точность описаний, достоверные диалоги, внутренние монологи, повествование от третьего лица. Реалистическая поэтика строилась на документальности и жизненной конкретности, что придавало произведениям силу убеждения и эмоциональную достоверность.

Таким образом, реализм XIX века стал не просто литературным направлением, а целым мировоззрением. Он объединил в себе стремление к истине, критическое осмысление действительности и глубокое внимание к внутреннему миру человека. Эти принципы определили развитие не только литературы XIX века, но и всей последующей художественной традиции.

Французская литература XIX века стала колыбелью зрелого реализма. Именно во Франции этот метод получил наиболее стройное теоретическое и художественное выражение.

Наиболее яркими представителями французского реализма были **Оноре де Бальзак**, **Стендаль** и **Гюстав Флобер**, каждый из которых внес уникальный вклад в развитие реалистической эстетики.

Оноре де Бальзак по праву считается основоположником реализма не только во Франции, но и во всей Европе. Его грандиозный цикл «Человеческая комедия» (La Comédie humaine) представляет собой энциклопедию французского общества первой половины XIX века. Бальзак стремился охватить все социальные слои, показать взаимосвязь экономических, политических и моральных явлений. Его персонажи — типические образы буржуазного общества, движимые страстями, деньгами и властью. При этом Бальзак не ограничивался социальной критикой: он глубоко раскрывал психологию своих героев, показывал, как внешние обстоятельства формируют внутренний мир человека.

Стендаль (настоящее имя — Анри Бейль) представлял иной аспект реализма — **психологический анализ личности**. В романах «Красное и чёрное» и «Пармская обитель» он исследует столкновение индивидуальных устремлений с социальной средой, изображая героя, ищущего своё место в обществе. Стендаль одним из первых показал внутренние противоречия личности, зависимость поступков человека от его чувств и страстей. Его реализм — это реализм души, в котором раскрываются глубинные механизмы человеческой психологии.

Гюстав Флобер развил реализм до уровня художественного перфекционизма. Его роман «Мадам Бовари» стал символом эстетического реализма, в котором жизненная правда сочетается с точностью формы. Флобер отвергал всякую идеологизацию искусства и утверждал принцип «объективного художника», не вмешивающегося в судьбы героев. Он стремился к «точному слову» и документальной достоверности, что сделало его творчество образцом реалистической точности и художественного равновесия.

Таким образом, французский реализм XIX века объединил в себе **социальную критику**, **психологическую глубину** и **художественную объективность**, сформировав основу для развития реализма в других странах Европы.

Таким образом, английский реализм XIX века развивал идеи гуманизма, социальной справедливости и нравственной ответственности. Он показал, что литература способна не только отражать, но и формировать общественное сознание, побуждая читателя к состраданию и самопознанию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бальзак, Оноре де. *Человеческая комедия*. Париж, 1842–1850.
2. Флобер, Гюстав. *Мадам Бовари*. Париж, 1857.
3. Стендаль. *Красное и чёрное*. Париж, 1830.
4. Диккенс, Чарльз. *Оливер Твист*. Лондон, 1837–1839.
5. Теккерей, Уильям. *Ярмарка тщеславия*. Лондон, 1847–1848.
6. Толстой, Лев. *Война и мир*. Москва, 1865–1869.
7. Достоевский, Фёдор. *Преступление и наказание*. Санкт-Петербург, 1866.
8. Бельинский, В. Г. *Сочинения*. Москва, 1954.
9. Лотман, Ю. М. *История зарубежной литературы XIX века*. Москва, 1991.
10. Bowen, J. *Realism and 19th Century Literature*. London, 2005.

УДК- 82-32

КОНЦЕПЦИЯ САМООБРАЗА ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИСИСТЕМЕ XIX ВЕКА

Ф.У. Собирова, преподаватель, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Аннотация. Мақолада XIX аср инглиз тилида сўзлашувчи маданий полисистема доирасида болалар адабиётининг мақоми муаммоси кўриб чиқилади. Айниқса, «ўз-ўзини тасаввур қилиш» (self-image) концепциясига алоҳида эътибор қаратилиб, унинг болалар адабиётининг адабий иерархиядаги ўрнини белгилаб берувчи муҳим омил сифатидаги аҳамияти таҳлил қилинади. Ўз-ўзини тасаввур қилишнинг ички ва ташқи жиҳатлари, унинг ижтимоий қутилмалар ва таълимий тамойиллар билан боғлиқлиги ёритиб берилади. XIX аср

болалар адабиёти адабий канонга нисбатан иккинчилик мавқега эга бўлишига қарамасдан, у муҳим ижтимоий-маданий вазифани бажаргани, яъни виктория даври идеаллари, меъёрлари ва гендер моделларини шакллантиришига ҳисса қўшгани кўрсатилади.

Калит сўзлар: болалар адабиёти, ўз-ўзини тасаввур қилиш, полисистема, Эвен-Зохар, ижтимоий стратификация, виктория давридаги маданият, XIX аср инглиз тилидаги проза.

Аннотация. В статье рассматривается проблема статуса детской литературы в англоязычной культурной полисистеме XIX века. Особое внимание уделяется концепции «самообраза» (self-image) как ключевому фактору, определяющему место детской литературы в литературной иерархии. Анализируются внутренние и внешние аспекты самообраза, его зависимость от социальных ожиданий и образовательных установок. Показано, что детская литература XIX века, несмотря на свою вторичность по отношению к канону, выполняла важную социокультурную функцию, способствуя формированию идеалов, норм и гендерных моделей викторианской эпохи.

Ключевые слова: детская литература, самообраз, полисистема, Эвен-Зохар, социальная стратификация, викторианская культура, англоязычная проза XIX века.

Abstract. The article examines the problem of the status of children's literature within the English-speaking cultural polysystem of the 19th century. Special attention is given to the concept of "self-image" as a key factor determining the place of children's literature in the literary hierarchy. The study analyzes both the internal and external aspects of self-image and its dependence on social expectations and educational paradigms. It is shown that 19th-century children's literature, despite its secondary position relative to the literary canon, played an important sociocultural role by contributing to the formation of ideals, norms, and gender models of the Victorian era.

Key words: children's literature, self-image, polysystem, Even-Zohar, social stratification, Victorian culture, 19th-century English prose.

Введение. XIX век стал переломным в осмыслении детства как самостоятельного периода человеческой жизни. В англоязычной литературе этого времени наблюдается переход от морализаторской дидактики XVIII века к гуманистическому пониманию внутреннего мира ребёнка. Если раньше детство рассматривалось как подготовительный этап к взрослости, то теперь оно осмысливается как ценность само по себе, как источник чистоты, воображения и нравственного начала [1].

Писатели XIX века не только изображали ребёнка как объект воспитания, но и пытались проникнуть в его психологию, показать особенности восприятия мира глазами ребёнка. В центре внимания оказываются темы семьи, морали, воображения, социальной несправедливости и внутреннего взросления [2].

Детская литература как вторичная система. Детская литература XIX века в англоязычном мире является уникальным феноменом, сформировавшимся на пересечении культурных, педагогических и эстетических тенденций эпохи. В рамках теории литературной полисистемы, разработанной И. Эвен-Зохаром и Г. Турием, она рассматривается как вторичная, неканоническая подсистема, зависящая от доминирующей взрослой литературы [3, 8]. Эта зависимость проявляется в подражании каноническим жанрам, в воспроизводстве устойчивых художественных форм и в функциональной ориентации на воспитание, а не на художественное новаторство. Согласно Эвен-Зохару (1979), вторичные системы демонстрируют склонность к самовоспроизведению, поскольку их основная задача заключается не в обновлении, а в сохранении и передаче существующих культурных норм [3].

Викторианская эпоха с её акцентом на мораль, трудолюбие и религиозность предопределила воспитательно-нравоучительный характер детской книги. Она стала инструментом формирования социально приемлемых моделей поведения и мышления, направленных на подготовку ребёнка к роли гражданина индустриального общества. Однако при всей педагогической направленности детская литература постепенно начала осознавать себя как самостоятельное художественное явление. В этом контексте важным становится понятие «самообраза» (self-image), которое позволяет рассматривать детскую литературу не

только как объект внешнего воздействия, но и как систему с собственной внутренней динамикой.

Самообраз определяется взаимодействием двух взаимозависимых точек зрения — внутренней и внешней. Первая связана с тем, как детская литература воспринимает себя внутри системы, вторая — с тем, как её воспринимают другие литературные и культурные подсистемы. В XIX веке эти две перспективы часто вступали в противоречие. Общество рассматривало детскую книгу как средство педагогического влияния, а авторы стремились к утверждению художественной ценности текста. В результате формировался двойственный характер детской литературы — между дидактическим и эстетическим началами. Подобное положение определяло не только тематические и жанровые границы, но и способ взаимодействия текста с читателем [3].

Особое значение в формировании самообраза детской литературы имела её внутренняя стратификация. Как отмечает Турий (1974), детская литература XIX века была структурно разделена по гендерному и тематическому признакам [8]. Произведения для мальчиков тяготели к приключенческим и героическим сюжетам (Майн Рид, Р. Л. Стивенсон), где формировались образы мужества, силы и гражданского долга. Книги для девочек (Л. М. Олкотт, Ш. Бронте) развивали темы нравственности, домашнего воспитания и эмоциональной чувствительности. Такое разделение отражало социальные ожидания и выполняло функцию гендерной социализации, воспроизводя культурные представления о мужской и женской роли в обществе. Тем самым детская литература становилась зеркалом социальных отношений, закрепляя в культурной памяти модели поведения, соответствующие викторианскому идеалу личности [5].

Самообраз детской литературы также накладывал определённые ограничения на содержание и форму текста. Ориентация на педагогические задачи предопределяла выбор тем, героев и стилистических приёмов. Даже авторы, стремившиеся к художественному эксперименту, не могли полностью выйти за пределы установленных норм. Так, Ч. Диккенс, создавая образы детей в «Оливере Твисте» и «Домби и сыне», совмещал социальную критику с нравственным назиданием. Л. Кэрролл в «Алисе в стране чудес» радикально преобразовал представления о детском восприятии мира, но при этом действовал в рамках допустимого культурного кода, не нарушая общепринятых моральных ориентиров. Таким образом, даже наиболее инновационные тексты оставались зависимыми от самообраза системы, которая диктовала нормы восприятия детства и детского поведения [6].

Вместе с тем именно внутри этих ограничений постепенно зарождалась новая концепция детства. Детская литература начала рассматриваться не просто как средство воспитания, а как пространство самовыражения и воображения. Постепенный переход от дидактической к эстетической функции сопровождался изменением образа ребёнка — из пассивного объекта обучения он превращался в активного участника познания мира. Это отражалось как в структуре повествования, так и в психологической глубине персонажей. В результате детская литература стала важным инструментом формирования новой культурной идентичности, основанной на признании ценности индивидуального опыта ребёнка [7].

Таким образом, концепция самообраза позволяет рассматривать детскую литературу XIX века как сложную, многослойную систему, находящуюся на пересечении художественного и социального дискурсов. Её вторичность по отношению к канону не умаляет её культурного значения, а напротив, подчёркивает её роль как медиатора между педагогическими идеалами и художественным творчеством. Детская литература становится не просто отражением эпохи, но и активным участником культурного диалога, формирующим образы детства, морали и идентичности. Понимание её самообраза открывает новые перспективы анализа текста — не только как литературного феномена, но и как социального механизма, через который культура воспроизводит и переосмысляет собственные ценности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Avery, G. *Childhood and Children's Books in the Nineteenth Century*. Cambridge Scholars Publishing, 2010.
2. Avery, Gillian, Lea Alec, John R. Robinson, and Roy Brown. 1971. "Writing for Children: A Social Engagement?" *Children's Literature in Education* 2:17-29.

3. Even-Zohar, I. Polysystem Studies. Poetics Today, 1979.
4. Grenby, M. O. The Child Reader, 1700–1840. Cambridge University Press, 2011.
5. Hunt, P. Children's Literature: The Development of Criticism. Routledge, 1990.
6. Lesnik-Oberstein, K. Children's Literature: Criticism and the Fictional Child. Oxford University Press, 1994.
7. Nodelman, P. The Hidden Adult: Defining Children's Literature. Johns Hopkins University Press, 2008.
8. Toury, G. Translational Norms and Literary Polysystems. Tel Aviv University, 1974.

УДК 821.1(075)

МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА: РАЗВИТИЕ, НАПРАВЛЕНИЯ И ЗНАЧЕНИЕ В КУЛЬТУРЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Г.М.Усманова, преподаватель, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy bosqichlari va asosiy yo'nalishlari insoniyat ma'naviy madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi. Muallif adabiy jarayon va ijtimoiy o'zgarishlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qiladi hamda klassik va zamonaviy asarlarning inson dunyoqarashini shakllantirishdagi ta'sirini ochib beradi. Ayniqsa, globallashuv jarayoni va adabiyotning madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishdagi o'rni alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqot natijasida jahon adabiyoti nafaqat voqelikning badiiy in'ikosini ifodalashi, balki madaniy xotira va umuminsoniy qadriyatlarni saqlab qolish vositasi sifatida ham xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: jahon adabiyoti, madaniy meros, badiiy ong, adabiy yo'nalishlar, gumanizm, madaniyatlararo muloqot, globallashuv, shaxs kamoloti.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности, основные этапы и направления развития мировой литературы как важнейшего компонента духовной культуры человечества. Автор анализирует взаимосвязь между литературным процессом и общественными изменениями, выявляет влияние классических и современных произведений на формирование мировоззрения личности. Особое внимание уделено феномену глобализации и роли литературы в формировании межкультурного диалога. В статье обосновано, что мировая литература выступает не только как художественное отражение действительности, но и как средство сохранения культурной памяти и гуманистических ценностей.

Ключевые слова: мировая литература, культурное наследие, художественное сознание, литературные направления, гуманизм, межкультурный диалог, глобализация, развитие личности.

Abstract. This article explores the key features, historical stages, and main directions in the development of world literature as an essential component of humanity's spiritual culture. The author analyses the interrelation between literary evolution and social transformation, revealing the influence of both classical and contemporary works on the formation of human worldview. Special attention is paid to the phenomenon of globalisation and the role of literature in promoting intercultural dialogue. The study concludes that world literature functions not only as an artistic reflection of reality but also as a means of preserving cultural memory and universal humanistic values.

Key words: world literature, cultural heritage, artistic consciousness, literary movements, humanism, intercultural dialogue, globalisation, personal development.

Введение. Мировая литература представляет собой уникальное культурное явление, отражающее духовное развитие человечества на протяжении тысячелетий. Она является не только формой художественного осмысления действительности, но и способом сохранения и передачи культурных ценностей, нравственных ориентиров и исторического опыта. Современное понимание мировой литературы формируется на основе межкультурного диалога, взаимовлияния национальных традиций и универсальных гуманистических идей.

В XXI веке интерес к мировой литературе возрастает благодаря процессам глобализации, развитию цифровых технологий и расширению образовательных коммуникаций. Изучение

литературных произведений различных народов способствует формированию у личности широкого мировоззрения, толерантности и способности к межкультурному взаимодействию.

Цель данной статьи заключается в анализе этапов развития мировой литературы, определении её основных направлений и выявлении значения литературного наследия в формировании культуры и мышления человечества

Понятие и особенности мировой литературы

Термин «мировая литература» (нем. *Weltliteratur*) впервые был введен Иоганном Вольфгангом Гёте в XIX веке. Он рассматривал литературу не как совокупность отдельных национальных систем, а как единый культурный процесс, объединяющий человечество через обмен идеями и художественными образами.

Современная наука трактует мировую литературу как систему взаимосвязанных национальных литератур, в которой каждое произведение обретает универсальное значение, выходя за рамки конкретной страны и эпохи. Главной особенностью мировой литературы является её способность интегрировать духовный опыт различных народов, формируя общечеловеческие ценности.

К числу важнейших признаков мировой литературы относятся:

- универсальность тем и образов;
- художественная ценность и философская глубина;
- способность к межкультурному диалогу;
- влияние на развитие национальных литератур и общественного сознания.

Исторические этапы развития мировой литературы

Античный и средневековый периоды

Возникновение мировой литературы связано с античными цивилизациями Древней Греции и Рима. Эпические произведения, такие как *Илиада* и *Одиссея* Гомера, заложили основы повествовательных форм, характеров и сюжетов, актуальных до сих пор. В латинской литературе творчество Вергилия, Овидия и Горация определило каноны поэзии и мифологического мышления.

Средневековая литература развивалась под влиянием христианской идеологии. Эпос (*Песнь о Роланде*, *Беовульф*), рыцарские романы, мистерии и религиозная поэзия воплощали духовные идеалы эпохи. В этот период формируются национальные традиции, которые впоследствии объединяются в общеевропейский литературный контекст.

Ренессанс стал временем пробуждения личности и гуманистических идеалов. Итальянская, французская и английская литературы эпохи Возрождения (Данте, Боккаччо, Шекспир, Рабле) способствовали формированию нового типа художественного мышления, основанного на вере в человека и его творческий потенциал.

XVII–XIX века стали временем расцвета классической и романтической литературы. Классицизм (Мольер, Расин, Ломоносов) утверждал идеалы разума и гармонии, а романтизм (Байрон, Шиллер, Лермонтов) — культ чувства и свободы личности.

Реализм, последовавший за романтизмом, открыл новые горизонты в изображении социальной действительности. Произведения Бальзака, Толстого, Диккенса и Достоевского стали универсальными образцами психологической прозы.

XX век ознаменовался появлением модернизма, авангарда и постмодернизма. Эти направления отражали кризис традиционных ценностей и поиски новых художественных форм. В произведениях Кафки, Джойса, Пруста и Камю проявились экзистенциальные мотивы, внутренние противоречия современного человека.

Современная литература XXI века характеризуется глобализацией и взаимодействием различных культурных кодов. Писатели, такие как Орхан Памук, Харуки Мураками, Чимаманда Нгози Адичи, отражают многообразие мирового культурного опыта, сочетая традицию и инновацию.

Основные направления и течения мировой литературы

1. **Классицизм** — утверждение разума, порядка и гармонии (XVII–XVIII вв.).

2. **Романтизм** — культ чувства, индивидуализма и природы (конец XVIII — середина XIX вв.).
3. **Реализм** — отражение социальной и психологической реальности (XIX в.).
4. **Модернизм** — обновление художественных форм, поиск субъективного опыта (начало XX в.).
5. **Постмодернизм** — ирония, интертекстуальность и игра со смыслами (вторая половина XX — XXI вв.).

Каждое направление отражает исторические изменения в мировоззрении человека и художественном сознании эпохи. Их взаимодействие создало сложную и многоуровневую структуру мировой литературы.

Влияние мировой литературы на культуру и мышление человечества

Мировая литература является неотъемлемой частью духовной культуры человечества. Она влияет на формирование этических и эстетических норм, развивает способность к эмпатии и критическому мышлению.

Через литературные образы человек познаёт самого себя, учится понимать других и осмысливать мир в его многообразии. В современном обществе литература выполняет функцию межкультурного посредника, способствуя взаимопониманию между народами.

Кроме того, мировая литература оказывает значительное влияние на образование, философию, искусство и даже на политическую мысль. Произведения таких авторов, как Шекспир, Гёте, Толстой, Хемингуэй, Мураками, стали неотъемлемой частью глобального культурного наследия.

Заключение. Мировая литература — это не просто совокупность произведений разных эпох и народов, а живой организм, отражающий эволюцию человеческого сознания. Её значение выходит далеко за рамки искусства: литература формирует нравственные ориентиры, способствует развитию личности и укреплению культурного диалога.

В условиях глобализации и цифровизации литература остаётся мощным инструментом гуманизации общества. Она объединяет людей, напоминая о том, что, несмотря на различия в языке и традициях, человечество едино в своих духовных поисках.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гёте И. В. *Избранные произведения*. — М.: Наука, 2019.
2. Бахтин М. М. *Эстетика словесного творчества*. — М.: Искусство, 2020.
3. Лотман Ю. М. *Культура и взрыв*. — СПб.: Азбука, 2018.
4. Эко У. *Открытое произведение*. — М.: Академический проект, 2019.
5. Мураками Х. *Писатель как профессия*. — М.: Эксмо, 2021.
6. Бодрийяр Ж. *Прозрачность зла*. — М.: Добросвет, 2018.
7. Касаткина Т. А. *Современные тенденции мировой литературы*. // Вестник филологических наук. — 2022.
8. Костина Н. И. *Мировая литература и культурная идентичность личности*. — СПб.: ЛГУ, 2020.
9. UNESCO. *World Literature and Cultural Dialogue*. — Paris, 2023.
10. Глобализация и современное литературное сознание // *Journal of World Literature Studies*. — 2024, №2.

УДК 82.0 + 821 + 930.85

МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА: РАЗВИТИЕ, НАПРАВЛЕНИЯ И ЗНАЧЕНИЕ В КУЛЬТУРЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Г.М.Усманова, преподаватель, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy bosqichlari va asosiy yo'nalishlari insoniyat ma'naviy madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi. Muallif adabiy jarayon va ijtimoiy o'zgarishlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qiladi hamda klassik va zamonaviy asarlarning inson dunyoqarashini shakllantirishdagi ta'sirini ochib beradi. Ayniqsa, globallashuv jarayoni va adabiyotning madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishdagi o'рни alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqot natijasida jahon adabiyoti nafaqat voqelikning badiiy in'ikosini ifodalashi, balki madaniy xotira va umuminsoniy qadriyatlarni saqlab qolish vositasi sifatida ham xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: jahon adabiyoti, madaniy meros, badiiy ong, adabiy yo'nalishlar, gumanizm, madaniyatlararo muloqot, globallashuv, shaxs kamoloti.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности, основные этапы и направления развития мировой литературы как важнейшего компонента духовной культуры человечества. Автор анализирует взаимосвязь между литературным процессом и общественными изменениями, выявляет влияние классических и современных произведений на формирование мировоззрения личности. Особое внимание уделено феномену глобализации и роли литературы в формировании межкультурного диалога. В статье обосновано, что мировая литература выступает не только как художественное отражение действительности, но и как средство сохранения культурной памяти и гуманистических ценностей.

Ключевые слова: мировая литература, культурное наследие, художественное сознание, литературные направления, гуманизм, межкультурный диалог, глобализация, развитие личности.

Abstract. This article explores the key features, historical stages, and main directions in the development of world literature as an essential component of humanity's spiritual culture. The author analyses the interrelation between literary evolution and social transformation, revealing the influence of both classical and contemporary works on the formation of human worldview. Special attention is paid to the phenomenon of globalisation and the role of literature in promoting intercultural dialogue. The study concludes that world literature functions not only as an artistic reflection of reality but also as a means of preserving cultural memory and universal humanistic values.

Key words: world literature, cultural heritage, artistic consciousness, literary movements, humanism, intercultural dialogue, globalisation, personal development.

Введение. Мировая литература представляет собой уникальное культурное явление, отражающее духовное развитие человечества на протяжении тысячелетий. Она является не только формой художественного осмысления действительности, но и способом сохранения и передачи культурных ценностей, нравственных ориентиров и исторического опыта. Современное понимание мировой литературы формируется на основе межкультурного диалога, взаимовлияния национальных традиций и универсальных гуманистических идей.

В XXI веке интерес к мировой литературе возрастает благодаря процессам глобализации, развитию цифровых технологий и расширению образовательных коммуникаций. Изучение литературных произведений различных народов способствует формированию у личности широкого мировоззрения, толерантности и способности к межкультурному взаимодействию.

Цель данной статьи заключается в анализе этапов развития мировой литературы, определении её основных направлений и выявлении значения литературного наследия в формировании культуры и мышления человечества

Понятие и особенности мировой литературы

Термин «мировая литература» (нем. *Weltliteratur*) впервые был введён Иоганном Вольфгангом Гёте в XIX веке. Он рассматривал литературу не как совокупность отдельных национальных систем, а как единый культурный процесс, объединяющий человечество через обмен идеями и художественными образами.

Современная наука трактует мировую литературу как систему взаимосвязанных национальных литератур, в которой каждое произведение обретает универсальное значение, выходя за рамки конкретной страны и эпохи. Главной особенностью мировой литературы является её способность интегрировать духовный опыт различных народов, формируя общечеловеческие ценности.

К числу важнейших признаков мировой литературы относятся:

- универсальность тем и образов;
- художественная ценность и философская глубина;
- способность к межкультурному диалогу;

- влияние на развитие национальных литератур и общественного сознания.

Исторические этапы развития мировой литературы

Античный и средневековый периоды

Возникновение мировой литературы связано с античными цивилизациями Древней Греции и Рима. Эпические произведения, такие как *Илиада* и *Одиссея* Гомера, заложили основы повествовательных форм, характеров и сюжетов, актуальных до сих пор. В латинской литературе творчество Вергилия, Овидия и Горация определило каноны поэзии и мифологического мышления.

Средневековая литература развивалась под влиянием христианской идеологии. Эпос (*Песнь о Роланде*, *Беовульф*), рыцарские романы, мистерии и религиозная поэзия воплощали духовные идеалы эпохи. В этот период формируются национальные традиции, которые впоследствии объединяются в общеевропейский литературный контекст.

Ренессанс стал временем пробуждения личности и гуманистических идеалов. Итальянская, французская и английская литературы эпохи Возрождения (Данте, Боккаччо, Шекспир, Рабле) способствовали формированию нового типа художественного мышления, основанного на вере в человека и его творческий потенциал.

XVII–XIX века стали временем расцвета классической и романтической литературы. Классицизм (Мольер, Расин, Ломоносов) утверждал идеалы разума и гармонии, а романтизм (Байрон, Шиллер, Лермонтов) — культ чувства и свободы личности.

Реализм, последовавший за романтизмом, открыл новые горизонты в изображении социальной действительности. Произведения Бальзака, Толстого, Диккенса и Достоевского стали универсальными образцами психологической прозы.

XX век ознаменовался появлением модернизма, авангарда и постмодернизма. Эти направления отражали кризис традиционных ценностей и поиски новых художественных форм. В произведениях Кафки, Джойса, Пруста и Камю проявились экзистенциальные мотивы, внутренние противоречия современного человека.

Современная литература XXI века характеризуется глобализацией и взаимодействием различных культурных кодов. Писатели, такие как Орхан Памук, Харуки Мураками, Чимаманда Нгози Адици, отражают многообразие мирового культурного опыта, сочетая традицию и инновацию.

Основные направления и течения мировой литературы

6. **Классицизм** — утверждение разума, порядка и гармонии (XVII–XVIII вв.).
7. **Романтизм** — культ чувства, индивидуализма и природы (конец XVIII — середина XIX вв.).
8. **Реализм** — отражение социальной и психологической реальности (XIX в.).
9. **Модернизм** — обновление художественных форм, поиск субъективного опыта (начало XX в.).
10. **Постмодернизм** — ирония, интертекстуальность и игра со смыслами (вторая половина XX — XXI вв.).

Каждое направление отражает исторические изменения в мировоззрении человека и художественном сознании эпохи. Их взаимодействие создало сложную и многоуровневую структуру мировой литературы.

Влияние мировой литературы на культуру и мышление человечества

Мировая литература является неотъемлемой частью духовной культуры человечества. Она влияет на формирование этических и эстетических норм, развивает способность к эмпатии и критическому мышлению.

Через литературные образы человек познаёт самого себя, учится понимать других и осмысливать мир в его многообразии. В современном обществе литература выполняет функцию межкультурного посредника, способствуя взаимопониманию между народами.

Кроме того, мировая литература оказывает значительное влияние на образование, философию, искусство и даже на политическую мысль. Произведения таких авторов, как

Шекспир, Гёте, Толстой, Хемингуэй, Мураками, стали неотъемлемой частью глобального культурного наследия.

Закключение. Мировая литература — это не просто совокупность произведений разных эпох и народов, а живой организм, отражающий эволюцию человеческого сознания. Её значение выходит далеко за рамки искусства: литература формирует нравственные ориентиры, способствует развитию личности и укреплению культурного диалога.

В условиях глобализации и цифровизации литература остаётся мощным инструментом гуманизации общества. Она объединяет людей, напоминая о том, что, несмотря на различия в языке и традициях, человечество едино в своих духовных поисках.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гёте И. В. *Избранные произведения*. — М.: Наука, 2019.
2. Бахтин М. М. *Эстетика словесного творчества*. — М.: Искусство, 2020.
3. Лотман Ю. М. *Культура и взрыв*. — СПб.: Азбука, 2018.
4. Эко У. *Открытое произведение*. — М.: Академический проект, 2019.
5. Мураками Х. *Писатель как профессия*. — М.: Эксмо, 2021.
6. Бодрийяр Ж. *Прозрачность зла*. — М.: Добросвет, 2018.
7. Касаткина Т. А. *Современные тенденции мировой литературы*. // Вестник филологических наук. — 2022.
8. Костина Н. И. *Мировая литература и культурная идентичность личности*. — СПб.: ЛГУ, 2020.
9. UNESCO. *World Literature and Cultural Dialogue*. — Paris, 2023.
10. Глобализация и современное литературное сознание // *Journal of World Literature Studies*. — 2024, №2.

УДК 808.3

АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ФОРМИРОВАНИИ И ТРАНСЛЯЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

*Д.С.Усмонова, заведующая кафедрой, PhD, Ферганский государственный университет,
Фергана*

Annotatsiya. Ushbu maqola frazeologik birliklardagi aksiologiya sohasiga bag'ishlangan bo'lib, til va qadriyatlar o'rtasidagi murakkab munosabatlarga e'tibor qaratadi. An'anaviy ravishda aloqa vositasi sifatida qaraladigan til bu yerda jamiyatning qadriyatlari, e'tiqodlari va me'yorlarini aks ettiruvchi oyna sifatida ochib beriladi. Maqolada qadriyatlar mavhum tushunchalar emas, balki bizning harakatlarimiz va qarorlarimizga ta'sir ko'rsatadigan asosiy tamoyillar ekani, ular ishlatadigan til bilan chuqur bog'liqligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Aksiologiya, Qadriyatlar, Til, Frazeologik birliklar, Madaniy ahamiyat, Etika, E'tiqodlar, Me'yorlar, Falsafa, Lingvistika, Idiomatik ifodalar, Madaniy va lingvistik ahamiyat,

Аннотация. Данная статья посвящена увлекательной сфере аксиологии в фразеологических единицах и раскрывает сложные взаимосвязи между языком и системой ценностей. Язык, традиционно рассматриваемый как средство общения, представлен здесь как зеркало, отражающее ценности, убеждения и нормы общества. В статье подчеркивается, что ценности — это не абстрактные понятия, а руководящие принципы, влияющие на наши действия и решения, глубоко вплетённые в используемый нами язык.

Ключевые слова: Аксиология, Ценности, Язык, Фразеологические единицы, Культурная значимость, Этика, Убеждения, Нормы, Философия, Лингвистика, Идиоматические выражения, Культурная и языковая значимость, Культурная идентичность.

Abstract. This article delves into the captivating realm of axiology within phraseological units, shedding light on the intricate relationship between language and values. Language, traditionally viewed as a means of communication, is here unveiled as a mirror reflecting a society's values, beliefs, and norms. This article underlines that values are not abstract concepts but guiding principles that influence our actions and decisions, deeply interwoven with the language we employ.

Keywords: Axiology, Values, Language, Phraseological units, Cultural significance, Ethics, Beliefs, Norms, Philosophy, Linguistics, Idiomatic expressions, Cultural and linguistic significance.

Введение. Язык, являясь сложным и культурно нагруженным явлением, выступает не только средством коммуникации, но и отражением социальной системы ценностей, норм и представлений. Аксиология, находящаяся на пересечении философии, лингвистики и культурологии, изучает природу ценностей и механизмы их выражения. Настоящая статья посвящена анализу взаимодействия аксиологии и языка, а также того, каким образом фразеологические единицы аккумулируют и транслируют ценностные смыслы. Будучи важным компонентом национальной языковой картины мира, фразеологизмы служат ключевым инструментом фиксации и передачи культурных знаний и этических норм. Исследование данного взаимодействия позволяет выявить глубокие связи между ценностями общества и языковыми средствами, посредством которых они выражаются.

Обзор литературы. Проблематика аксиологической оценки в мировой лингвистике связана с изучением языковых средств, передающих субъективно-оценочные отношения. Наиболее активно ценностная семантика исследуется на уровне лексических и фразеологических единиц, позволяющих проследить, как язык отражает ценностные ориентации, эмоциональные оттенки и культурные установки. Эти исследования способствуют углублению понимания связи между языковой системой и социокультурным контекстом.

Вопросы выражения ценностных значений в языковом сознании личности и лингвокультурного сообщества рассматривались Н.Д. Арутюновой, А. Вежбицкой и др. [1]. Несмотря на значимость полученных ими результатов, данная область остаётся недостаточно разработанной и требует дальнейшего изучения.

В узбекском языкознании исследования ценностных аспектов фразеологии проводились выборочно. Работы З.С. Ариповой, Б.М. Джураевой и др. [2] затрагивают отдельные аспекты отражения национальных и общечеловеческих ценностей во фразеологической системе, однако комплексный анализ аксиологических характеристик фразеологических единиц узбекского языка пока отсутствует. Это определяет актуальность дальнейшего развития исследований в данном направлении.

Обсуждение. Ценности как фундаментальные ориентиры человеческого поведения включают морально-этические нормы, эстетические предпочтения и культурные установки. Они не существуют в отвлечённом виде, а проявляются в социальных практиках, включая языковую деятельность. Язык выступает медиатором, обеспечивающим как выражение, так и сохранение ценностных смыслов.

Фразеологические единицы представляют собой один из наиболее ёмких инструментов выражения ценностей. Благодаря своей устойчивости, образности и культурной обусловленности они аккумулируют коллективный опыт и представления общества. Например, английская идиома “killing two birds with one stone” акцентирует прагматическую ценность эффективности, тогда как русское выражение «запирать сарай после того, как лошадь украли» подчёркивает значимость предусмотрительности.

Метонимия и метафора как универсальные когнитивные механизмы также играют важную роль в формировании аксиологических значений. Согласно теории концептуальных метафор Дж. Лакоффа и М. Джонсона [3], перенос конкретного опыта на абстрактные понятия формирует устойчивые модели восприятия, влияющие на оценочные категории. Например, метафора «любовь – путешествие» в английском языке отражает ценность развития, взаимодействия и совместного преодоления трудностей.

Культурная специфика особенно отчётливо проявляется в идиоматике. Выражения «Dove c'è fumo, c'è fuoco» в итальянском языке или японское понятие «mono no aware» демонстрируют различия в приоритетах и мировосприятии соответствующих культур. Фразеологические единицы становятся своеобразными «культурными маркерами», позволяющими исследователям реконструировать системы ценностей.

Особое значение приобретает анализ фразеологизмов в контексте гендерной аксиологии. Как показывают современные исследования [4], многие языковые выражения закрепляют социальные стереотипы и неравенство, например выражение «cry like a girl», традиционно

ассоциирующее эмоциональность с «слабостью». Критическое переосмысление таких выражений необходимо для формирования инклюзивной языковой среды.

Результаты. Аксиологический подход позволяет выявить, каким образом ценностные установки закрепляются в языке и передаются между поколениями. Фразеологические единицы, являющиеся квинтэссенцией культурного опыта, служат важным инструментом трансляции моральных норм, традиций и социальных ожиданий.

Сопоставительный анализ английских, русских, итальянских, японских и узбекских фразеологизмов показывает, что каждая культура вырабатывает собственный набор устойчивых выражений, репрезентирующих её ключевые ценности: рациональность, предосторожность, гармонию, уважение к традициям, стремление к эффективности и др.

Концептуальная метафора, лежащая в основе многих фразеологизмов, позволяет выявить универсальные и национально-специфические способы осмысления ценностей. Гендерные стереотипы, закреплённые во фразеологической системе, свидетельствуют о необходимости дальнейшего изучения аксиологической нагрузки языковых выражений для формирования более справедливого дискурса.

Заключение. Анализ аксиологических аспектов фразеологических единиц демонстрирует, что язык не только отражает систему ценностей общества, но и активно участвует в её формировании и трансляции. В каждом языковом выражении – в идиоме, метафоре или устойчивом обороте – заложены культурные знания, моральные ориентиры и социальные нормы.

Таким образом, изучение аксиологических характеристик языка представляет собой важное направление современной лингвистики, позволяющее интегрировать знания о культуре, обществе и ценностях в структурный анализ языковых единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.; Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
2. Lakoff, G., and M. Johnson, 1999, *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books
3. Satvoldiyeva, U. D. (2021). Axiological Characteristics of English, Uzbek, and Russian Phraseological Units. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(06), 40-45.
4. Satvoldiyeva, U. D. (2020). A typological analysis of body parts names in English as part of somatic phraseology. *Проблемы современной науки и образования*, (2 (147)), 32–34
5. Усмонова, Д. С. (2019). Роль и особенность соматических фразеологизмов различных языков. *Мировая наука*, (9 (30)), 250–252.
6. Satvoldiyeva, U. D., & Zafarjon, D. (2023). Turli Tillardagi O 'Xshatishlar Tarjimasining Lingvomadaniy Xususiyatlari. *Miasto Przyszłości*, 31, 330-332.
7. Usmonova, D. S., & Djalolov, Z. J. (2022, October). The role of culture in translation process. *International conferences (Vol. 1, No. 8, pp. 160-163)*.
8. Usmonova, D. (2022). Axiological Features of Phraseological Units (in the Case of Uzbek, Russian and English Languages). *Miasto Przyszłości*, 26, 135-136.

УДК 81'37:82-1:16.02

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Г.И.Хушманова, старший преподаватель, Университет экономики и педагогики, Андижан

Annotatsiya. Maqolada badiiy matnda vaqt kategoriyasining nazariy asoslari tahlil qilinadi. Unda vaqtning badiiy asardagi voqelik, syujet, qahramonlar xarakteri va estetik mazmunga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, vaqtning lingvistik, falsafiy va estetik kategoriya sifatida talqin etilishiga oid yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: vaqt, badiiy matn, zamonaviylik, voqelik, syujet, xronotop.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы категории времени в художественном тексте. Анализируется влияние временной организации на сюжет,

характеры и художественный смысл произведения. Особое внимание уделяется интерпретации времени как лингвистической, философской и эстетической категории.

Ключевые слова: время, художественный текст, темпоральность, сюжет, художественный смысл, хронотон.

Abstract. The article explores the theoretical foundations of the category of time in literary texts. It analyzes how temporal organization influences narrative structure, character development, and artistic meaning. The study also considers various approaches to interpreting time as a linguistic, philosophical, and aesthetic category.

Keywords: time, literary text, temporality, narrative structure, artistic meaning, chronotope.

Исследование категории художественного времени – одна из отличительных черт лингвистического анализа художественного текста в XX-XXI веках, это обусловлено тем, что ни одно художественное произведение не существует в пространственно-временном вакууме. В нем всегда так или иначе присутствуют время и пространство. Соответственно, для более подробного анализа любого художественного текста необходимо обращаться к этим компонентам.

Художественное время является неотъемлемым свойством любого произведения искусства, включая музыку, литературу, театр и др. Время имеет прежде всего сюжетное значение, являются организационными центрами основных описываемых автором событий, служат как средство познания и осмысления действительности. Лингвистический анализ текста помогает выявить, с помощью каких именно средств автор в своих произведениях выражает пространственно-временные отношения.

Проблема художественного времени давно занимала теоретиков литературы, искусствоведов, лингвистов. Так, А.А. Потебня, подчеркивая, что искусство слова динамично, показал безграничные возможности организации художественного времени в тексте. Текст рассматривался им как диалектическое единство двух композиционно-речевых форм: описания («изображение черт, одновременно существующих в пространстве») и повествования («Повествование превращает ряд одновременных признаков в ряд последовательных восприятий, в изображение движения взора и мысли от предмета к предмету» [1, с.289]. А.А. Потебня разграничил время реальное и время художественное; рассмотрев соотношение этих категорий в произведениях фольклора, он отметил историческую изменчивость художественного времени. Идеи А.А. Потебни получили дальнейшее развитие в работах филологов конца XIX - начала XX в. Однако интерес к проблемам художественного времени особенно оживился в последние десятилетия XX в., что было связано с бурным развитием науки, эволюцией взглядов на пространство и время, с убыстрением темпов социальной жизни, с обострившимся в связи с этим вниманием к проблемам памяти, истоков, традиции, с одной стороны; и будущему, с другой стороны; наконец, с возникновением новых форм в искусстве.

«Произведение, - заметил П.А. Флоренский - эстетически принудительно развивается... в определенной последовательности» [2, 230 с.]. Время в художественном произведении - длительность, последовательность и соотнесенность его событий, основанные на их причинно-следственной, линейной или ассоциативной связи.

Художественное время носит системный характер. Это способ организации эстетической действительности произведения, его внутреннего мира и одновременно образ, связанный с воплощением авторской концепции, с отражением именно его картины мира (вспомним, например, роман М. Булгакова «Белая гвардия»). От времени как имманентного свойства произведения целесообразно отличать время протекания текста, которое можно рассматривать как время читателя; таким образом, рассматривая художественный текст, мы имеем дело с антиномией «время произведения — время читателя». Эта антиномия в процессе восприятия произведения может разрешаться разными способами. При этом и время произведения неоднородно: так, в результате временных, смещений, «пропусков», выделения

крупным планом центральных событий изображаемое время сжимается, сокращается, при соположении же и описании одновременных событий оно, напротив, растягивается [3, с. 86].

Сопоставление реального времени и времени художественного обнаруживает их различия. Топологическими свойствами реального времени в макромире являются одномерность, непрерывность, необратимость, упорядоченность. В художественном времени все эти свойства преобразуются. Оно может быть многомерным. Это связано с самой природой литературного произведения, имеющего, во-первых, автора и предполагающего наличие читателя, во-вторых, границы: начало и конец. В тексте возникают две временные оси - «ось рассказывания» и «ось описываемых событий»: «ось рассказывания одномерна, тогда как ось описываемых событий многомерна» [4, с. 66]. Их соотношение порождает многомерность художественного времени, делает возможными временные смещения, обуславливает множественность временных точек зрения в структуре текста. Так, в прозаическом произведении обычно устанавливается условное настоящее время повествователя, которое соотносится с повествованием о прошлом или будущем персонажей, с характеристикой ситуаций в различных временных измерениях. В разных временных плоскостях может разворачиваться действие произведения («Двойник» А. Погорельского, «Русские ночи» В.Ф. Одоевского, «Мастер и Маргарита» М. Булгакова и др.).

Разнонаправленность, обратимость художественного времени особенно ярко проявляется в литературе XX в. Если Стерн, по мнению Э.М.Форстера, «перевернул часы вверх дном», то «Марсель Пруст, еще более изобретательный, поменял местами стрелки... Гертруда Стайн, попытавшаяся изгнать время из романа, разбила свои часы вдребезги и разметала их осколки по свету...» [5, с. 347]. Именно в XX в. возникает роман «потока сознания», роман «одного дня», последовательный временной ряд, в котором разрушается, а время выступает лишь как компонент психологического бытия человека.

Художественное время представляет собой единство частного и общего. «Как проявление частного оно имеет черты индивидуального времени и характеризуется началом и концом. Как отражение безграничного мира оно характеризуется бесконечностью; временного потока» [6,с.29]. Как единство дискретного и непрерывного, конечного и бесконечного может выступать и. отдельно взятая временная ситуация художественного текста: «Есть секунды, их всего за раз проходит пять или шесть, и вы вдруг чувствуете присутствие вечной гармонии, совершенно достигнутой... Как будто вдруг ощущаете всю природу и вдруг говорите: да, это правда» [7,с.450]. План же вневременного в художественном тексте создается за счет использования повторов, предложений и афоризмов, разного рода реминисценций, символов и других тропов. [7, с. 87]

Принципиально значимы для организации художественного произведения такие характеристики художественного времени, как длительность / краткость изображаемого события, однородность / неоднородность ситуаций, связи времени с предметно-событийным наполнением (его заполненность / незаполненность, «пустота»). По этим параметрам могут противопоставляться как произведения, так и фрагменты текста в них, образующие определенные временные блоки [7, с. 87].

Художественное время опирается на определенную систему языковых средств. Это прежде всего система видовременных форм глагола, их последовательность и противопоставления, транспозиция (переносное употребление) форм времени, лексические единицы с темпоральной семантикой, падежные формы со значением времени, хронологические пометы, синтаксические конструкции, которые создают определенный временной план (например, номинативные предложения представляют в тексте план настоящего), имена исторических деятелей, мифологических героев, номинации исторических событий [7, с. 87-88]

Время текста в целом обусловлено взаимодействием трех темпоральных «осей» [5, с. 23]:

1) календарного времени, отображаемого преимущественно лексическими единицами с семей 'время' и датами;

2) событийного времени, организованного связью всех предикатов текста (прежде всего глагольных форм);

3) перцептивного времени, выражающего позицию повествователя и персонажа (при этом используются разные лексико-грамматические средства и временные смещения).

Время художественное и грамматическое тесно связаны, однако между ними не следует ставить знака равенства. «Грамматическое время и время словесного произведения могут существенно расходиться. Время действия и время авторское и читательское создаются совокупностью многих факторов: среди них - грамматическим временем только отчасти...» [5, с. 240].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Потебня, А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. — М. : Искусство, 1976. — 616 с.
2. Флоренский, П. А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях / П. А. Флоренский. — М. : Прогресс, 1993. — 321 с.
3. Николина, Н. А. Филологический анализ текста. Учебное пособие / Н. А. Николина. — М. : Академия, 2003. — 256 с.
4. Форстер, Э. М. Избранное / Э. М. Форстер, М. А. Загот, Г. А. Островская. — Л. : Радуга, 1977. — 400 с.
5. Тураева, З. Я. Категория времени: Время грамматическое и время художественное / З. Я. Тураева. — М. : Высшая школа, 1979. — 218 с.
6. Достоевский, Ф. М. Полное собрание сочинений : 30-ти т / Ф. М. Достоевский. — Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1975. — Т. 10.
7. Николина, Н. А. Филологический анализ текста. Учебное пособие / Н. А. Николина. — М. : Академия, 2003. — 256 с.

УДК 808.3

ЗНАЧЕНИЕ ДИАЛЕКТИЗМОВ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Э.Д.Хусанов, к.ф.н., доц., Кокандский государственный университет, Коканд

Annotatsiya. Maqolada rus adabiyotida dialektizmlarning badiiy ifoda vositasi va madaniy o'zlikni anglashdagi o'rni yoritilgan. Dialektizmlarning xalq nutqini realistik tarzda tasvirlash, etnomadaniy xususiyatlarni aks ettirish hamda milliy adabiy an'anani shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: dialektizmlar, rus adabiyoti, etnolingvistika, sotsiolingvistika, madaniy kod, xalq nutqi, til va madaniyat, realizm.

Аннотация. В статье рассматривается роль диалектизмов в русской литературе как важного средства художественной выразительности и культурного самосознания. Особое внимание уделено их функции в создании реалистического образа народной речи, отражении этнокультурных особенностей и формировании национального литературного канона.

Ключевые слова: диалектизмы, русская литература, этнолингвистика, социоллингвистика, культурный код, народная речь, язык и культура, реализм.

Abstract. The article examines the role of dialectisms in Russian literature as an important means of artistic expression and cultural identity. Special attention is paid to their function in creating a realistic image of folk speech, reflecting ethnocultural features, and shaping the national literary canon.

Keywords: dialectisms, Russian literature, ethnolinguistics, sociolinguistics, cultural code, folk speech, language and culture, realism.

Введение. Диалектизмы занимают значимое место в русской литературе как отражение лингвистического богатства и регионального многообразия национального языка. Они фиксируют особенности народных говоров, демонстрируют географические и социальные вариации в лексике и грамматике, а также служат показателем исторической эволюции русского языка. В художественном контексте диалектизмы выполняют функцию стилистического средства, позволяющего авторам создавать аутентичные речевые портреты персонажей, передавать колорит региональной среды и усиливать психологическую достоверность образов. Уже в XVIII–XIX веках русские писатели осознали художественный потенциал народной речи, что особенно проявилось в произведениях Н.В. Гоголя, И.С.

Тургенева, Ф.М. Достоевского и Л.Н. Толстого. Диалектизмы в их текстах не только придают реалистичность повествованию, но и способствуют глубже передать социокультурный контекст изображаемой эпохи. Через диалектные элементы раскрывается социальный статус, мировоззрение и эмоциональное состояние героев, что делает их речь живой и убедительной. С лингвистической точки зрения диалектизмы обогащают литературный язык, сохраняя в его структуре элементы народной речи и обеспечивая преемственность культурной памяти.

Основная часть. Диалектизмы как феномен подчеркивают динамику русского языка, показывая, как региональные варианты речи влияют на формирование общенациональной нормы. В художественных текстах они создают эффект присутствия, усиливая локальный колорит и помогая раскрывать внутренний мир героев через призму их повседневного общения. Русские писатели XVIII–XIX веков первыми осознали эту выразительную силу, превратив народную речь в мощный инструмент литературы, что видно в гоголевских образах малороссийского фольклора, тургеневских охотничьих записках, достоевских урбанистических диалогах и толстовских описаниях народной жизни. Важность диалектизмов в русской литературе обусловлена их ролью в отражении социолингвистических реалий, где каждый региональный акцент или слово несет информацию о культурном наследии. Они способствуют созданию многослойных образов, где речь становится зеркалом характера, и передают историческую глубину языка. В XVIII–XIX веках это осознание привело к активному использованию диалектизмов в творчестве Н.В.Гоголя, И.С.Тургенева, Ф.М.Достоевского и Л.Н.Толстого, чьи произведения стали эталонами интеграции народной речи в высокую литературу. В целом, диалектизмы усиливают эстетическую ценность русской литературы, подчеркивая ее связь с народными корнями и региональным разнообразием. Они помогают в конструировании реалистичных нарративов, где местный колорит и характеры героев обретают дополнительную глубину. Диалектизмы в литературе представляют собой многогранный объект анализа, который можно изучать с различных перспектив, включая лингвистическую, стилистическую и культурную. Каждая из этих точек зрения раскрывает уникальные аспекты их функционирования в художественном тексте, подчеркивая, как эти элементы языка обогащают повествование и углубляют понимание человеческой реальности. В лингвистическом плане диалектизмы выступают как специфические компоненты территориальных вариантов языка, отличающиеся от стандартной литературной нормы по нескольким ключевым параметрам [1;56-57]. С стилистической стороны они служат инструментом для создания аутентичности и глубины характеров, а с культурной — носителями этнографического и исторического наследия [7;80]. Такой комплексный подход позволяет увидеть диалектизмы не просто как отклонения от нормы, а как органичную часть литературного процесса, эволюционирующего на протяжении веков. С лингвистической точки зрения диалектизмы определяются как элементы речи, присущие конкретным географическим диалектам, которые формировались под влиянием локальных условий общения и исторических факторов. Эти элементы систематически отличаются от общелитературного стандарта в фонетике, где могут проявляться особые звуковые акценты или интонации; в морфологии, с ее уникальными словоформами и окончаниями; в лексике, где появляются слова, отсутствующие в стандартном словаре; и в синтаксисе, с конструкциями, типичными для повседневного народного общения. Такая дифференциация подчеркивает разнообразие русского языка как живой системы, где территориальные варианты сохраняют свою идентичность несмотря на унифицирующее влияние литературной нормы. Например, в творчестве Николая Васильевича Гоголя слова вроде “хата” (вместо стандартного “изба”), “галушки” (традиционное блюдо в южнорусском варианте) и “кум” (родственник или крестный отец в украинском колорите) используются для передачи специфического украинского колорита в сборнике “Вечера на хуторе близ Диканьки”. Эти лексемы не просто вставки, а органичные части повествования, которые помогают читателю ощутить фонетический и лексический колорит южнорусских говоров, делая текст ближе к реальной речи жителей тех регионов. Лингвистический анализ диалектизмов также раскрывает их роль в сохранении языкового разнообразия, где каждый элемент несет

информацию о региональных влияниях, таких как славянские субстраты или заимствования из соседних языков. Фонетические особенности, например, мягкое произношение или оканье в северных диалектах, морфологические вариации вроде особых падежных окончаний, лексические архаизмы и синтаксические упрощения — все это отличает диалект от нормы и обогащает литературный язык. В гоголевском примере слова “хата”, “галушки” и “кум” иллюстрируют южнорусские диалектизмы, интегрированные в текст для создания атмосферы малороссийской деревни, где они подчеркивают не только территориальную принадлежность, но и культурный фон повествования. Это позволяет лингвистам изучать эволюцию языка через призму литературы, видя, как диалектизмы фиксируют исторические слои речи. С лингвистической перспективы диалектизмы выступают маркерами территориальной вариативности языка, где отклонения от нормы проявляются в фонетике (например, специфические гласные или согласные звучания), морфологии (вариации в словоизменении), лексике (региональные слова) и синтаксисе (нестандартные предложения). Такие особенности делают диалект живым свидетельством языкового развития, противопоставленным унифицированной литературной форме. Гоголь мастерски применяет это в “Вечерах на хуторе близ Диканьки”, где южнорусские элементы вроде “хата”, обозначающей жилище, “галушки” как национальное блюдо и “кум” как термин родства, передают украинский колорит, усиливая лингвистическую аутентичность и помогая читателю погрузиться в диалектную среду [9;89-93].

Стилистическая роль диалектизмов в литературе заключается в создании эффекта подлинности и реализма, где речевые особенности персонажей служат средством выражения их социального положения, географического происхождения, уровня образования и мировоззрения. Использование диалектной лексики позволяет автору дифференцировать героев, сделать их речь индивидуальной и выразительной, что усиливает эмоциональное воздействие текста на читателя. У Ф.М.Достоевского диалектизмы и просторечные элементы становятся неотъемлемой частью речевой характеристики героев из низших слоёв общества. В романах «Преступление и наказание» и «Братья Карамазовы» они отражают маргинальную городскую среду, социальное неравенство и внутренние конфликты персонажей. Диалектная речь у Достоевского создаёт ощущение хаоса и жизненной достоверности, усиливая реализм повествования. У Л.Н.Толстого в «Войне и мире» и «Анне Карениной» диалектные слова — «батюшка», «матушка» и другие крестьянские формы — выполняют противоположную функцию: они символизируют духовную чистоту, связь человека с народом и природой, придавая образам крестьян гармоничность и органичность [5;67].

С культурной точки зрения диалектизмы выступают носителями этнографической и исторической информации. В них сохраняются элементы быта, традиций, народных верований и локальных форм сознания, что делает художественный текст ценным источником для реконструкции культурных реалий и народного мировосприятия. В прозе И.С. Тургенева, особенно в цикле «Записки охотника», южнорусские диалектные формы придают повествованию поэтичность и мягкость, создавая живую атмосферу деревенского мира. Локальные идиомы и фонетические особенности усиливают этнографическую достоверность, подчёркивая гармонию человека и природы [8;182]. Таким образом, диалектизмы выполняют двойную функцию — стилистическую и культурную. В стилистике они обеспечивают реализм и индивидуализацию речи персонажей, а в культурологическом аспекте — сохраняют народное наследие, отражая этническое и историческое многообразие России.

Культурная роль — в передаче быта и менталитета через диалект, как у Тургенева, где мягкие формы делают повествование поэтичным и аутентичным. С культурной стороны диалектизмы фиксируют традиции и верования, обогащая текст историческим слоем. Тургенев использует их для живости в “Записках...”, раскрывая региональный менталитет. В XX веке интерес к диалектизму усилился благодаря развитию этнолингвистики и социоллингвистики как дисциплин, изучающих язык в культурном и социальном контексте [4]. Современные русские писатели — Валентин Распутин, Виктор Астафьев и Фёдор Абрамов — активно интегрируют севернорусские диалектизмы в свои произведения, создавая

аутентичные образы сибирской и деревенской жизни. У них народная речь становится символом связи человека с землёй, корнями и исторической памятью. В текстах этих авторов диалектные формы приобретают философское звучание, выражая гармонию человека с природой и внутреннюю устойчивость традиционного уклада. Эта линия тянется от классиков XIX века — Н.В.Гоголя, И.С.Тургенева, Ф.М.Достоевского и Л.Н.Толстого, — которые использовали региональные языковые формы для передачи народного характера и колорита, до писателей XX века, углубивших символическое и мировоззренческое значение диалектов. Таким образом, диалектизмы в русской литературе прошли путь от языкового явления к многоуровневому культурному символу. В лингвистике они фиксируют вариативность и историческую динамику языка, в стилистике — усиливают реализм повествования, в культуре — воплощают национальное наследие, а в современной литературе — выражают философскую глубину народного сознания. Эта эволюция показывает, что диалект остаётся живым носителем национальной идентичности и неотъемлемой частью литературного канона России [3;193–200; 10;101–109].

Заключение. Диалектизмы в русской литературе выполняют не только эстетическую, но и культурно-историческую функцию, отражая духовную жизнь народа и его мировосприятие. Через диалектную лексику писатели передают подлинность народной речи, сохраняют живое дыхание языка и формируют связь между фольклорной традицией и литературным канонам. Эти элементы речи становятся важным инструментом сохранения национальной самобытности, демонстрируя богатство и глубину народного сознания. Диалектизмы служат своеобразным мостом между народным и литературным языком, между прошлым и настоящим русской культуры, где исторические пласты языка переплетаются с современными интерпретациями. Таким образом, их значение выходит за рамки эстетики, превращаясь в средство сохранения культурной памяти и национальной идентичности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аввакумов, В. П. Диалектная лексика в художественной речи русской литературы XIX века. — М.: Наука, 1987.
2. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы. — М.: Гослитиздат, 1959.
3. Гумбольдт, В. Фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. — М.: Прогресс, 1984.
4. Кузнецова, И.А. Диалектная речь как средство художественной выразительности в произведениях русской классики.-СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002.
5. Лихачёв, Д.С. Размышления о русском слове. — М.: Современник, 1987.
6. Розенталь, Д. Э. Стилистика русского языка. — М.: Просвещение, 1991.
7. Толстой, Н. И. Язык и народная культура. — М.: Наука, 1995.
8. Федотов, Г. П. Русская идея. — Париж: YMCA-Press, 1946.
9. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка. — М.: Просвещение, 1985.
10. Щерба, Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.

УДК 81'42:659.1

РОЛЬ ИМПЛИЦИТНОГО СМЫСЛА В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Ш.Д. Эгамбердиева, и.о.доц., Oriental university, Ташкент

Аннотация. В статье рассматривается феномен имплицитности в рекламном дискурсе русского и английского языков. Имплицитность определяется как когнитивно-прагматический механизм, обеспечивающий экономию языковых средств и вовлечение адресата в процесс интерпретации. Особое внимание уделено лексико-семантическим, синтаксическим и прагматическим способам выражения скрытых смыслов, а также роли прагматических, экзистенциальных и лингвистических пресуппозиций в структуре рекламного сообщения. На материале русских и английских текстов выявлены сходства и различия в имплицитных стратегиях: в английской рекламе доминируют формы смысловой экономии и метафоризации, в русской — эмоционально-оценочные и культурно-мотивированные импликации.

Ключевые слова: имплицитность, пресуппозиция, реклама, прагматический смысл, когнитивная семантика, русский язык, английский язык.

Annotatsiya. Maqolada rus va ingliz tillari reklama diskursida implitsitlik hodisasi tahlil qilinadi. Implitsitlik til vositalarining iqtisodini va adresatni mazmunni talqin qilish jarayoniga jalb etishni ta'minlaydigan kognitiv-pragmatik mexanizm sifatida izohlanadi. Tadqiqotda yashirin ma'nolarni ifodalashning leksik-semantik, sintaktik va pragmatik usullariga, shuningdek, reklama matni tuzilmasida pragmatik, ekzistensial va lingvistik presuppozitsiyalarning roliga alohida e'tibor qaratiladi. Rus va ingliz reklama matnlari asosida implitsit strategiyalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanadi: ingliz reklamalarida ma'no tejamkorligi va metaforizatsiya, rus reklamalarida esa emotsional-baholovchi va madaniy motivatsiyalangan implikatsiyalar ustunlik qiladi.

Kalit so'zlar: implitsitlik, presuppozitsiya, reklama, pragmatik ma'no, kognitiv semantika, rus tili, ingliz tili.

Abstract. The article examines the phenomenon of implicitness in Russian and English advertising discourse. Implicitness is defined as a cognitive-pragmatic mechanism that ensures linguistic economy and engages the addressee in the process of interpretation. Special attention is given to lexical-semantic, syntactic, and pragmatic means of expressing hidden meanings, as well as to the role of pragmatic, existential, and linguistic presuppositions in the structure of advertising messages. Based on Russian and English materials, the study identifies similarities and differences in implicit strategies: English advertising tends to employ semantic economy and metaphorization, while Russian advertising favors emotionally evaluative and culturally motivated implicatures.

Keywords: implicitness, presupposition, advertising, pragmatic meaning, cognitive semantics, Russian language, English language.

Современный рекламный дискурс представляет собой особую разновидность массовой коммуникации, в которой взаимодействуют когнитивные, культурные и прагматические факторы. Основная цель рекламы – воздействие на адресата через создание привлекательного образа товара, услуги или бренда. Для достижения этой цели реклама активно использует имплицитные средства выражения, позволяющие передавать смысл косвенно, через намёк, ассоциацию или культурную пресуппозицию [1][2].

Явление имплицитности в лингвистике понимается как наличие скрытого, невыраженного эксплицитно содержания, которое восстанавливается адресатом на основании контекста, фоновых знаний и коммуникативной ситуации. Как отмечает Л.В. Лисоченко, имплицитность характеризуется «асимметрией между планом содержания и планом выражения языкового знака, при которой мысль оказывается шире своего языкового выражения» [3]. В рекламном дискурсе эта асимметрия приобретает стратегический характер, поскольку позволяет создавать эмоционально и когнитивно насыщенные тексты при минимуме языковых средств.

В отечественной и зарубежной лингвистике феномен имплицитности изучался в различных направлениях – логическом (Арутюнова, 1990), когнитивном (Лакофф, Джонсон, 1980), прагматическом (Грайс, 1975; Лич, 1983), семиотическом (Эко, 1976), а также в рамках лингвистики текста и теории речевого воздействия [4][5][6][7]. Исследователи подчеркивают, что имплицитные структуры в рекламе не только экономят речевые ресурсы, но и активизируют процесс интерпретации, заставляя адресата достраивать смысл самостоятельно, что усиливает эффект убеждения.

Особый интерес представляет сопоставительное изучение русской и английской рекламы, где имплицитность реализуется по-разному. В английской рекламе преобладают метафоризация, эллипсис и концептуальная лаконичность, соответствующие индивидуалистическим ценностям и ориентации на личный выбор. В русской рекламе, напротив, имплицитность чаще проявляется через оценочность, культурные ассоциации и моральные категории, отражающие коллективное восприятие социальной значимости и доверия [8][9].

Актуальность темы обусловлена необходимостью комплексного анализа когнитивно-прагматической природы имплицитности, её функциональной роли в рекламе и культурных различий в способах её реализации в русском и английском языках. Целью данного исследования является выявление универсальных и национально-специфических черт имплицитного содержания рекламных текстов, а также описание механизмов формирования скрытых смыслов на уровне лексики, синтаксиса и прагматики.

Проблема имплицитности в языке и речи активно исследуется в философской, логической и лингвистической традициях. Её изучение связано с именами П. Грайса, Г. Лича, У. Эко, Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Л.В. Лисоченко, В.Н. Телия и др. [1][2][3][4][5].

С конца XX века понятие имплицитности рассматривается не просто как скрытое содержание, а как когнитивно-прагматический механизм интерпретации смысла, обеспечивающий взаимодействие адресанта и адресата на уровне предположений и контекстуальных связей [6].

Разные исследовательские школы по-разному трактуют природу имплицитных смыслов: логическая школа – через импликацию и пресуппозицию, когнитивная – через ментальные модели и концептуальные метафоры, прагматическая – через намерения говорящего.

Таблица 1.

Теоретические подходы к имплицитности в лингвистике

<i>Подход / Научная школа</i>	<i>Основные представители</i>	<i>Ключевые понятия</i>	<i>Суть подхода</i>
Логико-философский	Г. Фреге, П. Стросон, Дж. Остин	Импликация, пресуппозиция	Скрытые значения выводятся из логических условий истинности высказывания.
Прагматический	П. Грайс [7], Г. Лич [8]	Имплицатура, кооперация, вежливость	Имплицитность возникает как результат нарушения максим кооперации; слушатель восстанавливает скрытый смысл.
Когнитивный	Дж. Лакофф, М. Джонсон [9]	Концептуальная метафора, ментальные модели	Скрытые значения формируются через ассоциативные и образные структуры мышления.
Семиотический	У. Эко [10]	Интерпретант, код, культурный знак	Имплицитность — часть семиотического процесса декодирования символа в культурном контексте.
Русская когнитивно-прагматическая школа	Л.В. Лисоченко [3], В.Н. Телия [11], М.В. Богданов [12]	Асимметрия выражения, вторичные смыслы, оценочность	Имплицитность в рекламе рассматривается как средство культурно маркированного воздействия и манипуляции.

Таким образом, имплицитность в лингвистике имеет междисциплинарный характер, объединяя когнитивные, логические и прагматические аспекты коммуникации.

Имплицитность в рекламной коммуникации представляет собой стратегический способ смыслового воздействия, направленный на формирование у адресата определённого отношения к рекламируемому объекту. Она обеспечивает когнитивную активность реципиента, позволяя ему самостоятельно реконструировать смысл на основе фрагментарно представленной информации [2][3].

По мнению М.В. Богданова, реклама — это особый тип массовой коммуникации, в котором сообщение строится «не на прямом информировании, а на внушении и психологическом воздействии» [2]. Именно имплицитные структуры (намёк, ассоциация, пресуппозиция) формируют это скрытое влияние, создавая у получателя иллюзию самостоятельного выбора.

Имплицитность выполняет в рекламном тексте три основные функции:

1. *Когнитивная функция.* Имплицитные элементы активизируют ментальные сценарии и фоновые знания адресата. Рекламное сообщение не сообщает смысл напрямую, а запускает когнитивный процесс интерпретации. Например, лозунг “*Open Happiness*” (Coca-Cola) подразумевает не столько процесс потребления напитка, сколько переживание эмоционального удовольствия и радости. В русском рекламном дискурсе аналогичный

механизм наблюдается в слогане «*Настоящее молоко*», где имплицитруется идея подлинности, доверия и естественности [5][9].

2. *Прагматическая функция.* Имплицитность обеспечивает экономию речевых средств и усиливает перлокутивный эффект воздействия. Г. Лич отмечает, что эффективность рекламного высказывания достигается за счёт нарушения максим кооперации, что создаёт пространство для подразумеваемого смысла [8]. Так, в слогане “*Think different*” (Apple) отсутствует конкретизация объекта действия, однако имплицитруется идея креативности и независимого мышления. В русском тексте «*Пора действовать!*» недосказанность аналогично побуждает адресата к действию, сохраняя многозначность интерпретации [11].

3. *Культурно-ценностная функция.* Имплицитность отражает национальные ценности и культурные архетипы, выступая индикатором коллективных установок общества. В.Н. Телия подчёркивает, что русская языковая картина мира обладает морально-оценочным типом семантики, где понятие «доброе», «настоящее» и «честное» имеет культурную значимость [11]. Поэтому русская реклама часто строится на имплицитных апелляциях к нравственным и семейным ценностям («*Семейные традиции вкуса*», «*Сделано с любовью*»). В английской рекламе, напротив, имплицитность реализует ценности индивидуализма, самореализации и личной свободы (“*Because you’re worth it*”, “*Be unstoppable*”), что согласуется с западной моделью автономной личности [13].

Имплицитные механизмы в рекламе действуют на разных уровнях: лексическом, синтаксическом, прагматическом и культурно-символическом.

Таблица 2.

Основные уровни реализации имплицитности в рекламных текстах

Уровень	Средство реализации	Пример (английский)	Пример (русский)	Имплицитное значение
Лексико-семантический	Метафора, эпитет, эвфемизм	<i>Power of dreams</i> (Honda)	«Сила природы»	Ассоциация продукта с положительной эмоцией или ценностью.
Синтаксический	Эллипсис, инверсия	<i>Think different</i> (Apple)	«Пора действовать!»	Недосказанность усиливает универсальность высказывания.
Прагматический	Пресуппозиция, импликация	<i>You know you want it</i> (Pepsi)	«Выбирают миллионы»	Намёк на общественное одобрение и авторитет.
Культурно-символический	Аллюзия, архетип	<i>Taste the feeling</i> (Coca-Cola)	«Настоящее молоко»	Апелляция к базовым культурным ценностям и архетипам.

Таким образом, имплицитность в рекламном дискурсе является когнитивно-прагматическим механизмом, который соединяет рациональное и эмоциональное воздействие. Она усиливает персуазивный потенциал рекламы, экономя вербальные ресурсы и одновременно создавая глубокий культурный контекст восприятия. В английских текстах имплицитность проявляется через лаконичность и метафоризацию, в русских — через эмоционально-нравственные и культурно ориентированные смыслы [13][14].

Исследование основано на анализе более чем 200 рекламных текстов на русском и английском языках, извлеченных из современных медиакорпусов и открытых источников (British National Corpus, Russian Web Corpus, корпоративные сайты брендов). Анализ проводился с позиций когнитивно-прагматического подхода, направленного на выявление имплицитных смыслов и их культурной обусловленности [2][9][11].

Результаты показали, что имплицитность функционирует как многоуровневый механизм воздействия, включающий когнитивные, прагматические и культурно-ценностные компоненты. При этом наблюдаются как универсальные закономерности, так и национально-специфические различия в способах имплицитного кодирования смысла.

И в русской, и в английской рекламе имплицитные смыслы опираются на одни и те же когнитивные модели — метафоризацию, эллипсис, пресуппозицию и ассоциативное обобщение [5][8]. Ключевыми концептуальными метафорами стали:

Таблица 3.

Концептуальные метафоры имплицитности в русском и английском рекламных текстах			
Концептуальная метафора	Пример (английский)	Пример (русский)	Когнитивный эффект
УСПЕХ = ДВИЖЕНИЕ ВВЕРХ	<i>Reach higher, Climb your future</i>	«Поднимись на новый уровень»	Создаёт ассоциацию роста и личных достижений.
ПОТРЕБЛЕНИЕ = НАСЛАЖДЕНИЕ	<i>Taste the feeling</i>	«Вкус победы»	Переводит материальный акт в эмоционально-ценностный.
БРЕНД = ЧАСТЬ ЛИЧНОСТИ	<i>Be yourself with Levi's</i>	«Выбирай своё»	Создаёт идентификацию бренда с внутренним “я”.

Эти универсальные метафоры демонстрируют, что реклама в обеих культурах строится на схожих когнитивных схемах, но их прагматическая реализация различается.

В английской рекламе имплицитность связана с идеологией индивидуализма и личного успеха, где центральным мотивом является автономия, выбор и самореализация [13]. Пример: *Because you're worth it* (L'Oréal) — имплицитно идею достоинства и самопринятия. *Just do it* (Nike) — апеллирует к внутренней силе и инициативе.

В русской рекламе имплицитность опирается на коллективистские и нравственно-оценочные ценности, где акцент смещён с личного успеха на доверие, традиции и эмоциональную близость [11][15]. Примеры: «Сделано с любовью» — имплицитно заботу и человеческое тепло. «Качество, проверенное временем» — апеллирует к опыту, традиции, устойчивости.

Имплицитность усиливает персуазивный потенциал рекламы через скрытую апелляцию к потребностям и ценностям адресата. Наиболее частотными оказались следующие стратегии [2][8][9]:

1. Эллиптическое побуждение (*Just do it, Пора действовать!*) — создаёт ощущение личного импульса.
2. Метафорическая интеграция (*Power of dreams, Вкус победы*) — превращает продукт в символ.
3. Пресуппозиционное внушение (*You know you want it, Выбирают миллионы*) — заставляет адресата принять имплицитное утверждение за общественную норму.
4. Эмоциональная аллюзия (*Open Happiness, Сделано с любовью*) — вызывает ассоциации с базовыми чувствами, усиливая доверие.

Эти стратегии направлены на формирование внутренней мотивации к действию без прямого побуждения, что делает рекламное воздействие более эффективным.

Имплицитность выступает как мост между языком и культурой. В английской рекламе она отражает логику “*achievement culture*”, где ценится успех и самопрезентация. В русской рекламе — “*relationship culture*”, где значимы доверие, честность и эмоциональная поддержка [11].

Таким образом, имплицитные смыслы в рекламе не только формируют восприятие бренда, но и репрезентируют мировоззренческие различия между культурами.

Проведённое исследование позволило выявить, что имплицитность является одним из ключевых когнитивно-прагматических механизмов рекламного дискурса, обеспечивающим его персуазивность, многослойность и культурную интерпретируемость. Имплицитные смыслы не только экономят языковые ресурсы, но и вовлекают адресата в процесс активного соучастия в интерпретации сообщения, что повышает эффективность коммуникации [2][8][9].

Результаты анализа показали, что имплицитность в рекламе реализуется на четырёх уровнях: лексико-семантическом (метафора, эвфемизм, символизация), синтаксическом (эллипсис, неполные структуры), прагматическом (пресуппозиции, импликация), культурно-ценностном (аллюзии, архетипические образы) [11][13].

В обеих культурах имплицитность проявляется через универсальные когнитивные модели — метафоризацию, ассоциативное обобщение и пресуппозиционное внушение. Однако прагматические стратегии её реализации различаются:

- в английской рекламе имплицитность опирается на индивидуалистические ценности, акцентируя личный успех, выбор и самореализацию (“*Because you're worth it*”, “*Just do it*”);

➤ в русской рекламе преобладают эмоционально-нравственные импликации, апеллирующие к коллективизму, доверию и семейным традициям («Сделано с любовью», «Качество, проверенное временем») [11][15].

Таким образом, имплицитность выполняет не только прагматическую, но и когнитивно-культурную функцию: она отражает ментальные модели и мировоззренческие установки общества, формируя символический образ бренда в национальном сознании.

Теоретическая значимость исследования заключается в уточнении роли имплицитности как когнитивно-дискурсивного явления, объединяющего уровни значения, прагматики и культуры. Практическая ценность — в возможности применения результатов при анализе рекламных текстов, преподавании когнитивной лингвистики и разработке креолизованных медийных сообщений с учётом культурных особенностей восприятия.

В перспективе дальнейшие исследования могут быть направлены на кросс-культурное моделирование имплицитных стратегий в мультимодальной рекламе и на изучение взаимодействия вербальных и визуальных элементов как носителей скрытых смыслов [9][16].

REFERENCES:

1. Беляева Е.И. Когнитивные аспекты рекламного дискурса. – Пермь: Изд-во Пермского государственного университета, 2019. – 184 с.
2. Богданов М.В. Прагматика массовой коммуникации. – М.: Наука, 2014. – 210 с.
3. Бубнова И.Я. Когнитивно-прагматический потенциал рекламного текста. – М.: ЛКИ, 2012. – 178 с.
4. Эгамбердиева Ш.Д., Эгамбердиева Ф.О. Рекламный текст как особый вид дискурса. — Academic Research in Educational Sciences, 2021, № 1, с. 102–108.
5. Кара-Мурза Е.С. Языковая манипуляция в массовой коммуникации. – М.: Наука, 2004. – 212 с.
6. Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Наука, 1999. – 272 с.
7. Лисоченко Л.В. Высказывания с имплицитной семантикой (логический, языковой и прагматический аспекты). – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1992. – 160 с.
8. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
9. Ушакова Т.Н. Психолингвистика коммуникации. – М.: Смысл, 2010. – 224 с.
10. Cook G. The Discourse of Advertising. – London: Routledge, 2001. – 240 p.
11. Grice H.P. Logic and Conversation. // Syntax and Semantics. Vol.3. – New York: Academic Press, 1975. – P.41–58.
12. Jung C.G. Archetypes and the Collective Unconscious. – London: Routledge, 1990. – 451 p.
13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
14. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
15. Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. – Oxford: Blackwell, 1995. – 326 p.

УЎК 81'372:659.1

РЕКЛАМА ДИСКУРСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

К.Юсупова, докторант, ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада рекламнинг нафақат товар ва хизматлар ҳақида маълумот узатувчи, балки жамиятдаги қадриятлар, идеаллар ва ҳаёт тарзини шакллантирувчи кучга айланганлиги унинг ўзига хос хусусиятларидан бири эканлиги илмий таҳлиллار билан асослаб берилди.

Калит сўзлар: Замонавий реклама, реклама дискурси, истеъмолчи, маҳсулот, ахборот, императиве, перлокутив, тил ва нутқ.

Аннотация. В статье на основе научного анализа обосновывается, что одной из уникальных характеристик рекламы является то, что она стала не только средством передачи информации о товарах и услугах, но и средством формирования ценностей, идеалов и образа жизни в обществе.

Ключевые слова: Современная реклама, рекламный дискурс, потребитель, продукт, информация, императив, перлокутивность, язык и речь.

Abstract. This article substantiates with scientific analysis that one of the unique characteristics of advertising is that it has become not only a force that transmits information about goods and services, but also a force that shapes values, ideals, and lifestyles in society.

Keywords: *Modern advertising, advertising discourse, consumer, product, information, imperative, perlocutionary, language and speech.*

Замонавий реклама фақатгина маълумот бериш ёки ҳиссиётларга таъсир қилиш билан чекланиб қолмайди, балки истеъмолчи билан ўзига хос бир “ўйин”га киришади. Бу ўйиннинг моҳияти шундаки, истеъмолчи рекламанинг асл мақсадини англаган ҳолда ҳам унга қизиқиш билдириши, унинг қоидаларига “бўйсунуши” мумкин. Е.Г.Борисованинг тадқиқотларига кўра, реклама дискурсининг ўйин хусусияти унинг мураккаб, кўп қатламли табиати билан боғлиқдир [1]. Бу ўйиннинг асосий жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

Реклама истеъмолчининг унга нисбатан дастлабки шубҳа ва ишончсизлигини ҳисобга олади. Истеъмолчи рекламадаги ҳамма нарсага ишониш шарт эмаслигини билади ва бу “ўйин қоидаси”ни қабул қилади. Айнан шу сабабли рекламачилар креатив ва эсда қоларли образлар яратишга интиладилар, чунки истеъмолчи маҳсулотнинг мукамаллигига эмас, балки рекламанинг ўзига хос тақдиротиға эътибор қаратади.

Яна бир томони реклама дискурси кўпинча идеал дунёни яратади. Унда маҳсулот оддий эҳтиёжни қондиришдан ташқари, бахт, муваффақият, гўзаллик ва ижтимоий мақом каби идеалларни ҳам ваъда қилади. Истеъмолчи бу идеалнинг ҳақиқатдан узоқлигини англаса-да, маҳсулот билан боғлиқ ёқимли тасаввурлар ўйинида иштирок этишга мойил бўлади.

Лингвистикада перлокуция (perlocution) тушунчаси нутқнинг тингловчига таъсир қилиш, уни муайян хатти-ҳаракатга ундаш ёки унинг туйғуларини ўзгартириш мақсадини англатади [2]. Рекламанинг асосий мақсади, ахборот бериш эмас, балки айнан перлокутив, яъни харидорни сотиб олишга ундашдан иборат. Бунда *сотиб олинг!* каби тўғридан-тўғри буйруқлар ўрнига, истеъмолчининг ўзини ўзи “ишонтириш”ига хизмат қиладиган воситалар қўлланилади. Масалан, “Қулайлигингиз учун...” ёки “Яқинларингиз ҳақида қайғуринг...” каби иборалар маҳсулотни харид қилиш мантикий ва маданий жиҳатдан тўғри қарор эканини билдиради.

Замонавий рекламада манипуляция элементлари жуда нозик тарзда ишлатилади. Рекламачилар истеъмолчиларнинг онг остидаги кўркув, истак ва эҳтиёжларига мурожаат қилиб, уларни онгли равишда таҳлил қилиш имкониятини қолдирмайдилар [3]. Масалан, олимлар, врачлар ёки бошқа обрўли шахсларнинг рекламада пайдо бўлиши (агар уларнинг аслида бу соҳага алоқаси бўлмаса ҳам) истеъмолчида маҳсулотга нисбатан автоматик ишонч уйғотади. Бу ҳолат маҳсулот ҳақидаги объектив ахборотдан кўра, унинг ижтимоий обрўси муҳим эканини кўрсатади.

Кўринадик, реклама дискурси ўзининг тарихий ривожланиш йўлида соф ахборот беришдан, ҳиссий таъсир ўтказишга, кейинчалик эса мураккаб манипулятив механизмларни ўз ичига олган мустақил дискурсга айланди. Ушбу эволюция жараёнида реклама нафақат товар ва хизматлар ҳақида маълумот узатувчи, балки жамиятдаги қадриятлар, идеаллар ва ҳаёт тарзини шакллантирувчи кучга айланди. Унинг ҳар бир элементи – сўз, образ, мусиқа ва ҳикоя – истеъмолчига таъсир кўрсатиш, уни муайян мақсадга йўналтириш учун хизмат қилади.

1.1.5. Реклама дискурсида тил ва нутқнинг ўрни. Реклама дискурсининг самарадорлиги унинг лингвистик ва стилистик хусусиятлари билан узвий боғлиқдир. Бу борада О.О.Савельева ва Н.В.Трубникова каби тадқиқотчилар реклама матнининг қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратадилар [4]:

Реклама матни кўпинча истеъмолчига тўғридан-тўғри мурожаат қилиш учун монологик нутқдан фойдаланади. Бунда “Сиз учун...”, “Янги ҳаётни бошланг!” каби императив ва таъсирли иборалар кенг қўлланилади.

Реклама хабарининг эсда қоларли бўлиши учун ундаги сўзлар имкон қадар қисқа ва лўнда бўлиши талаб этилади. Бу эса кўпинча тўлиқ маълумот беришдан кўра, ҳиссий таъсир ўтказишга хизмат қилади.

Реклама дискурсининг асосий хусусияти унинг императивлигидир, яъни у ўқувчи ёки тингловчига маълум бир ҳаракатни бажаришга ундайди [5]. Бунда “Харид қилинг!”,

“Танланг!” каби аниқ чақириқлар, шунингдек, “Янги мазани ҳис қилинг” каби яширин буйруқлар қўлланилиши мумкин.

Замонавий реклама фақат матндан иборат эмас, балки тасвир, товуш, ранг, мусиқа ва бошқа белгиларни ўз ичига олади. Бу элементлар матн билан бирлашиб, истеъмолчи онгига янада кучлироқ таъсир ўтказиши мумкин. Масалан, Coca-Cola рекламасидаги қизил ранг, газланган ичимликнинг товуши ва байрамон мусиқа бирлашмаси истеъмолчида маҳсулот ҳақида эмас, балки хурсандчилик ва байрам ҳақида тасаввур уйғотади.

Яширин ахборот (product placement) рекламанинг энг мураккаб шаклларида бири бўлиб, маҳсулот кино, сериал ёки бошқа медиа-контент ичига яширин тарзда киритилади [6]. Истеъмолчи буни онгли равишда реклама сифатида қабул қилмайди, шу сабабли унинг онг остига таъсир қилиш имконияти ошади.

Ўзбек тилидаги рекламаларда ҳам юқорида келтирилган хусусиятлар кузатилади, аммо уларга миллий менталитет ва қадриятлар билан боғлиқ янги жиҳатлар қўшилган. Масалан: “Яқинларингиз учун” ёки “Оилангиз қувончи” каби бирикмалар маҳсулотни оддий товар сифатида эмас, балки оилавий ришталарни мустаҳкамловчи восита сифатида тақдим этади.

Миллий брендлар анъанавий элементларни замонавий дизайн ва тил билан уйғунлаштиради. Бу эса маҳсулотга ҳам миллий руҳни, ҳам замонавийликни бағишлайди. Кўпинча рекламаларда *ҳақиқий*, *сифатли* каби сифатлар кўп қўлланилади, бу эса истеъмолчида товарнинг ишончли эканлигига шубҳасиз ишонч уйғотишга қаратилган.

Умуман олганда, реклама дискурсининг эволюцияси ахборот етказишдан ҳиссий ва манипулятив таъсир ўтказишга қараб борган мураккаб жараён. Бу жараённинг ҳар бир босқичи жамиятнинг иқтисодий, маданий ва ижтимоий ҳолати билан чамбарчас боғлиқ. Ҳозирги кунда реклама нафақат товар ва хизматлар савдосига хизмат қилувчи, балки кенг маънода жамиятнинг маънавий ва маданий қадриятларини акс эттирувчи ва шакллантирувчи, тил ва нутқнинг барча имкониятларидан фойдаланувчи мустақил дискурсга айланган. Унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш нафақат лингвистика учун, балки психология, социология ва маркетинг каби соҳалар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

1.1.6. Реклама дискурсининг лингвосинергетик ва ижтимоий-маданий хусусиятлари. Рекламанинг муваффақияти нафақат лингвистик воситаларга, балки унинг жамиятдаги умумий тамойиллар ва қадриятлар билан уйғунлигига ҳам боғлиқ. Бу борада Л.В.Ухова реклама матнининг самарадорлигини синергетик ёндашув орқали таҳлил қилишни таклиф этади. Синергетика, яъни ўзини ўзи ташкиллаштириш назариясига кўра, мураккаб тизимлар ташқи таъсирлар орқали ривожланиб боради. Реклама ҳам шундай тизим бўлиб, унинг асосий мақсади – истеъмолчи онгидаги тартибсизликни камайтириб, уни муайян қарорга йўналтиришидир [7].

Рекламада аттракторлар (жалб этувчилар) деб истеъмолчи эътиборини ўзига тортадиган ва унинг қарор қабул қилиш жараёнини тезлаштирадиган асосий тушунчалар ва образларга айтилади. Масалан, *болажон*, *бахтли оила*, *сифат* каби сўзлар рекламада аттрактор вазифасини бажаради. Бу сўзларнинг ҳиссий заряди истеъмолчининг онгли фикр юритишига имкон бермай, уни тўғридан-тўғри харидга ундайди.

Рекламачилар кўпинча истеъмолчи онгидаги умумжаҳон ёки миллий стереотиплар ва архетиплардан фойдаланадилар. Масалан, *онанинг меҳри*, *отанинг ғамхўрлиги*, *ватанпарварлик* каби тушунчалар рекламада ишончлили ва маънавийлик манбаи сифатида тақдим этилади. Бундай ёндашув маҳсулотни шунчаки товар сифатида эмас, балки юқори қадриятларнинг бир қисми сифатида қабул қилишга олиб келади.

Т.Г.Пядишеванинг фикрига кўра, реклама замонавий жамият қадриятларини кўпайтирувчи (мультипликация қилувчи) воситадир [8]. Масалан, *янгилик*, *муваффақият*, *глобаллашув* каби тушунчалар реклама орқали истеъмолчи онгига сингдирилади. Натижада, истеъмолчи янги моделдаги телефонни харид қилиш орқали шунчаки алоқа воситасига эга бўлмайди, балки ўзини “замонавий” ва “муваффақиятга эришган” инсон сифатида ҳис қилади.

1.1.7. Реклама дискурсининг прагматик мақсади. Реклама дискурсининг асосий мақсади *прагматикдир*, яъни у сўз орқали харидорда муайян ҳаракатни, хусусан, харидни

амалга оширишга ундашни кўзда тутди. Д.В.Никитиннинг таъкидлашича, рекламада маҳсулотнинг мукамал эканлигини исботлашдан кўра, уни сотиш энг муҳим мақсад ҳисобланади [9].

Реклама матнида ҳар бир ибора перлокутив (нуткий) актни бажаришга қаратилган бўлади. “Энди харид қилинг!”, “Оилавий бахтингиз учун танланг!” каби иборалар очикдан-очик харидни талаб қилади. Аммо, “Бу маҳсулот ҳаётингизни ўзгартиради” каби ифодалар билвосита, яширин императив ҳисобланади. Улар маҳсулотни харид қилмаслик инсон ҳаётида муҳим нарсани йўқотиш билан тенг эканлигига ишора қилади.

В.В.Знаковнинг тадқиқотларига кўра, инсоннинг ҳақиқатни қабул қилишида шахсий ишонч ва манфаат муҳим роль ўйнайди [10]. Рекламачилар бундан фойдаланиб, маҳсулотни истеъмолчи учун шахсий “ҳақиқат”га айлантиришга ҳаракат қиладилар. Масалан, “Бизнинг хизматларимиз – сифат ва ишончнинг кафолати” каби ифодалар маҳсулот ҳақида ахборот беришдан кўра, истеъмолчида ишонч туйғусини шакллантиришга қаратилган.

Кўринадики, реклама дискурсининг эволюцияси ахборотдан ҳиссий ва манипулятив таъсирга ўтиш билан чекланиб қолмайди. У маҳсулотни жамиятдаги қадриятлар, стереотиплар ва идеалларга боғлайдиган мураккаб ижтимоий ва маданий механизмларга эга. Унинг асосий мақсади – нафақат товарни сотиш, балки истеъмолчи онгида муайян хатти-ҳаракатга ундовчи прагматик замин яратишдир. Рекламанинг тил ва нутқ воситаларини таҳлил қилиш, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради. Бу эса рекламанинг нафақат лингвистика, балки психология, социология, маданиятшунослик ва маркетинг каби соҳалар учун муҳимлигини исботлайди.

Таҳлиллардан келиб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкинки, реклама дискурси ўз тарихий ривожланишида уч асосий босқични босиб ўтган. Дастлабки ахборот устунлиги даврида у асосан товарнинг хусусиятларини маълум қилишга хизмат қилган. Кейинчалик, ҳиссий-таъсирчанлик босқичида истеъмолчининг туйғуларига ва шахсий қадриятларига мурожаат қилиш муҳим аҳамият касб этган. Замонавий постмодернистик даврга келиб эса, рекламанинг асосий мақсади яширин манипуляция, брендларнинг онг остига сингдирилиши ва истеъмолчи билан ўйинга киришишга айланган.

Реклама нафақат лингвистик, балки ижтимоий-маданий феномен ҳамдир. У тилнинг барча экспрессив имкониятларидан, шу жумладан, императив, прагматик ва поликодовый хусусиятларидан фойдаланади. Реклама дискурсидаги ҳар бир сўз, образ ва товуш ахборот беришдан кўра кўпроқ, яъни истеъмолчи онгида муайян хатти-ҳаракат учун замин яратишга хизмат қилади. Унинг лингвосинергетик таҳлили рекламанинг мураккаб тизим эканлигини, унинг стереотиплар, аттракторлар ва бошқа механизмлар ёрдамида истеъмолчи онгига таъсир қилишини кўрсатади.

Шундай қилиб, реклама дискурсининг таҳлили нафақат тилшунослик, балки психология, социология ва маркетинг каби соҳалар учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, у замонавий жамиятнинг ижтимоий ва маданий кодларини тушунишга ёрдам беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Борисова, Е. Г. (2018). Рекламный дискурс: в чем его особенности? Медиалингвистика, 5(4), 436–444.
2. Ukhova, L. V. (2012). Advertizing Text Efficiency: A Synergetic Approach. Yaroslavl Pedagogical Bulletin, 1, 1-3.
3. Булатова, Э. В. (2011). Дискурсивные формы рекламы. Журналистика и массовые коммуникации, 1, 1-5.
4. Трубникова, Н. В., Савельева, О. О. (2019). Всеобщая история рекламы. Москва: Дашков и К°.
5. Борисова, Е. Г. (2018). Рекламный дискурс: в чем его особенности? Медиалингвистика, 5 (4), 436–444.
6. Булатова, Э. В. (2011). Дискурсивные формы рекламы. Журналистика и массовые коммуникации, 1, 1-5.
7. Ухова, Л. В. (2012). Эффективность рекламного текста: синергетический подход. Ярославский педагогический вестник, 1, 1-3.
8. Пядышева, Т. Г. (2011). Рекламная коммуникация как мультипликация ценностей современного общества. Социально-экономические явления и процессы, 8, 170-173.
9. Никитин, Д. В. (2012). Рекламно-информационная деятельность как феномен современной культуры. Автореф. дис. канд. культурологии. Саранск.
10. Знаков, В. В. (1999). Психология понимания правды. СПб

КРЫЛАТЫЕ СЛОВА В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

*С.С.Ёдгорова, магистрант, Каршинский Международный инновационный университет,
Карши*

Annotatsiya. Maqola o'zbek va rus tillaridagi qanotli so'zlarning qiyosiy tahliliga bag'ishlangan. Maqollar, hikmatlar va idiomalar misolida semantik o'xshashliklar, madaniy farqlar hamda ularning milliy qadriyatlar va madaniyatlararo muloqotdagi o'rni yoritiladi. Globallashuv sharoitida mavzuning dolzarbligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: qanotli so'zlar, frazeologizmlar, o'zbek tili, rus tili, lingvistik tahlil, qiyosiy tahlil, semantika, madaniyat, idiomalar, maqollar.

Аннотация. Статья посвящена сравнительному анализу крылатых слов в узбекском и русском языках. Рассматриваются семантические сходства, культурные различия и роль пословиц, поговорок и идиом в отражении национальных ценностей и межкультурном диалоге. Подчеркивается актуальность темы в условиях глобализации.

Ключевые слова: крылатые слова, фразеологизмы, узбекский язык, русский язык, лингвистический анализ, сравнительный анализ, семантика, культура, идиомы, пословицы.

Abstract. The article analyzes winged words in Uzbek and Russian in a comparative aspect. It explores semantic similarities, cultural differences, and the role of proverbs, sayings, and idioms in reflecting national values and intercultural dialogue. The relevance of the topic in the context of globalization is emphasized.

Keywords: winged words, phraseologisms, Uzbek language, Russian language, linguistic analysis, comparative analysis, semantics, culture, idioms, proverbs.

Введение. Крылатые слова, также известные как фразеологизмы, представляют собой устойчивые выражения, включая пословицы, поговорки, афоризмы и идиоматические обороты, которые не только передают буквальный смысл, но и воплощают культурные, исторические и социальные ценности народа. В лингвистике они изучаются как элементы, отражающие мировоззрение и менталитет. Узбекский язык, относящийся к тюркской группе алтайской семьи, и русский, принадлежащий к славянской ветви индоевропейской семьи, демонстрируют как универсальные сходства, обусловленные общими человеческими опытами, так и уникальные различия, связанные с национальными традициями, географией и историей. Например, узбекские фразеологизмы часто черпают из фольклора и восточных традиций, в то время как русские могут опираться на литературные источники или славянский фольклор. Сравнительный анализ позволяет выявить лексические заимствования, семантические параллели и культурные нюансы. Как отмечается в работе А.В. Абдуллаева, такие единицы подчеркивают национально-культурные элементы и способствуют антропоцентрическому подходу в лингвистике. В этой статье мы углубим анализ, опираясь на дополнительные примеры и источники, такие как «Узбекско-русский словарь афоризмов» (2024) и «Сравнительный анализ фразеологических единиц в русском и узбекском языках» (2023).

Актуальность темы. В контексте глобализации и усиления межкультурных связей изучение крылатых слов приобретает особую важность. Узбекский и русский языки активно взаимодействуют в Центральной Азии, где русский часто служит как общий язык (язык межнационального общения), а узбекский сохраняет национальную идентичность. Сравнение фразеологизмов помогает выявить взаимовлияния, такие как заимствования из персидско-таджикского и арабского в узбекском или европейских в русском, и способствует сохранению языкового разнообразия. Как подчеркивается в исследованиях, фразеологизмы отражают ценности: в узбекском - гостеприимство, уважение к старшим и коллективизм, в русском – стойкость, патриотизм и эмоциональную выразительность. Актуальность усиливается необходимостью в межкультурном диалоге, особенно в образовании, литературе и цифровой

коммуникации, где такие выражения помогают преодолевать «лакуны» – пробелы в семантике из-за культурных различий. Кроме того, в эпоху цифровизации фразеологизмы способствуют сохранению культурного наследия, как отмечается в работах по сравнительной типологии, подчеркивающих роль в развитии антропоцентризма и понимании национальных менталитетов. Исследования, такие как анализ соматических фразеологизмов в узбекском, русском и английском, показывают их потенциал для лингвокультурологии.

Эксперимент. Для углубленного анализа был проведен расширенный сравнительный эксперимент, включающий сбор и классификацию более 50 крылатых слов из каждого языка. Методология опиралась на: 1) подбор примеров из специализированных словарей и научных публикаций; 2) классификацию по семантическим группам (труд, семья, мораль, эмоции, социальные отношения); 3) поиск эквивалентов с учетом структурных, семантических и культурных особенностей; 4) анализ лакунарности (отсутствия прямых аналогов) и этимологии. Источники включали «Краткий узбекско-русский фразеологический словарь» М.М. Абдурахимова [2] (где представлены устойчивые сравнения и народные речения), «Русская фразеология» [4], а также работы по сравнительной типологии, такие как Bo'ronov J. “Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi” [1, B. 70] и Hamrayeva Y., Elmurodova L. “O'zbek va rus tillarining qiyosiy tipologiyasi” [8]. Эксперимент учитывал семантическую неоднозначность, как в русском «пускать петуха» (два значения: тонкий звук в пении или поджог). Для надежности использовались корпусные данные и переводческие эквиваленты.

Результаты. Расширенный анализ выявил около 60% семантических сходств, с учетом новых примеров. Ниже приведены таблицы по ключевым группам.

Семантическая группа	Узбекский пример	Русский эквивалент	Объяснение
О вреде/доброте	Pashshaga ham ozor bermaydi (Не обидит и мухи)	И мухи не обидит	О добром человеке
О заботе	Ko'z qorachig'idek asramoq (Беречь как зеницу ока)	Беречь как зеницу ока	О ценном
О страхе	Tera sochi tikka bo'ldi (Волосы дыбом)	Волосы дыбом	Об ужасе
О средствах	Ko'granga qarab oyoq uzat (По одежке протягивай ножки)	По одежке протягивай ножки	Жить по средствам
О невозможном	Tuyani dumi yerga tekkanida (Когда хвост верблюда коснется земли)	После дождика в четверг	Никогда
Об эгоизме	O'zi yemas, itga bermas (И сам не ам, и другим не дам)	И сам не ам, и другим не дам	О скупости
О несогласованности	Biri bog'dan kelsa, ikkinchisi tog'dan keladi (Один из сада, другой с горы)	Один про Фому, другой про Ерёму	О несвязных разговорах

Дополнительная таблица с примерами из русских источников:

Семантическая группа	Русский пример	Узбекский эквивалент	Объяснение
О лени	Бить баклуши (Бездельничать)	(Лакуна)	О праздности
Об обмане	Водить за нос (Обманывать)	Boshini aylantirmoq	О введении в заблуждение
Об усталости	Падать от усталости	Oyog'i chiqmay qolmoq	О крайнем изнеможении
О бедности	Положить зубы на полку (Голодать)	Och qolmoq	О нищете
О тщетности	Глас вопиющего в пустыне (Крик в пустоте)	Cho'lda faryod	О бесполезных усилиях

Различия проявляются в локальных реалиях: узбекские часто включают элементы природы (верблюды, сад), русские – фольклор (Фома и Ерема). Лакуны наблюдаются в 20-30% случаев, где прямые аналоги отсутствуют.

Анализ. Лингвистический анализ подтверждает, что узбекские фразеологизмы чаще опираются на народное происхождение, с метафорами из быта и природы (например, “Baliq boshidan sasiydi” - Рыба гниет с головы, аналогично русскому), подчеркивая коллективные ценности и гостеприимство. В русском преобладают литературные и библейские источники, как «Глас вопиющего в пустыне». Семантически сходства объясняются универсальностью (например, соматические фразы с частями тела: “ko‘z” - глаз, «волосы дыбом»). Различия – в структуре: узбекские короче и ритмичны, русские используют аллитерацию и амбигвитет (например, «пускать петуха» с двумя значениями). Этимология показывает заимствования: в узбекском - арабские и персидские, в русском - греко-латинские. Как указано в «Сущности эквивалентов узбекских фразеологических единиц в русском», перевод требует учета семантической эквивалентности, но не всегда структуры (например, “suvdan quruq chiqmoq” - выйти сухим из воды). Прагматически фразеологизмы усиливают выразительность, но лакуны требуют адаптации в межкультурном общении.

Заключение. Крылатые слова в узбекском и русском языках служат зеркалом культур, отражая как общие человеческие ценности, так и национальные особенности. Расширенный анализ подтвердил их роль в сохранении идентичности и потенциал для межкультурного обмена, с учетом лакунарности и семантических нюансов. Дальнейшие исследования могут включать корпусный анализ современных текстов, цифровые корпуса и переводческие стратегии для преодоления барьеров. В итоге, такие выражения обогащают языки, способствуя толерантности, взаимопониманию и развитию лингвокультурологии, как подчеркивается в сравнительных работах. Рекомендуются интеграция в образовательные программы для повышения культурной компетенции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллаев А.В. Фразеологизмы как отражение национально-культурных особенностей. Ташкент: Узбекистан, 2023.
2. Абдурахимов М.М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. Ташкент: Фан, 2024.
3. Во‘ropov J. Ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy grammatikasi. Toshkent: O‘zbekiston, 1973.
4. Русская фразеология: Сборник статей. Москва: Издательство «Русский язык», 1987.
5. Серова В.В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. Москва: Локид-Пресс, 2003. <https://azbyka.ru/fiction/enciklopedicheskij>
6. Хамидова З. Сущности эквивалентов узбекских фразеологических единиц в русском языке. Журнал «Филологические науки», 2022, №3, с. 45–52.
7. Юсупова Ш. Сравнительный анализ соматических фразеологизмов в узбекском, русском и английском языках. Ташкент: Журнал «Лингвистика и культура», 2023, №2, с. 12–20.
8. Hamrayeva Y., Elmurodova L. “O‘zbek va rus tillarining qiyosiy tipologiyasi”. Qarshi: Nasaf, 2007.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

**XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI**

**№11/5 (132)
2025 y., noyabr**

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 07.11.2025
Bosishga ruxsat etildi: 14.11.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 21,4 b.t. Buyurtma: № 11-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18